

AGO RAUDSEPP

Pääsemine ja häving

Demokraatia mõju Soome ja

Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948

AGO RAUDSEPP

Pääsemine ja häving

Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule
aastatel 1918–1948

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

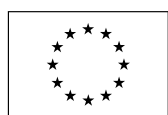
Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 10. novembril 2020 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendaja: professor Eero Medijainen.

Oponent: professor Kari Alenius (Oulu Ülikool).

Kaitsmine: 14. jaanuaril 2021 kell 16.15, videosilla vahendusel.

Väitekirja valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Tartu Ülikooli ASTRA projekt PER ASPERA) ja Euroopa Liidu Sotsiaalfond (DoRa programmi tegevus 6, rahvusvaheliste koostöövõrgustike arendamine läbi Eesti doktorantide õpirände).

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleviku heaks

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti
tuleviku heaks

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-03-518-2 (trükk)

ISBN 978-9949-03-519-9 (pdf)

Autoriõigus: Ago Raudsepp, 2020

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	7
Uurimisküsimus	7
Uurimisseis, allikad ja kirjandus.....	18
Väited, töö ülesehitus, metoodika ja mõisted	29
Teoreetiline taust	39
1. DEMOKRAATIA JA KRIIS	73
1.1 Demokraatia külmumispunkt	73
1.2 Demokraatia dilemmad.....	95
2. DEMOKRAATIA JA LIITLASED	117
2.1 Liidud sõdadevahelises Euroopas.....	117
2.2 Soome Põhjamaade orientatsioon.....	126
2.3 Mannerheimi programm	176
2.4 Soome ja Rootsi valikud.....	259
2.5 Eesti valikud	302
3. DEMOKRAATIA JA SÕDA.....	357
3.1 Demokraatliku rahu teooria ja Soome	357
3.2 Demokraatia ja alistumine	384
KOKKUVÕTE.....	458
SUMMARY	478
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	500
LISAD	520
ELULOOKIRJELDUS.....	548
CURRICULUM VITAE	549

SISSEJUHATUS

Uurimisküsimus

„Melose olukord“ ja „Igavene rahu“

Selle väitekirja idee on pärit Eesti Vabariigi presidendilt aastatel 2006–2016, Toomas Hendrik Ilveselt. Ilves kasutab väikeriikide valikuvõimaluste kirjeldamiseks kahte vastandlikku näidet. Esimene on pärit Thukydideselt ja tuntud kui „Melose dialoog“. Selles teatavad Peloponnesose sõja ajal Melose saarele saabunud ateenlased, et

nii nagu maailmas asjad käivad kehtib õigus ainult jõu poolest võrdsete vahel, samas kui tugevad võtavad, mida nad suudavad, ja nõrgad annavad, mida nad peavad.¹

Ilves kirjeldab, kuidas Melose elanikud asetatakse „eestlastelegi tuttava“ valiku ette:

alistudes väldite hullemat ja jääte ellu. Dialoog peadib meeloslaste otsusega survele mitte järele anda, misjärel ateenlased tapavad kõik Melose mehed ning orjastavad naised ja lapsed.²

Ilves nimetab seda väikeriikide „Melose olukorraks“, kus kehtib põhimõte „kel jõud, sel õigus“.³

Ilvese teine ja väikeriikide jaoks märksa meeldivam valikuvõimalus on pärit Immanuel Kantilt ja tuntud kui „Igavene rahu“.⁴ Ilves kirjutab, et

Kant uskus juba toona meie kaasaja üht välispoliitilist mantrat: demokraatlikud riigid omavahel ei sõdi. Kanti hinnangul suudavad omavahel rahu elada vaid esindusdemokraatiale ja võimude lahususele ehitatud vabad riigid, mis tulevad kokku ja moodustavad vabade riikide föderatsiooni.⁵

Selliseks föderatsiooniks peab Ilves Euroopa Liitu. Kuid Ilves osutab õigesti, et Kanti lahendus ei aita riikide vastu, kes ei kuulu „föderatsiooni“ ega tunnusta selle reegleid. Sellisel juhul aitab ainult jõud ja seda saab väikeriikidele pakkuda

¹ Thucydides, *The Peloponnesian War*, London, J. M. Dent; New York, E. P. Dutton., 1910, 5.89.

² Toomas Hendrik Ilves, „Meeloslasi mäletades“, *Diplomaatia*, oktoober 2008, <https://diplomaatia.ee/meeloslasi-maletades/>.

³ Toomas Hendrik Ilves, „Security in Northern Europe after the Collapse of the Helsinki Final Act. Toomas Hendrik Ilves at the Opera House in Helsinki on May 13, 2014“, Vabariigi president 2006–2016, <https://vp2006-2016.president.ee/en/official-duties/speeches/10185-security-in-northern-europe-after-the-collapse-of-the-helsinki-final-act-toomas-hendrik-ilves-at-the-opera-house-in-helsinki-on-may-13-2014-/layout-visit.html> (vaadatud 4.4.2020).

⁴ Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf* (1795).

⁵ Ilves, „Meeloslasi mäletades“.

ainult sõjaline liit.⁶ Seega võib Ilvesest nii aru saada, et Eesti oli enne teist maailmasõda „Melose olukorras“, kuid alates NATO-ga liitumisest enam mitte.

Kui NATO oli see, mis aitas Eesti 2000-ndatel välja „Melose olukorrast“, siis järelikult seisneb lahendus piisavalt tugevates liitlastes. Võrreldes Eesti olukorda vabadussõja ajal sellega, mis valitses 20 aastat hiljem, leiab Ilves, et

Eesti oli üksi, ilma Soome, Suurbritannia, Ameerika Ühendriikide, Prantsusmaa, Taani ja Rootsi sõjalise ja moraalse abita, ilma sõprade juurest tulnud vabahtliketa.

Ent mis veelgi kohutavam – demokraatia hüljanud Eesti valitsus oli minetanud oma kunagise otsustavuse. Autokraatiaga mängis Eesti maha oma eelised demokraatliku maailma silmis.

Me ei saa ka täna väita, et demokraatia säilimine Eestis 1930. aastatel oleks meil aidanud hoida oma iseseisvust. Küll aga annab demokraatiale kindlaks jäänud Soome näide hea lähtekoha sel teemal arutlemiseks. Demokraatlikus riigis ei saa valitsus iseseisvusest niisama loobuda. Rahvas ei laseks sel sündida. Kuigi Soome kaotused Talvesõjas ja Jätkusõjas olid rängad, läks neil ikkagi palju paremini kui meil, lätlastel või leedulastel.⁷

Ilves on eelkõige poliitik, mitte teadlane, kuid ta osutab õigesti küsimusele, mis endiselt vajab uurimist. Eestis on 1990-ndatest peale usutud, et erinevalt 1930-ndate Eestist ei jää demokraatlik Eesti enam kunagi üksi. Usul demokraatiasse kui Eesti julgeoleku tagajasse on olnud vaieldamatult positiivne mõju Eesti julgeolekupoliitikale ja Eesti arengule tervikuna. Kuid on hoopis teine küsimus, kas sellel usul on ka teaduslikku alust ja kas see kehtib ka 1930-ndate Eesti kohta. Ilves näitab kätte tee, kuidas demokraatia mõju 1930-ndate Eesti ja Soome julgeolekule saaks teaduslikult uurida. Ilvese poolt kirjeldatud väikeriikide valikuvõimalused – „Melose olukord“ ja „igavene rahu“ – väljendavad õigesti kahte vastandlikku võimalust julgeolekuprobleemide lahendamiseks. Kumbki võimalustest – ühelt poolt Thukydidese lahenduse realism ja teiselt poolt Kanti lahendusele omistatud idealism – esindavad ühte kahest kõige olulisemast rahvusvaheliste suhete teooriast. Üks neist väidab, et demokraatial on olemas mõju julgeolekule ja teine väidab, et sellist mõju ei ole. Kanti lahendus, kus julgeolek = demokraatia + liitumine, annab väikeriikide julgeolekule usutava tagatise. Kas see valem kehtib igal ajal ja igas olukorras ja kuivõrd ta kehtis 1930-ndate Eesti ja Soome puhul, on võimalik teaduslikult uurida. Samuti on võimalik uurida, kas on olemas seos demokraatia ja riigi käitumise vahel olukorras, kus olid 1930-ndatel ja 1940-ndatel Eesti ja Soome.

⁶ Ilves, „Security in Northern Europe.“

⁷ Toomas Hendrik Ilves, *Suurem Eesti: valik presidendikõnesid ja -kirjutisi 2006–2011*, toim Olari Koppel, Marek Tamm, ja Kaarel Tarand (Tallinn: Varrak, 2011), 48–49.

Arvamusküsitlus ja Eesti ühiskonna arusaamad

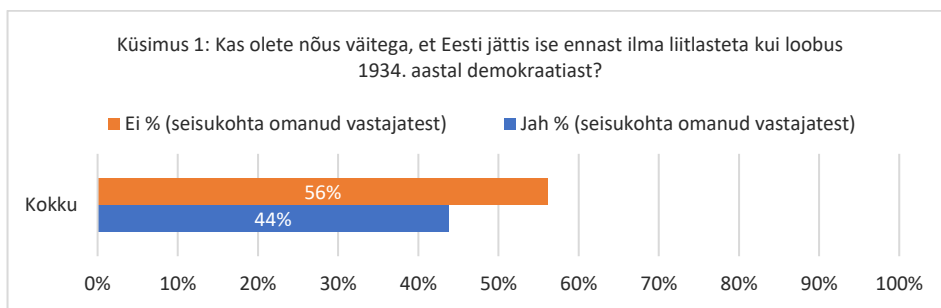
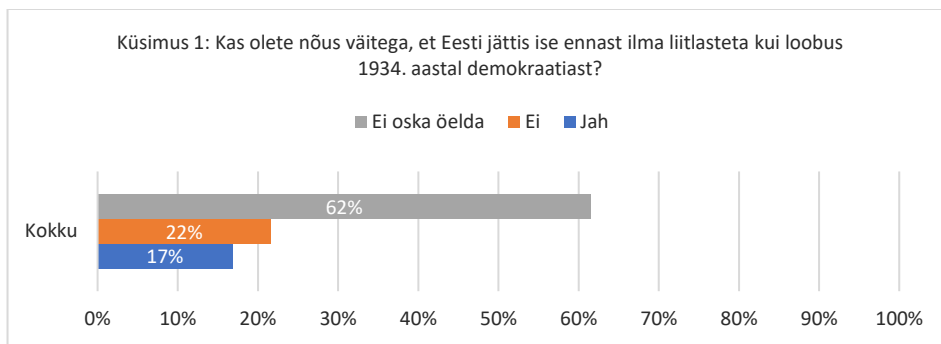
Et teada saada, kuidas näeb demokraatia ja julgeoleku vahelisi seoseid Eesti ühiskond selle väitekirja kirjutamise ajal, tellisin Kantar Emorilt avaliku arvamuse küsitluse, mille sihtrühmaks olid 15–74 aastased Eesti elanikud. Küsitlus toimus ajavahemikul 28. märtsist kuni 3. aprillini 2019. Andmekogumise meetodiks oli omnibuss-uuring ja veebiküsitlus, valimi suuruseks 1000 vastajat ning valimimeetodiks juhuvalik. Küsitluse tulemused avalikustatakse esmakordselt selles väitekirjas ja on tervikuna ära toodud väitekirja lisades.

Arvamusküsitluses paluti inimestel vastata 5-le minu poolt koostatud küsimusele eesmärgiga selgitada välja suhtumine demokraatia ja julgeoleku vahelisi seoseid puudutavatesse väidetesse. Neid oli kokku kolm: 1) tänu demokraatia puudumisele jäi Eesti ilma liitlasteta; 2) tänu demokraatia puudumisele ei hakanud Eesti vastu; 3) tänu demokraatia puudumisele kaotas Eesti iseseisvuse. Loogiliselt võttes sai kõige olulisem olla esimene väide, sest kui riigil on olemas liitlased, siis ta hakkab ka suurema tõenäosusega vastu ja kui riik hakkab vastu ja tal on liitlased, siis ta säilitab ka suurema tõenäosusega iseseisvuse.

Esimese väite puhul huvitas mind: a) kas inimesed jagavad arvamust, et loobudes demokraatiast jättis Eesti ise ennast ilma liitlasteta; b) kas nad nõustuvad, et liitlaste puudumine oli põhjus, miks Eesti vastu ei hakanud ja c) kas nad arvavad, et vaatamata liitlaste puudumisele oleks Eesti ikkagi pidanud vastu hakkama. Kuna mind huvitas ka suhtumine võrdlusse Soomega, siis viitasin teise väite puhul otseselt Soomele. Kolmanda väite juures viitasin otseselt Pätsile ja Laidonerile ja 1934. aasta riigipöördele. Küsimuste esitamise järjekord oli vastamisel pisut teistsugune, sest mind huvitas suhtumine ka ajaloolisse õppetundi ja sellepärast paigutasin ma punktis c kirjeldatud küsimuse kõige viimaseks. Küsimused esitati väidetena, millega oli võimalik kas nõustuda, mitte nõustuda või jätta seisukoht võtmata, valides ühe kolmest vastusevariandist: „Jah“, „Ei“, „Ei oska öelda“.

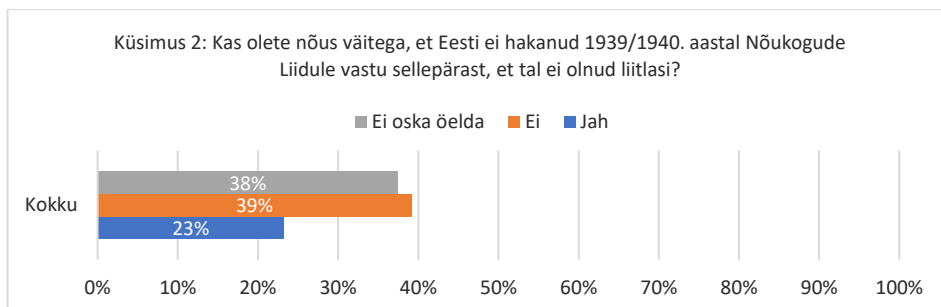
Vastajate osakaal, kellel oli olemas oma arvamus, jäi vahemikku 57–66%, välja arvatud punktis a kirjeldatud küsimuse puhul, millele oskas jaatavalt või eitavalt vastata ainult 38% vastajatest. Kui see kõrvale jätta, siis võib tulemust pidada keskmiseks. Valim esindab läbilõiget kogu ühiskonnast ja 80 aastat tagasi toimunud sündmuste suhtes seisukoha võtmine ei saagi olla kõigile jõukohane. Samamoodi ei ole kõigile jõukohane oma arvamuse avaldamine valimistel: 2019. aasta Euroopa parlamendi valimistel osales 38%, sama aasta Riigikogu valimistel 64% ja 2017. aasta kohalikel valimistel 53% valimisõiguslikest kodanikest.⁸

⁸ „Toimunud valimiste arhiiv“, Valimised Eestis, <https://www.valimised.ee/et/toimunud-valimiste-arhiiv> (vaadatud 12.4.2020).

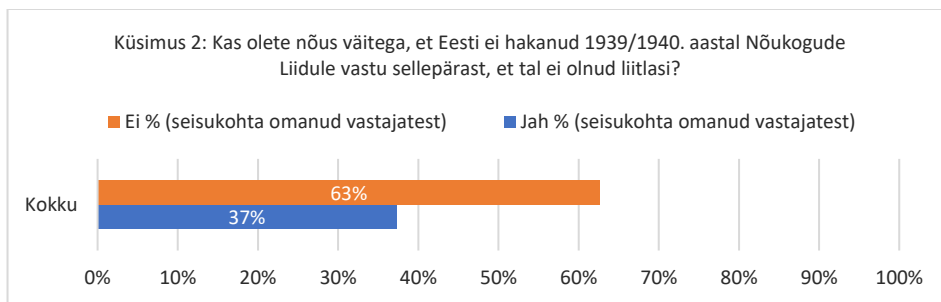

Joonis 1: vastused küsimusele 1

Vastused esimesele küsimusele näitavad, et enamus nendest, kes seisukohta omasid, ei jaga arvamust nagu oleks Eesti demokraatiast loobumisega ise ennast ilma liitlasteta jätnud. Tulemus ei muutu, kui vaadata vastuseid soo, rahvuse, vanuse jne rühmade lõikes. Seisukohta omanud vastajate seas eristub kõrgharidusega vastajate rühm, kellest koguni 70% ei nõustu küsimuses esitatud väitega. Tulemust võib selgitada vähemalt kahel viisil. Esiteks võisid vastajad arvata, et vastus eeldab põhjalikumaid ajalooalaseid teadmisi ja valdav enamus Eesti elanikest ei pruugigi teada, kas Eestil olid 1930-ndatel liitlased või ei. Teiseks on võimalik, et küsimus jäi vastajatele arusaamatuks – sest miks peaks üks väike-riik ise ennast ilma liitlasteta jätma.

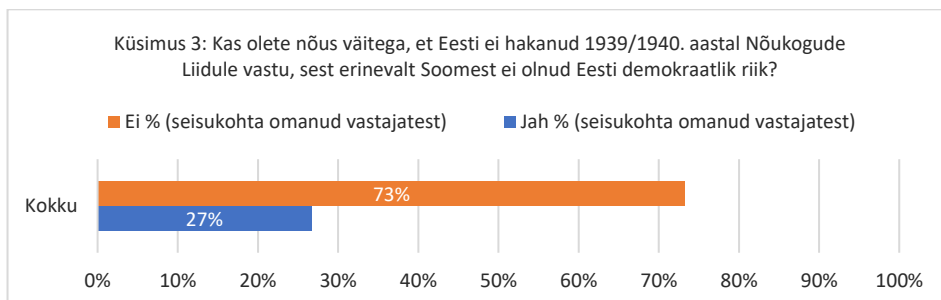
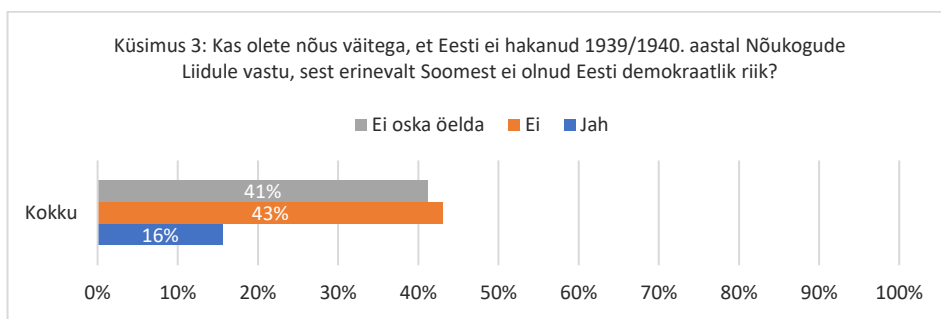

Joonis 2: vastused küsimusele 2

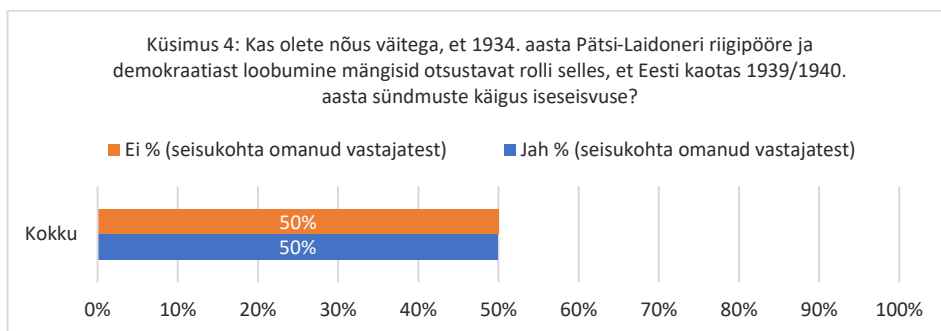
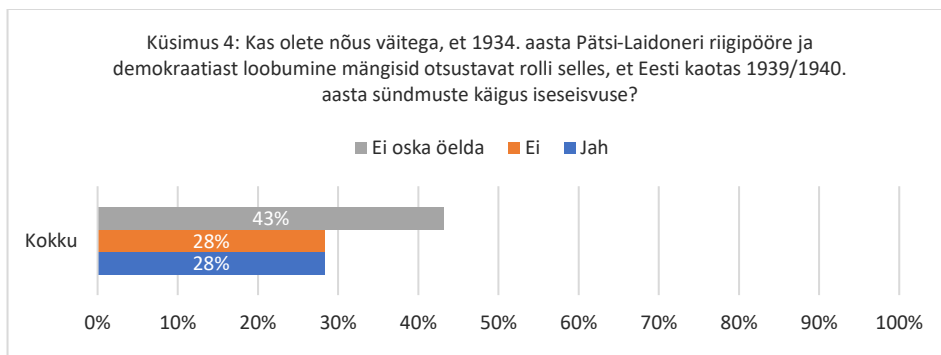
Joonis 2: vastused küsimusele 2

Tulemus on sarnane kõikides rühmades välja arvatud vanuserühmas 65 kuni 74, kus enamus seisukohta omanud vastajatest vastas „Jah“. Teistest eristub ka mitte-eestlaste rühm, kus 73% seisukohta omanud vastajatest vastas „Ei“.

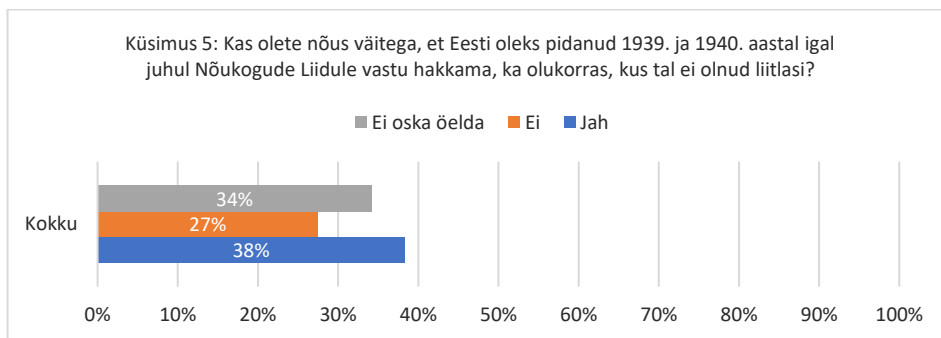
Joonis 3: vastused küsimusele 3

Tulemus on sarnane kõikides rühmades.

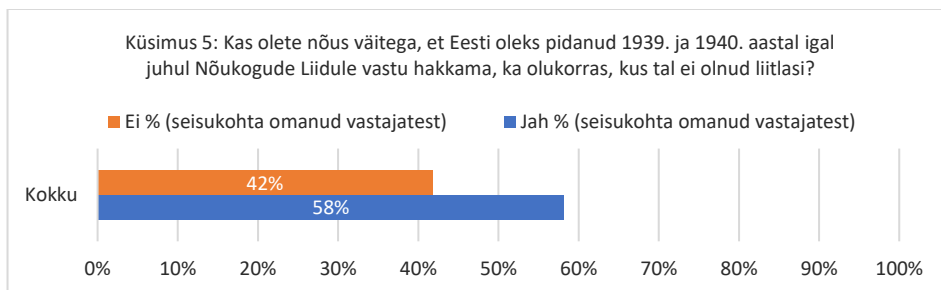

Joonis 4: vastused küsimusele 4

Kuna tulemus on täpselt piiri peal, siis ei ole üllatav, et tulemused erinevad rühmade lõikes. Kui vaadata ainult seisukohta omanud vastajaid, siis alg- või põhiharidusega vastajate enamus vastas „Jah“, kuid kõrgharidusega vastajate enamus „Ei“. Enamik eestlastest vastas „Jah“, kuid enamik mitte-eestlastest „Ei“. Vanuserühmades 15–34 olid ülekaalus „Jah“ vastused, vanuserühmades 35–74 „Ei“ vastused.

Joonis 5: vastused küsimusele 5

Joonis 5: vastused küsimusele 5

Tulemused erinevad soo ja rahvuse lõikes. Seisukohta omanud meestest vastas 67% „Jah“ ja seisukohta omanud eestlastest vastas 66% „Jah“.

Usk demokraatiasse ja Pätsi ja Laidoneri süüdistav arvamus

Mida nendest tulemustest arvata? Enamus seisukohta omavatest Eesti inimestest ei arva, et tänu demokraatia puudumisele jäi Eesti ilma liitlasteta ja et ilma liitlasteta jäämine oli põhjus, miks Eesti vastu ei hakanud. Selge enamus arvab, et Eesti oleks pidanud vastu hakkama ka olukorras, kus tal liitlasi ei olnud. Järelikult ei arva enamus seisukohta omavatest Eesti inimestest, et demokraatia ja julgeoleku vahel on olemas seos kujul: demokraatia => liitlased => vastuhakkamine. Vähemalt ei näe nad sellist seost 1939. ja 1940. aastal. Teine väide ei leidnud samuti kinnitust. Valdav enamus seisukohta omavatest Eesti inimestest ei arva, et Eesti ei hakanud Nõukogude Liidule vastu põhjusel, et Eesti ei olnud demokraatlik. Ka kolmas väide ei leidnud kinnitust, kuid seda ei lükatud ka ümber – sest tulemus jäi täpselt piiri peale. Pooled seisukohta omavad Eesti inimesed arvavad, et Eesti kaotas iseseisvuse tänu demokraatia puudumisele ja pooled nii ei arva.

Kui püüda siit välja lugeda rahva arvamust, siis avaneb üsna vastuoluline pilt. Inimesed arvavad, et demokraatia puudumine ei mõjutanud seda, kas Eestil olid liitlased ja kas Eesti hakkas vastu, ning et Eesti oleks pidanud igal juhul vastu hakkama. Samal ajal kaheldakse selles, kas siiski ei olnud just demokraatia puudumine see, miks Eesti kokkuvõttes iseseisvuse kaotas. Teiste sõnadega: liitlaste puudumine ja otsus mitte vastu hakata ei tulenenud demokraatia puudumisest, kuid mingil seletamatul kombel võis demokraatia puudumine siiski kaasa tuua iseseisvuse kaotuse.

Minu poolt tellitud arvamusküsitlus on hea näide sellest, kui võrd raske on rahva arvamust välja selgitada üksikute „Jah“ või „Ei“ vormis küsimustega ning samuti sellest, et rahva arvamus ei pruugi olla ratsionaalselt põhjendatav. Antud juhul saab vastuolu selgitada sellega, et küsimustele vastates andsid inimesed pigem hinnangu Pätsile ja Laidonerile kui demokraatia puudumisele. Seost nähakse pigem Pätsi ja Laidoneri tegevuse ja iseseisvuse kaotuse kui demokraatia puudumise ja iseseisvuse kaotuse vahel. Sellist tõlgendust toetab asjaolu, et

neljanda küsimuse vastused erinesid rahvuse- ja vanuserühmade lõikes – nooremad ja eesti rahvusest vastajad kaldusid seost rohkem nägema – mida võib selgitada 2000-ndatel ja peamiselt eesti keeleruumis alanud aruteludega Pätsi ja Laidoneri süüst Eesti iseseisvuse kaotamisel.

Küsitluse tulemused võib kokku võtta järgmiselt. Väikseima ühisosa põhjal saab väita, et ratsionaalselt põhjendatavat arvamust – kus demokraatia puudumine tõi kaasa liitlaste puudumise ja liitlaste puudumine omakorda vastuhakkamise puudumise, mis kokkuvõttes viiski iseseisvuse kaotamiseni – jagab ainult 16% Eesti ühiskonnast. Kuid samal ajal saab väita, et eesti rahvusest ja 15–34 aasta vanuste Eesti elanike seas on ülekaalus arvamus, mis paneb süü iseseisvuse kaotamise eest Pätsile ja Laidonerile. Selline arvamus ei ole mitte ainult irratsionaalne – sest ta lükkab tagasi võimalikud põhjendused, kuidas Pätsi ja Laidoneri võimuses oleks võinud olla iseseisvust säilitada – vaid ka ebakindel – sest ühiskond tervikuna on selles küsimuses lõhestunud. Eesti ühiskonna suhtumine Pätsi ja Laidoneri meenutab seda, kuidas Belgias pärast teist maailmasõda suhtuti kuningas Leopold III-sse.

Kuningale, kes oli mitte ainult riigipea, vaid ka relvajõudude ülemjuhataja, pandi süüks seda, et ta otsustas 1940. aasta mais pärast 18 päeva kestnud vastupanu Saksa vägedele alistuda. Selliselt toimides eiras ta oma valitsuse üksmeelset otsust, et ta peab riigist lahkuma ja jätkama vastupanu eksiilis. Leopold III otsustas jääda okupeeritud Belgiasse vaatamata hoiatustele, et sellisel juhul saab temast samasugune nukuvalitseja nagu oli saanud Tšehhoslovakkia viimasest presidendist Háchast. Pärast sõda jagunesid arvamused järsult kaheks. Ühtede arvates käitus kuningas austusväärse, kui jäi kohale ja jagas riigipea ja ülemjuhatajana oma rahva saatust. Teiste arvates ei olnud tal õigust selliselt käituda, sest Belgia oli demokraatlik riik ja vastavalt põhiseadusele oli kuningas kohustatud arvestama parlamentaarse valitsuse tahtega. Lisaks moodustasid Belgia väed osa liitlaste vägedest ja kuningal kui Belgia vägede ülemjuhatajal ei olnud õigust sõlmida eraldi vaherahukokkulepet. Et leida lahendus küsimuses, kas Leopold III-l on õigus olla edasi Belgia kuningas, korraldati 1950. aastal rahvahääletus. Kuigi rahvas andis 57% poolthäälega oma nõusoleku, ei kõrvaldanud see lõhet ühiskonnas ja Leopold III otsustas troonist loobuda.⁹

Seega on võimalik suhtumist Pätsi ja Laidoneri võtta kui seaduspärast suhtumist riigijuhtidesse, kes kallaletungijale alistuvad ja kelle valitsuse ajal riik okupeeritakse – ja seda sõltumata sellest, kas tegemist on demokraatliku või mitte-demokraatliku riigiga ja kas vastupanu kestis 0 või 18 päeva. Kuid Belgia ja Eesti olukorra vahel on oluline erinevus. Saksamaa tungis ilma ultimaatumit esitamata korraga kallale Belgiale, Madalmaadele, Luksemburgile ja Prantsusmaale, mille tulemusena said neist liitlased. Kui Nõukogude Liit oleks korraga tunginud kallale Eestile, Lätile, Leedule ja Soomele, siis oleks ka Eestist, Lätist, Leedust ja Soomest saanud liitlased. Sellises olukorras võib pidada tõenäoliseks, et ka Eesti vastupanu oleks kestnud kauem kui 0 päeva. Belgia sai kallaletungiga samaaegselt

⁹ William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany* (New York: Simon and Schuster, 1960), 729–30.

endale liitlasteks ka mõlemad Euroopa demokraatlikud suurriigid ja Leopold III-oli olemas valikuvõimalus – kas jätkata võitlust koos liitlastega või võitlusest kõrvale astuda. Pätsil ja Laidoneril sellist valikuvõimalust ei olnud, mistõttu ei saa ka nende süü olla Leopold III süüga võrreldav, kuigi rahva suhtumine seda on.

Ajaloo pöördepunktid ja ajaloo uurimise otstarbekus

Arvamusel, et Päts ja Laidoner olid süüdi Eesti iseseisvuse kaotamises, on olemas seos ajaloolaste töödega. Umbes samal ajal, kui Eesti liitus NATO ja Euroopa Liiduga, ilmusid Soome ja Eesti ajaloolastelt sellel teemal kaks olulist käsitlust. Esimene oli Martti Turtola „President Konstantin Päts“, mis ilmus aastal 2003¹⁰ (Soome keeles 2002),¹¹ ja teine Magnus Ilmjärve „Hääletu alistumine“, mis ilmus aastal 2004.¹² Turtolalt ilmus 2008. aastal veel raamat Johan Laidonerist¹³ (Soomel keeles 2008).¹⁴ Turtola raamatute sõnumi võib kokku võtta tema retoorilise küsimusega: „Eesti rahvas oli kindlasti valmis kaitsma oma isamaad, aga kui palju oli ta valmis verd valama Konstantin Pätsi ebademokraatliku korra eest?“¹⁵ Turtola arvates murdsid Päts ja Laidoner Eesti Vabariigile antud tõotust ja ta võrdleb neid ajaloo kõige kurikuulsamate reeturite: Quislingi, Kuusineni ja Ephialtesega. Pätsi nimetab Turtola otsesõnu „isamaareeturiks“.¹⁶ Ilmjärv kirjutab „Hääletu alistumise“ kokkuvõttes, et allaandmine oli sisse programmeeritud 1937. aasta põhiseadusse, mis võimaldas ratifitseerida välislepinguid ilma parlamendita ning et „demokraatiat mittetunnustav“ Pätsi ajastu oli „justkui avalöögiks järgnevale Nõukogude ajastule.“ Ilmjärv leiab, et iseseisvuse hääletu kaotus ei tulenenud ainult Molotovi-Ribbentropi paktist, vaid oli ka „sisepoliitilise kriisi loogiline tulemus“. Ilmjärv on Pätsi ja Laidoneri süüdistamisel Turtolast tunduvalt tagasihoidlikum ja nimetab nende tegevust „Hácha-Pétaini sündroomiks“.¹⁷

On võimalik väita, et tänu Turtola ja Ilmjärve töödele on 1990-ndate usk demokraatiasse muutunud. Enam ei ole peamine mitte arvamus, et tänu demokraatia puudumisele jäi Eesti üksi, vaid arvamus, et Päts ja Laidoner olid süüdi iseseisvuse kaotamises. Kuid võib kahelda selles, et Pätsi ja Laidoneri süüdistamisel saaks olla Eesti julgeolekule sama positiivne mõju kui oli 1990-ndate usul

¹⁰ Martti Turtola, *President Konstantin Päts: Eesti ja Soome teed*, tõlk Maimu Berg (Tallinn: Tänapäev, 2003).

¹¹ Martti Turtola, *Presidentti Konstantin Päts: Viro ja Suomi eri teillä* (Helsinki: Otava, 2002).

¹² Magnus Ilmjärv, *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini* (Tallinn: Argo, 2004).

¹³ Martti Turtola, *Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940*, tõlk Maimu Berg (Tallinn: Tänapäev, 2008).

¹⁴ Martti Turtola, *Kenraali Johan Laidoner ja Viron tasavallan tuho 1939–1940* (Helsinki: Otava, 2008).

¹⁵ Turtola, *President Konstantin Päts.*, 235–236.

¹⁶ Turtola, *Kindral Johan Laidoner.*, 269.

¹⁷ Ilmjärv, *Hääletu alistumine.*, 918–921.

demokraatiasse. On raske uskuda, et selleks peab vaenama Eesti vabadussõja-aegseid riigijuhte, et Eesti NATO liitlased usuksid: Eesti on pühendunud demokraatiale ja hakkab kallaletungijale vastu. Vaenamist ei saa eitada, kui Eesti suurima päevalehe veergudel avaldatakse mõtteid, et Päts oli diktaator, kes „mängis lõpuks meie iseseisvuse maha“.¹⁸ Otstarbekuse seisukohalt võiks pidada Pätsi ja Laidoneri süüdistamist vajalikuks ajal, kui Eesti üritas liituda Euroopa Liidu ja NATO-ga. Kuid kas ei ole nende jätkuv vaenamine sama imelik kui oleks sotsiaaldemokraatide ja kuningas Christian X vaenamine tänapäeva Taanis? Eesti ei ole ainus NATO liikmesriik, kelle ajaloos on ette tulnud alistumisi ja okupatsioone ja Eesti ei ole ainus, kellel on olnud autoritaarseid valitsusi.

Teaduslik ajaloo uurimine ei pea lähtuma otstarbekuse kaalutlustest, sest pole võimalik teada, mis on lõppkokkuvõttes otstarbekas. On parem, kui uurijad uurivad seda, mis pakub neile huvi ja mis tundub neile oluline. Taani ajaloo üks kõige läbiuuritumaid perioode on Saksa okupatsioon aastatel 1940–1945,¹⁹ kuid sellel teemal avaldatakse jätkuvalt uurimusi.²⁰ Soome talvesõjast on kirjutatud juba üle 2000 raamatu, kuid neid kirjutatakse ikka veel.²¹ Saksa okupatsioon oli Taani ajaloo üheks pöördepunktiks, mis muutis põhjalikult taanlaste arusaamasid julgeolekust. Need arusaamad kehtivad siiaaani. Sedasama võib öelda ka talvesõja kohta. On igati ootuspärane, et niivõrd olulisi arusaamu jätkuvalt kontrollitakse, nende üle vaieldakse ja neid pidevalt täpsustatakse. Taani ja Soomega võrreldavaks ajaloo pöördepunktiks saab Eestis pidada 1939.–1940. aasta sündmusi, millest tekkinud arusaamu tuleks samuti jätkuvalt uurida ja täpsustada ning nende üle vaidlemist jätkata.

Kuid ka otstarbekuse kaalutlusest lähtudes on põhjust arvamusega, et 1934. aasta riigipööre tõi kaasa iseseisvuse kaotamise, tegeleda. Kui Eesti kaotas iseseisvuse Pätsi ja Laidoneri süül ja kui iga rahvas väärrib oma valitsejaid, siis oli Eesti rahvas ise oma saatuses süüdi. Venemaa ajaloolaste arvates see nii oligi. Eesti puhul nimetatakse kahte põhjust, miks ei saa rääkida okupatsioonist: Eesti ei hakanud vastu ja Eestis kehtis autoritaarne kord. Eestit esitatakse läbikukkunud Ida-Euroopa riigina, mis ei väärinudki iseseisvust.²² Pätsi ja Laidoneri süüdistava ja Venemaa ajaloolaste okupatsiooni mittetunnustava arvamuse põhjendused

¹⁸ Postimees, 19.12.2019, <https://leht.postimees.ee/6853735/toomas-verrev-eesti-ei-vaaja-riigimeeste-puuslikke> (vaadatud 25.1.2020).

¹⁹ Henrik Dethlefsen, „Denmark and the German occupation: Cooperation, negotiation or collaboration?“, *Scandinavian Journal of History* Vol. 15, nr 1–2 (1.1.1990): 193–206, <https://doi.org/10.1080/03468759008579197>, 193.

²⁰ John Gilmour ja Jill Stephenson, *Hitler's Scandinavian Legacy: The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries Then and Now* (London: Bloomsbury, 2014).

²¹ Pasi Tuunainen, *Finnish military effectiveness in the Winter War 1939–1940* (London: Palgrave Macmillan, 2016), vii.

²² Vitalij Dymarskij, „Balti riigid: sõda ilma reegliteta. Intervjuu Julia Kantoriga“, 3.12.2011. Eho Moskv, <https://echo.msk.ru/programs/victory/835634-echo/> (vaadatud 25.1.2020); Aleksei Pivovarov, 22. iunja. *Rokovye rešenija* (Film Alekseja Pivovarova, NTV, 2011), <https://www.youtube.com/watch?v=9-0RCwxkQF4> (vaadatud 25.1.2020) – vt Mihhail Meltjuhovi ja Mark Solonini vaidlus alates 36:48.

kattuvad: Eesti ei olnud demokraatlik ja Eesti ei hakanud vastu. Tekib sama kummaline olukord nagu 1970-ndate Soomes, kui Max Jakobsonilt küsiti teleintervjuus: „Kes on süüdi talvesõja puhkemises?“ Jakobson vastas: „Kas mitte Stalin?“, mille peale intervjuueerija kohe oma küsimust täpsustas: „Ma pean silmas Soome poolelt“.²³ Jakobson nimetab seda „enesenuhtluseks“,²⁴ mis sobib väga hästi iseloomustama ka Eestis levinud arusaama.

Psühholoogias on enesesüüdistamine tuntud kui käitumine, mis aitab valusa kogemusega edasi elada.²⁵ Kui vägivalla ohver usub, et see, mis temaga juhtus, oli tema enda süü, siis annab see teadmine talle tunde, et vaatamata juhtunule on kontroll tuleviku üle siiski tema enda käes. Vägivalla kordumist on võimalik ära hoida, kui hoiduda käitumisest, mis minevikus saatuslikuks sai. Eesti puhul on riigi väiksus ja geograafiline asend asjad, mida muuta ei saa – seevastu 1934. aasta riigipööre ja demokraatiast loobumine oleksid olnud välditavad. Eelkõige endast vigade otsimine on ka õpetuslikult põhjendatav – sest vigadest on võimalik õppida ainult siis, kui vigu endale tunnistatakse. Kuid kui ohver pidevalt ennast süüdistab ja endast vigu otsib, siis aitab ta paratamatult kujundada arvamust, et tema ise oligi kallaletungis süüdi.

Eelnev kehtib siiski ainult juhul kui arutleda vigade üle meie-vormis. Kui rääkida vigadest nemad-vormis, siis ei ole tegemist mitte enesesüüdistamise ja endast vigade otsimise, vaid teiste süüdistamisega. Süüdi ei olnud mitte „meie“ ehk eesti rahvas, vaid „nemad“ ehk Päts ja Laidoner. Kuid ka sellisel juhul saaks Jakobsoni kombel küsida: „Kas mitte Stalin?“ Lisaks puudub sellisel juhul õpetuslik iva, sest kui „meie“ tegime kõik õigesti, siis pole „meil“ vaja ka midagi õppida. On veel üks põhjus, miks Eesti ajaloo pöördetähtne punkt ja sellega seotud arusaamad väärivad endiselt uurimist. Kui 1934. aasta riigipöördele oli seos iseseisvuse kaotusega, siis on Päts ja Laidoner neile osaks langenud süüdistused ära teeninud – kui ei olnud, siis on nende vaenamine äärmiselt ülekohtune.

Pätsi ja Laidoneri süü ei ole ilma demokraatia ja julgeoleku vahelise seoseta ratsionaalselt põhjendatav. Neid saaks süüdistada selles, et riik okupeeriti, mis ei oleks mõistlik, ja selles, et nad lootusetus olukorras vastu ei hakanud. Kuid vastuhakkamine ei oleks Eesti iseseisvust tingimata päästnud. Meeloslaste vastuhakkamine võis päästa nende au, kuid ei päästnud neid ennast ega ka nende naisi ja lapsi. Pätsi ja Laidoneri saaks süüdistada selles, et nad ei päästnud Eesti au, kuid see ei aitaks leida vastust küsimusele: miks jäi Eesti sellisesse olukorda, kus oli võimalik päästa ainult oma au? Ilvesel on õigus, et peamine pole mitte see „kes hakkas või ei hakanud vastu“.²⁶ Peamine on see, miks jäi Eesti 1930-ndatel „Melose olukorda“. Kui nõustuda, et Eestiga sarnaneva väikeriigi jaoks on ainus

²³ Max Jakobson, *Talvesõja diplomaatia*, tõlk Olavi Teppan (Tänapäev, 2004), 8.

²⁴ Jakobson, 8.

²⁵ Ronnie Janoff-Bulman, „Characterological versus behavioral self-blame: Inquiries into depression and rape“, *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 37, nr 10 (1979): 1798–1809, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.37.10.1798>.

²⁶ Toomas Hendrik Ilves, *Omale häälel: mõtteid ja meenutusi*, toim Iivi Masso (Tallinn: Tänapäev, 2012), 121.

teine võimalus „igavene rahu“, siis tuleb ikkagi uurida demokraatiat ja liitlasi, sest ilma nendeta ei oleks sellist „igavest rahu“, mis oleks saanud Eestit päästa. Ainult liitlased saavad anda Eestiga sarnaneva väikeriigi julgeolekule ratsionaalselt põhjendatava tagatise. Kui liitlaste omamiseks on vaja demokraatiat, siis annab sellise põhjenduse demokraatia. Seega, kuigi väga väike osa Eesti ühiskonnast jagab arvamust, et tänu demokraatia puudumisele jäi Eesti ilma liitlasteta ja et tänu demokraatia puudumisele ei hakanud Eesti vastu, on ühiskond lõhestunud küsimuses, kas mingil seletamatul põhjusel ei olnud Päts ja Laidoner ikkagi süüdi Eesti iseseisvuse kaotamises. Selgust saab siia tuua ainult uurides seda, kuidas on omavahel seotud demokraatia ja julgeolek.

Uurimisseis, allikad ja kirjandus

Demokraatia ja julgeoleku vahelisi seoseid puudutav osa

Kõige olulisem rahvusvaheliste suhete teooria, mis väidab, et selline seos on olemas, on demokraatliku rahu teooria. Tulenevalt tugevast tõestusmaterjalist, mille kohaselt ei ole demokraatlikud riigid peaaegu kunagi üksteisega sõdinud, on poliitikateadlased demokraatliku rahu kohta öelnud, et see on „empiirilisele seadusele kõige lähemal, mis meil on“.²⁷ Demokraatliku rahu kohta on ka öeldud, et seda on „kõikidest kaasaja rahvusvahelise poliitika küsimustest kõige püsivamalt uuritud“.²⁸ Kõigele vaatamata puudub teadlaste seas üksmeel küsimuses, mis võiks demokraatlikku rahu põhjustada.²⁹ Kui püüda demokraatliku rahu uurimisseisu kirjeldada füüsikateaduse näitel, siis võiks öelda nii, et katseline füüsika on teinud avastuse, kuid teoreetiline füüsika pole suutnud seda selgitada.

Demokraatliku rahu alast kirjandust on tohutult ja poleks mingisugust mõtet seda kõike üles lugeda. Olulisemate autoritena võib nimetada Michael Doyle'i, kes 1983. aastal avaldatud artiklis³⁰ andis Kanti „Igavese rahu“ näol demokraatlikule rahule esimese tõsiseltvõetava põhjenduse, ning Bruce Russett ja James Lee Rayd, kelle 1993. ja 1995. aastal ilmunud raamatutes³¹ on demokraatliku rahu seaduspärasusest ja selle võimalikest põhjustajatest antud väga põhjalik ülevaade. Demokraatliku rahu kriitikutest on oluline nimetada Joanne Gowa, kes

²⁷ Jack S. Levy, „Domestic Politics and War“, *The Journal of Interdisciplinary History* Vol. 18, nr 4 (1988): 662, <https://doi.org/10.2307/204819>.

²⁸ Charles Lipson, *Reliable Partners: How Democracies Have Made a Separate Peace* (Princeton, N.J Woodstock: Princeton University Press, 2005), 169.

²⁹ John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York ; London: W.W. Norton, 2014), 16.

³⁰ Michael W. Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, *Philosophy & Public Affairs* Vol. 12, nr 3 (1983).

³¹ Bruce Russett, *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1993); James Lee Ray, *Democracy and International Conflict: An Evaluation of the Democratic Peace Proposition* (Columbia, S.C.: University of South Carolina Press, 1998).

1999. aastal ilmunud uurimuses näitas, et kui jagada pikem ajavahemik mitmeks osaks, siis jääb demokraatliku rahu aluseks olev seaduspärasus statistiliselt oluliseks ainult pärast 1945. aastat.³²

Selles väitekirjas jagan ma pigem Doyle'i kui Russetti ja Ray vaateid, sest Kantile tuginev põhjendus on tunduvalt veenvam kui Russetti ja Ray kirjeldatud institutsionaalne (struktuuriline) ja kultuuriline (normatiivne) selgitus. Ma püüan edasi arendada Doyle'i mõtet Kanti „Igaveses rahu“ sisalduvatest garantiidest ja väidan, et lisaks „ettevaatuse garantiile“ on selles olemas ka „õigluse garantii“ ja „turvalisuse garantii“, mis kõik kokku annavadki demokraatlikule rahule veenva põhjenduse. Ma jagan ka Gowa kriitikat ja nõustun, et demokraatlik rahu on teise maailmasõja järgne nähtus. Alles demokratlike riikide liitumine annab demokraatlikule rahule „turvalisuse garantii“ ja teeb sellest püsiva. Kuid ma näitan selles väitekirjas, et ka ilma „turvalisuse garantiita“ olid „ettevaatuse garantii“ ja „õigluse garantii“ üllatavalt tugevad, mistõttu demokraatlik rahu saigi uuritaval ajal kehtida peaaegu ilma eranditeta.

Demokraatlikust rahust on innustust saanud ka teiste demokraatiaga seotud seaduspärasuste uurijad. Pätsi ja Laidoneri süüdistava arvamuse seisukohalt on demokraatlikust rahust tunduvalt olulisem võimalik seos demokraatia ja liitude vahel, millega tegelenud uurijatest võib nimetada Randolph Siversoni ja Juliann Emmonsit ning Brian Laid ja Dan Reiterit. Esimesed kaks avaldasid 1991. aastal artikli,³³ milles näitasid, et kui sõdadevahelisel ajal oli demokraatidel kalduvus üksteisega mitte liituda, siis pärast 1945. aastat ilmnes neil kalduvus liituda. Lai ja Reiter avaldasid 2000. aastal artikli,³⁴ milles näitasid, et demokraatlikel riikidel oli kalduvus üksteisega liituda ainult pärast 1945. aastat ja ainult piirkonnas, mis sisaldas Euroopat ja Põhja-Ameerikat. Ka Gowa sai tulemuseks, et demokraatlikel riikidel esineb kalduvus liituda ainult pärast 1945. aastat.³⁵ Selle väitekirja järeldused on nimetatud uurimistulemustega kooskõlas. Ma väidan, et Kanti rahu argumendis sisalduv „ettevaatuse garantii“ mitte ainult ei takista demokraatlikel riikidel omavahel sõdida, vaid ka üksteisega liituda.

On võimalik näidata, et ühine identiteet ei pane demokraatlike riike liituma. Samuti ei tee seda ühised huvid. Riigid on oma omadustelt unikaalsed ja nende julgeolekuohud ja vastavalt ka huvid ei saa kunagi täpselt kattuda. Erinevad huvid – või täpsemalt öeldes erinevad arusaamad oma huvidest – põhjustavad julgeolekudilemmasid, mille kõige klassikalisemaks näiteks on Hobbesi „kõikide sõda kõikide vastu“ ja mille lahendamiseks on vaja saavutada konsensus. Anthony McGann väidab 2006. aastal ilmunud raamatus, et „konsensus ilma sunnita on

³² Joanne Gowa, *Ballots and Bullets: The Elusive Democratic Peace* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000), 62–63.

³³ Randolph M. Siverson ja Juliann Emmons, „Birds of a Feather: Democratic Political Systems and Alliance Choices in the Twentieth Century“, *The Journal of Conflict Resolution* Vol. 35, nr 2 (1991).

³⁴ Brian Lai ja Dan Reiter, „Democracy, Political Similarity, and International Alliances, 1816–1992“, *The Journal of Conflict Resolution* Vol. 44, nr 2 (2000).

³⁵ Gowa, *Ballots and Bullets*, 113.

poliitilises kontekstis loogiliselt võimatu³⁶ – toetudes omakorda Douglas Rae 1975. aastal avaldatud artiklile.³⁷ McGanni ja Rae väited käivad demokraatliku ühiskonna kohta, kuid kui nõustuda, et rahvusvaheline süsteem ja demokraatlik ühiskond on oma anarhiliselt struktuurilt sarnased, siis peavad nad kehtima ka rahvusvahelises süsteemis. Hobbes kirjutab „Leviathanis“, et „kui ei ole ühist vaenlast, siis nad sõdivad üksteisega.“³⁸ Samasuguse tähelepaneku on teinud ka Georg Simmel.³⁹ Ma väidan selles väitekirjas, et nii riikide liitumiseks kui ka riigisiseste koalitsioonide moodustamiseks on vaja leida konsensus, mida ei ole võimalik saavutada väljastpoolt tuleva surveta. Sellisel moel saavutatud konsensust nimetan ma Hobbesi konsensuseks. Väljastpoolt tuleva surve allikaid saab olla vähemalt kolm: uus (ja suurem) oht, uus (ja suurem) liidus/koalitsioonis osaleja ning uus ajalooline kogemus.

Robert Jervis näitab 1976. aastal ilmunud uurimuses, et inimestel on kalduvus otsustada mitte ratsionaalsete kaalutluste, vaid mineviku kogemuse põhjal.⁴⁰ Jervise järeldust kinnitab 1996. aastal ilmunud raamatus Dan Reiter, kirjeldades statistilist seost, mille kohaselt kalduvad riigid tegema liitumisotsuseid ajaloolise kogemuse põhjal.⁴¹ Mõlemad tähelepanekud on kooskõlas Kanti tõdemusega, et inimesed jõuavad ratsionaalselt põhjendatud lahendusteni alles pärast mitmeid „ebatäiuslikke katseid“.⁴² Kui nõustuda, et inimesi saab jagada empiristideks ja ratsionalistideks, siis peavad ülekaalus olema empiristid. Kui see on nii, siis annab demokraatias kehtiv enamuse võim sellele võimenduse, mistõttu peab demokraatlikel riikidel olema eriti tugev kalduvus teha otsuseid ajaloolise kogemuse põhjal. Ühendades omavahel Kanti „Igaveses rahus“ sisalduvad garantiid, Hobbesi konsensuse ja demokraatlike riikide kalduvuse otsustada ajaloolise kogemuse põhjal, on võimalik põhjendada, miks demokraatlikud riigid sõdadevahelisel ajal ei liitunud ja miks nad pärast 1945. aastat liitusid.

Pätsi ja Laidoneri süüdistavat arvamust puudutav osa

Pätsi ja Laidoneri süüdistava arvamuse kaks peamist toetajat on Eesti ajaloolane Magnus Ilmjärv ja Soome ajaloolane Martti Turtola ja selle peamistest kriitikutest

³⁶ Anthony McGann, *The Logic of Democracy: Reconciling Equality, Deliberation, and Minority Protection* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006), 153.

³⁷ Douglas W. Rae, „The Limits of Consensual Decision“, *The American Political Science Review* Vol. 69, nr 4 (1975): 1280–82, <https://doi.org/10.2307/1955287>.

³⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan*, toim Richard Tuck (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1991), 118–19.

³⁹ George Simmel, *Conflict & The Web of Group Affiliations*, tõlk Kurt H. Wolff ja Reinhard Bendix (New York: Free Press, 1969), 92–93.

⁴⁰ Robert Jervis, *Perception and Misperception in International Politics* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1976).

⁴¹ Dan Reiter, *Crucible of Beliefs: Learning, Alliances, and World Wars* (Ithaca, N.Y.: NCROL, 1996), 203.

⁴² Vt allmärkus 209.

on samuti üks Eesti ja teine Soome ajaloolane: Heino Arumäe ja Seppo Zetterberg. Zetterberg on 2011. aastal kirjutanud Ilvese samal aastal ilmunud raamatu arvustuses:

Ilvese sõnul sai Teise maailmasõja ajal vaenlase rünnaku alla jäänud Soome oluliselt suurema kaastunde osaliseks kui kolm Balti riiki, sest Soomet peeti demokraatlikuks riigiks ja Eestit, Lätit ning Leedut peeti demokraatlikeks vaid piiratult. See on tõsi, et viimastes oli demokraatiadefitsiit, kuid Soomele osaks saanud kaastunne tuli ka sellest, et ta võitles vaenlase vastu. [...]

Teine küsimus on muidugi, kas demokraatiapuudus põhjustas Eesti, Läti ja Leedu alistumise ilma vastupanuta. Minu meelest ei põhjustanud. Kui suurriik otsustas oma väikesed naabrid alla neelata, poleks olnud sellel erilist tähendust, kui ka neis riikides oleks olnud vaba kodanikuühiskond, mis oleks valitsuse poliitikat trotsides nende kaugele ulatunud paindumisele vastu astunud.⁴³

Samasuguseid seisukohti on Zetterberg väljendanud ka varem. Eesti ajaloo üldkäsitluses, mis ilmus 2007. aastal soome keeles ja 2009. aastal eesti keeles,⁴⁴ tundub ta vastavat Magnus Ilmjärve „Häätetule alistumisele“, ⁴⁵ sest selles on read:

Kas oli siis nõnda, et Eesti autoritaarne juhtimine viis tema liitmisele Nõukogude Liiduga? Eesti saatust ei mõjutanud riigi sisepoliitika või ühiskondlik kord, vaid külm suurriiklik poliitika. Põhjendamatu on ka kriitika, et autoritaarse süsteemi tõttu ei informeeritud Eesti avalikkust õigel ajal Moskva nõudmistest ja et otsus alistuda langetati kitsas ringis. Kõigepealt, mitte ükski riik, olgu see kui demokraatlik tahes, ei too selliseid asju liiga vara avalikkuse ette. Teiseks, eestlased said nõudmistest kuulda alles Moskvast ja kolmandaks, otsuse alistuda langetasid riigi president, valitsus ja parlamendi mõlema koja komisjonid.⁴⁶

Ilmjärv on omakorda vastanud Zetterbergile 2008. aastal Einar Värage kahasse kirjutatud raamatuarvustuses.⁴⁷ Kuna Värage uurimisvaldkond on pigem 19. sajand, siis võib arvata, et 20. sajandit puudutava osa on kirjutanud Ilmjärv. Ilmjärv heidab Zetterbergile ette, et ta ei nimeta 1934. aasta riigipöörde järgset aega diktatuuriks, et ta piirdub ainult tegelikult aset leidnud sündmustega ega arutle teiste võimalike arengustsenaariumide üle, ja et ta ei võrdle Eesti käitumist teiste kallaletungi ohvriks langenud Euroopa riikidega.⁴⁸ Ilmjärve ärritab, et Zetterberg ei näe probleemi selles, kui avalikkust piisavalt ei teavitata ja kui otsuseid tehakse ilma

⁴³ Seppo Zetterberg, „Presidendi mitmekõlaline hääl. Toomas Hendrik Ilves: Omalla äänellä. WSOY 2011.“, *Diplomaatia*, oktoober 2011, <https://diplomaatia.ee/presidendi-mitmekolaline-haal/>.

⁴⁴ Seppo Zetterberg, *Viron historia* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007); Seppo Zetterberg, *Eesti ajalugu*, toim Ain Mäesalu et al., tõlk Helga Laanpere et al. (Tallinn: Tänapäev, 2009).

⁴⁵ Vt allmärkus 12.

⁴⁶ Zetterberg, *Eesti ajalugu*, 481.

⁴⁷ Magnus Ilmjärv ja Einar Värage, „Suomalaisen Viron historia“, *Historiallinen aika-kauskirja* Vol. 106, nr 3 (2008): 307–15.

⁴⁸ Ilmjärv ja Värage, 311, 313–14.

parlamenti kaasamata. Ilmjärv ise näeb kõvasti vaeva, et näidata, nagu oleks Soomes 1939. aasta sügisel Eestist rohkem avalikkust ja parlamenti otsustamisse kaasatud.⁴⁹

Zetterbergil on siiski õigus. Mis puudutab avalikkust ja parlamenti, siis ei ole demokraatliku Soome ja mittedemokraatliku Eesti käitumise vahel põhimõttelist erinevust. Eestis varjati avalikkuse ja parlamendi täiskogu eest nii Moskva läbirääkimiste toimumist kui ka nende sisu, Soomes ainult sisu. Soomel oleks olnud ka Eestist tunduvalt raskem läbirääkimiste toimumist varjata, sest selleks ajaks oli kõigile juba teada mitte ainult see, et Nõukogude Liit on pidanud Eesti, Läti ja Leeduga läbirääkimisi, vaid ka see, mida Nõukogude Liit neilt tahtis. Aja- kirjandusel ei olnud kuigi raske ära arvata, mida võis Nõukogude Liit tahta Soomelt. Kui Ilmjärv arvab, et demokraatliku Soome huvides oli teavitada avalikkust ja parlamendi täiskogu Moskva nõudmistest, siis ta ei ole aru saanud sellest, miks Molotov ja mitte Soome välisminister oli lõpuks see, kes nõudmised avalikustas.

Ilmjärve katseid tõestada Soome avatust ja Eesti suletust näidetega sellest, kuidas Soome andis Moskva nõudmistest teada teistele riikidele, kuid Eesti ei teinud isegi seda,⁵⁰ ei ole samuti raske ümber lükata. Nii demokraatlik Soome kui ka mittedemokraatlik Eesti teavitasid neid riike, kellelt lootsid saada abi. Eesti puhul oli selliseid riike ainult üks – Saksamaa – keda Eesti ka esimesel võimalusel teavitas.⁵¹ Vaidlus selle üle, kas Eestis teavitati avalikkust rohkem või vähem kui Soomes või kas Eestis langetati otsuseid kitsamas ringis kui seda tehti Soomes, on tegelikult teisejärguline. Kui eesmärgiks on tõestada demokraatia või selle puudumise mõju Soome ja Eesti otsustele, siis on sellistest väidetest vähe kasu. Clinton Rossiter on juba 1948. aastal ilmunud uurimuses⁵² veenvalt näidanud, et kriiside ajal kalduvad demokraatlikud riigid käituma sarnaselt mittedemokraatlikele riikidele – piirates avalikustamist ja langetades otsuseid kitsas ringis. Ka mina saan selles väitekirjas Rossiteri tähelepanekuid kinnitada.

Lisaks Zetterbergile on Pätsi ja Laidoneri süüdistava arvamuse olulisemaks kriitikuks Heino Arumäe. Martti Turtola Laidoneri raamatu⁵³ arvustuses, mis ilmus 2008. aastal, esitab Arumäe hea kokkuvõtte väidetest, millest Pätsi ja Laidoneri süüdistav arvamus koosneb:

⁴⁹ Ilmjärv ja Vära, 313.

⁵⁰ Ilmjärv ja Vära, 313.

⁵¹ Saksa saadik Tallinnas Saksa Välisministeeriumile, 25.9.1939 – vt Küllö Arjakas et al., toim, *Faatum: Eesti tee hävingule 1939–1940: riigikontrolör Karl Soonpää päevik Eesti Vabariigi saatuseaastatest 1939–1940: Molotovi-Ribbentropi pakti tagamaad: dokumente ja materjale* (Tallinn: SE & JS, 2009), 423; Saksa saadik Tallinnas Saksa Välisministeeriumile, 26.9.1939 – vt Heino Arumäe, „President Konstantin Pätsi abipalve Saksa valitsusele“, *Tuna*, nr 3 (2000), 62.

⁵² Clinton L. Rossiter, *Constitutional Dictatorship: Crisis Government in the Modern Democracies* (Princeton: Princeton University Press, 1948).

⁵³ Vt allmärkus 13.

Eestit tabanud saatuses on süüdi kõigepealt autoritaarne režiim; demokraatia oleks Eesti päästnud; üheks Eesti välispoliitika olulisemaks veaks oli loobumine orientatsioonist demokraatlikele lääneriikidele [...] otsus Moskva nõudmisel rahuldada langetati kitsas ringis, rahvast, parlamenti ega rahvusvahelist avalikkust eelnevalt ei informeeritud; [...] seoses kõnesoleva põhimõttelise seisukohaga ei taotlenud Eesti mingisugust abi teistelt riikidelt; [...] Soome võitles ja säilitas iseseisvuse, Eesti ei võidelnud ja kaotas selle; [...] baasideperioodil käitus Eesti ebaväärikalt ja lausa puges Moskva ees.⁵⁴

Arumäe lükkab ümber Turtola väited nagu ei saaks riigijuhid oma avalikult välja öeldud seisukohti muuta või nagu oleks Soome-Eesti salajane koostöö Soome lahe sulgemiseks saanud Eestit kuidagi aidata või nagu oleksid vähemuses olevad vabadussõjalased saanud demokraatlikus Eestis teistele oma tõekspidamisi peale suruda. Kõike seda saan ka mina selles väitekirjas kinnitada. Kuigi meie järeldused suuresti kattuvad, on tõestuskäikudes erinevusi. Sama käib ka teise olulise Turtola-kriitiku, Urmas Salo kohta.⁵⁵ Arumäel on õigus, kui ta kirjutab:

Sageli on väidetud: okupatsioonis olid süüdi Päts, Laidoner ja autoritaarne süsteem, demokraatia oleks Eesti päästnud. Ükski sellist tõde propageerinud isik pole püüdnudki tõestada, kuidas see võimalik oleks olnud.⁵⁶

Seda ei ole tõepoolest tehtud. Kuid tehtud ei ole ka vastupidist. Keegi ei ole tõestanud, miks demokraatia ei oleks saanud Eestit päästa. Kritiseerides jätkuvalt Pätsi ja Laidoneri süüdistavat arvamust, ei maini ka Arumäe ise oma 2018. aastal ilmunud põhjaliku monograafia lõppsõnas enam demokraatia puudumist kui ühte selle arvamuse põhiväidet.⁵⁷ Seepärast on põhjust nõustuda Jaak Valgega, kes 2011. aastal kirjutas:

Ehkki 1934. aasta riigipööre on Eesti sisepoliitika ajaloos üks olulisemaid sündmusi, ei ole veel tehtud ühtegi uuringut, mis oleks keskendunud demokraatia kaotuse põhjustele, sündmustele, tulemustele ja tähendusele.⁵⁸

Võib-olla ei peakski sellist uurimust ootama ajaloolastelt. Ühelt poolt demokraatia kaotuse, kuid teiselt poolt demokraatia säilimise põhjuseid on Eesti ja Soome näitel väga põhjalikult uurinud poliitikateadlased. Kõige viimane ja tõenäoliselt ka kõige põhjalikum on Dirk Berg-Schlosseri juhtimisel tehtud uurimus, mis kestis üle 10 aasta ja mille kokkuvõtted avaldati aastatel 2000 ja 2002.⁵⁹

⁵⁴ Heino Arumäe, „Üks vägagi piinlik lugu. Martti Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940. Soome keelest tõlkinud Maimu Berg. Tänapäev. Tallinn, 2008.“, *Tuna*, nr 4 (2008): 128.

⁵⁵ Urmas Salo, „Miks ei saa uskuda Turtola raamatut Laidonerist“, *Postimees*, 29.3.2008, <https://www.postimees.ee/1775723/urmas-salo-miks-ei-saa-uskuda-turtola-raamatut-laidonerist>.

⁵⁶ Arumäe, 131.

⁵⁷ Heino Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani* (Tallinn: Argo, 2018), 608–11.

⁵⁸ Jaak Valge, „Foreign Involvement and Loss of Democracy, Estonia 1934“, *Journal of Contemporary History* Vol. 46, nr 4 (2011): 793.

⁵⁹ Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell, toim, *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39: Systematic Case Studies*, Advances in Political Science (Palgrave Macmillan UK,

Selles võrreldi omavahel 18-t Euroopa riiki⁶⁰ perioodil 1919–1939. Uuritud riikidest umbes pooled suutsid demokraatia säilitada ja umbes pooled mitte. Riikide sarnasusi ja erinevusi hinnati kokku kuni 73 erineva näitaja põhjal. Tulemuseks saadi, et sõdadevahelise Euroopa kaks kõige sarnasemat riiki olid Ungari ja Rumeenia ning kohe nende järel tulid ühevõrra sarnastena Eesti ja Soome, Saksamaa ja Austria ning Hispaania ja Itaalia.⁶¹ Selgelt eristusid kõikidest uuritud riikidest Eesti ja Soome, sest vaatamata suurele sarnasusele jäi ühes demokraatia püsima, kuid teises mitte.⁶² Lisaks kvantitatiivsele uurimusele koostati iga riigi kohta ka eraldi juhtumiuuring, mille Eesti ja Soome kohta kirjutasid vastavalt Toomas Varrak ja Lauri Karvonen.⁶³ Kõike kokku võttes jõuti järeldusele, et Soomes olid tingimused demokraatia säilimiseks sama ebasoodsad kui Eestis, kuid kuna riigijuhtide valikud olid erinevad, siis kujunes erinevaks ka demokraatia saatus.⁶⁴ Teiste sõnadega: tingimused, mis kujundasid Soome otsustajate valikuvõimaluste kogumi (*opportunity set*)⁶⁵ olid sarnased naaberriik Eestiga, kuid Soome otsustajate valikud valikuvõimaluste kogumi sees olid teistsugused ja need valikud päästsidki Soome demokraatia.⁶⁶

2000), <https://doi.org/10.1057/9780333993774>; Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell, toim, *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919–39: Comparative Analyses*, Advances in Political Science (Palgrave Macmillan UK, 2002), <https://doi.org/10.1057/9781403914231>.

⁶⁰ Austria, Belgia, Tšehhoslovakkia, Eesti, Soome, Prantsusmaa, Saksamaa, Kreeka, Ungari, Iirimaa, Itaalia, Madalmaad, Poola, Portugal, Rumeenia, Hispaania, Rootsi, Ühendkuningriik.

⁶¹ Gisele de Meur ja Dirk Berg-Schlosser, „Comparing political systems: Establishing similarities and dissimilarities“, *European Journal of Political Research* Vol. 26 (1994): 198, 215 – artiklis on mitmeid vigu: lk 215 tabelina toodud erinevused on valesti kokku loetud ja SW tähistab Rootsit mitte Šveitsi.

⁶² de Meur ja Berg-Schlosser, 209–11; Gisele de Meur ja Dirk Berg-Schlosser, „Conditions of Authoritarianism, Fascism, and Democracy in Interwar Europe. Systematic Matching and Contrasting of Cases for „Small N“ Analysis“, *Comparative Political Studies* Vol. 29, nr 4 (august 1996): 455; Berg-Schlosser ja Mitchell, *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39*, 464.

⁶³ Toomas Varrak, „Estonia: Crises and ‘Pre-Emptive Authoritarianism’“, *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*, toim Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell (Macmillan Press, 2000); Lauri Karvonen, „Finland: From Conflict to Compromise“, *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*, toim Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell (Macmillan Press, 2000).

⁶⁴ de Meur ja Berg-Schlosser, „Comparing political systems.“, 211; de Meur ja Berg-Schlosser, „Conditions of Authoritarianism.“, 439, 445, 461–62; Berg-Schlosser ja Mitchell, *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39*, 464; Berg-Schlosser ja Mitchell, *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919–39*, 262–63, 321, 323.

⁶⁵ Määratletud Jon Elsteri poolt kui “suur kogum kõikidest abstraktselt võimalikest tegevustest, mida isik võib teha. Esimene filter koosneb kõikidest füüsikalistest, majanduslikest, õiguslikest ja psühholoogilistest piirangutest, mis isiku ees seisavad.” – vt Jon Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1996), 13.

⁶⁶ de Meur ja Berg-Schlosser, „Comparing political systems.“, 211; de Meur ja Berg-Schlosser, „Conditions of Authoritarianism.“, 431.

Ma ei vaidle selles väitekirjas Berg-Schlosseri uurimisrühma tulemustele vastu, vaid püüan vaadata kaugemale riigijuhtide valikutest, mis on pigem juhusliku iseloomuga kui alluvad mingisugustele üldistele seaduspärasustele. Ma püüan edasi arendada Lauri Karvoneni mõtet sellest, et Soomes sundis ühine oht erinevaid ühiskonnarühmi koostööd tegema.⁶⁷ Karvonen toetub Simmelile,⁶⁸ kelle tähelepanekud on omakorda väga sarnased Hobbesile. Ka Jaak Valge on seoses Eesti demokraatia kriisiga vihjanud ühisele ohule kui erakondade käitumist mõjutavale tegurile.⁶⁹ On võimalik näidata, et demokraatia nõrkused ehk demokraatia dilemmad mõjutavad kõiki ühiskondi ühtemoodi ja et kõikides demokraatlikes ühiskondades käituvad ühiskonnarühmad ohu korral sarnaselt. Mis on igas ühiskonnas unikaalne, on ühiskonnarühmade suurusest tulenev jõudude tasakaal ja ajalooline kogemus. Soome otsustajate valikuvõimaluste kogum ei olnud sama-sugune kui Eestis, sest ühiskonnasisene jõudude jaotus ja ajalooline kogemus olid erinevad. Kuid see puudutab küsimust demokraatia kaotamise põhjustest Eestis. Küsimust demokraatia kaotamise „tulemustest ja tähtsusest“ Eestis ei ole minule teadaolevalt tõesti keegi eraldi uurinud. Kõige lähemal on sellele Maria Groeneveldi 2012. aastal kaitsnud doktoritöö,⁷⁰ mis võrdleb Eesti ja Soome käitumist 1939. aasta sügisel.

Maria Groeneveld ei ole samuti mitte ajaloolane, vaid poliitikateadlane. Kui üksikud väiksemad eksimused⁷¹ kõrvale jätta, siis võib tema ajaloo-alaste seisukohtadega nõustuda, välja arvatud Eestile omistatud Saksa orientatsioon. Millega on raskem nõustuda, on tema lõppjäreldused ja selles ei ole süüdi mitte Groeneveldi arutluskäik, vaid liiga kitsad ajalised ja teoreetilised raamid. Groeneveldi töös on olemas kõik inimeste ja riikide käitumise selgitamiseks vajalikud koostisosad, kuid kuna Groeneveld on ise ennast piiranud konstruktivismiga, siis jääb ta pidama sotsiaalselt konstrueeritud diskursustesse. Ma ei eita selliste diskursuste olemasolu ega tähtsust, kuid minu arvates on tegemist pigem tagajärgede kui põhjustega. Mulle tundub usutavam Rossiteri selgitus, et kriiside ajal hakkavad kõik riigid demokraatiat piirama ja võtavad kasutusele erakorralisi meetmeid, kui Groeneveldi selgitus, et 1939. aasta sügisel tehti Eestis sedasama tulenevalt valitsevast diskursusest.⁷² Samuti tundub mulle usutavam Hobbesi ja Simmeli selgitus, et ühise ohu ilmumisel unustavad inimesed oma senised erimeelsused ja hakkavad

⁶⁷ Karvonen, „Finland: From Conflict to Compromise“, 152–53.

⁶⁸ Vt allmärkus 39.

⁶⁹ Valge, „Foreign Involvement and Loss of Democracy“, 806.

⁷⁰ Maria Groeneveld, *The Role of the State and Society Relationship in the Foreign Policy Making Process* (Tartu: University of Tartu, 2012), <https://dspace.ut.ee/handle/10062/27923>.

⁷¹ Suur osa Konstantin Pätsile omistatud tsitaatidest kuulub tegelikult tema vennale Voldemar Pätsile, sest president Päts ei võtnud osa baasidelepingut arutanud Riigikogu komisjonide koosolekutest; Leedu ei kuulunud riikide hulka, keda Nõukogude Liit soovis 1939. aasta suvel garanteerida, sest Leeduga puudus ühine piir.

⁷² Groeneveld, *The Role of the State and Society Relationship*, 90–92.

tegema koostööd kui Groeneveldi selgitus, et 1939. aasta sügisel tehti Soomes sedasama tulenevalt „üksmeelsuse diskursusest“.⁷³

Groeneveldil kasvavad ühed diskursused välja teistest, mis võib vabalt nii olla. Veidi lihtsustades on Eesti puhul algseteks diskursusteks äärmuslik rahvuslus (esindajaks vabadussõjalased), mõõdukas rahvuslus (esindajaks Päts) ja liberalism (esindajaks Tõnisson). Nendest kasvab välja ühiskonna arvamusega mitteamvestav diskursus (esindajaks Pätsi autoritaarne kord), sest sellel on sügavad ajaloolised juured. Soome algseteks diskursusteks on venestamise ajast pärit põhiseaduslikkus ja järeleandlikkus, kodusõja ajast pärit vasakpoolsus ja parempoolsus ning 1930-ndatest pärit äärmuslik rahvuslus ja seaduslikkus. Nendest kasvavad välja 1939. aasta sügise diskursused: põhiseaduslikkus (esindajaks Erkko), järeleandlikkus (esindajateks Paasikivi ja Mannerheim) ja aktiivne vastupanu (esindajaks IKL⁷⁴).

Groeneveldi diskursustele pole midagi ette heita peale selle, et puudu on üks kõige enam sõdadevahelise Soome ühiskonda lõhestanud vastasseise soomerootsi ja soome rahvuslaste vahel. Olulisem etteheide on siiski see, et Groeneveld võrdleb omavahel erinevat liiki diskursusi. Soome diskursused olid samal ajal ka olemasolevad valikuvõimalused: passiivne vastupanu (Erkko), järeleandmine (Paasikivi ja Mannerheim) või aktiivne vastupanu (IKL), mis olid kõik suuremal või vähemal määral võimalikud. Kui Eesti diskursus seisnes ühiskonna arvamusega mitteamvestamises, siis ei kaotanud see veel Eesti valikuvõimalusi, mis olid samuti olemas. Need olid samad, mis Soomel, selle olulise erinevusega, et Eesti valikuvõimaluste seast puudus passiivne vastupanu ehk lootus, et Nõukogude Liit taganeb oma nõudmistest – ja just see on kogu küsimuse võti.

Tulenevalt endale kehtestatud kitsastest ajalistest raamidest ei pea Groeneveld selgitama järske muutusi riikide käitumises. Suvel 1939 suhtusid riigijuhid ja avalikkus Eestis ja Soomes sarnaselt sellesse, kuidas peaks käituma võimaliku kallaletungi korral, kuid septembris toimus Eesti käitumises muutus. Samuti toimus muutus Soomes talvesõja teisel päeval, kui välisminister Erkko ja koos Erkkoga ka tema poliitika valitsusest eemaldati. Kui pidada diskursuseks midagi, mille kujunemine võtab aega, siis ei saanud muutunud diskursused nii kiireid muutusi põhjustada. Kuid kui ajalugu kujundab diskursusi⁷⁵ ja kui diskursused kujundavad riikide käitumist, siis võib diskursuse ka vahelt ära jätta ja öelda, et ajalugu kujundab riikide käitumist. Või kui see tundub liiga lihtne, siis saab öelda, et ajalugu kujundab arusaamasid ja uskumusi, millest omakorda riikide käitumine sõltub – nii nagu seda teevad Robert Jervis ja Dan Reiter.⁷⁶ Kuid nimetatud erimeelsustele vaatamata on Groeneveldi uurimuses palju sellist, mida mina saan oma väitekirjas kinnitada. Kõige olulisemas – et inimesed ja riigid ei pruugi

⁷³ Groeneveld, 150.

⁷⁴ Isamaaline rahvaliikumine (*Isänmaallinen kansanliike, IKL*) – pärast Lapua liikumise keelustamist 1932. aastal asutatud sarnaste vaadetega erakond.

⁷⁵ Groeneveld, *The Role of the State and Society Relationship*, 19–20, 34.

⁷⁶ Vt allmärkus 40 ja 41.

käituda ratsionaalselt ning et riigijuhtide ja riikide käitumise põhjuseid ei tule otsida mitte ainult füüsikast, vaid ka ajaloost – on meie seisukohad lähedased.

Tõestav osa

See väitekirj püüab saavutada korraga mitut eesmärki: kinnitada või lükata ümber Pätsi ja Laidoneri süüdistav arvamus ja pakkuda välja teoreetiline selgitus demokraatia ja julgeoleku vaheliste seoste kohta. Eesmärgid on omavahel seotud, sest kui teoreetiline selgitus kehtib ja demokraatia ja julgeoleku vahel ei ole sellist seost, mida Pätsi ja Laidoneri süü eeldab, siis ei saa Pätsi ja Laidoneri süüdistav arvamus olla tõene ja vastupidi. Teoreetilise selgituse tõestamisel on Eestist olulisemaks riigiks Soome, sest Soome oli kogu vaadeldava aja demokraatlik ja Soome on kõige olulisem erand demokraatia ja julgeoleku vahelistele seostele viitavates statistilistes seaduspärasustes. Soome sobib ka Pätsi ja Laidoneri süüdistava arvamuse seisukohalt, sest oli vaadeldaval ajal kõige enam Eestile sarnanev riik. Lisaks Soomele kasutan ma tõestamisel ka Eestit, kuigi Soomega väiksemas mahu, ja veelgi väiksemal määral ka teisi Euroopa riike, nagu Ühendkuningriiki, Rootsi, Taanit, Tšehhoslovakkia, Šveitsi ja Belgia. Ma püüan teadlikult teha seda, mida heitis Zetterbergile ette Ilmjärv: et ta ei võrdle Eesti käitumist teiste kallaletungi ohvriks langenud Euroopa riikidega ega arutle teiste võimalike arengutsenaariumide üle.⁷⁷

Kuna see väitekirj püüab esitada pigem uusi tõlgendusi kui uusi asjaolusid, siis on tegemist pigem rakendusuuringu kui alusuuringuga. Väidete tõestus toetub peamiselt minu enda ja paljude teiste poolt juba tehtud alusuuringutele. Minu enda panus alusuuringutesse seisneb demokraatliku rahu teooria kõige tuntuma erandi uurimises peamiselt Ühendkuningriigi arhiiviallikate põhjal. Ühendkuningriigi 1941. aasta sõjakuulutus Soomele oli minu magistritöö teemaks ja samal teemal olen avaldanud ka kaks artiklit.⁷⁸ Väitekirja alapeatükk 3.1: „Demokraatliku rahu teooria ja Soome“ toetubki peamiselt nimetatud töödele. Lisaks saan selles väitekirjas anda omapoolse panuse Mannerheimi programmi puudutavatesse alusuuringutesse, mis toetub peamiselt Soome arhiiviallikatele. Mainitud põhjustel piirdub selles väitekirjas kasutatud arhiiviallikate loend Ühendkuningriigi ja Soome arhiividega. Eesti osas olen toetunud juba avaldatud allikatele ja teiste poolt tehtud alusuuringutele.

Paljudes riikides kuulub sõdadevaheline aeg ja eriti selle lõpp kõige enam läbiuuritud ajajärgude hulka ja tõenäoliselt on see nii ka Eestis ja Soomes. Seejärel ei ole mõistlik hakata kõiki kasutatud alusuuringuid siinkohal üles loetlema,

⁷⁷ Vt allmärkus 48.

⁷⁸ Ago Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda 1941“ (Magistr töö, Tartu Ülikool, 2013), <https://dspace.ut.ee/handle/10062/33618>; Ago Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud? Ühendkuningriigi-Soome sõda ja demokraatliku rahu teooria“, *Ajalooline Ajakiri* nr 1/2 (2015), <https://ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/AA.2015.1-2.03>; Ago Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea? Diplomatian ja tiedustelun vaikutus Petsamon pommitukseen kesällä 1941“, *Historiallinen aikakauskirja*, nr 1 (2017).

seda enam, et reeglina ma ei vaidle nendes esitatud seisukohtadega. Erandiks on Magnus Ilmjärve poolt tehtud alusuuringud, mille seisukohtadega ma vaidlen, sest need on otseselt minu väitekirja eesmärgiga seotud. Teiseks erandiks on Timo Soikkanen ja tema Soome Põhjamaade orientatsiooni puudutavad uurimused,⁷⁹ mille mõnede seisukohtadega ma samuti vaidlen.

Kahtluse korral või üksikasjalikuma pildi saamiseks olen alusuuringutes esitatud sündmuste käiku algallikate põhjal täiendanud. Kuna selle väitekirja tähelepanu on suunatud demokraatialle, siis on kasutatud algallikate seas olulisel kohal parlamentide ja parlamendikomisjonide istungite protokollid, poliitikute kõned ja ajakirjanduses avaldatud seisukohad. Lisaks olen kasutanud tavapäraseid algallikaid, nagu poliitikute omavaheline kirjavahetus, päevikud ja diplomaatilised allikad. Küllaltki palju olen kasutanud ka suuremates lehtedes avaldatud juhtkirju ja arvamusedartikleid. Lisaks olen kasutanud mälestusi, mis parimal juhul sisaldavad endas ka kirjavahetust, päevikusissekandeid ja teisi algallikaid. Sellised on näiteks Väinö Tanneri ja Juho Kusti Paasikivi mälestused,⁸⁰ mis toetuvad sündmuste toimumise ajal tehtud märkmetele ja teistele algallikatele ja on seetõttu kontrollitavad ja usaldusväärsed.

Võib õigusega küsida: kas tõesti on vaja sündmuste käiku uuesti esitada ja tsiteerida uuesti juba tuttavaid algallikaid, kui seda on mitmetes alus- ja rakendusuuringutes juba korduvalt tehtud? Sellele saab vastata kolmel moel. Esiteks, nagu kirjutab Osmo Jussila, on ajalugu

nii nagu teisedki teadused lõputu ja peatumatu uuesti tõlgendamise protsess. Noodid ehk allikad on kõigile samad, kuid tõlgendused on erinevad.⁸¹

Teiseks, ma tahan järgida Ilvese soovitus⁸² ja anda võimalikult palju ruumi algallikatele, et igaüks saaks nendega tutvuda ja ise otsustada, kas nõustuda minu tõlgendustega või mitte. Ja kolmandaks on ka niivõrd põhjalikult läbikirjutatud teemat, nagu seda on näiteks Rõbkini *alias* Jartsevi diplomaatia, ikka veel võimalik täiendada. Kuigi ajaloolastele on ammu olnud selge, et Rõbkin sai oma juhised otse Stalinilt, ei ole siamaani viidatud nende kohtumisi kinnitavatele algallikatele. Selles väitekirjas saab see väike lisandus tehtud ja samasuguseid lisandusi on veel.

⁷⁹ Timo Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen – myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus Suomessa vuosina 1933–1939* (Turku: Turun yliopisto, 1983); Timo Soikkanen, „Taistelu Suomen linjasta. Sisä- ja ulkopolitiikan vuorovaikutus vuosina 1933–1939“, *Talvisota, Suomi ja Venäjä*, toim Timo Vihavainen (Helsinki: SHS, 1991).

⁸⁰ Väinö Tanner, *Kahden maailmansodan välissä: muistelmia 20- ja 30-luvuilta* (Helsinki: Tammi, 1966); Väinö Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana* (Helsinki: Tammi, 1950); Juho Kusti Paasikivi, „Talvisota“, *Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939–41* (Porvoo etc.: WSOY, 1979).

⁸¹ Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (Helsinki: WSOY, 2004), 11.

⁸² Ilves, *Omal hääl.*, 98.

Väited, töö ülesehitus, metoodika ja mõisted

Küsimused ja väited

Selle väitekirja peamine uurimisküsimus on: miks jäid Eesti ja Soome 1939. aasta sügisel „Melose olukorda“? Kui nõustuda, et ainus alternatiiv oleks olnud „igavene rahu“, mis eeldab demokraatiat ja riikide liitumist, siis tulenevad siit omakorda küsimused: miks Eesti, Soome ja teised Euroopa riigid sõdadevahelisel ajal ei liitunud ja miks demokraatlik rahu Soome puhul ei kehtinud? Kolmas oluline küsimus on: miks käitusid Eesti ja Soome „Melose olukorras“ erinevalt? Kõigi kolme küsimuse juures on peamine demokraatia roll, millest tulenevalt võib küsimused sõnastada järgmiselt:

- 1) Missugune roll oli demokraatial selles, et Soomel ja Eestil ei õnnestunud leida piisavalt tugevaid liitlasi?
- 2) Miks demokraatlik rahu Soome puhul ei kehtinud?
- 3) Kuidas mõjutas demokraatia puudumine seda, et erinevalt Soomest ei hakanud Eesti Nõukogude Liidule vastu ja tegi Nõukogude Liiduga piinlikku koostööd?

Kuna Soome säilitas vaatamata kõigele iseseisvuse, kuid Eesti mitte, ja kuna see ongi Pätsi ja Laidoneri süüdistava arvamuse juures kõige olulisem, siis tuleb siia lisada veel ka neljas küsimus:

- 4) Eeldusel, et Soome tegi kõik õigesti ja saavutas antud julgeolekuolukorras parima võimaliku tulemuse, siis missugune roll oli selles demokraatial?

Vastustest nendele küsimustele sõltub see, kas Pätsi ja Laidoneri süüdistava arvamuse saab lugeda tõestatuks või kummutatuks. Veenvalt saab seda teha ainult siis, kui pakkuda välja ka teoreetiline selgitus demokraatia ja julgeoleku vaheliste seoste kohta – sest nagu Kant on selle kohta kirjutanud, saavad näited „ainult illustreerida, kuid mitte tõestada“.⁸³ See on tõesti nii, sest ümberlükkavaid või kinnitavaid näiteid saab lõputult üksteisele vastandada ja tulemuseks on lihtsalt whataboutism.

Minu poolt välja pakutud teoreetiline selgitus toetub inimloomusele ja rahvusvahelise süsteemi ja demokraatliku (vaba) ühiskonna anarhilisele struktuurile, nii nagu seda kirjeldasid filosoofid, kelle töid ma olen selles väitekirjas kasutanud. Vaatamata erinevatele koolkondadele ühendab neid kõiki see, et nad tegelesid ühel või teisel viisil demokraatiaga (vabadusega), suveräänsusega ja julgeolekuga. Teoreetilise selgituse põhiväide seisneb selles, et demokraatia mõju riikide käitumisele ja sealtnaud ka julgeolekule ei saa tuleneda millestki muust kui demokraatliku riigi kodanike arusaamadest, millele annab võimenduse enamuse võim. Need arusaamad on tähtsuse järjekorras: arusaam julgeolekust, arusaam õiglusest ja arusaam omakasust. Vastavalt ei saa ka demokraatia mõju julgeolekule seisneda

⁸³ Immanuel Kant, „Metaphysics of Morals, Doctrine of Right, §43–§62“, Immanuel Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toim Pauline Kleingeld, tõlk David L. Colclasure (New Haven: Yale University Press, 2006), 6:355.

milleski muus, sest julgeolek sõltub omakorda riikide ja ühiskonnarühmade käitumisest.

Väide, et julgeolek sõltub kokkuvõttes demokraatlike riikide ühiskondade enamuste arusaamadest, võib tunduda sama mittemidagiütlev ja ebamäärane nagu väide, et „ilm sõltub sellest, kustpoolt puhub tuul.“ Kuid see ei tee väidet veel valeks. Ilm sõltubki sellest, kustpoolt puhub tuul. Demokraatliku ühiskonna enamuse arusaamad võivad olla sama muutlikud nagu on tuule suund. Parim, mida teha saab, on püüda mõista, mis paneb inimesi oma arusaamasid muutma. Selle väitekirja teine keskne väide on, et inimesed muudavad oma arusaamasid vastavalt sellele, kuidas muutub nende ajalooline kogemus. Väited saab esitada järgmisel kujul:

- Demokraatia mõju demokraatlike riikide käitumisele rahvusvahelises süsteemis ja ühiskonnarühmade käitumisele demokraatlikus ühiskonnas on sarnane ja sõltub ühiskondade ja ühiskonnarühmade enamuste arusaamadest julgeolekust, õiglusest ja omakasust, mis omakorda sõltuvad eelkõige ajaloolisest kogemusest.
- Demokraatia mõju julgeolekule sõltub demokraatlike ühiskondade enamuste arusaamadest julgeolekust, õiglusest ja omakasust, mis omakorda sõltuvad eelkõige ajaloolisest kogemusest.

Selleks, et demokraatia oleks saanud Eestit ja Soomet „Melose olukorrast“ päästa, oleksid demokraatlike riikide ühiskondade enamuste arusaamad pidanud olema sellised, mis oleksid võimaldanud neid päästa. Ma väidan, et see ei olnud nii ja et Eesti 1934. aasta riigipööre ei muutnud siin mitte midagi. Kui väide kehtib, siis ei saa kehtida Pätsi ja Laidoneri süüdistav arvamus ja vastupidi.

Kuna demokraatia on väitekirjas niivõrd olulisel kohal, siis ei saa mööda minna kahest täiendavast küsimusest, mis puudutavad demokraatiat ennast. Pätsi ja Laidoneri süüdistaval arvamusel ei saaks olla mingisugust seost demokraatiaga kui ei oleks olnud 1934. aasta riigipööret. Samamoodi ei saaks demokraatia väidetavad tugevused suurendada väikeriikide julgeolekut rahvusvahelises süsteemis, kui demokraatia nõrkused enne demokraatia hävitavad. Seepärast ei saa demokraatia ja julgeoleku vaheliste seoste uurimisel piirduda ainult demokraatia tugevustega, vaid uurida tuleb ka demokraatia nõrkusi. Selleks tuleb vaadelda demokraatlike riikide käitumist esimest tüüpi kriisides,⁸⁴ sest just majandus- ja humanitaarkriisid kalduvad demokraatia nõrkusi võimendama, mis omakorda võib lõppeda teist tüüpi kriisiga ja demokraatiast loobumisega. Siit tuleneb esimene täiendav küsimus:

- 5) Missugune roll oli demokraatial endal selles, et Soomes pidas demokraatia 1930-ndate majanduskriisile vastu, kuid Eestis mitte?

Teine täiendav küsimus puudutab seda, mida pidada demokraatiaks ja mida mitte, eriti olukordades, kus julgeolek hakkab mõjutama demokraatiat. Soome on siin heaks näiteks. Teadlaste poolt kõige enam kasutatud Polity andmebaas annab Soome demokraatialle aastatel 1931–1943 niivõrd madala hinde, et 1990-ndatel

⁸⁴ Kriiside tüüpide kohta vt allmärkus 146.

kasutatud mõõdupuude järgi oleks Soome ainult napilt demokraatlik, kuid 2010-ndatel ei peetaks sellise hindegagi riiki enam demokraatlikuks. Kvantitatiivsel meetodil koostatud andmebaaside hinnanguid ei saagi võtta absoluutsetena ja enamasti ei ole see ka probleem. Kuid selleks, et 1930-ndate Soome näitel usutavalt tõestada väiteid demokraatia ja julgeoleku vaheliste seoste kohta, peab Soome demokraatlikkus olema väljaspool kahtlust. Probleem ei puuduta ainult Polity andmebaasi ja Soomet, vaid taandub laiemale küsimusele, kas demokraatia on pigem suhteline või absoluutne mõiste. Teiste sõnadega: kas demokraatiat on võimalik hinnata ainult kokkuleppelisi ja paratamatult meelevaldseid künniseid kasutades või on demokraatial olemas oma niinimetatud külmumispunkt, kus demokraatia lakkab olemast demokraatia ilma igasuguse kahtluseta. Küsimuse saab sõnastada järgmisel kujul:

- 6) Kas demokraatia hindamine on paratamatult suhteline või on demokraatial olemas oma niinimetatud külmumispunkt, mis eraldab demokraatiat mitte-demokraatiast?

Töö ülesehitus ja ajalised piirid

Väitekiri koosneb kolmest peatükist, mis ei ole järjestatud mitte tähtsuse, vaid peamise uurimisküsimuse loogika seisukohalt. Selleks, et demokraatia oleks saanud Eestit päästa, oleks ta kõigepealt pidanud kriisides vastu pidama, siis aitama Eestil leida liitlased ja siis sundima Eestit vastu hakkama. Peatükk 1: „Demokraatia ja kriis“ koosneb kahest alapeatükist ja moodustab kümnendiku kogu väitekirja mahust. Esimene alapeatükk „Demokraatia külmumispunkt“ on pühendatud demokraatia hindamisele ja selles võrreldakse omavahel Soomet, Eestit, Tšehhoslovakkia ja Šveitsi. Teine alapeatükk „Demokraatia dilemmad“ on pühendatud demokraatia nõrkustele ja otsib vastust küsimusele, kuidas demokraatia nõrkused mõjutasid seda, et Soomes jäi demokraatia püsima, kuid Eestis mitte.

Peatükk 2: „Demokraatia ja liitlased“ tegeleb väitekirja kõige olulisema uurimisküsimusega, mistõttu on sellele pühendatud pool kogu väitekirja mahust. Peatükk on omakorda jagatud viieks alapeatükiks. Esimene tegeleb liitudega üldiselt ja viimane tegeleb Eestiga. Ülejäänud kolm alapeatükki ehk kaks kolmandikku kogu peatüki mahust on pühendatud Soome julgeoleku- ja liitlasteotsingutele, millest kõige olulisemal kohal olid Põhjamaade orientatsioon ja Mannerheimi programm. Peatükk 3: „Demokraatia ja sõda“ moodustab viiendiku kogu väitekirja mahust ja on jagatud kaheks alapeatükiks. Esimene alapeatükk „Demokraatliku rahu teooria ja Soome“ käsitleb tuntud demokraatliku rahu teooria erandit, kui Ühendkuningriik ja teised demokraatlikud riigid Soomele 1941. aastal sõja kuulutasid. Teine alapeatükk „Demokraatia ja alistumine“ analüüsib demokraatia ja alistumise võimalikke seoseid Soome, Eesti ja Taani näitel. Teine küsimus on selle väitekirja seisukohalt olulisem ja sellele on pühendatud kaks kolmandikku kogu kolmanda peatüki mahust.

Kuigi väitekirja peatähelepanu on suunatud sündmustele, mis toimusid 1930-ndatel ja 1940-ndate esimeses pooles, on väitekirja ajalised piirid laiemad. Teisiti ei oleks võimalik demokraatia ja julgeoleku vahelisi seoseid usutavalt uurida, sest mida lähemale 1939. aasta sügisele seda enam oli tegemist juba tagajärgedega ja mitte enam põhjustega. Eesti ja Soome püüded leida „Melose olukorrast“ väljapääs algasid kohe, kui nad iseseisvate riikidena sündisid. Eesti osas võib näitena tuua abipalvet Soomele 1918. aasta detsembris. Siis oli demokraatliku Soome ühiskonna esindajate seisukoht, et raha, relvi ja vabatahtlikke võib saata, kuid sõdureid mitte.⁸⁵ Täpselt samasugune oli 21 aastat hiljem demokraatliku Rootsi ühiskonna esindajate vastus Soome abipalvetele. Kuigi Eesti lootused kustusid juba tunduvalt varem, võib Soome lootused lugeda lõplikult kustunuks aprillis 1948, kui demokraatliku Soome parlament kiitis heaks sõjalise liidulepingu mitte riikidega, kes aitaksid ta „Melose olukorrast“ välja, vaid riigiga, kes ta sellisesse olukorda pani. Eesti ja Soome katsed leida „Melose olukorrast“ väljapääs algasid aastal 1918 ja lõppesid 30 aastat hiljem läbikukkumisega. Eesti neelati suure naaberriigi poolt alla ja Soome muudeti suure naaberriigi satelliidiks. Et vastata küsimustele: miks demokraatia Soomet „Melose olukorrast“ ei päästnud ja kas demokraatia oleks saanud päästa Eesti iseseisvuse, tuleb võtta ajalisteks piirideks aastad 1918–1948. NATO asutamine 1949. aastal annab selleks veelgi enam põhjust.

Metoodika ja objektiivsus

Väitekirja metoodikaks on juhtumiuuringud ning nende võrdlus. Juhtumiteks on Soome, Eesti ja teiste Euroopa väikeriikide katsed lahendada demokraatia kriis, leida liitlasi ja tulla toime vaenulike naaberriikidega aastatel 1918–1948. Juhtumiuuringud ei ole oma mahult võrdsed ja sellest tulenevalt ei saa ka nende võrdlemine olla kõikides osades võrdselt võimalik. Eriti käib see Soome ja Eesti juhtumite kohta. Sellel on olemas kindel põhjus. Eesti ei olnud alates 1934. aastast enam demokraatlik, kuid just samal ajal muutus Euroopas julgeolekuolukord järsult. Soome juhtumiuuring käsitleb peamiselt aastate 1934–1940 julgeolekuotsinguid, kuid sama ajavahemiku Eesti julgeolekuotsingud ei peegeldaks enam demokraatia võimalikku mõju. Sellel põhjusel ei ole neid ka samasuguse põhjalikkusega käsitletud. Erinevale mahule vaatamata on juhtumeid võimalik võrrelda üksikutes osades. Võrdlemise käigus ilmnevatest erinevustest ja sarnasustest saab arutluse teel tuletada seaduspärasusi, mida võrrelda olemasolevate teoreetiliste selgitustega ja mille põhjal pakkuda välja uusi. Selline metoodika eeldab lihtsustamist ja mõistetele piiride kehtestamist, et ühe väitekirja raamides oleks võimalik arvestatava tulemuseni jõuda – eriti kui uuritav periood on sedavõrd pikk ja uurimisküsimus sedavõrd lai. Tulenevalt kirjeldatud metoodikast on

⁸⁵ Seppo Zetterberg, *Suomi ja Viro 1917–1919: poliittiset suhteet syksystä 1917 reunavaltio-politiikan alkuun*, Historiallisia tutkimuksia nr 102 (Helsinki: Suomen historiallinen seura, 1977), 152–53.

vaatlus, võrdlus ja arutus ehk kirjeldavad ja selgitavad osad omavahel loomulikult teel läbi põimunud ja ma ei ole püüdnud neid ka tagantjärele teineteisest eraldada. Ma ei ole püüdnud eraldada ka erinevaid analüüsisitasandeid mujal kui kokkuvõttes.

Karl Deutsch on ajalooliste juhtumite võrdlemise kohta kirjutanud:

Kuna ajaloolisi juhtumeid saab parimal juhul võrrelda ainult mõnedes, ja praktiliselt mitte kunagi kõikides aspektides, siis tähendab igasugune võrdlus suure hulga detailide ohverdamist, millest suur osa on väärtuslik informatsioon.⁸⁶

Ma olen selles väitekirjas püüdnud peamise kahe juhtumi, Soome ja Eesti kohta esitada siiski võimalikult palju üksikasju – sest „saatan peitub detailides“ – kuid ainult selliseid, mis saavad uurimisküsimuse seisukohalt olla olulised. Ma ei näe Wikipedia ja Google'i ajastul mõtet koormata lugejat tuntud isikute täisnimede ja täpsete kuupäevadega, kui need ei oma minu uurimisküsimuse seisukohalt tähtsust. Igaüks saab soovi korral kerge vaevaga järele vaadata, mis olid Mannenheimi kolm eesnime või mis kuupäeval algas talvesõda. Kui tegemist on kitsapiirilise huviga, siis saab pöörduda viidatud alusuuringute poole, kus on kõik üksikasjad olemas. Joonealused viited dokumentidele või ajaleheartiklitele olen püüdnud varustada kuupäevadega, mis aitavad lugejal ajas orienteeruda.

Magnus Ilmjärv heidab Seppo Zetterbergile ette, et ta ei too välja „muid valikuvõimalusi“ lisaks valikutele, mida Eesti riigi juhid tegelikult 1939. ja 1940. aastal tegid.⁸⁷ Ajaloos teostumata jäänud võimaluste uurimist on tugevalt kritiseeritud ja nimetatud seda „mis siis kui“ ajalooks („*what if*“ history), virtuaalseks ajalooks või ka kontrafaktuaalseks ajalooks.⁸⁸ Kuid sellist ajalugu on võimalik ka kaitsta. Kuna rangelt võttes ei saa inimtegevuse puhul põhjuslikkusest rääkida, siis ei ole valikuvõimalused, mis olid samuti võimalikud, kuid ei teostunud, millegi poolest halvemad valikuvõimalustest, mis teostusid. Seda enam, et põhjused, miks nad ei teostunud, võisid olla juhuslikku laadi. Pigem tundub ebaloogiline see, kui jätta osa valikuvõimalustest tähelepanuta põhjusel, et neid ei valitud – sest need, kes sündmuste toimumise ajal valima pidid, ei saanud seda kindlasti endale lubada. Ma nõustun täielikult Osmo Jussilaga, kes peab kontrafaktuaalse ajaloo esitamist metoodiliselt vajalikuks ja on selle kohta kirjutanud:

See ei tähenda oletamist selles mõttes, et kui-lausete peale oleks üles ehitatud pikemaid arutluskäike. See ei ole mõistlik ega viljakas. Kuid see tähendab seda, et kõikides võimalikes otsustamise olukordades on püütud esitada ka mitteteostunud valikuvõimalused, millest osa olid omal ajal peaaegu sama võimalikud või tõenäolised kui see teostunud valikuvõimalus. Minu arvates ainult nii, ja selles olen ma kindlalt veendunud, saab see teostunud ja väljavalitud valikuvõimalus valgustatud oma õiges mõõtkavas.⁸⁹

⁸⁶ Karl W. Deutsch et al., *Political Community and the North Atlantic Area* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957), 15.

⁸⁷ Ilmjärv ja Vära, „Suomalaisten Viron historia“, 313.

⁸⁸ Richard J. Evans, *Altered Pasts: Counterfactuals in History* (Brandeis University Press, 2014), 31–33.

⁸⁹ Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, 16.

Ka selles väitekirjas püüan ma esitada nii teostunud kui ka mitteteostunud valiku-võimalusi, mistõttu sõna „oleks“ tuleb ette sagedamini kui võib-olla ollakse harjunud. Kuid oleks-ajalugu kasutades toetun ma samuti tegelikult aset leidnud sündmustele, tegelikele asjaoludele ja loogilisele arutluskäigule ega tee teadusliku kinnitatavuse või ümberlükatavuse osas järeleandmisi.

Ajaloolaste töödele on alati võimalik ette heita subjektiivsust. Ma pean jälle nõustuma Osmo Jussilaga, kes on selle kohta kirjutanud:

mida kauem olen ajalugu uurinud ja kirjutanud, seda veendumum olen selles, et lõpptulemus, kirjutatud ajalugu, on kõige suuremal määral tegija väga subjektiivsete valikute ja tõlgenduste tulemus.⁹⁰

Teisiti ei ole see ka selle väitekirja puhul. Kõik otsused – missuguseid sündmusi kajastada ja missuguseid mitte või missuguseid allikaid tsiteerida ja missuguseid mitte – on minu enda tehtud, rääkimata tõlgendustest. Kuid ma ei ole nendes otsustes olnud täiesti vaba. Näiteks, kui Soome juhtumi puhul mängis olulist rolli see, et Soome ei katkestanud USA-le sõjavõlgade tasumist, siis ma olen tänu võrdlevale meetodile sunnitud kajastama ka seda, kuidas käitus sõjavõlgadega Eesti. Sama kehtib ka allikate ja tõlgenduste kohta. Kui autorid, kellega ma vaidlen, on kasutanud oma väidete tõestamiseks teatud allikaid, siis ma ei saa neid lihtsalt eirata. Ainus, mida ma saan teha, on otsida allikaid, mis näitavad sündmusi teistsuguses valguses või anda samadele allikatele teistsugune tõlgendus. Ma olen teadlikult püüdnud esitada ka selliseid sündmusi ja allikaid, mis minu tõlgenduse raskemaks teevad või sellele vastu räägivad – kuid see ei tähenda, et ma olen püüdnud nad kõik esitada. Tõe ja objektiivsuse nimel olgu siinkohal lisatud, et Johan Laidoner on mulle ema poolt vanavanavanaonu pojapoeg.

Mõisted ja keelekasutus

Mõistetele piiride kehtestamisel tuleb alustada põhjuslikkusest, sest ilma selleta ei saaks teooriaid kontrollida ega ka neid ise välja pakkuda. Max Plancki järgi on põhjuslikkuse tunnuseks ennustatavus:

protsess, mida võib täie kindlusega ette näha, on mingil viisil põhjuslikult tingitud, ja vastupidi, kui kõneldakse mingi protsessi põhjuslikust seotusest, siis sisaldab see alati ka seda, et protsessi toimumist võib ette näha.⁹¹

Kuid tulenevalt vabast tahtest on inimeste käitumist „täie kindlusega“ ette ennustada teoorias ülimalt raske ja tegelikkuses sama hästi kui võimatu. Kuna riike juhivad inimesed, siis ei saa ka riikide käitumist „täie kindlusega“ ette ennustada. See ei tähenda nagu ei tohiks humanitaar- ja ühiskonnateadlased põhjuslikkusest rääkida, kuigi rangelt võttes seda olla ei saa. Põhjuslikkuse asemel saab rääkida tõenäosuslikkusest,⁹² mis saab põhjuslikkusele lõputult läheneda. Eriti saab selli-

⁹⁰ Jussila, 12.

⁹¹ Max Planck, *Vaatlusi maailmale kvantfüüsiku seisukohalt: ettekanded ja esseed* (Ilmaa, 2016), 192.

⁹² Jervis, *Perception and Misperception*, 224.

sest tõenäosuslikkusest rääkida ühest inimesest suuremate rühmade puhul. Nii nagu ei saa ette ennustada ühe elementaarosakese käitumist, kuid elementaarosakestest koosnevate suuremate kehade käitumist saab, on ka inimestest koosnevate ühiskonnarühmade ja ühiskonnarühmadest koosnevate ühiskondade käitumist tunduvalt lihtsam ette ennustada kui ühe inimese käitumist. Kui ma kasutan selles väitekirjas mõisteid „põhjuslikkus“, „põhjuslik seos“ või ka lihtsalt „põhjus“, siis mõtlengi ma nende all seoseid, millel on olemas kindel põhjustaja, kuid mis ei ole tulenevalt inimeste vabast tahtest mitte absoluutsed, vaid tõenäosuslikud. Põhjuslikkuse eristamine tõenäosuslikkusest on lähedane konstruktivistidele, kes eristavad põhjuslikku ja võimaldavat seost.⁹³ Kuid tulenevalt inimeste vabast tahtest ei saa ka võimaldav seos olla absoluutne, kui ta just ei ole füüsikaline. Kui A võimaldab B-d, siis sellest ei tulene, et A põhjustab B ega ka see, et A võib B välistada. Teiste sõnadega: kui riigijuhtide valikuvõimaluste kogum koosneks B-st, C-st ja D-st ja kui riigijuhid valiksid B, siis ei tähenda see veel, et A põhjustaski sellise valiku või et ilma A-ta ei oleks riigijuhid saanud sellist valikut teha. Kuid saab väita, et A tegi B valimise lihtsamaks ja järelikult ka tõenäolisemaks.

Tähtsusest järgmiseks võib selle väitekirja seisukohalt pidada mõisteid, mis puudutavad demokraatiat ja demokraatia loomupäraseid omadusi: avalikkuse kontrolli (*public control, popular control*) ja avatud ühiskonda (*open society*).⁹⁴ Ma tõlgendan demokraatiat kui valitsusvormi, milles eksisteerib võimude lahusus ja mis vastab Karl Popperi demokraatia määratlusele. Selle kohaselt ei pea mitte rahvas ise valitsema, vaid peab saama valitsemist mõjutada kahel moel: a) valitsejaid vallandades; b) valitsejaid vallandamisega ähvardades.⁹⁵ Esimene tähendab otsest ja teine kaudset avalikkuse kontrolli. Otsest avalikkuse kontrolli saab rahvas teostada kahel viisil: a) valimiste kaudu; b) oma valitud esindajate kaudu. Tavaliselt saab rahvas valida: a) parlamendi liikmeid; b) presidenti või presidendi valijamehi; c) vastusevarianti rahvahääletustel esitatud küsimustele. Valimistulemusi on lihtne mõõta ja valimistel väljendatud avalikkuse tahte hindamine ei valmista raskusi. Valitud esindajate kaudu saab rahvas samuti teostada otsest kontrolli, sest rahva poolt valitud esindajatel on volitus tegutseda rahva nimel ja tavaliselt väljendub sellisel juhul rahva tahe kahel moel: a) parlamendi otsustena; b) presidendi otsustena. Ka parlamendi hääletuste tulemuste ja presidendi otsuste hindamine ei valmista raskusi.

Tunduvalt keerulisem on hinnata kaudset avalikkuse kontrolli ehk vallandamisega ähvardamist. Esimene probleem tekib sellega, kuidas mõõta rahva tahet valimistevahelisel ajal. Seda saaks teha avaliku arvamuse küsitluste põhjal, kuid usaldusväärsete avaliku arvamuste küsitluste ajalugu algas USA-s alles aastal

⁹³ Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics* (Cambridge University Press, 1999), 25.

⁹⁴ Avatud ühiskonna mõiste kujunemisest vt Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*, Routledge classics (London; New York: Routledge, 2005), 215–16.

⁹⁵ Popper, *The Open Society*, 132.

1935, Ühendkuningriigis 1937 ja Soomes 1945.⁹⁶ Aga isegi kui õnnestuks mõõta rahva taht muul moel, kasutades selleks ajakirjandust, parlamendiistungite protokolle, diplomaatide raporteid, isiklikku kirjavahetust, politsei aruandeid jne,⁹⁷ siis tekiks kohe teine probleem – kuidas hinnata selliselt väljendatud vallandamisega ähvardamise mõju valitsejatele. Esiteks tekiks tõlgendamise küsimus. Olukorras, kus puudub ühemõtteline avalikku arvamust väljendav mõõt, nagu valimistulemused või avaliku arvamuse küsitluse tulemused, sõltub rahva tahte tõlgendamine sellest, kuidas poliitikud sellest aru saavad. See, mis võib ühele tunduda jõulise ja selge rahva tahte väljendusena, võib teise arvates esindada kõigest häälekat vähemust. Teiseks tuleks hinnata poliitikute poolt tõlgendatud rahva tahte mõju valitsusele. Vähe sellest, et teatud juhtudel on ka demokraatlikud valitsejad rahva tahte suhtes immuunsed – näiteks presidendid oma viimasel ametiajal. Valimistel rahvalt volituse saanud esindajatel ei ole mitte ainult õigus, vaid ka kohustus tegutseda oma parima äranägemise kohaselt, mistõttu nad võivad, kuid ei pea arvestama avaliku arvamusega valimistevahelisel ajal. Vastasel korral ei oleks enam tegemist mitte esindajate, vaid delegaatidega. Nimetatud põhjustel on selles väitekirjas peatähelepanu otsesel avalikkuse kontrollil ja kaudsele avalikkuse kontrollile ehk vallandamisega ähvardamisele pööratakse tähelepanu üksnes siis, kui seda on võimalik usaldusväärselt hinnata.

Kui ma erinevust eraldi ei rõhuta, siis loen ma ühiskonna arvamuse ja avaliku arvamuse võrdseks ühiskonna esindajate arvamusega ja lähtun eeldusest, et valitsus ei saa jätta sellega arvestamata – mis on õige pikas vaates, kuid ei pruugi olla õige lühemas vaates. Sama lihtsustust kasutan ma ka teistpidi pööratuna. Ma eeldan, et kui valitsust ei ole vallandatud, siis jagab ühiskonna enamus valitsuse seisukohti. Avatud ühiskonna all mõistan ma ühiskonda, kus on olemas vaba ajakirjandus ja arvamuste paljusus ja kus sallitakse kriitikat ja eriarvamusi – ühesõnaga, kus kehtib fallibilismi põhimõte ja on olemas tingimused ideede turuks (*marketplace of ideas*).

Kuna väitekirja teemaks on demokraatia ja julgeolek, siis on lisaks demokraatiale väga olulised ka liite puudutavad mõisted – sest ainult liidud saavad aidata väikeriigid välja „Melose olukorras“. Selleks peavad liidud suutma julgeolekut ka tegelikkuses suurendada. Seda saavad teha eelkõige liidud, mis näevad ette sõjalise abi andmist. Täpsemalt on erinevaid liite kirjeldatud alapeatükis 2.1: „Liidud sõdadevahelises Euroopas“. Kui ma kasutan mõisteid „sõjaline liit“, „kaitsealane liit“ või „kaitsepakt“, siis on neil kõigil täpselt sama tähendus. Lisaks sõjalisele liidule võib väikeriigi julgeolekut suurendada ka poliitiline liit ja kui ma kasutan mõistet „liit“, siis mõtlen ma selle all liitu, mis võib endas sisaldada kas sõjalist või poliitilist liitu või neid mõlemaid.

⁹⁶ Anthony King, toim, *British Political Opinion 1937–2000: The Gallup Polls* (London: Politicos, 2001), vii–viii; Pertti Suhonen, „HS-gallup poliittisena journalismina vuodesta 1945 nykypäivään“, *Media & viestintä* Vol. 33, nr 3 (2010).

⁹⁷ Daniel Hucker, *Public Opinion and the End of Appeasement in Britain and France* (Ashgate, 2011), 12, 16.

Ma kasutan palju Kenneth Waltzi tuntud võrdlust, milles ta nimetab koostööd maailmavaateliselt vastandlike partnerite vahel liiduks „saatanaga“.⁹⁸ See võib hakata häirima ja mõjuda ülekasutamisenä. Ma saan ennast õigustada sellega, et kui on üldse sobivat ajajärku sellise võrdluse kasutamiseks, siis on selleks sõdadevaheline aeg ja teine maailmasõda – sest samasugune kõnepruuk vaatab vastu ka selle aja allikatest.⁹⁹ Lisaks aitab Waltzi võrdluse kasutamine hoida kokku aega, sest väljendab ühe sõnaga seda, mida muidu peaks hakkama pikemalt seletama. Kui ma kasutan Waltzi võrdlust, siis on eesmärgiks viidata olukorrale, kus halvima vältimiseks tehakse koostööd ebaloomuliku partneriga ning lisaks rõhutada ka asjaolu, et selline olukord ei ole mitte erandlik, vaid teatud tingimustel pigem reeglipärane.

Sarnastel põhjustel kasutan ma palju ka kujundlikke mõisteid, nagu: „Melose olukord“, „kõikide sõda kõikide vastu“ ja „igavene rahu“. Esimesed kaks tähistavad julgeolekuolukorda, kus osalised on loomuseisundis ja kus julgeolek sõltub füüsilikest omadustest. „Igavene rahu“ tähistab julgeolekuolukorda, kus osalised on tsiviilõiguslikus seisundis ja kus julgeolek ei sõltu ainult füüsilikest omadustest. Lisaks tähistab „kõikide sõda kõikide vastu“ julgeolekuolukorda, kus puudub selline suverään, kes suudaks tagada ühise arusaama julgeolekuohtudest ja kus seetõttu valitseb anarhia. Kõigil juhtudel on tegemist ideaalse olukorraga, mis on tuletatud ideaalsetest teooriatest¹⁰⁰ ja mida tegelikkuses puhtal kujul ei esine. Nendesse tuleb suhtuda kui teoreetilistesse lihtsustustesse, mitte kui looduseadustesse, ja kindlasti ei saa neid võtta täht-tähele.

On veel üks mõiste, mida ma palju kasutan, ja see on „seaduspärane“. Minu jaoks tähistab see olukorda, mis ei ole juhuslik, vaid mis viitab mingisugusele mustriks, loogikale või reeglile. Ma ei taha selle sõna kasutamisega väita, et on olemas põhjuslikkus, kuid ma ka ei välista seda – muidugi nendes piirides, millistes põhjuslikkusest saab üldse rääkida. Selles väitekirjas on „seaduspärane“ oma tähenduselt sama tugev sõna kui „reeglipärane“ või „ootuspärane“ ja eesmärgiks ei ole rõhutada, et kusagil peab olemas olema ka vastav seadus.

Suurem osa sellest väitekirjast valmis 2019. aastal, kui tähistati eestikeelse kõrghariduse sajandat aastapäeva, ja suurem osa sellest väitekirjast on pühendatud Soomele. Nendel kahel asjaolul on olemas seos, sest soome keel on tuntud selle poolest, et selles on väga vähe laen- ja võõrsõnu. Nimetatud põhjustel olen teadlikult püüdnud vältida ilmsete laen- ja võõrsõnade kasutamist ja see võib olla harjumatu ja isegi häiriv. Olen olnud siiski pigem tagasihoidlik kui julge, sest soome keeles on omakeelne vaste olemas isegi demokraatia tähistamiseks. Eesti keeles saaks samuti öelda rahvavalitsus (*kansanvalta*) ja rahvavalitsuslik (*kansanvaltainen*), kuid siin peab arvestama ka seda, et uuritava ajal ei kattunud Soomes sõnade *kansanvalta* ja *demokratia* tähendus päris üksüheselt. *Kansan-*

⁹⁸ Vt allmärkus 359.

⁹⁹ Vt allmärkused 1223 ja 1513.

¹⁰⁰ Ideaalsetest teooriatest – vt Eva Piirimäe, „Eetika rahvusvahelistes suhetes“, Eiki Berg et al., toim, *Sissejuhatus rahvusvahelistesse suhetesse* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018), 151–52.

valta kasutati demokraatia tähistamiseks tunduvalt sagedamini, kuid sellel sõnal oli olemas populistlik ja otsedemokraatiale viitav alatoon. *Kansanvalta*-sõna eelistasid kasutada ka vasak- ja paremäärmuslased, kelle suhtumine parlamentaarsesse demokraatiasse ei olnud kuigi soosiv.¹⁰¹

On see julge või mitte, kuid sellest väitekirjast ei leia sõnu nagu „definiitsioon“, „situatsioon“ ja „kulminatsioon“, seevastu sõnu „informatsioon“ ja „isolatsioon“ mul täiesti vältida ei õnnestunud. Soomlased kasutasid juba 1920-ndatel oma välispoliitika kohta nimetust „*loistava eristäytyneisyys*“,¹⁰² mille ajaloolised juured viivad Ühendkuningriiki ja mille harjumuspärane vaste oleks „hiilgav isolatsioon“. Kuid kuna Eestis nimetati Soome poliitikat sellel ajal „hiilgavaks eralduseks“¹⁰³ ja kuna Soome ajaloolased kasutavad mõistet „*loistava eristäytyminen*“,¹⁰⁴ siis olen kasutanud vastet „hiilgav eraldumine“. Teine lugu on Soome Põhjamaade orientatsiooniga (*Pohjoismainen suuntaus*), mille kohta võiks kasutada vastet „Põhjamaade suundumus“, kui sõna „orientatsioon“ ei oleks Eesti ajaloolaste seas niivõrd tugevasti juurdunud ja kui seda ei oleks ka sõdadevahelises Eestis kasutatud.¹⁰⁵

Sõnadest, mida sellest väitekirjast ei leia, võiks veel mainida sõna „grupp“, mille asemel olen soomlaste eeskujul kasutanud läbivalt sõna „rühm“. Harjumuspärase „ühiskonnagrupi“ asemel võib „ühiskonnarühm“ mõjuda häirivalt. „Poliitilise konkurentsi“ asemel olen kasutanud „poliitiline võistlus“, mis võib samuti olla häiriv. Sõna „konkurents“ mul siiski täiesti vältida ei õnnestunud. „Radikaalne“ ja „radikaliseeruma“ asemel olen kasutanud „äärmuslik“ ja „äärmustuma“. Võõr- ja laensõnadele vastete otsimisel olen kasutanud Eesti Keele Instituudi kodulehel olevat „Eesti õigekeelsussõnaraamatut ÕS 2018“.¹⁰⁶ Minu pingutustele vaatamata ei ole selles väitekirjas pääsu selliste sõnade eest nagu „kvantitatiivne“ ja „eksistentsiaalne“ ning läbisegi on kasutatud mõisteid „partei“ ja „erakond“, „neutraalne“ ja „erapooletu“ ning „ratifitseerima“ ja „kinnitama“. Sõna „konföderatsioon“ vasteks pakub „ÕS 2018“ „riikide liitu“, kuid olen soomlaste eeskujul kasutanud vastet „riiklik liit“ (*valtioliitto*), sest ka sõjaline ja poliitiline liit tähendavad riikide liitu, mis võib tekitada segadust.

Jutumärke olen kasutanud ainult pealkirjade, nimetuste ja tsitaatide tähistamiseks ning harva ka sõnade rõhutamiseks. Mitte ühelgi juhul ei tähenda selles väitekirjas jutumärkide kasutamine autori suhtumise näitamist. Kui ma kirjutan jutumärkides „tõrjevõit“ või „Pätsi ja Laidoneri diktatuur“, siis tähendab see ainult seda, et tegemist on mitte minu, vaid kellegi teise poolt kasutatud mõistetega, mida mina üksnes tsiteerin. Muidugi võib seda võtta ka kui minu keeldumist neid

¹⁰¹ Jussi Kurunmäki ja Johan Strang, toim, *Rhetorics of Nordic democracy*, Studia Fennica. Historica 17 (Helsinki: Finnish Literature Society, 2010), 73.

¹⁰² Vt allmärkus 545.

¹⁰³ Vt allmärkus 1331.

¹⁰⁴ Keijo Korhonen, *Naapurit vastoin tahtaan: Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan I 1920–1932* (Helsinki: Tammi, 1966), 183.

¹⁰⁵ Vt allmärkus 1330.

¹⁰⁶ „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018“, <https://www.eki.ee/dict/qs/>.

kasutada, mis on samuti suhtumise näitamine. Kuid see ei ole nii ühene. Mul ei ole midagi mõiste „tõrjevõit“ vastu, kui seda kasutatakse tagantjärele hinnangu andmisel talve- ja jätkusõja tulemustele. Tegemist on suhtelise mõistega, sest „tõrjevõiduks“ muutus talve- ja jätkusõja tulemus alles võrreldes teiste riikidega ja arvestades sõdijate suurt ebavõrdsust. Sellisena on mõiste õige ja õigustatud. Mul ei ole iseenesest midagi ka sõna „diktatuur“ kasutamise vastu Eesti kohta aastatel 1934–1940, kui eesmärgiks on rõhutada Eesti mittedemokraatlikkust. Sama vähe võiks mul olla midagi sõna „tõrannia“ kasutamise vastu, kui eesmärgiks on rõhutada võimu ebaseaduslikkust. Kuid ka mõisted „diktatuur“ ja „tõrannia“ on oma tähenduselt suhtelised, eriti 20. sajandil, mistõttu nende liialdatud kasutamine Eesti kohta aastatel 1934–1940 teeks tõele rohkem kahju kui kasu.

On veel üks võõrsõna, mida ma selles väitekirjas ei kasuta ja mis tähistab erialadevahelisust. Louis Gottschalk on ajaloolaste ja ühiskonnateadlaste koostöö kohta kirjutanud, et see on kahekordselt kasulik, sest kui ei oleks ühiskonnateadlaste teooriaid, siis ei oleks ajaloolastel ka midagi kontrollida ja kui ei oleks ajaloolaste uurimusi, siis ei oleks ühiskonnateadlastel millestki oma teooriaid koostada.¹⁰⁷ Mina olen astunud sammu kaugemale ja ei ole ainult piirdunud ühiskonnateadlaste teooriate kontrollimisega, vaid pakkunud välja ka omapoolse teoreetilise selgituse. See on paratamatult lihtsustatud, sest nagu kirjutab John Mearsheimer „ei saa me ilma lihtsustavate teooriateta meid ümbritsevat keerukat maailma mõista“. Kuid loodetavasti ei ole see ülelihtsustatud, sest Mearsheimeri sõnul on ühtemoodi halvad teooriad, mis on „triviaalsed“ ja teooriad, millest on „peaaegu võimatu aru saada“.¹⁰⁸ Mul jääb üle ainult loota, et ka selles väitekirjas esitatud lihtsakoeline teooria aitab natukenegi kaasa „meid ümbritseva keeruka maailma“ mõistmisele.

Teoreetiline taust

„Kel jõud sel õigus“ ja väikeriikide eluõigus

Suurus ja kaugus on füüsikalised omadused, mis määravad peaaegu kõike füüsilises maailmas. Kui mõelda inimeste maailmast kui Hobbesi anarhiast, kus ei kehti mingeid muid reegleid peale „kel jõud sel õigus“, siis on ka inimeste maailmas ellujäämisvõimalused ära määratud suurusest ja kaugusest. Ometi, kuigi võib vaielda selle üle, kas mittefüüsikalised omadused – nagu riigikorra tüüp – võivad midagi muuta anarhilises rahvusvahelises süsteemis, ei saa olla vaidlust selle üle, et inimeste maailmas ei otsusta füüsika kõike. Erinevalt füüsilisest maailmast

¹⁰⁷ Louis Reichenthal Gottschalk, *Understanding History: A Primer of Historical Method* (Knopf, 1969), 267.

¹⁰⁸ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 9–10.

on inimeste maailmas olemas vaba tahe¹⁰⁹ ja sellest tingitud valikuvabadus, mis on küll samuti piiratud nendesamade füüsikaliste omadustega, kuid on siiski olemas. Erinevalt füüsikalisest kehast saab suurriik valida, kas ta liidab endaga väiksema riigi või sunnib käituma enda satelliidina, või ta ei tee seda. Ja erinevalt füüsikalisest kehast saab väikeriik valida, kas ta osutab suurriigile vastupanu või ei.

Maailma viimase 100 aasta ajalugu võibki vaadelda kui võitlust kahe põhimõtteliselt erineva käitumisviisi vahel. Ühel pool on suurriigid, kes käituvad füüsikalise või veelgi enam, bioloogilise maailma darvinistlike reeglite kohaselt, ja kes ei pea võimalikuks jätta liitmata endaga väikeriike või muutmata neid oma satelliitideks. Nad ei näe siin valikuvõimalust, sest kui nemad jätaksid võimaluse kasutamata, siis teeksid seda nende võistlejad ja see omakorda halvendaks nende julgeolekut. Ja teisel pool on suurriigid, kes lähtudes oma vabast tahtest jätavad võimaluse kasutamata ja ei liida endaga väikeriike ega muuda neid oma satelliitideks. Sellise käitumise põhjuseks on ühelt poolt nende ühiskondade õiglustunne, kuid teiselt poolt ka lootus kaotada suurriikide vahelisest võistlusest julgeolekuargument, millel on kalduvus viia sõdadeni. Esimest käitumisviisi kirjeldab „Melose dialoogist“ tuttav „kel jõud sel õigus“ põhimõte, mille kohaselt riikide õigused ei saa olla võrdsed, sest õigused sõltuvad riigi suuruselt. Teise käitumisviisi aluseks on väikeriikide eluõiguse põhimõte, mille sisuks on tunnistamine, et kõikidel riikidel on võrdsed õigused vabale olemasolule sõltumata oma suuruselt või naabritest.

Kui lugeda dokumente, milles USA kui kõige võimsam demokraatlik suurriik määratles oma sõjaeesmärke eelmise sajandi kolmes suures sõjas: esimeses maailmasõjas, teises maailmasõjas ja külmas sõjas, siis ei jää kahtlust, et sõditigi justnimelt väikeriikide eluõiguse põhimõtte nimel. President Wilson deklareeris jaanuaris 1918 peetud 14-punkti kõnes:

Üks ilmne põhimõte jookseb läbi kogu selle programmi, mille ma olen visandanud. Selleks põhimõtteks on õiglus kõikidele rahvastele ja rahvustele ja nende õigus elada vabalt ja turvaliselt üksteisega võrdsetel tingimustel, olgu nad tugevad või nõrgad.¹¹⁰

Sama mõtet jätkas ta veebruaris 1918 peetud kõnes Kongressile:

Selle sõja juured on väikerahvaste ja -rahvuste õiguste eiramises [...] meie soov õigluse ja omavalitsuse järele ei ole mitte lihtsalt sõnades väljendatud soov, vaid soov, mis kord käima lükatud, peab saama ka rahuldatud.¹¹¹

¹⁰⁹ Vaba tahe on olemas ka bioloogilisest maailmas, vähemalt, mis puudutab liikumisvõimelisi organisme – vt Martin Heisenberg, „Is Free Will an Illusion?“, *Nature* 459 (2009), 164–65, <https://doi.org/10.1038/459164a>.

¹¹⁰ „President Wilson’s Fourteen Points. Delivered in Joint Session, January 8, 1918“, World War I Document Archive, https://wwi.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson%27s_Fourteen_Points (vaadatud 4.4.2020).

¹¹¹ „President Wilson’s Address to Congress, Analyzing German and Austrian Peace Utterances. Delivered in Joint Session, February 11, 1918“, World War I Document Archive, https://wwi.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson%27s_Address_to_Congress_Analyzing_German_and_Austrian_Peace_Utterances (vaadatud 4.4.2020).

President Roosevelti algatusel augustis 1941 allkirjastatud Atlandi Harta esimesed kolm punkti kordavad samu põhimõtteid:

Esiteks, need riigid [USA ja Ühendkuningriik] ei taotle laienemist, ei territoriaalsel ega ka muul moel; teiseks, nad ei soovi näha territoriaalseid ümberkorraldusi, mis ei ole kooskõlas neid puudutavate rahvaste vabalt väljendatud soovidega; kolmandaks, nad austavad kõikide rahvaste õigust valida endale valitsusvorm, mille all elada; ja nad soovivad näha suveräänsete õiguste ja omavalitsuse taastamist nendel, kes on sellest jõuga ilma jäetud.¹¹²

Ning ka president Truman rääkis samadest põhimõtetest märtsis 1947 Kongressile peetud kõnes:

Üks Ühendriikide välispoliitika peamisi eesmärke on selliste tingimuste loomine, milles meie ja teised rahvad saaksid arendada välja eluviisi, mis on vaba sunnist. See oli fundamentaalne küsimus sõjas Saksamaa ja Jaapaniga. Meie võit saavutati riikide üle, kes soovisid oma tahet ja oma eluviisi teistele rahvastele peale suruda [...] otsese või kaudse agressiooniga vabadele rahvastele pealesurutud totalitaarsed režiimid õõnestavad rahvusvahelise rahu aluseid ja sellega ka Ühendriikide julgeolekut.¹¹³

Väikeriikide eluõiguse põhimõte, mis ei ole midagi muud kui vabaduse ja võrdsuse põhimõte riikidevahelistes suhetes, sai alguse president Wilsonist ja jätkus läbiva joonena USA kui kõige võimsama demokraatliku suurriigi sõjaeesmärkides alates esimesest maailmasõjast kuni külma sõjani välja. Demokraatia esines nendes sõjaeesmärkides kui vahend peamise eesmärgi – julgeoleku – saavutamiseks. Põhjenduse, kuidas riigikorra tüüp, antud juhul demokraatia, saab mõjutada julgeolekut, esitas oma kõnedes Wilson. Mõju tulenes avalikust arvamusest. Kuna demokraatlikes riikides on valitsused avalikkuse kontrolli all, siis ei saa nad käituda teisiti kui nõuab avalik arvamus. Avalikku arvamust kujundab omakorda inimeste õiglustunne, mis ei luba heaks kiita poliitikat, mida tehakse „kel jõud sel õigus“ põhimõtte kohaselt – sest see oleks väikeriikide suhtes ebaõiglane. Seepärast saab avalik arvamus heaks kiita ainult poliitika, mis lähtub väikeriikide eluõiguse põhimõttest, kuna see on võrdselt õiglane nii suurte kui ka väikeste riikide suhtes. Kui riikidevahelistest suhetest kaob ebaõiglus, siis kaob koos sellega ka peamine sõdade põhjustaja ja sõdade puudumine suurendab omakord Ameerika Ühendriikide julgeolekut. Wilsoni loogikat, kus avalik arvamus annab väljundi inimeste õiglustundele, saab lihtsustatult esitada kujul: demokraatia => avalikust arvamusest sõltuv valitsus => õiglane välispoliitika => väikeriikide eluõiguse põhimõte => ebaõigluse puudumine riikidevahelistes suhetes => põhjuste puudumine, mis võiksid viia sõdadeeni => sõdade puudumine => suurem julgeolek.

¹¹² „The Atlantic Charter“, Yale Law School. The Avalon Project, <https://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp> (vaadatud 4.4.2020).

¹¹³ „President Harry S. Truman’s Address Before A Joint Session of Congress, March 12, 1947“, Yale Law School. The Avalon Project, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp (vaadatud 4.4.2020).

Realism ja liberalism

Wilsoni kohta on öeldud, et „tema neliteist punkti kõlavad peaaegu nii nagu oleks Kant juhtinud Wilsoni kirjutavat kätt“¹¹⁴ Tema poliitikat – „muuta maailm demokraatia jaoks ohutuks“ ja saavutada demokraatlike riikide „vankumatu rahu kontsert“¹¹⁵ – hakati juba enne teist maailmasõda kritiseerima kui utopistlikku.¹¹⁶ Pärast teist maailmasõda kriitika jätkus ja vastandina utopismile ja idealismile hakati üha enam rääkima realismist.¹¹⁷ Idealismi kriitikud täheldasid õigesti, et see toetub ratsionaalsetele kaalutlustele – seevastu realismi aluseks on inimeste loomulik julgeolekuvajadus ja sellest tingitud püüded oma võimu pidevalt kasvatada, mis paraku lõppevad julgeolekudilemmaga.¹¹⁸ Wilsoni poliitika oli kahtlemata ratsionaalne. See oli vähemalt samapalju pragmaatiline kui ta oli idealistlik, sest õiglus ei olnud mitte lõppeesmärk, vaid vahend. Õiglase välispoliitika abil loodeti kaotada põhjuseid, mis võiksid viia uute maailmasõdadeni ja seeläbi suurendada Ameerika Ühendriikide julgeolekut. Kui realistliku poliitika tulemuseks on julgeolekudilemma, siis see sõdade põhjuseid ei kaota ja ei saa ka lõppeesmärgina olla samavõrra ratsionaalne.

Teooriaid, mis püüavad selgitada riikide käitumist rahvusvahelises süsteemis, võib jagada kolme rühma. Esimeses on teooriad, mida enamasti ei nimetata utopistlikeks ega ka idealistlikeks, vaid liberaalseteks.¹¹⁹ Siia rühma kuulub ka Kanti „Igavesest rahust“ innustust saanud demokraatliku rahu teooria. Ülejäänud kaks selle rühma olulisemat teooriat on John Locke'i ja Jeremy Benthami töödele tuginev institutsionaalse rahu teooria¹²⁰ ja Adam Smithi ja Joseph Schumpeteri töödele tuginev kaubandusliku rahu teooria.¹²¹ Liberaalsetele teooriatele vastanduvad realistlikud teooriad, millest võib nimetada kahte olulisemat. Esimene on klassikaline realism, mille tuntuim esindaja on Hans Morgenthau ja mille juured viivad Machiavellini ning teine on struktuurne realism, mille tuntuim esindaja on Kenneth Waltz ja mille juured viivad Hobbesini.¹²² Liberalismist ja realismist eraldiseisva olulise teorianäite võib nimetada veel konstruktivismi,¹²³ mille tuntuim

¹¹⁴ Russett, *Grasping the Democratic Peace*, 4.

¹¹⁵ *Address of the President of the United States of America Delivered at the Joint Session of the Two Houses of Congress April, 2 1917 65th Congress 1st session, Senate, Document No 5* (Washington: Government Printing Office, 1917), 6–7.

¹¹⁶ Edward Hallett Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations* (Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press, 1995).

¹¹⁷ Hans Joachim Morgenthau, *In Defense of the National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy*, (Alfred A. Knopf, 1951), 26, 28.

¹¹⁸ John H. Herz, „Idealist Internationalism and the Security Dilemma“, *World Politics* Vol. 2, nr 2 (1950): 157–58, <https://doi.org/10.2307/2009187>.

¹¹⁹ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*; Michael W. Doyle, *Ways of War and Peace: Realism, Liberalism, and Socialism* (New York: W. W. Norton & Company, 1997).

¹²⁰ Doyle, *Ways of War and Peace*, 213–29, 301–2.

¹²¹ Doyle, 230–50, 301–2.

¹²² Doyle, 198–99; Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 18–19.

¹²³ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 14.

esindaja on Alexander Wendt. Kõik nimetatud teooriad täidavad peamise tingimuse, et olla teooria,¹²⁴ pakkudes välja põhjuse, mis paneb riigid käituma nii nagu nad käituvad.

Liberaalsete teooriate puhul on selleks inimeste ratsionaalsus, mille väljunditeks on demokraatlik riigikord, rahvusvaheline kaubandus ja rahvusvaheline õigus.¹²⁵ Realistlike teooriate puhul on põhjuseks inimeste võimujanu ja rahvusvahelise süsteemi anarhisest struktuurist tulenev pidev mure julgeoleku pärast. Esimesel juhul on väljundiks oma võimu pidev kasvatamine ja teisel juhul julgeolekuohtudele vastukaalu otsimine.¹²⁶ Konstruktivismis on liikumapanevaks jõuks inimeste identiteedist tulenevad huvid ja väljundiks ideed või vastupidi – kõik saab alguse ideedest ja väljundiks on ideede poolt kujundatud identiteet.¹²⁷ Oluline on siinjuures see, et ainult liberaalsetes teooriates tuleneb liikumapanev jõud inimeste ratsionaalsusest – sest võimujanu, hirmu ja identiteeti on raske ratsionaalselt põhjendada – ja ainult realistlikes teooriates on väljund füüsikalist laadi – sest selleks on peamiselt sõjaline jõud.

Tabel 1: rahvusvaheliste suhete teooriate võrdlus

Teooria	Liikumapanev jõud = inimeste huvid	Väljund = jõud, mis peab andma soovitud tulemuse
Liberalism	Ratsionaalsed	Mittefüüsikaline
Realism	Irratsionaalsed	Füüsikaline
Konstruktivism	Irratsionaalsed	Mittefüüsikaline

Realistide peamine vastuväide mitterealistlikele teooriatele on, et siseriiklikud muutused – autokraatlikust demokraatlikuks või muutused identiteedis – ei mõjuta inimloomust ega ka rahvusvahelise süsteemi struktuuri.¹²⁸ Need jäävad ikka endisteks, mistõttu ei sõltu riikide käitumine sellest, missugused nad on sisemiselt, vaid sellest, missugused nad on väliselt – kui suured nad on ja kui kaugel nad üksteisest asuvad. Realistide jaoks on riigid nagu erineva suurusega piljardikuulid,¹²⁹ mille värvist ei olene see, kuidas nad üksteise suhtes käituvad. John Mearsheimeri sõnul ei loe see, kas Saksamaa juhiks oli

¹²⁴ Mearsheimer, 18.

¹²⁵ Doyle, *Ways of War and Peace*, 302.

¹²⁶ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 19, 22.

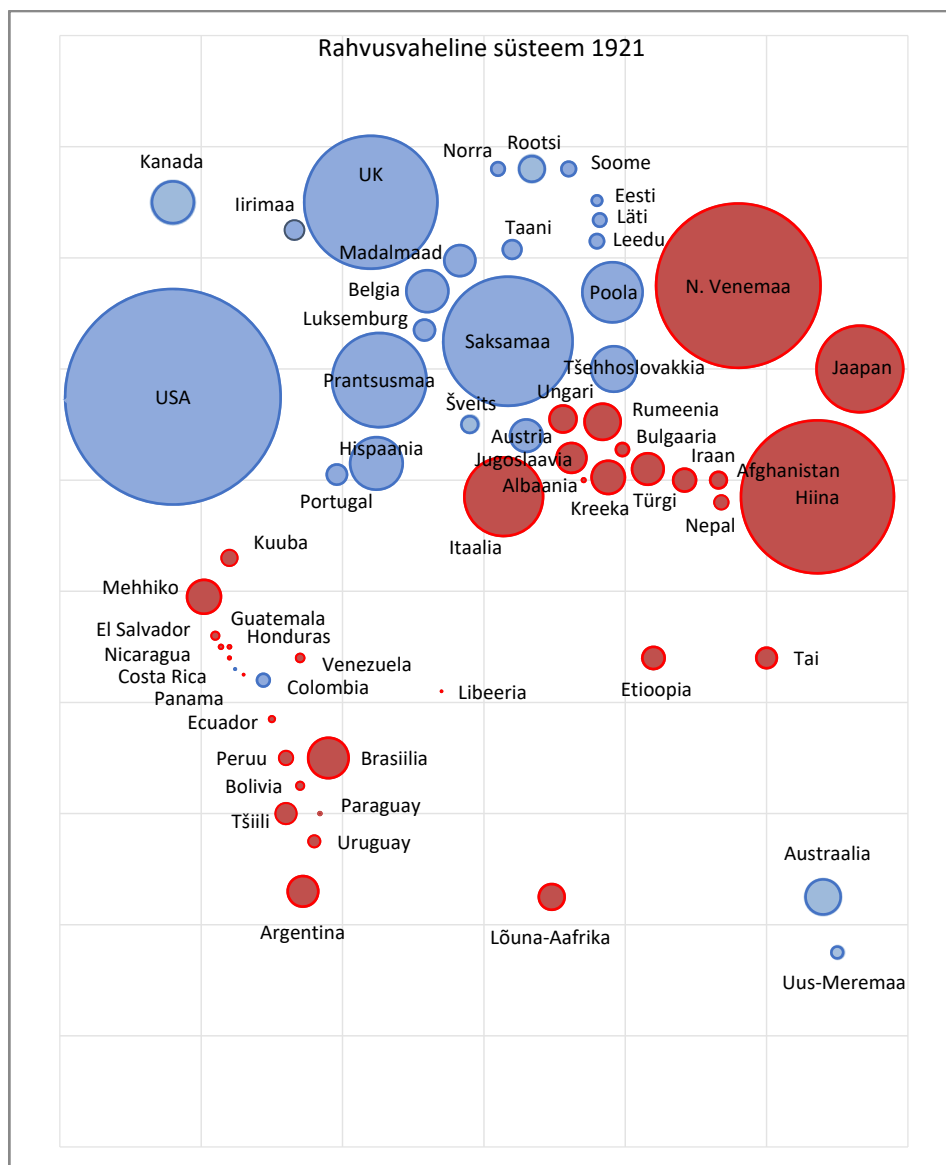
¹²⁷ Wendt, *Social Theory of International Politics*, 1.

¹²⁸ Christopher Layne, „Kant or Cant: The Myth of the Democratic Peace“, *International Security* Vol. 19, nr 2 (1994): 12, <https://doi.org/10.2307/2539195>; Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 17.

¹²⁹ Mearsheimer, 11, 18.

Bismarck, keiser Wilhelm või Adolf Hitler või kas Saksamaa oli demokraatlik või autokraatlik. Mis teooria jaoks loeb on see, kui palju suhtelist jõudu Saksamaal sellel ajal oli.¹³⁰

Läbi realisti silmade vaadatuna nägi maailm aastal 1921 välja järgmiselt.

Joonis 6: Rahvusvaheline süsteem aastal 1921

¹³⁰ Mearsheimer, 11.

Riike kujutavate ringide suurused joonistel 6, 7 ja 8 vastavad nende materiaalsele võimekusele sõda pidada. Need on arvutatud Correlates of War projekti poolt koostatud andmebaasi alusel, mis võtab arvesse kokku kuus näitajat: sõjalised kulutused, sõjaväe isikkoosseis, primaarenergia tarbimine, raua- ja terasetoodang, koguelanikkond ja linnaelanikkond. Nende kuue näitaja põhjal leitakse iga riigi ja iga aasta kohta materiaalse võimekuse koondhinne, mis näitab selle riigi osakaalu kogu maailma materiaalsest võimekusest antud aastal.¹³¹ Näiteks vastab joonisel 6 USA ringi suurus 25,32%-le kogu maailma materiaalsest võimekusest aastal 1921 ja kõikide ringide pindalade summa võrdub 100%-ga.¹³² Ringide värv näitab, kas antud aastal oli tegemist demokraatliku või mittedemokraatliku riigiga. Sinine tähistab demokraatlikku ja punane mittedemokraatlikku riiki. Ma kasutan riikide demokraatlikkuse hindamiseks Polity projekti andmebaasi¹³³ ja loen demokraatlikeks riike, mis vastavad tingimusele: Polity hinne 6 või kõrgem või demokraatia hinne 6 või kõrgem.

Kuid isegi sellise kombineeritud tingimuse kasutamine ei välista vastuolusid täielikult. Kvantitatiivsel meetodil koostatud andmebaaside kasutamisel kipuvadki vastuolud olema paratamatud, sest meetod eeldab kokkuleppeliste künniste ja mõõdupuude kasutamist, mis on tahes-tahtmata meelevaldsed. Antud juhul tekib vastuolu Lõuna-Aafrika demokraatlikkuse hindamisega. Polity annab Lõuna-Aafrikale sõdadevahelisel ajal täpselt samad hinded kui Soomele aastatel 1931–1943, kuigi Lõuna-Aafrikas oli valimisõigus ainult valgetel, kes moodustasid kogu elanikkonnast umbes 20%. Samas hindab Polity täielikeks demokraatiateks 1930-ndate Belgia, Prantsusmaa ja Šveitsi, kuigi Belgias oli naistel piiratud valimisõigus¹³⁴ ja Prantsusmaal ja Šveitsis oli valimisõigus ainult meestel ehk umbes 50%-l elanikkonnast. Kui lugeda Lõuna-Aafrika mittedemokraatlikuks, siis tuleks põhjendada, miks on 20% oluliselt halvem kui 50% ja miks on rassilisel alusel valimisõiguse piiramine oluliselt halvem kui on soolisel alusel valimisõiguse piiramine. Antud juhul lahendasin vastuolu sellega, et lisasin James Lee Ray eeskujul¹³⁵ veel ühe tingimuse. Loen selles väitekirjas demokraatlikeks riike, mille Polity hinne on 6 või kõrgem või demokraatia hinne 6 või kõrgem ja kus valimisõigus on vähemalt 50%-l elanikkonnast. Lisatud tingimus ei ole millegipoolest vähem meelevaldne

¹³¹ J. David Singer, Stuart Bremer, ja John Stuckey, „Capability Distribution, Uncertainty, and Major Power War, 1820–1965“, *Peace, War, and Numbers*, toim Bruce Russett (Beverly Hills: Sage, 1972), 19–48; NMC v4 data; NMC Codebook v5, 4, 7–8, <https://correlatesofwar.org/data-sets/national-material-capabilities> (vaadatud 1.2.2020).

¹³² Tulenevalt koondhinde arvutamise metoodikast võivad tekkida väikesed vahed – vt NMC Codebook v5, 8.

¹³³ Monty G. Marshall, Ted Robert Gurr, ja Keith Jagers, „Polity IV Project, Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2015. Dataset“ (Center for Systemic Peace, 2015), <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>.

¹³⁴ Kuni 1948. aastani oli Belgias valimisõigus ainult nendel naistel, kes olid esimeses maailmasõjas hukkunute lesed või emad või keda oli sõja ajal poliitiliste vangidena kinni peetud – vt „Europe Suffrage Timeline“, *Women Suffrage and Beyond*, http://womensuffrage.org/?page_id=97 (vaadatud 9.5.2020).

¹³⁵ Ray, *Democracy and International Conflict*, 98.

kui need, mida kasutavad kvantitatiivsete andmebaaside loojad. Meelevaldsus ja selle vältimise võimalikkus ongi põhjuseks, miks ma olen demokraatia hindamisele pühendanud terve alapeatüki 1.1 „Demokraatia külmumispunkt“.

Correlates of War ja Polity andmebaasid ei kattu täielikult ja seepärast olen pidanud tegema mõningaid väiksemaid muudatusi.¹³⁶ Riikide kaugused üksteisest ei ole mõõtkavas. Joonis 6 näitab selgelt, et vahetult pärast esimest maailmasõda olid Euroopa ja Põhja-Ameerika ühtlaselt demokraatlikud. Kui maailma 60-st riigist olid demokraatlikud 26 ehk 43%, siis Euroopa 29-st riigist 20 ehk ligi 70%.¹³⁷ Veelgi suurem oli demokraatlike riikide ülekaal arvestades sõja pidamiseks vajalikku materiaalsel võimekust. Kogu maailma arvestuses oli sellest demokraatlike riikide käes 62% ja Euroopas ja Põhja-Ameerikas koguni 73%.

Kuid teise maailmasõja eelõhtul aastal 1937 oli pilt tunduvalt teistsugune (vt Joonis 7, lk 47). Kuigi rahvusvahelisse süsteemi olid lisandunud juurde mõned uued riigid, oli esimene riik juba ka süsteemist vägivaldselt eemaldatud – 1936. aastal Itaalia poolt okupeeritud Etioopia. Maailma 66-st riigist olid demokraatlikud 20 ehk 30% ja Euroopa 29-st riigist 13 ehk 44%. Demokraatlike riikide käes oli 42% kogu maailma sõjapidamiseks vajalikust materiaalsest võimekusest, Euroopas ja Põhja-Ameerikas 52%.

Neli aastat hiljem oli rahvusvahelisest süsteemist vägivaldselt eemaldatud 14 riiki, kõik Euroopas (vt Joonis 8, lk 48). Etioopia vabastati novembris 1941 ja tuli rahvusvahelisse süsteemi tagasi. Maailma 53-st riigist olid demokraatlikud 12 ehk 22%. Euroopa 29-st riigist oli 1941. aasta lõpuks alles jäänud ainult 15, kellest 5 olid demokraatlikud. Oma 1942. aastal valminud monumentaalses uurimuses sõjast ja sõja põhjustest iseloomustas Quincy Wright pärast esimest maailmasõda kujunenud olukorda sõnadega:

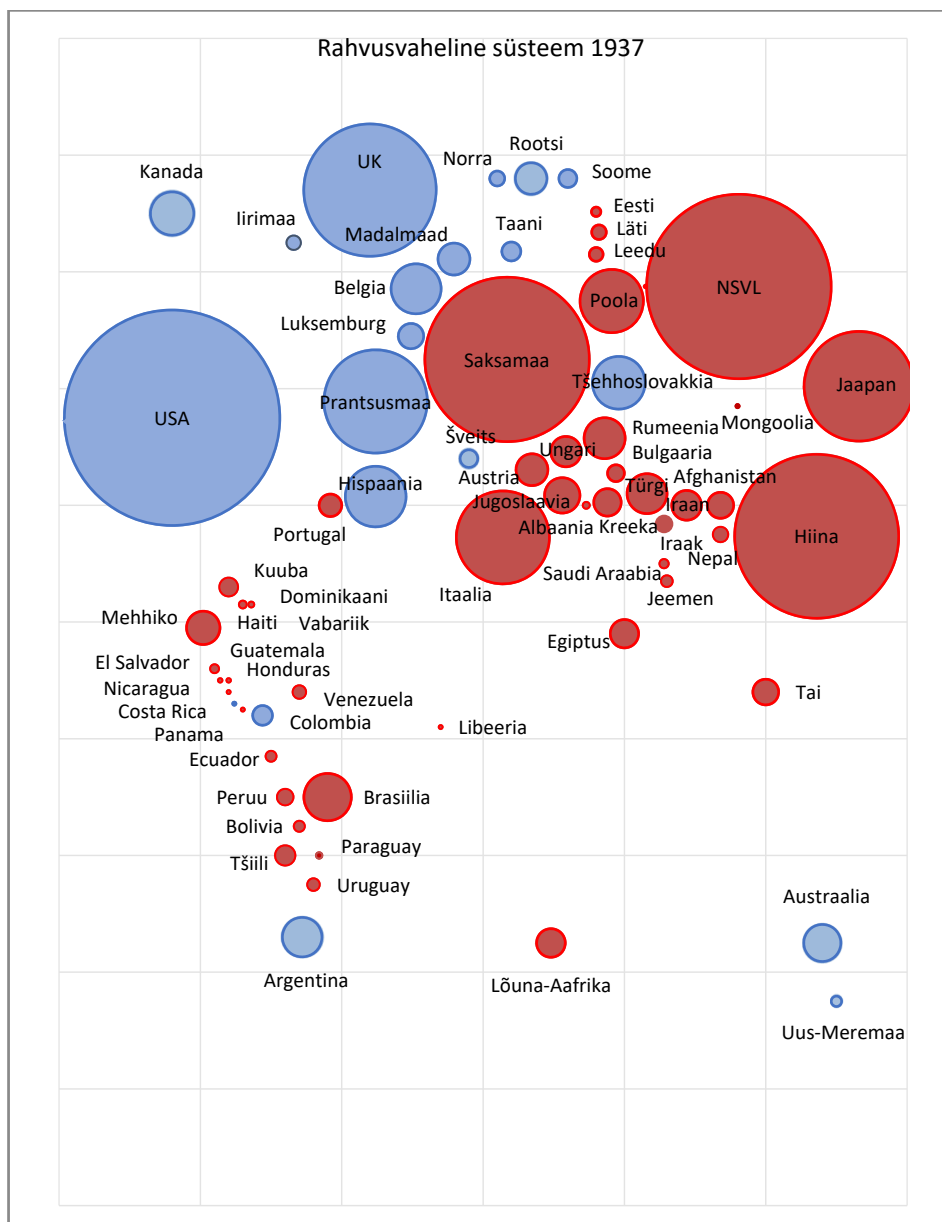
sedamööda, kuidas kasvas demokraatiate arv, kasvas ka sõja kasutegur despootiate jaoks. Mida suurem oli lammaste arv, seda paremad küttimisvõimalused huntidele.¹³⁸

Nagu võib näha joonistelt 6, 7 ja 8, ei küttinud „hundid“ siiski mitte ainult demokraatlikke „lambaid“, vaid kõiki väikeriike. Samuti on joonistelt näha, et USA kui kõige võimsam demokraatlik suurriik ei käitunud „hundina“ – kuigi realistliku teooria järgi oleks võinud – ja kõik läänepoolkera väikeriigid olid terved. Ühendkuningriigi kui teise demokraatliku suurriigi kohta päris sedasama öelda ei saa, sest maailm oli täis tema kolooniaid. Kuid Ühendkuningriigi kohta saab öelda seda, et ta ei käitunud „hundina“ nende väikeriikide suhtes, kes olid endale juba eluõiguse välja võidelnud.

¹³⁶ COW andmebaasis on 1921. aastal olemas Mongoolia, kuid puudub Iirimaa ja Polityl on vastupidi. Polity loogika tundub olevat õigem, sest leping, millega Iirimaa sai Briti dominioon, kirjutati alla detsembris 1921, kuid ei ole teada, et Mongoolia iseseisvus oleks 1921. aastal mõni suurriik tunnustanud. Seepärast on joonisel olemas Iirimaa, kuid puudub Mongoolia. Iirimaa materiaalse võimekuse hinne on võetud sama, mis aastal 1922. Polityl on veel mõned riigid, mida COW 1921. aastal ei hinda: Bhutan, Haiti ja Jeemen, ja need puuduvad ka jooniselt.

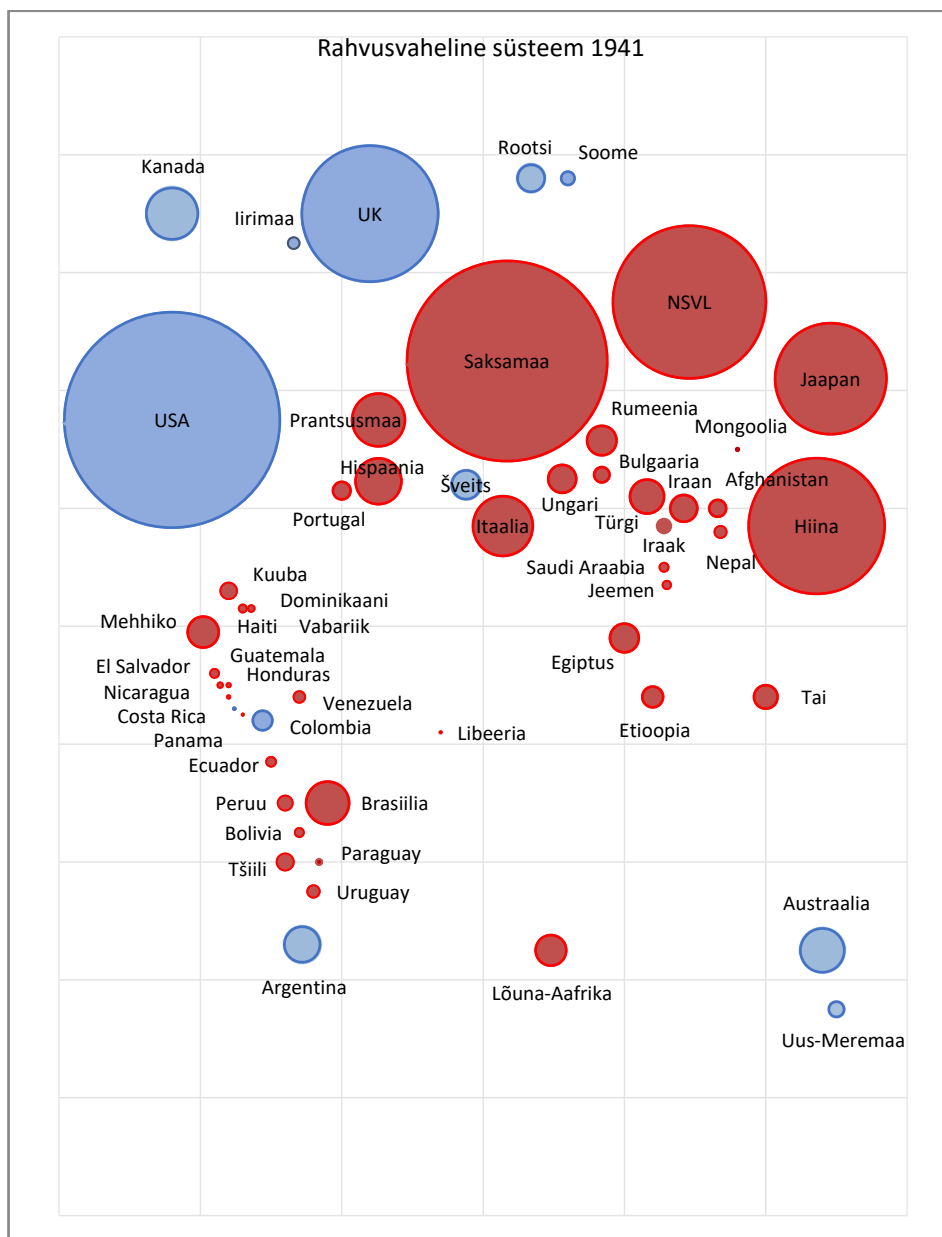
¹³⁷ Polity ei hinda 1921. aastal Albaaniat ja Türgit, kuid olen mõlemad lugenud mittedemokraatlikeks.

¹³⁸ Quincy Wright, *A Study of War. Volume I* (Chicago: University of Chicago Press, 1947), 266.

Joonis 7: Rahvusvaheline süsteem aastal 1937¹³⁹

¹³⁹ Jooniselt on puudu Bhutan, Omaan, ja Filipiinid, mida Polity on aastal 1937 hinnanud, kuid mis puuduvad COW-l.

Joonis 8: rahvusvaheline süsteem aastal 1941¹⁴⁰

¹⁴⁰ COW on 1941. aastal hinnanud ka Kreekat ja Jugoslaaviat, kuid nende hinded on liidetud juurde Saksamaa hindele. Jooniselt on puudu Bhutan ja Omaan, mida Polity on hinnanud, kuid mis puuduvad COW-l.

Demokraatia tugevused ja nõrkused

Esimese maailmasõja ja külma sõja mõju rahvusvahelisele süsteemile oli sarnane. Impeeriumide lagunemise tulemusena tekkisid uued riigid ja vabanesid varasemalt impeeriumide poolt allaneelatud või vasallisõltuvusse sunnitud vanad riigid. Valdav enamik neist valis demokraatliku valitsusvormi, mis tekitas paljudes tunde, et demokraatia ja koos sellega ka väikeriikide eluõiguse põhimõtte võit on lõplik. Meeleolu, mis valitses pärast esimese maailmasõja lõppu oli väga sarnane sellele, mis valitses 70 aastat hiljem pärast külma sõja lõppu.¹⁴¹ Teise maailmasõja tulemus oli tunduvalt teistsugune. Ühed impeeriumid lagunesid, kuid teised hoopis tugevnesid – mistõttu ei saanud pärast teist maailmasõda samasugust meeleolu olla, või kui seda ka esines, siis ei kestnud see kuigi kaua. Paraku ei kestnud kuigi kaua ka eufooria, mis valitses pärast esimest maailmasõda ja külma sõda. Mõlemal juhul võttis umbes 20 aastat, et optimism haihtuks: aastal 1939 oli Euroopa jälle sõjas ja aastal 2014 oli Euroopa jälle seisundis, mis meenutas külma sõda. Aastal 1941 oli demokraatlike riikide osakaal Euroopas langenud ühe kolmandikuni ja uutest või pärast esimest maailmasõda taastatud riikidest olid endiselt kaardil ainult Soome ja Iirimaa. Aastal 2014 olid koguni 90% Euroopa riikidest demokraatlikud ja kõik uued või taastatud riigid olid endiselt kaardil, kuigi kaks neist olid osaliselt okupeeritud või annekteeritud.¹⁴² Aga kui vaadata statistikast kaugemale, siis paistab olukord 2010-ndate Euroopas tunduvalt dramaatilisem kui seda näitab statistika.

Vaatamata sellele, et aastatel 2010–2015 oli Euroopas demokraatlike riikide osakaal keskmiselt 93%,¹⁴³ ei ole see taganud väikeriikide eluõiguse põhimõtte kehtimist. Euroopas on jätkuvalt olemas suurriik, kes käitub „kel jõud sel õigus“ põhimõtte kohaselt ja kujutab sellega ohtu naabruses asuvatele väikeriikidele. Ja vaatamata sellele, et 1930-ndatel oli Euroopas demokraatlike riikide osakaal peaaegu kaks korda väiksem ehk keskmiselt 51%, on 1930-ndate ja 2010-ndate vahel olulisi sarnasusi. Esimene sarnasus on demokraatia suhtes vaenulike suurriikide propaganda ja varjatud mõjutustegevus, mille eesmärgiks on kõigutada usku demokraatlikku valitsemisviisi ja nõrgestada demokraatlikke ühiskondi nende sisemisi erimeelsusi tagant õhutades.¹⁴⁴ Ja teine sarnasus on äärmuslike parteide ja organisatsioonide kasvav aktiivsus ja populaarsus, mis lõhestab demo-

¹⁴¹ James Bryce, *Modern democracies: in two volumes* (New York: Macmillan, 1921), 3–5; Francis Fukuyama, „The End of History?“, *The National Interest*, nr 16 (1989): 3–18.

¹⁴² Uute või taastatud riikide all on mõeldud Tšehhoslovakkia, Eestit, Lätit, Leedut, Soomet, Iirimaa ja Poolat 1921. aastal ja Tšehhi, Slovakkia, Eestit, Lätit, Leedut, Georgia, Ukrainat, Valgevenet, Moldovat, Sloveenia, Horvaatia ja Makedooniat 1994. aastal. Euroopas oli 1994. aastal kokku 37 riiki, kellest 32 olid demokraatlikud; 2014. aastal oli riike kokku 40, kellest 36 olid demokraatlikud. Polity ei hinda 2014. aastal Bosniat ja Hertsegoviinat, kuid olen ta lugenud demokraatlikuks.

¹⁴³ Aastate 2010–2015 keskmine.

¹⁴⁴ Näidetena võib tuua Kominterni 1930-ndatel, Kominformi 1940-ndatel ja riiklikult toetatud mõjutustegevuse sotsiaalmeedias 2010-ndatel.

kraatlikke ühiskondi ja võib halvimal juhul demokraatia hävitada.¹⁴⁵ Need sarnasused osutavad demokraatia loomupärastele nõrkustele, mida on demokraatia vaenlastel võimalik ära kasutada sõltumata sellest, missugune on demokraatlike riikide osakaal rahvusvahelises süsteemis.

See ei ole uudis, et need nõrkused eksisteerivad, sest nad olid hästi teada filosoofidele, nagu Platon, James Madison, Karl Popper ja paljud teised. Mis ei ole nii selge, on see, kuidas need nõrkused – tuntud kui demokraatia dilemmad või paradoksid – on seotud võimalike põhjuslike seostega, millest sõltub demokraatia ja väikeriikide ellujäämine. Väikeriikide eluõiguse põhimõttest saavad kõige rohkem kasu väikeriigid ja kui demokraatia suudab selle põhimõtte rahvusvahelises süsteemis kehtestada, siis on olemas otsene seos demokraatia ja väikeriikide julgeoleku vahel. Ja kui see on nii, siis on samuti olemas otsene seos demokraatia ellujäämise ja väikeriikide ellujäämise vahel. Sarnasused 1930-ndate ja 2010-ndate vahel viitavad sellele, et enne kui demokraatia loomupärased nõrkused võiksid hakata endast demokraatiale ohtu kujutama läheb vaja vähemalt kahte eeltingimust. Esiteks peab olema keegi – selleks võib olla üks või mitu suurriiki – kes esitab demokraatlikule eluviisile – sealhulgas ka väikeriikide eluõiguse põhimõttele – väljakutse. Ja teiseks peab olema kriis.

On olemas kolme tüüpi kriise, mis saavad ükskõik missuguse riigi proovile panna: 1) majandussurutsed, humanitaarkriisid ja loodusõnnetused; 2) riigipöörded, mässud, revolutsioonid ja kodusõjad; 3) sekkuva või ründava iseloomuga sõjad ja sõjad kallaletungi tõrjumiseks.¹⁴⁶ Välja arvatud viimane, ei kujuta need kriisid tavaliselt mitte ohtu riigile endale, vaid pigem selle valitsusele või valitsusvormile. Kogemused 1920-ndatest ja 1930-ndatest osutavad, et demokraatia on eriti haavatav esimest tüüpi kriiside poolt, millel on kalduvus käivitada teist tüüpi kriise, mis omakorda võivad viia demokraatia kokkukukkumiseni. Sama tundub kehtivat ka 2010-ndatel, selle erinevusega, et need ei ole mitte niivõrd majandussurutiste ja humanitaarkriiside poolt käivitatud riigipöörded, vaid pigem muutused valimiskäitumises, mis võivad lõppeda sama tulemusega.

On loogiline eeldada, et demokraatial peavad olema ka mõned loomupärased tugevused, mis on tema nõrkusi tasakaalustanud ja taganud lõppkokkuvõttes demokraatia säilimise. Demokraatia tugevustele viitavad tuntud statistilised seosed: „demokraatiad ei ole peaaegu kunagi üksteisega sõdinud“, „demokraatiatel

¹⁴⁵ Populistlike parteide arv Euroopas peaaegu kahekordistus ajavahemikul 2000–2017 ja tõusis 33-lt 63-le; populistlikeks on loetud parteisid, mis väidavad end esindavat „ühtse rahva tõelist tahet vastukaaluna kohalikule eliidile, immigrandidele või rahvus-, usu- või seksuaalvähemustele“ ja mis hõlmavad endas nii parem- kui vasakäärmuslasi – vt Martin Eiermann, Yascha Mounk, ja Limor Gultchin, „European Populism: Trends, Threats and Future Prospects“, Tony Blair Institute for Global Change, 29.12.2017, <https://institute.global/policy/european-populism-trends-threats-and-future-prospects> (vaadatud 30.4.2020).

¹⁴⁶ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 6.

on suurem kalduvus üksteisega liituda“, „demokraatiad on võitnud rohkem kui kaks kolmandikku sõdadest, milles nad on osalenud“. ¹⁴⁷

Ometi, kui vaadata neid statistilisi seoseid lähemalt ja keskenduda selle väitekirja seisukohalt olulisele ajavahemikule, siis lagunevad eeldatavad demokraatia tugevused koost. Seos, mis toetab väidet, et demokraatiad ei sõdi üksteisega, jääb statistiliselt oluliseks ainult pärast 1945. aastat. ¹⁴⁸ Sama lugu juhtub väitega, et demokraatidel on suurem tõenäosus üksteisega liituda. See kehtib ainult pärast 1945. aastat ja sugugi mitte üllatuslikult ainult Põhja-Atlandi piirkonnas. Veelgi enam, sõdadevahelisel ajal liitusid demokraatiad üksteisega kaks korda väiksemal määral kui võiks eeldada puhtalt juhuslikkuse põhjal. ¹⁴⁹ Nad ka sõdisid üksteisega nagu ei kunagi varem. Kõikidest teadaolevatest juhtumitest vahemikus 1816 kuni 1945 leidis 95% aset aastatel 1918–1945. ¹⁵⁰ Ja lõpuks, kui jätta kõrvale rahvaste Vene impeeriumist lahkulöömise käigus puhkenud sõjad ja teine maailmasõda, siis oli Euroopas nendel aastatel ainult üks sõda, milles osales ka mõni demokraatia. Kuid demokraatia ei võitnud seda sõda. ¹⁵¹

See tähendab, et kui demokraatia nõrkused võivad demokraatia hävitada kriiside ja vaenulike suurriikide abiga, siis demokraatia tugevused avalduvad ainult kõige tõsisemates kriisides. Nendeks on eksistentsiaalsed sõjad, millesse on kaasatud kõik demokraatlikud suurriigid ja mis aitavad demokraatial lõppkokkuvõttes ellu jääda. Sellisel moel avalduvad demokraatia tugevused saavadki

¹⁴⁷ Russett, *Grasping the Democratic Peace*, 4; Siverson ja Emmons, „Birds of a Feather“, 304; Dan Reiter ja Allan C. Stam, *Democracies at War* (Princeton University Press, 2002), 2.

¹⁴⁸ Gowa, *Ballots and Bullets*, 62, 67.

¹⁴⁹ Lai ja Reiter, „Democracy, Political Similarity, and International Alliances, 1816–1992“, 222–24; Siverson ja Emmons, „Birds of a Feather“, 295.

¹⁵⁰ Demokraatliku rahu alases kirjanduses arvutatakse statistilisi seoseid diaad-aastate (dyad-years) põhjal. Diaad-aasta tähendab ühte aastat, kus kaks riiki olid omavahel sõjas. Perioodil 1816–1945 on demokraatlike riikide vaheliste sõdade diaad-aastaid loetud kokku 21, sealhulgas: 1 diaad-aasta (1898 Hispaania-USA); 4 diaad-aastat (1941, 1942, 1943, 1944 UK-Soome); 4 diaad-aastat (1941, 1942, 1943, 1944 Austraalia-Soome); 4 diaad-aastat (1941, 1942, 1943, 1944 Kanada-Soome); 4 diaad-aastat (1941, 1942, 1943, 1944 Uus-Meremaa-Soome) ja 4 diaad-aastat (1941, 1942, 1943, 1944 Lõuna-Aafrika-Soome). Mõnikord lisatakse siia veel ka 1 diaad-aasta (1920 Leedu-Poola) – vt Nils Petter Gleditsch, „Geography, democracy, and peace“, *International Interactions* Vol. 20, nr 4 (1995): 315; Gleditschil on lisaks 4 diaad-aastat (1941, 1942, 1943, 1944 India-Soome), kuid India ei olnud sellel ajal iseseisev riik; vt ka Gowa, 60; India asemel on Gowal täiendavad diaad-aastad kui Soome oleks pidanud olema sõjas USA-ga, kuid seda ei juhtunud kunagi; vt ka Nils Petter Gleditsch ja Håvard Hegre, „Peace and Democracy: Three Levels of Analysis“, *Journal of Conflict Resolution* Vol. 41, nr 2 (aprill 1997): 288; nemad arvavad samuti, et USA oli sõjas Soomega.

¹⁵¹ Ma viitan talvesõjale. Soome võitis vappa vastupanuga Nõukogude Liidu ülekaalukatele vägedele talvel 1939–1940 terve maailma poolehoidu ja imetluse, kuid sõja lõpetanud Moskva rahulepingut peeti selle sõlmimise ajal kaotuseks ja Helsingis olid lipud pooles matist. COW sõdade andmebaasis on talvesõda õigusega kodeeritud kui Soome kaotus – vt Meredith Reid Sarkees ja Frank Wayman, *Resort to War: 1816–2007* (Washington DC: CQ Press, 2010), The Correlates of War Project, Inter-StateWarData_v4.0, <http://www.correlatesofwar.org/data-sets/COW-war>.

tekitada „ajaloo lõpu“ tunnet¹⁵² pärast järjekordset võidukat maailmasõda. Kuigi demokraatia tundub olevat sõdades võitmatu, on ta haavatav sõdade vahel. Sellest tuleneb, et demokraatia ei saa ühtegi sõda võita kui ta sõdade vahel kokku kukub. Selleks, et mõista võimalikke põhjuslikke seoseid demokraatia ja väikeriikide ellujäämise vahel rahvusvahelises süsteemis tuleb uurida nii demokraatia tugevusi kui ka nõrkusi ja kaasata nii statistikuid kui ka filosoofe.

Reegli mõistmiseks on otstarbekam uurida tema erandit kui reeglit ennast. Ei ole olemas paremat erandi kandidaati kui sõdadevahelise aja Soome. Soome oli ainus uus või taastatud riik Euroopas, millel oli maapiir vaenuliku suurriigiga ja mis suutis säilitada demokraatia ja elada üle teise maailmasõja. Lisaks on Soome just seesama juhtum, mis räägib vastu kõigile kolmele demokraatia tugevustele viitavale statistilisele seosele. Ta oli sõjas demokraatiatega, ta ei olnud liidus demokraatiatega ja ta kaotas sõja, kuigi oli demokraatia.

Ühendkuningriigi, Kanada, Austraalia ja Uus-Meremaa 1941. aasta sõjakuulutus Soomele on üks kahest üldtunnustatud demokraatliku rahu erandist.¹⁵³ Seda on küll püütud ka kõrvale lükata põhjendusega, et tegemist ei olnudki päris sõjaga. Kuid kui 1947. aastal oli vaja sõlmida rahuleping, siis järelikult pidi olema ka sõda. Pealegi ei piirdunud sõda ainult sõjaseisukorraga õiguslikus tähenduses, sest 1941. aasta suvel ja sügisel ründasid Briti sõjalennukid korduvalt sihtmärke Põhja-Soomes.¹⁵⁴ Kuid kõige olulisem on see, et sõda kahe demokraatliku riigi vahel peeti võimalikuks. Kirjas Mannerheimile ähvardas Churchill Soomet mitte ainult sõjakuulutusega, vaid ka reaalse sõjaga.¹⁵⁵ Mannerheim omakorda võttis ähvardust tõsiselt, sest andis korralduse karmistada pimendamisreegleid, mis olid mõeldud ettevaatusabinõuna kaitseks Ühendkuningriigi pommirünnakute eest.¹⁵⁶ Suvel 1941, kui värsked liitlased Ühendkuningriik ja Nõukogude Liit kavandasid võimalikke ühisoperatsioone, ei olnud põhjuseks mitte Soome demokraatlikkus, vaid brittide strateegilised kaalutlused, miks ühine sissetung sai teoks Iraanis, aga mitte Põhja-Soomes.¹⁵⁷

Teine levinud põhjendus on see, et Soome erand sai võimalikuks ainult tänu teise maailmasõja ajal tekkinud liitudele. Kuid kui sellise põhjendusega nõustuda, siis tähendaks see tunnistamist, et demokraatlik rahu kehtib ainult senikaua, kui demokraatlikud riigid ei juhtu olema liidus despootiatega. Selline lisatingimus muudaks demokraatliku rahu väärtusetuks. Pole üllatav, et selle on tagasi lükanud ka üks demokraatliku rahu teooria loojatest, Michael Doyle:

¹⁵² Vt allmärkus 141.

¹⁵³ Teine juhtum on 1898. aasta Hispaania-USA sõda.

¹⁵⁴ Carl-Frederik Geust, „Royal Air Force Murmanskissa 1941“, *Sotilasajakauslehti* nr 5 (1991); Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud?“, 122; Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea?“, 55.

¹⁵⁵ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 147–48.

¹⁵⁶ Ohto Manninen, „War Between Friends: Britain and Finland, 1941–1944“, *From War to Cold War: Anglo-Finnish Relations in the 20th Century*, toim Juhana Aunesluoma (Helsinki: SKS / Finnish Literature Society, 2005), 45.

¹⁵⁷ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 59.

Üldised süsteemsed sõjad kujutavad endast eriti tõsiseid teste [...] kui riike survestatakse pooli valima pigem strateegiliste liitude kriteeriumi (“minu vaenlase vaenlane on minu sõber”) kui režiimi kriteeriumi põhjal. [...] Sellele vaatamata, Liberaalne loogika peaks avaldama süsteemsele loogikale vastupanu ja siinkohal vastu pidama. Milleks välistada selliseid väljakutseid?¹⁵⁸

Demokraatlik rahu ja „igavene rahu“

Selleks, et mõista, miks Soome puhul demokraatia väidetavad tugevused ei toimunud, tuleb vaadata põhjuslikke mehhanisme, mis võiksid olla nende tugevuste taga. Kõige veenvama põhjenduse, miks demokraatlikud riigid üksteisega ei sõdi, ongi välja pakkunud Doyle. Doyle annab omapoolse tõlgenduse Kanti „Igavesele rahule“ ja väidab, et kui selle kõik kolm tingimust on täidetud, siis on see piisav, et demokraatlikud riigid¹⁵⁹ üksteisega ei sõdiks.

Kanti esimene tingimus tuleneb võimude lahususest ja on tuntud kui Kanti rahu argument. Kanti loogika on lihtne. Kui kodanike nõusolekut on vaja selleks, et sõda kuulutada, siis kaaluksid nad sellist otsust „väga hoolikalt“, sest kodanikel endil tuleb kanda ka kõik sõjast tulenevad raskused.¹⁶⁰ Kanti rahu argumenti rahustav toime tuleneb asjaolust, et riigis, kus eksisteerib võimude lahusus on otsustamiseks vajalik saavutada konsensus, mistõttu on raske teha kiireid ja läbimõtlemata otsuseid. Doyle ongi väga õigesti nimetanud Kanti rahu argumenti „konstitutsiooniliseks ettevaatuse garantiiks“, mis üksnes vabastab võimude lahususega riigid „monarhi kapriisidest“, kuid ei muuda neid veel tingimata rahumeelseteks.¹⁶¹ See on tõesti nii, sest Kanti rahu argument on oma olemuselt utilitaarne ehk omakasust lähtuv ja ei välista seda, et olles asja „väga hoolikalt“ kaalunud, võivad kodanikud otsustada teisele demokraatlikule riigile sõja kuulutada, kui nende arvates peaks eeldatav kasu kaaluma üles võimalikud kahjud. Siit tuleneb, et „igavese rahu“ esimene tingimus ei saa olla üksinda piisav, et tagada rahu demokraatlike riikide vahel.

¹⁵⁸ Doyle, *Ways of War and Peace*, 297.

¹⁵⁹ Doyle kasutab mõistet liberaalsed riigid, kuid kuna ta on ise selle kohta kirjutanud, et demokraatliku riigi mõiste on ainult „veidi erinev“, siis ma olen siin ja edaspidi asendanud liberaalse riigi demokraatliku riigiga – vt Michael W. Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings*, 215.

¹⁶⁰ Immanuel Kant, „Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch“, Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings*, 8:351.

¹⁶¹ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 229–30.

Kanti teine tingimus on, et võimude lahususega riigid¹⁶² moodustaksid „rahumeelse liidu“¹⁶³, mis peab „pidevalt laienema“. ¹⁶⁴ Doyle ei ole ainus, kes tõlgendab Kanti selliselt, et „igavene rahu“ saabub siis, kui „rahumeelse liidu“ laienemine on jõudnud punkti, kus ei ole jäänud enam ühtegi mittedemokraatlikku riiki.¹⁶⁵ Samuti ei ole Doyle ainus, kelle arvates on tegemist ainult demokraatlikke riike hõlmava rahutsooniga senikaua kui „igavest rahu“ pole õnnestunud saavutada.¹⁶⁶ Doyle'i tõlgenduses kattub „pidevalt laienev“ rahutsoon Kanti „rahumeelse liiduga“ ja sellesse kuuluvad kõik demokraatlikud riigid sõltumata sellest, kas nad on ka tegelikult liitunud või mitte.¹⁶⁷ Doyle'i järgi ei ole mitte „rahumeelne liit“ see, mis rahu põhjustab, vaid asjaolu, et demokraatlikud riigid järgivad omavahelistes suhetes rahvusvahelise õiguse reegleid ja tunnustavad väikeriikide õigusi, nii nagu nad siseriiklikult järgivad õigusriigi reegleid ja tunnustavad kodanikuõigusi. Tegemist on siseriiklikult õiglaste riikide õiglase käitumisega ka riikidevahelistes suhetes, mida Doyle nimetab „austuse garantiiks“. See on omane ainult demokraatlikele riikidele, sest vastutulelikkust osutatakse ainult endasarnastele ja õiglastele riikidele, keda peetakse selle vääriliseks.¹⁶⁸

Kanti kolmas tingimus on, et riigid tunnustaksid kosmopoliitset õigust ehk õigust külalislahkusele, mis võimaldab levida „kaubanduse vaimul“. ¹⁶⁹ Doyle'i tõlgenduses lisab see „ettevaatuse garantiile“ ja „austuse garantiile“ ka majandusliku motivatsiooni.¹⁷⁰ Doyle ei eita, et sellega ei pääse demokraatlikud riigid veel rahvusvahelise süsteemi anarhiast ja sellest tingitud julgeoleku puudumisest. Kuid Doyle'i arvates on anarhiat võimalik „talsutada“ vähemalt demokraatlike riikide omavahelistes suhetes, kui selleks on olemas kõik kolm Kanti tingimust.¹⁷¹

Kanti esimese tingimuse ehk Doyle'i tõlgenduses „ettevaatuse garantii“ taga on üks demokraatia loomupärastest omadustest, mida mittedemokraatlikes riikides ei esine. Ainult demokraatlikele riikidele on omane vajadus saada otsustele kodanike

¹⁶² Kanti saab ka selliselt tõlgendada, et liituvad riigid ei pea olema tingimata võimude lahususega ehk vabariiklikud – vt Eva Piirimäe, „Rahu ja selle saavutamise teed“, Berg et al., *Sissejuhatas rahvusvahelistesse suhetesse*, 278, 286.

¹⁶³ Kant kasutab nimetust „foedus pacificum“, mida võib tõlkida kui „rahumeelne föderatsioon“ või „rahumeelne liit“ – vt Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:356; Allen W. Wood, „Kant's Philosophy of History“, Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings*, 253; Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 213.

¹⁶⁴ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 226.

¹⁶⁵ Doyle, 226; Wood, „Kant's Philosophy of History“, 253.

¹⁶⁶ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 213, 226; Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 213; Tarak Barkawi, *Democracy, Liberalism, and War: Rethinking the Democratic Peace Debate*, toim Mark Laffey (Boulder, Co: Lynne Rienner Publishers, 2001), 3–4.

¹⁶⁷ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 209–12; Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 207–13.

¹⁶⁸ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 230.

¹⁶⁹ Doyle, 231.

¹⁷⁰ Doyle, 231–32.

¹⁷¹ Doyle, 232.

nõusolek, mis on teiste sõnadega avalikkuse kontroll. Doyle nimetab seda „fundamentaalseks põhjuseks“, mis muudab demokraatlike riikide struktuuri „realistlikult teistsuguseks“.¹⁷² Doyle'i „ettevaatuse garantii“ ja demokraatliku rahu institutsionaalne (struktuuriline) selgitus¹⁷³ kattuvad, sest nende põhjuslik mehhanism on sama. Avalikkuse kontroll saab Kanti poolt kirjeldatud viisil esineda ainult koos võimude lahususega, mida ei saaks olla ilma institutsioonideta.

Kanti teise tingimuse ehk Doyle'i tõlgenduses „austuse garantii“ taga ei ole sama selget põhjuslikku mehhanismi. Doyle tsiteerib Kanti, kuidas „kultuuri arenedes“¹⁷⁴ lähenevad inimeste arusaamad üksteisele ja hakatakse vastastikku tunnustama üksikisikute ja riikide seaduslikke õigusi.¹⁷⁵ Doyle lisab siia „Kanti-liku avalikustamise“, mis aitab tagada, et riigiametnikud käituvad vastavalt õigluspõhimõtetele ning et riigi kodanikel on teiste riikide kohta olemas tege-likkusele vastav teave.¹⁷⁶ Tulemuseks on olukord, kus demokraatlike riikide vaheliste suhete iseloom on põhimõtteliselt teistsugune. Doyle võrdleb demokraatlikke riike „vennalike kaksikutega“, kelle suhteid iseloomustab „sõpruse eeldus“, samal ajal kui mittedemokraatlike riikide vaheliste suhete aluseks on „vaenulikkuse eeldus“.¹⁷⁷ Ka „austuse garantii“ taga on üks demokraatia loomupärastest omadustest, mida mittedemokraatlikes riikides ei esine. Selleks on avatud ühiskond, mis teeb avalikustamise võimalikuks. Doyle'i „austuse garantii“ ei erine põhimõtteliselt demokraatliku rahu kultuurilisest (normatiivsest) selgitusest¹⁷⁸ ja on väga lähedane sarnaste isikute või ühiskondade vahelisele kogukonnatundele või vendlusele (*fraternité*). Kanti kolmanda tingimuse taga on Doyle'i järgi inimeste omakasu, sest „kohustused, mida ei toeta materiaalsed huvid, ei jää tõenäoliselt pikas plaanis kestma“.¹⁷⁹

Doyle'i Kanti tõlgenduse nõrk koht on „austuse garantiis“, nii nagu on nõrk ka demokraatliku rahu kultuuriline (normatiivne) selgitus.¹⁸⁰ Põhjuseks võib pidada Doyle'i eesmärki, mis ei seisne mitte Kanti „Igavese rahu“, vaid demokraatliku rahu aluseks oleva statistilise seaduspärasuse põhjendamises. Statistika teatavasti ei näita, et demokraatlikud riigid oleksid üldiselt rahumeelsemad, vaid et nad ei sõdi üksteisega. Ainult „ettevaatuse garantiiga“ oleks seda märksa raskem

¹⁷² Doyle, 229.

¹⁷³ Russett, *Grasping the Democratic Peace*, 40.

¹⁷⁴ Kant pidas kultuuri arengu all silmas seda, kui inimesed hakkavad kasutama oma ratsionaalseid võimeid, mis omakorda sunnib neid käituma moraalselt – vt Pauline Kleingeld, „Editor's Introduction. Kant on Politics, Peace and History“, Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings*, xxi.

¹⁷⁵ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 230.

¹⁷⁶ Doyle, 230.

¹⁷⁷ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 231; Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 228.

¹⁷⁸ Russett, *Grasping the Democratic Peace*, 35.

¹⁷⁹ Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 228–29.

¹⁸⁰ Reiter ja Stam nimetavad demokraatliku rahu normatiivset selgitust „karikatuuriks“ – vt Reiter ja Stam, 150.

selgitada, sest sõjaga kaasnevad kulud tuleb kodanikel kanda sõltumata sellest, kas sõditakse demokraatliku või mittedemokraatliku riigiga. Oma hilisemas käsitluses pakub Doyle välja täiendava põhjenduse, mis aitab seda vastuolu ületada. Doyle näitab, et demokraatlike riikide vahelistes suhetes „ettevaatuse garantiid“ liituvad, mis võimaldab konflikte rahumeelselt lahendada ka ilma „austuse garantiita“.¹⁸¹ Ühtlasi tundub Doyle nõustuvat, et „kultuuri arengu“ argument on nõrk ilma sunnimehhanismita, milleks Kantil olid inimloomusest tulenev „seltsimatu seltsivus“ ja sõdade „kurvastav kogemus“.¹⁸²

„Kultuuri arengust“ ja demokraatlike riikide vahelisest *fraternité*st märksa olulisem on Doyle'i viide „Kantilikule avalikustamisele“, mis jääb paraku liiga tagasihoidlikku ossa. Üheski teises töös ei arutle Kant sama põhjalikult avalikustamise üle kui ta teeb seda „Igaveses rahus“.¹⁸³ Pole põhjust mitte nõustuda John Rawlsiga, kes arvab, et Kanti eesmärgiks oli kohaldada avalikustamise tingimust ühiskonna arusaamale õiglusest.¹⁸⁴ Kanti loogika on siin sama veenev kui „ettevaatuse garantiid“ puhul. Ükski seadus, leping ega mingi muu õiguslik nõue ei saa olla õiguspärane ega ka õiglane kui seda ei ole avalikustatud nendele, keda see puudutab.¹⁸⁵ Avalikustamine ei taga veel õiglust,¹⁸⁶ kuid saab anda õiglusele võimaluse.

Avalikustamise tingimusele lisaks viitab Kant inimestes leiduvale „moraalsele eelsoodumusele“, mis takistab inimestel avalikult ebaõiglaselt käituda.¹⁸⁷ Antud juhul pole oluline see, kas Kant pidas „moraalse eelsoodumuse“ all silmas inimloomust, nagu ta tundub tegevat „Igaveses rahus“, või tema moraalfilosoofiaga paremini kokku sobivat „kaasasündinud üleskutset mõistusele“, nagu ta tegi oma viimases töös.¹⁸⁸ Oluline on see, et mõlemal juhul on olemas seos avalikustamisega, sest Rawlsi järgi eeldab ka Kanti kategoorilise imperatiivi õpetus avalikustamist.¹⁸⁹ Seega on põhjust rääkida pigem „õigluse garantiist“ kui „austuse garantiist“, sest avalikustamise tingimus annab tunduvalt tugevama aluse ja selgema seose demokraatiaga kui „kultuuri areng“ ja *fraternité*.

Sellega „austuse garantiid“ probleemid veel ei piirdu. Doyle'i jaoks piisas riigi demokraatlikkusest, et lugeda ta Kanti „rahumeelse liiduga“ liitunuks,¹⁹⁰ kuid võib kahelda selles, kas Kanti jaoks oleks sellest piisanud. Doyle'i lähenemist

¹⁸¹ Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 227.

¹⁸² Doyle, 225; Kleingeld, „Editor's Introduction“, xxi.

¹⁸³ John Rawls, *A Theory of Justice* (Oxford: Oxford University Press, 1973), 133.

¹⁸⁴ Rawls, *A Theory of Justice*, 133.

¹⁸⁵ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:381.

¹⁸⁶ Kant, 8:385.

¹⁸⁷ Kant, 8:355, 376.

¹⁸⁸ *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798); Wood, „Kant's Philosophy of History“, 261.

¹⁸⁹ Rawls, *A Theory of Justice*, 133, 252.

¹⁹⁰ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 209–12, 213–14, 217, 222, 227 – vt allmärkus, kus Doyle selgitab, et liberaalsed (demokraatlikud) riigid on käitunud ka ilma „Igaveses rahus“ nimetatud lepinguta nii nagu selline leping oleks sõlmitud.

võib mõista, sest statistika ei näita nagu ei sõdiks omavahel ainult üksteisega vormilises liidus olevad demokraatlikud riigid, vaid et seda ei tee kõik demokraatlikud riigid. Kuid selline tõlgendus jätab tähelepanuta kaks olulist Kanti eeldust. Kantil on „rahumeelse liidu“ aluseks riikidevaheline leping¹⁹¹ ja selleks on kindel põhjus. Kanti eesmärgiks on luua riikide vahel uus õiguslik olukord, mis erineks „haledate lohutajate“¹⁹² rahvusvahelisest õigusest, millel puudub iga-sugune õiguslik jõud. Kuna sunnivõimuga „rahvaste riik“ läheks rahvaste suve-räänsusega vastuollu, siis jääb ainsaks võimaluseks selle „aseaine“, milleks on riikide liit.¹⁹³ Selleks tuleb teha „rahumeelne liit“ riikidele nii siduvaks kui võimalik, mida oleks ilma lepinguta raske ette kujutada. Kui Kantile oleks piisanud võimude lahususest, et lugeda riigid liitunuks ja rahvusvaheline õigus nende vahel jõustunuks, siis ei olekski olnud vaja „rahumeelsele liidule“ nii palju aega ja ruumi kulutada.

Teine Kanti eeldus puudutab „rahumeelse liidu“ iseloomu. Doyle'i arvates võis Kant mõelda mittekallaletungipakti või „kollektiivset julgeolekukorraldust“.¹⁹⁴ Esimene võimalus kui kõige väiksemate kohustustega ja kõige passiivsem liidu vorm¹⁹⁵ võib olla piisav demokraatlikuks rahuks, kuid on kahtlane, kas see oleks piisav ka „igaveseks rahuks“. Kui Kanti eesmärgiks oli „aseaine“, mis oleks võimalikult lähedal „rahvaste riigile“, siis pidi selleks kõige paremini sobima kaitsepakt kui kõige suuremate kohustustega ja kõige aktiivsem liidu vorm. „Rahumeelse liidu“ kaitsealane iseloom tuleneb ka üldisest „igavese rahu“ loogikast.

Nii nagu Hobbesil oli ka Kantil loomuseisundiks sõjaseisund, kus kehtib „kel jõud sel õigus“ põhimõte.¹⁹⁶ Sõjaseisundist väljapääsemine oligi „igavese rahu“ mõte.¹⁹⁷ Kui riigid, kus kehtis võimude lahusus ja keda ühendas materiaalne motivatsioon „kaubanduse vaimu“ näol veel ka liitused, siis olidki nad omavahelistes suhetes püsivalt sõjaseisundist väljunud. Kuid kõikide teiste riikidega, kes nendele tingimustele ei vastanud, kehtis sõjaseisukord edasi.¹⁹⁸ Sõjaseisukorra paratamatus tuleneb juba ka „rahumeelse liidu“ „pidevast laienemisest“, mis ei saa tähendada midagi muud kui eksistentsiaalset sõda despootiatega. Kuid isegi kui „rahumeelne liit“ ei laieneks, satuks ta varem või hiljem vastuollu

¹⁹¹ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:356.

¹⁹² Kant nimetab „haledateks lohutajateks“ Hugo Grotiust, Samuel von Pufendorfi ja Emerich de Vatteli – vt Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:355.

¹⁹³ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:354–357.

¹⁹⁴ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 227; Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 206.

¹⁹⁵ Erinevat liiki liitudest vt allmärkus 415.

¹⁹⁶ Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 203; Immanuel Kant, „Metaphysics of Morals, Doctrine of Right, §43–§62“, Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings*, 6:344

¹⁹⁷ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:348–349.

¹⁹⁸ Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 206.

despootiate pürgimusega maailma valitseda. Kanti järgi saab eksistentsiaalne sõda lõppeda kas „igavesel rahu“ või rahuga „vabaduse surnuaial“.¹⁹⁹

Siit tuleneb, et „igavesel rahul“ ei saaks olla mingisugust võimalust kui ei oleks seda edendavaid riike, kes eksistentsiaalses sõjas ellu jääksid. „Igaveses rahus“ nimetab Kant „rahumeelse liidu“ ülesandena „kindlustada ja säilitada“ liikmesriikide vabadust²⁰⁰ ja seda on võimalik tõlgendada kahte moodi: a) kui passiivset kaitset, mis seisneb kohustuses üksteist mitte rünnata; b) kui aktiivset kaitset, mis seisneb kohustuses üksteist kaitsta. Esimene tähendaks mittekallale-tungipakti ja teine kaitsepakti. Oma kahes teises töös, kus ta „rahumeelse liidu“ ideed puudutab, ei jäta Kant siiski kahtlust, et ta peab silmas aktiivset kaitset.²⁰¹ Enne „Igavest rahu“ avaldatud „Idees üleüldisest ajaloost maailmakodanlikus sihis“²⁰² kirjutab Kant, et

tuleb metslaste seaduseta seisundist välja tulla ja astuda rahvaste ühendusse, kus iga riik, ka kõige väiksem, võiks loota julgeolekule ja õigustele mitte omaenese jõu või oma õigusliku otsustuse põhjal, vaid ainuüksi sellelt suurelt rahvaste ühen-duselt (*Foedus Amhpictyonum*),²⁰³ ühendatud jõult ja ühendatud tahte otsustuselt seaduste alusel.²⁰⁴

Pärast „Igavest rahu“ kirjutatud „Kommete metafüüsika“²⁰⁵ „Õiguseõpetuse“ osas leiab Kant, et

riikide liit vastavalt algse ühiskondliku lepingu ideele on vajalik, mitte et sekkuda üksteise siseriiklikesse erinevustesse, vaid et kaitsta üksteist väljastpoolt tulevate rünnakute eest [...] ühendus ei pea eeldama suveräänset võimu (nagu tsiviil-õiguslik konstitutsioon), vaid ainult koostööd (föderalismi), liitu, mis võib igal hetkel katkeda, ja vajab seepärast aeg-ajalt uuendamist.²⁰⁶

Seega võib Doyle'i „austuse garantii“ olla piisav demokraatlikuks rahuks, kuid „igaveseks rahuks“ sellest kindlasti ei piisa. „Austuse garantii“ asemel oleks õigem rääkida „õigluse garantiist“ ja „turvalisuse garantiist“, mis täiendavad „ette-vaatuse garantiid“ ja „kaubanduse vaimu“.

¹⁹⁹ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:367.

²⁰⁰ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:356; Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 226.

²⁰¹ Wood, „Kant's Philosophy of History“, 253–254; Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 205.

²⁰² Immanuel Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (1784); Immanuel Kant, „Idee üleüldisest ajaloost maailmakodanlikus sihis“, tõlk Andrus Tool, *Akadeemia* nr 3 (1998).

²⁰³ Naaberlinnade ühendus Vana-Kreekas, mille eesmärgiks oli kaitsta usukeskusi – vt Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings*, 140.

²⁰⁴ Kant, „Idee üleüldisest ajaloost“, 535; Immanuel Kant, „Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Perspective“, Kant, *Toward Perpetual Peace and Other Writings*, 8:24.

²⁰⁵ Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten* (1797).

²⁰⁶ Kant, „Metaphysics of Morals“, 6:344

Kui seada esikohale Kanti teooria, mitte demokraatliku rahu seaduspärasus, nagu tundub tegevat Doyle, siis saab esitada neli põhjuslikku seost, mis peaksid välistama demokraatlike riikide vahelised sõjad: 1) avalikkuse kontroll, mida võimaldab ainult demokraatlike riikide struktuur; 2) avalikustamine, mis on piisavalt tagatud ainult demokraatlikes riikides; 3) julgeolek, mis on tagatud demokraatlike riikide vahelise kaitsepaktiga; 4) majanduslik motivatsioon, mille annab demokraatlike riikide vaheline vaba ja vastastikku kasulik kaubandus. Põhjuseid, miks demokraatlik rahu Soome puhul ei kehtinud, tuleks otsida siit.

Demokraatlike riikide väidetavat kalduvust üksteisega liituda on püütud põhjendada ühiste huvide ja ühise identiteediga.²⁰⁷ Ka Kanti on püütud tõlgendada selliselt, et ta eeldas demokraatlike (võimude lahususega) riikide loomupärast kalduvust liituda, sest just seda sooviksid nende kodanikud.²⁰⁸ Sellises tõlgenduses võib siiski kahelda. Vastab tõele, et niimoodi käituksid ratsionaalselt mõtlevad kodanikud, kuid Kant ei eeldanud, et inimesed käituvad ratsionaalselt. Pigem vaatab Kanti tekstidest vastu eeldus, et soovitud liidu teostumisel on tee peal ees mitmeid takistusi, et see õnnestub alles pärast „kurvastavaid kogemusi“ ja „ebatäiuslikke katseid“,²⁰⁹ ning et isegi teostudes on liit habras ja võib „igal hetkel katkeda“. Lisaks paistab Kant eeldavat, et liidu teostumisele peab eelnema soodsate asjaolude kokkulangemine. „Igaveses rahu“ kirjutab Kant:

Sest kui õnn peaks nii seadma, et üks vägev ja valgustatud rahvas saab moodustada vabariigi (mis tulenevalt oma loomusest peab kalduma igavese rahu poole), siis annab ta keskpunkti föderatiivsele liidule, et teised riigid saaksid sellega ühineda, ja selliselt kindlustada rahuseisundit riikide vahel vastavalt rahvusvahelise õiguse ideele, ning seda järk-järgult laiendada mitmete sedalaadi liitumiste teel.²¹⁰

Kanti teistsugune positsioon oleks ka üllatav arvestades tema poolt inimloomusele omistatud „seltsimatut seltsivust“.²¹¹ Kui eeldada, et demokraatlikus ühiskonnas jääb inimloomus ikka samaks, siis ei saa kuhugi kaduda ka inimeste egoism. Sellisel juhul ei ole põhjust eeldada, et koostöö demokraatlike riikide vahel saaks olla valutum ja „seltsimatust seltsivusest“ vähem häiritud kui koostöö inimeste vahel, sest demokraatlikes riikides on otsused nendesamade inimeste teha. Ainus põhjuslik seos, mis saaks panna demokraatlikke riike üksteisega liituma, saab tuleneda demokraatlike riikide struktuurist, sest ainult demokraatlikes riikides on avalikkusel liitumisotsuste üle kontroll. Kas kodanikud toetavad teiste demokraatlike riikidega liitumist või ei sõltub omakorda sellest, mis on kodanike arvates riigi huvid ja kui palju mõjutab kodanike suhtumist

²⁰⁷ Lai ja Reiter, „Democracy, Political Similarity, and International Alliances, 1816–1992“, 204; Catherine Götze, „Sameness and Distinction: Understanding Democratic Peace in Bourdieusian Perspective“, *Democratic Wars: Looking at the Dark Side of Democratic Peace*, toim Anna Geis, Lothar Brock, ja Harald Müller (Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2006), 170–71.

²⁰⁸ Kleingeld, „Editor’s Introduction“, xx.

²⁰⁹ Kant, „Idee üleüldisest ajaloost“, 535; Kant, „Idea for a Universal History“, 8:24.

²¹⁰ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:356.

²¹¹ Kant, „Idee üleüldisest ajaloost“, 531; Kant, „Idea for a Universal History“, 8:20–21.

demokraatlik identiteet, mis ei saa olla midagi väga erinevat demokraatlikust kultuurist ja *fraternitést*. Põhjust, miks Soomel ei õnnestunud teiste demokraatlike riikidega liituda, tuleks otsida siit.

Fallibilismi põhimõte, õiglus ja julgeolek

On jäänud veel viimane kolmest väidetavast demokraatia tugevusest, milleks on kalduvus võita sõdu. Kõige olulisemaks põhjuseks, mis sellist kalduvust selgitaks, on peetud avalikkuse kontrolli. Põhjendus kattub Kanti rahu argumendiga. Vajadus saavutada oma kodanike nõusolek takistab demokraatlikel riikidel algatada mitte ainult impulsiivseid ja läbimõtlemata, vaid ka pikalevenivaid ja kulukaid sõdu. Avalikkuse kontrolli tulemusena algatavad demokraatlikud riigid ainult selliseid sõdu, mida on kodanike arvates võimalik võita²¹² ja seejuures mõistlike kuludega. On ka väidetud, et just avalikkuse kontrolli tulemusena on demokraatlike riikide välispoliitika tervikuna paremini läbimõeldud.²¹³ Kuid see ei selgita, miks on demokraatlikud riigid võidukad sellistes sõdades, mille on algatanud autokraatiad. Viimasel juhul ei ole demokraatliku riigi avalikkusel kontrolli otsuse üle, kas sõda alustada või ei ja Kanti rahu argument osutub kasutuks. Demokraatliku riigi avalikkusele jääb küll endiselt alles kontroll otsuse üle, millal ja millistel tingimustel sõda lõpetada, kuid tal ei ole otsustavat rolli selles, et sõja saaks võidukalt lõpetada, sest see roll on sõjaväelastel.

Kui sõda on juba alustatud, kas demokraatliku riigi enda poolt tema kodanike heakskiidul või on sõja algatanud mittedemokraatlik riik, millisel juhul ei ole sõja alustamise otsus demokraatliku riigi kodanike kontrolli all, siis on statistiliselt nendeks põhjusteks, miks demokraatlikud riigid enamasti sõja võidavad: a) parem sõjaväeline juhtimine; b) parem sõjaväelaste algatusvõime lahinguolukorras.²¹⁴ Kuna demokraatlikus riigis allub sõjavägi tsiviilkontrollile, siis saab demokraatliku riigi avalikkus mõjutada kõrgemate sõjaväejuhtide valikuprotsessi ja selle kaudu ka sõjaväelise juhtimise kvaliteeti. Raskem on näha avalikkuse rolli selles, et demokraatliku riigi sõjaväelased näitavad lahinguolukorras üles paremat algatusvõimet. Põhjusena on nimetatud „demokraatia vaimu“,²¹⁵ mis ei saa olla midagi muud kui osa demokraatlikust kultuurist.

Kant kirjutab „Igaveses rahus“, et „kultuuri kasvades“ õpivad inimesed oma erimeelsusi rahumeelselt lahendama ja teevad seda oma „energiate [...] kõige elavama võistluse“ kaudu, seevastu despootiad üritavad sama tulemust saavutada „kõikide energiatega nõrgestamise“ teel.²¹⁶ Kanti kirjeldus on väga sarnane fallibilismi põhimõttele, mida on peetud demokraatia kõige olulisemaks konkurents-

²¹² Reiter ja Stam, *Democracies at War*, 193.

²¹³ Reiter ja Stam, 203.

²¹⁴ Reiter ja Stam, 60, 78–81.

²¹⁵ Reiter ja Stam, 193.

²¹⁶ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:367.

eeliseks.²¹⁷ Fallibilismi põhimõtte kohaselt on kõik kritiseeritav ja kellelgi ei ole ainuõigust õigele arvamusele. Senised teadmised ja seisukohad on alati ümberhindamiseks avatud, kui ilmneb uut teavet, mis omakorda võimaldab kiiret vigade parandust ja vigadest õppimist.²¹⁸ Autokraatiates see nii ei ole, sest õigus õigele arvamusele kuulub juhtidele, keda ei ole võimalik kritiseerida, kuna seda võetakse kui ebalojaalsust või kui juhtide autoriteedi õõnestamist.

Ühe võimaliku põhjusena, miks demokraatiad võivad sõdu sagedamini kui autokraatiad, ongi pakutud, et nad on „täpsemad ja efektiivsemad teabe töötlejad“.²¹⁹ Parem sõjaväeline juhtimine eeldab mitte ainult paremaid juhte, vaid ka paremaid otsuseid. Mitte igasugune algatus lahinguväljal ei saa sõdade võitmisele kaasa aidata, vaid ainult selline, mis on antud olukorras parim. Selleks tuleb olukorda õigesti hinnata, mis eeldab teabe töötlemist. Fallibilismi põhimõtte aitab demokraatlikel riikidel sõjaolukorras teavet paremini töödelda, mille tulemuseks on ka parem juhtimise kvaliteet ja parem algatus lahinguväljal. Kuid fallibilismi põhimõtte ei saa muuta füüsikalisi omadusi olematuteks. Põhjust, miks Soome oma sõdu ei võitnud ei tasu siit otsida, kuid „demokraatia vaim“ ja fallibilismi põhimõtte võisid aidata Soomel saavutada kokkuvõttes tulemuse, mis päästis riigi.

Demokraatia tugevuste analüüs näitab, et nad kõik sõltuvad peamiselt Kanti rahu argumendist ehk avalikkuse kontrollist ehk rahva tahtest.²²⁰ Demokraatlik kultuur, sealhulgas ka fallibilismi põhimõtte, saab küll rahva otsuseid mõjutada, kuid mitte neid ette kirjutada. Siit tulenevalt ei saa rääkida mitte põhjuslikust, vaid ainult võimaldavast seosest. Demokraatia loomupärased omadused: avalikkuse kontroll ja avatud ühiskond, annavad kodanikele võimaluse takistada sõda teise demokraatliku riigiga ja takistada valitsusel käituda ebaõiglaselt. Kuid avalikkuse kontrolli all olev valitsus saab sama vähe eirata avalikkuse õiglustunnet kui ta saab eirata avalikkuse omakasut. Õiglustunde ja omakasut vaheline kompromiss võiks olla see, mida Rawls nimetab „mõistlikuks õigluseks“.²²¹ Kuid ka see ei ole demokraatliku riigi kodanike jaoks järjekorras esimesel kohal, vaid tuleb alles pärast seda, kui on tagatud nende julgeolek.

Julgeolek on John Stuart Milli järgi „erakordselt oluline ja mõjuvõimsat tüüpi hüve“, sest kõik teised hüved kaotaksid oma väärtuse „kui keegi, kes on meist

²¹⁷ Thomas Landon Thorson, *The Logic of Democracy*. (Holt, Rinehart and Winston, 1962), 120–24, 138–39; vt ka Michael Saward, „Democratic Theory and Indices of Democratization“, *Defining and Measuring Democracy*, toim David Beetham (London etc.: Sage Publications, 1994), 8–13.

²¹⁸ Thomas Landon Thorson, *The Logic of Democracy*. (Holt, Rinehart and Winston, 1962), 120–24, 138–39.

²¹⁹ Russett, *Grasping the Democratic Peace*, 137; Karl W. Deutsch, *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control* (New York; London: Free Press, 1967), 161–62.

²²⁰ Reiter ja Stam jõuavad samuti järeldusele, et kõige olulisem on kodanike tahe, mida nemad nimetavad „nõustumiseks [consent]“ – vt Reiter ja Stam, *Democracies at War*, 149.

²²¹ John Rawls, *The Law of Peoples with „The Idea of Public Reason Revisited“* (Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press, 2003), 18, 29.

hetkeliselt tugevam, võiks meid järgmisel silmapilgul kõigest ilma jätta“.²²² Kuna julgeolek on riigi kodanike jaoks kaugelt kõige olulisem hüve, millest sõltuvad kõik ülejäänud, siis järelikult on julgeoleku tagamine ka nende esmane omakasus. Seega peab õiglustunde mõju sõltuma otseselt riigi julgeolekust: mida suurem on demokraatliku riigi kodanike arvates oht nende julgeolekule seda vähem on nende suhtumine mõjutatud õiglustundest ja vastupidi.

Kui eeldada, et teiste riikide suhtes õiglaselt käituvad riigid suurendavad kõikide riikide julgeolekut rahvusvahelises süsteemis, siis saaks hüpoteesi demokraatia ja julgeoleku vahelise seose kohta esitada järgmisel kujul:

Mida väiksem on demokraatliku riigi kodanike arvates oht nende julgeolekule, seda enam sunnib demokraatliku riigi avalikkus valitsust teiste riikide suhtes käituma viisil, mis rahuldab inimloomuses peituvat õiglustunnet, kuid mida suurem on demokraatliku riigi kodanike arvates oht nende julgeolekule, seda enam sunnib demokraatliku riigi avalikkus valitsust teiste riikide suhtes käituma viisil, mis rahuldab nende omakasus.

Hüpoteesist tuleneb, et selle, mis on avalikkuse arvates õiglane, määrab ära julgeolek. Hobbesi järgi ei saakski see teisiti olla, sest kõige fundamentaalsem moraaliprintsip, millega kõik inimesed igal ajal nõustuksid, on see, et inimeste püüded ennast säilitada on alati õiglased.²²³ Ka Mill jõuab sarnasele järeldusele: kuna inimeste vajadus julgeoleku järele on ülimuslik kõikide teiste kaalutluste suhtes, siis määrab julgeolek ära selle, „mis tundub õige ja mis vale“ ja kuna „kõik õigluse kaasused on samal ajal ka otstarbekuse kaasused“, siis järelikult saab ainult julgeolek määrata ära selle, mis on antud hetkel otstarbekas ja õiglane. Milli mõttekäiku veidi lihtsustades on võimalik tulla järeldusele, et inimeste õiglustunne on kombinatsioon kahest „instinkti meenutavast“ tundest: vajadusest ennast säilitada ja kaastundest.²²⁴

Ainult demokraatlikus riigis saab avalikkuse õiglustunne ja omakasus sundida valitsusi käituma teiste riikide suhtes „mõistlikult õiglaselt“. Ja ainult demokraatlikus riigis saab kehtida fallibilismi põhimõte, mis annab demokraatiatele otsustava konkurentsieelise mitte ainult lahinguväljal, vaid ka teaduses, majanduses ja teistes eluvaldkondades. Ainus jõud, mis saab sundida demokraatlikku ühiskonda käituma teisiti ja mis on ka õigustatud, tuleneb loomulikust vajadusest ennast säilitada. Demokraatliku riigi avalikkus võib sundida valitsust käituma teiste riikide suhtes ebaõiglaselt, kui riigi kodanikud usuvad, et see on vajalik nende julgeoleku tagamiseks. Tekib surnud ring, kus demokraatia on sõltuv julgeolekust ja julgeolek on sõltuv demokraatiast. Seega on demokraatia tugevuste analüüsi tulemuseks paradoks, milles demokraatia ja julgeolek sõltuvad vastastikku üksteisest.

²²² John Stuart Mill, „Utilitarianism“, John Stuart Mill, *Utilitarianism, liberty, and representative government*, toim Ernest Rhys ja A. D. Lindsay, Everyman's library Vol. 482 (London; Toronto; New York: Dent & Sons; Dutton & CO, 1929), 50.

²²³ Richard Tuck, „Introduction“, Hobbes, *Leviathan*, xv–xvi.

²²⁴ Mill, „Utilitarianism“, 47, 50–51, 60.

Platon, Popper ja demokraatia dilemmad

Paradokside ja dilemmadega on seotud ka demokraatia nõrkused, millele on tähelepanu juhitud juba alates Platonist. Platoni arvates muutub iga valitsusvorm enesehävituslikuks tänu iseendaga liialdamisele. Tema tekkimise põhjusest saab tema hävingu põhjus:

liiga suure vabaduse tõenäoline tulemus on ainult liiga palju orjust.²²⁵

Platon kirjeldab, kuidas populistlikud katsed ühiskonnas võrdsust suurendada toovad kõigepealt kaasa enamuse türannia vähemuse üle ja hiljem klassikalise vähemuse türannia enamuse üle. Vabaduse ja võrdsusega liialdamise tulemuseks on, et ühiskond ei ole suuteline takistama äärmusliku vähemuse – Platonil „varaomanike vastase fraktsiooni“ – moodustumist, mis ässitab enamuse üles ja lõppkokkuvõttes hävitab demokraatia.²²⁶ See, mida Platon kirjeldab kui demokraatia türanniaks muutumise stsenaariumi, on väga sarnane sellele, mis valmistas 22 sajandit hiljem muret James Madisonile. Aastal 1821 kirjutas Madison, et valimisõigus võib ühel hetkel sattuda vastuollu omandiõigusega ja tundis muret, kuidas kaitsta omandiõigust siis, kui varaomanikest saab vähemus.²²⁷ Enamuse türannia eest hoiatas ka Mill, kes nimetas seda „sotsiaalseks türanniaks“ ja „valitseva arvamuse türanniaks“ ning pidas vajalikuks abinõusid, mis vähemust selle eest kaitseksid.²²⁸

Karl Popper kirjutas teise maailmasõja ajal, et Platon „jõudis lähedale vabaduse ja demokraatia paradokside avastamisele“.²²⁹ Popper ise määratles „vabaduse paradoksi“ kui väidet, et

vabadus kui igasuguse piirava kontrolli puudumine peab viima väga suurte piiranguteni, sest annab jõhkardile vabaduse vagurad orjastada.²³⁰

Popper sõnastas ka „sallivuse paradoksi“:

piiramatu sallivus peab viima sallivuse kadumiseni [...] kui me ei ole valmis kaitsma sallivat ühiskonda sallimatute kallaletungi eest, siis sallivad hävitatakse ja sallivus koos nendega.²³¹

Kui lugeda vabadus ja sallivus suurel määral kattuvateks mõisteteks, siis tuleb välja, et alates Platonist ja lõpetades Popperiga, olid kõik nimetatud neli filosoofi mures ühe ja sama asja pärast. Kuid on olemas oluline erinevus ühelt poolt Platoni

²²⁵ Plato, „Republic“, *Plato in Twelve Volumes*, tõlk Paul Shorey (Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press; William Heinemann Ltd., 1969), 8.564a.

²²⁶ Plato, 8.559d–567e.

²²⁷ Robert A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory, Expanded Edition*, (University of Chicago Press, 2006), xiv–xv.

²²⁸ Mill, „On Liberty“, Mill, *Utilitarianism, liberty, and representative government*, 67–68.

²²⁹ Popper, *The Open Society*, 131.

²³⁰ Popper, 293; Karl Popper, *Avatud ühiskond ja selle vaenlased I. Platoni lummus*, tõlk Ene-Reet Soovik, (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010), 474.

²³¹ Popper, *The Open Society*, 293; Popper, *Avatud ühiskond ja selle vaenlased*, 474.

ja Popperi ja teiselt poolt Madisoni ja Milli vahel. Kui Platon ja Popper nägid probleemi eelkõige liigeses sallivuses – mis võimaldab ühiskonnas esile kerkida äärmuslikul vähemusel, kes haarab võimu ja hakkab türanniseerima enamust – siis Madison ja Mill olid mures pigem ebapiisava sallivuse pärast, mille tulemusena hakkab äärmuslik enamust türanniseerima vähemust. Kui panna need kaks kaalutlust kokku üheks demokraatia sallivuse dilemmaks, siis saab selle sõnastada järgmisel kujul:

Kui demokraatlikus ühiskonnas on liiga vähe sallivust, siis hakkab enamust rõhuma vähemust. Kuna igasuguse surve tulemuseks on vastusurve, siis hakkab vähemust surve alla sattudes äärmustuma, mis omakorda võib viia kodusõja ja türanniani. Kui demokraatlikus ühiskonnas on liiga palju sallivust, siis hakkavad vähemused enamust üksteise vastu üles ässitama ja tulemus võib olla sama – kodusõda ja türannia.

Lisaks „vabaduse paradoksile“ ja „sallivuse paradoksile“ sõnastas Popper veel ka „demokraatia paradoksi“, mida ta ise pidas tegelikult enamuse võimu paradoksiks. Selleks on võimalus, et „enamus võib otsustada, et türann peaks valitsema“, mis oleks iseendaga vastuolus, sest türann ei ole enamust.²³² Popperi „demokraatia paradoks“ tundub viitavat võimalusele, et demokraatlik ühiskond võiks käituda loomuliku enesealalhoiuvastu vastaselt ja sooritada oma vabaduste suhtes enesetapu nimetades ametisse türanni. Selles mõttes on see väga erinev „sallivuse dilemmast“, mis kirjeldab kaudset tegevust – ja peamiselt tegevusetust – mis ei saa üksinda demokraatiat hävitada, sest selleks läheb vaja ka mingit hulka „jõhkardeid“ ja „sallimatuid“. Konflikt enesealalhoiu ja kontrollimatu tegevusvabaduse vahel ei piirdu ainult demokraatia ja enamuse võimuga, sest Popperi järgi on kõik suveräänsuse teooriad paradoksaalsed.²³³

Piiramatu tegevusvabadus on tõesti suveräänsuse tunnus ja kui suverään on otsustanud ennast hävitada, siis on teda väga raske takistada. Mill kasutab füüsilise isiku näidet, et sarnast paradoksi kirjeldada: „tehing, millega isik müüks või lubaks ennast müüa orjaks oleks tühine, nii seaduse kui ka avaliku arvamuse silmis“. Milli arvates on isiku tegevusvabaduse piiramine ja tema suveräänsuse rikkumine antud juhtumi puhul õigustatud: „Vabaduse printsiip ei saa nõuda, et ta oleks vaba selleks, et mitte olla vaba“.²³⁴

Ka Kant on suveräänsuse paradoksi kirjeldanud. Kanti arvates ei saa kodanikustaatusena isik ennast ise lepinguga orjaks taandada. Ainult kodanikustaatusena isik saab sõlmida lepinguid, kuid sellise lepingu sõlmimisel lakkaks ta olemast kodanikustaatusena isik ja tekiks loogiline vastuolu.²³⁵ Kant kasutab ka revolutsiooniaegse Prantsusmaa näidet. Kanti arvates oli Rahvuskogu lubadus anda pärast ümberkorraldusi võim kuningale tagasi samuti õigustühine. Suverääni õigused jäävad rahvale alati alles ja lubaduse täitmine oleks loonud olukorra, mis

²³² Popper, *The Open Society*, 130–31, 292–93.

²³³ Popper, 131.

²³⁴ Mill, „On Liberty“, 157–58.

²³⁵ Kant, „Metaphysics of Morals“, 6:330.

oleks olnud vastuolus põhimõttega: „kellelgi ei saa olla kahte isandat“.²³⁶ Kuid nii Mill kui ka Kant juhivad tähelepanu üksnes suveräänsusest loobumise õigustühisusele ja ka nemad ei eita, et praktikas on selline tehing võimalik.

Ometi, kuigi loogiliselt võimalikud, on mõlemad nimetatud sündmused – vaba inimene, kes ennast vabatahtlikult orjaks müüb või vaba rahvas, kes oma vabadustest vabatahtlikult loobub – väga ebatõenäolised tegelikus elus. Popper kirjutab, et Platon „ei märganud“ demokraatia dilemma suveräänsuse aspekti.²³⁷ Kuid Platon võis pidada sellist võimalust lihtsalt liiga ebatõenäoliseks ja seetõttu ka ebaoluliseks. Selle asemel, et „mitte märgata“ väga ebatõenäolist võimalust kirjeldab Platon palju tõenäolisemat ja seetõttu ka palju ohtlikumat võimalust. Nimelt, et tulevane türann viib enamuse eksiteele ja tema poolt hääletades ei soorita nad teadlikult enesetappu, vaid tegutsevad heas usus ja teevad seda, mida usuvad olevat neile parim. Platonil on türanniks muutumine selgelt järkjärguline protsess.²³⁸ Platon ei kasuta mõisteid „vähemus“ ja „enamus“, kuid rõhutab siiski, et demokraatlik otsustamine sõltub toetajate hulgast, ja selleks, et otsuseid mõjutada, peab väiksem rühm suurema rühma enda poole võitma. Madisoni mure järgib sama loogikat, kui ta kirjutab, et halbade kavatsustega inimesed „võivad esmalt intriigide, korruptsiooni või muude abinõudega saada kätte hääled ja siis reeta rahva huvid“.²³⁹

Vaatamata nendele erinevustele näitavad nii Platon kui ka Popper, et enamuse kontrollimatud sammud – kas teadmatud või teadlikud – muudavad demokraatia võimalike türannide poolt haavatavaks. Just see nõrkus ühendab kõiki demokraatia dilemmasid ja paradokse. Nõrkus võib avalduda erinevates vormides: kui enamuse teadlik otsus nimetada ametisse türann, mis on tegelikkuses vähetõenäoline, kuid võimalik, või kui enamuse ettevaatamatu otsus anda liigsed volitused kellelegi, kellest hiljem saab türann, mis on märksa tõenäolisem. Või kui enamuse otsus sallida sallimatuid, kuniks on liiga hilja ja nad võtavad kontrolli üle ja kehtestavad vähemuse türannia. Või kui enamuse otsus mitte sallida vähemusi, mis viib vähemuste äärmustumiseni ja kodusõjani ning lõpptulemusena türannia kehtestamiseni – kas enamuse või vähemuse poolt sõltuvalt sellest, kumb peale jääb. Kuna kõikide nimetatud arengute allikaks on enamuse kontrollimatu võim – teiste sõnadega tema suveräänsus – siis on tõesti kõikide demokraatia dilemmade ja paradoksides puhul tegemist eelkõige demokraatia suveräänsuse dilemmaga, täpselt nii nagu Popper on seda kirjeldanud.²⁴⁰

Tuleb välja, et needsamad demokraatia loomupärased omadused, millest sõltuvad demokraatia tugevused, põhjustavad ka demokraatia nõrkusi. Demokraatia peamised tugevused: a) võime käituda teiste riikide suhtes „mõistlikult õiglaselt“, mis suurendab üldist julgeolekut rahvusvahelises süsteemis ja b) fallibilismi

²³⁶ Kant, 6:342.

²³⁷ Popper, *The Open Society*, 131.

²³⁸ Plato, „Republic“, 8.565c–566e.

²³⁹ Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, 160.

²⁴⁰ Popper, *The Open Society*, 131–33.

põhimõte, mis annab demokraatiale otsustava konkurentsieelise sõdades ja muudes eluvaldkondades, on sõltuvad demokraatia loomupärastest omadustest, milleks on: a) avalikkuse kontroll valitsuse üle ja b) avatud ühiskond, ilma milleta ei oleks avalikkuse kontroll võimalik. Demokraatia nõrkused: a) demokraatia sallivuse dilemma, ja b) demokraatia suveräänsuse dilemma, mis mõlemad võivad viia demokraatia hävinguni, on sõltuvad täpselt samadest omadustest, sest sallivus saab eksisteerida ainult avatud ühiskonnas ja suverääni ehk enamuse võim ei ole midagi muud kui avalikkuse kontroll. Avalikkuse kontroll ja avatud ühiskond omakorda on sõltuvad sellest, missugune on avalikkuse hinnang omaenda julgeolekule, millest sõltuvad ka demokraatia tugevused. Sama kehtib ka demokraatia nõrkuste kohta. Ühiskonnariühmade vahelised konfliktid, mis äärmuseni kasvades võivad lõppeda kodusõja või ühe osapoole türanniaga, on kõik ühel või teisel viisil seotud julgeolekuga, sest ka majanduslik julgeolek on julgeolek. Seega on nii demokraatia tugevused kui ka nõrkused sõltuvad sellest, missugune on demokraatliku ühiskonna liikmete arusaam oma julgeolekust. Seda sõltuvust võib nimetada demokraatia julgeoleku dilemmaks. Ühtlasi on põhjust täiendada Popperi mõtet. Demokraatia saatus ei ole lõppkokkuvõttes sõltuv mitte sellest, kuidas demokraatlik ühiskond lahendab demokraatia suveräänsuse dilemma, vaid sellest, kuidas ta lahendab demokraatia julgeoleku dilemma.

Hobbese anarhia ja Hobbese konsensus

Selline järeldus ei ole üllatav kui mõelda Hobbese peale. Inimeste erinevad arusaamad julgeolekuohtudest ongi see, mis Hobbese arvates põhjustab anarhiat ja „kõikide sõda kõikide vastu“. Hobbese lahenduseks on suverään, kellele delegeritakse julgeoleku määratlemine ja seeläbi ka selle tagamine.²⁴¹ Rahvusvahelises süsteemis sellist suverääni olla ei saa, vähemalt mitte senikaua kui süsteemi osalised tahavad säilitada oma tegevusvabaduse. Sama kehtib ka demokraatliku ühiskonna kohta. Erinevalt Hobbese suveräänist ei saa demokraatliku ühiskonna suverään kaotada ära kõiki erinevaid arusaamu, sest koos sellega kaoks ka demokraatia. Rahvusvaheline süsteem või vähemalt osa sellest ja demokraatlik ühiskond on reeglitel põhinevad anarhiad. Mõlemal juhul peetakse reeglitest kinni mitte sellepärast, et keegi seda peale sunniks, vaid sellepärast, et seda peetakse kokkuvõttes kasulikumaks.

Demokraatlikus ühiskonnas on suverääniks rahvas, kelle arvamust väljendab ja kelle tahet kehtestab enamuse võim. Kuid ilma parajal määral sallivuseta kalduks enamuse võim kiiresti reeglitel põhinevast anarhiast täielikku anarhiasse, sest kui ühiskonna erinevad rühmad ei saa üksteist usaldada, siis ei saa nad ka tunda, et nende julgeolek on tagatud. Demokraatlikus ühiskonnas võib valijate tahtel enamuse moodustada ükskõik missugune kombinatsioon olemasolevatest rühmadest ja juhul kui mõni selline kombinatsioon tekitab ühes või teises rühmas tunde, et tema julgeolek on ohustatud, siis tekibki oht kalduda anarhiasse. Lahendus

²⁴¹ Tuck, „Introduction“, xvii; Hobbes, *Leviathan*, 88, 120–21.

anarhiale saab olla, kas usalduse taastamine ühiskonna erinevate rühmade vahel, mis taastaks ka nende ühise arusaama julgeolekust ja võimaldaks demokraatlikku valitsemist, või siis demokraatiast loobumine.

Hobbesil on veel üks antud väitekirja seisukohalt väga oluline tähelepanek, kuidas inimeste arusaamad julgeolekuohtudest nende käitumist mõjutavad: „kui ei ole ühist vaenlast, siis nad sõdivad üksteisega.“²⁴² Mis teistpidi pööratuna tähendab seda, et kui ilmub ühine (ja suurem) julgeolekuoht, siis jätavad inimesed oma senised (ja väiksemad) julgeolekumured kõrvale ja teevad koostööd ühise (ja suurema) julgeolekuohu tõrjumiseks. See Hobbesi tõdemus, mida võib nimetada ka Hobbesi konsensuseks, on leidnud kinnitust ka poliitikateadlaste poolt kui väide, et „konsensus ilma sunnita on poliitilises kontekstis loogiliselt võimatu“.²⁴³ Kui inimloomus on sama ja struktuur on sama, siis peavad kehtima ka samad seaduspärasused. Pole põhjust arvata teisiti kui et Hobbesi konsensus kehtib nii inimeste ühiskonnas ehk riigis kui ka riikide ühiskonnas ehk rahvusvahelises süsteemis.²⁴⁴

Järelilikult saavad demokraatia loomupärased omadused, milleks on avalikkuse kontroll ja avatud ühiskond, ja mis võivad olla samal ajal nii demokraatia tugevuseks kui ka nõrkuseks, suurendada julgeolekut rahvusvahelises süsteemis üksnes siis, kui nende demokraatia loomupäraste omaduste mõjul on demokraatlike ühiskondade enamuste arusaamad julgeolekust, õiglusest ja omakasust sellised, mis julgeolekut suurendavad. Isegi fallibilismi põhimõte, mida on põhjust pidada demokraatia kõige olulisemaks tugevuseks, ei saa omada mingisugust seletamatut jõudu. Fallibilismi põhimõte saab anda demokraatiatele otsustava konkurentsieelise eelkõige olukorras, kus kõik ülejäänud tingimused on võrdsed. Ta ei saa muuta füüsikalisi omadusi olematuteks ega tagada, et demokraatiate teeb enamus alati õigeid otsuseid. Pigem tuleneb fallibilismi põhimõttest täpselt vastupidine. Demokraatia loomupärased omadused ei saa anda rahvale erilist tarkust, kuid nad saavad tagada selle, et demokraatlik ühiskond teeb otsuseid, mis vastavad ühiskonna enamuse antud hetke parimale teadmisele. Ning kui ilmneb uut informatsiooni, mis seab senised otsused kahtluse alla, siis võimaldavad demokraatia loomupärased omadused kiiret vigade parandust ja kiiret vigadest õppimist.

Demokraatia ja õppimine

Vigadest õppimine tähendab õppimist mineviku kogemustest, mis on Kanti järgi vajalik – kuigi mitte vältimatu – et lõpetada Hobbesi „kõikide sõda kõikide vastu“

²⁴² Hobbes, 118–19.

²⁴³ McGann, *The Logic of Democracy*, 153; Rae, „The Limits of Consensual Decision“.

²⁴⁴ Rawlsil on mõiste „rahvaste ühiskond“, kuid see on piiratud ainult demokraatiate või vähemalt korralike (decent) rahvastega ja moodustab seega ainult osa rahvusvahelisest süsteemist – vt Rawls, *The Law of Peoples*, 3.

meenutav olukord inimeste- ja riikidevahelistes suhetes.²⁴⁵ Järelikult ei ole ilma kogemustest õppimata võimalik lahendada ka demokraatia julgeoleku dilemmat, mis on oma sisult samuti vabaduse ja julgeoleku ühitamise dilemma.²⁴⁶ Selline järeldus ei ole üllatav, sest kuigi Kant ei juhtinud vabaduse ja demokraatia paradoksidele tähelepanu samal kombel nagu tegid seda Platon ja Popper, tegeles ka tema sama küsimusega.

„Idees üleüldisest ajaloost“ kirjutab Kant sellest, kuidas vabadus ja tülid on vajalikud selleks, et inimene saaks parimal viisil välja arendada talle looduse poolt kaasa antud võimeid ja tuua sellega ühiskonnale kasu. Kuid samal ajal põhjustavad vabadus ja tülid ühiskonnale ka palju häda ja viletsust.²⁴⁷ Kanti lahenduseks on samuti vabaduse piiramine nagu ka Platonil ja Popperil, ja nii nagu Popper peab ka Kant suverääni (suveräänsuse) probleemi „täiuslikku“ lahendamist võimatuks.²⁴⁸ Popperil on ainus võimalik lahendus tasakaalumehhanismid, milleks on demokraatlikud institutsioonid ja mille toimetehhanism seisneb selles, et suveräänile ehk rahvale kuuluv võim jagatakse osadeks. Kuid ka selline lahendus ei ole Popperi arvates „lollikindel“ ja ainus asi, mida teha saab, on institutsioone pidevalt täiustada.²⁴⁹ Kant ei pakugi välja lahendust, vaid üksnes nendib, et lahenduse eelduseks on „paljude ajastute jooksul omandatud suur kogemus“ ja kui lahendus üldse kunagi leitakse, siis toimub see alles „pärast hulka asjatuid katseid“.²⁵⁰

Kanti arvates sunnivad piiramatu vabadus ja sõjad riike oma suhteid ümber korraldama samamoodi nagu piiramatu vabadus ja tülid sundisid selleks inimesi. Mõlemal juhul on „häda“ ja „viletsuse“ ebameeldiv kogemus see, mis sunnib inimesi ja riike oma käitumist muutma ja otsima oma julgeolekuprobleemidele teistsuguseid lahendusi. Seejuures rõhutab Kant, et kui inimesed käituksid ratsionaalselt, siis jõuaksid nad samale järeldusele ka ilma valusate kogemusteta.²⁵¹ Sellega tundub Kant ütlevat, et inimesed ei lähtu otsuseid tehes mitte mõistusest, vaid kogemusest – ehk inimesed on pigem empiristid kui ratsionalistid. Kanti sõnum tundub olevat see, et ilma mõistuse häält kuulamata pole võimalik lahendust leida, sest kogemus lahendust ei paku. Kuid ainult valusad kogemused sunnivad inimesi mõistuse häält kuulda võtma ja mõistuse poolt pakutud lahendust katseeksitusmeetodil ellu viima. Kanti „Idees üleüldisest ajaloost“ väljendatud mõtetest võib tuletada viis järeldust: 1) inimesed on pigem empiristid kui ratsionalistid;

²⁴⁵ Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“, 229; Doyle, „Kant and Liberal Internationalism“, 205; Kant, „Idea for a Universal History“, 8:22–24; Immanuel Kant, „Idee üleüldisest ajaloost maailmakodanlikus sihis“, tõlk Andrus Tool, *Akadeemia* nr 3 (1998), 533–35.

²⁴⁶ Vt allmärkus 388.

²⁴⁷ Kant, „Idea for a Universal History“, 8:21–24; Kant, „Idee üleüldisest ajaloost“, 531–33, 535.

²⁴⁸ Kant, „Idea for a Universal History“, 8:23–24; Kant, „Idee üleüldisest ajaloost“, 533–34.

²⁴⁹ Popper, *The Open Society*, 133, 292–93, 355.

²⁵⁰ Kant, „Idea for a Universal History“, 8:23–24; Kant, „Idee üleüldisest ajaloost“, 534.

²⁵¹ Kant, „Idea for a Universal History“, 8:24–25; Kant, „Idee üleüldisest ajaloost“, 534–35.

2) inimesed õpivad pigem valusatest kogemustest; 3) inimesed ei saa õppida ainult minevikukogemustest, vaid peavad kasutama ka oma mõistust; 4) minevikukogemustest õppimine ei taga, et nendest tehakse ka õiged järeldused; 5) inimesed õpivad katse-eksitusmeetodil.

Kõik need järeldused on leidnud poliitikateadlaste poolt kinnitust. Riigijuhtide käitumine näitab tõepoolest, et otsuseid tehakse pigem ajaloolise kogemuse kui ratsionaalse analüüsi põhjal.²⁵² Mida valusam on kogemus, seda suurem ja kauakestvam mõju sellel on hilisematele otsustele. Eriti kehtib see sõdade kohta.²⁵³ Vastab tõele, et inimesed ei saa õppida ainult ajaloolisest kogemusest, sest vastasel korral oleks tulemuseks „mineviku türannia“ – inimkond jääks oma ajalukku kinni ja areng oleks võimatu.²⁵⁴ Õige on ka see, et ajaloolisest kogemusest õppimine ei tähenda, et tulemuseks on tingimata parimad otsused. Otsustajad oleksid paljudel juhtudel olukorrast õigemini aru saanud kui neil ei oleks olnud varasemat kogemust. Kuigi ratsionaalne analüüs võib samuti olla vigane, on selle põhjal tehtud otsused peaaegu alati paremad kui need, mis on tehtud minevikukogemuse ja analoogia põhjal.²⁵⁵ Ajaloolisest kogemusest õppimine kaldub tõesti olema pigem mehhaaniline ja isegi ebausklik. Poliitikaga, mis on varem lõppenud õnnestumisega, jätkatakse senikaua, kuni see ükskord ebaõnnestub. Piisab kui poliitikat tabab ühel korral ebaõnnestumine, kui seda kohe muudetakse lootuses, et järgmisel korral toob see kaasa õnnestumise.²⁵⁶ Poliitikateadlased on inimeste käitumist võrrelnud isegi sellega, kuidas käituvad kassid, kes püüavad samuti korrata tegevusi, mis eelnesid meeldivale kogemusele ja vältida tegevusi, mis eelnesid ebameeldivale kogemusele.²⁵⁷

Inimeste kalduvust teha ajaloolisest kogemusest mehhaanilisi järeldusi paistab kinnitavat ka statistika. Uurimus, milles analüüsiti 23 väikeriigi julgeolekupoliitilisi valikuid pärast esimest ja teist maailmasõda, andis tulemuseks, et 87%-l juhtudel tegid riigid oma valiku – liituda või jääda erapooletuks – selle põhjal, kas see oli neile viimases sõjas edu toonud või mitte. Kuid valdavalt ajaloolise kogemuse põhjal tehtud valikud ei toonud kaasa loodetud edu, sest valikute õnnestumise-ebaõnnestumise suhe oli täpselt 50% : 50%.²⁵⁸

Statistika abil on püütud uurida ka seda, kas demokraatlikud riigid on paremad minevikukogemustest õppijad ja kas nad just sellel põhjusel ei sõdigi üksteisega. Tulemuseks saadi, et valusatest kogemustest õpivad kõik riigid, sest suund sõdade vähenemise suunas on üldine. Kuid demokraatlikud riigid on kiiremad õppijad ja seda just omavahelistes suhetes.²⁵⁹ Sellist tulemust on võimalik Kanti

²⁵² Jervis, *Perception and Misperception*, 217–20.

²⁵³ Jervis, 218.

²⁵⁴ Jervis, 217–218, 220–221.

²⁵⁵ Jervis, 220, 229.

²⁵⁶ Jervis, 228–231.

²⁵⁷ Jervis, 229; Reiter, *Crucible of Beliefs*, 208.

²⁵⁸ Reiter, 84, 203.

²⁵⁹ Lars-Erik Cederman, „Back to Kant: Reinterpreting the Democratic Peace as a Macro-historical Learning Process“, *The American Political Science Review* 95, nr 1 (2001): 20, 28.

rahu argumendiga selgitada. Sõja valusad kogemused annavad ükskõik mis-suguses riigis tavakodanikele valusamini tunda kui riigijuhtidele. Kanti rahu argument annab neile, keda sõja valusad kogemused kõige otsesemalt puudutavad, võimaluse takistada poliitikat, mille tulemuseks on uued sõjad ja uued kannatused. Riigis, kus võimude lahusust ei ole, ei kandu sõja valusad kogemused üle otsustajatele. Sellele vaatamata ei ole ka sellises riigis otsustajad täielikult immuunsed kannatuste suhtes, mida sõda rahvale põhjustab ja võivad olla sunnitud nendega arvestama. Kuigi mõlemal juhul toimub valusatest kogemustest õppimine, on see esimesel juhul tunduvalt kiirem kui teisel juhul.

Asjaolu, et demokraatlikud riigid on kiiremad õppijad just omavahelistes suhetes, viitab sellele, et lisaks utilitaarsele ehk omakasust lähtuvalle õppimisele – mida tuleb ette nii demokraatlikes kui ka mittedemokraatlikes riikides – eksisteerib ka ainult demokraatiatele omane õppimine. Rawls nimetab sellist protsessi moraalseks õppimiseks, kui aja möödudes tekib vabade (*liberal*) või vähemalt korralike (*decent*) rahvaste vahel vastastikune usaldus. Rawlsi vaba ühiskond tähendab sedasama, mis demokraatlik ühiskond ja korralikku ühiskonda määratleb Rawls ühiskonnana, kes a) ei ole agressiivne ja kes sõdib ainult enesekaitseks; b) tagab kõikidele ühiskonnaliikmetele inimõigused; c) kelle valitsus konsulteerib kõiki ühiskonnarühmi esindava valitava koguga ja d) kelle kohtusüsteem ei ole repressiivne, vaid tugineb üldiselt aktsepteeritud õigluspõhimõtetele.²⁶⁰

Kuigi Rawls seda ise nii ei esita, siis demokraatia seisukohalt peab vaba ja korraliku ühiskonna peamine erinevus seisnema selles, et vaba ühiskond saab valitsust vahetada, kuid korralik ühiskond saab ainult valitsusele oma soove edastada. Erinevus ei ole Kanti rahu argumendi seisukohalt määrav, sest tingimuseks ei ole mitte see, et ühiskond peab saama valitsust vahetada, vaid üksnes see, et ühiskond peab saama takistada valitsusel riiki sõtta viia. Õppimise seisukohalt on erinevus olulisem, sest see, missuguse järelduse riigijuhid ühest või teisest ajaloosündmusest teevad, on paratamatult mõjutatud nende varasematest tõekspidamistest.²⁶¹ Ühiskonna soovitud õppetund on kiirem ja põhjalikum kui ühiskond mitte ainult ei sunni valitsust poliitikat vahetama, vaid vahetab koos poliitikaga välja ka valitsuse. Järelikult on demokraatia ja õppimise vahel olemas seos ja riigid õpivad ajaloolistest kogemustest seda kiiremini ja põhjalikumalt, mida demokraatlikumad nad on.

Kui demokraatlike või vähemalt korralike ühiskondade vahel toimuva moraalse õppimise tulemuseks on usalduse tekkimine riikide vahel, siis saab ka seda selgitada Kanti rahu argumendi ja omakasust lähtuva õppimisega. Kui inimesed teavad, et naaberriik ei saa neile ootamatult kallale tungida – sest sellele peab eelnema konsulteerimine rahvaga – ja kui nad teavad, et isegi kui naaberrahval oleks põhjust nendega sõidida mingisuguste piiriäärsete maatükkide pärast ei oleks see neile kokkuvõttes kasulik arvestades kõiki sõjalisi, poliitilisi, majanduslikke ja ka moraalseid kulusid, mis sellega kaasneksid – siis see teadmine kahtlemata

²⁶⁰ Rawls, *The Law of Peoples*, 3–4, 44, 63, 88.

²⁶¹ Jervis, *Perception and Misperception*, 222.

suurendab usaldust. Mida suurem on naaberriigis avalikkuse kontroll ja mida paremini toimib avatud ühiskond, seda suurem saab olla ka usaldus.

Kuid sellise naaberriigi vastu saab usaldus tekkida ainult riigis, mis ise on demokraatlik või vähemalt korralik. Riigis, kus rahvaga ei konsulteerita puudub võimude lahusus ka kõige algelisemal kujul. Sellises riigis, mis ei ole demokraatlik ega isegi mitte korralik, puudub side ühiskonna ja riigijuhtide vahel. Isegi kui sellise riigi rahvas naaberriiki usaldaks – mida pole võimalik teada, sest avatud ühiskond puudub – ei omaks see riigijuhtidele mitte mingisugust mõju. Riigis, kus puudub side ühiskonna ja riigijuhtide vahel, on riigivõim korrumppeerunud, sest võimu ei teostata mitte lähtudes ühiskonna, vaid riigijuhtide huvidest. Sellise riigi juhtidele kujutab demokraatlik naaberriik endast alati ohtu, sest õõnestab pelgalt oma olemasoluga nende võimu aluseid. Korrumppeerunud riigijuhtidele ei saa olla midagi ohtlikumat avalikkuse kontrollist ja avatud ühiskonnast.²⁶² Järelkult võib avalikkuse kontrolli ja avatud ühiskonna mõju olla naaberriigile täpselt vastupidine, sõltuvalt sellest, missugune riik naaberriik ise on. Kui naaberriik on demokraatlik, siis on mõju usaldust suurendav, kui naaberriik ei ole isegi mitte korralik, siis on mõju usaldust vähendav. Seega on iga-sugune õppimine, mille tulemuseks on usaldus, võimalik ainult demokraatlike või vähemalt korralike riikide vahel. Kuid ilma usalduseta ei saa olla püsivat rahu.

Selline järeldus on Kantiga kooskõlas, sest Kantil on igavaseks rahuks võime-lised ainult riigid, kus eksisteerib võimude lahusus. Kuigi Rawlsi korralikes ühiskondades võib võimude lahusus esineda kõige algelisemal kujul kui valitsuse konsulteerimine rahva esindajatega – mis ei pruugi valitsust millekski kohustada – võib korraliku ühiskonna kohta öelda, et ta on vähemalt teel võimude lahususe poole. Ka Kant mõõnab, et võib olla riike, kus ei ole võimude lahusust, kuid mis käituvad vastavalt „representatiivse süsteemi vaimule“.²⁶³ Mis puutub usalduse puudumisse ühelt poolt demokraatlike või vähemalt korralike riikide ja teiselt poolt mittekorralike riikide vahel, siis ka see on Kantiga kooskõlas. Igavene rahu on Kanti järgi saavutatav ainult siis, kui rahvad, kes on enne ennast korraldanud riigiks, kus eksisteerib võimude lahusus, väljuvad loomuseisundist ehk teiste sõnadega „kõikide sõda kõikide vastu“ seisundist ja sisenevad tsiviilõiguslikku seisundisse ehk teiste sõnadega „igavese rahu“ seisundisse. Selleks peavad riigid mingis vormis liidu moodustama.²⁶⁴ Liitumine on kõige olulisem loomuseisundist väljumise tingimus, sest kehtib nii inimeste kui ka riikide kohta. Esimesel juhul on tulemuseks riik ja teisel juhul riikide ühendus. Kanti järgi ei saa olla rahu-meelseid suhteid kahe rahva vahel, kellest üks on veel loomuseisundis.

Üldiselt eeldatakse, et ma ei või kedagi vaenulikult kohelda, välja arvatud juhul, kui teine on mind aktiivselt kahjustanud, ja see on täiesti õige, kui mõlemad osapooled on tsiviilõiguslikus seisundis. Sest sellisesse seisundisse sisenedes tagab

²⁶² David A. Lake, „Powerful Pacifists: Democratic States and War“, *The American Political Science Review* Vol. 86, nr 1 (1992): 29, <https://doi.org/10.2307/1964013>.

²⁶³ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:352.

²⁶⁴ Kantil on lisaks võimude lahususele ja riikide liitumisele veel ka kolmas tingimus – vt allmärkused 169–171.

üks osapool teisele vajaliku julgeoleku (võimuorganite kaudu, millel on võimu mõlema üle). – Kuid isik (või rahvas), kes on alles loomuseisundis, võtab minult selle julgeoleku ja kahjustab mind just sellise seisundiga eksisteerides minu kõrval, kuigi mitte aktiivselt (*facto*), siis sellele vaatamata oma seisundi seadusetusega (*statu iniusto*), mille kaudu ta kujutab mulle pidevat ohtu.²⁶⁵

Kuigi Kanti järgi ei piisa võimude lahususest selleks, et riigid saaksid omavahe-
listes suhetes loomuseisundist väljuda,²⁶⁶ on see esimene samm selles suunas. Järelikult saab rääkida riikidest, kus eksisteerib võimude lahusus ja mis on loomuseisundist väljumas ja riikidest, millel ei ole selleks lootustki, senikaua kuni neil võimude lahusust ei ole. Ja Kant ei jäta kahtlust, missugused suhted saavad olla naaberriigiga, millel on olemas piisav sõjaline võimekus ja mis on alles loomuseisundis:

kui ainult üks osapool on suuteline teisele füüsilist mõju avaldama ja on veel loomuseisundis, siis see võrdub sõjaseisukorraga.²⁶⁷

²⁶⁵ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:349.

²⁶⁶ Kant, „Metaphysics of Morals“, 6:354.

²⁶⁷ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:349.

1. DEMOKRAATIA JA KRIIS

1.1 Demokraatia külmumispunkt

Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule ei saaks olla kui ei oleks demokraatiat. Järelikult tuleb alustada sellest, mida pidada demokraatiaks ja mida mitte. Vahetegemine võib osutuda raskeks olukordades, kus julgeolek hakkab mõjutama demokraatiat. Alapeatüki eesmärgiks on kõrvaldada võimalikud kahtlused Soome demokraatlikkuse osas aastatel 1931–1943 ning vastata küsimusele, kas demokraatia mõiste ja demokraatia hindamine on paratamatult suhtelised või on demokraatiat võimalik määratleda ka meelevaldsetest künnistest sõltumata.

Kvantitatiivne meetod ja võrdlev meetod

Kõige tuntum ja kuni viimase ajani ka parim kättesaadav abivahend riikide demokraatlikkuse hindamiseks, mis katab ka 1950. aastast varasemat aega, on Polity andmebaas.²⁶⁸ Paraku algavad probleemid kohe, kui üritada võrrelda erinevaid riike erinevatel aegadel ja kasutada kombineeritud Polity hinnet. Kui võtta demokraatia piiriks hinne 3 või sellest kõrgem, nagu tehti 1990-ndatel,²⁶⁹ on tulemuseks, et Venemaa oli 2008. ja 2014. aastal demokraatlik, ning et Venemaa sõjad Georgia ja Ukrainaga olid sõjad demokraatiate vahel. Kui võtta piiriks 6 või

²⁶⁸ Gerardo L. Munck ja Jay Verkuilen, „Conceptualizing and Measuring Democracy. Evaluating Alternative Indices“, *Comparative Political Studies* Vol. 35, nr 1 (veebruar 2002), 5–34; Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV dataset“. Aastal 2014 asutati Göteborgi Ülikooli juurde V-Dem instituut, mis koostab samanimelist demokraatia andmebaasi. V-Dem andmebaas on leidnud tunnustust kui kõige suurem ja põhjalikum, mis läheb kuni aastani 1900 ja piiratud kujul isegi kuni aastani 1789. Nii nagu Polity, teeb ka V-Dem oma andmebaasi ja toorandmed uurijatele vabalt kättesaadavateks. V-Dem jagab riigid nelja põhikategooriasse: suletud autokraatiad, valitavad autokraatiad, valitavad demokraatiad ja liberaalsed demokraatiad. Kuid ka V-Dem indeksi kasutamisel probleemid Soome demokraatlikkuse hindamisel ei kao, sest V-Dem liigitab Soome aastatel 1940–1944 valitavaks autokraatiaks ja järelikult mittedemokraatiaks – vt Michael Coppedge et al. 2020. „V-Dem [Country–Year/Country–Date] Dataset v10“. Varieties of Democracy (V-Dem) Project <https://doi.org/10.23696/vdemds20>; Daniel Pemstein et al. 2020. „The V-Dem Measurement Model: Latent Variable Analysis for Cross-National and Cross-Temporal Expert-Coded Data“. V-Dem Working Paper No. 21. 5th edition. University of Gothenburg: Varieties of Democracy Institute; Michael Coppedge et al. 2020. „V-Dem Codebook v10“ Varieties of Democracy (V-Dem) Project, 266–67; „V-Dem Institute“, V-Dem Varieties of Democracy, <https://www.v-dem.net/en/about/about-v-dem/> (vaadatud 16.10.2020); „V-Dem – Best Dataset 2016!“, 13.9.2016, V-Dem Varieties of Democracy, <https://www.v-dem.net/en/news/v-dem-best-dataset-2016/> (vaadatud 16.10.2020); Vesa Sirén. „Kuinka demokratia mitataan?“, *Helsingin Sanomat*, 15.10.2020, <https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000006669891.html>.

²⁶⁹ Vt nt Gleditsch ja Hegre, „Peace and Democracy: Three Levels of Analysis“, 285.

rohkem, nagu soovitatakse praegu Polity kodulehel,²⁷⁰ on tulemuseks, et Soome ei olnud demokraatlik aastatel 1931–1943, ning et demokraatliku rahu erandit teise maailmasõja ajal ei esinenud. Et vastuolu ületada, tuleks valida kahe üksteist välistava võimaluse vahel: kas Soome ja Venemaa olid mõlemad demokraatlikud või ei olnud kumbki neist demokraatlik.

Polity andmebaasi koostajad on hoiatanud, et kombineeritud Polity hinde²⁷¹ kasutamine „läheb algse teooriaga vastuollu“ ja selle kasutamist „tuleks võtta ja tõlgendada piisava ettevaatusega“.²⁷² Kuid kui järgida Polity soovitusi ja kasutada eraldiseisvaid demokraatia ja autokraatia hindeid, siis ei lahenda see veel probleemi, sest tulemuseks on, et Venemaa ja Soome ei olnud kumbki demokraatiad.²⁷³ Vastuolule on olemas praktiline lahendus. Probleemi on võimalik lahendada, kui kasutada piirmäära, mis on kombinatsioon kahest asjast: kombineeritud Polity hindest ja eraldiseisvast demokraatia hindest. Selline kombineeritud demokraatia künnis peab rahuldama järgmist tingimust: Polity hinne 6 või kõrgem või demokraatia hinne 6 või kõrgem. Kombineeritud künnis annab tulemuseks, et Venemaa ei olnud demokraatia aastatel 1931–1943. Kuid see praktiline lahendus ei suuda varjata kahte olulist järeldust. Esiteks, kvantitatiivne meetod kaldub olema meelevaldne, sest lõpptulemus sõltub sellest, kuhu tõmmata piir. Ja teiseks, Soome oli aastatel 1931–1943 piiripealne juhtum. Kuna Soome demokraatlikkus peab antud uurimuse õnnestumiseks olema väljaspool kahtlust, siis ei ole teist teed, kui Polity andmeid ja loogikat kontrollida.

Polity andmebaasi koostajad on ka ise pidanud soovitavaks, et nende andmeid täiendataks „üksikasjalikuma analüüsi käigus“²⁷⁴ ja on erinevalt mitmetest teistest demokraatia hindajatest²⁷⁵ teinud oma lähteandmed ja metoodika uurijatele kättesaadavaks – väärides selle eest täit tunnustust, sest vastasel korral polekski nende järeldusi võimalik kriitiliselt hinnata. Antud juhul ei ole minu eesmärgiks mitte ainult veenduda Polity andmebaasi õigsuses või ekslikkuses, vaid kasutada seda teejuhina, et proovida tuvastada punkti, kus demokraatia eristub mitte-

²⁷⁰ „Polity Project“, Center for Systemic Peace, <http://www.systemicpeace.org/polityproject.html> (vaadatud 11.4.2020).

²⁷¹ Polity arvutab iga riigi kohta kaks eraldi näitajat: demokraatia hinne ja autokraatia hinne, mõlemad skaalal 0–10. Mida kõrgem hinne, seda demokraatlikum/autokraatlikum riik on. Need kaks näitajat saab summeerida üheks hindeks, mida on mugavam kvantitatiivsetes uurin-gutes kasutada. Kombineeritud Polity hinne, mida nimetatakse ka lihtsalt Polity hindeks, saadakse, kui demokraatia hindest lahutatakse autokraatia hinne – vt Monty G. Marshall, Ted Robert Gurr, ja Keith Jagers, „Polity IV Project. Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2015. Dataset Users’ Manual, version 2015“ (Center for Systemic Peace, 2015), <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>, 14–16.

²⁷² Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“, 16–17.

²⁷³ Vt nt Marisa Kellam ja Elizabeth A. Stein, „Silencing Critics: Why and How Presidents Restrict Media Freedom in Democracies“, *Comparative Political Studies*, 26.7.2015, <https://doi.org/10.1177/0010414015592644>, 53.

²⁷⁴ Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“, 17.

²⁷⁵ Munck ja Verkuilen, „Conceptualizing and Measuring Democracy“, 20, 26.

demokraatiast ilma igasuguse kahtluseta ja mis ei oleks sõltuv meelevaldsetest künnistest. Kui sellist punkti ei leidu, siis ei tulene ebakindluse probleem mitte kvantitatiivsest meetodist, vaid demokraatiast endast, ja seda ei olegi võimalik Soomega sarnaste juhtumite puhul lahendada. Just selliselt kaldub asja nägema Robert Dahl: „Kahjuks ei ole üleminek demokraatialt mittedemokraatiale nagu vee külmumispunkt“, sest künnis on „kaunis ähmane“.²⁷⁶ Kui demokraatia külmumispunkti peaks siiski olema võimalik määratleda, siis tuleneb ebakindluse probleem pigem meetodist kui uurimisobjektist.

Nagu Soome ja Venemaa juhtum näitavad, tulevad kvantitatiivse meetodi nõrkused välja võrdleva analüüsi käigus – järelikult tulebki Polity andmeid ja loogikat võrdleva meetodi abil kontrollida. Selleks läheb vaja sarnaseid juhtumeid ja vastandlikke juhtumeid. Pole võimalik leida paremat vastandlikku juhtumit kui Eesti, sest sõdadevahelises Euroopas oli vähe riike, mis oleksid olnud veel sarnasemad kui Soome ja Eesti. Ometi ei suutnud Eesti jääda demokraatlikuks erinevalt Soomest.²⁷⁷ Sarnased juhtumid on Šveits ja Tšehhoslovakkia, sest nendes riikides elas demokraatia sõdadevahelise aja kriisid üle. Tšehhoslovakkia oli samuti uus riik nagu Soome ja Eesti ning Šveitsi ja Tšehhoslovakkia naabriks oli samuti vaenulik suurriik. Kõik neli juhtumit rahuldavad järgmisi tingimusi: kõik olid demokraatiad (Soome oli väidetavalt piiripealne juhtum aastatel 1931–1943, Eesti oli demokraatia kuni aastani 1934), kõik olid väikeriigid ja kõigil oli naabriks mõni vaenulik suurriik.

Liberté ja égalité

Eraldiseisvad demokraatia ja autokraatia hinded, mis kokku annavad ühtse Polity hinde, koosnevad omakorda kuuest muutujast, mis ongi Polity lähteandmeteks.²⁷⁸ Need saadakse kodeerimise teel salvestades tegelikke olukordi arvandmetena. Selliselt kodeeritud sissekanded peaksid peegeldama riigikorra olemust kindlas riigis kindlal aastal. Polity kasutab keerulist meetodikat, et teisendada oma lähteandmed demokraatia ja autokraatia hinneteks ja minu eesmärgiks ei ole sellele hinnangut anda – pealegi on seda juba tehtud.²⁷⁹ Selle asemel on eesmärgiks kontrollida Polity lähteandmeid ehk kodeerimise loogikat – sest kui see on vigane, siis ei suuda ükski meetoodika lõpptulemust päästa. Ma olen suurema selguse huvides summeerinud Polity kuus muutujat erinevalt kui seda teeb Polity, kuid kasutades samu osakaale.

²⁷⁶ Robert A. Dahl, „Can international organizations be democratic? A skeptic's view“, *Democracy's Edges*, toim Ian Shapiro ja Casiano Hacker-Cordón, Contemporary political theory (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 21.

²⁷⁷ Vt allmärkus 61 ja 62.

²⁷⁸ Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“, 20–27.

²⁷⁹ Vt Munck ja Verkuilen, „Conceptualizing and Measuring Democracy“.

Tabel 2: Valitud riikide Polity hinded²⁸⁰

	Šveits (1848–2015) Prantsusmaa (1930–1939 / 1946–1957) Eesti (1919–1932) Soomes (1919–1929 / 1944–2015)		Soomes (1931–1943)		Venemaa (2007–2015)		Tšehhoslovakkia (1919–1938)		Eesti (1936–1940)		Nõukogude Liit (1933–1952) Saksamaa (1933–1944)	
	demokraatlik	autokraatlik	demokraatlik	autokraatlik	demokraatlik	autokraatlik	demokraatlik	autokraatlik	demokraatlik	autokraatlik	demokraatlik	autokraatlik
1) valitsuse vahetamine	3	0	3	0	2	0	3	0	0	2	0	2
2) piirangud valitsusele	4	0	4	0	1	0	4	0	0	1	0	3
3) poliitiline võistlus	3	0	0	3	2	1	0	0	0	3	0	4
Demokraatia/autokraatia hinded	10	0	7	3	5	1	7	0	0	6	0	9
Polity hinne = demokraatia hinne – autokraatia hinne	10		4		4		7		–6		–9	

Soomes Polity hinde alandamise põhjus aastatel 1931–1943 peitub kolmandas kategoorias, milleks on poliitiline võistlus. Esiteks, Soomes autokraatia hinnet on tõstetud 0-lt 2-le, sest „poliitilises protsessis osalemine“ on kodeeritud kui „piiratud“:

tavapärase osaluse seisukohalt märkimisväärsed rühmad, teemad ja/või liigid on regulaarselt poliitilisest protsessist kõrvale jäetud.²⁸¹

Ja teiseks, Soomes autokraatia hinnet on veelgi ühe punkti võrra tõstetud ja samal ajal demokraatia hinnet kolme punkti võrra langetatud, sest „poliitilise protsessi võistluslikkus“ on kodeeritud kui „allasurutud“:

²⁸⁰ Aasta 1930 puudub Soomes ja aastad 1933–1935 Eestil, sest need on kodeeritud kui üleminekuaastad – vt Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“; Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV dataset“.

²⁸¹ Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“, 26–27.

režiim piirab süstemaatiliselt ja järsult selle vormi, ulatust või mõlemat viisil, mis jätab osalemisest kõrvale olulised rühmad (20% või rohkem täisealisest elanikkonnast) [...] Üldreeglina on poliitilise partei keelustamine, mis on hiljutistel valimistel saanud üle 10% häältest, piisav tõend sellest, et konkurents on „allasurutud“ [...] „Allasurumise“ näited on:

[...] Mõnda laadi poliitilise tegevuse keelamine (nt kommunistlikud parteid võivad organiseeruda, kuid neil on keelatud valimistel konkureerida).²⁸²

Need kaks muutust koos tähendavadki, et Soome autokraatia hinne on tõusnud 0-lt 3-le ja demokraatia hinne langenud 10-lt 7-le. Kokkuvõttes tähendab see Soome Polity hinde 6-punktilist langust: maksimaalselt 10-lt punktilt kõigi aegade madalaimale tasemele 4-le punktile.

Rühm, mis Soomes poliitilisest võistlusest kõrvale jäeti, koosnes kommunistidest ja nende poolehoidjatest, kui nende organisatsioonid ja ajalehed aastatel 1930–1944 keelustati. Algne Soome Kommunistlik Partei asutati 1918. aastal Nõukogude Venemaal Soome kommunistide poolt ja oli Soomes alates selle asutamisest keelatud. Selle liikmesust tõlgendati kui osalemist riigipöörde ettevalmistamises.²⁸³ Kuid kommunistliku partei variorganisatsioonid, mis kasutasid teist nime, võisid Soomes vabalt tegutseda. Üks selliseid oli Soome Sotsialistlik Töölispartei (*Suomen Sosialistinen Työväenpuolue*), mis sai 1922. aasta valimistel 14,8% häältest.²⁸⁴ Aastal 1923 arreteeriti kõik selle partei parlamendi liikmed ja 1925. aastal keelustati see partei Ülemkohtu otsusega. Kuid veel enne kohtuotsust asutati uus organisatsioon – Sotsialistlik töörahva ja väiketalunike valimisliit (*Sosialistinen työväen ja pienviljelijöiden vaalijärjestö*) – mis sai 1924. aasta ennetähtaegsetel valimistel 10,4% häältest. Sama nime all osalesid Soome kommunistid 1927. ja 1929. aasta parlamendivalimistel ja said vastavalt 12,1% ja 13,5% häältest.²⁸⁵ Siit tuleneb, et selle erakonna keelustamine 1930. aastal ületas 10% häälte künnise ja tähendas Polity määratluse järgi tõepoolest olulise rühma kõrvaldamist poliitilisest võistlusest.

Ometi on siin mitu vastuolu. Poliitilises protsessis osalemine sisaldab endas kahte peamist tegevust, milleks on: a) valimistel kandidaatide vahel valimine ja b) valimistel kandideerimine. Poliitiliste õiguste tähenduses on need kaks tegevust vastavalt: a) õigus valida ja b) õigus kandideerida. Polity tundub keskenduvat ainult poliitilise protsessi võistluslikkusele ja mitte kaasatusele. Teiste sõnadega: Polity tundub mõõtvat poliitilise võistluse ulatust nende seas, kellel on poliitilised õigused, kuid mitte poliitiliste õiguste endi ulatust. See selgitab, miks Prantsusmaa ja Šveits saavad 1930-ndatel maksimaalsed 10 punkti kui täielikud demokraatiad, vaatamata sellele, et poliitilised õigused olid ainult 50%-l elanikkonnast. Polityt ongi kritiseeritud osaluse – ehk valimisõiguse – väljajätmise

²⁸² Marshall, Gurr, ja Jagers, 26–27.

²⁸³ Juha Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset 1930* (Helsinki: Otava, 1985), 41.

²⁸⁴ Dieter Nohlen ja Philip Stöver, *Elections in Europe. A Data Handbook* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010), 613.

²⁸⁵ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 614.

pärast ja kriitika on eriti õigustatud, sest Polity andmebaas läheb välja kuni aastani 1800. Gerardo Muncki ja Jay Verkuileni sõnul tähendab see väljajätmine „ülelibisemist 19. sajandi ja 20. sajandi alguse demokratiseerimiskogemuse võtmelemendist“, milleks on „valimisõiguse järkjärguline laiendamine“.²⁸⁶

Teisest küljest on Polity loogikat võimalik kaitsta ja seda nii ratsionaalselt kui ka empiiriliselt. Ratsionaalselt on võimalik ette kujutada kahte olukorda: üks maksimaalse osalusega (üldine valimisõigus), kuid minimaalse võistlusega (ainult üks kandidaat), ja teine minimaalse osalusega (ainult üks valija), kuid maksimaalse võistlusega (kandidaatide nimekiri sisaldab kogu elanikkonda). Eeldusel, et valijatel on võimalik mõlemal juhul vabalt valida, on lihtne näha, et valimine leiab aset ainult teisel juhul. Empiiriliselt on teada, et kui Nõukogude Liit okupeeris 1940. aastal Eesti, siis ei piiratud mitte valimisõigust, vaid poliitilist võistlust. Valijatele jäeti ainult üks valikuvõimalus ning kontroll valimiste tulemuste üle oli sellega tagatud. Kui nõustuda Popperiga, et demokraatia võtmeomaduseks on võime teostada valitsuse üle järelevalvet seda valimiste teel vahetades,²⁸⁷ siis tuleb tunnistada, et võistlus on olulisem kui osalus. Ongi väidetud, et demokratiseerimisprotsessis on „liberaliseerimise dimensioon“ olnud olulisem kui „kaasatuse dimensioon“.²⁸⁸ Polity lähenemisviis näib seega olevat õige. Kui poliitilise võistluse ulatus on vabaduse mõõdupuu ja poliitilise osaluse ulatus võrdsuse mõõdupuu, siis on see pigem *liberté* kui *égalité*, mis määrab ära, kas tegemist on demokraatiaga või mitte.

Polity lakmustestid

Kuid Polityt võib õigustatult kritiseerida selle eest, et ta ei ole oma lähenemises järjepidev. Soome Polity hinnet alandati, sest „märkimisväärsed“ ja „olulised“ rühmad jäeti poliitilisest protsessist kõrvale. Polity määratluse järgi kuuluvad selliste rühmade alla: a) „20% või rohkem täisealisest elanikkonnast“, b) „poliitiline partei, mis on hiljutistel valimistel saanud üle 10% häältest“ ja c) „kommunistlikud parteid“.²⁸⁹ Soome puhul saab punktide b ja c alusel õigustatult väita, et poliitiline võistlus oli tõepoolest piiratud. Ometi on võimalik tuvastada ka teisi Euroopa riike, kes sobiksid selle määratluse alla, kuid kelle Polity hindeid see ei ole mõjutanud. Esiteks tekib taas ilmne vastuolu üldise valimisõigusega. Prantsusmaal ja Šveitsis ei saanud naised valida ega ka valimistel kandideerida. Seetõttu oli nendes riikides vähemalt 20% täiskasvanud elanikkonnast mitte ainult osalemisest, vaid ka poliitilisest võistlusest kõrvale jäetud.

²⁸⁶ Munck ja Verkuilen, „Conceptualizing and Measuring Democracy“, 11.

²⁸⁷ Vt allmärkus 95.

²⁸⁸ Jørgen Elklit, „Is the Degree of Electoral Democracy Measurable? Experiences from Bulgaria, Kenya, Latvia, Mongolia and Nepal“, *Defining and Measuring Democracy*, toim David Beetham (London etc.: Sage Publications, 1994), 108.

²⁸⁹ Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“, 27.

Kuid isegi kui jätta naiste valimisõigus täiesti kõrvale, on võimalik tuua ka teisi näiteid. Eestil olid aastatel 1919–1932 maksimaalsed Polity hinded. Ometi sobiks ka Eesti Polity määratluste b ja c alla, sest Eestis olid samuti kommunistlikud organisatsioonid keelatud ja poliitilisest võistlusest kõrvale jäetud. Aastal 1924 keelustati Eesti Kommunistliku Partei variorganisatsioonina tegutsenud Eestimaa Tööraha Partei, mis kontrollis 10% parlamendikohtadest. Parteiga seotud parlamendi liikmed arreteeriti või sunniti põgenema. Aastal 1930 keelustati teine vasakäärmuslik partei – Eesti Tööliste Partei – mis oli kommunistide poolt üle võetud ja mille käes oli 6% parlamendikohtadest.²⁹⁰ Ükski kommunistide kontrolli all olev erakond ei saanud osaleda Eesti viimastel demokraatlikel valimistel 1932. aastal.²⁹¹ Šveitsis olid kommunistlikud organisatsioonid keelatud aastatel 1940–1945 ega saanud osaleda 1943. aasta parlamendivalimistel. Enne keelustamist sai Šveitsi Kommunistlik Partei (*Kommunistische Partei der Schweiz*) 1939. aasta valimistel 2,6% häältest. Pärast keelu tühistamist said kommunistid 1947. aasta valimistel 5,1% häältest.²⁹² Seetõttu ei ületa Šveitsi juhtum Polity määratlust b, sest keelatud partei sai valimistel vähem kui 10% häältest. See-eest vastab ta määratlusele c, sest keelustatud partei oli kommunistlik partei.

Kuid see ei olnud alati kommunistlik partei, mis poliitilisest võistlusest kõrvaldati. Oli demokraatlikke riike, kus kommunistid ei olnud peamine probleem. Aastatel 1933–1938 keelustas Tšehhoslovakkia valitsus kolm erinevat saksa rahvuslikku parteid: DNP, DNSAP, ja SdP.²⁹³ Kuna DNSAP ja DNP ei olnud kommunistlikud ja kontrollisid ainult 2,7% ja 2,3% parlamendikohtadest, siis ei täida nad Polity tingimust, et olla „märkimisväärne“ rühm. Seetõttu jääb Tšehhoslovakkia Polity hinne muutumatuks, nagu võikski oodata. Kuid see püsib muutumatuks ka 1938. aastal, kuigi SdP laialisaatmine ületas selgelt Polity „märkimisväärse“ rühma künnise. Tegemist oli suuruselt teise parlamendiparteiga, kelle käes oli 14,7% parlamendikohtadest.²⁹⁴ Seega on võimalik näidata, et kui kasutada kvantitatiivseid mõõdikuid ja Polity enda määratlusi, siis ei ole Polity olnud demokraatia hindamisel järjepidev. Isegi kui jätta üldine valimisõigus kui poliitilise osaluse mõõdupuu kõrvale ja keskenduda ainult poliitilisele võistlusele – mis

²⁹⁰ Reigo Rosenthal ja Marko Tamming, *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924* (Tallinn: SE & JS, 2010), 633–635, 637; Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (Tallinn: O. Kuuli, 1999), 42–44; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 586–87.

²⁹¹ Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 55.

²⁹² Francis William O'Brien, „Switzerland and National Anti-Communist Measures“, *Mercer Law Review* Vol 18 (1967): 337–53; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 1898–1899, 1947–1948.

²⁹³ Saksa Rahvuslik Partei (*Deutsche Nationalpartei*, DNP), Saksa Natsionaalsotsialistlik Töölispartei (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei*, DNSAP), Sudeedisaksa Partei (*Sudetendeutsche Partei*, SdP).

²⁹⁴ Giovanni Capoccia, „Legislative Responses against Extremism. The ‘Protection of Democracy’ in the First Czechoslovak Republic (1920–1938)“, *East European Politics and Societies* Vol. 16, nr 3 (2003): 691–738; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 489–90.

on tõepoolest tähtsam – siis tuleb ikkagi järeldada, et Polity pole ka siin olnud järjepidev.

Kui täieliku demokraatia lakmustestiks on see, et riiklikel valimistel kandideerimisest ei jäeta kõrvale „20% või rohkem täisealisest elanikkonnast“, siis peaksid ka Prantsusmaa ja Šveits 1930-ndatel läbi kukkuma naiste väljajätmise pärast. Kui lakmustestiks on see, et kõrvale ei jäeta erakondi, mis on riiklikel valimistel saanud 10% või rohkem hääli, siis kukkus Soome aastatel 1930–1943 selgelt läbi. Kuid sellisel juhul kukkus ka Eesti läbi aastatel 1924–1932 ja Tšehhoslovakkia aastal 1938. Kui lakmustestiks on see, et kommunistlikel parteidel ei keelata valimistel osaleda, siis kukkusid nii Soome kui ka Eesti läbi juba alates 1918. aastast. Keelustades parteisid, mis ei kasutanud kommunistliku partei nime, kuid olid kommunistide kontrolli all, kukkus Soome läbi 1925. ja 1930. ja Eesti 1924. ja 1930. aastal. Sellest tuleneb, et Polity enda määratluste kohaselt oli Soome aastatel 1931–1943 sama demokraatlik kui aastatel 1919–1929 või kui oli Eesti aastatel 1919–1932 või kui oli Šveits aastatel 1940–1945, mis ei ole tegelike Polity hinnete kohaselt nii.

De iure ja de facto

Soome alandatud Polity hindega aastad 1931–1943 kattuvad aastatega, kui kehtisid niinimetatud „kommunistiseadused“ (*kommunistilait*) ning aastatega, kui kommunistid olid ka tegelikult poliitilisest võistlusest kõrvaldatud. „Kommunistiseadused“ oli Soome ajakirjanduse poolt kasutusele võetud nimetus, millega tähistati juunis 1930 parlamendile esitatud seaduseelnõusid.²⁹⁵ Seaduseelnõude peamine eesmärk oli muuta valimisseadusi selliselt, et kommunistid ei saaks enam olla parlamendi ja kohalike volikogude liikmed. Sinna hulka kuulus ka eelnõu, mis sätestas erakorralise seisukorra kasutamise ja teised sarnased eelnõud, mis võimaldasid valitsusel piirata sõna-, ajakirjandus-, koosoleku- ja kogunemisevabadust, kui neid kasutati ebaseaduslikel eesmärkidel või avaliku korra rikkumiseks. Eelnõudes ei nimetatud kommuniste ja eelnõud ei olnud sihitud mitte ainult kommunistide, vaid kõikide organisatsioonide pihta, kelle eesmärgiks oli kukutada Soome „valitsusvormi või ühiskonnakorda otseselt või kaudselt, kasutades vägivalda või muid ebaseaduslikke viise“. Enamik seaduseelnõudest võeti vastu novembris 1930.²⁹⁶

Tegelikus elus ei käinud seadusandlus ja selle rakendamine siiski käsikäes. Kommunistid eemaldati 1930. aastal avalikust elust vanade seaduste alusel ja kommunistide ajalehed suleti samuti enne „kommunistiseaduste“ jõustumist. Ja 1936. aastal, kui olukord oli maha rahunenud, ei rakendatud „kommunistiseadusi“, et eemaldada parlamendist sotsiaaldemokraatide nimekirjas kandideerinud saadikuid, kelle kohta oli teada, et nad on kommunistid. Juha Siltala sõnul oleks vale

²⁹⁵ *Uusi Suomi* 11.7.1930.

²⁹⁶ Valtioapäivät 1930. Asiakirjat I–V, valitsuse eelnõud nr 54, 55, 56; Valtioapäivät II 1930. Pöytäkirjat, 229–230, 238–239; Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 179.

hinnata Lapua liikumise saavutusi pelgalt seaduste põhjal, mis sündisid tänu nende survele.²⁹⁷ Olukord, mis Polity hinnangul ei vastanud enam täielikule demokraatiale, loodi pigem riigivõimu täidesaatva kui seadusandliku haru poolt.

On tõsi, et kuigi seadust võib olla lihtsam hinnata selle sisu kui rakendamise põhjal, tuleks ikkagi püüda mõõta seaduse rakendamist kui see on seaduse mõju, mida mõõta tahetakse. Selle loogika tagasilükkamise korral tekiks järjekordne järjepidevuse probleem, sest „kommunistiseadused“ ei olnud eriti karmid ega ka diskrimineerivad, kui võrrelda neid samasuguste seadustega, mida võeti vastu Eestis ja Tšehhoslovakkias. Mitte Soome, vaid Tšehhoslovakkia riigikaitse-seadust iseloomustati selle vastuvõtmise ajal kui „kõige põhjalikumad ettevalmistust ülimaks sõja hädaolukorraks, mis on ühes mittediktaatorlikus riigis olemas“.²⁹⁸ Seaduse vastuvõtmine ei mõjutanud Tšehhoslovakkia Polity hinnet ja samamoodi ei peaks „kommunistiseadused“ mõjutama Soome hinnet. Kommunistide *de iure* kõrvaldamise asemel tuleks vaadata nende kõrvaldamist *de facto*.

Polity lähteandmetes on olemas sissekanne üleminekuperioodist, mis algas 15. juulil 1930 ja lõppes 17. veebruaril 1931, ja mille käigus Soome täielik demokraatia muundus piiripealseks juhtumiks. Teine üleminekuperiood on sisse kantud 2. septembrist 1944 kuni 3. septembrini 1944, mille jooksul Soome demokraatia taastus ja tõusis 4-lt punktilt tagasi 10-le.²⁹⁹ Mis juhtus nendel kuupäevadel? 15. juulil 1930 võttis Eduskund vastu osa „kommunistiseadustest“, kuid saadeti president Lauri Kristian Relanderi poolt laiali, sest ei suutnud neid kõiki vastu võtta. 16. veebruaril 1931 valis valijameeste kogu Soome presidendiks Pehr Evind Svinhufvudi. Seega, mingil moel tähistas 17. veebruar 1931 Svinhufvudi presidendiaja algust, ehkki ametlikult algas tema ametiaeg 2. märtsil 1931. Polity loogika näib viitavat sellele, et Svinhufvudi valimisega kauges Soome demokraatiast. Tegelikult võib tema presidendiaja tulemuste põhjal väita täpselt vastupidist. On väga tõenäoline, et Svinhufvud päästiski Soome demokraatia. Tema isikuomadused ja tegutsemine olid üliolulised 1932. aasta Mäntsälä mässu kontrolli alla saamisel ja lõpuks ka mahasurumisel.³⁰⁰

Mis juhtus teise üleminekuperioodi ajal? 2. septembril 1944 kiitis Eduskund heaks Moskva vaherahu eeltingimused. President Mannerheim oli need heaks kiitnud juba päev varem Stalinile saadetud telegrammis. 3. septembril 1944 saabus Moskvast lõplik kinnitus ning kaks päeva hiljem lõppes sõjategevus Soome ja Nõukogude Liidu vahel. Eeltingimuste kohaselt pidi Soome avalikult katkestama suhted Saksamaaga ja nõudma Saksa vägede lahkumist Soomest.³⁰¹ Raske on mõista, kuidas need eeltingimused mõjutasid demokraatiat. Ainus loogika näib

²⁹⁷ Siltala, 151, 183–185.

²⁹⁸ Capoccia, „Legislative Responses against Extremism“, 728.

²⁹⁹ Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV dataset“; Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“.

³⁰⁰ Martti Häikiö, *Suomen leijona: Svinhufvud itsenäisyyshenkilönä* (Docendo, 2017), 476–77, 524, 600.

³⁰¹ Ohto Manninen, „Suomi toisessa maailmansodassa“, *Suomen historia* 7, toim Jukka Tarkka et al. (Espoo: Weilin + Göös, 1987), 413–14.

olevat selles, et nad sillutasid teed kommunistliku partei taastamisele Soomes. Moskvast 19. septembril 1944 allkirjastatud vaherahulepinguga kohustus Soome kaotama „diskrimineeriva seadusandluse ja sellest tulenevad piirangud“ ning ühtlasi

koheselt laiali saatma kõik oma territooriumil tegutsevad hitlerlikud (fašistlikku laadi) poliitilised, sõjalised, sõjaväestatud, aga ka muud ühingud, mis teevad Ühinenud Rahvaste ja eriti Nõukogude Liidu suhtes vaenulikke propagandat.³⁰²

Tulemuseks oli see, et organisatsioonid, mida Nõukogude Liit pidas vaenulikuks, saadeti laiali, ja esimest korda Soome ajaloos seadustati kommunistlik partei oma algse nime all. Laiali saadeti paremäärmuslikud erakonnad nagu IKL³⁰³ ja asemele asutati vasakäärmuslikud erakonnad nagu SKDL.³⁰⁴ Kui Polity lähenemisviisis on esikohal seadusandlus ehk *de iure*, siis on raske täheldada olukorra dramaatilist paranemist – sest üks diskrimineeriv seadusandlus asendus teisega. Kui esikohal on seaduste rakendamine ehk *de facto* – siis asendus üks diskrimineeriv tegevus teisega. Igal juhul näitab kommunistidele sedavõrd suure tähelepanu osutamine, et nende nimetamine Polity tingimustes ei olnud mõeldud lihtsalt näitena, vaid pigem tingimusena, mida tuleb võtta täht-tähtelt.

Asendatavus

Polity keskendumine kommunistidele tõstatab loogilise küsimuse – kas nad olid tõesti poliitilise võistluse seisukohalt niivõrd olulised? On põhjust arvata, et ei olnud. Soome valijate käitumine viitab sellele, et 1930. aasta valimistel – esimestel valimistel, kus kommunistid ei saanud vabalt osaleda – läksid peaaegu kõik kommunistide hääled üle sotsiaaldemokraatidele. Sotsiaaldemokraadid said võrreldes 1929. aasta valimistega lisaks 125 772 häält, kommunistid aga kaotasid 116 660 häält.³⁰⁵ Pilt muutub veelgi selgemaks, kui vaadata koos kommuniste ja sotsiaaldemokraate kui vasakpoolseid ja kõiki mittesotsialistlikke erakondi kui parempoolseid.

³⁰² Vaherahuleping ühelt poolt Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu ja Suurbritannia ja Põhja-Iirimaa Ühendkuningriigi ning teiselt poolt Soome vahel 19.9.1944 – vt Aulis Blinnikka, *Valvontakomission aika* (Porvoo etc.: Söderström, 1969), 183; Tuomo Polvinen, *Between East and West: Finland in International Politics, 1944–1947*, tõlk D. G. Kirby ja Peter Herring (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986), 292.

³⁰³ Vt allmärkus 74.

³⁰⁴ Soome Rahva Demokraatlik Liit (*Suomen Kansan Demokraattinen Liitto, SKDL*); Vesa Vares ja Ari Uino, *Suomalaiskansallinen Kokoomus. Kansallisen kokoomuspuolueen historia 1929–1944* (Edita, 2007), 14.

³⁰⁵ *Suomen virallinen tilasto XXIX, Vaalitulasto A, Eduskuntavaalit 15 vuonna 1930*, 22–23.

Tabel 3: Eduskunna valimised 1929 ja 1930³⁰⁶

Häälte arv	1929	1930	muutus
Vasakpoolsed	388 418	397 530	9 112
Parempoolsed	562 852	732 498	169 646
Kokku	951 270	1 130 028	178 758

Sellest järeldub, et kommunistide valimistelt eemaldamine ei piiranud vasak- ja parempoolsete vahelist poliitilist võistlust. Kommunistide poolehoidjate vastu suunatud hirmutamiskampaania 1930. aasta valimiste ajal ja kommunistide üleskutsed mitte hääletada „sotsiaalfašistide“ poolt, nagu nad kutsusid sotsiaaldemokraate, pidid olema üsna ebatõhusad.³⁰⁷ Oli ka juhtumeid, kus kommunistideks peetud inimesi valimisnimekirjadest kustutati ja Hannu Soikkanen on selliselt eemaldatud valijate arvuks hinnanud 20 000.³⁰⁸ Kuid isegi kui kõik need inimesed oleksid valimispäeval välja tulnud ja sotsiaaldemokraatide poolt hääletanud, poleks ka see vasakpoolsetele antud häälte arvu oluliselt muutnud.

Kui kommunistide kõrvalejätmine ei mõjutanud oluliselt poliitilist valikut – kuna oli ka teisi sotsialistlikke parteisid, kelle poolt valijad said hääletada – siis kuidas veel saaks õigustada Soome demokraatia hinde alandamist? Kas selleks võiks olla 20 000 kommunistide poolehoidja hääleõigusest ilmajätmine? Kuid kui 50% täiskasvanud elanikkonna hääleõigusest ilmajätmine Prantsusmaal ja Šveitsis vastab täielikule demokraatialle, siis peaks ka 1% Soomes sellele vastama. See jätab alles ainult 10% künnise. On tõsi, et Soomes said erinevate nimede all tegutsenud kommunistlikud parteid piisavalt häáli, et künnist ületada kõikidel parlamendivalimistel, millel neil lasti osaleda. Aastatel 1922–1929 jäi nende toetus vahemikku 10,5%–14,8%. Tõsi on ka see, et 10% on märkimisväärne toetus, mis on võrreldav Soome Rootsi Rahvaerakonna (*Svenska folkpartiet i Finland / Suomen ruotsalainen kansanpuolue*) toetusega. Kuid ikkagi jääb küsimus, miks just 10% on oluline, kuid 9%, 8% või 7% seda ei ole. On mõistetav, et kvantitatiivsetes uurimustes tuleb meelevaldseid künniseid kasutada praktilistel põhjustel, kuid sellele vaatamata ei saa see olla ainus õigustus. Kui mõelda poliitilisele võistlusele ja selles osalevatele rühmadele, siis ei ole oluline mitte toetuse suurus, vaid pigem rühma asendatavus. Isegi kui ei saa rääkida asendatavusest absoluutarvudes, saab öelda, et ühtesid on raskem asendada kui teisi.

Soomes oleks soomeroostlaste erakonna asendamine olnud palju raskem kui kommunistide asendamine, ehkki mõlemad ületasid Polity 10% künnise. Kuna soomeroostlaste erakonna valimistulemus vastas peaaegu täpselt rootsikeelsete inimeste osakaalule Soomes, siis tähendab see, et rootsikeelsed kodanikud tegid

³⁰⁶ Samas.

³⁰⁷ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 173–76.

³⁰⁸ Hannu Soikkanen, *Kohti kansan valtaa 1. 1899–1937. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue 75 vuotta*. (Suomen sosiaaldemokraattinen puolue, 1975), 519–20.

oma poliitilise valiku üksnes keele põhjal.³⁰⁹ Kuid erinevalt poliitilistest eelistustest, mida inimesed saavad ja peaksidki muutma, kui nad saavad poliitilise võistluse käigus uut teavet, on isikuomaduste – nagu keel, rahvus või usk – muutmine tunduvalt raskem või isegi võimatu. Sellepärast ei peaks poliitiline võistlus keskenduma mitte asjadele, mida inimesed muuta ei saa, vaid asjadele, mida nad muuta saavad, ja poliitilised erakonnad peaksid moodustuma mitte rahvuse, vaid poliitiliste ideede alusel. Siin tundub Polity loogika olevat jälle õige. Tšehhoslovakkia demokraatia hinnet on alandatud kogu sõdadevahelisel perioodil 3 punkti võrra ja Tšehhoslovakkias oli tõepoolest arvestatav hulk rahvuse põhjal loodud erakondi. Tšehhoslovakkia poliitiline võistlus on kodeeritud kui „reguleerimata“, mis tähistab olukorda, kus „poliitilised rühmitused kipuvad moodustuma [...] piirkondlike huvide, usuliste või etniliste või klannirühmade ümber“.³¹⁰ Kuid jällegi on võimalik väita, et Polity ei ole oma lähenemises päris järjepidev. Ka Soomes ja Eestis olid „etniliste rühmade“ ümber moodustunud erakonnad ning Šveitsi suuruselt teine partei moodustus „usurühma“ ümber.³¹¹ Pealegi ei olnud Tšehhoslovakkias mitte üks, vaid mitu suurimat rahvusvähemust esindavat erakonda. Olid olemas erakonnad nii saksa põllumeestele kui ka saksa sotsiaaldemokraatidele ja ka saksa natsionalistidele, mis tähendab, et eraldusjoon ei põhinenud üksnes rahvusel.

Asendatavuse seisukohalt ei saanud kommunistlike parteide mõju poliitilisele võistlusele olla erakordselt oluline, sest oli erakondi, mida oli palju raskem asendada, nagu näiteks rahvusvähemuste erakonnad. Kommunistlike parteide tähtsus ei suurene ka sellest, kui võrrelda neid erakondadega, mis olid sama hõlpsasti asendatavad, nagu näiteks paremäärmuslaste erakonnad. Kui meenutada kommunistlike parteide ajalugu Soomes ja mujal, siis sai see alguse sotsiaaldemokraatide lõhenemisest. Soomes toimus lõhe 1918. aasta kodusõja tagajärjel. Pärast lõhenemist esindasid kommunistid äärmuslasi ja sotsiaaldemokraadid mõõdukaid ehk kui sotsiaaldemokraadid olid vasakpoolsed, siis kommunistid olid vasakäärmuslased. IKL-i ajalugu on väga sarnane. Nende parlamentaarne ajalugu sai alguse pärast 1933. aasta valimisi, kui Eduskunnas moodustati omaette IKL-i saadikurühm. Tegemist oli lõhega konservatiivide leeris, sest Rahvuslik Koonderakond (*Kansallinen Kokoomuspuolue, Kokoomus*) ja IKL kandideerisid valimistel ühtse valimisliiduna.³¹² Täpselt samamoodi nagu läks kommunistide ja sotsiaaldemokraatidega pärast lõhenemist, esindas IKL äärmuslasi ja Kokoomus mõõdukaid. Või kui Kokoomus oli parempoolne, siis IKL oli paremäärmuslik. IKL osales

³⁰⁹ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 613–14; Pekka Kalevi Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa 1917–1939* (W. Söderström, 1968), 29.

³¹⁰ Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV manual“, 15, 26; Marshall, Gurr, ja Jagers, „Polity IV dataset“.

³¹¹ Šveitsi Konservatiivne Rahvapartei (*Schweizerische Konservative Volkspartei*) asutati 1912 Katoliiklike Konservatiividena tuntud parlamendirühma ümber – vt Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 1898; *Neue Zürcher Zeitung* 5.4.2012, <https://www.nzz.ch/das-kreuz-mit-dem-c-1.16274554> (vaadatud 3.6.2018).

³¹² Vares ja Uino, *Suomalaiskansallinen Kokoomus*, 172.

oma nime all 1936. ja 1939. aasta valimistel ning sai vastavalt 8,3% ja 6,7% häältest.³¹³ Nagu juhtus kommunistide ja sotsiaaldemokraatidega, võttis ka IKL Kokoomuselt hääli ära – sest ka nemad olid kõigest ühe ja sama puu erinevad harud. Kui sellise loogikaga nõustuda, siis tuleks suhtuda kommunistidesse ja IKL-i võrdselt. Sellisel juhul tuleks leppida, et nende poliitilisest võistlusest eemaldamisel oli demokraatiale ühesugune mõju, mis võis olla kas oluline või ebaoluline. Kuid ei saa olla nii, et vasakäärmusliku erakonna eemaldamise mõju oli oluline, kuid paremäärmusliku erakonna eemaldamise mõju mitte.

Oht demokraatiale

Võimaliku ohu seisukohast Soome demokraatiale olid kommunistlikud organisatsioonid tunduvalt ohtlikumad kui IKL, sest kommunistid said oma juhised vaenu-likult suurriigilt, kellel oli Soomega pikk piir ja kelle koosseisu Soome oli minevikus kuulunud. Tšehhoslovakkias oli olukord vastupidine. Kuigi nii kommuniste kui ka saksa natsionaliste suunati välismaalt, oli Tšehhoslovakkial pikk piir Saksamaa, mitte Nõukogude Liiduga, mistõttu peamist ohtu kujutas endast paremäärmuslik SdP. Seega, kuigi vasak- ja paremäärmuslikud ideoloogiad olid demokraatiale võrdselt ohtlikud, oli võimalik oht seda suurem, mida lähemal oli ühte või teist ideoloogiat toetav suurriik. Soomes olid kommunistid ohtlikumad Nõukogude Liidu tõttu, Tšehhoslovakkias natsionaalsotsialistid Saksamaa tõttu. Järelikult võib väita, et äärmusparteide – nagu kommunistid Soomes ja natsionaalsotsialistid Tšehhoslovakkias – poliitilisest võistlusest eemaldamine ei saa olla mistahes riigi demokraatia hinde alandamise põhjuseks – sest neid on kõige lihtsam asendada ja nad on demokraatiale kõige suuremaks ohuks.

Kuid mis saab siis, kui välismaalt suuniseid saaval äärmusparteil on avalikkuse suur toetus ja seda on raske asendada, sest tegemist on rahvusvähemuse parteiga? Just selline oli olukord Tšehhoslovakkias 1938. aasta septembris. Tšehhoslovakkia valitsuse lahenduseks oli kuulutada välja erakorraline seisukord ja saata SdP laiali – mis oli sellel ajal suuruselt teine parlamendierakond ja esindas peaaegu kahte kolmandikku Tšehhoslovakkias elavatest sakslastest.³¹⁴ Üheks põhjuseks, miks valitsus seda juba varem ei teinud, oli lootus, et kui SdP valitakse parlamenti, siis ta muutub mõõdukamaks.³¹⁵ Ootus, et äärmuslikud erakonnad muutuvad parlamenditöö käigus mõõdukamaks – eriti kui nad osalevad valitsuskoalitsioonides ja peavad hakkama oma sõnade eest vastutama – sisaldab endas teatud loogikat. Kuid kui arvestada, mis tüüpi erakond SdP oli, siis saab selgeks, et see loogika siin ei kehti, sest SdP oli erakond, mida kontrolliti välismaalt. Ta ei saanud muutuda mõõdukaks enne, kui muutus mõõdukaks teda kontrolliv suurriik – antud juhul Hitleri Saksamaa. Sama käib ka kommunistide kohta, millisel juhul pidi kõigepealt muutuma mõõdukaks Stalini Nõukogude Liit – mis oli sama

³¹³ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 614–15.

³¹⁴ Capoccia, „Legislative Responses against Extremism“, 734.

³¹⁵ Capoccia, 723–24.

võimatu. Benjamin Lippincottil on õigus, et demokraatiasse vaenulikult suhtuvate suurriikide poolt mõjutatud erakonnad ei ole päris tavapärase erakonnad.³¹⁶ Selliste erakondade eemaldamine ei saa mõjutada demokraatlikku poliitilist võistlust olenemata sellest, kui palju hääli nad on saanud või kui raske on neid asendada.

Kuid see ei tähenda, et demokraatiavastased erakonnad, keda ei suunata välismaalt, muutuksid parlamenti valimisel automaatselt mõõdukamaks. See on võimalik, kuid mitte paratamatu. Probleem seisneb selles, et kui selline erakond keelustada enne, kui tal on võimalus valituks osutada, siis pole seda võimalik teada saada. Täpselt nii läks vabadussõjalaste liikumisega Eestis. Märtsis 1934 kuulutas Päts riigipea kohusetäitjana välja erakorralise seisukorra. Vabadussõjalaste organisatsioonid keelustati ja nende juhid arreteeriti. Päts põhjendas oma sammu väitega, et „revolutsioon on ettevalmistamisel“ ning et vabadussõjalaste liikumine tuleb peatada – sest kui võim oleks nende käes, siis oleks „kodusõja võimalus väga lähedal“.³¹⁷ Enne keelustamist osalesid vabadussõjalased Vabadussõjalaste Rahvaliidumise nime all 1934. aasta jaanuari kohalikel valimistel ja said maal 10,7% ja linnades 41,2% häältest. Vabadussõjalaste üleriigiline toetus oli hinnanguliselt 21,7%.³¹⁸

Vabadussõjalaste eemaldamine oli väga sarnane SdP eemaldamisega. Mõlema toetus oli kaugelt suurem kui 10% ja mõlemal oli ainulaadseid omadusi, mis tegi nende asendamise raskeks. Kuid oli ka oluline erinevus, sest vabadussõjalaste liikumist ei suunatud vaenulikust suurriigist.³¹⁹ Võrreldes SdP-ga oli vabadussõjalaste liikumine selgelt vähem ohtlik, sest SdP-st lähtuv oht oli kahekordne. SdP ei soovinud mitte ainult hävitada Tšehhoslovakkia demokraatiat, vaid ka Tšehhoslovakkia riiki ennast. Samas tegi see ohu ka kõigile selgemini nähtavaks. Vastupidiselt SdP-le esitasid vabadussõjalased ennast Eesti riikluse ja iseseisvuse ülimate kaitsjatena – täpselt nii nagu Lapua liikumine Soomes – mis tegi ohu äratundmise palju raskemaks. Kuid pole kahtlust selles, et nii vabadussõjalased kui ka Lapua liikumine suhtusid parlamentaarsesse demokraatiasse vaenulikult.

Oma poliitilises propagandas tegi vabadussõjalaste liikumine selgeks, et on kõikide erakondade vastu,³²⁰ mis tähendab, et ta oli ka poliitilise võistluse vastu – sest ilma erakondadeta oleks seda raske ette kujutada. Seda, kas vabadussõjalased oleks selle eesmärgi ka teoks teinud, pole võimalik teada saada. Mis on teada on

³¹⁶ Benjamin E. Lippincott, *Democracy's Dilemma: The Totalitarian Party in a Free Society* (New York: Ronald Press, 1965), 170–73.

³¹⁷ V Riigikogu, IV istungjärg, 1934. Protokoll nr 119 (15.3.1934), nr 121 (16.3.1934); Riigi Teataja nr 22 (16.3.1934), nr 25 (20.3.1934), nr 35 (27.4.1934).

³¹⁸ Varrak, „Estonia: Crises and ‘Pre-Emptive Authoritarianism’“, 121.

³¹⁹ Andres Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, Studies in Russia and East Europe (London; New York: Macmillan Press; St. Martin's Press, 2000), 51–53; Rein Marandi, *Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 1. osa: Legaalne periood (1929–1934)*, toim Aleksander Loit, Studia Baltica Stockholmiensia nr 6 (Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1991), 332–333, 482–483.

³²⁰ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 56, 66.

see, et Pätsi „ennetav riigipööre“³²¹ lõppes sama tulemusega. Septembris 1934 peatati kõikide erakondade tegevus ja märtsis 1935 kaotati erakonnad lõplikult.³²² Kuid koos erakondadega kaotati ka poliitiline võistlus. Polity andmebaasis pole märke, mis viitaksid vabadussõjalaste liikumise või SdP keelustamisele. Ometi, puhtalt kvantitatiivsest loogikast lähtudes oleks SdP keelustamine pidanud vähendama Tšehhoslovakkia demokraatia hinnet, samal ajal kui vabadussõjalaste liikumise keelustamise võis jätta õigustatult tähelepanuta – sest erinevalt SdP-st ei osalenud vabadussõjalaste liikumine kunagi riiklikel valimistel ega ületanud 10% künnist.

Palju häirivam on siiski see, kuidas Polity on kodeerinud Eesti üleminekut demokraatiast autokraatiasse. Salvestatud on üleminekuperiood, mis algas 16. oktoobril 1933 ja lõppes 26. veebruaril 1936 ja mille käigus Eesti Polity hinne alanes maksimaalselt 10-lt punktilt -6-le. Esimene kuupäev langeb kokku viimase hääletuspäevaga rahvahääletusel, mis kinnitas 72,7% poolthäälega vabadussõjalaste põhiseaduse. Ja teine kuupäev osutab päevale pärast teist rahvahääletust, millega kiideti heaks Pätsi valitsuse ettepanek kutsuda uue põhiseaduse välja-töötamiseks kokku Rahvuskogu. See ettepanek kiideti heaks 76,1% hääletega.³²³ Polity eelistab siin jälle *de iure de facto*, mida ei saa Eesti puhul rohkem õigustada kui Soome puhul. Ehkki on tõsi, et 1933. aasta oktoobri rahvahääletus võis anda järgnenud sündmustele tõuke näidates tugevat toetust autoritaarsemale valitsemisviisile, ja samamoodi võis 1936. aasta veebruari rahvahääletus näidata toetust valitsuse tegevusele demokraatia lammutamisel, ei saanud kumbki rahvahääletus olla demokraatia kokkukukkumise põhjustajaks, vaid üksnes selle soodustajaks.

Andres Kasekampi sõnul nägi 1933. aasta põhiseadus ette „pisut suurema võimuga presidendi kui oli Weimari Saksamaal“.³²⁴ Nii nagu Weimari Saksamaal, võimaldas ka Eesti uus põhiseadus anda seadusi presidendi dekreediga. Kuid põhiseadused ega ka ükski muu seadus ei saa demokraatiat üksinda hävitada, olgu Weimari Saksamaal või Eestis.³²⁵ Muudatuste esilekutsumiseks läheb alati vaja mõnda täitevvõimu otsust. Eestis oli selleks Pätsi valitsuse otsus lõpetada erakondade tegevus – mida 1933. aasta põhiseadus kuidagi ette ei kirjutanud. Keskendudes seadusandlikele arengutele, millel võis olla sündmustele potentiaalne mõju, on Polity jätnud tähelepanuta täitevvõimu tegevuse, millel oli sündmustele tegelik mõju. Kuid kuigi seda kõike võib võtta pelgalt kui detailide kallal norimist – sest üldjoontes kirjeldab Polity hinne demokraatia allakäiku Eestis

³²¹ Tõnu Parming, *The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia* (London & Beverly Hills: Sage, 1975), 5.

³²² Riigi Teataja nr 79 (25.9.1934), nr 21 (8.3.1935); Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 122; Ago Pajur, *Konstantin Päts: poliitiline biograafia. II osa: Riigimees (1917–1956)* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2018), 503–5.

³²³ Ants Ruusmann, *Eesti Vabariik 1920–1940: sisepoliitiline areng* (Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 1997), 97, 128; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 580.

³²⁴ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 128.

³²⁵ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 73.

õigesti – on siin jälle tõsine probleem järjepidevusega. Polity kodeeringu kohaselt oli poliitiline võistlus Eestis aastatel 1936–1940 täpselt samal tasemel kui Soomes aastatel 1931–1943 (vt Tabel 2, lk 76). Kuid ei saa olla, et kommunistlike erakondade keelustamisel oli poliitilisele võistlusele sama mõju kui kõikide erakondade keelustamisel.

Poliitiline vägivald

Ülaltoodud arutelu näitab, et kvantitatiivsel lähenemisel, nagu seda esindab Polity, on olemas ilmsed piirid. Isegi kui see keskendub õigesti poliitilisele võistlusele, jäetakse esitamata küsimus, miks mõned rühmad poliitilisest võistlusest kõrvaldati või kuidas nende kõrvaldamine läbi viidi. Ja isegi kui selline küsimus esitada, pole vastuseid „miks“ ja „kuidas“ küsimustele sama lihtne kodeerida kui „mis“, „millal“ ja „kui palju“ küsimustele.

Kui mõelda sellele, kuidas kommunistid Soomes avalikust elust kõrvaldati, siis kaasnes sellega Lapua liikumise parlamendiväline surve. Surve kõige olulisemaks osaks oli poliitiline vägivald koos selliste tõsiste juhtumitega nagu parlamendikomisjoni kommunistidest liikmete röövimine koosoleku toimumise ajal, parlamendi sotsiaaldemokraadist aseesimehe röövimine või ekspresident Kaarlo Juho Ståhlbergi röövimine, kes polnud isegi mitte sotsialist, vaid liberaalse Rahvusliku Eduerakonna (*Kansallinen Edistyspuolue*) liige. Ajavahemikus maist kuni septembrini 1930 toimus kokku 254 poliitilise iseloomuga inimröövi või selle katset, millest umbes neli viiendikku oli suunatud kommunistide ja üks viiendik sotsiaaldemokraatide vastu. Kolm inimest said inimröövide käigus surma. Enamik inimrööve toimus enne Kyösti Kallio valitsuse tagasiastumist juulis 1930 ja vägivalda tase langes sedamööda, kuidas Lapua liikumise surve soovitud tulemusi andis. On võimalik väita, et kui see ei olnud allasurutud poliitiline võistlus, siis oli see poliitiline vägivald, miks Soome demokraatia hinnet on põhjust alandada. Kuid kui see on nii, siis pidi see piirduma 1930. aastaga, sest pärast 1930. aasta septembrit enam sellisel kujul süstemaatilist vägivalda ei esinenud.³²⁶

Samuti on õigustatud küsida, miks peaks ükskõik missugune protestiliikumisest välja kasvanud vägivald viima vastava riigi demokraatia hinde alandamiseni. See võiks olla õigustatud, kui protestiliikumine või sellele järgnenud vägivald on valitsuse poolt algatatud või toetatud. Soome puhul see nii ei olnud. Kuigi Kallio ja Svinhufvudi valitsused jagasid Lapua liikumise eesmärki – milleks oli kommunistide avalikust elust eemaldamine – ei jaganud nad Lapua liikumise meetodeid. Vastab tõele, et kommunistidevastase tegevuse käigus rikkusid seadust nii Lapua liikumine kui ka need valitsused, ning leidis valitsusametnikke, kes tegid liikumisega mitteametlikku koostööd. Kuid nii Kallio kui ka Svinhufvudi valitsuse tegevus oli ajendatud soovist säilitada Soome parlamentaarne demokraatia, samal

³²⁶ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 357–58; Juha Siltala, „Lapuanliike ja kyyditykset“, *Suomen historia* 7, toim Jukka Tarkka et al. (Espoo: Weilin + Göös, 1987), 195.

ajal kui Lapua liikumine pidas parlamentaarset demokraatiat Soome probleemide põhjuseks. Kui Lapua liikumine soovis muuta parlamendi rolli, soovisid need valitsused muuta parlamendi koosseisu.³²⁷ Ainult niivõrd, kuivõrd Lapua liikumise tegevus oli suunatud kommunistide ja mitte sotsiaaldemokraatide või parlamentaarse süsteemi kui sellise vastu, võib öelda, et liikumisel olid valitsusega samad eesmärgid.

Teine asi on vägivald. Peamine põhjus, miks järjestikused valitsused ei suutnud vägivalda lõpetada, oli kartus, et jõu kasutamine Lapua liikumise vastu võib käivitada uue kodusõja – seekord mitte vasak- ja parempoolsete, vaid parem-äärmuslaste ja mõõdukate parempoolsete vahel.³²⁸ Valitsused lõpetasid vägivalda alles siis, kui lahendasid kommunistide probleemi ja koos sellega kõrvaldasid ka ettekäände edasiseks vägivallaks. Kas oleks siis õige alandada Soome demokraatia hinnet põhjusel, et vägivalda ohjeldamine võttis aega mitu kuud? Kui vastus on jaatav, siis tähendaks see, et igasugune valitsus – autokraatlik või demokraatlik – mis ei suuda takistada protestiliikumiste vägivaldseks muutumist, muutub rohkem autokraatlikumaks ja vähem demokraatlikumaks. See tähendaks ka, et nii Venemaa ajutine valitsus kui ka bolševike valitsus olid eriti autokraatlikud, kuna ei pakkunud kaitset vägivalda eest 1917. aasta sügisel, kui Soomes leidis aset üle 30 vägivaldse surmajuhtumi.³²⁹ Kui see näide tundub revolutsioonilise olukorra tõttu liiga äärmuslik, siis on võimalik tuua näide 1930-ndate Šveitsist.

Novembris 1932 korraldasid äärmuslikumate vaadetega sotsiaaldemokraadid Genfis meeleavalduse, et protestida paremäärmusliku Rahvusliku Liidu (*Union Nationale*) koosoleku vastu. Genfi võimud ei nõustunud paremäärmuslaste koosolekut ära keelama, kuid valmistasid kokkupõrgeteks ja palusid föderaalvalitsusel saata appi sõjaväeüksused. Kui sotsiaaldemokraatide protestimeeleavaldus hakkas kontrolli alt väljuma, andis juhtiv ohvitser käsu tulistada, mille tagajärjel hukkus 13 ja sai haavata 100 inimest. See oli esimene kord pärast 1918. aasta üldstreiki, kui sõjaväge kasutati rahva vastu (1918. aastal sai surma kolm inimest), ja see oli ka viimane kord, kui Šveitsis on sõjaväge tsiviilelanike vastu kasutatud.³³⁰ Šveitsi näide võib tunduda erinev, kuna Šveitsis said inimesed kannatada valitsuse tegevuse, mitte tegevusetuse tõttu nagu Soomes. Kuid ka Šveitsis oli ühiskond võistlevate äärmuslike ideoloogiate tõttu lõhestunud ja hirm revolutsioonilise võimuhaaramise ees oli tõeline. Sündmuste toimumise ajal usuti, et „Genf pääses napilt

³²⁷ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 39–40, 121–122, 125–126, 207, 348, 353, 442–443, 497–498.

³²⁸ Siltala, 373.

³²⁹ Osmo Apunen, „Rajamaasta tasavallaksi.“, *Suomen historia* 6., toim Jukka Tarkka et al. (Espoo: Weilin+Göös, 1987), 309.

³³⁰ Julia Slater, „When the Army Killed Civilians“, SWI swissinfo.ch, 9.11.2007, <https://www.swissinfo.ch/eng/when-the-army-killed-civilians/6239400>; Nick Heath, „1932: The Geneva Massacre“, libcom.org, 17.9.2006, <http://libcom.org/history/1932-the-geneva-massacre>.

kommunistlikust putšist“.³³¹ Kas Šveitsi tuleks pidada 1932. aastal vähem demokraatlikuks põhjusel, et vägivalda ei õnnestunud vältida?

Lihtne põhjus, miks ei saa olla seost demokraatia ja vägivaldsete protestide puudumise vahel, seisneb selles, et mida demokraatlikum on riik, seda rohkem on seal ka vabadust protestida. Ja mida rohkem on proteste, seda suurem on võimalus, et mõned neist võivad muutuda vägivaldseks. Vägivaldsetel protestidel on seos pigem ühiskonna lõhestumise kui riigikorra tüübiga – sest mida lõhestunum on ühiskond, seda enam on mingil ajahetkel põhjust vägivaldseid proteste oodata. Kuid demokraatlike riikide puhul tuleks eeldada, et nad lahendavad lahkarvamused arutelude ja kompromisside teel ning ei lase neil kasvada lõhedeks – mis viib järelduseni, et vägivaldsed protestid demokraatlikus riigis on märk sellest, et demokraatlik valitsemisviis ei tööta korralikult. Samamoodi tuleks eeldada autokraatlike riikide puhul, et lahkarvamused surutakse juba eos maha ja neil ei lasta protestide kujul nähtavale ilmuda – mis viib sarnase järelduseni, et vägivaldsed protestid autokraatlikus riigis on märk sellest, et autokraatlik valitsemisviis ei tööta korralikult. Kuid kui vägivaldsete protestide esinemine muudab demokraatliku valitsuse vähem demokraatlikuks ja autokraatliku valitsuse vähem autokraatlikuks – siis on see kasutu riikide hindamiseks demokraatia–autokraatia skaalal.

Erakorralised volitused

Teine oluline tunnus, mis iseloomustab seda, „kuidas“ kommunistid Soomes avalikust elust välja tõrjuti, ja veelgi üldisemalt, „kuidas“ poliitilist võistlust saab demokraatias alla suruda, on selleks kasutatavad volitused. On hästi teada, et kriiside ajal kalduvad demokraatlikud valitsused kasutama erakorralisi volitusi, mis erinevad põhimõtteliselt tavapärastel aegadel kasutatavatest volitustest. Kriisid nõuavad otsustavat ja viivitamatut tegutsemist, mis on vastuolus demokraatia aeglaste protseduuridega, mis on omakorda võimude lahususe vältimatu kõrvalmõju. Et sellest vastuolust üle saada kalduvad demokraatlikud riigid, nii suured kui ka väikesed, kriiside ajal võimude lahususe põhimõttest loobuma.³³²

Kui vastus küsimusele „kuidas“ Soomes poliitilist võitlust alla suruti on, et seda tehti erakorraliste volituste abiga, ja kui erakorraliste volituste kasutamine tähendab ebademokraatlikke meetodeid, siis on õigustatud küsida, kas Soome demokraatia hinnet tuleks selle tõttu alandada. Sõdadevahelises Soomes kasutati erakorralisi volitusi vähemalt kolmel korral: kaks korda 1930. aasta suvel Lapua kriisi ajal ja üks kord 1932. aasta talvel Mäntsälä mässu ajal. Lapua kriisi ajal kasutati erakorralisi volitusi kommunistide ja Mäntsälä mässu ajal Lapua liikumise vastu. Suvel 1930 suleti kommunistlikud ajalehed ja arreteeriti kommunistidest parlamendi liikmed ning talvel 1932 koheldi Lapua liikumist täpselt samamoodi – nende juhid arreteeriti, ajalehed said ilmumiskeelu ja organisat-

³³¹ *The Times*, 14.11.1932, 12.

³³² Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, vii–viii, 3–14.

sioonid suleti. Ainus põhimõtteline erinevus 1930. ja 1932. aasta vahel oli see, et esimesel juhul võttis valitsus ise endale erakorralised volitused ja rikkus sellega põhiseadust, kuid teisel juhul jäi valitsus seaduse raamidesse ja kasutas riigikaitseadust, mille parlament oli koos „kommunistiseadustega“ novembris 1930 vastu võtnud. Olukorra iroonia seisnes selles, et riigikaitseadust kasutati Lapua liikumise ja mitte kommunistide vastu, nagu see oli algselt mõeldud.³³³

Põhiseaduse rikkumine ja erakorraliste volituste kasutamine annab põhjuse küsida, kas Soomes piirati poliitilist võistlust ebademokraatlikke meetodeid kasutades. See oleks võinud tõesti nii olla, kui parlamendilt oleks võetud võimalus valitsuse üle järelevalvet teostada või kui valitsus oleks käitunud pahauskelt ja kasutanud erakorralisi volitusi mitte kriisieelse olukorra taastamiseks, vaid mingitel muudel eesmärkidel.³³⁴ Juunis 1930, kui Lapua kriis oli haripunktis, oli Eduskund suvevaheajal ja kavatses kokku tulla alles septembris. Kuid vahetult pärast põhiseadust rikkuvate otsuste vastuvõtmist kirjutas peaminister Kallio Eduskunna esimehele ja palus tal parlament erakorraliseks istungjärguks kokku kutsuda. Sellest järeldub, et Kallio ei kasutanud ära olukorda, kus parlament ei olnud koos, vaid vastupidi – soovis, et parlament võimalikult kiiresti kokku tuleks. Soov, et parlament kiidaks tagantjärele heaks valitsuse astunud sammud ja vabastaks valitsuse seaduserikkumise vastutusest, oli ainult osa Kallio eesmärgist. Veelgi olulisem oli soov, et parlament hakkaks koostama vajalikke seadusi, et valitsus saaks valitseda seadusi rikkumata.³³⁵

Juulis 1930, kui Svinhufvudi valitsus põhiseadust rikkus ja lasi ilma parlamendi eelneva nõusolekuta vahistada kommunistidest parlamendi liikmed, oli Eduskund juba erakorralisele istungjärgule kogunenud. Seetõttu oli parlamendi juba sündinud tõsiasjade ette asetamine vähemalt tehniliselt välditav. Kuid sellest ei tulene nagu ei oleks Svinhufvudi valitsus käitunud heas usus. Nii tema kui ka Kallio valitsuse eesmärk oli avaliku korra taastamine. Nad tegid seda täites Lapua liikumise nõudmised – peatades kommunistlike väljaannete ilmumise ja eemaldades kommunistid parlamendist. Nad ei saanud tegutseda seaduse järgi, sest sellel ajal ei olnud olemas ühtegi seadust, mis oleks ette näinud erakorraliste volituste kasutamist hädaolukordades. Kuid parlamendil oli võimalus põhiseaduse rikkumist taunida ja nii Kallio kui ka Svinhufvudi valitsused ametist tagandada. Ja ebaseaduslikud meetmed, mida parlamendile esitati kui juba sündinud tõsiasju, ei olnud tagasivõetavad. Iga uus valitsus oleks võinud kommunistlike ajalehtede ilmumiskeelu tühistada ja kommunistidest parlamendi liikmed vahi alt vabastada. Sellest järeldub, et erakorraliste volituste kasutamine ja isegi põhiseaduse rikkumine nendel kahel korral ei tõenda, et kommunistide eemaldamine poliitilisest võistlusest oleks toimunud ebademokraatlikult.

Kui võrrelda Soomet Eesti, Šveitsi ja Tšehhoslovakkia, siis oli Soomes erakorraliste volituste kasutamine selgelt kõige tagasihoidlikum. See oli kõige

³³³ *Uusi Suomi*, 29.2.1932; Häikiö, *Suomen leijona*, 499–501, 517–518.

³³⁴ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 144–146, 297–306.

³³⁵ Valtiopäivät, 1930. Pöytäkirjat, 931–935, 939–941.

ulatuslikum Eestis, kus oli tavaline kasutada sõja- või erakorralist seisukorda nii kommunistide kui ka paremäärmusliku vabadussõjalaste liikumise vastu. Üleriigiline erakorraline seisukord kuulutati välja neljal korral: 1918. aastal vastusena Nõukogude Venemaa sissetungile, 1924. aastal vastusena kommunistide riigipöördekatsele ning 1933. ja 1934. aastal vastusena vabadussõjalaste liikumisele. Osades riigi piirkondades kehtis erakorraline seisukord kogu sõdadevahelise aja, sealhulgas ka aastatel 1918–1932, kui Polity hindas Eesti täielikuks demokraatiaks. Erakorralist seisukorda ei kaotatud kunagi Tallinnas, Venemaaga piirnevatel aladel ja raudteel.³³⁶ Demokraatliku Eesti valitsuste poolt kasutatud meetodid olid selgelt karmimad nendest, mida kasutati Soomes. Kõige äärmuslikumatel juhtumitel anti kommunistid sõjakohtu alla ja hukati.³³⁷

Eesti demokraatia kokkukukkumine toimus rahumeelselt ja seda tehti erakorralisi volitusi kasutades. Eesti näib kinnitavat arvamust, et erakorraliste volitustega liialdamine võib saada demokraatiale saatuslikuks. Hädaolukordadeks mõeldud meetmete normaliseerimisel on vältimatu kõrvalmõju. See paneb inimesed uskuma, et ilma diktaatorlike volitusteta ei olegi edukas valitsemine võimalik, mis ei saa jätta õõnestamata usaldust demokraatliku valitsemisviisi vastu.³³⁸ Demokraatia lõppvaatused Eestis ja Weimari Saksamaal olid tõepoolest silmatorkavalt sarnased. Septembris 1932 kasutas kantsler Papen president Hindenburgi kuupäevata kirja, et Riigipäev laiali saata enne, kui parlament saaks valitsusele umbusaldust avaldada.³³⁹ Oktoobris 1934 kasutas peaminister Karl Einbund samuti riigipea kohusetäitja Pätsi kuupäevata kirja, et parlamendi istungjärk määramata ajaks peatada. Einbundile ei meeldinud Riigikogus valitsev meeleolu ja asjaolu, et valitsus ei kontrollinud enamust.³⁴⁰

Kuid ka Šveitsis oli tavaline, et valitsus kasutas ulatuslikke erakorralisi volitusi nii vasak- kui ka paremäärmuslaste ohjeldamiseks. Parlament andis valitsusele erakorralised volitused kahel korral: juunis 1927 ja uuesti augustis 1939. Valitsusele anti luba piirata dekreetidega põhiseaduslikke vabadusi, sealhulgas sõna-, ajakirjandus-, kogunemis- ja ühinemisevabadust. Sellised ulatuslikud erakorralised volitused kehtisid kuni detsembrini 1945.³⁴¹ Sõdadevahelises Tšehhoslovakkias sellist valitsusele erakorraliste volituste andmist ei toimunud ja eriolukord kuulutati välja ainult kahel korral: 1920. aasta detsembris, kui kommunistide algatatud üldstreik muutus vägivaldseks, ja septembris 1938 vastusena SdP ultimaatumile. Kuid Tšehhoslovakkia valitsuste käsutuses olid ülejäänud kolme riigiga võrreldes selgelt kõige tõhusamad hädaolukorra seadused. Esimene selline seadus võeti

³³⁶ Riigi Teataja 3 (1918); 20, 61, 86 (1921); 19, 115/116 (1922); 31/32, 145 (1924), 54, 89 (1926); 14, 114 (1927); 60, 69, 92, 98 (1929); 24, 28, 65, 84 (1930); 26, 42, 87 (1931); 84 (1932); 2, 16, 20, 30, 69, 83, 90, 107 (1933); 4, 22, 23, 74 (1934).

³³⁷ Rosenthal ja Tamming, *Sõda pärast rahu*, 580–581, 640–641.

³³⁸ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 296, 301; Ian Kershaw, toim, *Weimar: Why Did German Democracy Fail?* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1990), 2–3.

³³⁹ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 57.

³⁴⁰ V Riigikogu, V istungjärk, 1934. Protokoll 124; Pajur, *Konstantin Päts*, 496–502.

³⁴¹ O'Brien, „Switzerland and National Anti-Communist Measures“, 337–343, 348–349.

vastu juba 1920. aastal ja kui kasutada Giovanni Capoccia väljendit, siis täiustati äärmuslaste rünnakute tõrjumiseks mõeldud „seadusandlikke relvi“ pidevalt kogu sõdadevahelise aja jooksul.³⁴²

Selles, kuidas anti valitsustele erakorralisi volitusi Soomes ja ülejäänud kolmes demokraatlikus riigis, võis olla erinevusi. Kuid kõigis neljas riigis oli alati olemas mingil kujul parlamendi heakskiit, mistõttu ei saa olla kahtlust selles, et erakorraliste volituste andmine toimus demokraatlikult. Isegi Eestis, kus alati ei korraldanud parlamendihääletusi mitmete valitsuste poolt välja kuulutatud või pikendatud erakorraliste seisukordade kinnitamiseks, kiideti need heaks vaikides – sest parlament võis igal ajal avaldada valitsusele umbusaldust ja kinnitada ametisse uue valitsuse, kes oleks saanud erakorralise seisukorra kaotada. Alles oktoobris 1934 muutus erakorraline seisukord Eestis ebademokraatlikuks, sest alles siis peatati Riigikogu istung määramata ajaks ja demokraatlikult valitud parlamenti ei kutsutud enam kunagi uuesti kokku.

Demokraatia külmumispunkt

Ülaltoodud arutlust kokku võttes on Polityt võimalik kaitsta kriitika eest, et ta on osaluse kui ühe demokraatia võtmelemendi oma hinnangutest välja jätnud. Polity loogika on selles osas õige. Demokraatliku riigi kodanikel on kahel moel võimalik riigivalitsemises osaleda: omades valimisõigust, mille ulatus näitab võrdsust, ja omades kandideerimisõigust, mille ulatus näitab vabadust. Demokraatiat eristab mittedemokraatiast pigem vabadus kui võrdsus, sest osalemisest pole kasu kui kodanikel puudub valikuvõimalus. Järelikult tulekski mõõta pigem võistlust kui osalemist.

Polity on demokraatia hindamisel õigesti keskendunud poliitilisele võistlusele, kuid kodeerimisel kasutatud hindamispõhimõtteid, nagu „20% või rohkem täiskasvanud elanikkonnast“, „parteid, kes said valimistel üle 10% häältest“ ja „kommunistlikud parteid“, ei saa loogika ja võrdleva meetodiga õigustada. Minu analüüs näitab, et poliitiline võistlus ei sõltu erakondade toetuse suurusest ega ka sellest, kas erakonnad on kommunistlikud, ega isegi sellest, kas nad on asendatavad. Samuti ei saa poliitiline võistlus sõltuda erakondadest, mis pole tavalised erakonnad, vaid demokraatiasse vaenulikult suhtuvate suurriikide tööriistad, nagu olid kommunistid Soomes ja natsionaalsotsialistid Tšehhoslovakkias. Poliitiline võistlus ei saa ka sõltuda ühiskonnarühmadest, kes soovivad seda kaotada, nagu olid vabadussõjalaste liikumine Eestis ja Lapua liikumine Soomes. Erakondade arvu ja demokraatia vahel ei saa olla seost, sest demokraatia jaoks ei ole oluline mitte valikuvõimaluste arv, vaid võimalus valida. Kui valida on vähemalt kahe võistleva valikuvõimaluse vahel, siis saavad inimesed ikkagi valida muutuse, isegi siis, kui nad ei saa valida seda, mis oleks olnud nende esimene eelistus. Kahjuks on ainsa juhtumi puhul, kus demokraatia ellu ei jäänud, mõlemad Polity loogikad valed. Kodeerimisel kasutatud loogika on vale, sest aastatel 1936–1940 on

³⁴² Capoccia, „Legislative Responses against Extremism“, 707–714, 728, 734.

poliitiline võistlus Eestis hinnatud täpselt samale tasemele kui Soomes aastatel 1931–1943. Kuid Eestis olid kõik erakonnad keelatud, Soomes aga ainult kommunistlikud erakonnad. Ja üldine loogika on vale, sest Eesti on hinnatud autokraatiaks mitte muutuste tõttu, mis mõjutasid poliitilist võistlust, vaid muutuste tõttu, mis mõjutasid seda, kuidas valiti presidenti ja missugused olid piirangud tema võimule.

Kuigi riigijuhtidele keskendumine võib olla kasulik riikide liigitamisel erineva astme autokraatiateks – näiteks ei ole Polity kodeerinud Stalini Nõukogude Liitu ja Hitleri Saksamaad täielikeks autokraatiateks, sest *vozhd* ja *führer* ei olnud pärilikud valitsejad – ei sobi see otsustamiseks, missugune riik on demokraatlik ja missugune ei ole. Kui mõelda demokraatlikule riigivalitsemisele kõige laiemas tähenduses, siis peab see hõlmama seadusandlikku ja täidesaatvat haru, presidendit ja parlamentaarset vormi (või nende kahe kombinatsiooni), monarhiat ja vabariiki ning isegi ainulaadseid vorme nagu Šveitsi süsteem. Minu analüüs näitab, et demokraatia ei sõltu valitsuste võimust, nende erinevatest vormidest ega ka valimisprotsessi eripäradest. Eriti ilmne on see kriiside ajal, kui demokraatlikud valitsused saavad rikkuda põhiseadusi ja käituda nagu diktaatorid. Demokraatia ei sõltu sellest, mis on kirjas põhiseadustes, vaid sellest, kuidas põhiseadusi täidetakse ja eriti – kes neid täidavad. Selle üle, kes seadusi kehtestab ja eriti – kes neid kriiside ajal rikub, ei saa olla muud lõplikku järelevalvet kui vallandamine ja asendamine. Sellist järelevalvet ei saa olla ilma vähemalt kahe võimuallikata, milleks on valitsus ise ja võim, mis suudab valitsuse vallandada ja teisega asendada – mis ei ole midagi muud, kui võimude lahusus selle mõiste kõige algelisemas tähenduses.

Kuid valitsuse üle ei saa vallandamise ja asendamisega järelevalvet teostada ning võimude lahususest on vähe kasu, kui võimul oleval valitsusel pole alternatiive. Mis paneb demokraatia rohkem kui millestki muust sõltuma poliitilisest võistlusest. Autokraatias võivad olla samuti parlamendid, valimised, põhiseadused ja isegi mõned võimude lahususe elemendid. Kuid see, mis neil puudub, on poliitiline võistlus – võimulolevale valitsusele väljakutset esitavate alternatiivsete valitsuste olemasolu. Eesti juhtum on selle tõestuseks. Ka Eestis olid pärast 1934. aastat valimised ja parlament ja põhiseadus. Mida Eestis enam ei olnud, oli poliitiline võistlus. Kodeerides Eesti üleminekut demokraatialt autokraatialle, jätab Polity selle olulise asjaolu kahetsusväärse kombel tähelepanuta.

Lisaks olukordadele, mida kasutab demokraatia mõõdupuudena Polity, uurisin ma ka mõningaid teisi olukordi, mis Soomes esinesid ja mida võidakse samuti kasutada demokraatialle hinnangu andmiseks. Nendeks on poliitilise vägivalga esinemine ja erakorraliste volituste kasutamine. Minu analüüs näitab, et poliitilise vägivalga juhtumeid ei saa kasutada piisava tõendina otsustamiseks, kas riigid on demokraatlikud või mitte, sest poliitiline vägivald on märk tõrgetest mitte ainult demokraatlikus, vaid ka autokraatlikus valitsemisviisis. Erakorraliste volitustega on teisiti. Erakorraliste volituste kasutamise ja demokraatia vahel on seos, mida autokraatias ei esine. Põhjus peitub erakorraliste volituste ebademokraatlikus olemuses, millest tulenevalt saavad neid erakorralisteks volitusteks pidada ainult demokraatlikud riigid, sest autokraatlike riikide jaoks on tegemist tavapäraste

volitustega. Samal põhjusel võib erakorralisi volitusi kasutada ühteviisi edukalt nii demokraatia päästmiseks kui ka hävitamiseks. Kõik neli võrdlusriiki kasutasid sõdadevahelisel ajal erakorralisi volitusi, kuid demokraatia hävinguni viis see ainult Eestis. Eesti oli ka riik, kus erakorraliste volituste kasutamine oli kõige laiaulatuslikum ja kus see oli muutunud pigem normiks kui erandiks. Sarnasused Weimari Saksamaaga lubavad arvata, et erakorraliste meetmete normaliseerimine võib olla demokraatia läbikukkumist soodustav tegur. Sellegipoolest ei olnud see mitte erakorraliste volituste kasutamine, vaid poliitilise võistluse kaotamine, mis hävitas demokraatia Eestis.

Sellest järeldeb, et demokraatia külmumispunkt peab olema seal, kus poliitiline võistlus lõppeb. See lõppeb siis, kui võimulolevale valitsusele ei ole enam reaalselt alternatiivi. Sõdadevahelise aja Soomet ei saa pidada piiripealseks juhtumiks, sest Soome oli sellest punktist tublisti ülalpool – niisama selgelt nagu Eesti oli pärast 1934. aastat sellest tublisti allpool. Kuid vaatamata Polity järeldeste vaidlustamisele, ei sea ma kahtluse alla seda, kas Polity andmebaas on üldse kasutatav. Ma saan ainult nõustuda Gerardo Muncki ja Jay Verkuileniga, et „omada demokraatia uurimiseks andmebaasi, isegi kui see on osaliselt vigane, on parem kui üldse mitte omada mitte mingisugust andmebaasi“.³⁴³ Polityst märksa olulisem on antud juhul siiski see, millisel määral on demokraatia suhteline ja kokkuleppeline mõiste ja millisel määral ta seda ei ole. On võimalik väita, et demokraatia vabaduse mõõde ei vaja kokkuleppelisi künniseid, kuid demokraatia võrdsuse mõõde võib neid vajada, eriti kui tegemist on ajalooliste demokraatiatega.

1.2 Demokraatia dilemmad

Demokraatial ei saaks olla mõju riikide julgeolekule kui ta enne kriisides kokku kukub. Selle alapeatüki eesmärgiks on uurida seoseid, mis tekivad demokraatia ja julgeoleku vahel demokraatlikus ühiskonnas ja vastata küsimusele, kuidas demokraatia ise mõjutab seda, et Soomes jäi demokraatia püsima, kuid Eestis mitte.

Demokraatia sallivuse dilemma ja demokraatia suveräänsuse dilemma

Demokraatia on majandus- ja humanitaarkriiside poolt haavatav. Majandusliku julgeoleku kadumine nii nagu ükskõik missuguse julgeoleku kadumine võib käivitada ahelreaktsiooni ja lõppeda demokraatia kriisiga või halvimal juhul demokraatiast loobumisega. Alates esimese maailmasõja lõpust kuni külma sõja alguseni tabasid Euroopat kolm majanduskriisi: esimese maailmasõja järgne majanduskriis, 1930-ndate suur depressioon ja teise maailmasõja järgne majanduskriis. Ainult 11 demokraatiat 20-st elasid üle kõik kolm majanduskriisi,

³⁴³ Munck ja Verkuilen, „Conceptualizing and Measuring Democracy“, 31.

mis teeb demokraatiate ellujäämisprotsendiks 55%.³⁴⁴ Demokraatia jäi püsima ainult kahes pärast esimest maailmasõda loodud uues või taastatud riigis: Iirimaa ja Soomes.

Soome demokraatia pani kõige tõsisemalt proovile 1930-ndate suur depressioon, mille mõju oli Soomes kõige valusamini tunda aastatel 1931–1932.³⁴⁵ Esimene tõsisem kriis tabas Soome demokraatiat 1930. aasta kevadel ja suvel, kui Lapua liikumise toetajad pettusid Soome parlamentaarses demokraatias, sest see ei olnud suuteline lõpetama kommunistide avalikku tegevust. Lahendusena hakkas Lapua liikumine ise kommunisteks peetud inimesi ühiskonnast eemaldama. Röövitud isikud sõidutati tavaliselt Soome idapiirile ja sunniti minema üle piiri Nõukogude Liitu.³⁴⁶ Lapua liikumise vägivald vähenes sedamööda, kuidas Soome president, valitsus ja parlament astusid samme kommunistide eemaldamiseks Soome avalikust elust. Lapua kriisi lõpuks võib pidada 1930. aasta sügise erakorralisi valimisi, kui kommunistide eemaldamist pooldavad erakonnad said parlamendis vajaliku 2/3 häälteenamuse ja võtsid vastu vastavad seadused. Teist korda näitas Lapua liikumine oma jõudu 1932. aasta talvel Mäntsälä mässu ajal. Koos umbes 500 relvastatud kaitseliitlasega esitati ultimatiivne nõudmine, et valitsus peab tagasi astuma, kuna suhtub liiga leebelt sotsiaaldemokraatidesse. Selleks ajaks oli sotsiaaldemokraatidest saanud Lapua liikumise peamine sihtmärk, sest kommunistid olid Soome avalikust elust juba välja tõrjutud. Erinevalt 1930. aasta suvest käitus valitsus nüüd eesotsas president Svinhufvudiga kiirelt ja otsustavalt: Lapua liikumise juhid arreteeriti ja nende ajalehed ning organisatsioonid suleti.³⁴⁷

Nii 1930. aasta Lapua kriis kui ka 1932. aasta Mäntsälä mäss olid demokraatia sallivuse dilemma väljendused. Esimesel juhul oli küsimus selles, kas Soome demokraatlik ühiskond peab sallima kommuniste, kelle tegevust suunas piiri tagant vaenulik suurriik ja kelle eesmärgiks oli demokraatia Soomes kaotada. Teisel juhul oli küsimus selles, kas Soome demokraatlik ühiskond peab sallima Lapua liikumist, keda küll ei juhitud piiri tagant, kuid kes soovis relvaahvardusel sundida Soome ühiskonnale peale oma valikuid, millel puudus enamuse toetus ja mis oleksid demokraatiat väga tugevalt piiranud kui mitte seda täielikult hävitanud. Tingimused kommunistide põhjustatud sallivuse dilemma tekkimiseks olid Soomes sarnased naaberriik Eestiga, kuid demokraatia kriisiks arenes see ainult Soomes. Põhjuseks oli demokraatia suveräänsuse dilemma, mis tekkis ainult Soomes.

³⁴⁴ Aastal 1921 oli Euroopas 29 riiki, neist 20 olid demokraatlikud. Neli demokraatiat ei elanud üle esimese maailmasõja järgset majanduskriisi, neist kaks vana riiki (Hispaania ja Portugal) ning kaks uut või taastatud riiki (Poola ja Leedu). Neli demokraatiat ei elanud üle ka suurt depressiooni, neist jälle kaks vana riiki (Saksamaa ja Austria) ning kaks uut riiki (Eesti ja Läti). Üks demokraatlik riik (Tšehhoslovakkia) ei elanud üle teise maailmasõja järgset majanduskriisi.

³⁴⁵ Karvonen, „Finland: From Conflict to Compromise“, 145.

³⁴⁶ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 357–58; Siltala, „Lapuanliike ja kyyditykset“, 195.

³⁴⁷ *Uusi Suomi*, 29.2.1932; Häikiö, *Suomen leijona*, 474–477, 498–501, 517–518.

Eestis olid kommunistid 1930. aasta kevadeks poliitilisest elust eemaldatud,³⁴⁸ kuid Soomes tegutsesid nad edasi. Põhjuseks oli erinev rahva enamuse tahe. Nii Eestis kui ka Soomes suhtusid kommunistidesse sallivalt sotsiaaldemokraadid ja teised vasakpoolsed erakonnad ja muidugi ka kommunistid ise. Kui liita kokku neile valimistel antud hääled, siis annab see tulemuseks, et aastatel 1920–1929 oli kommunistide jätkuva sallimise poolt Eestis 30–34% ja Soomes 39–41% ühiskonnast, mis ei moodustanud enamust kummaski riigis. Kuid erinevalt Eestist pooldas Soomes kommunistide sallimist veel ka rahvusvähemust esindav erakond. Koos soomerootslaste erakonnaga oli kommunistide sallimist pooldavatel erakondadel parlamendis enamus, mis jäi aastatel 1920–1929 vahemikku 51–53%. Kuna demokraatias võrdub enamuse tahe rahva ehk suverääni tahtega, siis oligi Soomes suverääni tahe selline, et kommunistide tegevust tuleb jätkuvalt sallida, erinevalt Eestist, kus suverään otsustas, et kommunistide sallimine tuleb lõpetada. See põhjustaski Soomes demokraatia suveräänsuse dilemma, sest oma tegevusega seadis suverään ise demokraatia ohtu.

Suveräänsuse dilemma ei võimaldanud Soomes sallivuse dilemma lahendada ja see jätkas süvenemist. Ühe äärmusliku vähemuse sallimine tõi vastureaktsioonina kaasa teise vähemuse äärmustumise. Osa nendest inimestest, kes ei pooldanud kommunistide jätkuvat sallimist, ja kelle esindajad jäid parlamendis hääldetega 47–49% napilt vähemusse, ei olnud ühel hetkel enam nõus alluma enamuse tahtele ja hakkasid suveräänile vastu. Lapua kriis oli oma olemuselt mäss ehk teist tüüpi kriis,³⁴⁹ millel on kalduvus kasvada üle kodusõjaks. Kodusõda tekib tavaliselt siis kui ühiskond on võrdselt lõhenenud ja just selline oli seis Soomes Lapua kriisi ajal. Selliseks oli olukord kujunenud demokraatia loomupäraste omaduste mõjul. Ühelt poolt oli seda kujundanud ainult demokraatiale omane sallivus, ilma milleta ei saaks eksisteerida avatud ühiskond koos ideede turu ja fallibilismi põhimõttega, kuid millega kaasneb paratamatult ka ühiskonda lõhestavate ideede levimine. Ja teiselt poolt oli seda kujundanud ainult demokraatiale omane avalikkuse kontroll koos enamuse võimuga, ilma milleta ei saaks rahvas, kes on demokraatias suverään, võimu teostada. Soome võrdlus Eestiga kinnitab Popperi väidet, et kõik demokraatia dilemmad taanduvad lõppkokkuvõttes suveräänsuse dilemmale, sest sallivuse dilemma on lahendatav nagu näitab Eesti juhtum. Kuid samamoodi kehtib ka väide, et suveräänsuse dilemma lahendus sõltub omakorda julgeoleku dilemma lahendusest. Põhjust, miks Soomes ei õnnestunud sarnaselt Eestile sallivuse dilemma juba eos lahendada, tuleb otsida nende ühiskonnarühmade juurest, tänu kellele see ei õnnestunud, ja eriti sellest, missugused olid nende arusaamad julgeolekust.

³⁴⁸ Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 42–44.

³⁴⁹ Kriiside tüüpide kohta vt allmärkus 146.

Soomerootslased ja „ebapäha liit“

Soomes oli selliseks rühmaks soomerootslaste erakond, kelle poolt hääletas aastatel 1920–1929 11–12% valijatest, mis vastas peaaegu täpselt rootsi keelt kõnelevate inimeste osakaalule Soomes.³⁵⁰ Enne 1906. aasta parlamendiuuendust – mis kehtestas üldise valimisõiguse ja andis Soomele moodsa ühekojalise parlamendi nimega Eduskunta –, sai Soome suurvürstiriigi kui Vene impeeriumi autonoomse osa maapäeva valimistel osaleda vähem kui 10% täiskasvanud elanikkonnast.³⁵¹ Soomes elavad rootslased olid nendel valimistel tugevalt üleesindatud. Moodustades alla 13% elanikkonnast oli nende käes 50% maapäeva kohtadest ja sisuline kontroll kogu maapäeva üle, sest nad kontrollisid kahte maapäeva seisuslikest kodadest: aadlike koda ja linnakodanike koda. See oli võimalik, sest aadliperekonnad olid ülekaalukalt rootsikeelsed, nagu ka jõukamad linnakodanikud.³⁵² Seepärast oli rootsikeelse elanikkonna jaoks tegemist dramaatilise poliitilise võimu kaotusega, kui esimestel Eduskunna valimistel õnnestus soomerootslaste erakonnal saada enda kätte ainult 12% parlamendikohtadest. Viis, kuidas rootsikeelne vähemus hakkas otsima julgeolekutagatise kohe pärast 1906. aasta parlamendiuuendust ja jätkas nende otsimist kuni 1950-ndateni välja,³⁵³ näitab kui vähe, kui üldse, oli neil usku soomekeelse enamuse heatahtlikkusse.

Eriti ohustatuna tundsid soomerootslased ennast 1920-ndatel ja 1930-ndatel, kui pärast üldise valimisõiguse kehtestamist sai Maaliidust (*Maalaisliitto*)³⁵⁴ kiiresti sotsiaaldemokraatide järel suuruselt teine parlamendierakond. Maaliit oli

³⁵⁰ Vt allmärkus 309.

³⁵¹ Soomes sai 20. sajandi alguses maapäeva valimistel osaleda 7,2% linnaelanikkonnast ja 4,3% maarahvast. Osakaalud on arvatud kirikuraamatutesse sissekantud inimest arvust. Aastal 1900 elas 12,6% Soome elanikkonnast linnades ja 87,4% maal. See teeb kaalutud keskmiseks valimisõiguslike inimeste osakaaluks 4,6% ja valimisõiguslike inimeste arvuks ligikaudu 126 000. Pärast 1906. aasta uuendust said kõik üle 24-aastased inimesed valimisõiguse, mis tõstis hääleõiguslike inimeste arvu ligikaudu 1 272 000 peale. See teeb 46,9% kogu elanikkonnast kui kasutada 1900. aasta andmeid. Kasutades sama suhtarvu saame, et enne 1906. aasta uuendust omas Soomes valimisõigust 9,9% üle 24-aastastest inimestest – vt Marko Tikka, „Mitä tapahtui?“, *Kansa kaikkivaltias – Suurlakko Suomessa 1905*, toim Pertti Haapala et al. (Helsinki: Teos, 2008), 18; *Edustuksellisen kansanvallan läpimurto Suomessa*, Eduskunta (Helsinki: Edita, 2006), 18; teistel andmetel said maapäeva valida 25% täisealistest meestest ehk umbes 12,5% kogu täisealisest elanikkonnast – vt Petri Karonen, Matti Roitto ja Jari Ojala, „Poliittiset kulttuurit 1430–1930“, *Kansanvallan polkuja. Demokratian kehityspiirteitä Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvun lopulta 2020-luvulle*, Henrik Meinander, Petri Karonen, Kjell Östberg, toim, (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018), 103.

³⁵² Hannu Mustakallio, „Jumalan johtama lakko“, *Kansa kaikkivaltias – Suurlakko Suomessa 1905*, toim Pertti Haapala et al. (Helsinki: Teos, 2008), 169; Vesa Vares, „Suurlakon häviäjät“, *Kansa kaikkivaltias – Suurlakko Suomessa 1905*, toim Pertti Haapala et al. (Helsinki: Teos, 2008), 362; Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 16; *Edustuksellisen kansanvallan läpimurto Suomessa*, 10.

³⁵³ Mais 1906 avaldas Soome Rootsi Rahvapartei oma esimese ametliku programmi – vt Olavi Borg, *Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964* (Porvoo, Helsinki: WSOY, 1965), 66–69; Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 263–65.

³⁵⁴ Praeguse nimega Soome Keskerakond (*Suomen Keskusta*).

soomekeelsetest erakondadest esimene, kes avastas rahvusluses peituvad võimalused võitluses valijate häälte pärast. Erilise umbusuga suhtusid maaliitlased riigiametnikesse ja suurtöösturitesse, kellest suur osa olid rootsikeelsed. Pole põhjust imestada, et Maalidu ja soomerootslaste erakonna vahel olid kokkupõrked kerged tekkima. Kuigi mõlemad olid rahvuslikud, oli üks populistlik, eliidivastane ja egalitaarne; teine aga konservatiivne, elitaarne ja monarhistlik.³⁵⁵

Asjaolu, et valijatele tundus Maalidu rahvuslik ja rootsi keele vastu suunatud programm meeldivat, pani rootsikeelset vähemust ennast üha ebakindlamalt tundma. Samas pandi tähele, et sotsiaaldemokraadid, kes kaotasid valimistel hääli Maaliidule, jäid sellele vaatamata rahvusliku programmi suhtes täiesti ükskõikseks.³⁵⁶ Just see – sotsiaaldemokraatide ükskõiksus rahvusluse suhtes ühelt poolt ja soomerootslaste turvatunde puudumine teiselt poolt – panigi aluse „ebapühale liidule“ kahe erakonna vahel. Nagu sotsiaaldemokraatide juht Väinö Tanner naljatades ütles, oli see „aadli ja proletariaadi ühisrinne kodanluse vastu“.³⁵⁷ Ernst Estlander, põhimõttekindel ja tugevate antisotsialistlike vaadetega mõjukas rootsikeelne parlamendiliige, pidas liitu vältimatuks ja ütles, et see on ainus tagatis soome rahvusluse vastu.³⁵⁸ „Ebapüha liit“ muutus veelgi „ebapühamaks“ kui kommunistid hakkasid osalema avalikus poliitilises võistluses ja võtsid omakorda hääli ära sotsiaaldemokraatidelt. Nüüd vajab liit parlamendis enamuse kontrollimiseks ka kommunistide toetust.

Soomerootslaste arusaam julgeolekust pidi olema see, mis tõukas neid ebaoloomulikku liitu sotsiaaldemokraatide ja kommunistidega. Mis omakorda näitab, et Kenneth Waltzi tuntud ütlus – riigid on enesekaitseks valmis liituma kasvõi „saatanaga“ – kehtib mitte ainult rahvusvahelises süsteemis, vaid ka riigisiselt, kus riikide asemel on erinevad ühiskonnarühmad.³⁵⁹ See, mis tõukas soomerootslasi otsima kaitset „ebapühast liidust“, oli hirm enamuse türannia ees. Teiste sõnadega: selleks oli kartus, et soomekeelne enamus ei pruugi austada rootsikeelse vähemuse õigusi – mis ei ole midagi muud kui sallivuse dilemma.

Demokraatia koos üldise valimisõiguse ja poliitilise võistlusega tõi kaasa ka selle, et konkurentsipüsimiseks hakati kasutama äärmuslikke ideid, mis tekitas lõhesid rahvuste ja ühiskonnakihtide vahel. Ühe rühma äärmustumine tõi vastusena kaasa teise rühma äärmustumise, mis kokkuvõttes viis üldise turvatunde languseni. See omakorda sundis ühiskonnarühmi käituma nii nagu nad peavadki käituma Hobbesi anarhias. Pole vahet, kas tegemist on ühiskonnaga, mis koosneb ühiskonnarühmadest, mida esindavad erakonnad – või rahvusvahelise süsteemiga, mis koosneb riikidest, mida esindavad valitsused. Julgeoleku kadumise ja Hobbesi anarhia tekkimise tunnuseks on see, kui süsteemi osalised hakkavad sõlmima liite põhimõttel: „minu vaenlase vaenlane on minu sõber“. Just nii läks ka Soomes.

³⁵⁵ Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 72–73, 134–135, 274.

³⁵⁶ Hämäläinen, 74.

³⁵⁷ Hämäläinen, 157.

³⁵⁸ Hämäläinen, 158.

³⁵⁹ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics* (New York: Random House, 1979), 166.

Soome olukorra muutis eriliseks see, et tegemist ei olnud mitte ühe, vaid kahe sallivuse dilemmaga, millest üks ei lasknud teist lahendada. Kui soome rahvuslaste tegevus ajendas soomerootslasi sõlmima „ebapüha liitu“ sotsiaaldemokraatide ja kommunistidega, siis kommunistide tegevus ajendas Lapua liikumist otsima lahendust omakohtu abiga, sest „ebapüha liit“ ei võimaldanud kommunistide tegevust seaduslikul teel lõpetada. Mõlemal juhul oli liikumapanevaks jõuks arusaam julgeolekuohtudest. Kui soomerootslaste jaoks olid soome rahvuslased julgeolekuoht, siis Lapua liikumise jaoks olid kommunistid julgeolekuoht. Oluline ei ole siinjuures mitte see, kas soome rahvuslastel ja kommunistidel ka tegelikult oleks olnud väljavaateid oma programme ellu viia, sest mõlemal juhul oli tegemist vähemuse vaateid esindavate ühiskonnarühmadega. Oluline on see, kuivõrd suureks julgeolekuohuks neid peeti. Lapua kriisi haripunktis ütles Soome siseminister parlamendi ees esinedes, et kõik asjaga kursis olevad inimesed teavad, et kommunistid ei kujuta endast Soome riigile ohtu. Sellele vaatamata tuli siseministri arvates arvestada rahva psühholoogiaga. Rahvas nägi kommuniste avalikult tegutsemas ja kõigile oli teada, et kui kommunistidel oleks selleks piisavalt jõudu, siis oleksid nad alati valmis kukutama Soome riigikorra või „loovutama maa vaenlasele“. Ja kuigi rahvas ei olnud suuteline õigesti hindama kommunistidest lähtuva ohu suurst, siis teda häiris see, kui oht pidevalt ähvardab.³⁶⁰

Ühiskonna koosseis ja Hobbesi konsensus

Erinevate ühiskonnarühmade julgeolekumured ei ole midagi sellist, mis oleks olnud omane ainult Soomele. Pole põhjust arvata, nagu ei oleks Eestis esinenud äärmuslikku rahvuslust ja nagu ei oleks Eesti vähemusrahvastel võinud esineda samasuguseid julgeolekuga seotud hirme nagu neid esines soomerootslastel. Kuid erinevalt Soomest ei olnud Eestis ühte suurt vähemusrahvust, vaid neid oli mitu, ja isegi kui nad oleksid esinenud ühise rindena, siis poleks sellest piisanud, et vasakpoolsetega „ebapühasse liitu“ astuda ja parlamendis enamus moodustada. Seetõttu oli Eestis võimalik kommunistidest lähtuv julgeolekuoht kõrvaldada tavapärase parlamentaarse demokraatia raamides ja Soomega sarnast demokraatia kriisi ei tekkinud. Järelikult oli Soome ühiskonna ajalooliselt väljakujunenud koosseis üheks põhjuseks, miks olukord Soomes kujunes teistsuguseks kui Eestis.

Ühiskond on see keskkond, milles demokraatia loomupärased omadused saavad avalduda ja ühiskonna koosseisul on seejuures oluline roll täita. Kui vähemus on piisavalt väike, et teistele ühiskonnarühmadele isegi potentsiaalset ohtu kujutada, siis ühiskonnas vastasseisu ei teki, sest vastastikused ähvardused kaotavad mõtte. Erijuhtum võib olla see kui sellist vähemust toetatakse piiri tagant. Kommunistid olid nii Eestis kui ka Soomes piisavalt suur rühm, et tekitada ühiskonnas vastasseisu. Lisaks toetati neid ka piiri tagant. Kuid vähemusrahvuste rühm oli ainult Soomes piisavalt suur, et samasugust vastasseisu tekitada. Avatud

³⁶⁰ Valtioapäivät 1930. Pöytäkirjat, 958–959.

ühiskond kui demokraatia loomupärane omadus annab sellistele potentsiaalsetele vastasseisudele võimenduse, sest ideede turul käib võistlus valija pärast. Valija, kes esindab teist demokraatia loomupärast omadust, milleks on avalikkuse kontroll, lähtub sellest, missugune on tema arusaam julgeolekust, õiglusest ja omakasust.

Soomerootslaste näitel võib väita, et valija arusaamu mõjutab omakorda see, missugusesse rühma ta kuulub.³⁶¹ Sellest omakorda tuleneb, et ajalooliselt väljakujunenud ühiskonna koosseis määrab suurel määral ette ära ka selle, missugune on demokraatliku ühiskonna enamuse arusaam julgeolekust. Soomes andis kombinatsioon ühiskonna koosseisust ja demokraatia loomupärastest omadustest tulemuseks patiseisu, mille tulemuseks oligi demokraatia kriisi. Kriisi lahendamiseks pidi üks kolmest tegurist muutuma: 1) ühiskonna koosseis; 2) avatud ühiskond, sealhulgas ideede turg; 3) avalikkuse kontroll ehk enamuse võim. Ühiskonna koosseis muutub ajas pidevalt, kuid muutused on liiga aeglased selleks, et lahendada kriisi. Kiired muutused ühiskonna koosseisus on samuti võimalikud, kuid need on omased pigem diktatuuridele kui demokraatiatele. Avatud ühiskonda koos ideede turuga saab ajutiselt piirata või täielikult sulgeda, kuid sellega kaasneb risk, et ajutine muutub püsivaks ja koos avatud ühiskonnaga kaob ka demokraatia. Enamuse tahet väljendav avalikkuse kontroll on sõltuv ühiskonna koosseisust, mida kiirelt ja demokraatlikult muuta pole võimalik ja sellest, missugused on enamuse moodustavate ühiskonnarühmade arusaamad. Just siin peitubki demokraatia kriisi lahendus. Ühiskonnarühmade arusaamad võivad muutuda väga kiiresti.

Kui need olid erinevad arusaamad julgeolekuohtudest, mis Lapua kriisi tekitasid, siis nende arusaamade muutused selle kriisi ka lahendasid. Hobbese järgi sõdivad inimesed omavahel senikaua kui suurem oht ei sunni neid koostööd tegema – millisel juhul on tegemist Hobbese konsensusega. Täpselt nii läks ka Soomes. Lapua kriisi haripunktis 1930. aasta suvel vähenesid Soome rahvuslaste rootsi keele pihta suunatud rünnakud ja soomerootslased hakkasid liituma Lapua liikumisega. Lapua liikumise kõrghetkeks kujunenud talupojamarisist võttis osa 2000 soomerootslast, mis teeb nende osakaaluks 16%. See oli pisut suurem kui oli soomerootslaste osakaal kogu Soome ühiskonnas. Kommunistidevastase rinde ühtsust näitas asjaolu, et talupojamarisi ajal peeti kõned nii soome kui ka rootsi keeles.³⁶² Altpoolt tulev surve sundis soomerootslaste erakonda „ebapühast liidust“ lahkuma ja sotsiaaldemokraadid jäid parlamendis ilma liitlasteta. Kuigi kommunistid olid sotsiaaldemokraatide konkurendid ja võtsid neilt valimistel hääli ära, oli sotsiaaldemokraatide arusaam julgeolekust selline, mis pani neid jätkuvalt kommuniste kaitsma. Põhjuseks oli samuti hirm enamuse türannia ees. Täpselt samamoodi nagu rootsikeelne vähemus kartis soomekeelse enamuse rõhumist, kartsid sotsiaaldemokraadid parempoolse enamuse rõhumist.

Lapua kriisi lahendus saabus 1930. aasta sügise erakorralistel valimistel, kui sotsiaaldemokraatidel jäi täpselt üks parlamendikoht puudu, et takistada kommunistide

³⁶¹ Vt allmärkus 309.

³⁶² Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 120, 123.

eemaldamiseks vajalike seaduste vastuvõtmist.³⁶³ Kui mittesotsialistlikud erakonnad ei oleks moodustanud valimisliitu, vaid oleksid konkureerinud üksikute erakondadena, siis oleksid sotsiaaldemokraadid saanud 66 koha asemel 72 kohta.³⁶⁴ Kommunistide eemaldamist pooldavate erakondade ülinapp võit poleks olnud võimalik ka ilma D'Hondt-i meetodita, mis oli 1906. aasta parlamendiuuenduse käigus saavutatud kompromissi tulemus. Meetod oli mõeldud tasakaalustama proportsionaalse valimissüsteemiga kaasnevat killustatust ja soosis mitte ainult suuri erakondi, vaid ka valimisliite, soodustades sel viisil koostööd sarnase maailmavaatega erakondade vahel.³⁶⁵ D'Hondt-i meetod toimis samal kombel ka 1917. aasta valimiste ajal, kui sotsiaaldemokraadid jäid ilma oma parlamendienamusest. Meetod oleks toiminud ka sellele eelnevatel valimistel, millisel juhul poleks sotsiaaldemokraadid kunagi parlamendienamust saavutanudki, kui mittesotsialistlikud erakonnad oleksid ka siis valimisliidu moodustanud.³⁶⁶

Oli veel teinegi rabav sarnasus 1917. aasta valimistega. Valimisaktiivsuse kasv 1930. aasta erakorralistel valimistel võrreldes 1929. aasta valimistega oli 10,3 protsendipunkti ja valimisaktiivsuse kasv 1917. aasta erakorralistel valimistel võrreldes 1916. aasta valimistega oli 13,2 protsendipunkti. Need olid ainsad valimised pärast 1906. aasta uuendust, kui esines niivõrd tugev valimisaktiivsuse tõus. Järelikult pidid kaalul olevad küsimused olema sellise tähtsusega, et esimesel juhul tuli välja 179 000 ja teisel juhul 198 000 muidu üksikõikset valijat. Aastal 1930 oli valimisaktiivsuse tõus kaks korda suurem Viiburi piirkonnas, mis piirnes Nõukogude Liiduga, kui see oli Ahvenamaal, mis asub Soome ja Rootsi vahel.³⁶⁷ Seega on põhjust arvata, et rahva poolt tajutud oht – üksikõik, kas kommunistide või uue kodusõja oht – oli see, mis sundis inimesi valima minema. Kui vaadata häälte jaotumist, siis saab selline arvamus veelgi enam kinnitust. Lisandunud 179 000-st häälest läks 170 000 mittesotsialistlikele erakondadele ja kõigest 9000 sotsiaaldemokraatidele ja kommunistidele (vt Tabel 3, lk 83).

„Kommunistiseadused“ ja Lapua kriisi lahendus

Mida lähemal on demokraatliku hääletuse tulemus tasakaalupunktile, seda enam on see sõltuv juhusest, kuna lõpuks võib tulemuse ühele või teisele poole kallutada

³⁶³ *Suomen virallinen tilasto XXIX, Vaalitulasto A, Eduskuntavaalit 15 vuonna 1930*, 18, 22–23,

³⁶⁴ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 179.

³⁶⁵ *Edustuksellisen kansanvallan läpimurto Suomessa*, 23.

³⁶⁶ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 237–38.

³⁶⁷ Valimisõiguslike valijate loomulik juurdekasv 1917 vs 1916 oli -1000 inimest ja 1930 vs 1929 +3000 inimest – vt *Suomen virallinen tilasto XXIX, Vaalitulasto A, Eduskuntavaalit 15 vuonna 1930*, 7–8; Soikkanen, 522; valijate selline käitumine on näide olukorrast, kus valimiskäitumist mõjutab tegur, mida Robert Dahl on nimetanud „eelistuse intensiivsuseks“ (intensity of preference) – vt Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, 92, 98, 118–123.

ainult üks inimene.³⁶⁸ Soome 1930. aasta parlamendivalimiste tulemused olid tasakaalupunktile väga lähedal, sest kui sotsiaaldemokraadid oleksid saanud parlamendis ainult ühe koha rohkem ei oleks olnud võimalik kriisi lahendamiseks vajalikke seadusemuudatusi vastu võtta. Oleks piisanud sellest, kui mõned tuhanded, mitte kümned tuhanded valijad, oleksid valimispäeval koju jäänud. Hääletus parlamendis oli tasakaalupunktile veelgi lähemal, sest kriis oleks jätkunud, kui ainult kaks saadikut oleks teistmoodi hääletanud.³⁶⁹ Eeldusel, et tehtud valikud olid antud olukorras ainuõiged, jäid õiged valikud ainult 1,0 protsendipunkti kaugusele³⁷⁰ tasakaalupunktist ehk juhusest ja järelikult oli juhusel Lapua kriisi lahendamisel märkimisväärne roll.

Võib vastu vaielda, et novembris 1930 vastu võetud „kommunistiseadused“³⁷¹ ei mänginud Lapua kriisi lahendamisel otsustavat rolli. Valitsus oli juba varem seadusi rikkudes sulgenud kommunistide ajalehed, vangistanud kommunistidest parlamendi liikmed ja takistanud kommunistidel valimistel osaleda. Vastavalt sellele, kuidas said täidetud Lapua liikumise nõudmised, vähenes ka liikumisepoolne vägivald ja novembriks 1930 oli see täielikult lõppenud.³⁷² Lapua kriisi ajal arreteeriti ligikaudu 1000 inimest, keda kahtlustati seotuses kommunistidega. Neist 329 mõisteti vanade seaduste alusel süüdi. Juha Siltala on selle kohta tabavalt öelnud:

Mis oli aasta tagasi seaduslik, oli nüüd seadusevastane, kuigi seadused olid samad.³⁷³

Kuid teisalt ei saa alahinnata „kommunistiseaduste“ psühholoogilist mõju Soome avalikkusele, sest nende seaduste vastuvõtmine oli olnud erakorraliste valimiste ainus mõte ja ainus valimisteema, mis tõi valima 179 000 muidu ükskõikset valijat.³⁷⁴ Ning Lapua kriisi peamine põhjus oligi olnud selles, et Soome parlamendis oli tekkinud patiseis, mistõttu ei õnnestunud kommunistide küsimust seaduslikul teel lahendada. Just see, et Soome parlamentaarset demokraatiat sai süüdistada võimetuses tagada rahva turvatunne, tegigi Lapua kriisist demokraatia

³⁶⁸ Tasakaalupunkti all mõistan ma olukorda, kus enamuse võim ei anna tulemust, sest „igat alternatiivi eelistab (või hääletab selle poolt) võrdne arv kodanikke“ – vt Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, 39.

³⁶⁹ Soome parlamendis oli kokku 200 kohta. Sotsiaaldemokraatide käes oli 66 kohta, mis jättis ülejäänud erakondadele 134 kohta. Kuna Eduskunna esimees ei hääletanud, siis oli tegelikkuses kasutatavaid hääli 133. Selleks, et saavutada 2/3 häälteenamus oli vajalik saada vähemalt kaks korda rohkem hääli kui oli sotsiaaldemokraatidel ehk 132 häält. Eeldusel, et kõik 66 sotsiaaldemokraati hääletavad vastu, ei saanud enamus lubada endale rohkem kui ühe hääle kaotust. Järelikult oleks juba kahe hääle kaotus tähendanud seda, et „kommunistiseadusi“ ei õnnestu vastu võtta.

³⁷⁰ Soome parlamendis on 200 kohta ja 2 saadikut moodustab 1% saadikute koguarvust.

³⁷¹ Vt allmärkus 295.

³⁷² Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 357–58; Siltala, „Lapuanliike ja kyyditykset“, 195.

³⁷³ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 151.

³⁷⁴ *Suomen virallinen tilasto XXIX, Vaalitulasto A, Eduskuntavaalit 15 vuonna 1930*, 2; Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 519.

kriisi. „Kommunistiseaduste“ läbikukkumine koos valitsuse tagasiastumisega³⁷⁵ oleks andnud Lapua liikumisele võimsa argumendi võitlust jätkata, sest oleks võimaldanud näidata, et Soome parlamentaarne demokraatia ei ole jätkuvalt suuteline Soome rahva julgeolekut tagama.

Järelikult võis Lapua kriis, kui selle all mõista poliitilist vägivalda, tõesti laheneda enne 1930. aasta sügise erakorralisi valimisi. Seevastu demokraatia kriisi lahendasid need muidu üksikõiksed valijad, kes tulid valima ja andsid oma hääle parempoolsetele erakondadele, ning need 132 parlamendi liiget, kes hääletasid „kommunistiseaduste“ vastuvõtmise poolt. See oli nende inimeste arusaam julgeolekust, mis pani nad selliselt käituma ja tulemuse seisukohalt pole vahet, kas julgeolekuohuks peeti kommuniste või seda, kui kriis sellisel kujul jätkub.

Svinhufvud ja Mäntsälä mässu lahendus

Teine kriis, mis suure depressiooni ajal Soome demokraatia proovile pani, oli Mäntsälä mäss. See oli ühelt poolt tõsisem kui Lapua kriis, sest selles osalesid relvastatud kaitseliitlased. Kuid teiselt poolt oli see tunduvalt vähem tõsisem, kuna kestis kõigest pisut üle nädala, erinevalt Lapua kriisist, mille vägivaldne osa kestis üle poole aasta. Vaatamata erinevustele oli 1932. aasta Mäntsälä mäss siiski 1930. aasta Lapua kriisi otsene jätk. Mõlemad kriisid said alguse kohalikes töölistmajades korraldatud üritustest, selle erinevusega, et Lapua kriisi käivitas kommunistide üritus ja Mäntsälä kriisi sotsiaaldemokraatide üritus. Lapua liikumise juhtide arvates jätkasid sotsiaaldemokraadid kommunistide pooleli jäänud võitlust. Mitmed Lapua kriisi ajal suletud kommunistide töölismajad võeti üle sotsiaaldemokraatide kohalike organisatsioonide poolt, kes proovisid neid uuesti avada. See põhjustas 1931. aasta sügisel uue vastasseisu Lapua liikumisega, kes võttis seda kui katset 1930. aasta saavutused tagasi pöörata. Sotsiaaldemokraate süüdistati „rahvusvahelise marksismi“ huvide esindamises ja nõuti nende erakonna³⁷⁶ keelustamist. Algas uuesti Lapua liikumise poolne vägivald, mille tulemusena naelutati kinni, lõhuti või pandi põlema 15 töölismaja.³⁷⁷

See polnud juhus, et Lapua liikumise viha oli suunatud töölismajade vastu ja et Lapua kriis ja Mäntsälä mäss said mõlemad alguse töölismajades toimunud üritustest. Peaaegu igas Soome maapiirkonnas oli olemas oma töölismaja ja töölismaja oli koht, kus sai esitada ideid, mis õhutasid vastasseisu teiste ühiskonnarühmadega. Selles rahvaosas, kelle vastu süüdistused ja viha oli suunatud, tekitas see tunde, et nende turvalisus on ohus. Oht ei seisnenud mitte ainult võimaluses,

³⁷⁵ Et avaldada täiendavat survet võimalikele desertööridele soomerootslaste erakonnast, teatas peaminister Svinhufvud enne hääletamist, et valitsus astub tagasi, kui eelnõud ei peaks läbi minema – vt Valtioapäivät II 1930. Pöytäkirjat, 229–230, 238–239; Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 179.

³⁷⁶ Vt allmärkus 457.

³⁷⁷ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 461–62; Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 533.

et viha õhutajad saavutavad ühiskonnas enamuse, vaid ka võimaluses, et viha õhutamine viib uue kodusõjani.³⁷⁸

Täpselt samamoodi nagu Lapua kriisi põhjustas ühe ühiskonnarühma arusaam, et kommunistide poolt jutlustatav kommunismi-idee kujutab endast ohtu, põhjustas Mäntsälä kriisi sama ühiskonnarühma arusaam, et ka sotsiaaldemokraatide poolt jutlustatav marksismi-idee kujutab endast ohtu. Mõlemal juhul väljendus kriis mässus riigivõimu vastu, kes ei jaganud antud ühiskonnarühma ohuhinnangut ega astunud samme tema turvalisuse tagamiseks. Lapua kriisi ja Mäntsälä kriisi kujunemise põhjused olid samad. Demokraatia loomupärased omadused – avatud ühiskond ja ideede turg – andsid võimenduse ideedele, mida osa ühiskonnast pidas ohuks oma turvalisusele. Ühe ühiskonnarühma äärmuslikud ideed tõid vastureaktsioonina kaasa teise ühiskonnarühma äärmustumise ja põhjustasid sallivuse dilemma, mis on võimeline demokraatia hävitama.

Tulenevalt oma lühidusest ja relvastatud mässu iseloomust ei olnud Mäntsälä kriisi lahendamisel rahval ega parlamendil otsest rolli, vaid kriisi lahendas täitev- võim koostöös sõjaväelastega. Mitte ainult sündmusi tagantjärei hindavad ajaloolased, vaid ka sündmuste kaasaegsed, sealhulgas ka sotsiaaldemokraatide juht Tanner, on ühel meelel selles, et võtmeroll kriisi lahendamisel oli president Svinhufvudil.³⁷⁹ Svinhufvud valiti presidendiks kui Lapua liikumise soosik ja ta oli kandidaat, keda sotsiaaldemokraadid soovisid kõige vähem näha presidendi rollis.³⁸⁰ See andis talle kriisi lahendamisel eelise, mida poleks olnud ühelgi teisel Soome poliitikul. Svinhufvudi ei saanud kuidagi kahtlustada Lapua liikumise vastasuses, ammuigi mitte sotsiaaldemokraatide soosimises.

Lisaks oli president Svinhufvudil 1932. aasta Mäntsälä kriisi ajal veel üks eelis, mida ei eksisteerinud 1930. aasta Lapua kriisi ajal. Tal oli võimalik kasutada erakorralisi volitusi ja teha seda täiesti seaduslikult, sest Lapua liikumise survele oli parlament novembris 1930 vastu võtnud vastava seaduse. Siis ei osanud keegi ette näha, et seadust võidakse kunagi kasutada Lapua liikumise vastu, kuid just seda tegi president Svinhufvud Mäntsälä mässu ajal. Seega võimaldasid Mäntsälä kriisi valutult lahendada eelkõige kaks asjaolu: 1) presidendiametis oli inimene, keda oli kõige vähem võimalik kahtlustada sotsiaaldemokraatide soosimises; 2) presidendil oli võimalik kasutada erakorralise olukorra seadust, mistõttu ei saanud võimalik patiseis parlamendis takistada kriisi lahendamist.

Nimetatud kahest asjaolust mõlemad said võimalikuks väga suurel määral tänu juhusele. Erakorralise olukorra seadus sündis tänu sellele, et seaduse pooldajatel oli parlamendis 1,0% suurune ülekaal³⁸¹ ja Svinhufvud valiti presidendiks häältega 151 : 149 ehk kõige väiksema võimaliku häälteenamusega.³⁸² Kui hääled oleksid

³⁷⁸ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 461.

³⁷⁹ Häikiö, *Suomen leijona*, 476–477, 524, 600; Turtola, *President Konstantin Päts*, 142; Karvonen, „Finland: From Conflict to Compromise“, 155; Lasse Lehtinen, *Tanner. Itsenäisen Suomen mies* (Helsinki: Otava, 2017), 261.

³⁸⁰ Häikiö, *Suomen leijona*, 474–76; Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 526–27.

³⁸¹ Vt allmärkus 370.

³⁸² Häikiö, *Suomen leijona*, 477–78.

jagunenud võrdselt, siis oleks vastavalt Soome 1919. aasta põhiseadusele otsustanud presidendi loos.³⁸³ Svinhufvudi presidendiks valimine ja tema vastaskandidaadi Ståhlbergi presidendiks mittevalimine oli loosile ehk juhusele nii lähedal kui üldse võimalik. Kuid Ståhlbergil poleks olnud mingisugust võimalust Mäntsälä kriisi sellisel moel lahendada nagu seda tegi Svinhufvud. Ståhlberg mõjus kaitseliidu ja Lapua liikumise juhtidele kui punane rätik härjale. Enne presidendivalimisi ähvardasid Lapua liikumise juhid otse, et kui Ståhlberg valitakse presidendiks, siis läheb mässuks.³⁸⁴ Eeldusel, et Svinhufvudi presidendiks valimine oli Mäntsälä mässu lahendamise seisukohalt ainuõige valik, jäi õige valik 0,3 protsendipunkti³⁸⁵ kaugusele tasakaalupunktist ehk juhusest. Järelikult sõltus ka Mäntsälä kriisi lahendus suurel määral juhusest.

Soome demokraatia „täiuslik torm“ ja demokraatia julgeoleku dilemma

Demokraatia mõju 1930. aasta ja 1932. aasta kriiside tekkimisele paistab esmapilgul väga sarnane. Demokraatia loomupärased omadused: avatud ühiskond ja ideede turg annavad võimaluse igasugustele ideedele, sealhulgas ka sellistele, mis võivad ühiskonda lõhestada. Samad kaks ismi – marksism ja natsionalism – mis põhjustasid probleeme üle terve Euroopa, põhjustasid probleeme ka Soomes ja mängisid olulist rolli Lapua ja Mäntsälä kriisini viinud sündmuste juures. Kuid demokraatiat ohustava kriisi tekkimiseks jääb avatud ühiskonnast ja ideede turust väheks. Nagu ikka tekib tõeliselt ohtlik kriis alles mitme ebasoodsa asjaolu kokkulangemisel.

Sallivuse dilemmal kui demokraatia loomupärasel nõrkusel on kalduvus majanduskriiside ajal võimenduda. Lisaks saavad demokraatia suhtes vaenulikud suurriigid ühiskonna lõhestumist tagant õhutada. Kuid ka kõigi nimetatud asjaolude samaaegne esinemine ei pruugi veel viia demokraatia kriisini. Isegi kui avatud ühiskonna ja ideede turu mõjul tekib demokraatlikus ühiskonnas sallivuse dilemma, mida omakorda võimendavad majanduskriis ja vaenulike suurriikide varjatud sekkumine, siis on see täiesti lahendatav teise demokraatia loomupärase omaduse, avalikkuse kontrolli abil. Välja arvatud juhul, kui tekib suveräänsuse dilemma, mis ei lase sallivuse dilemmat lahendada või lahendab selle viisil, mis hävitab demokraatia. Ainult 1930. aasta Lapua kriisi ajal olid kõik neli ebasoodsat eeltingimust olemas: 1) oli olemas mitte üks, vaid koguni kaks sallivuse dilemmat: üks vasakäärmuslaste ja paremäärmuslaste ning teine soome rahvuslaste ja rootsi rahvuslaste vahel; 2) oli olemas suur depressioon kui üks ajaloo tõsisemaid majanduskriise; 3) oli olemas demokraatia suhtes vaenulik suurriik Nõukogude Liit, kes suunas piiri tagant Soome kommuniste eesmärgiga Soome ühiskonda lõhestada; 4) oli olemas suveräänsuse dilemma kui „ebapüha liit“ soomerootslaste, sotsiaaldemokraatide ja kommunistide vahel, mis ei lasknud sallivuse dilemmat

³⁸³ Suomen Hallitusmuoto, § 23. Suomen Asetuskokoelma, No 94, 1919, 6.

³⁸⁴ Häikiö, *Suomen leijona*, 476–77.

³⁸⁵ Presidendi valijamehi oli kokku 300 ja üks valijamees on 0,3%.

lahendada. Tulemuseks oligi „täiuslik torm“, mis tabas Soome demokraatiat aastal 1930.

Nimetatud neljast kriisi eeltingimusest ainult kaks olid seotud demokraatia loomupäraste nõrkustega, kuid kõik neli olid seotud ühiskonnarühmade arusaamadega julgeolekust: 1) kommunistide ja osalt ka sotsiaaldemokraatide poolt õhutatud klassiviha tekitas ebaturvalisuse tunnet nendes, kelle vastu see viha oli suunatud, lisaks suurendas ühiskonna lõhestumine ja sellega kaasnev kodusõja oht üldist ebaturvalisuse tunnet; 2) majanduskriis halvendas ühiskonnarühmade majanduslikku turvatunnet, mis omakorda suurendas üldist ebaturvalisuse tunnet veelgi; 3) Nõukogude Liidu soov Soome ühiskonda nõrgestada kasutades selleks ära kommuniste oli ühiskonnarühmade poolt teadvustatud ja tekitas ebaturvalisuse tunnet eelkõige mittesotsialistlike vaadetega ühiskonnarühmades; 4) Soome rahvuslaste rootsi keele vastu suunatud rünnakud tekitasid ebaturvalisuse tunnet soomerootslastes, mis sundis neid otsima kaitset liidust sotsiaaldemokraatide ja kommunistidega. Lisaks demokraatia loomupärastele omadustele ja ühiskonnarühmade arusaamadele julgeolekust sõltusid kriisi eeltingimused ka ajalooliselt väljakujunenud ühiskonna koosseisust. Kui see oleks olnud Soomes samasugune kui Eestis, siis poleks ka Soomes neljandat eeltingimust ehk suveräänsuse dilemmat kujunenud ja demokraatia kriisi poleks saanud tekkida samasugusel kujul nagu see 1930. aastal tekkis.

Järelikult seisnes demokraatia mõju 1930. aasta demokraatia kriisi kujunemisele eelkõige selles, et avatud ühiskond ja ideede turg võimaldasid levida ideedel, mis pani osasid ühiskonnarühmi tundma muret oma julgeoleku pärast. Ja mitte selle sõna kitsas, vaid kõige laiemas tähenduses, sisaldades endas ka majanduslikku, keelelist, kultuurilist ja ühiskondlikku julgeolekut. Tekkis demokraatialle omane sallivuse dilemma, mida ei olnud võimalik lahendada, sest tulenevalt ühiskonnarühmade ajalooliselt väljakujunenud jõudude tasakaalust ja erinevatest julgeolekuga seotud arusaamadest oli ühiskonnas tekkinud veel ka demokraatialle omane suveräänsuse dilemma. Kuid see, mis on demokraatia seisukohalt sallivuse või suveräänsuse dilemma on ühiskonna seisukohalt julgeolekudilemma. Ühiskonna seisukohalt on alati ülimuslik julgeolek, mistõttu 1930. aasta demokraatia kriis oli ühiskonna jaoks eelkõige julgeoleku kriis.

Täpselt samasugune julgeoleku kriis oli ka 1932. aasta Mäntsälä mäss, kuid sellest ei kujunenud „täiuslikku tormi“, sest samasugusel kujul suveräänsuse dilemmat 1932. aasta kriisi ajal ei tekkinud. Mäntsälä mässi ajal olid täitevvõimu käsutuses erakorralisi volitusi võimaldavad seadused ja kriisi lahendamisel ei sõltunud valitsus parlamendist. Lisaks oli erinev ka Soome ühiskonna enamuse suhtumine julgeolekuohtudesse, mida 1930. aastal kujutasid endast kommunistid ja 1932. aastal sotsiaaldemokraadid.

Ühiskonna erinevat suhtumist kommunistidesse ja sotsiaaldemokraatidesse on samuti võimalik selgitada julgeolekukaalutlustega. Esiteks ei saanud sotsiaaldemokraate süüdistada selles, et nad on Moskva käepikendus. Ja teiseks oli suur vahe, kas eemaldada ideede turult 12% toetusega kommunistid või 33% toetusega sotsiaaldemokraadid. Kui vasakpoolsete vaadetega valijatel oli ka pärast kommunistide eemaldamist võimalik anda oma hääl sotsiaaldemokraatidele, siis sotsiaal-

demokraatide eemaldamisega oleks tekitatud vähemalt 40%-s valijates tunne, et nad on ühiskonna asjade otsustamisest kõrvale jäetud. Sellega oleks lahti rebitud 1918. aasta kodusõja haavad ja Soome ühiskond püsivalt lõhestatud. Lõhestatud ühiskond oleks omakorda mitte ainult suurendanud uue kodusõja ohtu, vaid muutnud Soome tunduvalt haavatavamaks võimalikus sõjas Nõukogude Liiduga.³⁸⁶

Kuigi soomerootslased ja sotsiaaldemokraadid kaitsesid kommuniste samuti julgeolekuga seotud kaalutlustel – et säilitada parlamendis enamus ja kaitsta ennast võimaliku rahvuslike või parempoolsete erakondade enamuse türannia eest – siis need kaalutlused taandusid suurema ohu ees, milleks oli anarhia ja kodusõja oht. Erinevalt soomerootslastest hääletasid sotsiaaldemokraadid 1930. aasta novembris ühise rindena „kommunistiseaduste“ vastu, kuid on väga tõenäoline, et olukorras, kus nende võimuses oleks olnud „kommunistiseadused“ läbi kukutada, oleks ka nende ühtsus kõikuma löönud.³⁸⁷ Vastasel korral oleks kriis jätkunud koos kõikide sellest tulenevate ettearvamatute tagajärgedega ja sellisel juhul oleks ka sotsiaaldemokraatide jaoks suurem oht kaalunud üles väiksema ohu, nii nagu see juhtus soomerootslastega. Järelikult oli Hobbese konsensus see, millest lõppkokkuvõttes sõltus Soome ühiskonna enamuse arusaam julgeolekust. Selline järeldus kinnitab väidet, et kõikide demokraatia dilemma lahendus sõltub lõppkokkuvõttes sellest, kuidas ühiskond lahendab demokraatia julgeoleku dilemma. Demokraatia seisukohalt on küsimus selles, kas ühiskond suudab dilemma lahendada nii, et alles jäävad mõlemad: nii julgeolek kui ka demokraatia.³⁸⁸

Soome otsustajate valikuvõimalused ja valikud

Lapua kriisi haripunktis 1930. aasta suvel oli Soome otsustajatel vähemalt kolm valikuvõimalust: 1) suruda Lapua liikumine politsei või vajadusel sõjaväe abiga maha ja taastada riigis kord; 2) täita Lapua liikumise nõudmised ja eemaldada kommunistid avalikust elust; 3) mitte midagi teha ja loota, et kriis möödub iseenesest. Esimene lahendus oleks sobinud „ebapühale liidule“ ehk kommunistidele, sotsiaaldemokraatidele ja soomerootslastele. Paraku oleks sellega kaasnenud kodusõja oht, mis oleks seadusliku riigivõimu ja demokraatia kaitsjate ühtsuse tõsiselt proovile pannud. Erinevalt 1918. aasta kodusõjast oleks nüüd tulnud sõdida mitte vasakäärmuslaste, vaid paremäärmuslaste vastu, kes olgugi,

³⁸⁶ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 160–64.

³⁸⁷ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 524–25; Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 130–31; sotsiaaldemokraatide ühtsus oli kõikuma löönud ka varem – vt Valtioapäivät II, 1929. Pöytäkirjat II, 1825, 1845; *Uusi Suomi* 21.12.1929.

³⁸⁸ Popper lõpetab „Avatud ühiskond ja selle vaenlased“ I köite sarnase mõttega: „Peame minema teadmatusse, ebakindlusse ja turvatunde puudumisse, kasutades oma mõistuse- raasukest, et kavandada nii turvalisust kui ka vabadust nii hästi-halvasti, kui suudame“ – vt Popper, *The Open Society*, 214; Popper, *Avatud ühiskond ja selle vaenlased*, 313.

et äärmuslased, olid ikkagi „omad“, sest neid ei saanud kahtlustada sidemetes vaenuliku suurriigi Nõukogude Liiduga.³⁸⁹

Teine lahendus oleks meeldinud Lapua liikumisele, kuid see eeldas seadusemuudatusi, mida polnud võimalik parlamendis vastu võtta, senikaua kui „ebapüha liit“ seadusemuudatusi ei toetanud. Kolmas lahendus oleks tähendanud anarhia jätkumist ja parlamentaarse demokraatia autoriteedi edasist langust, mis oleks samuti suurendanud diktatuuri ja kodusõja ohtu. Kuid isegi nendes parempoolsetes ringkondades, kus suhtuti Lapua liikumisse poolehoiuga ja oldi demokraatia suhtes kriitilised, peeti diktatuuri ja kodusõda veelgi halvemaks. See oleks tähendanud Soome ühiskonna püsivat lõhestamist, mis oleks olnud just see, mille poole vaenulik suurriik Nõukogude Liit püüdis.³⁹⁰

Soome otsustajad valisid lahenduse, mille puhul oli kodusõja oht kõige väiksem ja andsid järele Lapua liikumise nõudmistele. Paraku oli see lahendus ainus, mis läks vastuollu rahva tahtega, selliselt nagu seda väljendasid 1919. ja 1928. aasta põhiseadused³⁹¹ ja 1929. aastal valitud parlamendi koosseis. Lapua liikumise nõudmisi ei olnud võimalik täita ilma kehtivaid seadusi rikkumata ja parlamendi enamuse tahet eiramata. Valida oli kas julgeolek või rahva tahe – kas lahendada demokraatia julgeoleku dilemma või elada edasi suveräänsuse dilemma ja sellest tulenevate riskidega. Lapua kriisi ajal Soome valitsusi juhtinud peaministrid Kallio ja Svinhufvud valisid julgeoleku. Juunis 1930 andis Kallio valitsus kohalikele ametivõimudele loa peatada kommunistide ajalehtede ilmumine, mis oli selge põhiseaduse rikkumine. Sõna- ja trükivabadust sai piirata ainult parlamendi poolt kehtestatud seadustega, mitte aga valitsuse otsustega.³⁹² Juulis 1930 andis Svinhufvudi valitsus korralduse arreterida kommunistidest parlamendi liikmed, mis oli samuti vastuolus põhiseadusega, sest valitsusel puudus selleks parlamendi nõusolek.³⁹³

Soome otsustajate valikuvõimalused 1932. aasta Mäntsälä kriisi ajal koosnesid samuti vähemalt kolmest võimalusest: 1) anda järele Lapua liikumise nõudmisele ja vahetada välja valitsus; 2) suruda relvastatud mäss vajadusel sõjaväe abiga maha; 3) mitte midagi teha ja loota, et kriis laheneb iseenesest. Esimene valik oleks tähendanud demokraatlikel valimistel ametisse nimetatud presidendi ja parlamendi paindumist vähemust esindava parlamendivälise jõu ees, kes oli valmis oma eesmärkide saavutamiseks relvadega ähvardama. Selline lahendus oleks kinnitanud nende sotsiaaldemokraatide kartusi, kes olid algusest peale öelnud, et kommunistide eemaldamine on ainult esimene samm parempoolse enamuse türannia kehtestamise teel. Esimese valikuga oleks selgelt suurenenud kodusõja oht, sest see oleks sundinud ka sotsiaaldemokraate pöörduma enesekaitseks parlamendiväliste meetodite juurde. Teine valik oleks tähendanud riski,

³⁸⁹ Valtioapäivät 1930. Pöytäkirjat, 961.

³⁹⁰ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 95–96, 373.

³⁹¹ Soomes loeti ka 1928. aastal vastu võetud parlamendiseadus põhiseaduseks – vt Valtioapäiväjärjestys, 94 §, Suomen Asetuskokoelma 1928, No 7–15.

³⁹² Valtioapäivät, 1930. Pöytäkirjat, 934–935.

³⁹³ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 116–17; Valtioapäivät, 1930. Pöytäkirjat, 1000.

et tekib relvastatud konflikt Lapua liikumise eesmäärke jagavate kaitseliitlaste ja valitsusele ustavate sõjaväeksuste vahel, mis omakorda oleks võinud kasvada üle kodusõjaks. Kolmas valik oleks mõjunud hävitavalt riigivõimu autoriteedile ja toonud tagasi 1930. aasta suve anarhia, mis oleks samuti võinud lõppeda kodusõja või diktatuuriga.

Soome otsustajad eesotsas president Svinhufvudiga valisid jälle lahenduse, millega kaasnes kõige väiksem kodusõja oht. President Svinhufvudi enda hinnangul oli Soome poliitiliste jõudude jaotus: „1/3 sotsialistid, 1/3 mitte-lapuameelsed kodanlased, 1/3 lapuameelsed kodanlased [kodanlased = mittesotsialistid]“.³⁹⁴ Kui 1930. aastal näitasid suvised valitsuse usaldushääletused ja sügisesed erakorralised valimised, et kommunistide eemaldamist toetasid kõik poliitilised jõud peale sotsiaaldemokraatide ehk 2/3 poolt ja 1/3 vastu, siis 1932. aasta talvel oleksid sotsiaaldemokraatide eemaldamist toetanud ainult „lapuameelsed kodanlased“ ehk 1/3 poolt ja 2/3 vastu. Järelikult valisid Soome otsustajad nii 1930. aastal kui ka 1932. aastal kodurahu taastamise seisukohalt lahenduse, millel eeldati olevat valdava enamuse toetus ja millega seetõttu kaasnes kõige väiksem kodusõja oht. Ideede turult eemaldati see tüli osapool, kelle eemaldamine oli kõige valutum: 1930. aastal olid selleks kommunistid, 1932. aastal Lapua liikumine. Erinevalt 1930. aasta suvest ei pidanud valitsus eelistatud valiku nimel seadust rikkuma, mis tegi otsustamise lihtsamaks ja kiiremaks. Sarnaselt 1930. aastaga oli juhusel väga suur roll selles, et 1932. aasta kriis lahenes just sellisel moel nagu ta lahenes. Tõenäoliselt oleks ka Ståhlberg valinud sama lahenduse, mis Svinhufvud, kuid tõenäosus, et kriis oleks lahenenud sama rahumeelselt, on väga väike.

Demokraatliku riigi otsustajate valikuvõimalused on alati piiratud seadustega ja nii oli see ka Soomes. Eriti olid Soome otsustajad – president, valitsus ja parlament – piiratud põhiseadustega,³⁹⁵ sest põhiseaduste muutmiseks oli ühiskonna poolt kehtestatud kõrge künnis. Selleks, et üks parlamendikoosseis saaks põhiseadust muuta, oli vaja saavutada 5/6 häälteenamus. Selleks, et seda saaksid teha kaks järjestikust parlamendikoosseisu, oli vaja saavutada 2/3 häälteenamus.³⁹⁶

Tähelepanuväärsel kombel valisid Soome otsustajad võimaluse, mida ei oleks pidanud nende valikuvõimaluste hulgas üldse olema – nad otsustasid põhiseadust rikkuda. Seda tegid mõlemad Lapua kriisi ajal valitsust juhtinud peaministrid ja parlament kiitis usaldushääletustel mõlema valitsusjuhi tegevuse heaks. Põhiseaduse rikkumisega kõrvaldati kriisi põhjus *de facto*. Selleks, et kõrvaldada kriisi põhjus *de iure*, oli vaja võtta vastu vastavad seadused, mida „ebapüha liidu“ vastuseisu tõttu teha ei õnnestunud.³⁹⁷ Patiseisu lahendas president Relander

³⁹⁴ Häikiö, *Suomen leijona*, 482.

³⁹⁵ Vt allmärkus 391.

³⁹⁶ Valtioapäiväjärjestys, 67 §, Suomen Asetuskokoelma 1928, No 7-15.

³⁹⁷ Selle üle võib vaielda, millal „ebapüha liidu“ tegevus lakkas: kas juba juulis 1930 või alles pärast erakorralisi parlamendivalimisi novembris 1930. Samuti võib vaielda vastu väitele, et juulis 1930 ei õnnestunud „kommunistiseaduste“ vastuvõtmine „ebapüha liidu“ vastuseisu tõttu. Olen lähtunud asjaolust, et juulis 1930 hääletasid vähemalt mõned soomerootsi erakonna

kasutades võimalust, mis vastavalt põhiseadusele oli olemas tema valikuvõimaluste kogumis – saatis parlamendi laiali ja kuulutas välja ennetähtaegsed parlamendivalimised.

Lisaks kasutas president Relander veel ühte võimalust, mis põhiseaduse kohaselt sisaldus presidendi valikuvõimaluste kogumis. Kuigi peaminister Kallio sulges põhiseadust rikkudes kommunistide ajalehed ja täitis sellega ühe Lapua liikumise kõige olulisematest nõudmistest, võis tema valitsust pidada vastutavaks, et kriisil oli üldse lastud tekkida. Kallio valitsusest oli paratamatult kujunenud kogu selle nõrkuse ja ebatõhususe võrdkuju, milles parlamentaarset demokraatiat süüdistati. Seepärast oli kriisi lahendamise seisukohalt oluline, et vaatamata parlamendis toimunud usaldushääletuse ülekaalukale võitmisele veenis president Kalliot tagasi astuma ja nimetas tema asemel kohe uue peaministrina ametisse Svinhufvudi. Kiire valitsuse vahetus oli võimalik tänu 1919. aasta põhiseadusele, mille kohaselt astus valitsus ametisse presidendi otsusega, mitte parlamendihääletusega. Parlament sai üksnes valitsust või selle üksikuid ministreid ametist vabastada, kui ta neile umbusaldust avaldas. Presidendi tegutsemine aitas kriisi kontrolli alla saada, sest Svinhufvud oli inimene, keda Lapua liikumine usaldas. See oli eriti oluline olukorras, kus parlament oli laiali saadetud ja ühiskonnasisesed pinged olid haripunktis.³⁹⁸

Demokraatia mõju Soome otsustajate valikuvõimalustele ja valikutele

Demokraatia mõju Soome otsustajate valikuvõimaluste kogumile 1930. aasta Lapua kriisi ajal piirdus sellega, et avalikkuse kontrolli esindava enamuse tahtel oli 1919. aasta põhiseadusega antud presidendile volitused parlamenti laiali saata ja valitsust ametisse nimetada. Demokraatial ei olnud mõju sellele, et Soome otsustajad lisasid ise oma valikuvõimaluste kogumisse võimaluse põhiseadust rikkuda. See-eest oli demokraatial olemas mõju Soome otsustajate valikuvõimaluste kogumile 1932. aasta Mäntsälä mässu ajal. Avalikkuse kontrolli esindava enamuse tahtel oli 1930. aasta novembris koos „kommunistiseadustega“ vastu võetud ka kaitseseisukorra seadus, mistõttu ei olnud Soome otsustajatel Mäntsälä mässu ajal enam vajadust põhiseadust rikkuda. Kui seesama seadus oleks olnud olemas juba juunis 1930, siis poleks Soome otsustajatel olnud vajadust põhiseadust rikkuda ka Lapua kriisi ajal.³⁹⁹ Tõenäoliselt poleks sellisel juhul lastud kriisil üldse nii kaugele areneda.

saadikud koos sotsiaaldemokraatidega „kommunistiseaduste“ vastu – vt *Uusi Suomi*, 16.7.1930, 1. Järelikult oli „ebapüha liit“ mingil kujul siiski veel olemas ja kuigi sotsiaaldemokraadid oleksid ka üksinda saanud blokeerida 5/6 häälteenamust vajavate seaduste vastuvõtmise, tegid nad seda koos „ebapüha liiduga“.

³⁹⁸ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 86, 92–97, 109–111; *Uusi Suomi*, 3.7.1930, 1, 4.7.1930, 1, 5.7.1930, 1.

³⁹⁹ Valtiopäivät 1930, pöytäkirjat II, 222.

Mõlemal juhul oli Soome otsustajate eesmärk sama: piirata avatud ühiskonda ja ideede turgu kui ühte demokraatia loomupärast omadust. Lapua kriisi ajal eemaldati ideede turult kommunistide ideed, Mäntsälä mässu ajal Lapua liikumise ideed. Lapua kriisi ajal tehti seda põhiseadust rikkudes, Mäntsälä mässu ajal kasutati selleks kaitseseisukorra seadust. Pole üllatav, et kaitseseisukorra seaduse vastuvõtmine õnnestus üle noatera. Teine demokraatia loomupärane omadus – avalikkuse kontroll – pidigi tõrkuma valitsusele selliseid volitusi andmast, sest koos kontrolliga avatud ühiskonna ja ideede turu üle läks valitsusele üle ka avalikkuse kontroll ise. Demokraatia seisukohalt oli selgelt tegemist ebademokraatlike volitustega, mille kuritarvitamisega oli võimalik demokraatia hävitada. Ka 1919. aasta põhiseadusega presidendile antud volitused olid pigem autoritaarsed kui demokraatlikud, sest märkimisväärne võim oli koondatud ühe isiku kätte.

Seega, selleks, et Soome demokraatiat ohustanud kriise edukalt lahendada, pidid Soome otsustajate valikuvõimaluste kogumid sisaldama ebademokraatlikke ja autoritaarseid volitusi, sealhulgas ka võimalust rikkuda põhiseadust. Selline järeldus võib tunduda vastuoluline, kuid ei ole tegelikult seda, sest selline käitumine on demokraatiatele iseloomulik. Demokraatiatele on omane võime käituda kriiside ajal sarnaselt mittedemokraatiatele ja isegi diktatuuridele, sealhulgas ka rikkuda põhiseadust, kui seda peetakse kriiside lahendamisel vajalikuks.⁴⁰⁰ Kuid erinevalt mittedemokraatiatest ja diktatuuridest pöörduvad demokraatiad kriisi lõppedes tagasi demokraatliku valitsemisviisi juurde, sest kui nad seda ei teeks, siis ei oleks enam tegemist demokraatiatega. Demokraatia julgeoleku dilemma seisukohalt ei ole demokraatiade selline käitumine samuti üllatav, sest julgeoleku arvelt ühiskonnad järeleandmisi teha ei saa, järelikult peavad nad neid tegema demokraatia arvelt.

Ka see vähene mõju, mis demokraatial oli Soome otsustajate valikuvõimaluste kogumile, sõltus peamiselt sellest, missugune oli Soome ühiskonna enamuse arusaam julgeolekust. Aastal 1919 andis see tulemuseks parlamendikoosseisu, mis kiitis heaks presidendi autoritaarseid volitusi sisaldava põhiseaduse, aastal 1930 oli tulemuseks parlamendikoosseis, mis võttis vastu erakorralisi volitusi sisaldava kaitseseisukorra seaduse. Mõlemal korral oli hääletus väga tasavägine ja lõpptulemus juhusele väga lähedal. Juunis 1919 jäi põhiseaduse vastuvõtmiseks vajalikust 5/6 häälteenamusest puudu täpselt üks hääl ja põhiseadus õnnestus vastu võtta alles teisel katsel. Novembris 1930 ei oleks kaitseseisukorra seaduse vastuvõtmiseks vajalikku 2/3 häälteenamust kokku saadud kui ainult kaks parlamendi liiget oleksid teistmoodi hääletanud. Mõlemal korral hirmutati parlamendi liikmeid, et kui seadused jäävad vastu võtmata, siis on tulemuseks kodusõda või diktatuur. Valijate käitumise järgi otsustades oligi olukord tõsine: pärast

⁴⁰⁰ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 3–15, 54, 212–215, 218–220, 226–230, 263–264, 268–269.

1917. aasta valimisi olid 1919. aasta ja 1930. aasta parlamendivalimised ainsad, kui valimas käis üle 65% valimisõiguslikest kodanikest.⁴⁰¹

Seda, et otsustajad valiksid oma valikuvõimaluste kogumis olevate võimaluste seast ühiskonna enamuse poolt eelistatud võimaluse, saab demokraatia mõjutada avalikkuse kontrolli kaudu ja teha seda kahel viisil. Esiteks, kaudselt – ähvardades otsustajaid uuesti mitte valida ehk ähvardades nad vallandada. Ja teiseks, otseselt – valides uued otsustajad ja vallandades vanad. Soome avalikkusel oli selliselt võimalik mõjutada ainult parlamendi liikmeid. Valitsust ja presidenti sai avalikkus mõjutada ainult kaudselt, sest valitsust said vahetada parlamendi liikmed ja presidenti valijamehed. Kuid ka parlamendi liikmed said valitsust üksnes vallandada, kuid mitte seda uue valitsusega asendada, sest see õigus kuulus presidendile. Seepärast olid Soome valitsused avalikkuse kontrolli suhtes tähelepanuväärselt immuunsed.

Sõdadevahelisel ajal juhtus Soomes ainult kaks korda kui parlamendi algatusel valitsusele umbusaldust avaldati, kuigi selle aja 20-st valitsusest olid 13 vähemusvalitsused. Enamasti oli valitsuste vahetumise põhjuseks see, kui valitsused ise mõne olulise eelnõu hääletuse usaldusküsimusega sidusid. Sõdadevahelisel ajal sai rahvas parlamenti valida üheksal korral ja ainult kahel korral vahetus koos parlamendiga ka valitsus. Enamasti jätkasid valitsused segamatult oma tööd vaatamata sellele, et vahepeal oli valitud uus parlament. See-eest vahetus valitsus alati kui valiti uus president. Soomes oli selgelt tegemist pigem presidendi kui parlamendi valitsustega. Kuid erinevalt parlamendist, mida Soome rahvas sai valida otse ja iga kolme aasta tagant, sai Soome rahvas presidenti valida ainult kaudselt – valides presidendi valijamehi – ja sedagi ainult iga kuue aasta tagant. Seega oli täidesaatev võim, mida Soomes teostasid president ja valitsus, avalikkuse kontrolli suhtes märkimisväärselt immuunne.⁴⁰²

Lapua kriisi ajal seisnes avalikkuse kontrolli kõige tähelepanuväärsem mõju selles, et ta sundis soomerootslaste erakonda oma senist poliitikat muutma ja „ebapühast liidust“ lahkuma. Selleks kasutasid soomerootsi erakonna valijad nii kaudset kui ka otsest mõjutamist. Suvel 1930 oli tegemist kaudse mõjutamisega kui valijate rahulolematus sundis enamikku soomerootslastest parlamendi liikmeid mitte hääletama koos sotsiaaldemokraatidega Kallio ja Svinhufvudi valitsuste umbusaldamise poolt ja „kommunistiseaduste“ vastu. Sügisel 1930 oli tegemist otsese mõjutamisega, kui valijate tahtel ei valitud parlamenti mitte ühtegi sellist saadikut, kes oleks koos sotsiaaldemokraatidega hääletanud „kommunisti-

⁴⁰¹ *Helsingin Sanomat*, 15.6.1919, 7; Valtioapäivät 1919, pöytäkirjat I, 931–932, 1026–1027; Vesa Vares, „Demokratian haasteet 1907–1919“, *Kansanvalta koetuksella*, toim Juhani Mylly (Helsinki: Edita, 2006), 144–47; Valtioapäivät II 1930, pöytäkirjat, 228; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 607.

⁴⁰² „Tietoa eduskunnasta“, Eduskunta, <https://www.eduskunta.fi/FI/tietoaeduskunnasta/kirjasto/tietopalvelulta-kysyttya/Sivut/milloin-hallitus-on-kaadettu-valikysymyksella.aspx> (vaadatud 27.5.2019); „Hallitukset aikajärjestyksessä“, Valtioneuvosto, <https://valtioneuvosto.fi/tietoa/historiaa/hallitukset-ja-ministerit/raportti-/r/v2> (vaadatud 27.5.2019); Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 606–7.

seaduste“ vastu.⁴⁰³ Seega sai demokraatia avalikkuse kontrolli kaudu mõjutada seda, et Lapua kriis õnnestus lahendada *de iure*, kuigi lõpptulemus sõltus suurel määral juhusest.

Kuid avalikkuse kontrollil oli minimaalne mõju Lapua kriisi lahendamisele *de facto*, sest nii peaministrid Kallio ja Svinhufvud kui ka president Relander olid sellise mõju suhtes tunduvalt immuunsemad kui parlamendi liikmed. Eriti kehtib see Relanderi kohta, kes valiti presidendiks viis aastat enne Lapua kriisi puhkemist ja kes esitati presidendikandidaadiks alles pärast seda kui rahvas oli presidendi valijameeste valimistel juba hääletanud. Seepärast ei saanud ükski valija isegi kaudselt tema poolt hääletada. Ja kuigi president Relanderi tegutsemine Lapua kriisi ajal oli selline, et see pidi sobima nendele 2/3-le valijatest, kes olid 1930. aasta parlamendivalimistel hääletanud „kommunistiseaduste“ vastuvõtmist pooldavate erakondade poolt, ei olnud neil võimalik 1931. aasta presidendi valijameeste valimistel jälle isegi kaudselt tema poolt hääletada, sest Maaliit ei esitanud Relanderi enam presidendikandidaadiks.⁴⁰⁴

Vähemalt samavõrra immuunne oli avalikkuse kontrolli suhtes ka president Svinhufvud, kes valiti presidendiks aasta enne Mäntsälä mässu puhkemist, kuid niivõrd napi ülekaaluga, et valimistulemust võib pidada suurel määral juhuslikuks. Svinhufvudi käitumine Mäntsälä mässu ajal oli täpselt vastupidine sellele, mida temalt ootasid need, kes teda presidendivalimiste ajal kõige innukamalt toetasid – mis näitab veelgi ilmekamalt seda, kuivõrd immuunne oli Soome presidendi institutsioon avalikkuse kontrolli suhtes. Seega olid Soome demokraatia kriisi lahendamise seisukohalt olulised pigem need demokraatlikud institutsioonid, mis olid avalikkuse kontrolli suhtes kõige immuunsemad ja kriisi lahendamiseks läks vaja pigem selliseid volitusi, mis allusid kõige vähem avalikkuse kontrollile. Ei ole vale öelda, et Soome demokraatia kriisi aitas lahendada vähem demokraatiat. Kui meenutada Platonit, siis ei ole see üllatav. Kui Platoni mõte – iga valitsusvorm muutub enesehävituslikuks tänu iseendaga liialdamisele⁴⁰⁵ – ümber pöörata, siis tulebki välja, et demokraatia päästmiseks tuleb demokraatiat vähendada.

Soome demokraatia kriis ja Eesti demokraatia kriis

Kui võrrelda seda, kuidas lahendas 1930-ndate demokraatia kriisi Soome ühiskond ja kuidas tegi seda Eesti ühiskond, siis võib öelda, et lahendused olid sarnased, kuid kriisid ise olid erinevad. Kui Soomes oli kaks kriisi, millest esimese põhjuseks peeti vaenuliku suurriigi poolt toetatud vasakäärmuslasi ja teise põhjuseks

⁴⁰³ *Uusi Suomi*, 3.7.1930, 1, 4.7.1930, 7, 8.7.1930, 4, 11.7.1930, 6, 10.10.1930, 10; *Helsingin Sanomat*, 6.11.1930, 7; Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 179.

⁴⁰⁴ Jukka-Pekka Pietiäinen, „Relander, Lauri Kristian“, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*, *Studia Biographica* 4 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997), <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/628>.

⁴⁰⁵ Vt allmärkus 225.

paremäärmuslasi, siis Eestis oli ainult üks kriis, mille põhjuseks peeti paremäärmuslasi. Erinevalt Soomest ei takistanud Eestis poliitiliste jõudude jaotus kommunistide poliitilisest elust eemaldamist, mistõttu nende ühiskonda lõhestav tegevus ei saanudki kriisiks paisuda. Kuid see, et kommuniste ei õnnestunud eemaldada ilma kriisita, võis tulla Soomele hoopis kasuks. Kommunistid kujutasid endast suhteliselt lihtsasti lahendatavat probleemi, mis toimus piksevardana siis, kui majanduskriisi poolt võimendatud rahva rahulolematuse pinged vajasisid maandamist. Eestis sellist piksevarrast ei olnud, mistõttu tuli leida uus.

Nii Soomes kui ka Eestis olid demokraatia kõige veendunumateks kaitsjateks sotsiaaldemokraadid, mistõttu ei ole juhus, et mõlemas riigis oli demokraatia kriisi keskmes paremäärmuslaste ja sotsiaaldemokraatide vastasseis. Soomes nõudis Lapua liikumine sotsiaaldemokraatide erakonna keelustamist ja Eestis nõudis sedasama vabadussõjalaste liikumine.⁴⁰⁶ Vastasseis sotsiaaldemokraatidega oli selgelt ohtlikum kui vastasseis kommunistidega ja seda nii võimaliku kodusõja kui ka demokraatia seisukohalt. Ka Eesti otsustajatel oli valida samade lahenduste vahel, mis olid valida Soomes ja ka Eesti otsustajad tegid sama valiku, mis tehti Soomes.

Eesti otsustajad kõrvaldasid samuti selle kodurahu rikkuja, kelle eemaldamisega kaasnes kõige väiksem kodusõja oht ja kelle eemaldamiseks oli olemas valdava enamuse toetus. Vabadussõjalaste kaks peavaenlast olid marksism ja parteisüsteem, mistõttu nad ei olnud mitte ainult sotsiaaldemokraatide, vaid üldse kõikide erakondade vastu. Seepärast ei ole üllatav, et kui Päts kaitseseisukorra välja kuulutas ja vabadussõjalaste organisatsioonid keelustas, siis kiitis parlament need sammud ühehäälselt heaks.⁴⁰⁷ Eestis oleks võinud sellega demokraatia kriisi laheneda täpselt samamoodi nagu Soomes kui ei oleks olnud vähemalt nelja asjaolu, mis võimaldasid Eesti otsustajatel teha valikuid, mida Soome otsustajatel oleks olnud teha tunduvalt raskem.

Esiteks ei kujunenud Eestis rahva rahulolematuse piksevardaks mitte kommunistid, vaid kehtiv parlamentaarne kord, millest tulenevalt arvati Eestis, et just seda on vaja tulevaste kriiside vältimiseks muuta. Teiseks puudus Eestis kodusõja kogemus, mis võis tulla Soome demokraatiale kasuks. Vaatamata üle 10 aasta kestnud pingutustele sõja osapooli lepitada puudus Soomes endiselt sotsiaaldemokraatide ja mittesotsialistlike parteide vahel usaldus. Erinevalt Eestist ei osalenud Soomes sotsiaaldemokraadid valitsuskoalitsioonides ja ainus kord kui nad valitsusvastutuse võtsid, moodustasid nad üksinda vähemusvalitsuse. Seepärast on raske ette kujutada, et Soomes oleksid sotsiaaldemokraadid andnud oma vaikiva heakskiidu mittesotsialistlike erakondade diktatuurile lootuses, et see kaitseb neid veelgi halvema paremäärmuslaste diktatuuri eest.⁴⁰⁸

Kolmandaks oli Soomes tulenevalt ajalooliselt väljakujunenud ühiskonna koosseisust olemas märkimisväärse osakaaluga ühte hoidev vähemusrühvuse

⁴⁰⁶ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 53.

⁴⁰⁷ Kasekamp, 41, 43, 48, 58–59.

⁴⁰⁸ Kasekamp, 59; Pajur, *Konstantin Päts*, 470–471, 499.

rühm soomerootslased, kelle vaikivat heakskiitu soomekeelsete erakondade diktatuurile on veelgi raskem ette kujutada. Ka soomerootslaste ja soome rahvuslaste vahel puudus usaldus. Soome rahvuslikult meelestatud erakondade diktatuur oleks soomerootslaste hirme veelgi süvendanud, sest „ebapüha liit“ poleks saanud neid siis enam kaitsta. On tõenäoline, et sellisel juhul oleksid soomerootslased jälle hakanud otsima kaitset autonoomiaplaanidest, nii nagu nad tegid aastatel 1917–1923.⁴⁰⁹ Asjaolu, et Soome ühiskond oli palju lõhestunud kui Eesti ühiskond, võis aidata Soomel demokraatiat säilitada, sest diktatuur oleks tähendanud ühiskonna lõhede süvendamist, mitte nende parandamist. Neljandaks mängisid kahtlemata olulist rolli Soome ja Eesti otsustajate erinevad isiksuseomadused, nii nagu Berg-Schlosseri juhitud uurimus⁴¹⁰ väga õigesti täheldab. President Svinhufvud rõhutas pidevalt oma kõrget vanust ja seda, et ta on kõrgetesse riigiametitesse kutsutud ainult selleks, et kriis lahendada. Seevastu Päts, kes oli Svinhufvudist 13 aastat noorem, nägi enda ülesandena mitte ainult kriisi lahendamist, vaid ka põhjalikku riigiuuendust, mille vajadusest ta oli juba aastaid rääkinud.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 42–45, 50–60, 68–71, 76–83.

⁴¹⁰ Vt allmärkused 59–66.

⁴¹¹ Siltala, *Lapuan liike ja kyyditykset*, 110, 148–149, 481–482; Häikiö, *Suomen leijona*, 478, 481; Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 24–27; Pajur, *Konstantin Päts*, 800–801.

2. DEMOKRAATIA JA LIITLASED

2.1. Liidud sõdadevahelises Euroopas

Kõige olulisem võimalik mõju, mis demokraatial saab olla väikeriikide nagu Soome ja Eesti julgeolekule, seisneb liitlastes. Selle alapeatüki eesmärgiks on uurida, missugune oli sõdadevahelise aja Euroopa ja Põhja-Ameerika demokraatlike riikide suhtumine liitudesse üldiselt ja missugune oli suhtumine Rahvasteliitu.

Õnnestunud ja ebaõnnestunud liidud

Ideed, et demokraatlikel riikidel võiks olla eriline kalduvus omavahel liituda saab põhjendada erinevalt: kui sarnaste olendite loomumast tungi kokku hoida – „*birds of feather stick together*“⁴¹² – või kui *fraternité*d vabadustarmastavate rahvaste vahel, nii nagu seda väljendas 1792. aastal Prantsusmaa Rahvuskonvent:

Prantsusmaa tuleb appi kõikidele rahvastele, kes püüavad oma vabadust tagasi saada.⁴¹³

Statistilist tõestust sellel ideel ei ole, välja arvatud ajajärgul pärast teist maailmasõda, kui Euroopa ja Ameerika demokraatlikel riikidel esineb statistiline kalduvus astuda üksteisega sõjalistesse liitudesse. Sõdadevahelisel ajal neil sellist kalduvust ei olnud. Seda ei ole raske näha ka ilma keeruliste statistiliste testideta, eriti kui eemaldada taustamüra. Esiteks, kuivõrd antud uurimuse keskmes on väikeriigid Soome ja Eesti, siis tuleks vaadelda ainult neid riike, mis omasid tähtsust Euroopa väikeriikide julgeoleku seisukohalt. Ma nimetan neid riike laiemas Põhja-Atlandi piirkonna riikideks, selge viitega Karl Deutsch'i uurimusele.⁴¹⁴ Teiseks saab taustamüra veelgi vähendada kui vaadelda ainult selliseid liite, mis said väikeriikide julgeolekut ka tegelikkuses mõjutada. Riikidevaheliste liitude aluseks on tavaliselt ametlikud lepingud, mida saab liigitada vastavalt vastastikustele kohustustele: 1) kaitsepakt (kohustus sekkuda sõjaliselt); 2) liiduleping (kohustus konsuliteerida ja/või koostööd teha); 3) neutraliteedi- või mitteallaletungipakt (kohustus jääda sõjaliselt neutraalseks).⁴¹⁵ Ainult kaitsepakti võib pidada liiduks selle sõna tõelises tähenduses.

Sõdadevahelisel ajal ei sõlmitud Euroopas kuigi palju kaitsepakte. Olukord, kus demokraatlikul riigil oleksid kaitsepaktil põhinevad liidusuhted ainult teiste

⁴¹² Siverson ja Emmons, „Birds of a Feather“.

⁴¹³ Herz, „Idealist Internationalism and the Security Dilemma“, 161.

⁴¹⁴ Erinevalt Deutschist kuulub minu piirkonda ka Ida-Euroopa, Türgi ja Nõukogude Liit – vt Deutsch et al., *Political Community and the North Atlantic Area*, 9–10.

⁴¹⁵ J. David Singer ja Melvin Small, „Formal Alliances, 1815–1939: A Quantitative Description“, *Journal of Peace Research*, märts 1966, 1, 5, <https://doi.org/10.1177/002234336600300101>.

demokraatlike riikidega oli väga haruldane ja sellel oli lihtne põhjus. Kõik demokraatlike riikide osalusel loodud mitmepoolsed liidud moodustati riikide vahel, kelle hulgas oli nii demokraatlikke kui ka mittedemokraatlikke riike. Selline oli 1921. aastal loodud „Väike Antant“, kuna selles osales mittedemokraatlik Rumeenia, ja selline oli ka 1925. aasta Locarno lepingutel põhinev liit, kuna selles osales Mussolini Itaalia. Sõdadevahelise aja kõige kauem kestnud eksklusiivselt demokraatlik liidusuhe kehtis Eesti ja Läti vahel aastatel 1923–1933. Alates aastast 1934 sai sellest liidusuhe kahe mittedemokraatliku riigi vahel, sest mõlemas riigis toimus riigipööre. Kui vaadata liite, mida loodi vaatamata riigikorra tüübile ja küsida, kas nad olid edukad kallaletungi tõrjumises ja sõja vältimises nendes osalenud väikeriikide jaoks, siis ei ole ka siin vastuse leidmiseks vaja kasutada keerulisi tehnikaid. Sõdadevahelise aja Euroopas oli ainult 10 liitu, mille aluseks oli kaitsepakt ja milles osales vähemalt üks väikeriik.⁴¹⁶ Väikeriigi seisukohalt on loogiline eeldada suuremat kaitset liidult, milles osaleb suurem arv suurriike ja vastavalt sellele ongi tabelis 4 (vt lk 119–120) liidud järjestatud.

Tabelist 4 on näha, et ainult kaks liitu kümnest osutusid nendes osalenud väikeriikide jaoks edukaks. Mõlemad õnnestunud liidud olid segatüüpi ehk nendes osalesid nii demokraatlikud kui ka mittedemokraatlikud riigid. Mõlemal juhul (Türgi ja Portugal) mängis otsustavat rolli riigi asukoht, mitte liit, ja mõlemal juhul saab väita, et sõjast eemale jäämine õnnestus mitte tänu, vaid vaatamata sõlmitud liidulepingule. Siit tuleneb loogiline küsimus: kui liidud ei aidanud väikeriikidel kallaletungi vältida ja sõjast eemale jääda, siis kuidas olid lood erapooletusega?

Vastab tõele, et peaaegu kaks kolmandikku laiema Põhja-Atlandi piirkonna riikidest vältisid traditsioonilisi kaitsepakte ja Soome oli nende hulgas. Kuid see on nii üksnes juhul, kui jätta kõige olulisem sõdadevahelisel ajal sõlmitud leping kaitsepaktide hulgast välja. Rahvasteliidu põhikiri sisaldas samuti kaitsepaktile omaseid tunnuseid, mistõttu võib Rahvasteliitu pidada liiduks samas tähenduses nagu Locarno lepingute alusel sõlmitud liitu. Kvantitatiivset analüüsi kasutavad uurijad kipuvad Rahvasteliidu välja jätma, kuna Rahvasteliidul oli tavalisest kaitsepaktist tunduvalt suurem liikmete arv ja sellisena ei peegelda see „süsteemis olevaid koalitsioone ja vastasseise“.⁴¹⁷ Väide on õige, eriti antud juhtumi puhul. Sõdadevahelisel ajal olid 31-st laiema Põhja-Atlandi piirkonna riigist keskmiselt 27 riiki Rahvasteliidu liikmed. See teeb peaaegu 90%. Ometi moonutaks Rahvasteliidu väljajätmine pilti jälle teises suunas. See esitaks enamikku riikidest erapooletutena, kuid eriti Rahvasteliidu algusaastatel ei olnud see kindlasti nii.

⁴¹⁶ Ametlikud kirjalikud lepingud, mis on kodeeritud kui kaitsepaktid, milles vähemalt üks osaline ei ole kodeeritud kui suurriik, ja mis on sõlmitud vahemikus 11.11.1918 ja 3.9.1939; Nyoni leping on välja jäetud, sest see ei olnud kaitsepakt tavalises tähenduses, vaid piiratud eesmärkidega mereväealane leping.

⁴¹⁷ Singer ja Small, „Formal Alliances“, 5.

Tabel 4: Kaitsepaktil põhinevad liidud sõdadevahelise aja Euroopas, milles osalesid ka väikeriigid

Osalenud väikeriigid ⁴¹⁸	Osalenud suuriigid ⁴¹⁹	Lepingud ⁴²⁰	Tulemus osalenud väikeriikide jaoks	Õnnestumine / ebaõnnestumine ⁴²¹
Belgia	Prantsusmaa, Ühendkuningriik, Saksamaa, Itaalia	Prantsuse-Belgia sõjaline kokkulepe (1920–1936); Locarno lepingud (1925–1936)	Märtsis 1936 saatis Saksamaa väed demilitariseeritud Reinimaale; oktoobris 1936 lahkus Belgia kõikidest liitudest ja kuulutas end neutraalseks; mais 1940 okupeeris Saksamaa Belgia	Ebaõnnestumine
Tšehhoslovakkia	Prantsusmaa, NSVL	Prantsusmaa-Tšehhoslovakkia vastastikuse garantii leping (1925–1938); Nõukogude Liidu- Tšehhoslovakkia vastastikuse abistamise leping (1935–1939)	Oktoobris 1938 ja uuesti märtsis 1939 okupeeris ja annekteeris Saksamaa osasid Tšehhoslovakkia	Ebaõnnestumine
Poola	Prantsusmaa, Ühendkuningriik	Prantsusmaa-Poola poliitiline leping (1921–1939); Prantsusmaa-Poola vastastikuse garantii leping (1925–1939); Ühendkuningriigi garantii Poolale (1939); Ühendkuningriigi-Poola vastastikuse abistamise leping (1939)	Septembris 1939 okupeerisid Saksamaa ja NSVL Poola	Ebaõnnestumine

⁴¹⁸ Väikeriigid on määratletud kui riigid, mis ei ole suuriigid ja piiratud laiemal Põhja-Atlandi piirkonna riikidega.

⁴¹⁹ Sõdadevahelisel ajal on suuriigid määratletud järgmiselt: Ühendkuningriik, USA, Prantsusmaa, Itaalia, Jaapan, Nõukogude Venemaa / NSVL (alates 1922), Saksamaa (alates 1925) – vt Singer ja Small, „Formal Alliances“, 28.

⁴²⁰ Douglas M. Gibling, *International military alliances, 1648–2008* (Washington DC: CQ Press, 2009), The Correlates of War, Formal Alliances (v4.1); John Grenville ja Bernard Wasserstein, toim, *The Major International Treaties of the Twentieth Century: A History and Guide with Texts. Volume I* (London and New York: Routledge, 2008).

⁴²¹ Ebaõnnestumine või õnnestumine on määratletud liidus osaleva väikeriigi seisukohalt.

Tabel 4: järg

Osalenud väikeriigid	Osalenud suurriigid	Lepingud	Tulemus osalenud väikeriikide jaoks	Õnnestumine / ebaõnnestumine
Türgi	Prantsusmaa, Ühendkuningriik	Prantsusmaa-Türgi vastastikuse abistamise leping (1939–1940); Prantsusmaa-Ühendkuningriigi-Türgi vastastikuse abistamise leping (1939–1945)	Türgi jäi neutraalseks kui Saksamaa tungis 1940 kallale Prantsusmaale ja suutis jääda teisest maailmasõjast kõrvale	Õnnestumine
Portugal	Ühendkuningriik	Inglise-Portugali liit (1816–kehtib siamaani)	Portugal jäi neutraalseks ja suutis jääda teisest maailmasõjast kõrvale	Õnnestumine
Albaania	Itaalia	Teine Tirana leping (1927–1939)	Aprillis 1939 okupeeris Itaalia Albaania	Ebaõnnestumine
Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia, Rumeenia		„Väikese Antanti“ lepingud (1920–1938)	Oktoobris 1938 ja uuesti märtsis 1939 okupeeris ja annekteeris Saksamaa osasid Tšehhoslovakkia; juunis-augustis 1940 okupeeris ja annekteeris NSVL osasid Rumeenias; aprillis 1941 okupeeris Saksamaa Jugoslaavia	Ebaõnnestumine
Poola, Rumeenia		Poola-Rumeenia liit (1921–1926); Poola-Rumeenia garantileping (1926–1939)	Septembris 1939 okupeerisid Saksamaa ja NSVL Poola	Ebaõnnestumine
Eesti, Läti		Eesti-Läti kaitsealane liiduleping (1923–1940)	Juunis-augustis 1940 okupeeris ja annekteeris NSVL Eesti ja Läti	Ebaõnnestumine
Türgi, Kreeka, Rumeenia, Jugoslaavia, Bulgaaria		Türgi-Kreeka-Rumeenia-Jugoslaavia „Balkani Antanti“ pakt (1934–1938); Türgi-Kreeka-Rumeenia-Jugoslaavia-Bulgaaria „Balkani Antanti“ pakt (1938–1940)	Oktoobris 1940 tungis Itaalia kallale Kreekale; aprillis 1941 okupeerisid Saksamaa ja Bulgaaria Kreeka; viiest liikmesriigist suutis ainult Türgi teisest maailmasõjast kõrvale jääda	Peamiselt ebaõnnestumine

Rahvasteliidu põhikiri kui kaitsepakt

On olemas piisaval määral tõendeid, et Rahvasteliidu põhikirja võeti tõepoolest kui kaitsepakti, peamiselt selle artikkel 10 pärast.⁴²² Just see artikkel oli vaidluste keskmes USA-s. Ühel pool oli opositsiooni nõudmine, et Kongressile peab jääma viimane sõnaõigus, kas artiklit rakendada või ei, ja teisel pool oli president Wilsoni kompromissitu positsioon, et see tähendaks „võtta Rahvasteliidu süsteemilt ära tema olemasolu mõte“.⁴²³ Šveitsi valitsusel olid sarnased mured. Küsimus Šveitsi liitumisest Rahvasteliiduga pandi rahvahääletusele alles pärast seda, kui valitsus oli kokku leppinud erandis: Šveits ei osale üheski sõjalises ettevõtmises ega luba vägesid läbi oma territooriumi, kui Rahvasteliit peaks kunagi otsustama kallaletungija vastu jõudu kasutada.⁴²⁴

Kui Rahvasteliit võttis vastu uusi liikmeid, siis oli artikkel 10 jälle arutelude keskmes. Aastal 1920 kiitis Rahvasteliidu esimene täiskogu heaks Soome liitumise, kuid lükkas tagasi Eesti, Läti ja Leedu taotlused. Põhjuseks oli kahtlus, kas kolm Balti riiki on võimelised oma iseseisvust säilitama, kui Venemaa peaks üritama nende eraldumist tagasi pöörata. Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa esindajad pakkusid isegi välja, et Rahvasteliiduga liitumise eeltingimusena peaksid Eesti, Läti ja Leedu loobuma artikkel 10 julgeolekutagatistest.⁴²⁵ Ja lõpuks, esimese maailmasõja aegsetele erapooletutele riikidele viitamine kui „ex-neutraalidele“ näitab ilma igasuguse kahtluseta, et pärast Rahvasteliiduga liitumist ei peetud neid enam neutraalseteks.⁴²⁶ Rahvasteliit, millega Soome ja Eesti liitusid, oli selgelt julgeolekuorganisatsioon ja selle liikmesust võeti kui julgeolekuküsimust.

Täiendavate piirkondlike kaitsepaktide sõlmimine näitab, et Rahvasteliidu julgeolekutagatistesse polnud liikmesriikidel täit usku, mis ei ole üllatav arvestades artikkel 10 ümber käinud vaidlusi. Kuid see umbusk ei jaotunud riikide vahel ühtlaselt, vaid vastavalt sellele kuivõrd ohustatuks riigid ennast pidasid. Laiema Põhja-Atlandi piirkonna riigid võib jagada nelja rühma. Esiteks, „võimalikud kallaletungijad“ ehk riigid, kellest minevikukogemusele tuginedes võis arvata, et nad kujutavad endast ohtu ja keda seepärast ei usaldatud. Nendeks saab pidada esimese maailmasõja kaotajariike ja nende järglasi: Saksamaad, Austriat,

⁴²² Rahvasteliidu põhikiri, artikkel 10: “Rahvasteliidu liikmed kohustuvad austama ja välise kallaletungi eest hoidma kõikide Rahvasteliidu liikmete territoriaalset terviklikkust ja kehtivat poliitilist sõltumatust. Iga sellise kallaletungi või sellise kallaletungi ähvarduse või ohu korral soovib Nõukogu, missugusel viisil seda kohustust tuleb täita – Yale Law School, The Avalon Project, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp (vaadatud 31.5.2019).

⁴²³ F. P. Walters, *A History of the League of Nations* (London etc.: Oxford University Press, 1965), 70–71.

⁴²⁴ Walters, 92.

⁴²⁵ Walters, 122–23; Vahur Made, *Külalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999), 35, 67–68, 78; Eesti, Läti ja Leedu liitusid 1921. aastal ilma selliste eranditeta.

⁴²⁶ „Ex-neutraalideks“ kutsuti Taanit, Luksemburgi, Madalmaid, Norrat, Hispaaniat, Rootsit ja Šveitsi.

Ungarit, Bulgaariat ja Türgit ning lisaks ka Nõukogude Liitu. Agressiivse välispoliitika tõttu on siia rühma põhjust lisada ka Mussolini Itaalia. Teiseks, riigid, kellel puudus maapiir „võimalike kallaletungijatega“ ja kes seetõttu said tunda ennast seda turvalisemalt, mida kaugemal nad sellistest riikidest asusid. Sellisteks riikideks saab pidada (alates kõige turvalisemast ja lõpetades kõige vähem turvalisega): USA-d, Kanadat, Iirimaa, Portugali, Hispaania, Ühendkuningriiki, Norrat, Rootsi ja Albaania.

Kolmandaks, riigid, kellel küll oli maapiir „võimalike kallaletungijatega“, kuid kellel oli esimese maailmasõja ajast olemas positiivne erapooletu riigi kogemus: Šveits, Taani, Madalmaad ja Luksemburg. Ja lõpuks, riigid, kellel oli maapiir „võimalike kallaletungijatega“ ja kellel puudus positiivne erapooletu riigi kogemus: Jugoslaavia, Kreeka, Soome, Eesti, Läti, Leedu, Rumeenia, Poola, Tšehhoslovakkia, Prantsusmaa ja Belgia. Pole üllatav, et täiendavaid piirkondlikke kaitsepakte sõlmisid peaaegu eranditult ainult need riigid, mis kuulusid viimasesse rühma. Ainsad kaks selle rühma riiki, kes selliseid kaitsepakte ei sõlminud, olid Leedu ja Soome. Leedul ei olnudki võimalik oma naabritega kaitsepakte sõlmida, sest seda takistas tüli Poolaga Vilniuse pärast. Soomel oleks see olnud võimalik, kuid Soome eelistas seda mitte teha. Ainus riik, kes ei kuulunud viimasesse rühma, kuid osales piirkondlikes kaitsepaktides, oli Ühendkuningriik. Kuid kuni 1939. aastani piirdusid Ühendkuningriigi kohustused oma vahetute naabrite Belgia ja Prantsusmaaga.

Põhjus, miks kaitsepaktil põhinevaid liite sõlmisid omavahel peaaegu eranditult ainult samasuguses julgeolekuolukorras olevad riigid, tulenes sellest, et paremas julgeolekuolukorras olevad riigid ei olnud huvitatud nendega kaitsepaktide sõlmimisest. Erinev julgeolekuolukord jagas riigid potentsiaalseteks abiandjateks ja potentsiaalseteks abisaajateks. Potentsiaalsed abisaajad olid huvitatud sellest, et Rahvasteliidu julgeolekutagatise puudutavad kohustused oleksid võimalikult ühemõttelised ja tagaksid kiire ja automaatse abiandmise. Potentsiaalsed abiandjad ei olnud sellest huvitatud ja mitte ainult nemad – Rahvasteliidu julgeolekutagatistele töötas aktiivselt vastu ka Rahvasteliitu mittekuuluv USA. See sai eriti selgeks seoses 1924. aasta Genfi protokolliga, mille eesmärgiks oli Rahvasteliidu põhikirja täpsustada, et lihtsustada võimaliku kallaletungi ohvrite abistamist. USA diplomaadid nimetasid Genfi protokolli „uueks Pühaks Liiduks“ ja pidasid seda ohuks Ühendriikidele, sest võimaldaks Rahvasteliidul „kasutada Briti laevastikku Ladina-Ameerika vetes“.⁴²⁷

⁴²⁷ Walters, *A History of the League of Nations*, 271; David D. Burks, „The United States and the Geneva Protocol of 1924: ‘A New Holy Alliance’?“, *The American Historical Review* Vol. 64, nr 4 (1959): 891–94, <https://doi.org/10.2307/1905122>.

Genfi protokoll ja Locarno lepingud

USA arvamus oli väga oluline Ühendkuningriigi jaoks. Nagu Ühendkuningriigi saadik ennast USA riigisekretärile väljendas, võis Genfi protokoll viia vahejuhtumiteni,

mis valmistavad piinlikkust Anglo-Ameerika suhetele, mis oleks kõige ebasoovitavam võimalus, sest Briti poliitika „kardinaalne mõte“ oli sõprus Ühendriikidega.⁴²⁸

Pärast presidendiga konsulteerimist vastas riigisekretär, et „Ameerikal on raske mitte pidada Rahvasteliitu potentsiaalseks vaenlaseks“ ning et Genfi protokoll viiks Ühendkuningriigi paratamatult konflikti USA-ga.⁴²⁹

Kuid veelgi olulisem oli Briti dominioonide arvamus, mida Ühendkuningriigi valitsus kuidagi eirata ei saanud. Esinedes Rahvasteliidu täiskogu istungil väljendas Kanada esindaja uhkust selle üle, et piir USA-ga oli täielikult demilitariseeritud. Esindaja sõnul pidi Kanada enne väga hoolikalt kaaluma kui lubas aidata Euroopas rahu tagada, sest Ühendriigid ei kuulunud Rahvasteliitu ja kanadalased elasid „tulekindlas majas, kaugel tuleohtlikest materjalidest“.⁴³⁰ Mitte ainult Kanada, vaid kõik Briti dominioonid olid Genfi protokollu vastu, sest a) see lubas välisriikidel sekkuda nende asjadesse; b) selle eesmärgiks oli kindlustada Euroopa territoriaalset *status quod*, mida avalik arvamus pidas ebaõiglaseks, eriti Ida-Euroopas; c) see oleks andnud Briti laevastiku Rahvasteliidu käsutusse ja kiskunud ta eemale tema tõelisest ülesandest, milleks oli Briti impeeriumi kaitsmine; d) see võis viia „vaenulikkuseni Suurbritannia ja USA vahel ja pühkida minema kõik vähegi eksisteerivad võimalused, et viimane võiks ühel päeval Rahvasteliitu astuda“.⁴³¹

Locarno lepingud, mis olid sõdadevahelises Euroopas ainus erand kuni aastani 1939, kui selgelt paremas julgeolekuolukorras olev riik sõlmis kaitsepakti selgelt halvemas julgeolekuolukorras olevate riikidega, sündiski tänu Genfi protokollu ebaõnnestumisele. Kuid erinevalt Genfi protokollist, mille eesmärgiks oli anda Rahvasteliidu põhikirjale senisest veelgi enam kaitsepakti iseloom, millega oleksid kaetud kõik Rahvasteliidu liikmed, ei üritanudki Locarno lepingud katta tervet Euroopat, vaid ainult selle lääneosa. President Coolidge tervitas Genfi protokollu läbikukkumist, öeldes, et

Locarno lepingud esindavad selle poliitika edu [...] milleks on lasta Euroopa riikidel lahendada oma poliitilised probleemid ilma meie riiki asjasse segamata.⁴³²

Pärast Saksamaa liitumist 1926. aastal olid Ühendriigid ainus demokraatia laiemas Põhja-Atlandi piirkonnas, mis jäi Rahvasteliidust eemale. Mis puutub laiema

⁴²⁸ Burks, „The United States and the Geneva Protocol of 1924“, 897–98.

⁴²⁹ Burks, 897–98.

⁴³⁰ Walters, *A History of the League of Nations*, 276.

⁴³¹ Walters, 275–276; 283–285.

⁴³² Burks, „The United States and the Geneva Protocol of 1924“, 904–5.

Põhja-Atlandi piirkonna väikeriikidesse,⁴³³ siis olid kõik alates 1923. aastast Rahvasteliidu liikmed. Ainsaks erandiks oli Türgi, mis liitus aastal 1931.

On päris selge, et Genfi protokollil läbikukkumine ja Locarno lepingute sõlmimine 1925. aastal ei saanud suurendada Euroopa väikeriikide usku Rahvasteliidu julgeolekutagatistesse. Kuid ei saa öelda, et Euroopa väikeriigid ise oleksid käitunud põhimõtteliselt teistmoodi kui USA või Kanada. Kõik Euroopa väikeriigid, kes ei kuulunud kõige haavatavamasse neljandasse rühma ja kes vältisid kõiki teisi liite peale Rahvasteliidu, käitusid Kanada esindaja sõnade kohaselt, uskudes õigesti või valesti, et nende „maja“ on „tulekindel“ ja hoidsid eemale „tuleohtlikest materjalidest“.

Ainsa neljanda rühma riigina käitus ka Soome samamoodi, kuigi Soomel oli maapiir võimaliku kallaletungijaga ja kuigi Soomel puudus positiivne erapooletu riigi kogemus. Soome välisminister Rudolf Holsti ja Rootsi välisminister Carl Hederstierna sunnitud tagasiastumised 1920-ndate alguses on kaks tuntud näidet sellest, mis juhtus poliitikutega, kui nad pooldasid kaitsepaktide sõlmimist oma „tuleohtlikumate“ naabritega.⁴³⁴ Mõlemad sunnitud tagasiastumised toimusid enne kui kukkus läbi Genfi protokoll ja sõlmiti Locarno lepingud, seega ei saanud suurriikide eeskuju siin rolli mängida. Pigem oli põhjus selles, et Soome ja Rootsi olid sama demokraatlikud kui USA ja Kanada ja ei saanud käituda teistmoodi kui nõudis nende ühiskondade enamuste tahe.

Soome käitumine 1920-ndatel ja 1930-ndate esimesel poolel meenutas üritust istuda korraga kahel toolil. Ühelt poolt käitus Soome kui potentsiaalne abiandja ja keeldus sõlmimast kaitsepakte veelgi halvemas julgeolekuolukorras olevate naaberriikidega. Teiselt poolt käituti kui potentsiaalne abisaaja ja tehti teiste potentsiaalsete abisaajatega koostööd Rahvasteliidu julgeolekutagatiste tugevdamiseks, et kallaletungi ohvriks langenud riigil oleks võimalik saada abi. Seevastu potentsiaalsed abiandjad, nagu Skandinaaviamaad ja Ühendkuningriik, pühen-dusid desarmeerimisele, lootes sellisel viisil kallaletunge ära hoida ja koos sellega ka võimalust, et keegi võiks üldse abi vajada. Need kaks positsiooni olid omavahel selgelt vastuolus, sest desarmeerinud riigid ei olnud võimelised tõhusat abi pakkuma. Kuigi Soome positsioon, mis üritas võtta mõlemast parimat, oli väga pragmaatiline, tekitas see Soomele ka probleeme, sest ei võimaldanud päriselt samastuda kummagi rühmaga. Teistele potentsiaalsetele abiandjatele, nagu Rootsi, sobis väga hästi see, et Soome hoidis ennast eemale potentsiaalsetest abisaajatest, nagu Eesti. Kuid Rootsile ei sobinud see, et Soome tegi Eesti ja teiste

⁴³³ Väikeriigid on määratletud kui riigid, mis ei kuulunud suurriikide hulka – vt allmärkus 419.

⁴³⁴ Jorma Kalela, „Näkökohtia pohjoismaisesta yhteistyöstä Suomen ulkopoliitikassa maa-ilmansotien välisenä aikana“, *Historiallinen aikakauskirja*, nr 3 (1971): 237; Patrick Salmon, *Scandinavia and the great powers 1890–1940* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 189, 194, 202; Leila Taunila, „‘Kun weli oli wainon alla, on waara myös omaamme’. Idealistisen ja realistisen linjan heijastuminen kokoomuslehtien Viron-poliittisen kirjoitteluun 1918–1922“, *Virallista politiikkaa, epävirallista kanssakäymistä: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*, toim Heikki Roiko-Jokela (Jyväskylä: Atena, 1997), 122–25; Valtiopäivät 1921. Pöytäkirjat III, 2915–1916.

potentsiaalsete abisaajatega koostööd Rahvasteliidu julgeolekutagatiste tugevdamiseks. On igati loogiline, et Soome välispoliitikat on sellel perioodil iseloomustatud kui „hiilgavat eraldumist“.⁴³⁵

Muutunud Rahvasteliit ja Rootsi sõnum Soomele

Kõik muutus kui Saksamaal tuli võimule Hitler. Saksamaa lahkus Rahvasteliidust ja asemele tuli Nõukogude Liit. See, mis oli Rahvasteliidust saanud 1934. aasta sügisel, oli väga kaugel sellest julgeolekuorganisatsioonist, kuhu Soome ja Eesti olid astunud 1920. ja 1921. aastal. Kui üritada võrrelda 1934. aasta Rahvasteliitu 2010-ndate NATO-ga, siis tuleks ette kujutada NATO-t, millel on a) väga ebamäärased julgeolekutagatised; b) kuhu ei kuulu ei USA ega ka Saksamaa, kuid see-eest kuulub Venemaa ja c) kus Ühendkuningriik on andnud mõista, et ta sekkub kindlasti ainult juhul kui rünnatakse Belgia ja Prantsusmaad. Suurriikide poolt põhjustatud muutused Rahvasteliidus ei jätnud mõjutamata ka väikeriike. Soome seisukohalt oli kriitilise tähtsusega see, kuidas suhtuti Rahvasteliitu naaberriik Rootsis, sest Rootsi oli see Rahvasteliidu liikmesriik, kelle võimuses oli Soomet kõige tõhusamalt aidata. Rootsi sõjaline abi oleks Soomeni jõudnud kõige kiiremini ja ka teiste Rahvasteliidu liikmete abi sai tulla peamiselt Rootsi kaudu. Kuid kui Rootsis hakati aru saama, et katsed desarmeerimise teel Euroopas rahu tagada on määratud läbikukkumisele,⁴³⁶ siis ei tähendanud see, et Rootsi suhtumine Rahvasteliidu julgeolekutagatistesse oleks muutunud.

1934. aasta talvel ja kevadel toimunud kohtumistel ütles Rootsi välisminister Rickard Sandler Soome välisminister Antti Hackzellile, et kui Rahvasteliit kokku kukub, siis ei jää Rootsil muud võimalust kui jätkata samasuguse neutraliteedipoliitikaga, nagu harrastati enne esimest maailmasõda. Ühtlasi pidas Sandler mõlemal kohtumisel vajalikuks jutuks võtta suhtumise Eestisse ja Lätisse. Rootsi välisminister rõhutas oma Soome kolleegile, et Rootsil ei olnud mingisuguseid võimalusi „toetada poliitiliselt nende iseseisvust“, ning et „ükskõik missugune liit“ Rootsi ja Eesti või Rootsi ja Läti vahel oli „sulaselge võimatus“. Soome välisministri tekitas niivõrd jõuline Eesti ja Läti teema tõstatamine imestust, sest Soomes ei arvatudki, nagu võiks Rootsi suhtumine Eestisse ja Lätisse olla teistsugune.⁴³⁷

⁴³⁵ Kalela, „Näkökohtia pohjoismaisesta yhteistyöstä“, 238, 240; Ilkka Seppinen, *Ulko-politiikan puolustuspoliittiset tavoitteet: tutkielma sotilaallisista näkökohdista Suomen ulko-politiikassa 1919–1939*, toim Jorma Kalela (Helsingin yliopiston poliittisen historian laitos, 1974).

⁴³⁶ Kari Selén, „Pohjoismaiden suuntaus ja Suomen idänsuhteet“, *Talvisota, Suomi ja Venäjä*, toim Timo Vihavainen (Helsinki: SHS, 1991), 112; Kari Selén, *Genevestä Tukholmaan: Suomen turvallisuuspolitiikan painopisteen siirtyminen kansainliitosta pohjoismaiseen yhteistyöhön, 1931–1936*, Historiallisia tutkimuksia Vol. 94 (Helsinki, 1974), 140.

⁴³⁷ Hackzelli ja Sandleri vaheliste läbirääkimiste memod: 28.2–1.3.1934 ja 9.–11.5.1934. Harri Holman kokoelma, 8 Ha-Hj, KA.

Kuid Rootsi sõnumis Soomele ei saa olla kahtlust, arvestades kõike seda, mis on teada Rootsi välispoliitika eesmärkidest sõdadevahelisel ajal.⁴³⁸ Sõnumi sisuks oli tõdemus, et kui Rahvasteliit julgeolekuorganisatsioonina läbi kukub, siis naaseb Rootsi koos teiste Põhjamaadega vana neutraliteedipoliitika juurde. Tingimusel, et Soome hoiab sarnaselt Rootsile eemale Eestist ja Lätist, võib ka Soomest saada neutraalne Põhjamaa. Sõnumit tugevdas kutse 1934. aasta sügisel toimunud Põhjamaade välisministrite konverentsile, kuhu Soome kutsuti esimest korda.⁴³⁹ See, kuidas Rootsi ja Soome välisministrid suhtusid Eestisse ja Lätisse, ei luba arvata, nagu oleks sõdadevahelises Euroopas demokraatia või selle puudumine riikidevahelistes suhetes mingisugust rolli mänginud. Veebruaris 1934, kui Sandler ja Hackzell kohtusid esimest korda, olid Eesti ja Läti mõlemad demokraatlikud. Mais 1934, kui Sandler ja Hackzell kohtusid teist korda, oli Eestis toimunud riigipööre. Rootsi ja Soome välisministrid ei puudutanud ühegi sõnaga riigipööret, kuigi arutati selliseid Eestiga seotud üksikasju nagu lihakvoodid ja piirituse salakaubavedu. Suhtumise erinevust Eestisse enne riigipööret ja pärast riigipööret ei ole võimalik täheldada. Samuti ei erinenud suhtumine Eestisse ja Lätisse, kuigi teise kohtumise ajal ei olnud veel toimunud riigipööret Lätis.

Vaatamata paljulubavale algusele ei kulgenud Soome tee neutraalsete Põhjamaade sekka ilma tagasilöökideta. Kevadel 1935 toimunud järgmisele Põhjamaade välisministrite konverentsile Soomet ei kutsutud. Taani välisministri arvates ei sobinud Soome neutraalsete Põhjamaade sekka, kuna toetas endiselt Rahvasteliidu julgeolekutagatiste poliitikat. Taani ise ei oodanud Rahvasteliidult mingisugust abi, sest eeldas, et Rahvasteliit kaob nagunii, kui Euroopas peaks puhkema uus sõda. Samuti ei oodanud Taani Põhjamaadelt mingit muud abi peale moraalse toetuse, juhul kui Taanil peaks tekkima konflikt Saksamaaga.⁴⁴⁰ Kuid erinevalt Taanist ja Norrast, kellel oli esimese maailmasõja ajast olemas positiivne erapooletu riigi kogemus, ei olnud Soomel sellist kogemust ja Soome eesmärgiks ei olnudki erapooletus. Soomes eeldati, et ellujäämiseks sõjas Nõukogude Liiduga oli vaja saada abi ja kui seda abi ei olnud võimalik saada Rahvasteliidust, siis tuli seda abi saada kusagilt mujalt.

2.2 Soome Põhjamaade orientatsioon

Julgeolekuolukord Euroopas muutus järsult 1930-ndate keskel. Nagu teistelgi sama piirkonna väikeriikidel, oli ka Soomel võimalik oma julgeolekut usutavalt tagada ainult liitumise ja koostöö kaudu. Põhjamaade orientatsioon oli Soome katse liituda või vähemalt teha koostööd Rootsiga. Alapeatükis otsitakse vastust küsimusele, missugust rolli mängis Põhjamaade orientatsiooni sünni juures demokraatia ja kas demokraatia aitas Soomel eesmärgini jõuda.

⁴³⁸ Wilhelm M. Carlgren, *Rootsi ja Baltikum: maailmasõdade vahelisest ajast sõjajärgsete aastateni: ülevaade*, tõlk Enno Turmen (Tallinn: Olion, 1995), 14, 16, 25.

⁴³⁹ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 144–45.

⁴⁴⁰ Selén, 146–48; Selén, „Pohjoismainen suuntaus“, 111–12.

Demokraatia sisemised ja välised tegurid

See Soome välispoliitika suund, mida tuntakse Põhjamaade orientatsiooni nime all, on Soome saatuse juures oluline, sest kehtis kuni 1941. aastani, kui Soomest ja Saksamaast said relvavennad jätkusõjas. Demokraatia sai Soome Põhjamaade orientatsiooni mõjutada kahel viisil: 1) väliste tegurite kaudu; 2) sisemiste tegurite kaudu. Olulisi väliseid tegureid oli kaks: a) Saksamaa lahkumine Rahvasteliidust sügisel 1933 ja b) NSV Liidu liitumine Rahvasteliiduga sügisel 1934. Kui Saksamaa lahkumist Rahvasteliidust ei saanud demokraatia vähemalt väliste tegurite kaudu mõjutada, siis Nõukogude Liidu liitumist Rahvasteliiduga sai. Ainult kaks demokraatlikku riiki, Šveits ja Madalmaad, hääletasid Rahvasteliidu täiskogul Nõukogude Liidu liitumise vastu. Mõlemad demokraatlikud suurriigid, Prantsusmaa ja Ühendkuningriik, toetasid aktiivselt Nõukogude Liidu liikmesust.⁴⁴¹ Järelikult, demokraatia mitte ei aidanud ära hoida, vaid vastupidi, aitas kaasa olukorra kujunemisele, milles oli Soome sügisel 1934, kui sai selgeks, et Rahvasteliit, millesse kuulub ka Nõukogude Liit, ei saa pakkuda Soomele loodetud kaitset.

Sõdadevahelisel ajal kuulusid kõik laiema Põhja-Atlandi piirkonna demokraatlikud riigid Rahvasteliitu – välja arvatud USA ja enne 1926. aastat Saksamaa. Kuid demokraatlike riikide käitumine Rahvasteliidus või sellest väljaspool ei anna tunnistust sellest, et see oleks olnud mõjutatud erilisest demokraatlike riikide vahelisest kogukonnatundest. Ei olnud vahet, kas tegemist oli suurriigi või väikeriigiga. Isegi Belgia kui ainus demokraatlik väikeriik, kellel oli lisaks Rahvasteliidu julgeolekutagatistele ka kaitsepakt mõlema Euroopa demokraatliku suurriigiga ja kes võis tunda ennast kõige kaitstuma väikeriigina Euroopas, loobus sellest vabatahtlikult ja valis 1936. aastal neutraalsuse.⁴⁴² Demokraatlikud riigid, nii suured kui ka väikesed, ei saa käituda teisiti kui nõuab nende ühiskondade enamus. Mitte kogukonnatunne, vaid ohutunne pani demokraatlikud riigid käituma just nii nagu nad käitusid. Ka Soome ise ei käitunud teisiti, kui jättis 1922. aastal ratifitseerimata kaitsepakti oma demokraatlike naabrite Eesti, Läti ja Poolaga.⁴⁴³

Lisaks kahele välisele tegurile mõjutasid Soome Põhjamaade orientatsiooni ka kaks sisemist tegurit: a) keeletüli, mis oli põhjustatud soome rahvuslaste katsetest eemaldada rootsi keel Helsingi Ülikoolist ja b) terav Nõukogude Liidu kriitika Soome ajakirjanduses. Demokraatial oli omakorda mõlemale tegurile märkimisväärne mõju. Nii nagu igas demokraatlikus riigis pidi ka Rootsis valitsus arvestama avaliku arvamusega. Ei ole raske näha, et kumbki nendest sisemistest teguritest ei soodustanud Rootsi avalikkuse heatahtlikku suhtumist Soomesse. Esimene riivas rootslaste rahvuslikku uhkustunnet ja ohutas solidaarsust pigem

⁴⁴¹ *The Times*, 19.9.1934, 10; Walters, *A History of the League of Nations*, 581–84; Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 122–32.

⁴⁴² Charles Cheney Hyde, „Belgium and Neutrality“, *American Journal of International Law* Vol. 31, nr 1 (jaanuar 1937): 82, <https://doi.org/10.2307/2190717>.

⁴⁴³ Taunila, „Kun weli oli wainon alla“, 125.

Soomes elavate rootslastega kui Soome riigiga. Teine jättis soomlastest mulje kui irratsionaalsest rahvast, kes kasutab igat võimalust, et endast suurema naabriga tüli norida. Selleks, et saavutada Põhjamaade orientatsioonile Rootsi avalikkuse toetus, ja mis kõige olulisem, esitada ennast kui vastuvõetavat kandidaati kaitsepakti sõlmimiseks, pidi Soome valitsus nende kahe takistusega tegelema. See ei olnud niisama lihtne, sest Soome oli samuti demokraatlik riik koos vaba ajakirjanduse ja parlamentaarse valitsusega ja pidi samuti arvestama avaliku arvamusega. Soome ühiskonnas oli olemas tugev toetus soome keele positsiooni tugevdamisele. Helsingi Ülikoolis ja Nõukogude Liidu kriitika oli õigustatud arvestades tema käitumist Ida-Karjalas ja Ingerimaal. Ülesande tegi veelgi keerulisemaks see, et aastatel 1933–1936 oli Soomes võimul vähemusvalitsus.

Sõdadevahelisel ajal olid Soomes vähemusvalitsused tavalised.⁴⁴⁴ Sellisel enamuse võimu seisukohalt ebaharilikul olukorral oli kaks põhjust. Esiteks olid sotsiaaldemokraadid kui suurim parlamendierakond eraldatuses ja ei osalenud kuni 1937. aastani valitsuskoalitsioonides. Teiseks astusid Soome põhiseaduse kohaselt valitsused ametisse presidendi otsusega, mitte parlamendis toimunud hääletusega. Peaminister Toivo Kivimäki valitsus, millele langes Soome Põhjamaade orientatsiooni elluviimise roll, oli üks sõdadevahelise aja kõige mittepoliitilisemaid valitsusi. Selle moodustas erakond, kelle käes oli 5% parlamendikohtadest ja mida seepärast kutsuti „5% valitsuseks“. Kuid paradoksaalsel kombel oli see ka sõdadevahelise aja kõige pikaajalisem valitsus, mis töötas segamatult edasi vaatamata 1933. ja 1936. aasta parlamendivalimistele, kuni talle 1936. aasta sügisel umbusaldust avaldati.⁴⁴⁵

Mannerheim kui Põhjamaade orientatsiooni peaarhitekt

Kuid isegi see mittepoliitiline valitsus ei mänginud võtmerolli Soome Põhjamaade orientatsiooni elluviimisel. Mõlemad antud teemat põhjalikult uurinud ajaloolased Kari Selén ja Timo Soikkanen on ühel meelel, et Põhjamaade orientatsiooni peaarhitekt oli Mannerheim. Pärast kaotust Ståhlbergile 1919. aasta presidendivalimistel ja pärast president Ståhlbergi keeldumist nimetada ta 1921. aastal Soome kaitseliidu ülemjuhatajaks, oli Mannerheim olnud avalikust elust eemal. Mannerheim ei kuulunud ka Ståhlbergi ajal loodud kaitseõukogu koosseisu.⁴⁴⁶ Tema tagasitulekut hakati avalikult nõudma Lapua-liikumisega seotud isikute poolt 1930. aasta lõpus. Kui Svinhufvud võitis 1931. aastal presidendivalimised, siis kutsus ta esimesel päeval pärast ametisse astumist enda

⁴⁴⁴ Vt allmärkus 402.

⁴⁴⁵ Tietoa valtioneuvostosta / Hallitukset ja ministerit vuodesta 1917, <https://valtioneuvosto.fi/hallitukset-ja-ministerit> (vaadatud 13.10.2018); Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 557–60.

⁴⁴⁶ Martti Ahti, *Kaappaus: suojeluskuntaselkkaus 1921, fascismin aave 1927, Mäntsälän kapina 1932* (Helsinki: Otava, 1990), 63–64; Martti Turtola, *Mannerheim* (Helsinki: Tammi, 2016), 186–88; Henrik Meinander, *Gustaf Mannerheim. Aristokraatti sarkatakissa* (Helsinki: Otava, 2017), 138, 156.

juurde Mannerheimi ja tegi talle ettepaneku hakata juhtima kaitsenõukogu. Eelnevalt muudeti kaitsenõukogu Mannerheimi soove arvestades ainult kõrgematest sõjaväelastest koosnevaks presidendile nõuandvaks asutuseks ja tõsteti sellega kõrgemale sageli vahetuvatest kaitseministritest, kellest Mannerheim ei olnud kuigi kõrgel arvamusel.⁴⁴⁷

Põhjamaade orientatsioon tähendas erinevatele inimestele erinevaid asju. Rootsi välisminister Sandler ei tõstatanud 1934. aasta kohtumistel rootsi keele ümber keerlevaid probleeme Soomes ega seadnud lähedasemate suhete sisseseadmiseks mingeid muid eeltingimusi peale selle, et Soome ei seoks ennast Eesti ja Lätiga. Pigem oli Soome välisminister see, kes seadis tingimusi. Hackzell soovis, et Rootsi ostaks Soomest lisaks 400 tonni liha, kuna „Soome avaliku arvamuse kohaselt“ vajasis Soome ja Rootsi vahelised kaubandussuhted parandamist.⁴⁴⁸ Rootsi ostiski Soomest täpselt sellise koguse liha nagu Soome välisminister soovis.

Rootsi lihaost ja Rootsi-Soome paranenud suhted ei jäänud tähelepanelike vaatlejate poolt märkamata. Ühendkuningriigi Soome saadik avaldas oma ettekandes imestust, et vaatamata Soome keeletülile oli Rootsi see, kes oli valmis tegema järeleandmisi. Rootsi ostis Soomest liha kuigi Rootsil endal oli ületootmine. Ühendkuningriigi diplomaadi arvates tuli algatus suhete parandamiseks Rootsist ja Soome oli see, kes esitas tingimusi. Ühendkuningriigi saadik oli kas väga hästi informeeritud või oli tal väga hea analüüsivõime. Saadik kirjutas Londonisse, et Rootsi soovib Soomelt, et Soome ei seoks ennast lubadustega aidata Baltimaid Saksamaa või Nõukogude Liidu kallale tungi korral, mis saadiku enda arvates oli küll täiesti asjatu kartus.⁴⁴⁹ Siit on raske teha muud järeldust kui see, et Sandleri jaoks oli Soome Põhjamaade orientatsioon vajalik, et tagada Soome erapooletus. Seevastu Mannerheim nägi Rootsi välisministri algatuses võimalust edendada Rootsiga sõjalist koostööd, mille lõppeesmärgiks oleks „kaitsealane liit Rootsiga“.⁴⁵⁰ Erapooletuse küsimuses oli huvitatud pooleks Rootsi, kuid sõjalise koostöö küsimuses oli selleks Soome.

Mannerheim oli kursis Soome Stockholmi saadiku, Rafael Erichi põhjaliku raportiga,⁴⁵¹ milles saadik kirjutas, et Rootsiga kaitsealase liidu sõlmimine saab olema raske, kuna Rootsi avalikkus suhtub sellistesse ideedesse „palju suuremate kahtlustuste ja umbusuga“ kui ta suhtub Rahvasteliitu:

⁴⁴⁷ Kari Selén, C. G. E. *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa, 1931–1939* (Helsinki: Otava, 1980), 18–23; Meinander, *Gustaf Mannerheim*, 161.

⁴⁴⁸ Hackzelli ja Sandleri vaheliste läbirääkimiste memod: 28.2–1.3.1934 ja 9.–11.5.1934. Harri Holman kokoelma, 8 Ha-Hj, KA.

⁴⁴⁹ Ühendkuningriigi saadiku R. Sperlingi ettekanne 22.9.1934, Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 235.

⁴⁵⁰ Paasikivi kiri Holstile 30.8.1938. Holstin kokoelma, KA Y 6040, KA; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 27.

⁴⁵¹ Soikkanen, 27.

See, mis [...] rahvapsühholoogiliselt on teinud Rahvasteliiduga kaasnevad kohustused suhteliselt talutavateks, on eelkõige see, et oma turvalisus on tundunud olevat saavutatav suhteliselt väheste omapoolse panusega.⁴⁵²

Lisaks oleks saadiku meelest „märkimisväärne viga“ arvata, et kui Soomes aetakse poliitikat, mille lõppeesmärgiks on „rootsluse väljatõrjumine Soomest“, siis ei mõjuta see Rootsi avaliku arvamuse suhtumist Soomesse. Samuti ei tulnud Erichi arvates Soomele kasuks sellised nähtused nagu „Suur Soome“ ideed, mida ei osata Rootsis võtta nende „õiges mõõtkavas“, mistõttu enamiku jaoks oli see märk Soome „suurushullustusest“. Soome Stockholmi saadik rõhutas, et Rootsi on ainus riik, kust Soome võiks saada „piisavalt varajases staadiumis ja suhteliselt tõhusat“ sõjalist abi, mistõttu Rahvasteliidule ei ole teist alternatiivi kui kaitsealane liit Rootsiga.⁴⁵³ Seega, sõjalisele koostööle Rootsiga ei olnud alternatiivi, kuid see eeldas Rootsi avaliku arvamuse suhtumise muutumist ja „kahtlustuste ja umbusu“ hajutamist. See oleks olnud raskesti teostatav ülesanne ka tavalistes tingimustes, kuid seda raskendas veelgi soome rahvuslaste tegevus, mille tulemusena suhtus Rootsi avalik arvamus Soomesse veelgi kahtlustavamalt ja veelgi suurema umbusuga kui ta seda muidu oleks teinud.

Populistlikud parteid ja „võimatu missioon“

Need, keda võib üldistades nimetada soome rahvuslasteks, ei olnud mingi marginaalne vähemusrühm. Soome keele positsiooni parandamine jättis täiesti külmaks ainult sotsiaaldemokraate ja arusaadavalt ka soomerootslasi.⁴⁵⁴ Kõik teised Soome erakonnad pidid suuremal või vähemal määral arvestama oma soomekeelse valijaskonna rahvuslike tunnetega. Lisaks ei peetud võitlust soome keele positsiooni parandamise eest mitte ainult lähtudes rahvuslikest kaalutlustest, vaid veelgi olulisem oli võitluse sotsiaalne pool. Rootsi keele väljatõrjumisega ülikooliharidusest sooviti võrdsustada linna- ja maapäritoluga noorte õppimisvõimalusi ja kaotada rootsikeelse eliidi keelest tulenevad eelised. Eriti oluline oli see maalt pärit noorte jaoks, sest nende esimene kokkupuude rootsi keelega oligi tihtipeale alles ülikoolis. See seletab ka, miks kolmest mittesotsialistlikust soomekeelsest erakonnast oli just Maaliit see, kes oli soome keele eest peetava võitluse esirinnas. Teised kaks: konservatiivne Kokoomus ja liberaalne Eduerakond,⁴⁵⁵ esindasid pigem seda osa soomekeelsest valijaskonnast, kes elas linnades, oli haritud ja

⁴⁵² Erichi ettekanne Stockholmist 7.12.1933, No 39, Sotilaspoliittisia näköaloja Suomen ja Ruotsin välisissä suhteissa, Rafael Erichin kokoelma, KA; Soikkanen, 27.

⁴⁵³ Erichi ettekanne Stockholmist 7.12.1933, No 39, Sotilaspoliittisia näköaloja Suomen ja Ruotsin välisissä suhteissa, Rafael Erichin kokoelma, KA.

⁴⁵⁴ Sotsiaaldemokraatide juht Väinö Tanner nimetas keeleküsimumust „kuuenda järgu küsimuseks“ – vt Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 192.

⁴⁵⁵ Rahvuslik Eduerakond (*Kansallinen Edistyspuolue*).

enamasti ka kakskeelne. Maaliidu toetajaskond oli seevastu valdavalt ükskeelne nagu ka erakonna juht Kyösti Kallio.⁴⁵⁶

Üldine valimisõigus ja parlamentaarne demokraatia andsid võimenduse eriti nendele erakondadele, kes lubasid esindada lihtrahvast ja vastanduda privilegeeritud eliidile. Soomes oli kaks sellist suurt erakonda: SDP,⁴⁵⁷ kes esindas peamiselt linnades elavaid töölisi ja Maaliit, kes esindas peamiselt maapiirkondades elavaid põllumehi. Pole vale nimetada neid populistlikeks parteideks, sest äärmuslikke valimislubadusi ei üritatud sugugi sama tarmukalt ellu viia kui neid kasutati valimisvõitluses. Maaliidu esindajad võtsid valitsuses olles tunduvalt mõõdukama positsiooni ja sotsiaaldemokraadid ei kippunudki väga valitsusse, vähemalt kuni 1936. aastani.⁴⁵⁸ Mõlemad erakonnad said ennast esitada autokraatia vastastena ja demokraatia kaitsjatena, sest erinevalt teistest erakondadest olid nemad 1918. aastal üksmeelselt vastu katsetele teha Soomest monarhia.

Nende kahe erakonna taga oli 1930-ndatel keskmiselt kaks kolmandikku valijaskonnast. Kuna sotsiaaldemokraadid olid kuni 1937. aastani eraldatuses, siis oli Maaliit ülejäänud erakondade seas vaieldamatult kõige tugevamas positsioonis. Maaliidu jõupositsiooni ja „5% valitsuse“ võimalusi olukorda mõjutada kirjeldavad hästi välisminister Hackzelli sõnad:

On kahju, et Soome välisministril sellel agraaride poolt terroriseeritaval maal on nii vähe sõnaõigust.⁴⁵⁹

Selleks, et Põhjamaade orientatsioon võiks avada Soomele võimaluse sõlmida Rootsiaga kaitsealane liit, tuli muuta Rootsi avalikku arvamust, mis omakorda eeldas kõigepealt Soome avaliku arvamuse muutmist. Kõlab kui „võimatu missioon“, eriti demokraatliku riigi vähemusvalitsuse jaoks. Sellele vaatamata seda Mannerheimi eestvedamisel üritati, sest paremaid võimalusi Soomel ei olnud.

Avalöögi andis Mannerheim ise, kui kutsus juulis 1934 kokku ajalehtede toimetajad, et jagada nendega oma mõtteid Soome riigikaitsest. Mannerheim andis selgelt mõista, et Soome vajab enamat kui seda suudaks pakkuda erapooletus. Marssal hoiatas „utoopia ja kaunite sõnade“ eest ning avaldas kahtlust nagu võiks „kindel rahusoo“ ja püüd konfliktidest hoiduda aidata Soomel vajadusel riiki kaitsta või nagu oleks Soome rahva „ülistatud kaitsetahe“ juba isenesest piisavalt tõhus tagatis iseseisvusele. Mannerheim väljendas arvamust, et 1921. aasta lepinguga demilitariseeritud Ahvenamaa kujutab endast julgeolekuohtu nii Rootsi kui ka Soome jaoks ja kutsus ajakirjanikke üles avama rahva silmi „enne kui ei ole liiga hilja“ – et rahvas mõistaks, et riigikaitse nimel tuleb tuua ohvreid.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 72–75, 135–138.

⁴⁵⁷ Soome Sotsiaaldemokraatlik Erakond (*Suomen Sosialidemokraattinen Puolue, SDP*).

⁴⁵⁸ Hämäläinen, 141, 144; Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 583–84; Borg, *Suomen puolueet ja puolueohjelmat*, 203–5.

⁴⁵⁹ Hackzell Holmale 5.6.1933. Holman kokoelma, 8 Ha-Hj, KA.

⁴⁶⁰ *Uusi Suomi* 18.7.1934; *Helsingin Sanomat* 18.7.1934.

Omapoolse panuse andis ka välisminister Hackzell, kes pidas 1934. aasta novembris raadiokõne, mis oli pealkirjastatud kui „Avalik sõna välispoliitikas“. Välisminister rõhutas Soome pikki „sisemise omavalitsuse“ kogemusi ja meenutas, kuidas Soome talupoeg kõrvuti Rootsi talupojaga oli kaasatud „ühise riigi tähtsaimate asjade otsustamisse“ kui samal ajal mujal talupojad „ägasid raske pärisorjuse ikke all ilma õiguste ja inimväärikuseta“. Kuid vaatamata kogemustele omavalitsuse alal puudusid soomlastel kogemused välispoliitika alal, millest tulenesidki Hackzelli arvates Soome probleemid. Välisminister manitses ajakirjandust „mitte solvama teiste rahvaste rahvuslikku uhkust“. Hackzelli arvates pidi eriti väikese riigi välispoliitika olema „ettevaatlik ja asjalik“, sest

ainult sellist leplikku väikest riiki austab ja kaitseb maailma avalik arvamus, seevastu tülinorivat ja ülbitsevat ta põlastab, väldib ja otsesõnu tõrjub.⁴⁶¹

Kuigi välisminister mainis riikidena, keda pole mõistlik solvata, nii Nõukogude Liitu kui ka Saksamaad, oli tema sõnum selgelt mõeldud vaigistama Soome avaliku arvamuse pahameelt seoses Nõukogude Liidu saamisega Rahvasteliidu liikmeks. Teatavasti hääletas Soome koos teiste Põhjamaadega Nõukogude Liidu liikmesuse poolt, nagu tegid ka peaaegu kõik teised Euroopa väikeriigid, välja arvatud Šveits, Madalmaad ja Portugal.⁴⁶² Kuid välisministri üleskutse ei leidnud ajakirjanduses positiivset vastukaja. Talle tuletati meelde, et Nõukogude Liidus ja Saksamaal ei ole lubatud see, mis Soomes on loomulik – nimelt kriitiliste arvamuste esitamine ajakirjanduses.⁴⁶³

Järgmine võimalus selgitada Soome avalikkusele riigi välispoliitilisi valikuid avanes juba samal kuul seoses riigieelarve arutamisega Eduskunnas. Oli kujunenud traditsiooniks, et välisministeeriumi eelarve arutamise ajal annab välisminister ülevaate ka üldistest välispoliitika suundadest. Hackzell rääkis parlamendi liikmetele, et Soome huvides on kuuluda selliste erapooletute Euroopa väikeriikide rühma, kellel on maailma avalikus arvamuses juba „vana ja väljakujunenud positsioon suveräänsete riikidena“, sest maailm hindab iga riigi tähtsust vastavalt sellele, missuguses seltskonnas ta on. Ja sellised riigid on Soome läänenaabrid ja eriti Rootsi, kellega Soomet seovad „mitte hetkemeeleolud, vaid geograafia ja ajalugu.“ Välisminister hoiatas, et Soome „ajaloolis-geograafiline positsioon“ võib muutuda Soomele ebasoodsaks, kui „me seda positsiooni ja selle kohustusi ei taju,“ mistõttu tuleb hukka mõista „iga üksik kergemeelne ja mõtlematu tegu või sõna,“ mis võib suhteid naabritega rikkuda. Hackzelli üleskutse kõlas kurtidele kõrvadele, sest Maaliidu ja IKL-i esindajad kritiseerisid teravalt valitsuse Rootsi- ja Nõukogude-sõbralikku poliitikat. Kõige äärmuslikumad esinejad nõudsid Rootsiga kultuurisidemete katkestamist, süüdistasid Rootsit soome rahvusest laste ebainimlikus kohtlemises ja ütlesid valitsuse Nõukogude Liidu poliitika kohta:

⁴⁶¹ *Helsingin Sanomat* 6.11.1934, p. 4, 7.

⁴⁶² Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 126 *The Times*, 19.9.1934.

⁴⁶³ *Helsingin Sanomat* 7.11.1934, 2; *Uusi Suomi* 7.11.1934, 4.

Meil ei ole vaja näidata üles sellist orjameelsust, et me suudleme seda piitsa, mis meid ähvardab.⁴⁶⁴

Kui arutati erinevate välisesinduste vajadust ja võimalikke kokkuhoiumeetmeid, siis karjuti saalist, et Stockholmi saatkonna võiks kinni panna. Välisminister avaldas debati lõpus kahetsust „mõtlematute lausete“ üle, mis „ilma kahtlusteta kahjustavad riiki“.⁴⁶⁵

Keeletüli ja Mannerheimi sekkumine

Soome Põhjamaadele lähenemise poliitikale on iseloomulik, et sellega paralleelselt jõudis haripunkti juba aastakümneid kestnud keeletüli Soome rootsikeelse kogukonna ja rahvuslikult meelestatud soomekeelse kogukonna vahel. Veebruaris 1934, kui toimus Sandleri ja Hackzelli esimene kohtumine, esitasid äärmuslikumad Maaliidu saadikud eelnõu nõuandva rahvahääletuse korraldamiseks, et välja selgitada, kas rahvas soovib põhiseaduses sätestatud kakskeelsuse säilitamist. Eelnõu ei leidnud mõõdukamate saadikute toetust, kuid selle esitamiselega demonstreerisid rahvuslased oma pettumust parlamentaarses demokraatias ja soovi minna parlamendist mööda. Mida enam katsed parlamendis kokkuleppele jõuda läbi kukkusid seda enam võttiski keeletüli parlamendivälise võitluse kuju. Septembris 1934 esitas valitsus kompromisseelnõu, mis oleks jaganud Helsingi Ülikooli eraldi soome- ja rootsikeelseks osaks. See ei meeldinud ei soome rahvuslastele ega ka soomerootslastele, sest ühed tahtsid ükskeelset ja teised kakskeelset ülikooli. Soomerootslaste erakond otsustas samuti kasutada parlamendivälist survet ja algatas allkirjade kogumise kampaania, mille käigus koguti üle 150 000 allkirja valitsuse eelnõu vastu. Soomerootslaste võitlusele kakskeelse Helsingi Ülikooli eest väljendas avaliku kirjaga toetust ka 758 Põhjamaade ülikoolitegelast.⁴⁶⁶

Soome rahvuslased vastasid sellele omapoolse aktsiooniga ja korraldasid jaanuaris 1935 üle riigi sadu rahvakoosolekuid, kus osales väidetavalt üle 130 000 inimese. Koosolekutel kiideti heaks Helsingi Ülikooli soomekeelseks muutmine ja valiti esindajad, kes pidid rahva sõnumi edastama presidendile ja valitsusele. Veebruaris 1935 saabusid esindajad Helsingisse, kus üliõpilased korraldasid neile piduliku vastuvõtu ja tõrvikutega rongkäigu läbi linna. Helsingi peaväljakul peeti kõnesid ja saadeti volitatud esindajad presidendile ja peaministrile sõnumit viima, et parlament ei esinda rahva tahet ja vaja on erakorralisi valimisi või rahvahääletust. Paralleelid 1930. aasta Lapua kriisiga olid ilmsed. Kuid erinevalt 1930. aasta suvest suhtusid 1935. aasta talvel president ja valitsus rahvaliidumise nõudmistesse külmalt ega asetanud ennast vastasseisus parlamendiga rahva poolele. Samuti ei võtnud keeletüli kaugeltki sama vägivaldseid vorme kui Lapua kriis 1930. aasta suvel. Tuli ette tänavakaklusi rootsikeelsete ja soomekeelsete

⁴⁶⁴ Valtiopäivät 1934. Pöytäkirjat II, 2331–2373.

⁴⁶⁵ Valtiopäivät 1934. Pöytäkirjat II, 2331–2373.

⁴⁶⁶ Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 215, 217.

üliõpilaste vahel ja tülitsevate osapoolte lahutamiseks tuli kasutada ratsapolitseid ja tänavakastmisautosid. Kuid enamasti piirdus vastasseis vaimset laadi vägivallega. Rootsikeelsetele professoritele korraldati mõnitavaid vilekontserte ja boikoteeriti nende loenguid ning kakskeelsetel tänavasiltilid soditi rootsikeelseid tänavanimisid tõrvaga.⁴⁶⁷

Veebruaris 1935, kui keeletüli oli võtmas järjest hüsteerilisemaid vorme, sekkus sellesse ka Mannerheim. Sekkumine oli kooskõlastatud peaminister Kivimäkiga ja lähtus eeldusest, et kuigi keeletüli ei takistanud Rootsi välisministril kutsuda Soomet Põhjamaade välisministrite konverentsile, siis see võis saada takistuseks, kui eesmärgiks oli sõjaline koostöö Rootsiga.⁴⁶⁸ Mannerheim allkirjastas koos kahe tuntud soomerootslasest kindraliga „Pöördumise Soome rahvale“, mis avaldati Soome lehtedes. Pöördumises tuletati rahvale meelde, et soomekeelsed ja rootsikeelsed Soome kodanikud võitlesid koos Soome iseisvuse eest ja kutsuti kaaskodanikke üles leppimisele:

Ajalugu on toonud meid siia, kus me nüüd oleme [...] meie ajalugu ei ole lõppenud [...] Tuleb veel hetk, kus meie rahvas peab kokku võtma kogu oma jõu. Andku Jumal, et me siis oma maal leiaksime eest üksmeelse rahva.⁴⁶⁹

Kuna pöördumises ei võetud keeletüli osas seisukohti ega pakutud välja lahendusi, siis võimaldas see Soome rahvuslikult meelestatud ajakirjandusel tõlgendada vabadussõja juhtide sekkumist kui toetust Helsingi Ülikooli soomekeelseks muutmisele. Kuid selline lahendus ei oleks kindlasti aidanud muuta Rootsi avaliku arvamuse suhtumist Soomesse positiivsemaks. Paremaid tulemusi Soome rahvuslikult meelestatud ajakirjanduse mõjutamisel andis varjatud tegevus, mida peaministri palvel viis läbi üks allakirjutanutest, kindral Rudolf Walden.⁴⁷⁰ Ka Mannerheim kutsus mais 1935 peetud vabadussõja mälestusüritusel veelkord rahvast üles sisetüülsid lõpetama, öeldes, et:

sellisel hetkel, kui kõige võimsamadki riigid otsivad üksteiselt tuge, ei ole meie rahvas mitte ainult üksi, vaid lisaks ka katki.⁴⁷¹

Rootsi strateegiline tähtsus ja Tanneri missioon

Mannerheimi sõnad üksiolemisest näitavad, et tema jaoks ei tähendanud Rootsi algatusel toimunud Soome lähenemine Põhjamaadele veel seda, et Soomel oleksid olnud liitlased. Mannerheimi selline olukorrahinnang oli ka täiesti põhjendatud. Esiteks oli Rootsi välisminister 1934. aasta lõpus peetud välispoliitilises kõnes eraldi rõhutanud, et Põhjamaade üksteisemõistmine ei vaja lisaks piirkondlikku kaitsepakti ning ühtlasi lükanud tagasi Mannerheimi poolt tõstatatud Ahvenamaa

⁴⁶⁷ Hämäläinen, 195, 204, 224–28 *Helsingin Sanomat* 7.11.1933, 7.11.1934.

⁴⁶⁸ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 228–30.

⁴⁶⁹ *Uusi Suomi* 6.2.1935, 4; *Helsingin Sanomat* 6.2.1935, 5.

⁴⁷⁰ *Uusi Suomi* 7.2.1935, 4 Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 230.

⁴⁷¹ *Uusi Suomi* 20.5.1934, 1, 7.

kindlustamise vajaduse.⁴⁷² Teiseks olid Põhjamaad mitte ainult erapooletud, vaid ka oma riigikaitset desarmeerimisega tugevalt nõrgestanud riigid, mistõttu neil ei olekski olnud erilisi võimalusi Soomet sõja korral aidata. Taani ja Norra ei pannudki oma julgeolekupoliitikas relvastatud riigikaitsele erilisi lootusi. Ainus Põhjamaa, kes omas Soome jaoks liitlasena tähtsust, oli Rootsi, sest ainult Rootsi kaudu sai sõjaolukorras tulla võimalik abi. Üle Läänemere kulgevate varustusteedega ei saanud arvestada, sest Nõukogude Liidul ja Saksamaal oli võimalik need sulgeda. Sellepärast oligi Ahvenamaa kindlustamine Mannerheimi jaoks niivõrd oluline, et võimalik kallaletungija ei pääseks sealtkaudu takistama üle Põhjalahe kulgevaid ühendusteid Rootsi ja Soome vahel.⁴⁷³

Mannerheimi algatusel saadeti Soome sotsiaaldemokraatide juht Tanner 1935. aasta mais Rootsi ülesandega uurida Rootsi valitsuse suhtumist kaitsealasesse koostöösse ja üritada leevendada keeletüli negatiivset mõju. Soome Stockholmi saadiku hinnangul oli just keeletüli süüdi selles, et algselt Mannerheimi tõstatatud Ahvenamaa küsimusse heatahtlikult suhtunud Rootsi ajakirjandus oli aasta lõpuks oma suhtumist muutnud ja jagas nüüd arvamust, mida väljendas oma kõnes välisminister Sandler.⁴⁷⁴ Tanneri saatmine oli loogiline, sest esiteks ei osalenud Soome sotsiaaldemokraadid keeletülis ja teiseks oli Rootsis võimul sotsiaaldemokraatide valitsus. Tanneri visiidist teadsid Soomes peale Mannerheimi veel vaid president Svinhufvud, peaminister Kivimäki ja peaministrit asendav haridusminister Oskari Mantere. Tanneril õnnestus Stockholmis kokku leppida kohtumine, millel osalesid peaminister Per Albin Hansson, välisminister Sandler ja sotsiaalminister Gustav Möller – kõik silmapaistvad sotsiaaldemokraadid. Tannerile anti Helsingist kaasa kaks peaministri büroos koostatud rootsikeelset memo, millest on selgelt tunda, et nende koostamisel on osalenud ka Mannerheim.⁴⁷⁵

Esimeses memos rõhutati, et Soome suhteid Venemaaiga iseloomustab „täielik erapooletus“ ja seda vaatamata üldisele hukkamõistule, mida Soomes tekitab „ebainimlik viis“, kuidas Venemaa viib Ingerimaal ja Ida-Karjalas ellu kollektiviseerimist. Kuid tulenevalt „ohtlikust poliitilisest olukorrast“, ei osuta Soome erakonnad peale IKL-i sellele tähelepanu. Üliõpilasringkondades välja käidud ideed, et Läänemere ja Uuralite vahel elavad Soome-ugri rahvad tuleks ühendada, peetakse Soomes „lapsikuks“ ja seda „pilgatakse“. Mis puutub sisepoliitikasse, siis hinnati memos demokraatia positsioon Soomes tugevaks, eriti pärast seda kui koos Lapua liikumisega esile kerkinud „ebademokraatlikud elemendid“ on

⁴⁷² Raport Stockholmist, No 24, 17.12.1934. Rafael Erichin kokoelma, KA; *Helsingin Sanomat*, 16.12.1934, 5; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 30.

⁴⁷³ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 154–155, 239; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 223–24, 248.

⁴⁷⁴ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 235–38; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 244–45; Raport Stockholmist, No 26, 21.12.1934. UM 5 C 2, Tukholma 1934–36, Ulkoministeriön arkisto, UA.

⁴⁷⁵ P.M. Tannerilt Manterele, 29.5.1935, Tannerin kokoelma, VA Y 1612, KA; Gustaf Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, tõlk Kalev Kalkun ja Elle Anupõld (Tallinn: Olion, 2007), 333–34; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 245, 247–49.

moodustanud eraldi erakonna (IKL) ja loonud sellega suurema selguse. IKL-i toetus valimistel on väike ja nad on olnud eraldatuses kuni viimase ajani, kui keeletüli on tõuganud Maaliitu ja osaliselt ka Kokoomust nendega koostööd tegema. Memos tunnistati, et „Soomes on kehtestatud mõningaid erakorralisi seadusi, osalt seoses rahvusliku fašismi ja osalt seoses kommunistliku parteiga, mis saab siimaani rahalist toetust Venemaalt.“ Keeletüli kohta kirjutati, et valitsus püüab leida õiglast lahendust ja selles toetavad teda ka sotsiaaldemokraadid. Kui valitsus peaks kukkuma, siis leitakse selline lahendus, mis arvestab ka vähemuse seisukohtadega. Memo lõpus olid eraldi välja toodud „juhtmõtted“:

Mitte ükski Põhjamaa rahvas ei soovi olla segatud rahvusvahelistesse konfliktidesse. Nad nõuavad õigust elada rahu. Kui nad deklareerivad oma valmisolekut seda igahetle neil kuuluvat õigust ühiselt kaitsta, siis on vaevalt olemas riiki, kes julgeks neid rünnata. [...] See on Rootsi, kes peab otsustama, kas Põhjale on killustunud või ühinenud, kas Skandinaavialikku neutraliteedipoliitikat iseloomustab passiivne jõuetus või aktiivne eesmärgikindlus.⁴⁷⁶

Teises memos kirjutati, et kuigi vahetu sõjaoht puudub, siis on arenguid, mis muudavad sõja puhkemise mitte ainult et võimalikuks, vaid ka tõenäoliseks:

Üks tulipunktidest asub Ida-Euroopas (Memel, Danzig jne) ja sellepärast kardetakse Soomes, et vähemalt mõnede Balti riikide jaoks on äärmiselt keeruline mitte lasta ennast sõtta kaasa tõmmata. Mis Skandinaaviasse puutub, siis puuduvad põhjused, mis sunniks teda sõjas osalema.⁴⁷⁷

Memos hinnati Soome positsioon võrdseks Skandinaaviamaadega või siis vähemalt sama turvaliseks kui on Taanil ja väideti, et

see peab olema äärmiselt oluline Skandinaavia jaoks, kas tema lähim naaber idas on S. [Soomes] või ennast taaskehtestav imperialistlik Venemaa oma piiramatute ressurssidega.⁴⁷⁸

Memo hinnangul oli Soome jaoks ainuvõimalik tee „täielik erapooletus“.

Kuna Balti riigid, vähemalt mõned neist, on valinud teise tee, peab S. [Soomes] vältima Balti orientatsiooni, sest soovi korral võidakse teda endiselt pidada Baltimaaks.⁴⁷⁹

Memos väljendati Soome soovi kuuluda pigem sellisesse blokki, millel on olemas „head võimalused täielikuks erapooletuseks“. Soomes usutakse, et selline blokk on seda mõjukam „mida rohkem riike sinna kuulub ja mida tugevamaid koostöövorme nad kasutavad.“ Memos viidati ka õiglusele:

Nüüd, kui vägivalla printsiip näitab ennast järjest varjamatumalt, on väikeriigid lühinägelikud kui nad ei tegutse lähtudes inimlikkuse ja õigluse printsiipidest.

⁴⁷⁶ P.M. Antud Sandlerile, Tannerin kokoelma, VA Y 1612, KA; Mannerheim, *Soomes marssali mälestused*, 333–34.

⁴⁷⁷ P.M. Antud Sandlerile, Tannerin kokoelma, VA Y 1612, KA.

⁴⁷⁸ Samas.

⁴⁷⁹ Samas.

Skandinaaviamaade bloki neutraalne iseloom tuleb selgemini välja kui sinna kuuluvad nii Soome kui ka Taani.⁴⁸⁰

Memo lõppes Rootsi ja Soome vahelise koostöö erilise tähtsuse rõhutamise ja konkreetse küsimusega:

Eelkõige me sooviksime Soomes teada, kas Skandinaavia on pühendunud koostööle ja kui nii, siis missuguses vormis?⁴⁸¹

Eraldiseisvas lisas olid loetletud võimalikud koostöövariandid:

1. lähedane konsensus üldistes välispoliitilistes küsimustes;
2. selgesõnaline Skandinaavia neutraliteedipakt;
3. leping kallaletungi ohvritele abi osutamiseks, nii finantsiliselt kui ka sõjavarustuse ja laskemoona kujul;
4. sõjaline neutraliteedipakt koos kohustusega jagada kaitsekulutuste koormat ja koos sõjalise võimekusega aidata neid, kes on langenud kallaletungi ohvriks.⁴⁸²

Mannerheimi eesmärged oleksid aidanud täita variandid 3 ja 4, kuid Tanner pidas viimast varianti liiga äärmuslikuks ja kirjeldas rootslastele ainult kolme esimest.

Vastuseks ütles peaminister Hansson, et Rootsi ei saa minna kaugemale sellest, mis on tema kohustused Rahvasteliidu liikmena. Mis puutub sõjavarustuse saamist Rootsist, siis ei soovi Rootsi valitsus ennast siduda, sest soovib säilitada otsustusvabaduse igaks olukorraks. Välisminister Sandler väljendas arvamust, et Soome ja Rootsi välispoliitika oli järjest enam ühtlustumas ja pidas igati soovitatavaks, et „Põhja-Euroopast moodustuks piirkond, mille suhtes on maailmas selgus, et see ajab neutraalset poliitikat.“ Tema arvates oli Soome juba näidanud, et ei soovi kuuluda „Balti rühma“. Kuid välispoliitika ühtlustamiseks ei ole vaja sõlmida pakti, vaid piisab „heast tahtest ja pidevast kontaktihoidmisest.“ Samas ei saanud Sandler aru, miks on Soome suhted Venemaaga endiselt pingelised ja miks ei ole keeleküsimust lahendatud – mõlemad kaks „ärritusmomenti“ tuleks saada päevakorrast maha. Sotsiaalminister Möller ütles, et soovib rääkida kui endine parteisekretär:

Valitsus ei saa teha midagi sellist, mida partei heaks ei kiida. Partei ei tuleks lepinguga kaasa. Rootsi on harrastanud rahupoliitikat 120 aastat ja otsekui sulgunud oma kesta. Lepingu sõlmimine oleks vastuolus kõikide traditsioonidega. Kui peaks tekkima sõjaline konflikt, siis jääb Rootsi tingimusteta erapooletuks.⁴⁸³

Vestluse lõppedes andis Tanner Sandlerile üle Soomest kaasa pandud memod, välja arvatud lisa, milles olid loetletud võimalikud koostöövariandid.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Samas.

⁴⁸¹ Samas.

⁴⁸² Samas.

⁴⁸³ Jätk Mantere P.M-s, mida ei antud rootslastele, P.M. Tannerilt Manterele, 29.5.1935, Tannerin kokoelma, VA Y 1612, KA.

⁴⁸⁴ Samas.

Sotsiaaldemokraadid ja *fraternité*

Kohtumine näitas, et Mannerheimi lootustel Rootsiga mingigi leping sõlmida oli vähe võimalusi täituda. Tanner isegi ei rääkinud rootslastele koostöövariandist, mis oli Mannerheimi esimeseks eelistuseks. Kuid ka ülejäänud variantidest sobis rootslastele ainult see, mis ei eeldanud lepingu sõlmimist. Ja sedagi tingimusel, et soomlased kõrvaldavad mõlemad „ärritusmomendid“ – parandavad suhteid Venemaaga ja lahendavad keeletüli. Rootsi sotsiaaldemokraatide käitumine ei olnud siiski põhimõtteliselt erinev sellest, kuidas käitusid Soome sotsiaaldemokraadid ise. Kui Soome parlament arutas 1922. aastal niinimetatud Varssavi lepingut Soome, Poola, Eesti ja Läti vahel, siis olid just sotsiaaldemokraadid need, kes nõudsid, et Soome välispoliitika peab seisnema erapooletuses. Kuigi nad tõid oma vastuseisu peamiseks põhjuseks Poolat, siis pole põhjust arvata, et nad oleksid toetanud samasuguse lepingu sõlmimist ka ainult Eesti ja Lätiga. Soome sotsiaaldemokraatide seisukohad kõlasid aastal 1922 väga sarnaselt nendele, mida pidi Tanner kuulma Rootsi sotsiaaldemokraatidelt aastal 1935. Nii nagu Rootsi sotsiaaldemokraadid ütlesid ka Soome sotsiaaldemokraadid, et pooldavad seda kui ühiste huvidega riigid peavad läbirääkimisi oma välispoliitika koordineerimiseks, kuid

me ei soovi minna kaugemale kui meie riigi vahetu huvi nõuab. Tuleb vältida sellisele koostööle vormi andmist, mis seob meie riigi pikemaks ajaks.⁴⁸⁵

Nad ütlesid ka, et on alati kiitnud heaks koostöö Läänemere riikide vahel, kuid „ilma mingite sunduslike ja pikaajaliste kohustusteta.“⁴⁸⁶

Kui Eestis võitsid sotsiaaldemokraadid 1919. aasta kevadel toimunud valimised, siis palusid nad, et Soome sotsiaaldemokraadid toetaksid Eesti iseseisvusvõitlust ja näitaksid sellega üles sotsiaaldemokraatide vahelist solidaarsust. Soomlased moodustasidki delegatsiooni, mis käis Tanneri juhtimisel kohapeal olukorraga tutvumas. Delegatsioon hindas Eesti olukorra raskeks. Kuid ettepanek, et Soome sotsiaaldemokraadid toetaksid Eduskunnas Eesti vabadussõjas osalevate Soome vabatahtlike tarbeks raha eraldamist, hääletati parteis suure häälteenamusega maha. Koos Tanneriga toetasid ettepanekut ainult 4 sotsiaaldemokraati ja vastu oli 57. Tunduvalt tasavägisema tulemusega lõppes sama aasta sügisel parteisisene hääletamine küsimuses, kas Ahvenamaal on õigus rahvahääletusele ja Soomest eraldumisele. Soome sotsiaaldemokraadid otsustasid häältega 46 : 43, et Ahvenamaal ei ole sellist õigust. Koosolekul külalisena osalenud Rootsi Sotsiaaldemokraatliku Partei sekretär Möller pidas otsust rahvaste enesemääramisõiguse vastaseks. Kui Rahvasteliit tegi 1921. aastal samasuguse otsuse, siis nimetas Rootsi sotsiaaldemokraatide juht Hjalmar Branting toimunut ebaõiglaseks.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Valtiopäivät 1921. Pöytäkirjat III, 2782, 2889.

⁴⁸⁶ Samas.

⁴⁸⁷ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 347–50.

Seega, mingisugusest sotsiaaldemokraatide vahelisest *fraternitést* pole põhjust rääkida. Rootsi ja Soome sotsiaaldemokraatide suhtumine välispoliitikasse lähtus sellest, kuidas tõlgendas riigi huvisid see suur osa valijaskonnast, keda sotsiaaldemokraadid esindasid. Kui Soome sotsiaaldemokraadid olid 1922. aastal kõige suuremad Varssavi lepingu ja välisminister Holsti kriitikud siis Rootsi sotsiaaldemokraatide lehed olid need, kes 1923. aastal hakkasid esimestena nõudma välisminister Hederstierna tagasiastumist. Põhjus oli ka sama: mõlemas riigis olid sotsiaaldemokraadid vastu liidu sõlmimisele ebakindlamas positsioonis olevate naaberriikidega, keda pealegi peeti ebausaldusväärseteks. Sellises suhtumises ei ole midagi üllatavat, sest see ühtis rahva enamuse arvamusega. Soomes näitasid seda hääletused parlamendis ja Rootsis ajalehtede poolt vahendatud avalik arvamus, mistõttu Rootsis ei läinudki parlamendihääletust vaja ja Hederstierna astus ise tagasi.⁴⁸⁸

Kuid Holsti ja Hederstierna juhtumite vahel on siiski üks oluline erinevus. Kui Hederstierna andis endale väga selgelt aru, et Rootsi avalik arvamus tema ideed ei toeta, siis Holsti tegutses teadmises, et liitlaste leidmine on just see, mida avalik arvamus temalt ootab. Holstile sai saatuslikuks avaliku arvamuse muutumine. Talvel 1922, kui Venemaa koondas Ida-Karjala kriisiga seoses Soome piirile vägesid, kaldus enamik parlamendierakondi olema seda meelt, et Soome ei saa jääda Venemaa vastu üksinda ja vajab liitlasi. Kevadel 1922 oli vahetu oht möödas ja Venemaa oli ise vahepeal leidnud liitlase ja sõlminud Rapallos lepingu Saksamaaga. Nüüd oli parlamendi enamus asunud samale seisukohale sotsiaaldemokraatidega ja leidis, et riskid, mis tulenevad lepingust Poola, Eesti ja Lätiga, on suuremad kui oht, et Soome jääb jälle Venemaa vastu üksinda.⁴⁸⁹

„Hiilgav eraldumine“ ja Mannerheimi suhtekorralduskampaania

Kevadel 1935 näitas Tanneri visiit, et 13 aastaga ei olnud midagi muutunud ja Soome oli endiselt üksinda. Soome oli endiselt seisus, mida Helsingin Sanomat nimetas 1922. aasta kevadel „hiilgavaks eraldumiseks“.⁴⁹⁰ Kuid aastal 1935 oli Soome eraldumine tunduvalt vähem „hiilgav“, sest enam ei olnud abi loota ka Rahvasteliidult, kuna ainus riik, kelle vastu Soome võis Rahvasteliidu abi vajada, oli nüüd ise abistajate hulgas. Soomele jäi üle ainult võimalus, milles ei olnud mitte midagi uut. Rootsi Aftonbladet kirjutas sellest juba välisminister Hederstierna tagasiastumise ajal novembris 1923. Aftonbladeti arvates oli eelduseks, et Rootsi avalik arvamus võiks üldse kunagi hakata toetama liitu Soomega, kui Soome tõotaks loobuda poliitikast „hoida üks lahti lõuna suunas“. Kuid isegi sellisel juhul oli Aftonbladeti arvates „vähe lootust“ Rootsi avaliku arvamuse „küpsemiseks“.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ *Helsingin Sanomat*, 13.5.1922, 2, 31.10.1923, 5, 1.11.1923, 5, 3.11.1923, 5.

⁴⁸⁹ Valtioapäivät 1921. Pöytäkirjat III, 2781, 2898, 2907.

⁴⁹⁰ Vt allmärkus 545.

⁴⁹¹ *Helsingin Sanomat*, 2.11.1923, p. 5, 3.11.1923, p. 5.

Soome Põhjamaade orientatsiooni pidulik väljakuulutamine 1935. aasta sügisel oli just selline tõotus, millest kirjutas Aftonbladet 12 aastat varem. Selleks, et anda töotusele võimalikult üldrahvalik iseloom ja vältida 1934. aasta vigu, kui välisminister Hackzelli süüdistati „kooliõpetaja hoiaku“ võtmises,⁴⁹² organiseeriti nüüd Mannerheimi eestvedamisel korralik suhtekorralduskampaania. Mannerheim kutsus juunis 1935 kokku umbes 30 parempoolse kallakuga ajalehe peatoimetajat ja pidas neile ettekande Põhjamaade orientatsioonist. Esitluse sõnum lähtus tõdemusest, et:

ainus tee, mida mööda turvalised [sõjavarustuse] tarded oleksid võimalikud, kulgeb Skandinaavia kaudu [...] me ei suuda seda maad kaitsta, kui meil ei ole võimalik saada Skandinaaviamaadest, eelkõige Rootsist, sõjaolukorras abi.⁴⁹³

Mannerheimi tunnistas, et sellist eesmärki oli raske saavutada, kuid pidas seda siiski võimalikuks, kui suhted Rootsiga „korraldada mõistlikult“. „Mõistlikult“ tähendas seda, et avalikkuse ees tuli vältida kaitsepoliitilisi argumente ja selle asemel rõhutada Soome erapooletust. Samuti tuli hoiduda emotsionaalsest ja agressiivsest kõnepruugist, eriti seoses keeletüli, Ida-Karjala ja Ingerimaaga. Ning Soome pidi loobuma ebamäärasest välispoliitikast ja lõpetama jutud lõunapoolsetest naaberriikidest kui Soome saatusekaaslastest. Mannerheim rõhutas, et kõiki võimalikke Soome välispoliitika suundi kaaludes jääb ainsa võimalusena alles Rootsi. Prantsusmaal oli liiduleping Nõukogude Liiduga, Ühendkuningriik ei soovinud ennast Soomega siduda, Saksamaaga kaasneksid väga suured riskid, Poola välispoliitika oli ebamäärane ja Baltimaad ei suudaks Soomele abi pakkuda.⁴⁹⁴ Mannerheimi algatusel toimunud üritus oli üldse esimene kord, kui Soomes korraldati ajakirjandusele julgeolekupoliitika teemaline infotund ja see jättis osalenud ajakirjanikele väga hea mulje.⁴⁹⁵ Sama taktikaga jätkati nüüd ka valitsuses.

Lisaks Mannerheimile oli Soome Põhjamaade orientatsioonil veel ka teine arhitekt, kes tegutses veelgi enam avalikkuse eest varjus, kuid kellel oli väga oluline roll selles, mis lõpuks avalikkuse ette jõudis. Selleks oli Kaarle Nestor Rantakari, kauaaegne Kokoomuse liige, kelle poliitilisi vaateid võib pidada lähedasteks Paasikivi omadele. Rantakari oli aastatel 1929–1932 kõige mõjukama parempoolse ajalehe Uusi Suomi kolumnist, kuid sunniti ajalehest lahkuma kui Kokoomuses võtsid võimu äärmuslikuma maailmavaatega inimesed. Kokoomuse äärmuslikule tiivale oli Kivimäki mittepoliitiline vähemusvalitsus pettumus, sest Svinhufvudilt kui oma erakonna presidendilt oodati, et ta nimetab ametisse valitsuse, mis vastab rohkem Kokoomuse maitsele. Uusi Suomi kirjutas, et Kivimäki on „täiesti ebasobiv mees valitsust moodustama“ ja pani eriti pahaks, et vaatamata erakonna vastuseisule võttis Kokoomuse parlamendirühma liige Arvi Oksala uues valitsuses vastu kaitseministri portfelli. Välisminister Hackzell oli samuti

⁴⁹² *Helsingin Sanomat*, 7.11.1934, p. 2; Valtioapäivät 1934, Pöytäkirjat II, 2356.

⁴⁹³ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 249–251.

⁴⁹⁴ Selén, 249–251.

⁴⁹⁵ Selén, 248, 251.

Kokoomuse liige, aga kuna ta ei olnud poliitikuna aktiivne, siis võib teda õigus-
tatult pidada mittepoliitiliseks ministriks. Vastupidiselt Kokoomuse ametlikule
liinile asus Rantakari avalikult uut valitsust toetama ja teda on peetud Kivimäki
valitsuse „halliks kardinaliks“. Selleks on ka põhjust, sest töötades välisminis-
teeriumi pressiosakonna juhataja tagasihoidlikul ametikohal kirjutas Rantakari
peaministrile ja teistele riigi tipp-poliitikutele kõnesid, mistõttu juba tema kaas-
aegsed nimetasid teda Kivimäki valitsuse „ajustrustiks“.⁴⁹⁶

Rantakari sobis ideaalselt kureerima suhtekorralduskampaaniat Põhjamaade
orientatsiooni toetuseks. Juba aastaid varem, kui Helsingis peeti suure pidu-
likkusega soome-ugri rahvaste kongressi, kirjutas Rantakari oma kolumnites, et
„rahvastevaheline sugulus ei ole piisav alus poliitikaks“. Rantakari oli juba siis
arvamisel, et parimad eeldused koostööks olid Soomel ja Rootsil.⁴⁹⁷ Põhjamaade
orientatsiooni toetuskampaania oli ajastatud sügiseseks parlamendi istungjärguks,
kui toimus traditsiooniline arutelu riigi välispoliitika suundade üle. Kuna parla-
mendi istungid olid avalikud ja neid kajastati laialdaselt ajakirjanduses, siis tuli
soovitud tulemuse saavutamiseks teha eeltööd mitte ainult ajakirjanike, vaid ka
parlamendi liikmete seas. Hoiatava näitena oli kõigil meeles 1934. aasta kogemus,
kui parlamendarutelu käigus öeldi välja asju, mis mitte ei aidanud soovitud ees-
märgi saavutamisele kaasa, vaid tegid selle raskemaks. Sügisel 1935 ei hoidnud
Soome riigi juhid energiat kokku, et eelmise aasta ebaõnnestumine ei korduks.
Peaminister Kivimäki kutsus kokku kõikide parlamendirühmade, välja arvatud
IKL-i, juhid ja teavitas neid valitsuse plaanist teha eelarve arutamise käigus välis-
poliitiline avaldus. Kui valitsuse „ajustrustil“ oli avalduse kavand valmis, siis
kutsuti samade rühmade juhid uuesti kokku, et neile seda tutvustada ja anda
võimalus esitada muudatusettepanekuid. Vaatamata valitsuse pingutustele väljen-
dati kohtumisel kahtlusi, kas avaldust peaks üldse parlamendis esitama, sest see
tooks kaasa „pika ja ebameeldiva debati“.⁴⁹⁸

Kahtlused, kas riigi välispoliitikat peaks ikka parlamendi avalikul istungil
arutama olid vähemalt sama vanad kui vastav traditsioon ise. Kui 1923. aasta
sügisel peeti eelarve arutamise ajal debatti Soome välispoliitika üle, siis olid
kõigest mõned nädalad tagasi toimunud Soomet puudutanud sündmused naaber-
riik Rootsis, mis lõppesid välisminister Hederstierna tagasiastumisega. Ka siis
kostus häáli, et selliseid tundlikke teemasid ei peaks parlamendi suures saalis
arutama ja piisaks kui seda teha komisjonides.⁴⁹⁹ Sügisel 1935 valmistus valitsus
kõikideks võimalusteks ja tegi tööd mitmel rindel. Paralleelselt peaministriga

⁴⁹⁶ *Uusi Suomi*, 10.12.1932, 4, 14.12.1932, 1, 4; Vesa Vares, „Kokoomus ja demokratian
kriisi 1929–1939“, *Suomalaiskansallinen kokoomus. Osa 2. Kansallisen kokoomuspuolueen
historia 1929–1944* (Helsinki: Edita, 2007), 162–63; Vesa Vares, „Rantakari, Kaarle Nestor“,
Kansallisbiografia-verkkajulkaisu., *Studia Biographica* 4 (Helsinki: Suomalaisen Kirjalli-
suuden Seura, 1997), <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/1654>; Selén,
Genevestä Tukholmaan, 227.

⁴⁹⁷ *Uusi Suomi*, 27.6.1931, 6, 28.6.1931, 4.

⁴⁹⁸ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 241–42.

⁴⁹⁹ *Helsingin Sanomat*, 28.11.1923, 4.

tegutses ka välisminister Hackzell, andes põhjalikke selgitusi parlamendi väliskomisjonis. Lisaks kutsus Hackzell kokku umbes 40 Helsingi lehtede ajakirjanikku ja andis neile sarnase ülevaate nagu väliskomisjonile. Ajakirjanikele korraldati ka pidulik õhtusöök, millel osales president Svinhufvud. Kui välispoliitika arutelu aeg parlamendis hakkas lähenema, siis korraldati eraldi kohtumised parlamendirühmadega, sealhulgas ka IKL-ga, kus pidasid ettekandeid välisminister Hackzell ja kaitseminister Oksala. Novembris 1935 kutsuti veelkord kokku nii pealinna kui ka maakonnalehtede ajakirjanikud kuulama välisministri ettekannet ja osalema pidulikul õhtusöögil, mille pakkus kaitseminister.⁵⁰⁰

Põhjamaade orientatsioon kui riigikaitse projekt

Materjalid, mille põhjal välisminister Hackzell nendel kohtumistel esines, oli koostanud Rantakari ja Rantakari kasutas omakorda samu kaitsepoliitilisi argumente, mida oli kasutanud Mannerheim oma ettekandes ajakirjanikele juunis 1935.⁵⁰¹ Nii nagu Mannerheim, ei üritanud ka Hackzell kuulajate ees varjata seda, et kogu ettevõtmine lähtus riigikaitse vajadustest. Pigem seda isegi rõhutati: sellega, et kohtumistele oli kaasatud ka kaitseminister ja ka sellega, kuidas Hackzell oma esitluse sisse juhatas. Välisminister lubas kohe kõne alguses, et tutvustab kuulajatele

kaitsevajadustest lähtuvat poliitikat ja selle eelduseks olevat rahvusvahelist orientatsiooni.⁵⁰²

Ja seda ta ka tegi. Hackzell ütles kuulajatele, et Soome kaitsejõud peavad suutma vaenlase peatada juba piirialadel, sest

Rahvasteliit sama vähe kui teinegi võimalik aitaja ei hakka kogu maad või märkimisväärset osa sellest tagasi vallutama. Järelikult peame olema selliselt relvastatud, et suudame vastu pidada vaenlase esimesed löögid, kuniks abi jõuab tulla ühel või teisel viisil, ühelt või teiselt poolt.⁵⁰³

Välisminister selgitas, missugused ohud Soomet varitsevad:

Kuivõrd pidada silmas Venemaa pürgimusi Läänemerele, on Baltimaad sellisel juhul suurimas ohus. Aga kui Nõukogude Liidus pääseb võimule mingisugune hirmupsühoos sellest, et me ründame Nõukogude Liitu selja tagant, kui tal peaksid tekkima raskused, siis on Soome suuremas ohus kui Baltimaad [...] Nõukogude Liidus peetakse Soomet selliseks vastaseks, kelle peab Nõukogude Liit kohe sõja

⁵⁰⁰ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 243–47 *Helsingin Sanomat*, 7.11.1935, 3.

⁵⁰¹ Selén, 243–45.

⁵⁰² „Hackzell fraktsioonides sept–oktoobris 1935“, „Peetud kõikides fraktsioonides okt. – nov 1935“, Suomen ulkopoliitikka yleensä, UM 12 K, UA.

⁵⁰³ Samas.

alguses ohutuks tegema, et Soome ei saaks teda rünnata, kui Nõukogude Liitu peaks sõjas tabama ajutine ebaedu.⁵⁰⁴

Hackzell lõpetas esimese poole oma esitlusest sõnadega:

Nagu sellest tuleneb, paistaks meie olukord peaaegu lootusetu, kui meil ei oleks piiri taga mingisugust seljatagust, sest nagu kaitseminister näitab oma üksikasjalikus ettekandes, ei suuda me ilma välise abita pikemat aega oma maad kaitsta.⁵⁰⁵

Pärast kaitseminister Oksala ettekannet jätkas uuesti Hackzell:

Olles ära kuulanud kaitseministri ettekande sellest, missugust vältimatut abi välismaalt Soome vajab riigi kaitsmiseks, kerkib seega küsimus peamiselt sellest, kust seda abi oleks saadaval. Siis tulevad esmalt meelde Baltimaad, kuid nende vaesusest tuleneb, et sealt suunast ei ole midagi saada.⁵⁰⁶

Välisminister kordas Mannerheimi argumenti, et sõja korral oleksid Läänemeri ja Soome laht ühendusteena kasutud, sest

me ei suuda neid sõjaliselt kontrollida. See teoreetiline võimalus, et Saksamaa hoiaks meile tee lahti Läänemeres, tähendaks sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel.⁵⁰⁷

Sellisel argumenteerides jõudis Hackzell loogilise järelduseni:

Me saame seega tuua riigikaitseks kuluvat sõjavarustust ainult Rootsist ja Rootsi kaudu mujalt [...] see tee on sõja ajal transporditehniliselt ainus võimalik.⁵⁰⁸

Kuid Rootsist abi saamiseks olid vajalikud teatud eeldused, mida välisminister järgnevalt kirjeldas. Esimene eeldus oli see, et Rootsi suhtub Soomesse „vähe-malt heatahtliku neutraalsusega“ ja riikide vahel on sõlmitud vastavad lepingud. Siit omakorda tulenes teine eeldus, et Soome ei seo ennast ühegi suurriigiga, sest vastasel juhul

kardaks Rootsi astuda meiega mingitesse lepingutesse, et ta meie kaudu ei satuks tema jaoks võõrastesse asjadesse ja konfliktidesse.⁵⁰⁹

Hackzell selgitas kuulajatele, et kuni viimase ajani on eriti Rootsi sotsiaaldemo-kraatide seas esinenud

suurt soovimatust, isegi kahtlustamist ja otsest vastumeelsust kõikide soome-skandinaavia orienteerumisideede suhtes. Seevastu praegune sotsiaaldemo-kraadist Rootsi välisminister Sandler on osutunud meie asja mõistvaks riigi-meheks.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Samas.

⁵⁰⁵ Samas.

⁵⁰⁶ Samas.

⁵⁰⁷ Samas.

⁵⁰⁸ Samas.

⁵⁰⁹ Samas.

⁵¹⁰ Samas.

Edasi nimetas välisminister põhjuseid, millel on Soome ja Skandinaaviamaade koostööle „määrav mõju“ – nagu „geograafiline asend“ ja „ajalooline areng“ – ning kirjeldas pikalt ja põhjalikult Soome ja Põhjamaade juba toimivat tihedat koostööd, mille tõestuseks loetles kõikvõimalike elualade ühiseid konverentse alates välisministritest ja lõpetades maamõõtjatega. Lisaks otsesele kasule, milleks oli sõja korral Rootsist abi saamine, nimetas välisminister ka kaudset kasu, mida Soome saaks „orienteerumisest Rootsile ja Skandinaaviale“. Hackzelli arvates saaks ka Soome sellises seltskonnas osa

üldisest lugupidamisest, mis nendel vanadel riikidel maailmas on.⁵¹¹

Koostöö Skandinaaviamaadega aitaks

kõikjal maailmas tugevdada seda arusaama, et nad vähemalt mingil moel näevad endil olevat ühiseid huvisid, mida koos meiega kaitsta.⁵¹²

Kui selline arusaam oleks valdav, siis see „loomulikult tugevdaks Soome rahu-tagatist.“⁵¹³

Hackzell pidas eraldi vajalikuks ümber lükata kahtlusi nagu võiks asjaolu – et Skandinaaviamaades on võimul sotsiaaldemokraadid, kuid Soomes mitte – tekitada „mingisuguseid konflikte või ebakõlasid.“ Välisministri arvates ei ole „sisemised küsimused“

takistanud enne ega tundu nüüdki takistavat rahvusvaheliste lepingute tekkimist täiesti erinevas vaimus juhitud riikide vahel, ega isegi mitte kõige lähemat liidusuhet nende vahel. Sellega seoses tahaksin veel märkida, et orienteerumine Rootsile ei tähenda sugugi väikeste lõunapoolsete riikide unustamist. Vastupidi. Nendel on ju sellest vaid ilmne kasu, mida võimsam on see koostöörühm, millesse Soome kuulub.⁵¹⁴

Välisminister lõpetas oma ettekande tõdemusega, et märkimisväärne osa Rootsi avalikust arvamusest on endiselt „soome-skandinaavia orientatsiooni“ osas „kahevahel ja isegi sellele vastu“. Selle muutmiseks oli vajalik, et „Soomes väljendataks võimalikult autoriteetsel tasemel poolehoidu nimetatud skandinaavia orientatsioonile“ ning et Skandinaavias võetaks seda kui „Soomes võimalikult laiade ringkondade“ toetust põhjamaisele neutraalsuspoliitikale.⁵¹⁵

Geograafia ja ajalugu

Hetk, mil avanes võimalus avaldada „võimalikult autoriteetsel tasemel“ poolehoidu Soome Põhjamaade orientatsioonile, saabus 5. detsembril 1935, kui Eduskund oli riigieelarve arutelul jõudnud välisministeeriumi eelarveni. Traditsiooni

⁵¹¹ Samas.

⁵¹² Samas.

⁵¹³ Samas.

⁵¹⁴ Samas.

⁵¹⁵ Samas.

kohasel esines välisminister välispoliitilise ülevaatega, kuid traditsiooni raamidest väljus see, et välispoliitilise avaldusega esines ka peaminister. Välisminister Hackzell kordas suurel määral oma eelmise aasta kõnet, sealhulgas mõtet, et Soomet seob Põhjamaadega „geograafia ja ajalugu“. Erinevalt 1934. aastast esitas välisminister Põhjamaade orientatsiooni toetuseks ka riigikaitsealise argumenti, rõhutades tähtsust,

mis Skandinaavia poolsaarel, peamiselt Rootsil on sellisel juhul, kui meie erapooletus satub ohtu. Igaüks saab aru, et seda väiksem on oht sellisesse olukorda sattuda, mida kaitsevõimelisemad me oleme, ja eelkõige, mida kindlamat sõprust arwab maailm Põhjala rahvaste vahel valitsevat.⁵¹⁶

Hackzell lõpetas oma kõne mõttega, et kõikidest raskustest on võimalik üle saada, kui

me poliitiliselt kogenud rahvaste kombel oleme kõik ühel meelel vähemalt riigi välispoliitilistes põhiküsimustes.⁵¹⁷

Kohe pärast välisministrit esines avaldusega peaminister Kivimäki, milles ütles, et Soome on usalduslike suhete nimel sõlminud oma naabritega mittekallale-tungilepinguid ja on ka edaspidi selleks valmis, kuid tõrjub tagasi

headeski kavatsustes esitatud lepingud, kui ta näeb nendes ohtu vabale enesemääramisõigusele ja poliitilisele liikumisvabadusele, aga ka võimalust osutada segatuks talle võõrastesse asjadesse.⁵¹⁸

Peaminister selgitas, et Soome arvates on tema naabermaadest Rootsil „väikseim oht jääda sõjale jalgu“ ja „parimad eeldused säilitada oma erapooletus“ ning deklareeris:

Kuna ka Soome huvid nõuavad ennekõike riigi erapooletuse säilitamist, siis on loomulik, et Soome orienteerumine toimub Skandinaavia suunas, millega meie maad rohkem kui teistega seob ka geograafia, ajalugu, majanduspoliitika ja kultuur ja nendest väljakasvanud ühetaoline maailmavaade.⁵¹⁹

Järgnenud debatt tõestas, et Mannerheimi taktika oli olnud väga õige. Aasta tagasi üritas Hackzell avalikku arvamust mõjutada avalike sõnavõttudega ja tulemuseks oli see, et talle heideti ette üleolevat suhtumist, ebakonkreetsust ja usaldamatust. Karistuseks oli debatt, mida välisminister oli sunnitud nimetama „riiki kahjustavaks“. Aasta hiljem andis eraviisiliselt läbi viidud, kuid vahetu, konkreetne ja usalduslik suhtlemine hoopis teistsuguse tulemuse ja ühtegi „riiki kahjustavat“ avaldust parlamendis ei tehtud. Samal ajal ei kuritarvitanud ei parlamendi liikmed ega ka ajakirjanikud neile osutatud usaldust. Kõik pidasid kinni Mannerheimi palvel sõlmitud vaikivast kokkuleppest, et loodetud sõjalisest koostööst Rootsiga

⁵¹⁶ Valtioapäivät 1935. Pöytäkirjat III, 2512–2513.

⁵¹⁷ Samas.

⁵¹⁸ Samas, 2513–2514.

⁵¹⁹ Samas.

avalikult ei räägita ja selle asemel rõhutatakse erapooletust ja kasu, mida kuulumine erapooletute Põhjamaade sekka Soomele annab.

Soome pidulikult väljakuulutatud Põhjamaade orientatsioonis oli kolm olulist koostisosa: 1) lootus sõlmida Rootsiga siduv kokkulepe sõjalise abi saamiseks; 2) maailma avaliku arvamuse veenmine, et Põhjamaad aitavad üksteist ohu korral; 3) maailma avaliku arvamuse veenmine, et Soome on samasugune riik nagu Põhjamaad. Neist esimest ja kõige olulisemat varjati avalikkuse eest ja teised kaks olid avalikud. Julgeoleku seisukohalt oli teine punkt pelgalt bluff senikaua kui esimest punkti ei õnnestunud saavutada – sest Põhjamaade abi sai tulla ainult Rootsi kaudu ja ainult Rootsi oli suuteline tõhusat abi pakkuma. Kolmanda punkti väärtus seisnes ajaloolises kogemuses ja teadmises, et erapooletud Skandinaaviamaad jäid esimeses maailmasõjas puutumata. Seega seisnes Soome Põhjamaade orientatsiooni julgeolekupoliitiline mõju esiteks blufis, et Soomel on olemas liitlased. Teiseks, lootuses, et uues sõjas käituvad riigid samamoodi nagu eelmises sõjas ja austavad Põhjamaade erapooletust. Ja kolmandaks, lootuses, et Soome loetakse kuuluvaks erapooletute Põhjamaade hulka. Ainus kindel asi Soome Põhjamaade orientatsioonis oli Soome geograafiline asend. Oli ümberlukkamatu tõsiasi, et Soomel oli võimalik sõjalaulukorras Rootsist või Rootsi kaudu abi saada.

Igasuguse välispoliitilise orientatsiooni edukus sõltub sellest, kas teised riigid seda tunnustavad või ei. Orientatsiooni all võib mõista eelistatud suunda riigi välispoliitikas, mille eesmärgiks on enamasti moodustada liit, kuid mõnikord ka liitudest hoiduda. Siit tuleneb, et kui ettepanek liit moodustada vastu võetakse, siis on ka orientatsioon heaks kiidetud ja kui see tagasi lükatakse, siis on ka orientatsioon tagasi lükatud. Lisaks on orientatsioonil olemas ka identiteeti puudutav külg, eriti kui see avalikuks tehakse. Kõik riigid püüavad vältida avalikku alandamist, mistõttu üritatakse saada teistelt riikidelt vajalikud kinnitused enne, kui oma välispoliitiliste eesmärkidega välja tullakse. Kuid mõnikord – ja eriti on see nii kui tegemist on demokraatiatega või kui autokraatiad üritavad mõjutada demokraatiasid – võivad avalikult välja öeldud välispoliitilised eesmärgid olla kasulikud avaliku arvamuse kujundamisel. Välispoliitilist orientatsiooni võib pidada edukaks, kui mitte ainult soovitud liidus osalejad, vaid ka enamik teisi riike tunnustab seda kui ühte osa antud riigi identiteedist. Selles osas võib Soome Põhjamaade orientatsiooni pidada edukaks. Kuid nagu hilisemad sündmused näitasid, ei aidanud Põhjamaade orientatsioon täita välispoliitika kõige olulisemat ülesannet, milleks on tagada riigi julgeolek. Soome julgeoleku seisukohalt kõige olulisem riik – Nõukogude Liit – ei nõustunud Soomet sellisena tunnustama ja lükkas Soome Põhjamaade orientatsiooni tagasi. Pelgalt erapooletu Põhjamaa identiteet ei suutnud Soomet kaitsta, nagu ta ei suutnud kaitsta ka Taanit ja Norrat. Järelikult sõltub välispoliitilise orientatsiooni edukus eelkõige sellest, kas võimalik kallaletungija seda tunnustab või ei.

Madisoni demokraatia ja populistlik demokraatia

Kuna kõik Põhjamaad olid demokraatlikud, siis kerkib loomulik küsimus – kas ei võinudki Põhjamaade orientatsiooni näol olla tegemist *fraternité* või kogukonnatundega, mis paneb demokraatiaid kui mitte liituma, siis vähemalt kokku hoidma? Sõna „demokraatia“ iseenesest ei esine Rantakari koostatud materjalides ega ka välisminister Hackzelli ja peaminister Kivimäki poolt parlamendis peetud kõnedes. Kõige lähemal demokraatlikule *fraternité*le võiks olla Kivimäki poolt öeldud mõte, et Soomet seob Skandinaaviamaadega „ühetaoline maailmavaade“. Kuid Kivimäki rõhutab, et see maailmavaade on välja kasvanud geograafiast ja ajaloost ja ka Hackzellil on geograafia ja ajalugu see, mis ühendab Soomet Põhjamaadega. Kui siin on vihje demokraatiale, siis on see väga kaudne. Paraku lükkab Hackzell isegi sellise vihje ümber, rõhutades parlamendirühmadele peetud ettekannetes, et „sisemised küsimused“ ei mängi Põhjamaade orientatsiooni juures mitte mingisugust rolli. See, et kohe pärast selliseid sõnu hakkas Hackzell rääkima Soome lõunanaabritest, annab pigem vastupidise vihje. Nimelt, kui demokraatia oleks olnud avaliku arvamuse jaoks oluline argument, siis oleksid 1934. aasta riigipöörded Eestis ja Lätis andnud suurepärase võimaluse näidata, miks Soome peab võtma tõrjuvama hoiaku Baltimaade suhtes ja läheneda demokraatlikele Põhjamaadele. See, et sellist võimalust isegi ei kaalutud, näitab kui nõrgaks demokraatia argumenti peeti.

Demokraatia argumenti mõningal määral siiski kasutati, kuid seda tegid reeglina sotsiaaldemokraadid. Kui Tanner käis Stockholmis Rootsi sotsiaaldemokraatidele Põhjamaade orientatsiooni ideed müümas, siis oli talle kaasa antud materjalides peetud vajalikuks rõhutada, et „demokraatia positsioon“ on Soomes tugev. Ja kui vahetult pärast Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamist saabusid Helsingisse Rootsi, Taani ja Norra sotsiaaldemokraatidest peaministrid, et osaleda Põhjamaade sotsiaaldemokraatide ühisüritusel, siis rääkisid Soome sotsiaaldemokraadid „Põhjamaade demokraatia ühisvaimust“ ja sellest, et „demokraatial on kõigis Põhjamaades tugevad juured“. Kuid selliselt väljendatuna oligi demokraatia eelkõige sotsiaaldemokraatide argument. „Demokraatia“, selle sõna sotsiaaldemokraatlikus tähenduses, oli oluline vaid ühe osa avaliku arvamuse jaoks, seevastu teistes võis selle sotsiaaldemokraatlik alatoon tekitada pigem tõrget. See oligi üheks põhjuseks, miks Rantakari demokraatia argumenti vältis ja miks peeti vajalikuks rõhutada, et „sisemised küsimused“ ei oma Põhjamaade orientatsiooni juures tähtsust. Soome üldrahvaliku konsensusu saavutamisele ei oleks tulnud kasuks see, kui Põhjamaade orientatsiooni oleks võetud kui mingisugust sotsiaaldemokraatlikku projekti.⁵²⁰

Mitte ainult Soomes, vaid ka mujal Euroopas tähendas demokraatia sotsiaaldemokraatlikus tähenduses eelkõige üldist valimisõigust, sest see oli olnud

⁵²⁰ Valtioapäivät 1935. Pöytäkirjat III, 2516; Tanner 1966, 174–177.

sotsiaaldemokraatide peamine eesmärk.⁵²¹ Koos üldise valimisõigusega töid sotsiaaldemokraadid poliitikasse lihtrahva ja alles pärast üldist valimisõigust sai demokraatiast sõna otseses tähenduses „rahva võim“. Robert Dahl eristabki kahte erinevat demokraatiat: Madisoni demokraatiat (*Madisonian democracy*) ja populistlikku demokraatiat (*populist democracy*). Esimese peamiseks eesmärgiks on kaitsta ühiskonna liikmete vabadust ja teisel saavutada ühiskonna liikmete võrdsus.⁵²² Need kaks eesmärki on omavahel vastuolus,⁵²³ kuid mitte see ei ole antud juhul peamine, vaid see, missuguste vahenditega kumbki oma eesmärgi loodab saavutada. Madisoni demokraatia üritab seda teha enamuse võimu piiramise teel, et kaitsta vähemust ja vältida enamuse türanniat. Populistlik demokraatia seevastu peab oluliseks enamuse piiramatut võimu, sest selles väljendubki rahva suveräänsus. Valitud vahendites peegeldub ka kummagi demokraatia oluline erinevus. Kui Madisoni demokraatia kahtleb enamuse heades kavatsustes ja enamuse poolt väljendatud rahva tarkuses, siis populistlik demokraatia selles ei kahtle, vaid vastupidi, peab seda demokraatia suurimaks väärtuseks. Sõdadevahelise Soome sotsiaaldemokraadid esindasid selgelt populistlikku demokraatiat, sest nad suhtusid tõrksalt võimu jagamise teiste erakondadega ja soovisid võimu teostada jõupositsioonilt – ehk alles siis, kui neil on õnnestunud valimistel saavutada enamus. Nende eraldatus ja koalitsioonivalitsustes mitteosalemine oli vähemalt osaliselt nende endi poolt põhjustatud.⁵²⁴

Ka Rantakari jaoks tähendas sõna demokraatia eelkõige üldist valimisõigust ja rahva võimu, kuid ta tegi selget vahet demokraatial ja parlamentarismlil. Lapua kriisi ajal, kui sotsiaaldemokraadid väitsid, et just demokraatia on see, mis ühendab Soomet Põhjamaadega, vaidles Rantakari sellele vastu. Rantakari arvates avaldus demokraatia Soomes „primitiivses“ ja „angelises“ vormis, mis meenutas pigem „Kesk- ja Lõuna-Euroopa karjuvat tänavademokraatiat“ ja „karjademokraatiat“ kui „vana Põhjamaist odaalidemokraatiat“. Ka Rantakari tegi vahet erinevatel demokraatia vormidel ja väitis end eelistavat sellist demokraatiat, mis kaitseb „mõtete ja ideede valikuvabadust“, erinevalt sellisest demokraatiast, mis nõuab parteidistsipliini ja surub maha eriarvamusi. Viimast esindasid tema arvates Soomes nii vasakpoolsed kui ka rahvuslikud noorteorganisatsioonid, mille tulemuseks olid ilma isikliku arvamusega inimestest koosnevad „vaimsed armeed“. ⁵²⁵ Rantakari poolehoid kuulus selgelt Madisoni demokraatiale ja ta suhtus tõrjuvalt populistlikku demokraatiasse. Sedasama võib öelda ka teise

⁵²¹ Soome Töörähta Partei programm (vastu võetud asutamiskoosolekul Turus 1899), dokument nr 3, Borg, *Suomen puolueet ja puolueohjelmat*, 28–29; Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition* (New Haven ; London: Yale University Press, 1971), 23.

⁵²² Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, 4, 34, 63.

⁵²³ Karl Popper, *Unended Quest: An Intellectual Autobiography* (London: Routledge, 1993), 36; Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox* (London, New York: Verso, 2000), 5.

⁵²⁴ Borg, *Suomen puolueet ja puolueohjelmat*, 31–32, 192–193, 198–205; Yrjö Blomstedt, *K. J. Ståhlberg: valtiomieselämäkerta* (Helsinki: Otava, 1969), 454; Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 584.

⁵²⁵ *Uusi Suomi*, 14.3.1930, 6, 12.7.1930, 2.

Põhjamaade orientatsiooni arhitekti Mannerheimi kohta, kes pidas üldise valimisõiguse tulemusena valitud uut eliiti populistlikuks ja lühinägelikuks ja suhtus kahtlevalt niisuguse demokraatia võimesse Soome iseseisvust kaitsta.⁵²⁶ Mannerheimi häiris väga, et poliitilise võistlusega kaasnev avalik sõnasõda ühiskonda lõhestas ja talvel 1935, kui keeletüli oli haripunktis, kirjutas ta sõbrale:

Jumal õnnistagu kõike, mida kutsutakse demokraatiaks ja parlamentarismiks, kuid mina olen liiga vana selleks, et seda tõeliselt hinnata.⁵²⁷

Sellised vaated demokraatiale ei olnud iseloomulikud mitte ainult kahele Põhjamaade orientatsiooni arhitektile, vaid ka ülejäänud võtmeisikutele, keda on nimetatud „konservatiivseks juhtrühmaks“. Sellesse mitteametlikku isikute ringi kuulusid peale Mannerheimi ja Rantakari ka president Svinhufvud, peaminister Kivimäki, välisminister Hackzell ja 1934. aastal Kokoomuse juhiks valitud Paasikivi.⁵²⁸

Paasikivi kirjutas seoses 1931. aasta ülimalt tasavägiste presidendivalimistega emotsionaalse arvamuseartikli, milles vaidles vastu nendele, „kes peavad seda süsteemi suurepäraseks“, ja avaldas, et äsja lõppenud valimiskampaania on „jälle tugevdanud minu vana veendumust monarhia paremusest.“ Paasikivi tunnistas, et „loomulikult ei saa olla mingit küsimust selles, et meil loobutakse vabariigist ja siirdutakse monarhiasse“, kuid et ta peab vajalikuks öelda välja oma arvamuse:

12 aastat meie maal kestnud vabariiklik süsteem ei ole minu arvates demonstreerinud suurepäraseid saavutusi.⁵²⁹

Paasikivi rõhutas, et mõtleb monarhia all sellist demokraatia vormi, nagu on Ühendkuningriigis ja Skandinaaviamaades ja lükkas tagasi arvamused, nagu oleks selline süsteem demokraatia seisukohalt „midagi õudset ja rumalat“.⁵³⁰

On põhjust arvata, et Paasikivi seisukohti jagasid ka teised „konservatiivse juht-rühma“ liikmed, sest peale Kivimäki ja Mannerheimi olid kõik 1918. aastal Soome kuningaprojekti aktiivsed toetajad. Kuid ka Mannerheim ei olnud põhimõtteliselt monarhia vastu, vaid küsimus oli pigem monarhi isikus. Ning Kivimäki tunnistas 1944. aastal Paasikivile, et ta on oma suhtumist monarhiasse muutnud, sest „monarhias on parem välispoliitika juhtimine“.⁵³¹ Soome Põhjamaade orientatsiooni taga oli väikesearvuline rühm konservatiivse maailmavaatega riigimehi, kelle jaoks ei olnud demokraatia argument – sest nende arvates oli Soome demokraatias vähe sellist, mis väärinuks esiletõstmist ja vähe sellist, mis seoks seda

⁵²⁶ Meinander, *Gustaf Mannerheim*, 147, 157.

⁵²⁷ Meinander, 172.

⁵²⁸ Soikkanen, „Taistelu Suomen linjasta“, 123–24.

⁵²⁹ *Uusi Suomi*, 18.1.1931, 7.

⁵³⁰ Samas.

⁵³¹ Vares, „Demokratian haasteet 1907–1919“, 99–100, 109–130; Vesa Vares, *Kuninkaan tekijät* (Porvoo etc.: WSOY, 1998), 21–22, 102, 116, 129, 186, 194–195, 309–310; Anders Huldén, *Kuningasseikkailu Suomessa 1918* (Helsinki: Kirjayhtymä, 1988), 50–51, 212, 267–268.

Skandinaaviamaadega. Demokraatiat sotsiaaldemokraatlikus tähenduses kasutati ainult selleks, et üritada mõjutada Rootsi sotsiaaldemokraatlikku valitsust, mis ei olnud edukas. Järelikult ei ole Soome Põhjamaade orientatsiooni puhul põhjust rääkida ei demokraatlikust ega ka sotsiaaldemokraatlikust *fraternitést*.

Juhus ja Hobbesi konsensus

Soome otsustajad, kellest Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamise sõltus, olid „konservatiivse juhtrühma“ liikmed, kes otsust ette valmistasid ja parlamendis esindatud erakonnad, kes selle heaks kiitsid. Kuigi parlamendis ei hääletatud peaminister Kivimäki poolt ettelõetud deklaratsiooni üle,⁵³² väljendasid kõikide parlamendirühmade esindajad oma põhimõttelist nõustumist ja mingisugust kahtlust selles ei ole, et Soome parlament kiitis Põhjamaade orientatsiooni heaks. Iseküsimus on see, et igal erakonnal oli teistest pisut erinev nägemus sellest, mida Põhjamaade orientatsioon endas sisaldab. Soome 1935. aasta Põhjamaade deklaratsiooni kohta ongi öeldud, et see oli piisavalt ebamäärane, et kõik parlamendirühmad saaksid selle heaks kiita.⁵³³ See ei olekski saanud teisiti olla, sest Kivimäki avaldus sündis eelnevate konsultatsioonide käigus ja oli sellisena juba kompromiss, mis pidigi kõiki erakondi rahuldama.

„Konservatiivse juhtrühma“ esinemiste ja nende esinemiste tarbeks koostatud materjalide põhjal võib teha järelduse, et sõjalisest seisukohast ei nähtudki Põhjamaade orientatsioonile alternatiive. Võimalike poliitiliste alternatiividena nimetati Baltimaad ja Saksamaad, kuid mõlemal juhul oleks Soome pidanud loobuma erapooletusest. Erapooletuse all mõeldi eelkõige eemale hoidmist suurriikide vahelistest tüliküsimustest, kuid Saksamaa oli ise suurriik ning võimalust, et Baltimaadel õnnestub jääda suurriikide vahelistest konfliktidest kõrvale, peeti väga väikeseks. Lisaks viidati 1922. aasta kogemusele, kui Eduskund lükkas tagasi Varssavi lepingu, mis näitas, et poliitiliste jõudude jaotus ei olnud „mingilgi moel soosiv Soome Baltimaadele orienteerumise suhtes“.⁵³⁴

Mis puutub Rahvasteliitu, siis tulenevalt asjaolust, et ka Skandinaaviamaad olid Rahvasteliidu liikmed, ei olnud põhjust näha Põhjamaade orientatsiooni ja Rahvasteliidu vahel vastuolu. Tegemist ei olnud üksteist välistavate võimalustega, mistõttu Soome sai olla samaaegselt erapooletu Põhjamaa ja kuuluda ka Rahvasteliitu. Kuid Soome ei saanud olla samaaegselt erapooletu Põhjamaa ja liituda Baltimaade või Saksamaaga. Järelikult seisnes valik selles, kas Soome jätab endale alles võimaluse liituda Baltimaade või Saksamaaga või sulgeb sellise võimaluse. Põhjamaade deklaratsiooni mõte oligi selline võimalus sulgeda, mis omakorda oli eeltingimuseks, et Rootsi võiks kunagi kaaluda sõjalist liitu Soomega.

⁵³² Soome ajaloos on peaminister Kivimäki avaldus koos sellele eelnenud välisminister Hackzelli kõnega tuntud ka kui Põhjamaade deklaratsioon – vt Soikkanen, „Taistelu Suomen linjasta“, 125.

⁵³³ Soikkanen, 125–26.

⁵³⁴ Soome Põhjamaade seas. Hackzelli raadiokõne. Ilma kuupäevata, 5 D, Hackzell, UA.

Soome otsustajate valikuvõimaluste kogum sai 1935. aasta sügisel koosneda vähemalt kahest valikuvõimalusest: 1) kuulutada välja Põhjamaade orientatsioon lootuses, et see tagab sõja korral Rootsi abi; 2) mitte midagi teha ja jätkata samamoodi nagu varem, lootes Rahvasteliidu abile. Kumbki neist kujutas endast ühte võimalikku välispoliitilist orientatsiooni, mille eesmärgiks oli liidusuhete määramise kaudu tagada riigi julgeolek. Kui julgeolek on välispoliitilise orientatsiooni eesmärk, siis liidusuhted on selle vahend. Selleks, et sundida riiki oma välispoliitilist orientatsiooni muutma peab toimuma vähemalt üks kahest: muutus ohuhinnangutes või muutus liidusuhetes. Sündmused, mis sundisid mitte ainult Soomet, vaid kõiki Euroopa väikeriike võtma päevakorda küsimust välispoliitilisest orientatsioonist, muutsid põhjalikult mõlemat, nii ohuhinnangut kui ka liidusuhteid. Pole liialdus nimetada seda julgeolekupoliitiliseks kriisiks, mis tabas Soomet ja teisi Euroopa väikeriike aastatel 1933–1936.

Demokraatia Soomes ei saanud mõjutada sündmusi, tänu millele Soome julgeolek halvenes – ega ka seda, et oht sai tulla ainult Nõukogude Liidust ja võimalik abi ainult Rootsist. Küll aga sai demokraatia Soomes mõjutada seda, kas ja kuidas Soome julgeolekukeskkonna muutustele reageeris, muidugi ainult nendes piirides, mida riigi asukoht võimaldas. Põhjamaade orientatsioon kui üks võimalus oli kogu aeg olemas, kuid selleks, et sellest saaks tõsiseltvõetav alternatiiv olemasolevale välispoliitilisele orientatsioonile, pidi keegi ta sellisena sõnastama ja ettepaneku tegema, et ta otsustamiseks päevakorda võetaks. Demokraatial oli võimalik seda protsessi mõjutada oma loomupäraste omaduste kaudu, milleks on avatud ühiskond ja avalikkuse kontroll. Avatud ühiskonna peamiseks töövahendiks on vaba ajakirjandus, mis võimaldab ideede turul pakutavate alternatiivide üle arutleda. Kui tegemist on riiklikku julgeolekut puudutava küsimusega, siis seab see ka demokraatlikes riikides avalikule arutelule omad piirid. Põhjamaade orientatsiooni päevakorda võtmisele ei eelnud isegi mitte piiratud kujul avalikku arutelu, mistõttu ei saanud avatud ühiskond seda ka mõjutada.⁵³⁵ Jääb üle avalikkuse kontroll, mis saab mõju avaldada ka ilma avaliku aruteluta, kas valitsuses osalevate erakondade või parlamendikomisjonide kaudu.

Põhjamaade orientatsioon ei olnud kordagi parlamendi väliskomisjonis arutusel enne septembrit 1935 ja ka siis arutati seda välisminister Hackzelli algatusel.⁵³⁶ Põhjamaade orientatsiooni taga ei olnud ka ühtegi erakonda ega parlamendirühma. Ainsad kaks „konservatiivse juhtrühma“ liiget, kes olid rahva poolt otse või kaudselt valitud, olid peaminister Kivimäki, kes oli ka parlamendi liige, ja president Svinhufvud. Avalikkuse kontroll sai Põhjamaade orientatsiooni päevakorda kerkimist mõjutada ainult presidendi institutsiooni kaudu, sest president Svinhufvud oli see, kes nimetas kaitsenõukogu esimeheks Mannerheimi ja peaministriks Kivimäki, ning ka Rantakari tööle asumine välisministeeriumi katus Kivimäki valitsuse ametisse astumisega. Kuid Svinhufvudi presidendiks valimise

⁵³⁵ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 9–10; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 242–43.

⁵³⁶ Eduskunna väliskomisjoni protokollid 1930–1935, Eduskunnan kirjasto, EK.

juures ei olnud demokraatia roll juhusest palju suurem.⁵³⁷ Kivimäki valitsuse oleks ehk ametisse nimetanud ka Ståhlberg, kuid võib olla päris kindel selles, et Mannerheimi ei oleks Ståhlberg kaitsenõukogu esimeheks nimetanud. Ja isegi kui Ståhlberg oleks Mannerheimile sellise ettepaneku teinud, siis võib olla samapalju kindel selles, et Mannerheim poleks seda vastu võtnud. Nende vaated olid selleks liiga erinevad, et koostöö oleks olnud võimalik. Ståhlberg ja Mannerheim ei suhelnud omavahel kordagi aastatel 1919–1944.⁵³⁸ Kuid kui Svinhufvudi presidendiks valimine ja „konservatiivse juhtrühma“ võimu juurde pääsemine oli väga suurel määral sõltuv juhusest, siis see, et Põhjamaade deklaratsioon detsembris 1935 üldse parlamendis ette loeti, saigi võimalikuks ainult tänu juhusele.

Pisut rohkem kui kaks nädalat enne seda, kui parlament pidi hakkama arutama välisministeeriumi eelarvet – mille käigus oli valitsusel plaanis esitada pikalt ettevalmistatud Põhjamaade deklaratsioon – arutas parlament valitsuse eelmise aasta aruannet. Põhiseaduskomisjon oli aastaaruandele lisanud märkuse, et valitsuse poolt 1934. aasta aprillis kehtestatud niinimetatud lipumäärus ei olnud põhiseadusega kooskõlas, sest kodanike õigusi võis piirata ainult parlamendi poolt vastuvõetud seadustega, aga mitte valitsuse määrustega. Lipumäärusega sätestati, et kui üritustel, meeleavaldustel või hoonetel kasutati mingisuguseid lippe, siis tuli alati kasutada ka riigilippu, kusjuures riigilipp pidi olema esikohal. Kuigi määruses ei mainitud punalippe, said kõik aru, et määruse eesmärk oli reguleerida punalippude kasutamist, et see oleks vähem provotseeriv ja tekitaks ühiskonnas vähem pingeid. Valitsus põhiseaduskomisjoni tõlgendusega ei nõustunud ja leidis igati põhjendatult, et kui parlament võtab aastaaruande vastu koos sellise märkusega, siis võrdub see valitsuse umbusaldamisega. Hääletamisel jagunesid hääled täpselt pooleks, sest valdav enamik sotsiaaldemokraate ja soomerootslasi hääletas märkusega aastaaruande ja koos sellega ka valitsuse umbusaldamise poolt. Hääletustulemus 93 : 93 tähendas seda, et valitsuse saatuse peab otsustama loos. Urni pandi kaks sedelit, ühel oli kiri „jaa“ ja teisel „ei“. Eduskunna esimehe palvel võttis üks parlamendi liige urnist sedeli ja kuna sedelil oli kiri „ei“, siis tähendas see, et valitsuse umbusaldamisega võrdunud märkus eemaldati aastaaruandest ja valitsus võis ametis jätkata.⁵³⁹

On võimatu öelda, kuidas täpselt oleksid sündmused kulgenud juhul, kui sedelil oleks olnud kiri „jaa“. Ajakirjanduses spekulceriti võimalusega, et sellisel juhul oleks president Svinhufvud saatnud parlamendi laiali ja kutsunud esile ennetähtaegsed valimised. Igal juhul ei oleks sellisel juhul sündmused kulgenud nii nagu nad kulgesid ja 5. detsembril 1935 ei oleks peaminister Kivimäki saanud parlamendis esineda Põhjamaade deklaratsiooni nime all tuntud avaldusega. Kuna Svinhufvudi presidendiks valimine oli juhusele nii lähedal kui võimalik ja Kivimäki valitsuse ametis püsimine sõltuski ainult juhusest, siis võib demokraatia rolli pidada kaduvvääikeseks selles, et Põhjamaade orientatsioon sellisel

⁵³⁷ Vt allmärkused 382–383.

⁵³⁸ Blomstedt, K. J. *Ståhlberg*, 393–95, 503; Meinander, *Gustaf Mannerheim*, 160, 180.

⁵³⁹ Valtioapäivät 1935. Pöytäkirjat III, 2065–2099, Asiakirjat IV–V; Suomen Asetuskokoelma 1934, No 177–179; *Uusi Suomi*, 20.11.1935, 4, 6, 8.

kujul sõnastati ja parlamendile esitati. Mis puutub teise valikuvõimalusse, milleks oli olemasolev välispoliitiline orientatsioon, siis siin oli demokraatial märksa olulisem roll.

Kui 1922. aasta talvel kasvas seoses Ida-Karjala kriisiga Venemaalt lähtuv sõjaline oht, siis hakkas avalik arvamus nõudma, et Soome leiaks endale liitlasi. Samasuguse nõudmisega esines ka opositsioonis olev Kokoomuse parlamendirühm.⁵⁴⁰ Varssavis sõlmitud leping Poola, Läti ja Eestiga oli valitsuse vastus nendele nõudmistele. Varssavi lepinguga võeti päevakorda Baltimaade ja Poola orientatsioon, mille juures mängisid mõlemad demokraatia loomupärased omadused, avatud ühiskond ja avalikkuse kontroll, olulist rolli. Kevadeks 1922 oli Venemaalt lähtuv sõjaline oht vähenenud ja Venemaa oli sõlminud Rapallos Saksamaaga koostöölepingu. Demokraatia Soomes ei saanud mõjutada kumbagi sündmust, kuid vastupidine oli võimalik – mõlemad sündmused said mõjutada Soome demokraatiat. Soome avaliku arvamuse ja Kokoomuse parlamendirühma suhtumine Baltimaadesse ja eriti Poolasse kui võimalikesse liitlastesse muutus ja tulemuseks oli Baltimaade ja Poola orientatsiooni päevakorrast eemaldamine.⁵⁴¹ Kui 1923. aasta sügisel eemaldas Rootsi avalik arvamus päevakorrast ka võimaliku Rootsi orientatsiooni, siis ei jäänudki muid valikuvõimalusi peale „hiilgava eraldumise“. Järelikult mõjutas demokraatia Soome otsustajate valikuvõimaluste kogumit ainult niipalju, et eemaldas sellest ühe valikuvõimalusena Baltimaade ja Poola orientatsiooni.

Kuid demokraatial oli võimalik mõjutada Soome otsustajate valikuid valikuvõimaluste kogumi sees. Sügisel 1935 oli valida kahe võimaluse vahel: kas jätkata *status quo* ehk „hiilgava eraldumisega“ või kuulutada välja Põhjamaade orientatsioon. Avatud ühiskonnal ei olnud mõju sellele, et detsembris 1935 väljendasid kõik parlamendierakonnad Põhjamaade orientatsioonile toetust. Kuna eelnevat avalikku arutelu ei toimunud, siis ei saanud olla ka avaliku arvamuse survet erakondadele. Avalikkuse kontroll seevastu toimis suurepäraselt. Kõikidel erakondadel oli võimalus mitte toetada Põhjamaade orientatsiooni ja teha seda avalikult parlamendi istungil. Samasugune võimalus oli ka ajakirjandusel, kes oli sama hästi informeeritud kui erakonnad. Mitte miski ei takistanud parlamendi liikmetel ja ajakirjandusel avaldamast Põhjamaade orientatsiooni suhtes kriitilisi arvamusi.

See, et midagi sellist ei juhtunud, räägib harvanähtavast üksmeelest, mis puudus täielikult veel mõned nädalad varem. Siis lõhenes parlament punalippude küsimuses täpselt pooleks ja valitsus pääses umbusaldamisest ainult tänu loosiõnnele. Sellist ebaharilikku üksmeelt on võimalik selgitada ainult ühel viisil. Pidi olema midagi, mis sundis erimeelsusi unustama ja konsensust saavutama. See midagi pidi olema mure julgeoleku pärast, sest parlamendi liikmetele ja ajakirjanikele öeldi eraviisistel kohtumistel otse, et kui Soome ei saa sõja korral abi Rootsist, siis on olukord „peaaegu lootusetu“. Kui konsensus ilma sunnita on võimatu – nii nagu kirjeldas seda 17. sajandil Hobbes ja tõestasid 20. sajandil

⁵⁴⁰ Vt allmärkus 489.

⁵⁴¹ Samas.

poliitikateadlased⁵⁴² – siis pidi see olema Hobbesi konsensus, mis sundis Soome otsustajaid sügisel 1935 valima Põhjamaade orientatsiooni.

Soome eesmärgid ja Rootsi eesmärgid

Demokraatia mõju riikide valikutele sõltub nende ühiskondade enamuste arusaamadest. Soome ühiskonna enamuse arvamust väljendas parlament ja pole raske veenduda, et parlamendi toetus Põhjamaade orientatsioonile sõltus otseselt sellest, kuidas parlament sai aru Soome julgeolekuprobleemist ja selle lahendusest. Põhjamaade orientatsioon oli oma olemuselt Rootsi orientatsioon, mis oli teoreetilise võimalusena kogu aeg olemas olnud, kuid millele 1923. aastal tõmbas kriipsu peale Rootsi ühiskonna enamuse arvamus. Alles 1934. aastal oli Soomel põhjust Rootsi orientatsioon uuesti päevakorda võtta, kui välisminister Sandleri algatusel tõmmati Soome kaasa Põhjamaade poliitilisse koostöösse. Kuid kui välisminister Hackzell 1934. aastal parlamendile rääkis, et Soome kuulub Põhjamaade hulka, siis oli parlamendi suhtumine kaugel üksmeelsest toetusest. Aasta hiljem kordas Hackzell neidsamu argumente ja isegi tsiteeris sõna-sõnalt oma 1934. aasta kõnet, kuid nüüd sai Põhjamaade orientatsioonile osaks üksmeelne toetus. Põhjus sai olla ainult julgeolekus. Aastal 1934 ei selgitatud parlamendi liikmetele, mis seos on Põhjamaade orientatsiooni ja julgeoleku vahel, ning lisaks halvenes üldine julgeolekukeskkond 1935. aastal veelgi. Julgeolekuga on selgitatav ka see, miks Soome ühiskonna enamuse arvamust väljendav parlament 1922. aastal Baltimaade orientatsiooni koos Poola orientatsiooniga päevakorrast eemaldas. Erakondade huvi lõunapoolsete naabrite vastu vähenes sedamööda, kuidas vähenesid pinged Ida-Karjalas ja koos sellega ka Venemaalt lähtuv vahetu sõjaline oht.

Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamamine ei muutnud Soome julgeoleku seisukohalt iseenesest mitte midagi. Endiselt ei olnud Soomel ühtegi liitlast ega ühtegi julgeolekutagatist peale selle, mida pakkus Rahvasteliit. Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamamine ei olnud midagi muud kui avalikkuse eest varjatud suhtekorralduskampaania avalik osa, mis oli suunatud mitte ainult Rootsi avalikule arvamusele, vaid tervele rahvusvahelisele kogukonnale, sealhulgas eriti Nõukogude Liidule. Suletud uste taga ei varjatud Põhjamaade orientatsiooni sõjalisi eesmäärke, sest ilma selleta poleks suudetud Eduskunnas konsensust saavutada. Konsensus oli oluline kahel põhjusel. Esiteks, et oleks võimalik näidata kogu Soome ühiskonna toetust uuele välispoliitilisele suunale ja teiseks, et erakonnad ei kahjustaks seda sisepoliitilise võitluse käigus. Viimane puudutas eriti suhteid Rootsi ja Nõukogude Liiduga.

Avalikult Põhjamaade orientatsiooni sõjalistest eesmärkidest ei räägitud, sest usuti, et see ei tule asjale kasuks. Oli piisavalt alust arvata, et Rootsi ühiskonna enamus suhtub endiselt tõrjuvalt ideesse astuda Soomega sõjaliselt liitu. Avaliku kampaania eesmärgiks oligi kõrvaldada need asjaolud, mida arvati põhjustavat Rootsi avaliku arvamuse tõrjuvat hoiakut. Nendeks olid tähtsuse järjekorras:

⁵⁴² Vt allmärkused 36–39.

1) Soome ettearvamatut välispoliitika, mis võis tõmmata ka Rootsi kaasa ohtlikesse seiklustesse; 2) Soome halvad suhted Nõukogude Liiduga; 3) soomlaste vaenulik suhtumine rootsi keelde ja rootslastesse. Esimest punkti pidi aitama saavutada lubadus mitte siduda ennast „otseselt või kaudselt“ suurriikidega ja teha koostööd ainult selliste riikidega, kes „tahavad kõikides oludes säilitada oma erapooletust ja kellel on ka olemas võimalus selleks“.⁵⁴³ Teist ja kolmandat punkti pidi aitama saavutada Soome ajakirjanduse ja parlamendi liikmete senisest vaoshoitum käitumine. Needsamad tegevused pidid aitama kaasa ka täiendava eesmärgi saavutamisele, milleks oli veenda maailma avalikku arvamust ja eriti Nõukogude Liitu selles, et Soomel on võimalik jääda suurriikide vahelistest konfliktidest kõrvale, samamoodi nagu see oli õnnestunud Põhjamaadel esimese maailmasõja ajal.

Paraku see, mis oli Soome jaoks täiendav eesmärk oli Rootsi jaoks peamine ja ainus eesmärk. Kui Rootsi julgeolekupoliitika tugisambaks sai Rahvasteliidu asemel jälle erapooletus, tekkis Rootsil huvi selle vastu, et ka Soome oleks erapooletu. Põhjust pole raske ära arvata. Kahtlemata suurendaks see Rootsi võimalusi jääda suurriikide vahelistest konfliktidest eemale kui ka tema naaberriik nendest eemale hoiaks. Ilma sellise muutuseta Rootsi välispoliitilises orientatsioonis poleks olnud võimalik ka muutus Soome orientatsioonis. Põhjamaade orientatsioon poleks olnud usutav, kui eelnevalt ei oleks Soomet kaasatud Põhjamaade poliitilisse koostöösse. Kuid see, mis sobis Rootsile ei olnud piisav Soomele. Põhjamaade orientatsioon, mis sobis Rootsile, ei erinenud põhimõtteliselt „hiilgavast eraldumisest“, lihtsalt Rahvasteliidu asemel olid nüüd Põhjamaad. Enne oli Soome erapooletu, välja arvatud kohustused, mis tulenesid Rahvasteliidust, nüüd oli Soome samuti erapooletu, kuid oli valmis omalt poolt panustama „Põhjamaade ühise erapooletuse kaitsmisse“.⁵⁴⁴ Enne lootis Soome abi saada Rahvasteliidult, nüüd Põhjamaadelt. Enne oli Soome probleemiks see, et Rahvasteliidu abi oli ebakindel ja ebamäärane. Nüüd oli Põhjamaade abi seda veelgi enam, sest kui Rahvasteliiduga sidus Soomet vähemalt leping, siis Põhjamaadega ei sidunud Soomet mitte midagi peale konverentside ja deklaratsioonide. Enne oli Soome see, kes soovis muuta Rahvasteliidu abi konkreetsemaks ja Rootsi oli see, kellele sobis ebamäärasus. Nüüd oli samuti Soome see, kes soovis sõlmida lepingut ja Rootsi oli see, kelle arvates toimis koostöö ka ilma lepinguta.

„Poliitilised õhulossid“ ja Rootsi ühiskonna hirmud

Põhjamaade orientatsiooni nõrk koht oli Soomes hästi teada. Sellest räägiti juba siis, kui pärast 1922. ja 1923. aasta sündmusi ei jäänudki Soomele muid valikuid kui välispoliitiline orientatsioon, mille Helsingin Sanomat ja Dagens Nyheter vastavalt 1922. ja 1923. aastal ristasid „hiilgavaks eraldumiseks“.⁵⁴⁵ Novembris

⁵⁴³ Valtioapäivät 1935. Pöytäkirjat III, 2511.

⁵⁴⁴ Valtioapäivät 1935. Pöytäkirjat III, 2515.

⁵⁴⁵ Helsingin Sanomat, 13.5.1922, 2, 3.11.1923, 2.

1923, kui Hederstierna tagasiastumisest oli möödas ainult mõned nädalad, hoiatas välisminister Juho Vennola Eduskunnas esinedes „poliitiliste õhulosside“ ehitamise eest. Vennola ütles, et Soome saab küll Rootsist

kultuuriühendusi, mitmesuguseid koosolekuid ja mõningast ühiskondlikku koostööd [...] Kuid olgem realistid, ärgem liialdagem kujutades endale ette, et sellest niinimetatud kultuuritööst saaks pääsemine sellises olukorras, kui Soomet tabab oht ja vaenlane ilmub mõök käes.⁵⁴⁶

Mannerheimi on siiski vaevalt põhjust kahtlustada „poliitiliste õhulosside“ ehitamises. Vaatamata kõikidele oma nõrkustele ja ebamäärasustele toetus Põhjamaade orientatsioon kahele vaieldamatule tõsiasjale. Mitte ilmaasjata ei rõhutanud välisminister Hackzell ja peaminister Kivimäki, et Soomet seob Põhjamaadega „geograafia ja ajalugu“. Geograafiliselt oli Soomel võimalik Rootsi kaudu abi saada ja ajalooliselt oli tõestatud, et Põhjamaadel on võimalik jääda suuriikide vahelisest sõjast kõrvale. Põhjamaade orientatsioon ei saanud tagada, et geograafiast ja ajaloost tulenevad eeldused tingimata teostuvad, kuid Põhjamaade orientatsioon ka ei takistanud neil teostumast. Peamine takistus geograafilise eelduse teostumisel oli Rootsi ühiskonna enamuse arvamus ja peamine takistus ajaloolise eelduse teostumisel oli suurriikide ja eriti Nõukogude Liidu arvamus.

Ajaloolise eelduse teostumisel oleks kadunud vajadus geograafilise eelduse teostumise järele – mis oligi Rootsi positsioon. Kui Nõukogude Liit ja teised suurriigid tunnustaksid Soomet erapooletu riigina ja kui ajalugu korduks, siis jääks Soome kõrvale suurriikide vahelistest konfliktidest ja Soomel puuduks vajadus saada Rootsist abi. Selline sündmuste käik sobis kahtlemata ka Soomele, kuid Soomel oli rohkem põhjust selles kahelda kui Rootsil. Esiteks ei olnud Soomel endal vastavat ajaloolist kogemust, vaid see kogemus oli tema pikema ajalooga naaberriikidel. Teiseks ei olnud Nõukogude Liit päris samasugune riik kui esimese maailmasõja aegsed suurriigid, sest Nõukogude Liit suhtus oma naaberriikidesse kahtlustavalt juba üksnes sellepärast, et seal ei olnud võimul kommunistid. Ja kolmandaks oli põhjust arvata, et Nõukogude Liidul kui Vene impeeriumi järglasel olid Soome suhtes revanšistlikud ambitsioonid. Ainult ajaloolise eelduse realiseerumisele lootma jäämine oleks tähendanud lootmist sellele, et Soomel õnnestub ennast identifitseerida kui erapooletut Põhjamaad, et ka Nõukogude Liit teda sellisena tunnustab ja et ajalugu kordub. Ainult geograafilise eelduse teostumisele lootma jäämine oleks tähendanud lootmist sellele, et Nõukogude Liidu kallaletungi korral saab Soome Rootsist abi, sõltumata sellest, kas riikide vahel on leping või ei ole. „Poliitiliste õhulosside“ ehitamiseks ei saa Mannerheimi Põhjamaade orientatsiooni pidada põhjusel, et lisaks kahele kindlale alusele, mida ei olnud olemas ühegi teise alternatiivse orientatsiooni puhul, oli selle eesmärgiks lisada ka kolmas kindel alus, kaitsepakt – kui mitte kõikide Põhjamaade vahel, siis vähemalt Soome ja Rootsi vahel.

Põhjamaade orientatsiooni tugevuseks ja võib-olla isegi geniaalsuseks võib pidada seda, et kolm alust, millele ta toetus: geograafia, ajalugu ja loodetud

⁵⁴⁶ *Helsingin Sanomat*, 28.11.1923, 3.

kaitsepakt, ei seganud ega välistanud üksteist, vaid vastupidi moodustasid otsekui kolm eraldiseisvat kaitseliini. Kui kaitsepakti ei peaks õnnestuma realiseerida, siis jäi alles võimalus, et Soomet võetakse kui ühte Põhjamaad, ajalugu kordub ja Soome jääb sõjast eemale. Kui ajalugu ei peaks korduma ja Soome ei jää sõjast eemale, siis jäi ikkagi alles võimalus, et Soome saab Rootsi kaudu abi. Viimane kaitseliin oli Soome seisukohalt kriitiline, sest kui ka see ei peaks pidama, siis oleks Põhjamaade orientatsioon tõesti olnud kõigest „poliitiline õhuloss“. Kaitsepakt oli kahekordselt oluline, sest ta oleks moodustanud kõige esimese kaitseliini, tagades heidutuse ja ta oleks oluliselt tugevdanud viimast kaitseliini, tagades sõjalise abi. Paraku oli kaitsepaktil tee peal ees demokraatia koos oma loomupäraste omaduste, avatud ühiskonna ja avalikkuse kontrolliga, mida mõjutasid demokraatliku ühiskonna enamuse arusaamad julgeolekust, õiglusest ja omakasust. Rootsi ühiskonna enamus ei soovinud kaitsepakti Soomega samadel põhjustel, miks Soome ühiskonna enamus ei soovinud kaitsepakti Baltimaade ja Poolaga. Soome Berliini saadik Harri Holma kirjutas 1923. aasta detsembris vennale, et mõlemal sündmusel oli sama psühholoogiline taust:

„Angst vor dem Abenteuer d.h. Unbekannten [hirm seikluste s.t. tundmatu ees]“.⁵⁴⁷

Selleks, et Põhjamaade orientatsioon ei oleks pelgalt „poliitiline õhuloss“, oli vaja Rootsi ühiskonna hirme leevendada. Kuna see oli Soome, kellele oli vaja koostööd Rootsi ja mitte vastupidi, siis oli see Soome ühiskond, kes pidi ennast muutma. Soome pidi oma demokraatiat taltsutama, et muuta ühiskond sallivamaks ja tasakaalukamaks – et Soome muutuks Rootsi ühiskonnale vastuvõetavamaks. „Konservatiivse juhtrühma“ eesmärgiks oli algusest peale enesetsensuuri kehtestamine, et vältida teravaid väljaütlemisi Rootsi ja Nõukogude Liidu aadressil. Kui 1934. aastal üritati seda saavutada avaliku veenmise teel, mis ebaõnnestus, siis 1935. aastal muudeti taktikat ja võeti kasutusele avalikkuse eest varjatud selgitustöö, mis andis palju paremaid tulemusi.

Tähelepanuväärne on siinjuures see, et eesmärki, milleks oli avatud ühiskonna mõjutamine naaberriigis, loodeti saavutada avatud ühiskonna piiramisega oma riigis, kusjuures seda ei õnnestunud teha avatud ühiskonna abiga, vaid selleks tuli kasutada meetodeid, mis on pigem omased suletud ühiskonnale. Teiste sõnadega: eesmärki, milleks oli demokraatia mõjutamine naaberriigis, püüti saavutada demokraatia piiramisega oma riigis, kasutades selleks demokraatiale mitteomaseid meetodeid. Veelgi tähelepanuväärsem on see, et nii oma riigi kui ka Rootsi avalikkuse eest varjati Põhjamaade orientatsiooni peamist eesmärki, milleks oli Rootsi sõjalise abi kindlustamine. Mannerheim ütles ajakirjanikele otse, et nad kajastaksid Põhjamaade orientatsiooni ainult kui Soome erapooletuse küsimust, sest kaitsepoliitilistele eesmärkidele viitamine võis kogu asja ära rikkuda.⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ Harri Holma to K. V. Holma, 8.12.1923, Harri Holman kokoelma, 9, Tuomari K. V. Holma, KA.

⁵⁴⁸ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 250.

Enesesäilitamine ja vangide dilemma

Kui eesmärgi avalikustamine takistab eesmärgi saavutamist – sest avalikustamise korral osutaksid inimesed, keda see puudutab, sellele vastupanu – siis on Kanti järgi tegemist ebaõiglase eesmärgiga. Kantil on kahtlemata õigus selles, et kõik, mis puudutab inimeste õigusi ja kohustusi, saab olla õiglane üksnes juhul, kui see on avalikustatud nendele, keda see puudutab. Õiglane ei saa olla see, kui kelleltki nõuda seaduste või lepingute täitmist, mida ei ole talle avalikustatud.⁵⁴⁹ Järelikult võib Põhjamaade orientatsiooni pidada Rootsi ühiskonna suhtes ebaõiglaseks, sest selle eesmärgiks oli saavutada olukord, kus Rootsi oleks kohustatud Soomele sõja korral abi andma – hoolimata sellest, et Rootsi ühiskonna enamus ei soovinud sellist kohustust võtta. Kuid teiselt poolt oli selline eesmärk õiglane Soome ühiskonna seisukohalt, sest Hobbesi järgi on enesesäilitamine alati õiglane.⁵⁵⁰ Ja siit omakorda tuleneb, et täpselt samamoodi oli õiglane Rootsi ühiskonna vastuseis Soome ühiskonna enesesäilitamise eesmärgile, sest ka Rootsi ühiskonna eesmärgiks oli ennast säilitada. Tegemist oli vangide dilemmat meenutava olukorraga.

Nii Soome kui ka Rootsi eesmärgiks oli jääda sõjast kõrvale ja tagada oma julgeolek. Rootsi julgeoleku seisukohalt oli oluline, et Soome ei loobuks erapooletusest, sest vastasel korral suureneks sõjaoht Rootsi vahetus naabruses. Soome julgeoleku seisukohalt oli oluline omada kindlustust juhuks, kui erapooletusest ei peaks piisama. Rootsi sai suurendada Soome julgeolekut andes Soomele vajaliku kindlustuse ja sõlmides Soomega kaitsepakti. Soome sai suurendada Rootsi julgeolekut jäädes erapooletuks. Vastavalt kummagi riigi eesmärkidele saaks Põhjamaade orientatsiooni vangide dilemmana kujutada, kui Soome jaoks oleks võit-olukord kaitsepakt ja Rootsi jaoks oleks võit-olukord Soome erapooletus.

Tabel 5: Rootsi-Soome vangide dilemma ja võimalused jääda erapooletuks

	Rootsi sõlmib Soomega kaitsepakti	Rootsi ei sõlmi Soomega kaitsepakti
Soome ei loobu erapooletusest	võit-võit	kaotus-võit
Soome loobub erapooletusest	võit-kaotus	kaotus-kaotus

Paraku ei olnud tegemist klassikalise vangide dilemmaga, sest Rootsi ja Soome ei olnud võrdses olukorras. Soome võimalusi sõjast kõrvale jääda ei oleks parandanud see kui ta oleks loobunud erapooletusest ja eriti mõttetu oleks see olukorras, kus Soomel oleks Rootsiga kaitsepakt. Soome jaoks võit-kaotus võimalust reaalselt ei eksisteerinud. Erinevalt klassikalisest vangide dilemmast olid Põhjamaade orientatsiooni puhul lahendused ainult Rootsi käes ja Soome ei oleks saanud ainult omapoolse tegevusega paremat tulemust saavutada. Kuid sarnaselt

⁵⁴⁹ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:381; Rawls, *A Theory of Justice*, 16.

⁵⁵⁰ Tuck, „Introduction“, xv–xvi; Hobbes, *Leviathan*, 88, 90–91, 98, 118.

klassikalisele vangide dilemmale kaasnesid ka Rootsi valikutega riskid, et tagajärjeks on mõlema jaoks halvim tulemus.

Kui Rootsi otsustaks Soomega kaitsepakti mitte sõlmida, siis kaasneks sellega kaks riski: 1) Soome peab ilma kaitsepaktita erapooletust ebapiisavaks ja otsib oma julgeolekule lahendust mujalt – näiteks liidust Saksamaaga – see omakorda tõmbab Soome kaasa suurriikide vahelisse sõtta ja suurendab sõjariski ka Rootsi jaoks; 2) Nõukogude Liit eeldab, et Soome jääb sõja korral üksi ja tungib Soomele kallale, mis suurendab riski, et ka Rootsi ei pääse sõjast. Seevastu kui Rootsi otsustaks Soomega kaitsepakti sõlmida, kuid sellele vaatamata Nõukogude Liit ikkagi tungib Soomele kallale, siis oleks ka Rootsi automaatselt sõtta tõmmatud. Riskid olid mitte ainult teoreetilised, vaid ajalooliste kogemuste poolt kinnitatud. Soome oli 1918. aastal sunnitud sõdima Venemaaga ja liituma Saksamaaga ning Rootsil oli positiivne kogemus tingimusteta erapooletusest, mis oli hoidnud Rootsit edukalt sõdadest eemal. Ajalooline kogemus näitas ka seda, et vaatamata sellele, mis toimus Soomes 1918. aastal, suutis Rootsi ikkagi sõda vältida. Sõltumata sellest, et Soome oli aastatel 1914–1917 Venemaa osa, suutis Rootsi ikkagi jääda maailmasõjast kõrvale. Järelikult oli Rootsi jaoks väiksema riskiga valik see, kui Soomega kaitsepakti mitte sõlmida. Täpselt samamoodi suhtus probleemi ka Rootsi ühiskonna enamuse.

Geograafia ja ajalugu tegid Põhjamaade orientatsioonist ebasümmeetrilise vangide dilemma. Arvestades esimese maailmasõja kogemust oli Rootsil ja Soomel lootust sõda vältida juhul kui a) nad jäävad erapooletuks ja ei seo ennast suurriikidega või selliste riikidega, kelle võimalused suurriikide sõjast kõrvale jääda on väikesed; b) neid ei ründa suurriigid. Rootsi seisukohalt oli Soome erapooletus ainult täiendav julgeolekut suurendav tegur, sest Rootsil oli põhjust eeldada, et ta jääb sõjast kõrvale ka juhul, kui Soome peaks erapooletusest loobuma. Soomel oli lootust sõjast kõrvale jääda ainult juhul, kui ta ei loobu erapooletusest ja ei seo ennast riikidega, kes võivad ta sõtta tõmmata, ning kui Nõukogude Liit teda ei ründa. Nõukogude Liidu kallaletungi tõenäosust oleks vähendanud kaitsepakt Rootsiaga.

Tabel 6: Rootsi-Soome vangide dilemma ja võimalused vältida sõda

	Rootsi sõlmib Soomega kaitsepakti	Rootsi ei sõlmi Soomega kaitsepakti
Nõukogude Liit ei ründa Soomet	võit-võit	võit-võit
Nõukogude Liit ründab Soomet	kaotus-kaotus	kaotus-võit

Probleem seisnes selles, et polnud võimalik ette ennustada, kas kaitsepakt suudab Nõukogude Liitu piisavalt heidutada või ei. Kui eeldada, et suudab, siis oleks tulemuseks võit-võit olukord ja mõlemad riigid jääksid sõjast kõrvale. Kui eeldada, et ei suuda, siis oleks tulemuseks kaotus-kaotus olukord, sest kaitsepakt tõmbaks ka Rootsi sõtta. Kindel sai olla siiski selles, et kaitsepakt oleks kallaletungi

tõenäosust vähendanud ja vastavalt suurendanud võit-võit olukorra tõenäosust. Paraku oleks kaitsepakt suurendanud ka Rootsi jaoks kaotus-olukorra tõenäosust, sest Rootsil olid ilma kaitsepaktita paremad võimalused jääda sõjast eemale. Mannerheimi analüüs jõudis samale järeldusele, et mitte ainult Soome, vaid kõikide Põhjamaade julgeoleku võti oli Rootsi käes ja ta püüdis oma Põhjamaade orientatsiooniga mitte ainult Soome, vaid ka Põhjamaade julgeoleku vangide dilemmat lahendada.

Vangide dilemma on oma olemuselt julgeolekudilemma. Tema esinemine annab tunnistust sellest, et tegemist on Hobbesi anarhiaga,⁵⁵¹ kus puudub ühine arusaam julgeolekuohtudest ehk teiste sõnadega konsensus. Tulenevalt konsensuse puudumisest käitub iga üksikisik või üksikisikutest koosnev rühm vastavalt sellele, mis on kasulik ainult tema või tema rühma julgeolekule. Tulemuseks on kui mitte kõikide sõda kõikide vastu, siis vähemalt kõikide usaldamatus kõikide vastu, üleüldine ebakindlus ja julgeoleku puudumine. Konsensust pole võimalik muul moel saavutada kui välise surve abil ja järelikult ei saa ka vangide dilemmat ilma selleta lahendada. Rawlsi järgi on vangide dilemma lahendamiseks vajalik kõrvaldada selle kaks algpõhjust: eraldatus ja tagatiste puudumine.⁵⁵² Kui valitseb teadmatus üksteise kavatsustest, siis tegutseb igaüks eraldatult ja lähtudes sellest, mis on ratsionaalselt võttes talle kõige kasulikum. Tagajärjeks võib olla kõigi jaoks halvim tulemus, mis oleks olnud kooskõlastatud tegutsemise korral välditav. Kuid ka tegevuse kooskõlastamise korral jääb ikkagi alles risk, et kokkulepetest ei peeta kinni, sest nii võib olla kasulikum. Eraldatust aitab murda avalikustamine või vähemalt teabe vahetamine ja tagatiste probleemi saab lisaks klassikalisele lahendusele ehk suveräänile samuti lahendada avalikustamise abil – võimalus, mida aktsepteerib ka Rawls.⁵⁵³

Kuid avalikustamine ei taga veel konsensust. Klassikalises vangide dilemmas võib avalikustamine ära hoida kokkuleppest taganemise, sest reetur peab arvestama võimalusega, et lisaks üldisele hukkamõistule tabab teda ka kättemaks. Samuti ei ole ilma minimaalsegi avalikustamiseta võimalik kokkulepet sõlmida. Kuid kokkulepet sõlmima ehk konsensust saavutama ei sunni osapooli mitte avalikustamine, vaid hirm – sest neil on kindel teadmine, et konsensuse mittesaavutamise korral võib tagajärjeks olla mõlema jaoks veelgi halvem tulemus. Järelikult ei piisa vangide dilemma lahendamiseks ainult sellest kui lahendada eraldatud tegutsemise ja tagatiste puudumise probleem, vaid vajalik on ka survemehhanism konsensuse saavutamiseks. Järeldus on Hobbesiga kooskõlas, sest selleks, et sõlmida ühiskondlik leping ja allutada ennast suveräänile, oli samuti vajalik konsensus, mida oli võimalik saavutada ainult kindlas teadmises, et kõikide sõda kõikide vastu on veelgi halvem.

Klassikalises vangide dilemmas aitab kindla teadmiseni jõuda asjaolu, et osapooled on võrdses olukorras, sest tegemist on sümmeetrilise julgeolekudilemmaga.

⁵⁵¹ Rawls, *A Theory of Justice*, 269.

⁵⁵² Rawls, 269–270.

⁵⁵³ Rawls, 497–498.

Tegelikus elus ei ole see peaaegu kunagi nii. Kuid ebasümmeetria ja osapoolte ebavõrdsusele vaatamata ei ole ilma vangide dilemmat lahendamata võimalik sõlmida mitte ainult ühiskondlikku lepingut, vaid ka ühtegi teist lepingut. Lepingu sõlmimisele peab paratamatult eelnema otsus, et koostegutsemine ja lepingu sõlmimine on kokkuvõttes parem kui üksitegutsemine ja lepingu mittesõlmimine. Otsus ei saa olla sõltuv osapoolte ebavõrdsusest, sest lepingute sõlmimine ebavõrdses olukorras olevate osapoolte vahel on tavapärane. Küll aga saab otsus sõltuda teadmistest, sest kui ebavõrdsusest tulenevad erinevad huvid saavad kaduda ainult koos ebavõrdsusega, siis teadmine saab muutuda sõltumata olukorrast. Järelikult taandub vangide dilemma kui koostegutsemise-üksitegutsemise dilemma teadmisele. Klassikalises vangide dilemmas aitab kindlat teadmist saavutada olukorra sümmeetria ja dilemma lahendamiseks piisab sellest, kui lahendada eraldatuse ja tagatiste probleem. Tegelikus elus sellest ei piisa ja lahendada tuleb kindla teadmise probleem.

Ka see järeldus on Hobbesiga kooskõlas, sest kui julgeolekudilemma algpõhjuseks on erinevad arusaamad julgeolekuohtudest,⁵⁵⁴ siis peab ka lahendus seisnema arusaamades. Hobbesi suverääni-lahendus ongi eelkõige epistemooloogiline ehk teadmisteoreetiline.⁵⁵⁵ Täiesti kindlat teadmist ega ka sama kindlat lahendust ei saa siiski olla, sest inimeste käitumist ei ole võimalik „täie kindlusega“⁵⁵⁶ ette ennustada. Igasuguse lepingu sõlmimisega kaasneb paratamatult risk ja ka vangide dilemmat kui koostegutsemise-üksitegutsemise dilemmat ei ole võimalik ilma riske võtmata lahendada. Kuid kuigi vangide dilemma lahendamise eelduseks olev teadmine ei saa kunagi olla sajabrotsendiliselt kindel, saab ta olla piisavalt kindel, et veenda osapooli selles, et koostegutsemise eelised on suuremad kui üksitegutsemise eelised ja koostegutsemise riskid on väiksemad kui üksitegutsemise riskid.

Põhjamaade orientatsiooni puhul puudus piisavalt kindel teadmine, et konsensuse mittesaavutamine ehk kaitsepakti mittesõlmimine tähendaks mõlema jaoks halvimat tulemust. Isegi kui selline arusaam oli Soome ühiskonnal, jäi sellest väheks, sest samasugust arusaama ei olnud Rootsi ühiskonnal. Suurem avalikustamine ja kaitsepaktist avalikult rääkimine ei oleks siin midagi muutnud, sest Rootsi ühiskonna teadmine kaitsepaktiga kaasnevatest riskidest ja vastavalt ka suhtumine oleks ikka jäänud samaks.

Demokraatia võimalused vangide dilemmasid lahendada sõltuvad paratamatult ühiskonna enamuse arusaamadest julgeolekust, õiglusest ja omakasust. Kuivõrd esimesel kohal on alati julgeolek, siis soodustab demokraatia riskide vältimist. Mitte ilmaasjata ei nimetanud Doyle Kanti rahu argumenti „ettevaatuse garantiiks“.⁵⁵⁷ Demokraatia soodustab sellist käitumist, mis vähendab võit-võit lahenduste tõenäosust. Mannerheimi vaist oli õige. Demokraatia loomupärased

⁵⁵⁴ Vt allmärkus 241.

⁵⁵⁵ Tuck, „Introduction“, xvii.

⁵⁵⁶ Vt allmärkus 91.

⁵⁵⁷ Vt allmärkus 161.

omadused: avatud ühiskond ja avalikkuse kontroll, ei aidanud lahenduse leidmisele kaasa. Soome julgeolekudilemma lahendamiseks oli vaja saavutada konsensus Soome ja Rootsi ühiskondade vahel ja selleks oli vaja Soome ühiskonda kohandada Rootsi ühiskonnale vastuvõetavamaks. On märkimisväärne, kuivõrd riikidevaheline konsensuse otsimine sarnaneb riigisisesele, sest ka koalitsiooni-valitsustes osalemiseks peavad erakonnad tegema kompromisse ja kohandama ennast koalitsioonipartneritele vastuvõetavaks. Mida suuremad on erimeelsused, seda suuremat väljastpoolt tulevat survet on konsensuse saavutamiseks vaja.

Hitleri võimuletulek ja Kekkoneni „demokraatia enesekaitse“

Sõdadevahelises Euroopas oli väga vähe sellist, mida Hitleri võimuletulek ei oleks mõjutanud. Erandiks ei olnud ka Soome sotsiaaldemokraadid, kes olid sunnitud ümber hindama oma suhtumise koostöösse teiste erakondadega. Vaatamata sellele, et sotsiaaldemokraadid olid 1906. aasta parlamendiuuenduse kõige suuremad võitjad, ei kippunud nad valitsusvastutust võtma, sest neile oli vastumeelne valitseda koos niinimetatud „kodanlike“ erakondadega. Vastumeelsust süvendas veelgi 1917. aasta kogemus, kui pärast veebruarirevolutsiooni lasksid sotsiaaldemokraadid ennast veenda koalitsioonivalitsuses osalema. Keelduda oli väga raske, sest sotsiaaldemokraatidel oli parlamendis enamus ja teised erakonnad ähvardasid, et vastasel korral jätkab kukutatud tsaari poolt ametisse nimetatud valitsus.⁵⁵⁸

Tokoi senati nime all tuntud valitsus püsis ainult viis kuud, kuid 1917. aasta sügisel toimunud valimistel said sotsiaaldemokraadid valijatelt karistada ja jäid parlamendiamusest ilma. Valus kogemus kinnitas sotsiaaldemokraatide veendumust, et neile on kasulikum populistlikule parteile omane taktika. Kasulikum oli mitte määrada ennast valitsusvastutusega kui selleks pidi tegema koostööd „kodanlike“ erakondadega ja mõjutada valitsust pigem parlamendisisese ja parlamendivälise opositsiooni kaudu.⁵⁵⁹ Hitleri võimuletulek muutis seda arvestust, näidates, et sotsiaaldemokraatide ja nende poolehoidjate julgeolek ei ole piisavalt tagatud, kui jäädaksegi lootma ainult võimalustele, mida pakub opositsioon. Hitler ei tulnud võimule mitte opositsiooni ega ka revolutsiooni, vaid koalitsioonivalitsuse kaudu, ja samasuguste riskide vältimiseks tuli ka sotsiaaldemokraatidel minna valitsusse.⁵⁶⁰

Mure julgeoleku pärast ei olnud päris alusetu, sest kui paremäärmuslik IKL algatas 1933. aasta aprillis seaduseelnõu SDP keelustamiseks, siis liitus sellega 39 parlamendi liiget. Sotsiaaldemokraadid vastasid omakorda eelnõuga IKL-i keelustamiseks.⁵⁶¹ Sellises olukorras oli sotsiaaldemokraatide jaoks kõige

⁵⁵⁸ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 201–5.

⁵⁵⁹ Borg, *Suomen puolueet ja puolueohjelmat*, 31–32, 192–193, 198–205; Blomstedt, K. J. *Ståhlberg*, 454.

⁵⁶⁰ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 584.

⁵⁶¹ Soikkanen, 552–54.

loogilisem koalitsioonipartner Maaliit. Maaliit oli erakond, mis samuti esindas peamiselt lihtrahvast ja mis samuti sai tuule tiibadesse pärast 1906. aasta parlamendi uuendust, mistõttu mõlema erakonna käitumises oli sarnaseid populistlikke jooni. Kuid mis kõige olulisem – SDP ja Maaliit olid rohkem kui ükski teine erakond huvitatud sellest, et üldisel valimisõigusel põhinev parlamentaarne demokraatia Soomes jätkuks. Kui teiste erakondade valijad said oma huve kaitsta ka muul moel – tulenevalt mõjust, mida nad omasid äri- ja tööstusringkondades, ametnikkonnas või haritlaskonnas – siis sotsiaaldemokraatide ja Maaliidu valijate jaoks oli parlamentaarne demokraatia ainus võimalus riigiasjades kaasa rääkida.

Kuid sotsiaaldemokraatide ja põllumeeste koostööl oli ka olulisi takistusi. Sotsiaaldemokraatide juht Tanner ütles 1934. aastal parteikaaslastele peetud kõnes, et Maaliit on „demokraatlik, kuid siiski täiesti klassipartei.“ Lisaks pidasid sotsiaaldemokraadid Maaliitu liialt äärmuslikuks, kes käitub nagu „halvasti kasvatatud laps“.⁵⁶² Kuid ka Maaliidu jaoks oli probleemiks SDP äärmuslikkus selles sisalduva „kommunistliku elemendi“ tõttu. Ning maaliitlastel oli põhjust küsida, kas sotsiaaldemokraate saab ikka usaldada – sest 1918. aasta kodusõjas olid kummagi erakonna toetajad sõdinud vastasleerides.⁵⁶³ Sotsiaaldemokraatide ja Maaliidu koostöö sai võimalikuks tänu sellele, et klassihuvide kaitsmisest, mis neid üksteisest lahutas, muutus olulisemaks demokraatia kaitsmine, mis neid ühendas.⁵⁶⁴

Ka Maaliidul oli mure demokraatia pärast. Aastal 1933 liitus Maaliiduga tulevane Soome president Urho Kekkonen, kes kirjutas 1934. aastal raamatu „Demokraatia enesekaitse“. Kekkonen elas aastatel 1931–1932 Saksamaal ja nägi oma silmaga pealt, kuidas natsionaalsotsialistid Saksamaa sammhaaval üle võtsid.⁵⁶⁵ Oma raamatus jõudis Kekkonen samadele järeldustele, millest kirjutas paar tuhat aastat varem Platon ja kümme aastat hiljem Popper. Nimelt, et liberaalid hakkavad tegutsema alles siis, kui on juba liiga hilja – kui „liberalism oma liigse sallivusega on teinud endale lõpu peale.“⁵⁶⁶

Lahenduseks pakkus Kekkonen abinõusid, millest kirjutas samal ajal Ameerikas Walter Lippmann. Mõlemad olid veendunud, et demokraatial on mitte ainult õigus, vaid ka kohustus ennast kaitsta ja et demokraatia tugevdamine ja kindlustamine ei pea tähendama demokraatiast loobumist.⁵⁶⁷ Kekkonen kasutas siiski tunduvalt äärmuslikumaid väljendeid kui Lippmann ja väitis, et kui muu ei aita, siis tuleb kehtestada „demokraatia diktatuur“, mille eesmärgiks on

⁵⁶² Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 188–89.

⁵⁶³ Lehtinen, *Tanner*, 282–83.

⁵⁶⁴ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 587.

⁵⁶⁵ Timo J. Tuikka, „Kekkosen konstit“: *Urho Kekkosen historia- ja politiikkäesitykset teoriasta käytäntöön 1933–1981* (Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto, 2007), 79–80, <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/13448>.

⁵⁶⁶ Urho Kekkonen, *Demokratian itsepuolustus* (Porvoo, Helsinki: WSOY, 1934), 31.

⁵⁶⁷ Walter Lippmann, *Interpretations 1933–1935*, toim Allan Nevins (New York: Macmillan, 1936), 297–298, 314–315; Kekkonen, *Demokratian itsepuolustus*, 28, 40–45, 54–55.

asetada külm kompress nii demokraatia hullumeelsete kaitsjate kui ka selle sama hullumeelsete vastaste pähe. Kui seda diktatuuri ei kehtestata demokraatia jõududega, võib juhtuda, et esile kerkib antidemokraatlik diktatuur.⁵⁶⁸

Kekkoneni raamat ilmus mõned nädalad enne 1934. aasta märtsis toimunud riigipööret Eestis ja raamatule sai osaks kriitika, et Pätsi-Laidoneri stiilis diktatuur ongi see, mida Kekkonen „demokraatia enesekaitse“ all mõtles. Kriitika muutus eriti parastavaks sügisel 1934, kui Eestis keelustati erakonnad ja saadeti laiali parlament.⁵⁶⁹ See oli Kekkoneni suhtes ebaõiglane, sest tema raamatus öeldakse väga selgelt, et

enesekaitse ei saa ulatuda kaugemale kui vabaduse säilitamine [...] Kui demokraatia kalduks sunnimeetmete kasutamisel hädakaitsega liialdama, siis oleks see demokraatiale sama ohtlik kui enesekaitse täielik puudumine.⁵⁷⁰

Kekkoneni seisukohad ja sõna „diktatuur“ kasutamine demokraatia kaitsmisega seoses ei erinenud põhimõtteliselt sellest, kuidas käsitleti sama teemat USA-s 15 aastat hiljem.⁵⁷¹ Nii Kekkoneni kui ka ameeriklaste käsitlese kohaselt saaks Pätsi-Laidoneri tegevust pidada „demokraatia enesekaitseks“ ainult kuni sügiseni 1934, kuid mitte enam sealt edasi.

„Demokraatia diktatuur“ oli Kekkonenil siiski viimane abinõu ja seda ei saanud astuda enne, kui oli astutud „esimene samm demokraatia enesekaitse teel“ – milleks oli demokraatia vigade parandamine.⁵⁷² Kekkoneni arvates oli Soome demokraatial kaks olulist puudust. Esimene seisnes selles, et ta ei olnud suuteline lahendama ühiskonda lõhestavat keeleküsimust, teine selles, et valitsused olid lühiealised ja vahetusid liiga tihti. Tagajärjeks oli see, et eriti noorem põlvkond oli demokraatias pettunud ja kaldus järjest enam äärmustuma. Mõlema probleemi lahendamist takistas Kekkoneni arvates soomerootslaste erakond, mis ei ühendanud oma liikmeid mitte poliitiliste vaadete alusel nagu teised Soome erakonnad, vaid keele põhjal.⁵⁷³ Vastavalt oli soomerootslaste erakonna ainsaks eesmärgiks rootsi keele positsiooni kaitsmine, mille nimel nad olid valmis tegema koostööd ükskõik kellega – olles vajadusel valmis toetama „sotsialiste, isegi kommuniste“.⁵⁷⁴ Tõestuseks esitas Kekkonen tsitaate soomerootsi poliitikutelt:

⁵⁶⁸ Kekkonen, *Demokratian itsepuolustus*, 61–62.

⁵⁶⁹ Tuikka, *Kekkosen konstit*, 74, 76; *Uusi Suomi*, 14.3.1934, 5, 17.9.1934, 3, 24.9.1934, 3, 4.10.1934, 4.

⁵⁷⁰ Kekkonen, *Demokratian itsepuolustus*, 42.

⁵⁷¹ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*; Hans J. Morgenthau, „Constitutional Dictatorship. By Clinton L. Rossiter“, *American Journal of Sociology* Vol. 54, nr 6 (1. mai 1949): 566–67, <https://doi.org/10.1086/220432>.

⁵⁷² Kekkonen, *Demokratian itsepuolustus*, 59.

⁵⁷³ Kekkonen, 64, 67, 72–74, 76–77, 102.

⁵⁷⁴ Kekkonen, 69–70.

Rootslane võib olla konservatiiv. Ta võib olla liberaal. Ta võib olla sotsiaaldemokraat, kuid ta ei saa olla soomlane.⁵⁷⁵

Kekkoneni arvates kasutas soomerootslaste erakond demokraatiat oma huvides ära sama küüniliselt nagu tegid seda sotsiaaldemokraadid.

Sellise tundu ja õige demokraatia vaimu vastase mahhinatsioonide poliitikaga on rootsi erakond kõige ohtlikumal viisil õõnestanud põhja meie demokraatia alt [...] rootslaste „armukestena“ peetavad vasakpoolsed on sellise positsiooniga leppinud, sest vasakpoolsetele ei ole demokraatia eesmärk, vaid kõigest vahend.⁵⁷⁶

Kuna soomerootslastel oli kuni 1930. aastani võimalik koos vasakpoolsetega kontrollida parlamendis enamust – ka Kekkoneni raamatu kirjutamise ajal jäi neil sellest ainult 0,5% puudu – ja kuna sotsiaaldemokraadid ei olnud huvitatud koalitsioonivalitsustes osalemisest, siis sai Kekkonen põhjusega süüdistada soomerootslasi kõikides Soome demokraatia hädades.

Meie valitsuste positsioon on tõepoolest olnud nii nõrk ja nende lühiealisus nii silmatorikav, et see ei ole saanud jätta kahjustamata valitsusvõimu autoriteeti. Selle põhjuseks [...] on rootsi erakonna kaalukeele positsioon ja selle halastamatu ärakasutamine.⁵⁷⁷

Soome demokraatia probleemide lahendamiseks pakkus Kekkonen välja kaks konkreetset abinõud.

Tugev valitsusvõim [...] oleks saavutatav selliselt, et meie proportsionaalne valimisviis muudetakse majoritaarseks valimisviisiks, ja et meie maast tehtaks soome rahvusriik. Majoritaarne valimisviis muudaks lihtsamaks töövõimelise parlamendi-enamuse saavutamise, ja rahvusriigi loomine tervendaks meie demokraatiat eemaldades rahvusküsimuse meie sisepoliitika keskseimalt kohalt.⁵⁷⁸

Kekkonen arvates kaotaks selline lahendus „keeleküsimuse põhjal toimunud ühinemise“ ja sunniks soomerootslasi ühinema samadel alustel nagu teevad seda soome erakonnad.

Nii oleks meie poliitilisest elust eemaldatud see tegur, mis võib-olla kõige enam nõrgestab meie demokraatiat ja ohustab selle tulevikku, nimelt rootsi natsionalism.⁵⁷⁹

Kekkoneni analüüsiga võib üldjoontes nõustuda, kuid mitte sellega, nagu ei oleks soome rahvuslastel olnud mingit rolli selles, et soomerootslased käitusid nii nagu nad käitusid. Kekkoneni arvates tulenesid Soome demokraatia probleemid ainult rootsi natsionalismist, kuid mitte soome natsionalismist, ja vastavalt sellele olid kavandatud ka tema lahendused. Majoritaarne valimissüsteem oleks tähendanud soomerootslaste erakonna jaoks marginaliseerumist ja igasuguse mõjuvõimu

⁵⁷⁵ Kekkonen, 69.

⁵⁷⁶ Kekkonen, 69–70.

⁵⁷⁷ Kekkonen, 72.

⁵⁷⁸ Kekkonen, 102.

⁵⁷⁹ Kekkonen, 102.

kaotamist parlamendipoliitikas. Sellise olukorra vältimine ja vähemuste õiguste kaitse olidki peamised argumendid, miks 1906. aasta uuendajad leppisid kokku proportsionaalses valimissüsteemis.⁵⁸⁰ Soome rahvusriik oleks tähendanud 1919. aasta põhiseaduse muutmist ja loobumist 1902. aastast saadik kehtinud põhimõttest, mille kohaselt oli rootsi keelel soome keelega võrdne staatus.⁵⁸¹

Mõlemad Kekkoneni lahendused oleksid tähendanud soomerootsi kogukonnale hävitavat kaotust ja poleks olnud mõeldavad ilma dramaatiliste survemeetmeteta. Kekkonen sai sellest ka ise aru, sest kirjutas:

tuleb otse öelda, et kui demokraatia ei suuda mõistliku ajaga soomluse asja lahendada, siis ei ole mingit põhjust takistada sellise riigikorra loomist, mis selle lahendab. Isegi kui see olekski mingi diktatuurile toetuv õpetus, senikaua kui see on vaba võõrast päritolust, ei ole põhjust arvata, et soome rahvas saaks sellest kahjustusi oma hinge, sest vajaliku ja vältimatu toimudes soome rahvas lõpetaks diktatuuri. Selles ei ole kahtlust.⁵⁸²

Paraku ei ole kahtlust ka selles, et Kekkoneni lahendused, kas diktatuuriga või ilma, oleksid tõmmanud Põhjamaade orientatsioonile ja Mannerheimi plaanidele kriipsu peale. Kuid Kekkoneni poolt osutatud kahte Soome demokraatia probleemi – keeletüli ja vähemusvalitsused – oli võimalik lahendada mitte ainult soomerootslaste, vaid ka sotsiaaldemokraatide kaudu. Lahendus eeldas, et üks kahest erakonnast muudaks oma senist käitumist, mis omakorda eeldas, et midagi sunniks teda seda tegema. Kekkoneni lahendus keskendus soomerootslaste erakonnale ja tal oli õigus selles, et polnud põhjust loota nagu võiks see erakond muutuda mõõdukamaks.⁵⁸³ Mida tugevamaks muutus soome rahvuslaste surve, seda jõulisemalt soomerootslased oma positsioone kaitsesid. Puudus suurem oht, nagu 1930. aasta Lapua kriisi ajal, mis oleks sundinud mõlemaid pooli järeleandmistele.

Kallio ja „punamulla“ koalitsioon

Võrreldes soomerootslastega oli sotsiaaldemokraatidel palju vähem kaotada, kui nad oma senist käitumist muudaksid – loobuksid oma põhimõttekindlusest ja läheksid koos „kodaanlike“ erakondadega valitsusse. Samal ajal olid valitsusest eemalejäämise riskid oluliselt kasvanud. Mitte ainult Saksamaa 1933. aasta sündmused, vaid ka Eesti 1934. aasta sündmused näitasid, et riigi ülevõtmiseks ei pea revolutsiooni ega sõjaväelist riigipööret korraldama, vaid seda saab teha märksa lihtsamalt – valitsuse ülevõtmise kaudu. Mõlemad ajaloolised kogemused kinnitasid veenvalt, et diktatuuri vältimine oli sotsiaaldemokraatide erakonnale ellujäämise küsimus. Sotsiaaldemokraatide huvi valitsuses osaleda ei kahanenud ka 1936. aasta parlamendivalimiste tulemused, mis oleksid võimaldanud

⁵⁸⁰ *Edustuksellisen kansanvallan läpimurto Suomessa*, 23.

⁵⁸¹ Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 17.

⁵⁸² Kekkonen, *Demokratian itsepuolustus*, 78–79.

⁵⁸³ Kekkonen, 76, 78.

neil oma vana taktikaga jätkata. Koos rootslastega oli neil jälle parlamendis enamus ja IKL-i kesine valimistulemus näitas, et valijad ei toeta poliitikat, mille eesmärgiks oli sotsiaaldemokraatide erakonna keelustamine.⁵⁸⁴

Nagu Soome demokraatias tavaks, jätkas Kivimäki valitsus segamatult oma tööd parlamendivalimistele vaatamata. Kuid nüüd panid sotsiaaldemokraadid seda pahaks ja hakkasid nõudma usaldushäätust vastavalt parlamentaarse demokraatia reeglitele. Valitsus ei lasknud ennast sotsiaaldemokraatide üleskutsetest häirida, kuid sidus ise usaldusküsimusega ühe oma seaduseelnõudest, mille ootamatult kaotas. Sõdadevahelise aja kõige pikaajalisem valitsus kukkus septembris 1936 häältega 94 : 93. Pärast parlamendivalimisi ei olnud tegemist enam isegi mitte „5% valitsusega“, vaid „3,5% valitsusega“. Valitsusele sai saatuslikuks see, et nendestki vähestest parlamenti valitud peaministri erakonna-kaaslastest puudusid kaks parlamendi liiget otsustaval hääletusel.⁵⁸⁵

Paraku ei tähendanud Kivimäki valitsuse umbusaldamine veel seda, et parlamendivalimised võitnud sotsiaaldemokraadid oleksid saanud võimaluse kui mitte valitsust moodustada, siis vähemalt selles osaleda. Soome demokraatias oli president see, kes nimetas valitsused ametisse ja parlament sai üksnes valitsusi ametist vabastada. Sotsiaaldemokraatide suureks pettumuseks teatas president Svinhufvud, et senikaua kui tema on president, sotsiaaldemokraate valitsusse ei võeta.⁵⁸⁶ Suurimale parlamendierakonnale jäi üle ainult pahameelt avaldada ja nimetada presidendi käitumist „mingiks kodukootud soome parlamentarismiks“. ⁵⁸⁷ See ei muutnud midagi ja pärast Kivimäki valitsuse kukkumist nimetas president ametisse Soome demokraatias nii tavapärase vähemusvalitsuse.⁵⁸⁸

Alles 1937. aasta presidendivalimised avasid sotsiaaldemokraatidele võimaluse kõrvaldada viimane takistus teel valitsusse. Sotsiaaldemokraatide ainsaks eesmärgiks sai ära hoida Svinhufvudi tagasivalimine. Selleks oli vaja ära hoida 1931. aasta stsenaariumi kordumine, kui kolmandas voorus sai Svinhufvud ülinapi võidu Ståhlbergi üle. Selline võimalus oli mitte ainult reaalne, vaid ka tõenäoline, sest kandidaadid olid täpselt samad ja Svinhufvudi pooldavate valijameeste arv oli võrreldes 1931. aastaga pigem kasvanud. Riskide vältimiseks otsustasid sotsiaaldemokraadid loobuda oma kandidaadi toetamisest juba esimeses voorus ja hääletada Ståhlbergi poolt. Kui Ståhlberg ei peaks osutuma valituks, siis kavatseti teises voorus toetada Maaliidu kandidaati. Plaanist informeeriti ka rootslasi. Esimeses voorus sai Ståhlberg 150 häält ehk täpselt ühe hääle vähem kui oleks vaja, et valituks osutuda. Teises voorus valiti Maalliidu kandidaat Kallio 177 poolthäälega järgmiseks Soome presidendiks.⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 585, 587.

⁵⁸⁵ Soikkanen, 560.

⁵⁸⁶ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 586; Häikiö, *Suomen leijona*, 545; Lehtinen, *Tanner*, 283.

⁵⁸⁷ Soikkanen, 586.

⁵⁸⁸ Soikkanen, 586–87.

⁵⁸⁹ Soikkanen, 595–97; Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 183.

Nii 1931. aasta kui ka 1937. aasta presidendivalimistel olid kaalukeele rollis soomerootslased. Ståhlberg oleks 1931. aastal presidendiks valitud kui ainult kaks soomerootsi valijameest oleks Svinhufvudi asemel tema poolt hääletanud. Kuus aastat hiljem oleks piisanud, kui seda oleks teinud ainult üks valijamees. Kui 1931. aastal sobis soomerootslastele ka Svinhufvud, siis 1937. aastal tõi üksmeele puudumine kaasa selle, et presidendiks valiti rootsi keelt mitteoskav Kallio. Soomerootslaste erakonna juht Ernst von Born nimetas seda suurimaks kaotuseks, mis soomerootslastele kunagi on osaks saanud.⁵⁹⁰ On sümbolne, et rootslaste ebaõnnestumine oma kaalukeele rolli realiseerimisel lõpetas ka selle ajastu Soome demokraatias, kui rootslastel oli üldse võimalik kaalukeele rollis olla.

President Kallio nimetas esimese asjana ametisse sotsiaaldemokraatide ja Maaliidu enamusvalitsuse. Peaministriks sai Aimo Kaarlo Cajander, kes kompromisskandidaadina ei kuulunud kumbagi suurde erakonda. Cajanderi valitsuse koosseisu kuulusid lisaks SDP ja Maaliidu juhtidele ka noorima ministrina Kekkonen ja valitsus istus koos kuni talvesõja puhkemiseni. Niinimetatud „punamulla“ valitsus lahendas Soome demokraatia kaks suurt probleemi, millest kirjutas oma raamatus Kekkonen. Kuid ta tegi seda teisel moel kui oli välja pakkunud Kekkonen. Eesti 1934. aasta sündmused mängisid siin olulist rolli, sest näitasid tegelikkuses, millega demokraatia kaitsmine diktatuuri abil võib lõppeda.⁵⁹¹ Teisalt kinnitasid Eesti sündmused veelkord, et kui pinged ühiskonnas on jõudnud punkti, kus demokraatlikke lahendusi enam ei paista, siis hakatakse otsima mittedemokraatlikke lahendusi. Täpselt samasugusele järeldusele jõudis oma raamatus ka Kekkonen kui tsiteeris Edmund Burke'i:

Lootusetud olukorrad põhjustavad meeleteitlikke tegusid.⁵⁹²

Ka Soome ühiskonnal endal oli olemas valus kogemus 1917. ja 1918. aastast, kui suur osa sotsiaaldemokraatidest kaotas pärast parlamendiamuse kaotamist ka usu demokraatiasse ja asus otsima teistsuguseid lahendusi.

„Punamulla“ koalitsioon võimaldas Kekkonele nimetatud Soome demokraatia probleemid lahendada mitte ainult demokraatlikult, vaid ka kõikidest lahendustest kõige valutumalt. Kekkonele pakutud lahendused: üleminek majoritaarsele valimissüsteemile ja loobumine kakskeelsusest, eeldasid põhiseaduste muutmist, mille õnnestumise tõenäosus oli väga väike. Kiireloomuliseks põhiseaduse muutmiseks oli vaja 5/6 häälteenamust, mis tähendas seda, et algatuse blokeerimiseks piisas 34 vastuhäälest.⁵⁹³ Soomerootslaste erakonnal oli parlamendis 21 kohta ja 13 toetushääle leidmine teistest erakondadest ei oleks valmistanud raskusi. Teine võimalus põhiseadust muuta oli võtta muudatus vastu lihthäälteenamusega ja siis kinnitada see järgmise parlamendikoosseisu poolt 2/3 häälteenamusega. Nagu näitas „kommunistiseaduste“ ülinapp läbimine 1930. aastal, oli ka sellisel viisil

⁵⁹⁰ Hämäläinen, *Kielitaistelu Suomessa*, 136.

⁵⁹¹ Lauri Haataja ja Paavo Friman, *Presidenttikirja. Presidenttipostikortit* (Helsinki: Ajatus kustannusosakeyhtiö, 2001), 152.

⁵⁹² Kekkonen, *Demokratian itsepuolustus*, 82.

⁵⁹³ Valtioapäiväjärjestys, 67 §, 94 §, Suomen Asetuskokoelma 1928, No 7–15.

põhiseaduse muutmine väga raske ja eeldas tugevat survet, mis vajaliku 2/3 konsensuse tekitaks. Sellega võrreldavat survet keeletüliga seoses ei esinenud ja nagu näitas keeletüli haripunkt 1935. aasta talvel, siis ei eksisteerinud ka võrreldavat konsensust. Pigem sundis muutunud julgeolekuolukord 1935. aasta lõpus Soome erakondi leidma hoopis teistsugust konsensust ja toetama Põhjamaade orientatsiooni, millega Kekkoneni pakutud lahendused olid otseses vastuolus. Kekkoneni lahendusi mitte ainult ei oleks saanud ellu viia demokraatlikult, vaid nad oleksid tekitanud ka korvamatut kahju Soome julgeolekule. Ühe lahendusvariandina oleks võimalik olnud ka soomerootslaste ja sotsiaaldemokraatide koalitsioon, sest ka see oleks olnud enamusvalitsus ja võimeline vastu võtma keeletüli lahendamiseks vajalikke seadusi. Kuid see ei oleks tähendanud põhimõttelist muutust, vaid kõigest ebapopulaarse „ebapäha liidu“ poliitika jätkumist, millest oli saanud poliitilise lehmakauplemise sünonüüm⁵⁹⁴ ja mis ei oleks mitte ühtegi ühiskonnas eksisteerivat lõhet parandanud, vaid ainult süvendanud.

„Punamulla“ koalitsioon oli olemasolevatest võimalustest selgelt võit-võit lahendusele kõige lähemal, sest võimaldas lahendada mõlemad Soome demokraatia probleemid, kuid tegi seda a) demokraatlikult; b) mitte kahjustades Soome julgeolekuhuve; c) mitte suurendades ühiskonna lõhesid, vaid püüdes neid parandada. Sotsiaaldemokraatide juht Tanner ütles „punamulla“ valitsuse kohta, et sellega ületati esimest korda valitsuse tasandil 1918. aasta kodusõja lõhe. Tanner sai Kekkoneniga hästi läbi, sest mõlemad suhtusid ühtemoodi tõrjuvalt nii parem- kui vasakäärmuslastesse. Nüüd said kaks demokraatia kaitsjat ise valitsuses olles mitte ainult kõrvaldada võimaluse, et keegi saaks valitsuse kaudu diktatuuri kehtestada, vaid et seda ei saaks teha ka valitsusväliselt. Kekkoneni katsed siseministrina IKL-i keelustada ja kommuniste vahistada ei osutunud siiski kuigi edukateks, sest IKL-i keelustamine ei läinud kohtus läbi ja kommunistide vahistamine tekitas vastuseisu SDP liikmete seas.⁵⁹⁵

„Punamulla“ koalitsiooni kui võit-võit lahenduse krooniks võib pidada seda, et see sobis ka Mannerheimile.⁵⁹⁶ Kui „punamulla“ valitsus oleks võinud sündida ka juhul kui presidendiks oleks valitud Ståhlberg, siis Mannerheimi jätkamine kaitsenõukogu esimehena sai võimalikuks ainult tänu sellele, et presidendiks valiti Kallio. Ståhlbergiga poleks Mannerheim saanud koostööd teha ja ta oli pettunud ka Svinhufvudis, kes oli Mannerheimi arvates „vana ja pehme [...] rääkis palju, kuid ei teinud palju“.⁵⁹⁷ Mannerheim oli Svinhufvudile juba enne presidendivalimisi teatanud, et soovib ametist tagasi astuda ja kavatseb oma otsuse juurde jääda ka siis, „ja eriti sel juhul“, kui Svinhufvud peaks uuesti presidendiks valitama.⁵⁹⁸ Seega aitas Kallio presidendiks valimine leida lahendust mitte ainult Soome demokraatia probleemidele, vaid ka julgeolekuprobleemidele.

⁵⁹⁴ Kekkonen, *Demokratian itsepulustus*, 75–76.

⁵⁹⁵ Lehtinen, Tanner, 274–86; Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 200–201.

⁵⁹⁶ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 587.

⁵⁹⁷ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 29–30.

⁵⁹⁸ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 141.

Väärrib märkimist, et sarnaselt Eestile seisnes ka Soome lahendus põllumeeste erakonda kuuluva riigipea, vabadussõja-aegse ülemjuhataja ning sotsiaaldemokraatide üksteisemõistmises. Kuid erinevalt Eestist ei olnud üksteisemõistmise tulemuseks diktatuur.

„Punamulla“ koostöö võimaldas parimal võimalikul viisil parandada Soome ühiskonna sügavaid lõhesid, mitte ainult teljel „sotsialistid“ – „kodanlased“, vaid ka teljel soome rahvuselased – rootsi rahvuselased. Kuna Tanneri arvates oli keeleküsimus „kuuenda järgu küsimus“⁵⁹⁹ ja Kekkoneni jaoks oli see üks kõige tähtsamaid küsimusi üldse, siis oli tulemuseks kompromiss, mis Tanneri sõnul „ei rahuldanud loomulikult mitte kedagi“.⁶⁰⁰ Kuid see oli kompromiss, mitte ühe osapoole diktaat, ja selle kompromissi taga oli demokraatlikult valitud parlamendi enamus. „Punamulla“ valitsusel kulus ainult kaks nädalat alates ametisse astumisest 1937. aasta märtsis, et esitada parlamendile eelnõu Helsingi Ülikooli keeleprobleemide lahendamiseks. Kulus veel kuu, et see koalitsiooni hääletega ka vastu võtta.⁶⁰¹ Aastaid kestnud ühiskonda lõhestav vaidlus oli sellega lõppenud. Paraku ei tähendanud parlamendi otsus, et ka keeletüli oleks sellega lõppenud. Seadusega säilitati Helsingi Ülikoolis rootsikeelne õpetus, kuid kehtestati ülikooli halduskeeleks soome keel. Ülikooli juhtkond tõlgendas seadust täht-tähelelt ja lõpetas õppeprogrammide rootsi keeles avaldamise, samuti lükati tagasi rootsi keeles õpetavate professorite taotlus kasutada ülikoolisisestel koosolekutel rootsi keelt. See omakorda põhjustas palju negatiivset vastukaja Rootsi ajakirjanduses.

Keeletüli ja Rootsi ohvitseride „aktiivne kaitsepoliitiline orientatsioon“

Et kindlustada Põhjamaade orientatsiooni tulevikku ka järgmiste valitsuste ajal, oli „konservatiivne juhtkond“ veennud Paasikivi vastu võtma üliolulist Stockholmi saadiku kohta. Tema saadikuks nimetamine jäi Kivimäki valitsuse viimaseks sammuks.⁶⁰² Nüüd oli kauaoodatud enamusvalitsus lahendanud pikki aastaid vindunud keeletüli, kuid tulemuseks oli see, et Paasikivi pidi lugema Rootsi lehtedest, kuidas Soomes ei lubata professoritel enam isegi rootsi keeles rääkida. Paasikivi oli maruvihane ja kirjutas Helsingisse, kui suurt kahju „sellised – tahaksin öelda – rumalused“ teevad suhetele Rootsi.

Me peame lõppude lõpuks mõtlema ja otsustama, mida me oma poliitikas soovime ja kuhu pürgime ja kohandama oma tegevuse sellele vastavaks. Kui seda ei soovita teha, on parem praegune poliitika lõpetada ja otsida uus, kui seda peetakse võimalikuks. Sellisel järjekindlusetusel ei saa olla muud tulemust kui ebaõnnestumine.⁶⁰³

⁵⁹⁹ Vt allmärkus 454.

⁶⁰⁰ Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 193.

⁶⁰¹ Tanner, 193.

⁶⁰² Paasikivi kiri Holstile 30.8.1938. Holstin kokoelma, KA Y 6040, KA; Soikkanen, „Taistelu Suomen linjasta“, 130.

⁶⁰³ Paasikivi kiri Cajanderile 20.9.1937, Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 194.

Paasikivi kirjutas, kuidas teda oli solvanud see kui keegi välisriigi diplomaat oli 1935. aastal Soome Põhjamaade orientatsiooni kohta öelnud, et see jääb lühikeseks nagu „kana lend“, sest soome rahvuslased „hoolitsevad selle eest, et siit midagi ei tuleks“. Paasikivi arvates tuli meeles pidada, et „Soome iseseisvus on Rootsile hea asi, kuid see ei ole talle eluküsimus“, mistõttu „väikesegi suuremeelsuse ülenäitamine keeleasjas“ mõjuks Põhjamaa orientatsioonile positiivselt – sest „me ei saa siit nagunii liiga palju kätte“. ⁶⁰⁴ Paasikivi meelest oli täiesti õigustatud nõuda, et rootsikeelne professor saaks ülikooliga suhelda rootsi keeles, sest vastasel korral jätaks see mulje, et „soomekeelsetes ringkondades ei taheta isegi kuulda, et rootsi keeles räägitakse“. Selline arusaam

lisab ja tugevdab seda küllastumist ja külmenemist meie suhtes, mis siin on kasvamas. Kuid meile kaasa tundev ja meie suhtes sümpaatiat omav avalik arvamus on *igasuguse tulemusliku koostöö eelduseks*. ⁶⁰⁵

Kui Paasikivi sai 1937. aasta detsembris teada, et valitsus ei kavatse survestada Helsingi Ülikooli juhtkonda oma keelepoliitikat muutma, siis kirjutas ta peaminister Cajanderile:

Parem on lõpetada see põhjamaine orientatsioon, kui me ei pea võimalikuks keeleasjas selliselt toimida, et luua eeldused meie poliitikale ja parem on, et me pidevalt ei räägiks retoorilisi sõnu üksteisemõistmisest ja koostööst jne, kui me tegudes keeleasja alal nagunii ei pea võimalikuks minna nii kaugele kui meeolelude talutavasse seisu saamine eeldaks. ⁶⁰⁶

Paasikivi kartused olid põhjendatud, sest mures olid ka Soome-Rootsi sõjalisest koostööst pooldavalt suhtuvad Rootsi kaitsejõudude peastaabi ohvitserid, kelle arvates esindasid Maaliidu ministrid „vaenulikkust kõige rootsiliku suhtes“. Augustis 1938 ütles üks kõige soomesõbralikumaid Rootsi ohvitseri, Carl August Ehrensvärd kaitseminister Juho Niukkaneni korraldatud saunaõhtul Maaliidu ministritele otse välja, et koostööl ei ole „mingit väärtust, kui soome pool ei hakka sobilikult käituma nii Soomes olevate rootslaste kui ka Rootsi suhtes“. ⁶⁰⁷

Ehrensvärd esindas seda osa Rootsi ohvitserkonnast, kes oli oma analüüsiga jõudnud sarnasele tulemusele kui Mannerheim. Nende Rootsi ohvitseride hinnangul ei olnud Soome suuteline ennast iseseisvalt kaitsma kauem kui 1–2 kuud ja kui Nõukogude Liit peaks saama Soome oma kontrolli alla, siis läheks Moskva kontrolli alla ka Rootsi riigikaitse seisukohalt oluline Ahvenamaa. Järelikult ei olnud demilitariseeritud ja ilma kaitseta Ahvenamaa kummagi riigi huvides. Ehrensvärdi ja tema mõttekaaslaste arvates oli Rootsi oma asukoha tõttu parimas positsioonis, et Soomet sõjaliselt toetada ja tagada rahu kogu Põhjas, sest

⁶⁰⁴ Paasikivi kiri Maaliidu lehe peatoimetajale 24.9.1937, Tanner, 195.

⁶⁰⁵ Paasikivi kiri Cajanderile 1.12.1937, Tanner, 196.

⁶⁰⁶ Paasikivi kiri Cajanderile 7.12.1937, Tanner, 197.

⁶⁰⁷ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 257–58.

kindlus Rootsi sõjalisest toetusest Soomele võimalikus sõjas võiks mõjuda heidutavalt Nõukogude Liidu ekspansionistlikele kavatsustele.⁶⁰⁸

Sama strateegiline mõtlemine, mis Soomes väljendus Põhjamaade orientatsioonis, väljendus Rootsis niinimetatud „aktiivses kaitsepoliitilises orientatsioonis“. Kuid erinevalt Soomest ei omanud „aktiivne kaitsepoliitiline orientatsioon“ Rootsis valitsuse ja parlamendi toetust, vaid vastandus kehtivale passiivsele kaitse doktriinile, mille aluseks oli traditsiooniline erapooletus. Kui Soomes oli Põhjamaade orientatsiooni peaarhitektiks Mannerheim, siis Rootsis täitis sama rolli Axel Rappe, kes oli nagu Ehrensvärdki osalenud 1918. aastal vabatahtlikuna Soome vabadussõjas ja oli suur Soome sõber.⁶⁰⁹

Rappe avaldas „aktiivse kaitsepoliitilise orientatsiooni“ ideed raamatu kujul juba 1923. aastal, kui Rootsis puhkes suur skandaal seoses välisminister Hederstierna samasuunaliste mõtteavaldustega. Vaatamata Rootsi avaliku arvamuse ja valitsuse eitavale suhtumisele ei muutunud Rappe, Ehrensvärdi ja teiste „aktiivset kaitsepoliitilist orientatsiooni“ toetavate Rootsi ohvitseride vaated oluliselt järgneva 17 aasta jooksul.⁶¹⁰ Nad ei saanudki muutuda, senikaua kui ei muutunud nende strateegia aluseks olev geograafia ja Nõukogude Liidust lähtuv oht. Mannerheim ja Rappe ajasid ühte ja sama asja. „Aktiivse kaitsepoliitilise orientatsiooni“ läbimine Rootsis eeldas Põhjamaade orientatsiooni läbiminekut Soomes ja Mannerheimi lõppeesmärk, milleks oli kaitsepakti sõlmimine Rootsiga, eeldas omakorda „aktiivse kaitsepoliitilise orientatsiooni“ läbiminekut Rootsis. Seepärast ei ole midagi üllatavat selles, et Rappe ja teised Soome-Rootsi kaitsekoostööd pooldavad Rootsi ohvitserid mängisid aktiivset rolli selliste Põhjamaade orientatsiooni kujunemise seisukohalt oluliste arengute juures, nagu Tanneri visiit Stockholmi ja idee ühepoolsest Põhjamaade deklaratsioonist.⁶¹¹

Rootsi ohvitseride „aktiivne kaitsepoliitiline orientatsioon“ toetus kohustustele, mis Rootsil olid tulenevalt Rahvasteliidu liikmesusest ja millega traditsiooniline erapooletus oli vastuolus. Nende meelest oli Rootsil kaks võimalust: 1) aidata aktiivselt kaasa Rootsi jaoks soodsa olukorra säilimisele Läänemere piirkonnas ja teha Soomega sõjalist koostööd; 2) tegeleda ainult oma riigi kaitsmisega ja jätta Soome kaitsmine Soome enda mureks.⁶¹² Julgeolekuolukorra muutumine pärast Saksamaa Rahvasteliidust lahkumist pani mitte ainult Rootsit, vaid ka teisi „ex-neutraale“ oma senist julgeolekupoliitikat ümber hindama ja otsima kaitset traditsioonilisest erapooletusest. „Ex-neutraalide“ tagasipöördumist traditsioonilise poliitika juurde kiirendas veelgi Saksamaa-poolne Locarno lepingute rikkumine ja Reinimaa remilitariseerimine märtsis 1936. Lootuses, et Mussolini Itaalia, kes

⁶⁰⁸ Martti Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle: Suomen ja Ruotsin salainen yhteistoiminta Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1923–1940: puolustuspoliittinen vaihtoehto* (Porvoo etc.: WSOY, 1984), 103–105, 111–114.

⁶⁰⁹ Turtola, 182–83.

⁶¹⁰ Turtola, 48.

⁶¹¹ Turtola, 182–84.

⁶¹² Turtola, 113.

oli üks Locarno lepingu osapooltest, aitab taltsutada Hitleri Saksamaa kasvavat agressiivsust, loobusid Ühendkuningriik ja Prantsusmaa toetamast Rahvasteliidu sanktsioone Itaalia vastu, mis olid kehtestatud seoses kallaletungiga Etioopia (Abessiinia)le. Demokraatlike suurriikide kannapööre pani sanktsioone toetanud väikeriigid, sealhulgas ka Põhjamaad, väga ebamugavasse olukorda. See näitas, et sanktsioonide rakendamine oli valikuline ja sõltus eelkõige suurriikidest, kelle poliitika võis olla muutlik. Kuid valikuliselt suhtusid sanktsioonidesse ka väikeriigid ise, sest sama üksmeelselt kui Põhjamaad toetasid sanktsioone Itaaliale olid nad vastu sanktsioonidele Saksamaale.⁶¹³

Rahvasteliit ja piirkondlik kaitsekoostöö

Väikeriikide jaoks oli tegemist põhimõtteliselt uue olukorraga. Mitte ainult ei olnud neil veelgi vähem põhjust loota Rahvasteliidu kaitsele, vaid neil oli põhjust ka karta, et Rahvasteliidu sanktsioonide kaudu tõmmataks nad kaasa suurriikide poliitikasse. Vastuseks muutunud olukorrale koostasid „ex-neutraalid“ 1936. aasta suvel ühisavalduse, millega võtsid endale õiguse arvestada edaspidi sanktsioonide rakendamisel asjaoluga, et Rahvasteliidu põhikirja kohaldati „ebatäielikult ja ebajärjekindlalt“.⁶¹⁴ Soome oli raske valiku ees. Ühelt poolt ei saanud Soome pärast Põhjamaade orientatsiooni pidulikku väljakuulutamist käituda nii olulises küsimuses teistest Põhjamaadest erinevalt, sest see oleks mõjunud hävitavalt kogu orientatsiooni usutavusele. Teiselt poolt olid Rahvasteliidu julgeolekutagatised vaatamata oma ebamäärasusele endiselt ainsad reaalsed julgeolekutagatised, mis Soomel olid.

Erinevalt „ex-neutraalidest“ ei olnud Soome jaoks erapooletusse taandumine niisama lihtne, sest Soomel puudus võrreldav ajalooline kogemus ja Soome geograafilist asendit ei olnud põhjust pidada sama soodsaks kui enamikul „ex-neutraalidel“. Soome otsust ühineda „ex-neutraalide“ Rahvasteliidu julgeolekutagatise nõrgestava avaldusega mõjutas ühelt poolt lootus, et Rahvasteliidu vähenevat rolli tasakaalustab piirkondlik kaitsekoostöö Rootsi ja teiste Põhjamaadega ning teiselt poolt teadmine, et pärast Nõukogude Liidu liitumist olid Rahvasteliidu julgeolekutagatised nagunii „kahe teraga mõök“. Kui enne kujutas Nõukogude Liit endast ohtu kui võimalik kallaletungija, siis Rahvasteliidu liikmena kujutas ta endast ohtu ka kui võimalik abiandja.⁶¹⁵

Võib ette kujutada Mannerheimi pettumust, kui 1936. aasta suvel selgus, et vaatamata Eduskunnas heakskiidetud Põhjamaade orientatsioonile oli Rootsi valitsuse positsioon endiselt samasugune nagu see oli olnud Tanneri visiidi ajal

⁶¹³ Walters, *A History of the League of Nations*, 678, 683–687; Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 172–174, 191, 202, 204.

⁶¹⁴ David Owen Kieft, *Belgium's Return to Neutrality: An Essay in the Frustration of Small Power Diplomacy* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 158–59.

⁶¹⁵ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 213, 218, 223–224; Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 196–99.

1935. aasta kevadel. Rootsi ei soovinud endiselt sõlmida lepinguid, mis läheksid kaugemale kohustustest, mis Rootsil olid Rahvasteliidu liikmena – „ka mitte selliseid, mis oleksid territoriaalselt piiritletud“.⁶¹⁶ Soome jaoks oli siin tõsine probleem, sest Põhjamaade orientatsiooni huvides oli Soome sunnitud kaasa aitama poliitikale, mille tulemusena Rahvasteliidu liikmete kohustused üksteisele abi anda järjest vähenesid, kuid selle asemele ei tulnud loodetud kahepoolset või piirkondlikku kaitsekoostööd. Pigem liiguti vastupidises suunas, sest soovides vältida ülejäänud Põhjamaadele vastandumist oli välisminister Hackzell sunnitud heaks kiitma ühise seisukoha, millega kuulutati piirkondlikud liidud „väike-riikidele eriti ohtlikeks“.⁶¹⁷ See tähendas, et Põhjamaade orientatsioon oli sattunud oma peamise eesmärgiga vastuollu. Põhjamaade orientatsiooni eesmärgiks oli suurendada tõenäosust, et Soome saab kallaletungi korral Rootsist abi. Nüüd oli tulemuseks see, et tõenäosus pigem vähenes, sest Rootsi kohustused Rahvasteliidu liikmena vähenesid. Ja need jätkasid vähenemist sedamööda kuidas julgeolekuolukord Euroopas halvenes.

Itaalia lahkumine Rahvasteliidust 1937. aasta detsembris põhjustas Rootsi parlamendis harvaesineva avaliku debati riigi välispoliitika suuna üle. Välisminister Sandler pidi parlamendile kinnitama, et Rahvasteliidu põhikirja sanktsioonide artikkel ei ole Rootsile siduv ning et Rootsi kavatseb suhtuda ühtemoodi erapooletult kõikidesse riikidesse vaatamata sellele, kas nad kuuluvad Rahvasteliitu või ei ja kas tegemist on demokraatiate või diktatuuridega. Soome lehed väljendasid Sandleri seisukohtadele üksmeelset toetust. Kui selgus, et vastupidiselt Rootsile oli Soome esindaja Genfis esinenud Rahvasteliidu sanktsioone pooldava seisukohaga, siis puhkes skandaal ja peaminister Cajander pidi avalikult kinnitama, et Soome toetab jätkuvalt Põhjamaade orientatsiooni.⁶¹⁸

Austria ansluss 1938. aasta märtsis andis sündmuste arengule täiendava tõuke ja sama aasta mais avaldati ametlik presidendi otsus, millega Soome jättis endale õiguse „vabalt otsustada iga juhtumi puhul“, kas rakendada Rahvasteliidu sanktsioone või ei. Helsingin Sanomat tõdes rahulolevalt, et sellega on kõrvaldatud ebaselgus ja korrigeeritud Soome ametlikku suhtumist Rahvasteliitu vastavalt avaliku arvamuse soovidele. Ka Rootsis võeti Soome presidendi otsus vastu suure rahuldustundega ja hinnati seda kui märki, et Soome suhtub Rahvasteliitu samamoodi nagu Rootsi. Kuid president Kallio otsuses väljendati ka soovi arendada koostööd „Põhjala maade vahel nende julgeoleku tõhustamiseks“ ja selles osas ei olnud Rootsi avalik arvamus sugugi sama üksmeelne. Aasta alguses Rootsi ajalehtedes puhkenud debatt Ahvenamaa kindlustamise küsimuses näitas, et kuigi Rootsi parempoolsetes ringkondades elas edasi mõte mingis vormis liidust Rootsi ja Soome vahel, siis liberaalid suhtusid sellisesse ideesse vähemalt sama tõrjuvalt

⁶¹⁶ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 139–40; Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 221.

⁶¹⁷ Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 222–23.

⁶¹⁸ *Helsingin Sanomat*, 19.1.1938, 4, 21.1.1938, 4, 22.1.1938, 4, 23.1.1938, 4, 27.1.1938, 5, 11, 3.2.1938, 3, 8, 4.2.1938, 5, 11, 5.2.1938, 5, 6.2.1938, 13, 18.

kui aastal 1923, vaatamata sellele, et nüüd ei räägitud enam mitte kahepoolsest, vaid kõiki Põhjamaid hõlmavast kaitsekoostööst.⁶¹⁹

Soome seisukohalt oli tegemist julgeolekudilemmaga. Mida enam julgeolekulukord halvenes, seda enam nõudis Rootsi avalik arvamus, et riik pöörduks tagasi traditsioonilisse erapooletusse ja ütleks lahti kohustustest, mis tal olid Rahvasteliidu liikmena. Ja mida enam julgeolekulukord halvenes, seda enam klammerdus Soome avalik arvamus Põhjamaade orientatsiooni külge ja nõudis, et Soome käituks samamoodi nagu Rootsi. Kuid mida erapooletumaks Rootsi muutus ja mida lõplikumalt ta Rahvasteliidu kohustustest lahti ütles, seda vähem oli Soomel põhjust eeldada, et Rootsi teda sõja korral toetab. Endine välisminister Hackzell juhtis raadios esinedes sellele vastuolule tähelepanu ja kutsus üles otsima keskteed „täieliku ükskõiksuse ja sõjalise liidu vahepeal“, sest tema arvates ei piisanud Põhjamaade erapooletuse kaitsmiseks „headest kavatsustest“, „lähikäimisest kultuuri alal“ ja „arvukatest konverentsidest“, vaid tarvis oli ka konkreetseid tegusid.⁶²⁰ Hackzelli jutu mõte ja isegi sõnad olid samad, mida kasutas välisminister Vennola 15 aastat tagasi, ja näitasid, et Põhjamaade orientatsioon ei olnud midagi põhimõtteliselt muutnud.

Kuid ka Rootsi oli julgeolekudilemma ees, mis süvenes sedamööda, kuidas julgeolekulukord halvenes. Ühelt poolt nõudis avalik arvamus, et Rootsi pöörduks tagasi traditsioonilisse erapooletusse, mis välistas sõjalise koostöö teiste riikidega. Teiselt poolt ei olnud Rootsi huvides see kui Soome pettuks Põhjamaade orientatsioonis ja hakkaks otsima oma julgeolekuprobleemidele lahendust mujalt, milleks oli olemas ainult üks ja Rootsi seisukohalt ebameeldiv alternatiiv – Saksamaa. Kuigi avalikult sellest ei räägitud, ei teinud soomlased kohtumistel Rootsi riigi esindajatega sellest mingit saladust, et Põhjamaade orientatsiooni eesmärgiks oli tagada sõja korral Rootsist abi saamine. Kuid alates Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamisest 1935. aasta detsembris, olid kõik Soome valitsuse katsed pidada Rootsi valitsusega dialoogi sõjavarustuse saamise ja Ahvenamaa kindlustamise küsimuses sumbunud Rootsi poole huvi puudusse, mille väljenduseks oli kas erinevate lisatingimuste esitamine või lihtsalt viisakas ebamäärasus. Muutus toimus alles pärast Austria anšlussi, kui märtsis 1938 arutati Rootsis esimest korda ministrite tasemel Ahvenamaa kindlustamise küsimust. Kahe kuuga jõuti valitsuse otsuseni alustada koostöös Soomega

salajast ja ühist uurimust nendest eeldustest ja viisidest, mille abil võiks suurendada Ahvenamaa julgeolekut neutraalse piirkonnana.⁶²¹

⁶¹⁹ *Helsingin Sanomat* 1.2.1938, 4, 21.5.1938, 5, 22.5.1938, 13, 18; Soikkanen, „Taistelu Suomen linjasta“, 135–36; Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 203–7; Krister Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä. Suomen kysymys Ruotsin politiikassa 1937–1940* (Porvoo, Helsinki: WSOY, 1968), 61–62.

⁶²⁰ *Helsingin Sanomat*, 3.2.1938, 8.

⁶²¹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 23, 29, 64–65, 72, 75.

2.3 Mannerheimi programm

Soome Põhjamaade orientatsioonil oli võimalik Soome julgeolekut suurendada eelkõige selle avalikkuse eest varjatud sõjalise sisu ehk Mannerheimi programmi kaudu. Alapeatükis uuritakse, kuidas mõjutas demokraatia Mannerheimi programmi ja sealtkaudu ka Soome julgeolekut. Kas demokraatia aitas Mannerheimi programmi ellu viia või pigem takistas seda?

Austria anšluss ja Mannerheimi programm

Augustis 1938 kirjutas Paasikivi Stockholmist:

Järgmise aasta jooksul nähtavasti jõutakse kaitseasjades Rootsiga nii kaugele kui lähiaegadel on võimalik jõuda. Mannerheimi programmist, mille ta 1934 a. esitas ja millest 1936, kui ma lubasin minna Stockholm, oli Mannerheimi, Kivimäki ja Hackzelliga juttu, on järgi viimane punkt, üldine kaitsealane liit Rootsiga. On raske öelda, mis võimalused selle teostamiseks on olemas. Mannerheim endiselt vaikselt loodab seda. Igal juhul tundub see olevat pikema aja asi kui siit mingit tulemust saab.⁶²²

Paasikivi kirjast ei selgu, mis olid lisaks viimasele ülejäänud Mannerheimi programmi punktid. Timo Soikkanen on pakkunud, et programm koosnes kokku kolmest punktist, millest esimene oli Soomele erapooletu Põhjamaa maine kujundamine, teine Ahvenamaa kindlustamine koostöös Rootsiga ning viimane Paasikivi kirjas mainitud kaitsealane liit.⁶²³ Sellist tõlgendust on võimalik oluliselt täpsustada. Kirjas, mille Paasikivi kirjutas detsembris 1938, on täpselt üles loetletud, millest Mannerheimi programm koosnes.

Mannerheim on asja [Põhjamaade orientatsioon] ajanud viimastel aastatel. Tema programmi kuulub – lisaks neutraalsusele, mis on vana ja juba 1920-ndatel üldiselt aktsepteeritud idee, Wennola⁶²⁴ kadunukegi rääkis sellest oma segastes raamatutes paarkümmend aastat tagasi – sõjavarustuse asi ja Ahvenamaa kindlustamine ning – „utoopia“ – kaitsealane liit.⁶²⁵

Kirjas kasutatud sõna „utoopia“ viitab omakorda Paasikivi päevikusissekandele, mis on tehtud novembris 1936 ja milles Mannerheimi programm on esitatud veelgi konkreetsemal kujul. Paasikivi päevikusissekanne ei jäta kahtlust selles, et Põhjamaade orientatsioon oli Mannerheimi programmi poliitiline eeldus, mitte lihtsalt selle üks alapunkte ja programm ise koosnes kolmest sõjalise iseloomuga

⁶²² Paasikivi kiri Holstile 30.8.1938. Holstin kokoelma, KA Y 6040, KA.

⁶²³ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 27; Soikkanen, „Taistelu Suomen linjasta“, 124.

⁶²⁴ Juho Heikki Vennola, Soome peaminister 1919–1920 ja 1921–1922, välisminister 1922–1924. Vennola oli peaminister Varssavi lepingu kriisi ajal, mis viis Holsti tagasiastumiseni 1922. aastal ja välisminister 1923. aastal kui Rootsis pidi tagasi astuma Hederstierna.

⁶²⁵ Paasikivi kiri Linkomiesile 14.12.1938. Harri Holman kokoelma, 22, KA.

punktist: 1) relvade ja muu sõjavarustuse saamine Rootsist või Rootsi kaudu; 2) Ahvenamaa kaitsmine koostöös Rootsiga; 3) kaitsepakti sõlmimine Rootsiga.⁶²⁶

Kui Ahvenamaa küsimuses oli 1938. aasta augustiks saavutatud, et „salajane ja ühine uurimus“ viidi läbi kolme kuuga ja see lõppes poolte kokkuleppe ja konkreetse tegevusplaaniga, siis sõjavarustuse küsimus oli endiselt alles uurimise järgus.⁶²⁷ Ja ka selleni jõuti ainult suure surve tulemusena. Veebruaris 1938 kirjutas Tanner peaminister Hanssonile, et Mannerheim, kes on „jõuliselt toetanud Põhjamaade suunda“, on Soome orientatsiooni pärast mures, kuna läbirääkimised sõjavarustuse küsimuses ei edene. Tanner ei varjanud, et pöördub Hanssoni kui „partei seltsimehe“ poole Mannerheimi palvel ja rõhutas, et küsimus ei ole mitte „mingites kohustustes või lubadustes“, vaid ainult selles, et Soome sõjaväelastel on vaja oma plaanide tegemiseks teada, „missuguseid tehnilisi ja materiaalseid võimalusi Rootsil on meid selles osas aidata“.⁶²⁸ Hanssoni korraldusel teatati soomlastele, et Rootsi valitsus on andnud vastavatele ametkondadele ülesandeks „uurimusi kiirendada“, kuid et „Rootsi tööstuse kapatsiteeti ei tuleks üle hinnata“. Augustiks 1938 ei olnud vastus uurimuste tulemuste kohta veel saabunud.⁶²⁹

Kolm aastat oli möödunud 1935. aasta suvest, kui Mannerheimi eestvedamisel hakati Soomes rääkima vajadusest võtta suund Põhjamaadele. Selle ajaga õnnestus kolmest sõjalisest eesmärgist, mille pärast Põhjamaade orientatsioon üldse päevakorda võeti, saavutada konkreetseid tulemusi ainult ühes – küsimuses, mis puudutas Ahvenamaa kaitset. Kõige olulisemast eesmärgist – et Soome ei jääks kallaletungi korral üksi ning et rünnak Soomele tooks kaasa ka Rootsi sõjalise sekkumise – oldi sama kaugel kui kolm aastat tagasi. Samuti ei olnud Soomel endiselt mingisugust kindlust, et ta saab sõja korral Rootsist materiaalselt abi. Kindlust ei olnud isegi selles, et Rootsi osaleb ühiselt kokku lepitud Ahvenamaa kaitsmise plaanis.

Paasikivi kirjutas augustis 1938 Stockholmist, et Ahvenamaa küsimuses saavutatud tulemus oli „suhteliselt hea“, kuid mitte „piisavalt hea“, sest „sõjaohu korral sõltus rootslaste abi meie abipalvest ja Rootsi siis tehtavast otsusest“. Paasikivi arvates oleksid soomlased pidanud püüdlema selle poole, et „leping jõustub ja käivitub sõjaohu korral automaatselt“.⁶³⁰ Ahvenamaa plaani tegi Soome jaoks veelgi ebakindlamaks rootslaste lisatud eeltingimus, mille kohaselt pidid mõlemad riigid olema plaani käivitumise hetkel erapooletud. Kui Mannerheim küsis, et mis saab siis, kui Soome langeb provotseerimata kallaletungi ohvriks – sest siis ei ole Soome enam erapooletu – ei suutnud rootslased sellele adekvaatselt vastata.⁶³¹

⁶²⁶ Paasikivi päevikusissekanne kohtumisest Mannerheimiga 25.11.1936, Juho Kusti Paasikivi, „*Ei Pienillä ole mitään turvaa*“: J. K. Paasikiven päiväkirjat 1934–1939, toim Kauko I. Rumpunen, Kansallisarkiston ystävät nr 253 (Helsinki: Oy Nord Print Ab, 2004), 32.

⁶²⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 91–94.

⁶²⁸ Tanneri kiri Hanssonile 7.2.1938, Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 225.

⁶²⁹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 40–41, 155.

⁶³⁰ Paasikivi kiri Tannerile 1.8.1938, Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 211–12.

⁶³¹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 82, 87–88; Tanner, 212.

Sellega Ahvenamaa plaani ebakindlus veel ei piirdunud. Rootslased olid seadnud veel kaks olulist eeltingimust. Esimese kohaselt tuli plaanile saada mitte ainult 1921. aasta Ahvenamaa lepingu osaliste, vaid ka Nõukogude Liidu nõusolek. Teine eeltingimus nägi ette, et plaani peab heaks kiitma ka Ahvenamaa omavalitsus. Kui 1938. aasta suvel ei olnud veel põhjust pidada esimest tingimust oluliseks takistuseks, siis teine tingimus kujutas endast tõsist probleemi.⁶³² Rootsi-Soome suhete seisukohalt oli Ahvenamaa oma rahvusliku koosseisu ja ajaloo tõttu tõeline miiniväli, mille läbimine oli osutunud raskeks isegi salajaste läbirääkimiste ajal. Ahvenamaa omavalitsuse nõusoleku saamiseks tuli läbida avalik parlamentaarne protsess, mis oli kordades tõsisem väljakutse. Seega tähendas Paasikivi poolt augustis 1938 antud hinnang, et Mannerheimi programmist on järgi ainult viimane punkt, pigem seda, et kahe punkti osas oli toimunud vähemalt mingisugunegi areng, erinevalt viimasest punktist, mille osas ei olnud toimunud üldse mitte mingisugust edasiminekut. Paasikivi lause, milles ta väljendab ettevaatlikku lootust, et ehk 1939. aasta jooksul õnnestub „kaitseasjades“ mingisuguse tulemuseni jõuda, kinnitab sellist tõlgendust.

Ahvenamaa kaitseplaani ja ahvenamaalaste protestikampaania

Paasikivi ettevaatlikkus Mannerheimi programmi tulevikuväljavaadete osas oli põhjendatud, eriti mis puudutas Ahvenamaa omavalitsust. Ka Mannerheim oli mures, kuna tema kogemused Ahvenamaa omavalitsuse juhtidega „ei olnud julgustavad“. Paasikivi ettepaneku peale, et Mannerheimil tuleks „jälle asuda tegutsema“, vastas marssal, et tema visiit Ahvenamaale ärataks liigset tähelepanu.⁶³³

Oktoobris 1938 esitas Soome valitsus Ahvenamaa omavalitsuslikule parlamendile seaduseelnõu, et muuta Ahvenamaa autonoomiaseaduse punkti, mis vabastas ahvenamaalased kohustuslikust sõjaväeteenistusest. Seadust oli vaja muuta, sest Rootsiga kokku lepitud Ahvenamaa kaitseplaani nägi ette, et rahu ajal hoolitsevad saarte kaitsmise eest ahvenamaalastest koosnevad üksused. Kuna kardeti, et soomekeelsete üksuste kasutamine Ahvenamaal tekitaks kohalikes vastuseisu, siis oleks sellisel viisil viidud miinimumini vajadus tuua saarte kaitseks vägesid teistest Soome rootsikeelsetest piirkondadest või koguni Rootsist. Paraku tähendas selline lahendus ühtlasi ka ahvenamaalastele vetoõiguse andmist, sest ilma Ahvenamaa parlamendi nõusolekuta ei olnud võimalik autonoomiaseadust muuta.⁶³⁴

Septembris 1938, kui Rootsi välisminister Sandler Ahvenamaa kaitseplaani avalikuks tegi, väljendas ta veendumust, et

⁶³² Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 209, 213; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 47, 71, 91, 93, 112, 115.

⁶³³ Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 213.

⁶³⁴ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 66, 86, 91–93, 118.

Ahvenamaa elanikkond ei hakka kinni hoidma positsioonist, milles relvastamata ja relvade kasutamisega harjumatu elanikkond teeb teistest piirkondadest saabu-vatele üksustele ülesandeks hoolitseda oma kodu kaitsmise eest. Ma pean ausalt ütlema, et ma ei suuda mõista sellist suhtumist. Ma ei usu sellesse.⁶³⁵

Kuid just selline oli Ahvenamaalaste positsioon. Vastuseks valitsuse eelnõule korraldati oktoobris 1938 Ahvenamaal mõne tuhande osavõtjaga „talupojamarss“ ja võeti vastu pöördumine, milles nõuti „järsult“, et mitte ainult autonoomia-seaduse, vaid ka 1921. aasta lepingu osas peab säilima „status quo“. Ahvenamaa 30-liikmeline parlament asus mõnevõrra mõõdukamale positsioonile ja moodustas valitsusega läbirääkimiseks delegatsiooni. Seevastu ei olnud kuigi mõõdukad parlamendi avalikul istungil peetud sõnavõttud, milles väljendati kahetsust, et Ahvenamaa ei saanud 20 aastat tagasi liituda Rootsi ja näidati üles täielikku usaldamatust Soome riigi suhtes.

Autonoomia anti Ahvenamaale omamoodi kompensatsiooniks selle eest, et ta paarkümmend aastat tagasi ei saanud tagasi pöörduda ühendusse emamaaga, kuigi ta oli seda kaua soovinud, ja nüüd tahetakse see kompensatsioon ära võtta [...] Meilt nõutakse, et me relv käes kaitseksime maad vaenlase eest ja samal ajal nõu-takse, et me loobuksime oma relvastusest selle vaenlase vastu, kes aeglaselt, märkamatuks, kuid kindlalt meid ohustab [...] IKL võib esineda ahvenamaalaste vastu ja saada teisigi kampa [...] Maakonnapäevadele esitatud ettepanekud ei sisalda mingeid tagatiseid, et vabariik ei saada Ahvenamaale teisigi kui ainult ahvenamaalaste üksusi. Ahvenamaalastel ei ole seda usaldust riigivõimu vastu, mida nendelt nüüd arvatavasti oodatakse.⁶³⁶

Ajalehtede vahendusel said ahvenamaalaste seisukohti lugeda inimesed kõikjal Soomes. Helsingin Sanomate korrespondent kirjutas, kuidas „talupojamarssi“ lõppedes laulsid inimesed Rootsi rahvushümni ja kuidas see tekitas temas vastakaid tundeid.

Seda on tõesti siin kombeks laulda ja tõepoolest ahvenamaalased ei oskagi „Maamme“ laulu [Soome rahvushümn] ega tahagi osata. Kuid antud kontekstis tundus „Du gamla, du fria“ [Rootsi rahvushümn] halva valikuna.⁶³⁷

Sellisel kujul väljendatud ahvenamaalaste avalik arvamus näitas, et 20 aastaga ei olnud midagi muutunud ja loodetud lõimumist ei olnud toimunud. Vähe sellest, keeldudes kõikidest muudatustest, mis võimaldaksid Ahvenamaad kaitsta, näitasid ahvenamaalased, et nende jaoks oli demokraatlik Soome koos kardetud soomestamisega suurem oht kui see, kui saared okupeeriks Nõukogude Liit või Saksamaa. Ahvenamaalaste „talupojamarssist“ ei teinud esilehe uudist mitte ainult Soome, vaid ka Rootsi lehed ja ahvenamaalaste rahvuslikke vaateid kajastati piisavalt laialdaselt, et tekitada vastukaja mõlema riigi rahvuslastes.⁶³⁸

⁶³⁵ Helsingin Sanomat, 9.9.1938, 9.

⁶³⁶ Helsingin Sanomat, 28.10.1938, 5, 30.10.1938, 20, 1.11.1938, 5, 8–9.

⁶³⁷ Helsingin Sanomat, 27.10.1938, 4, 1.11.1938, 8.

⁶³⁸ Helsingin Sanomat, 31.10.1938, 1; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 116–17, 131.

Detsembris 1938 esitasid ahvenamaalaste esindajad nõudmise, et Ahvenamaa üksustes peab komandokeeleks olema rootsi keel. See oleks tähendanud järjekordse erandi tegemist, sest kõikides teistes Soome sõjaväeüksustes oli komandokeeleks soome keel, kaasa arvatud nendes, mis koosnesid ainult soomerootslastest. Juba enne „talupojamarssi“ kirjutas Helsingin Sanomat juhtkirjas, et tõenäoliselt selline nõudmine esitatakse ja kui see peaks juhtuma, siis tuleks seda aktsepteerida. Lehe arvates ei saanud kaitseküsimused sõltuda „igasugustest muudest kaalutlustest, ka keelepoliitilistest“ ja komandokeele osas võidi Ahvenamaale teha erand, kartmata, et „riigi autoriteet sellele vaatamata saaks mingit kahju“.⁶³⁹ Kuid detsembris 1938 keeldusid Maaliidu ministrid sellist erandit tegemast, kuna 6 kuu pärast olid tulemas valimised ja neil oli põhjendatud kartus, et võistlejad teistest rahvuslikest erakondadest kasutavad seda nende vastu ära. Takistusest saadi üle alles pärast seda kui Mannerheimil paluti sekkuda ja ta sai Kokoomuse juhtidelt kinnituse, et järeleandmisi ahvenamaalastele ei kasutata ära valimisvõitluses.⁶⁴⁰

Samal ajal laienes Rootsis Ahvenamaa kaitseplaani üle peetav avalik debatt. Kaitseplaani vastast kampaaniat vedas traditsiooniliselt Soome-Rootsi kaitsekoostöösse eitavalt suhtuv liberaalne Dagens Nyheter ja sellega hakkasid liituma ka rahvuslikke vaateid esindavad lehed, sealhulgas Rootsi suurim õhtuleht Aftonbladet. Vastuseis valitsuse Ahvenamaa plaanile muutus järjest rahvuslikumaks ja järjest äärmuslikumaks. Veebruaris 1939 peeti Stockholmis rahvakoosolek, kus esitati alternatiivne Ahvenamaa kaitsmise plaan, milleks oli Ahvenamaa liitmine Rootsiga. Koosolekul osales ka ahvenamaalasi. Märtsis 1939 asutati Rootsis Ahvenamaa komitee, mis hoiatas valitsuse plaaniga kaasnevate ohtude eest. Väideti, et Soome eesmärk olevat Ahvenamaa soomestamine ja Ahvenamaa kaitserajatiste kasutamine Rootsi vastu.

Ideed, et parim viis Ahvenamaad kaitsta on liita see Rootsiga, ei mõlgutanud ainult elukauged rahvusäärmuslased. Novembris 1938 käis Rootsi mereväe ülem admiral Charles de Champs peaminister Hanssoni juures valitsuse Ahvenamaa plaani kritiseerimas ja ütles juba siis välja mõtte, et Ahvenamaa tuleks liita Rootsiga. Avalik Ahvenamaa plaani kriitika ei kujutanud Rootsi valitsusele siiski kuigi suurt probleemi, sest see tuli lehtede poolt, mis kajastasid opositsioonis olevate erakondade vaateid.⁶⁴¹ Soome valitsuse jaoks oli probleem tõsisem, sest lood sellest, kuidas Rootsis tahetakse Ahvenamaa Soomelt ära võtta, ei saanud jätta ärritamata Soome valijaid, ja järgmised parlamendivalimised pidid toimuma juba mõne kuu pärast.

Soome välisminister Eljas Erkko ütles Rootsi saadikule, et kui õiguskantsler peaks tunnistama ahvenamaalaste Rootsis tehtud avaldused riigireetmiseks, siis on tulemuseks süüdistuste esitamine ja valitsus ei saa seda kuidagi takistada. Erkko tunnistas saadikule, et „kogu lugu tundub mõnevõrra lootusetuna ja võib-olla

⁶³⁹ *Helsingin Sanomat*, 27.10.1938, 4.

⁶⁴⁰ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 118–19.

⁶⁴¹ Wahlbäck, 119–121, 141–142, 152.

peaks laskma Ahvenamaa plaanil raugeda“.⁶⁴² Ka Stockholmis oldi mures, kuna ahvenamaalaste protestikampaaniale sai järjest enam osaks Rootsi avalikkuse poolehoid. Märtsi alguses kirjutasid ka muidu Soome-Rootsi koostöösse heatahtlikult suhtuvad lehed, et Soome peaks olema „liberaalsem“ ja „paindlikum“ ahvenamaalaste soovide suhtes. Sandler paluski soomlastel teha ahvenamaalastele veel ühe järeleandmise, lootuses, et see mõjub positiivselt Rootsi avalikule arvamusele. Jutt käis maaseaduse muudatusest, millega oleks kehtestatud maa-
saamise eeltingimuseks 5-aastane eelnev viibimine Ahvenamaal ja millega loodeti vähendada ahvenamaalaste hirme, et Ahvenamaa plaani elluviimine võiks kuidagi muuta maakonna rahvuslikku koosseisu. Paasikivi kirjutas Stockholmist, et toetab järeleandmist. Kuid Helsingis hakkas kannatus katkema mitte ainult Maa-
liidu ministritel, vaid ka sotsiaaldemokraatidel. Vestluses Rootsi saatkonna esindajaga rääkis Tanner, et ta soovib arvestada Rootsi avaliku arvamusega, kuid tunneb „sügavat umbusku ahvenamaalaste suhtes“, sest „pärast igat järeleandmist jäi üle ainult oodata, et nad nõuaksid veelgi rohkem“.⁶⁴³

Erkko, kes kuulus liberaalsesse Eduerakonda, ütles märtsi keskel peetud avalikus kõnes, et ei näe isiklikult takistusi maaküsimuse lahendamisele, sest see on „väike küsimus“, kuid et on „kõige kahetsusväärsem, et välismaised ajalehed, kes ei tunne asja, sekkuvad sellesse küsimusse“. Erkko nimetas farsiks ahvenamaalaste vastutegutsemist plaanile, mille eesmärgiks on neid ennast kaitsta ja kritiseeris teravalt „tõsiseks peetud suuri lehti“ Rootsis, kes teevad sääsest elevandi. Välisminister ei jätnud mainimata, et avaldused, „milles räägitakse teatud Soome osa eraldamisest ja liitmisest teise riigiga“ on kaugel korrektsusest, mida võiks eeldada sõbraliku riigi poolt. Samal ajal kiitis Erkko Soome ajakirjandust selle eest, et see on erakondlikust kuuluvusest sõltumata näidanud Ahvenamaa küsimuses üles „vaoshoitust“ ja „enesekontrolli“ ning demonstreerinud, et ta on „õigesti mõistnud saavutatud lepingu sügavat ja olulist tähendust riigikaitsele“.⁶⁴⁴

Nädal hiljem pidi välisminister Sandler Rootsi parlamendi avalikul istungil vastama arupärimisele seoses Ahvenamaa lepinguga. Sandler kasutas juhust ja esines emotsionaalse sõnavõtuga, milles süüdistas ajakirjandust „psühhoosi“ tekitamises ja kritiseeris nimeliselt Aftonbladetit tegevuse eest, mis on „kõike muud kui lojaalne Rootsi huvide suhtes“. Välisminister kutsus kõiki parlamendiliikmeid, kes peavad „Ahvenamaa üle Rootsi suveräänsuse kehtestamist paremaks alternatiiviks“, üles „oma kaarte avama“.

Valigu oma alternatiiv ja näidaku seda. Mis see on? Keeldumine aktsepteerimast kõiki teisi? Passiivne positsioon? Ahvenamaa anastamine? Nad peavad selgitama ka tagajärgi Rootsi ja Soome suhetele.⁶⁴⁵

⁶⁴² Wahlbäck, 122–23.

⁶⁴³ Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 215–16; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 106, 123–24; *Helsingin Sanomat*, 8.3.1939, 4.

⁶⁴⁴ *Helsingin Sanomat*, 13.3.1938, 8.

⁶⁴⁵ *Helsingin Sanomat*, 23.3.1938, 10–11.

Sandler soovitas kõigil kuulata aja häält, mis ütleb, et „me ei saa endale lubada ebakõlade tekitamist Põhjas“ ning, et „väikeste rahvaste erimeelsused on luksus, kui aeg ise kulgeb teraskiivris.“⁶⁴⁶

Pärast Sandleri sõnavõttu hakkasid emotsioonid Rootsi ajakirjanduses vaibuma,⁶⁴⁷ kuid mis ei vaibunud, oli ahvenamaalaste vastuseis. Jätkus veebruaris 1939 algatatud allkirjade kogumine petitsioonile,⁶⁴⁸ mis oli kavas saata Rahvasteliidu nõukogu ja milles väljendati

muret seoses praegusel ajal kavandatavate abinõudega, mis heidavad sünge varju meie tulevikule.⁶⁴⁹

Petitsioonis esitati palve, et „praegust status quod mingil viisil ei muudetaks“ ja tuletati meelde Rootsi peaminister Brantingi avaldust, mille ta tegi juunis 1921, kui Rahvasteliidu nõukogu otsustas, et Ahvenamaa peab jääma Soomele.⁶⁵⁰ Nimetatud avalduses väljendas Branting Rootsi valitsuse nimel „suurt pettumust“, kuid kinnitas, et Rootsi „tunnustab lojaalselt“ Rahvasteliidu nõukogu otsust. Brantingi avalduses öeldi, et:

Ahvenamaa elanikkond, kelle tahte on omistatud nii vähe tähtsust, saab olema raskeks koormaks maale, millega see elanikkond vastu selle üksmeelsele tahet on liidetud.⁶⁵¹

Avalduse lõpetasid sõnad:

Rootsi loodab endiselt, et koidab päev, kui õigluse aade on sellisel määral sööbinud rahvaste teadvusse, et nii õilsatest motiividest ja sügavast rahvastundest jõutunud nõudmine nagu seda on ahvenamaalaste poolt esitatud, võib uuesti tõusta ja ka päralt jõuda.⁶⁵²

Brantingi avalduse tekst oli petitsioonile allkirjade kogujatel kaasas, et iga allkirjutaja saaks sellega tutvuda. Kokku allkirjastas petitsiooni 10 586 ahvenamaalast ehk umbes 80% saarte täisealisest elanikkonnast. Aprillis 1939 sõitsid ahvenamaalaste esindajad Genfi, et petitsioon Rahvasteliidu peasekretärile üle anda. Nende üritus ebaõnnestus piinlikult, kui neil paluti petitsioon esitada hoopis Soome valitsusele Helsingis.⁶⁵³

Mais 1939 esitas Soome valitsus parlamendile Ahvenamaad puudutavad seaduseelnõud. Soomes pandi tähele, et kuigi eelnõudes arvestati Sandleri soovustega, jäi positiivne mõju Rootsi avalikule arvamusele oodatust tagasi-

⁶⁴⁶ Samas.

⁶⁴⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 123.

⁶⁴⁸ *Helsingin Sanomat*, 28.2.1939, 5.

⁶⁴⁹ *Helsingin Sanomat*, 2.3.1939, 5, 9.

⁶⁵⁰ Samas.

⁶⁵¹ *Helsingin Sanomat*, 26.6.1921, 7.

⁶⁵² *Helsingin Sanomat*, 26.6.1921, 7.

⁶⁵³ *Helsingin Sanomat*, 2.3.1939, 9, 19.4.1939, 5; *Suomen virallinen tilasto XXIX, Vaalitulasto A, Eduskuntavaalit 15 vuonna 1930*, 8.

hoidlikumaks. Rootsi avalikku arvamust tundus mõjutavat pigem ahvenamaalaste jätkuv vastuseis kui Soome valitsuse järeleandmised.⁶⁵⁴ Juuni alguses võttis Soome parlament Ahvenamaad puudutavad seadused vastu ja need vajasid nüüd jõustumiseks ka Ahvenamaa parlamendi positiivset otsust. Juuni lõpus kiitis Ahvenamaa parlament heaks maaseaduse, kuid lükkas tagasi kaitseväeteenistuse seaduse. Hääletustulemused näitasid, et selle kaheksa kuu jooksul, mis oli kulunud avaliku debati pidamiseks, ei olnud peamises küsimuses toimunud mitte mingisugust positsioonide lähenemist. Soome parlament kiitis Ahvenamaa kaitseväeteenistuse seaduse heaks häältega 159 : 7 (34 puudus või ei hääletanud) ja Ahvenamaa parlament lükkas selle tagasi häältega 21 : 7 (2 puudus või ei hääletanud). Mõlemal juhul oli hääletustulemus veenev, sest otsuse taga oli üle 2/3 saadikutest. Kuna seadus vajab jõustumiseks Ahvenamaa parlamendi heakskiitu, siis tähendas hääletustulemus seda, et seaduseelnõu lükati tagasi.⁶⁵⁵

Rootsi valitsuse soovil sisaldas Ahvenamaa plaan kahte eeltingimust: et selle kiidaks heaks Nõukogude Liit ning et seda teeksid ka ahvenamaalased. Selleks ajaks kui Ahvenamaa parlament kogunes seaduseelnõusid arutama oli selgunud, et Nõukogude Liit keeldub oma heakskiitu andmast. Samuti oli selgunud, et erinevalt Soome parlamendist ei hakka Rootsi parlament arutama Ahvenamaa plaani seadustamist, sest valitsus võttis vastava elnõu tagasi. Kuid Rootsi valitsuse otsust ei esitatud mitte kui lõplikku, vaid kui edasilükkavat ning ka Nõukogude Liidu eitav seisukoht oli esitatud pigem tingimuslikus vormis.⁶⁵⁶ Rootsi valitsuserakonna leht Social-Demokraten kirjutas valitsuse otsust kommenteerides:

Selles ei ole küsimustki, et Rootsi ja Soome painduksid venelaste ühepoolsete seisukohtade ees, kuid loomulikult soovivad meie valitsused teha kõik võimaliku, et hajutada kahtlused, mis tulid ilmsiks Nõukogude Liidu välisministri kõnes.⁶⁵⁷

Oma otsust tehes ei saanud ahvenamaalased eeldada, et Ahvenamaa plaan on nuginii läbikukkumisele määratud. Ka neil oli võimalus otsustamine edasi lükata, mida nad teha ei soovinud. Juunis 1939 teadsid ahvenamaalased, et nende otsus takistab Rootsi ja Soome valitsuste vahel kokkulepitud ühise Ahvenamaa kaitseplaani elluviimist, kuid see ei muutnud nende otsust.

Nõukogude Liidu ohuhinnangud ja Armstrongi kokteil

Kui üks kahest Ahvenamaa plaani eeltingimusest kukkus läbi avaliku demokraatliku protsessi tulemusena, siis teine tingimus ebaõnnestus avalikkuse eest

⁶⁵⁴ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 124.

⁶⁵⁵ *Helsingin Sanomat*, 2.6.1939, 8, 7.6.1939, 9, 22.6.1939, 2.

⁶⁵⁶ *Helsingin Sanomat*, 24.5.1939, 5, 27.5.1939, 5, 1.6.1939, 5, 3.6.1939, 5, 4.6.1939, 11, 17, 5.6.1939, 4, 8.6.1939, 3, 16.6.1939, 12; Rahvakomissaride Nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari ettekanne NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärgul 31.5.1939, A. P. Bondarenko et al., toim, *Dokumenty i materialy kanuna vtoroj mirovoj vojny 1937–1939 gg. Tom 2 janvar’ – avgust 1939 g* (Moskva: Politizdat, 1981), 105–13.

⁶⁵⁷ *Helsingin Sanomat*, 5.6.1939, 4.

varjatud diplomaatilise protsessi käigus. Mõlema protsessi sisuks oli kauplemine ja mõlemal juhul oli kauplemise objektiks julgeolek. Kui Soome valitsuse eesmärgiks oli Ahvenamaa plaani abil suurendada Soome julgeolekut, siis soovisid ahvenamaalased vastutasuks täiendavaid tagatise oma keelelise julgeoleku tagamiseks. Teisiti ei käitunud ka venelased, kes ei olnud samuti valmis oma nõusolekut niisama andma, vaid proovisid võimalust ära kasutada oma julgeolekumurede lahendamiseks. Mõlemal juhul demonstreerisid kauplejad sügavat umbusku demokraatliku Soome riigi kavatsuste suhtes, kuigi ühel juhul oli tegemist sellesama riigi autonoomse osaga ja teisel juhul totalitaarse diktatuuriga. Ka mõtteviis oli sarnane. Isegi kui võimalolevas valitsuses ei nähtud otsest ohtu, siis eksisteeris alati võimalus, et võimule saavad teistsuguste vaadetega poliitikud, kellest usuti, et nad kujutavad endast ohtu – kas liigse rahvuslikkuse, saksasõbralikkuse või mingi muu omaduse tõttu. Nõukogude juhtkonna umbusu aluseks oli teadmine, et juhul kui Nõukogude Liit peaks sattuma mõnda tõsisemasse konflikti, siis on Soome sõjaliselt piisavalt tugev selleks, et kujutada endast reaalselt ohtu. Balti riikidel sellist sõjalist võimekust ei olnud, mistõttu nemad endast samasugust julgeolekuohtu kujutada ei saanud.

Et Nõukogude Liidu ohuhinnang oli just selline, kinnitavad julgeolekupoliitilised algatused, millega alates 1935. aasta suvest esineti Soomes, kuid mitte Balti riikides.⁶⁵⁸ Need mõjutasid omakorda Soome ohuhinnanguid ja andsid täiendava tõuke Põhjamaade orientatsioonile, mille üks eesmäärke oligi anda rahustav vastus Nõukogude Liidu algatustes peegelduvatele julgeolekumuredele. Aprillis 1935, kui Mannerheim käis enne Tanneri Stockholmi visiiti esimest korda välja Põhjamaade orientatsiooni idee, hindas ta Balti riikide positsiooni rahu ajal paremaks kui Soomel, sest Nõukogude Liidule oli olemas tasakaalustav jõud Poola ja Saksamaa näol.⁶⁵⁹ Sõja korral oli olukord vastupidine, sest Baltimaad jäid kahe jõukeskuse vahele. Septembris 1935 oli hinnang mõnevõrra muutunud, sest juhul, kui Nõukogude Liit peaks hakkama realiseerima oma „pürgimusi Läänemerele“, pidasid Mannerheim ja tema lähimad nõuandjad Baltimaade positsiooni Soomest halvemaks. Muul juhul hinnati Baltimaade positsiooni paremaks, sest Nõukogude Liit pidas Soomet selliseks vastaseks, kes tuli kohe sõja alguses ohutuks teha, et Soome ei saaks olukorda ära kasutades Nõukogude Liitu „selja tagant“ rünnata.⁶⁶⁰

Soome ohuhinnangute muutumist mõjutasid kolm olulist sündmust, mis leidsid aset 1935. aasta aprilli ja septembri vahel. Mais 1935 sõlmis Prantsusmaa Nõukogude Liiduga sõjalise liidulepingu, milles kumbki pool kohustas üksteist sõja korral aitama vastavalt Rahvasteliidu põhikirjas sätestatud võimalustele. Kuid Nõukogude Liidul oli võimalik Prantsusmaale appi minna ainult läbi Ida-Euroopa ja sellisel juhul olid Balti riigid kahtlemata rohkem tee peal ees kui Soome. Juunis 1935 sõlmis Ühendkuningriik Saksamaaga niinimetatud laevastikulepingu, millega

⁶⁵⁸ Keijo Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä: Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan II 1933–1939* (Helsinki: Tammi, 1971), 168.

⁶⁵⁹ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 246.

⁶⁶⁰ Vt allmärkused 505–515.

lubati Saksamaal ehitada sõjalaevu suuremas mahus kui oli lubatud Versailles' rahulepinguga. Kuigi laevastikulepingus ei mainitud sõnagagi Läänemerd, said kõik aru, et leping tähendas Saksamaa sõjalise võimekuse kasvu esmajoones Läänemerele ning et Ühendkuningriik ei kavatse Läänemerele Saksamaaga võistelda. Kolmas sündmus leidis aset samuti juunis 1935. Samal ajal kui Saksamaa välisminister Ribbentrop pidas Londonis läbirääkimisi laevastikulepingu üle, teatas Nõukogude Liidu saadik Eric Assmus peaminister Kivimäkele, et „relvastatud konflikti tekkimisel Kesk-Euroopas“ võib Nõukogude Liit „omaenda turvalisuse huvides“ olla sunnitud Soome okupeerima.⁶⁶¹

Nimetatud kolme sündmuse poolt mõjutatud ohuhinnang oligi aluseks detsembris 1935 väljakuulutatud Põhjamaade orientatsioonile.⁶⁶² Sellega üritati saavutada korraga kahte eesmärki: 1) veenda Nõukogude Liitu, et Soome jääb sõja korral erapooletuks; 2) tagada sõja korral Rootsi abi. Esimene punkt oli selgelt olulisem, sest kui see õnnestuks saavutada, siis ei oleks teise punkti järele vajadust. Kuid see oli nii üksnes juhul kui Nõukogude Liidul ei olnud muid kavatsusi peale oma turvalisuse tagamise. Kui Nõukogude Liidul peaksid olema Soome suhtes imperialistlikud kavatsused, siis muutuks teine punkt kohe olulisemaks kui esimene, sest teadmine, et Soome saab Rootsist abi, mõjuks sellisel juhul heidutavalt.

Paraku on pikkade imperialistlike traditsioonidega riikide puhul, nagu seda on Venemaa või Nõukogude Liit, praktiliselt võimatu teha vahet selle vahel, kustmaalt lõppeb turvalisuse tagamine ja algavad imperialistlikud ambitsioonid. See on sama võimatu nagu „eraldada džinni kokteilist“ kui kasutada Karen Armstrongi tabavat võrdlust.⁶⁶³ Imperialistliku mõtteviisiga riikide jaoks on mõlemad eesmärgid sama läbi põimunud nagu olid Armstrongi näites religioon ja poliitika enne 18. sajandit. Imperialistlike ambitsioonide realiseerumine aitab suurendada julgeolekut ja abinõud julgeoleku tagamiseks teevad lihtsamaks impeeriumi piiride laiendamise, kui selleks peaks avanema soodne võimalus. Usaldusel ei ole sellises mõtteviisis kohta, sest julgeolek on saavutatav ainult kontrolli teel. Mida suurem on kontroll, seda suurem on julgeolek. Täielikku julgeolekut on võimalik saavutada ainult täieliku kontrolliga.

Stalini sõnumitoojad: Rõbkin *alias* Jartsev ja Štein

Nõukogude Liit jätkas oma julgeolekumurede kohta Soomele sõnumite saatmist vastavalt sellele, kuidas julgeolekuolukord Euroopas muutus. Järgmine sõnum edastati pärast Austria anšlussi aprillis 1938. Sõnumitoojaks oli Boris Rõbkin,

⁶⁶¹ Grenville ja Wasserstein, *The Major International Treaties of the Twentieth Century*, 194–95, 208–10; Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 121, 123–24.

⁶⁶² Paasikivi pidas kõige olulisemaks põhjuseks viimast sündmust ehk Assmuse hoiatust – vt Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 241.

⁶⁶³ John Williams. „The Blame Game: Karen Armstrong Talks About ‘Fields of Blood’“. *The New York Times*, 26.12.2014.

kes oli Nõukogude luure (NKVD) resident Soomes, kuid esines Jartsevi nime all kui Soome saatkonna teine sekretär. Vahetult enne kohtumisi Soomes käis Rõbkin Stalini kabinetis juhtnõore saamas.⁶⁶⁴ Rõbkini *alias* Jartsevi vahendusel esitatud sõnumi sisu oli sama, mis Assmusi hoiatusel 1935. aasta suvel: sõja korral peab Nõukogude Liit viima oma väed Soome territooriumile. Uue momendina pakuti nüüd Soomele kaitsepakti. Selle kohaselt aitaksid Nõukogude väed Soomel tõrjuda „sakslaste dessanti“, pärast mida viiks Nõukogude Liit oma väed jälle Soomest välja. Vastutasuks saaksid soomlased soodsa kaubalepingu.⁶⁶⁵

Nähes, et pakutud tehing ei paistnud Soome riigi juhtides mingisugust huvi äratavat, mainis Rõbkin peaministri sekretärile, et Nõukogude Liidule sobib ka salajane kokkulepe ja kokkuleppe saavutamise korral ei oleks Nõukogude valitsus enam vastu Ahvenamaa kindlustamisele. Seda, et Nõukogude Liit on „kate-gooriliselt“ vastu kõikidele Ahvenamaa kindlustamist puudutavatele plaanidele, oli välisasjade rahvakomissar Litvinov teatanud Rootsi saadikule ainult mõned päevad pärast Rõbkini esimest kohtumist Soomes. Rõbkini pika pealekäimise tulemusena, et Nõukogude valitsus vajab „reaalseid tagatisi“, esitasid soomlased lõpuks alles 1938. aasta augustis omapoolse nägemuse mitteametliku lepingu-projekti kujul. Selles oli öeldud, et ühelt poolt Soome, „pidades kinni Põhjamaade erapooletusest“, ei luba ühelgi võõrriigil saada Soomes „tugipunkti rünnakuks Nõukogude Liidu vastu“, ning teiselt poolt Nõukogude Liit, „austades Soome territoriaalset puutumatust“, ei ole vastu kui Soome võtab juba rahu ajal Ahvenamaal kasutusele sõjalised meetmed, mida nõuab „Ahvenamaa erapooletuse võimalikult täielik kaitsmine“.⁶⁶⁶ Sellega oli Ahvenamaa kaitseplaanist saanud kauplemise objekt Nõukogude Liidu ja Soome vahelistel salajastel kõnelustel, mis juhtus umbes samal ajal kui sellest sai kauplemise objekt ahvenamaalastega peetavatel avalikel läbirääkimistel.

Moskvas oli huvi salajaste kõneluste vastu tunduvalt suurem kui Helsingis, sest Rõbkinil kulus ainult nädal, et esitada oma vastuettepanekud. Kahepoolse salajase kaitsepakti asemel pakuti nüüd ühepoolseid avalikke kinnitusi: Nõukogude Liidu poolt garantiid, mis kohustaks teda Saksamaa rünnaku korral Soomele sõjalist abi osutama ja Soome poolt kirjalikku kinnitust, mis kohustaks teda Nõukogude Liidu abi vastu võtma. Vastutasuks annaks Nõukogude valitsus nõusoleku Ahvenamaa kindlustamiseks, kui saab tarnida vajamineva relvastuse ja saata Ahvenamaale oma esindaja jälgima kindlustustöid ja hilisemat kindlustuste kasutamist. Rõbkin täpsustas vastuettepanekuid üle andes, et sõjaline abi ei

⁶⁶⁴ A. A. Černobaev, toim, *Na priëme u Stalina. Tetradi (žurnaly) zapisej lic, prinjatyh I. V. Staliny (1924—1953 gg.)* (Moskva: Novyj hronograf, 2010), 234, 697.

⁶⁶⁵ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 166–167; Juhani Suomi, *Talvisodan tausta: Neuvostoliitto Suomen ulkopoliitikassa 1937–1939. I Holstista Erkkoon* (Helsinki: Otava, 1973), 186–89.

⁶⁶⁶ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 170–172; Juhani Suomi, *Talvisodan tausta: Neuvostoliitto Suomen ulkopoliitikassa 1937–1939. I Holstista Erkkoon* (Helsinki: Otava, 1973), 193–203; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 17; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 71.

tähenda mitte Nõukogude vägede saatmist Soome, vaid pigem Nõukogude relvade tarnimist ja osalemist Soome merepiiri kaitsmisel. Täiesti uue ettepanekuna soovis Nõukogude Liit kindlustada Suursaart sarnaselt Ahvenamaaga, tingimusel, et sõja või sõjaohu korral saab Nõukogude Liit Suursaare kindlustusi kasutada. Tanner, kes asendas välisministrit ja Rõbkiniga kohtus, ütles, et ei usu, et Soome valitsus need ettepanekud vastu võtab. Peaminister Cajander avaldas ettepanekutega tutvudes arvamust, et eriti Suursaart puudutav punkt on vastuolus „Soome skandinaavialiku neutraliteedipoliitikaga“. Sarnases sõnastuses vastus antigi Rõbkinile augusti lõpus.⁶⁶⁷

Oktoobris 1938, vahetult pärast Müncheni kriisi, käis Rõbkin jälle Stalini kabinetis juhtnööre saamas.⁶⁶⁸ Soomele esitati uuendatud Moskva sõnum, mille uueks argumendiks oli väide, et isegi juhul, kui Nõukogude Liit usaldaks Soome kavatsust oma erapooletust kaitsta, ei saaks ta ikkagi usaldada Soome võimekust seda teha.

Nõukogude Liit ei saa usaldada seda, et Soome suudab igas olukorras kaitsta oma puutumatust suurriigi vastu, kes soovib Soome territooriumi ära kasutada, et Nõukogude Liitu rünnata [...] Kauneimgi formuleering ei suuda rahuldada Nõukogude valitsust senikaua kui kirjalike kinnituste taga ei ole piisavat sõjalis-majanduslikku jõudu.⁶⁶⁹

Novembris 1938 käis Rõbkin veelkord Stalinilt juhiseid saamas ja soomlastele edastati ettepanek, et kõnelusi oleks parem jätkata Moskvas, kasutades kattevarjuks kaubanduslääbirääkimisi. Soome saatiski detsembris 1938 Moskvasse välisministeeriumi kantsleri kohusetäitja ja välisministeeriumi osakonnajuhataja. Kuid Soome läbirääkijate üllatuseks võttis nad vastu väliskaubanduse rahvakomissar Mikojan ise, kes ei soovinud arutada mitte kaubanduslikke, vaid pigem julgeolekupoliitilisi küsimusi. Mikojan rõhutas Suursaare tähtsust Leningradi kaitse seisukohalt ja ütles, et Nõukogude Liidule ei piisa Soome Põhjamaade orientatsioonist – sest puudusid garantiid, et Soome suudab jääda maailmasõjas erapooletuks nagu seda on suutnud Rootsi. Rahvakomissar väljendas kahtlust, kas Soomel ikka on piisavalt jõudu, et ennast kaitsta, kui „teatud kolmas riik“ sooviks ida suunas laieneda.⁶⁷⁰

Märtsis 1939 esitas välisasjade rahvakomissar Litvinov Moskvas Soome saadikule ametliku ettepaneku, et Soome rendiks Nõukogude Liidule 30-ks aastaks Suursaare ja veel kolm Soome lahe saart. Selline kokkuleppe looks „soodsa atmosfääri“ Ahvenamaa kindlustamise küsimuse lahendamiseks ja kaubanduslepingu sõlmimiseks. Soomlased vastasid juba kolme päeva pärast, et keelduvad saarte loovutamist isegi arutamast, sest juba läbirääkimiste alustamine selles

⁶⁶⁷ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 174–76; Suomi, *Talvisodan tausta*, 204–12; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 18–21.

⁶⁶⁸ Černobaev, *Na priëme u Stalina*, 242, 745.

⁶⁶⁹ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 180.

⁶⁷⁰ Černobaev, *Na priëme u Stalina*, 245, 745; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 23–24; Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 183.

küsimuses rikuks Soome erapooletust. Litvinov pakkus nüüd välja, et Soome vahetaks saared vastava maa-ala vastu Ida-Karjalas. Ka selle ettepaneku lükkasid soomlased mõne päeva pärast tagasi. Litvinov ei andnud ikka veel alla, vaid teatas soomlastele, et endine Nõukogude Liidu Soome saadik Boris Štein tuleb Helsingisse veelkord küsimust arutama. Paralleelselt Litvinovi algatustega tegi märtsis 1939 viimase pingutuse ka Rõbkin, kes kohtus Helsingis välisminister Erkkoga. Rõbkin väljendas pettumust, et Soome keeldub Suursaare küsimuses läbirääkimisi pidamast ja ütles, et Nõukogude Liidu jaoks on „ülimalt tähtis“ saada tagatised, et „Soomest ei saa Saksa baasi“ ning et Soome püsib „tõeliselt erapooletuna“.⁶⁷¹

Siit edasi jätkas Rõbkini missiooni juba Štein, kes käis sarnaselt Rõbkiniga Stalini kabinetis juhtnööre saamas.⁶⁷² Erkkko kohtumised Šteiniga, mida oli kokku viis, kulgesid samas võtmes nagu kohtumised Rõbkiniga. Ühelt nendest kohtumistest on pärit tuntud Erkkko lause, et Soome erapooletu riigina ei saa pidada oma saarte üle läbirääkimisi, sest vastasel korral „võiks ka Saksa nõuda saari“.⁶⁷³ Štein vaidles välisministrile vastu, et on võimalik leida ka selline lahendus, mis ei riivaks Soome erapooletust ja rõhutas küsimuse tähtsust:

Nõukogude Liit peab tingimata saama Soomelt erapooletusegarantiid. Tal ei ole võimalik teada Soome järgmiste valitsuste suhtumist Soome ja Nõukogude Liidu suhetesse.⁶⁷⁴

Šteini palvel arutas Soome valitsus küsimust veelkord ja märtsi lõpus andis Soome saadik Litvinovile üle Soome ametliku vastuse, milles keelduti pidamast läbirääkimisi „riigi territooriumi osade“ üle, kuid väljendati valmisolekut jätkata lahenduse otsimist „Nõukogude Liidu esitatud küsimusele julgeolekugarantiidest“.⁶⁷⁵

Mannerheimi eriarvamus ja Holma ettekanne

Mannerheim ja Paasikivi kui ainsad kaks 1935. aasta „konservatiivse juhtrühma“ liiget, kes veel said sündmusi mõjutada, said venelastega peetavatest kõnelustest teada tunduvalt hiljem: Mannerheim tõenäoliselt oktoobris 1938 ja Paasikivi ilmselt alles detsembris 1938. Selleks ajaks olid kõnelused juba üle 6 kuu kestnud. Kui Paasikivi informeerimata jätmist võib veel mõista, siis Mannerheimi teadmatuses hoidmine tekitab küsimusi. Kui mitte varem, siis vähemalt alates augustist 1938 olid kõnelused selgelt sõjalise iseloomuga. Mannerheimi kõrvalejätmist ei saa seletada sellega, nagu oleksid asjaga kursis olevad Soome valitsuse liikmed suhtunud Rõbkini sõnumitesse ükskõikselt. Oktoobris 1938 palus peaminister Cajander Soome Pariisi saadik Harri Holmat kui suurte kogemustega

⁶⁷¹ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 187–89; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 25–26

⁶⁷² Černobaev, *Na priëme u Stalina*, 257, 738.

⁶⁷³ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 189–90; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 26–27.

⁶⁷⁴ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 190.

⁶⁷⁵ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 26.

diplomaati, et ta analüüsiks Rõbkini kohtumistest koostatud memosid ja esitaks valitsusele oma soovitusel. Holma aruandest tuleb selgelt välja nii see, et talle usaldatud ülesanne vajab tõesti sõjaväelastega konsulteerimist kui ka see, et tal ei lubatud seda teha. Mis iganes oli salatsuse põhjuseks, ei saa sellest teha muud järeldust kui see, et „punamulla“ valitsuse koostöö Mannerheimiga oli hoopis teisel tasemel kui see oli olnud Kivimäki valitsuse ajal. Assmusi 1935. aasta suvel edastatud sõnumit Mannerheimi ja teiste kõrgemate sõjaväelaste eest samamoodi ei varjatud.⁶⁷⁶

Valitsuse salatsuse ei olnud ainus märk sellest, et koostöö Mannerheimi ja valitsuse vahel oli muutunud. Veelgi olulisem märk oli see, et Mannerheim oli niivõrd olulises küsimuses valitsusest täiesti erineval positsioonil. Mannerheimi arvates oli venelaste huvi Soome lahe saarte vastu sõjaliselt põhjendatud, seevastu Soomes ei olnud saartest kasu, sest vastavalt Tartu rahulepingule ei tohtinud saari kindlustada. Venelaste huvi tõttu olid saared üks väheseid trumpe, mis Soomes oli ja oleks ebanõistlik seda mitte ära kasutada, eriti kui see aitaks suhteid parandada.⁶⁷⁷ Tähelepanuväärsel kombel jõudis Holma oma ettekandes sarnastele järeldustele, kuigi tema analüüs valmis mitu kuud varem ja tal ei olnud kokkupuuteid Mannerheimiga. Holma kirjutas, et

meie tulevastest võimalikes läbirääkimistes ei peaks Suursaare kindlustamise küsimust a priori kõrvale lükkama, vaid vastupidi katsuma võimalikult mitmekülgset kaaluda selle realiseerimisvõimalusi või vähemalt selle kasutamiskõlblikkust kasvõi ainult vahetuskaubana.⁶⁷⁸

Küsimuses, mida oleks Soomes sellise vahetuskauba abil võita, olid Holma ja Mannerheim samuti samal arvamusel. Holma rõhutas oma ettekandes:

Hr J. [Rõbkin *alias* Jartsev] on ühes eravestluses konkreetselt öelnud, et Moskva annab nõusoleku Ahvenamaa kindlustamisele tingimusel, et ka Suursaar kindlustatakse. Peame oma arvestustes pöörama tõsist tähelepanu nendele Hr J. sõnadele.⁶⁷⁹

Ka Mannerheimi arvates oleks kokkulepe Soome lahe saarte osas aidanud kõrvaldada Nõukogude Liidu vastuseisu ja võimaldanud Soomes ja Rootsil Ahvenamaa plaaniga edasi minna. Kui Mannerheim püüdis Erkkot veenda, et mõistlik oleks võtta venelaste ettepanek vastu ja vahetada saared maa-ala vastu Ida-Karjalas, siis ütles Erkkko, et see on võimatu, kuna suvel on tulemas valimised ja opositsiooni-erakonnad kasutaksid seda valitsuse vastu ära. Selle peale pakkus Mannerheim:

⁶⁷⁶ Holma aruanne Cajanderile 7.11.1938. Harri Holman kokoelma, 22, KA, 24, 25–26; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 143, 148, 150–51; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 193–94, 325; Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 177; Stig Jägerskiöld, *Mannerheim rauhan vuosina 1920–1939*, tõlk Kai Kaila (Helsinki: Otava, 1973), 332–33; Toivo Mikael Kivimäki, *Suomalaisen poliitikon muistelmät* (Porvoo: WSOY, 1965), 114.

⁶⁷⁷ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 151–53; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 326.

⁶⁷⁸ Holma aruanne Cajanderile 7.11.1938. Harri Holman kokoelma, 22, KA, 24.

⁶⁷⁹ Samas, 22.

Süüdistage mind järeleandmistes, mina võtan vastutuse.⁶⁸⁰

Valitsus siiski Mannerheimi ettepanekut vastu ei võtnud ja 1939. aasta aprilli alguses lahkus Štein Helsingist ilma kokkuleppeta. Lahkumisvisiidi ajal ütles Štein Erkkole, et see ei tähenda, nagu oleks Nõukogude valitsus saartest loobunud, sest see on talle oluline julgeolekuküsimus.⁶⁸¹

Selleks ajaks oli julgeolekuolukord Euroopas veelgi halvenenud: Tšehhoslovakkia oli likvideeritud ja Leedu oli sunnitud loobuma Klaipedast (Memelist). Ühendkuningriik ja Prantsusmaa olid vastuseks andnud garantii Poolale. Paradoksaalsel kombel tähendas julgeolekuolukorra halvenemine Nõukogude Liidu positsiooni paranemist võrreldes 1938. aasta sügisega – sest lääneriikide lepituspoliitika lõpp tähendas ühtlasi ka Nõukogude Liidu eraldatuse lõppu. Holma ettekanne oli ka selles osas ettenägelik. Oktoobris 1938, kui Holma seda kirjutas, leidis Soomes ka neid, kes pidasid Nõukogude Liidu positsiooni pärast Münchenit nii nõrgaks, et temaga ei olnud põhjust üldse läbi rääkida. Holma nii ei arvanud:

Vastupidi, meie arvame, et rääkimine, isegi läbirääkimine Moskvaga siis, kui ta on ilmses nõrkuse seisundis, annab meile võimalusi saada nendel läbirääkimistel suuremaid järeleandmisi kui sellisel juhul, kui peaksime Moskvaga läbirääkimisi siis, kui ta on oma võimsuse tipul. Sellisel ajal võib väikegi žest meie poolt langeda viljakamasse mulda kui muidu.⁶⁸²

Mais 1939 avalikustas Nõukogude valitsus oma ametliku seisukoha Ahvenamaa küsimuses. Selles öeldi, et kuna Soome valitsus on keeldunud vastamast Nõukogude valitsuse küsimustele, siis leiab Nõukogude Liidu valitsus, et „kujunenud olukorras ei ole tema käsutuses piisavalt informatsiooni selle küsimuse lahendamiseks“. Ühtlasi anti teada, et Nõukogude Liidu esindajat Rahvasteliidu nõukogus on volitatud taotlema küsimuse arutelu edasilükkamist. See Nõukogude Liidul siiski ei õnnestunud, kuid see-eest suudeti saavutada, et Rahvasteliidu nõukogu ei teinud Ahvenamaa küsimuses üldse mingisugust otsust.⁶⁸³ Nõukogude Liidu uus välisasjade rahvakomissar Molotov sai sellele oma kõnes viidata:

Rahvasteliidu nõukogus toimunud arutelu tulemused on teada. Rahvasteliidu nõukogu ei kiitnud heaks Soome ja Rootsi ettepanekuid. Ta ei andnud nõusolekut 1921. aasta konventsiooni revideerimiseks. Ma arvan, et Soome valitsus teeb sellest vastavad järeldused.⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 151–53; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 326; Ohto Manninen ja Raimo Salokangas, *Eljas Erkkö: vaikenematon valtiomahti* (Helsinki: WSOY, 2009), 208.

⁶⁸¹ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 191.

⁶⁸² Holma aruanne Cajanderile 7.11.1938. Harri Holman kokoelma, 22, KA, 4–5.

⁶⁸³ *Helsingin Sanomat* 24.5.1939, 5, 28.5.1939, 13.

⁶⁸⁴ Rahvakomissaride Nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari ettekanne NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärgul 31.5.1939, Bondarenko et al., *Dokumenty i materialy 1937–1939*, 111.

Molotovi peamine sõnum oli see, et ilma Nõukogude Liidu nõusolekuta ei saa Ahvenamaal midagi teha ning et Nõukogude Liidul on Ahvenamaale suuremad õigused kui on Rootsil.

Te teate, et need saared kuulusid Venemaale rohkem kui 100 aastat. Oktoobri-revolutsiooni tulemusena sai Soome iseseisvuse. Meie riigiga sõlmitud lepingu alusel sai Soome ka Ahvenamaa saared.⁶⁸⁵

Molotov rääkis, kuidas Soome on keeldunud andmast Nõukogude Liidule selgitusi Ahvenamaa plaani kohta ja lükkas tagasi soomlaste põhjendused, et tegemist on sõjasaladusega.

Soome valitsus ju teavitas oma Ahvenamaa relvastamise plaanist ka teist valitsust – Rootsi valitsust. Ja mitte ainult ei teavitanud, vaid kutsus teda osalema kogu selle relvastamise plaani elluviimises.⁶⁸⁶

Holma ettekanne oli ka selles osas ettenägelik. Holma kirjutas, et kui Rootsi saab õiguse olla informeeritud Ahvenamaa kindlustustöödest, siis on raske uskuda et see jääks Moskvale teadmata – millisel juhul „me ei usu, et venelased loobuksid nõudmast sama õigust, mille saab Rootsi“. Probleemi lahendusena pakkus Holma välja, et „Rootsi tuleks saada nõusse, et ta ei nõua sellist õigust ametlikult“, vaid, et ta saab selle „konfidentsiaalselt ja võimalikult diskreetselt“, sest „on sama palju nende, rootslaste, kui meie huvides, et venelased seda õigust ei saa“. Holma ennustas, et Ahvenamaa plaani peamine eesmärk – milleks oli rootslastele osalemine Ahvenamaa kaitsmisel – ei õnnestu ilma, et Nõukogude Liit sellesse ei sekkuks.

Me ei saa sulgeda silmi ka selle võimaluse ees, et Moskva, viidates sellele, et me oma Ahvenamaa noodis palume anda Rootsile õiguse meie palvel, sõjaohu ilmnedes, 'aidata kaasa meetmetele, mis on vajalikud saarte neutraalsuse kaitsmiseks', hakkab nõudma endale samasugust õigust. Me peame isegi tõenäoliseks, et ta selliselt toimib.⁶⁸⁷

Juulis 1939, kui Holma ennustused olid täide läinud, väljendas Paasikivi kirjas Tannerile kahtlust, kas Soome valitsus ikka oli venelastega õigesti käitunud.

Kas me toimeisime targasti möödunud talvel, kui venelased tõstasid küsimuse Soome lahe saartest? Väikesed saared (ilma Suursaareta) ei ole meile vajalikud. [...] Kas me oleksime võinud siis teha Venemaaga mingi üldise kokkuleppe (ka Ahvenamaa suhtes) ja saada suhted paremaks, ma ei oska öelda. Nüüd on ilmselt mõnevõrra keeruline meie poolt teemat tõstatada.⁶⁸⁸

Tanner vastas Paasikivile, et suhteid Venemaaga ei saa paremaks „kaunite kõnede“ga, vaid täites „reaalseid nõudmisi“ – iseküsimus on see, kas neid on võimalik täita.

⁶⁸⁵ Samas, 110.

⁶⁸⁶ Samas, 111.

⁶⁸⁷ Holma aruanne Cajanderile 7.11.1938. Harri Holman kokoelma, 22, KA, 17, 19.

⁶⁸⁸ Paasikivi kiri Tannerile 17.7.1939, Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 240.

Mis saartesse puutub, siis see peaks olema võimaluste piirides. Me oleme juba korra Tartus üle selle Rubiconi astunud – olime valmis andma saared. Juba pelgalt kuuldus sellest põhjustas tormi ja Ståhlbergi poolt tekkis vastuseis. Tagantjärele on teda kritiseeritud selle eest, et ta oli justkui valmis müüma Soome maad venelastele. See näitab endiselt tuule suunda. Arvan, et sellest tõuseks märkimisväärne lärm, kui mõni valitsus selles osas järele annaks. Omalt poolt olen nii palju reaaltetide mees, et peaksin heaks tehinguks saavutada rahu andes Venemaale saared, mida ta ilmselt meeleheitlikult vajab. Olen kuulnud, et Mannerheim on samal positsioonil, järelikult ei kahjustaks loovutus Soomet ilmselt ka sõjaliselt. Kui otsustatakse sinna minna, siis tuleks asi siiski lahendada täielikus üksteisemõistmises eduskunnaga. Tuleb muidugi võtta arvesse, et väike ikk ei saaks siit tuult tiibadesse. See ei tähendaks siiski kuigi palju kui teised rühmad, näit. kokoomus tuleksid kaasa. Aga kas nad tulevad?⁶⁸⁹

Relvastuse ja sõjavarustuse saamine Rootsist või Rootsi kaudu

Kuu aega hiljem sõlmisid Nõukogude Liit ja Saksamaa Molotovi-Ribbentropi pakti nime all tuntud kokkuleppe. Pakt kaotas vajaduse Ahvenamaa kaitseplaani avaliku eesmärgi järele, milleks oli Ahvenamaa erapooletuse kaitsmine suurriikide vahelise konflikti korral. Kui plaani eesmärk oli hoolitseda selle eest, et kumbki kahest Läänemere suurriigist ei saaks saari oma valdusse, siis nüüd olid suurriigid ise omavahel kokku leppinud. Kaitsenõukogu sekretär ja üks Mannerheimi lähimatest kaastöötajatest,⁶⁹⁰ kolonel Aksel Airo ütleski pakti kommenteerides Rootsi kaitseatašeele:

nüüd ei ole meil vaja seoses Ahvenamaaga enam midagi teha. Miski ei takista teil enam maaki Saksasse vedada.⁶⁹¹

Samal ajal vajadus Ahvenamaa plaani varjatud eesmärgi järele, milleks oli Soome ja Rootsi sõjalise koostöö käivitamine, paktiga ainult kasvas. Paraku oli asjade seis 1939. aasta augustis selline, et Mannerheimi programmi mõlemad sõjalise koostöö punktid: kokkulepe Ahvenamaa kaitsmiseks ja kaitsealane liit, olid endiselt täitmata. Ka programmi esimene punkt, kokkulepe relvade ja muu sõjavarustuse saamiseks Rootsist või Rootsi kaudu, oli edenenud väga vaevaliselt.

Soomlased olid alles 1938. aasta veebruaris saanud Tanneri isikliku pealekäimise tulemusena peaminister Hanssonilt lubaduse, et rootslased uurivad oma võimalusi Soomele sõjavarustust tarnida. Kui Mannerheim soovis 7 kuud hiljem Rootsi saadikult teada, missugused on uuringu tulemused, sai ta vastuseks, et välisminister Sandler annab ise esimesel võimalusel küsimusele vastuse. Möödus veel kuu ja novembris 1938 vastaski Sandler, et Rootsi valitsusel on uuringu tulemused olemas, aga kuna need tuginevad nüüdseks juba vananenud andmetele,

⁶⁸⁹ Tanneri kiri Paasikivile 27.7.1939, Tanner, 243–44.

⁶⁹⁰ Martti Turtola, „Airo, Aksel Fredrik“, *Kansallisbiografia-verkkajulkaisu*, Studia Biographica 4 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997), <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/748>.

⁶⁹¹ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 309.

siis on tellitud uus uuring ja on võimatu öelda, millal see võiks valmis saada. Sellise keerutamise põhjuseks oli asjaolu, et uuring asus Soomele relvastuse tarnimise küsimuses eitavale seisukohale ja rootslastel oli piinlik Mannerheimile tunnistada, et vaatamata kulutatud ajale on neil „niivõrd vähe jahu kotis“. Jaanuaris 1939 võtsid soomlased uuesti initsiatiivi ja andsid rootslastele mõista, et asjaga on kiire. Et rootslastele survet avaldada vihjasid soomlased võimalusele, et nad on sunnitud vajamineva relvastuse hankima Saksamaalt. Aprillis 1939 arutas Rootsi valitsus Soome ettepanekuid ja mais 1939 teataski Sandler soomlastele, et Rootsi valitsus on nüüd nõus uurima oma võimalusi olukorras, kus „kehtib erapooletus [...] ja kus tööstuse kogu kapatsiteet tuleb kasutusele võtta mobilisatsiooni puudutavate määruste abil“.⁶⁹²

Uuringu eesmärgiks oli välja selgitada see tootmisvõimsus, mis jääks Rootsi enda vajadustest üle ja mida saaks reserveerida Soome või mõne teise Põhjamaa tarbeks. Rootsi valitsus pidas oluliseks, et kõiki Põhjamaid koheldaks võrdselt, kuid praktilist tähtsust sellel ei olnud. Oli teada, et Norra ja Taani ei ole asjast huvitatud. Sellest palju olulisem oli punkt, millega valitsus volitas riigiametnikke alustama Soomega koostööd laskemoona ja muu sõjavarustuse tehniliseks ühtlustamiseks. Rootsi ja Soome sõjaväelased olid sellega mitteametlikult juba aastaid tegelenud, kuid nüüd saadi esimest korda ka valitsuse ametlik kinnitus. Rootsi valitsuse otsus oli Soome jaoks kindlasti oluline edasiminekuks, kuid teiselt poolt sisaldus selles ka oluline piirang – rootslased lubasid kaaluda oma sõjatööstuse ülejäägi tarnimist tingimusel, et Soome on erapooletu. Kuid Mannerheimi programm sai neli aastat tagasi alguse justnimelt vajadusest tagada abi olukorras, kus Soome on langenud kallaletungi ohvriks – millisel juhul ta ei oleks enam erapooletu. Täpselt samasugune vastuolo sisaldus ka Ahvenamaa kaitseplaani tingimustes. Vastuolo põhjuseks oli Rootsi valitsuse soov säilitada endale igas olukorras valikuvabadus.⁶⁹³

Mannerheim võttis rootslaste otsuse vastu ilma erilise vaimustusega. Loodetud abi oli kahekordselt tingimuslik. Esiteks sõltus abi sellest kuivõrd erapooletuks Rootsi Soomet abivajamise hetkel pidas, ning teiseks sellest, kui palju Rootsil oma vajadustest üle jäi. Viimane sõltus omakorda sellest kui suurel määral pidas Rootsi vajalikuks oma tööstust mobiliseerida. Kuid pole kahtlust selles, et võrreldes 1938. aasta augustiga oli toimunud siiski edasiminekuks. Kuigi Rootsi jättis endale endiselt vabaduse Soomele mitte relvastust tarnida, siis oli seda vabadust nüüd mõnevõrra raskem teostada kui enne. Paraku ei olnud augustis 1939 isegi selle järjekordse uuringu tulemused selgunud, rääkimata mingitest täpsustavatest kokkulepetest.⁶⁹⁴

Mis puutus kokkulepetesse, mis oleksid Soomele taganud võimaluse saada Rootsi kaudu sõjavarustust mujalt, siis ka siin võtsid soomlased jaanuaris 1939 kasutusele survetaktika ja esitasid Rootsile konkreetse lepinguprojekti. Rootsi

⁶⁹² Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 155–158, 161–162.

⁶⁹³ Wahlbäck, 162–64.

⁶⁹⁴ Wahlbäck, 162–64.

valitsuse soovil tegid soomlased projekti ümber, et see ei oleks kahepoolne, vaid hõlmaks kõiki Põhjamaid. Projekti kohaselt kohustuksid lepingupooled kaasa aitama kaupade transiidile, mille sihtkohaks oli „blokaadi-, kriisi- või sõjaolukorras“ olev teine Põhjamaa. Taani ja Norra esindajates tekitas projekt hämmastust ja nad saatsid selle ilma seisukohta võtmata edasi oma valitsustele. Juba enne lepinguprojekti esitamist teistele Põhjamaadele ütles Rootsi valitsuse esindaja soomlastele, et rahuajal sõlmitud transiidileping tähendaks liidu moodustamist ja see ei saanud kõne alla tulla. Soomlaste algatus sumbuski Rootsi ja teiste Põhjamaade huvipuudusse ja soomlased ei võtnud ka ise teemat enam üles.⁶⁹⁵

Neli aastat pärast Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamist oli orientatsiooni aluseks olev sõjaline programm endiselt täitmata. Mannerheimi programmi esimene punkt, relvade ja muu sõjavarustuse saamine Rootsist või Rootsi kaudu, oli täitmata, sest vastavaid kokkuleppeid ei olnud õnnestunud sõlmida. Ainsateks edusammudeks olid kokkulepped relvastuse tehniliseks ühtlustamiseks ja sõja-aegse tootmisvõimsuse väljaselgitamiseks. Programmi teine punkt, Ahvenamaa kaitsmine koostöös Rootsiga, oli täitmata. Kuigi kaitseplaanis oli õnnestunud kokku leppida, oli selle lepinguks vormistamine teadmata ajaks edasi lükatud, sest plaani Rootsi-poolsed eeldused – ahvenamaalaste ja Nõukogude Liidu nõusolek – olid endiselt puudu. Ja programmi kolmas punkt, kaitsepakti sõlmimine Rootsiga, oli samuti täitmata, sest seda ei olnud lootustki täita, kui täitmata olid programmi kaks esimest punkti.

Ka Põhjamaade orientatsiooni poliitilised eesmärgid olid täitmata, sest Nõukogude Liitu ei olnud õnnestunud veenda selles, et Soome on erapooletu Põhjamaa ja suudab selleks ka jääda. Nõukogude Liit andis selgelt mõista, et peab Soomet endiselt Baltimaaks⁶⁹⁶ ja ei usu Soome võimalustesse jääda erapooletuks. Sellega olid läbi kukkunud mõlemad Põhjamaade orientatsiooni eesmärgid – nii poliitiline kui ka sõjaline. Poliitiline eesmärk oli veenda Nõukogude Liitu, et Soome jääb sõja korral erapooletuks, sõjaline eesmärk oli tagada sõja korral Rootsi abi. Mida selgemaks sai see, et poliitilist eesmärki ei õnnestu täita, seda raskem oli täita ka sõjalist eesmärki, sest Rootsi soovis igal juhul vältida olukorda, kus ka teda oleks võidud sõtta kiskuda. Soome seisukohalt oli olukord vastupidine: mida selgemaks sai see, et poliitilist eesmärki ei õnnestu täita, seda olulisemaks muutus sõjaline eesmärk. Dilemmat ei olnudki võimalik ilma väljastpoolt tuleva surveta lahendada.

Juulis 1939 kirjutas Paasikivi Tannerile, et ta ei mõista, miks venelased selliselt käituvad:

Mis põhjust võiks Venemaal olla Soome põhjamaise poliitika vastu? [...] hoolitseda oma julgeoleku eest, selle eest, et Soome kaudu talle kallale ei tungitaks? Viimasel juhul paistab püüdlus vältida Soome ja Rootsi koostööd arusaamatuna. [...] kui praegune iseseisev neutraliteedipoliitika koos teiste Põhjamaadega, mida ma südamest toetan, ei ole meile võimalik, siis on tagajärjeks meie täielik poliitiline ümberorienteerumine. Ja see ei peaks olema venelaste huvides. Poliitika, mida

⁶⁹⁵ Wahlbäck, 156–157, 160.

⁶⁹⁶ Vt allmärkus 1685.

venelased meie suhtes hetkel ajavad, on seega täiesti vastupidine sellele, mida nad peaksid ajama. Nad peaksid pooldama meie põhjamaist poliitikat. [...] Aga kui see ei ole võimalik (ja see sõltub just Venemaast), ja me peame seetõttu kaaluma relvastatud kaitset, kerkib paratamatult ja meie tahtest sõltumatult esile küsimus relvastatud abi saamisest. Seda on meil võimalik saada ainult Venemaa vastaselt.⁶⁹⁷

Paasikivi arvates saaks Venemaa püüdlusi „eraldada Soome Põhjamaadest“ selgitada ainult imperialistlike ambitsioonidega. Tanner oli teisel arvamusel ja vastas Paasikivile, et on „kaljukindlalt veendunud, et praegune Venemaa ei mõtle vallutustest, vaid enda kaitsmisest“ ning et põhjus, miks Venemaa kohtleb Soomet mitte Põhjamaa, vaid Baltimaana, tuleneb halbadest suhetest Soomega.⁶⁹⁸

Augustis 1939 kirjutas Paasikivi vastu:

Venemaa vallutuslike kavatsuste suhtes ma ei ole nii kindel kui Sina. Igal juhul on viimase aja sündmused näidanud, et Venemaa tahab saada meid samuti kui Eestit ja Lätit oma mingisugusteks vasallriikideks ja see on juba karm asi.⁶⁹⁹

Oma väite tõestuseks soovitas Paasikivi Tanneril kaarti vaadata:

kui bolševikud vallutasid Georgia, Aserbeidšani ja osa Armeenias, saavutasid nad täpselt keiserliku Venemaa endised piirid. Impeeriumil ei ole kerge unustada seda, mis tal on enne olnud, kui ta just alla ei käi [...] Mis põhjusel tahab Venemaa rikkuda meie suhted Rootsi ja Põhjamaadega? – Ja kui Venemaa tuleb Tallinna, siis on ta täiesti Helsingi ees.⁷⁰⁰

Mannerheimi olukorrahinnang kattus 1939. aasta suvel suuresti Paasikiviga ja see oli oluliselt muutunud võrreldes neli aastat varasema ajaga. Kui 1935. aastal lähtus Mannerheimi olukorrahinnang eeldusest, et Nõukogude Liidu võimalikud imperialistlikud ambitsioonid puudutavad ainult Balti riike, siis nüüd ta enam sellist vahet ei teinud. Mannerheimi arvates näitas Nõukogude Liidu käitumine, et venelased tahavad oma kontrolli alla saada mõlemad Soome lahe kaldad, et selliselt kontrollida kogu Soome lahte.⁷⁰¹

Sellele vaatamata ei olnud Mannerheim valmis loobuma Põhjamaade orientatsioonist ja selle eesmärkidest. Kui Soome sõjaväelased soovisid alustada Ahvenamaa kindlustamisega vaatamata Nõukogude Liidu vastuseisule, siis Mannerheim oli teisel arvamusel. Avalik vastasseis Nõukogude Liiduga oleks tähendanud loobumist Põhjamaade orientatsiooni poliitilisest eesmärgist, milleks oli Nõukogude Liidu veenmine Soome rahumeelsetes kavatsustes. Ka relvastuse hankimisega seoses hoidis Mannerheim kuni viimase võimaluseni kinni Põhjamaade orientatsioonist ega pöördunud Rootsi asemel Saksamaa poole. Saksamaaga sõlmiti relvade ostuks leping alles oktoobris 1939, kui Euroopas oli juba puhkenud sõda. Saksamaa jätkas lepingu täitmist isegi pärast talvesõja puhkemist ja

⁶⁹⁷ Paasikivi kiri Tannerile 17.7.1939, Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 240–41.

⁶⁹⁸ Tanneri kiri Paasikivile 27.7.1939, Tanner, 243–44.

⁶⁹⁹ Paasikivi kiri Tannerile 5.8.1939, Tanner, 245.

⁷⁰⁰ Samas, 246.

⁷⁰¹ Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 240.

relvatarned Soomele peatati alles pärast seda, kui asi tuli Rootsi lehtede kaudu avalikuks. Soome sai siiski kätte üle 30 õhutõrjekahuri, mis moodustas umbes kolmandiku sellest, mis Soomel talvesõja alguses oli.⁷⁰²

Eesti baasideleping ja Erkko kolm küsimust Rootsile

Kui Saksamaa tungis 1. septembril 1939 Poolasse, siis reageeriti Soomes kiiresti ja juba samal päeval kutsus valitsus Mannerheimi ettepanekul erakorralistele kordusõppustele 7500 reservväelast, kellest moodustati ka eraldi üksus Ahvenamaale saatmiseks. Septembri lõpus Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud baasideleping tähendas Mannerheimi jaoks pingelangust ja umbes 7000 täiendava reservväelase kordusõppustele kutsumisest loobuti. Kergendust tundis ka välisminister Erkko, kes rääkis Rootsi diplomaatidele, et Eestiga tehtud leping vähendab survet Ahvenamaale, sest Nõukogude Liidul oli nüüd olemas pääs Läänemerele Saaremaa ja Hiiumaa kaudu. Erkko arvates oli suvel õigesti käitunud, kui ei üritatud Ahvenamaa kaitseplaani ellu viia Nõukogude Liidu vastuseisust hoolimata. Suhteid Nõukogude Liiduga hindas Erkko väga headeks. Juhul, kui Nõukogude Liit siiski peaks esitama Soomele mingisuguseid nõudmisi, siis pidas Erkko võimalikuks loovutada kompensatsiooni vastu Soome lahe saari, kuid mitte mingil juhul baase Hankos, Porkkalas või Ahvenamaal. Vaatamata pingelangusele pidas Erkko vajalikuks esitada Rootsi valitsusele ametlik järelepärimine soovides vastust kolmele küsimusele: 1) kas Rootsil oleks midagi selle vastu, kui Soome üksinda võtaks Ahvenamaa kaitseks kasutusele sõjalisi meetmeid; 2) kas Rootsi saaks tarnida Soomele sõjavarustust; 3) kas Rootsi sooviks saata Ahvenamaale väeüksusi vastavalt Ahvenamaa kaitseplaanile. Kõik see toimus vahetult enne, kui Soome sai kutse Moskva läbirääkimistele.⁷⁰³

Ahvenamaa küsimus oli ka Rootsis uuesti päevakorda kerkinud, sest seoses sõja puhkemisega kutsuti parlament septembri alguses erakorralisele istungjärgule. Juunis 1939, kui Rootsi valitsus otsustas Ahvenamaa kaitseplaaniga seotud eelnõu parlamendist tagasi kutsuda, selgitati seda avalikkusele kui tehnilist sammu – et parlament saaks korralise istungjärgu lõpetada ja hiljem uuesti erakorraliselt kokku tulla, kui Ahvenamaa plaaniga seoses peaksid toimuma uued arengud. Nüüd, kui parlament oligi kokku tulnud, kerkis õigustatud küsimus, kas ei peaks uuesti esitama Ahvenamaaga seotud eelnõud. Peaminister Hanssoni arvates ei olnud selleks siiski vajadust, sest Nõukogude Liidu ja ahvenamaalaste positsioonis ei olnud endiselt selgust.⁷⁰⁴

⁷⁰² Tanner, 220; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 309, 320, 324; Mauno Jokipii, *Jatkosodan synty: tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–41* (Helsinki: Otava, 1987), 59, 76; *Talvisodan historia 1: Suomi joutuu Talvisotaan* (Porvoo etc.: Werner Söderström, 1977), 182.

⁷⁰³ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 321–23; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 208–9; Paasikivi päevikuissekanne kohtumisest Mannerheimiga 28.9.1939, Paasikivi, „*Ei Pienillä ole mitään turvaa*“, 334.

⁷⁰⁴ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 206.

Uuesti arutati Rootsis Ahvenamaa küsimust juba seoses Erkko järelpärimisega ja siis oli Soomel juba käes kutse Moskvasse. Kuna Erkko küsimuste sõnastus tekitas mõnedes valitsuse liikmetes kahtlust, kas soomlased ikka tõesti tahavad Rootsi vägesid Ahvenamaale, siis paluti Erkkol esitada konkreetset sõnastatud abipalve. Kuid kuna seoses kutsega Moskvasse oli olukord vahepeal muutunud, siis pidas Erkko nüüd vajalikuks paluda Rootsil saata väed mitte ainult Ahvenamaale, vaid ka Põhja-Soome. Selliselt täiendatud abipalve kattus peaaegu täpselt Mannerheimi programmiga. Selles sisaldus palve tarnida sõjavarustust, teha koostööd Ahvenamaa kaitsmisel ja saada sõjalist abi. Siiski arvasid Rootsi sõjaväelased, kellega Erkko eelnevalt nõu pidas, et Ahvenamaa asjale ei tule kasuks kui siduda see ülejäänud Soome kaitsmisega ja lõpuks läks tee peale, et Rootsi osutaks sõjalist abi ainult Ahvenamaal.⁷⁰⁵

Sõjaväelaste nõuanne oli põhjendatud, sest isegi mõte, et Rootsi võiks osaleda ainult Ahvenamaa kaitsmisel, tekitas Rootsis teravat vastuseisu. Vastavalt Rootsi põhiseadusele tuli enne tähtsamaid välispoliitilisi otsuseid konsulteerida kuninga eesistumisel tegutseva välisasjade nõukoguga (*Utrikesnämnd*), kuhu kuulusid suuremate parteide juhid ja parlamendi väliskomisjoni liikmed. Parteide juhid omakorda konsulteerisid parteide niinimetatud usaldusnõukogudega, mis koosnesid vastava partei parlamendi liikmetest, kellele võis usaldada tundlikku teavet. Oktoobris 1939 arutati Erkko küsimusi ja Rootsi võimalusi Soomet toetada põhjalikult nii valitsuses, usaldusnõukogudes kui ka välisasjade nõukogus. Parteide usaldusnõukogudes käis omakorda olukorda selgitamas Rootsi kaitseväge juhataja lähimaks nõuandjaks tõusnud kindral Rappe, kes oli tuntud oma soomesõbralike vaadete poolest. Rappe selgitas parlamendi liikmetele, et kui Nõukogude Liit saab enda valdusse Ahvenamaa, siis on Rootsil väga raske ennast kaitsta. Rappe arvates tõlgendas Nõukogude Liit passiivsust nõrkusena ja sellepärast tuleks Ahvenamaal kohe tegutseda. Soome väljavaateid hindas Rappe headeks, juhul kui ta saab abi, sest piirile rajatud kaitseliin oli tugev ja Soome maastiku tõttu oli Nõukogude Liidul raske oma ülekaalu maksma panna. Rappe käis esinemas kõigi nelja suurema partei usaldusnõukogudes. Nende nelja partei käes oli kokku 95% parlamendikohtadest.⁷⁰⁶

Välisasjade nõukogu koosolek ja Rootsi parteide suhtumine

Parteide informeeritud liikmete suhtumise põhjal saab panna kokku pildi, kuidas suhtusid Rootsi parlamendiparteid Soome toetamise küsimusse Moskva läbirääkimiste ajal oktoobris 1939. Konkreetset olid arutuse all Erkko abipalves sisaldunud Mannerheimi programmi punktid: 1) Rootsi osalemine Ahvenamaa kaitsmisel; 2) sõjavarustuse tarnimine Soomele. Sotsiaaldemokraatide arvamused võib jagada kaheks. Välisminister Sandler esindas seisukohta, et Rootsi huvides

⁷⁰⁵ Wahlbäck, 218–19.

⁷⁰⁶ Wahlbäck, 28, 213; Ohto Manninen, *Toteutumaton valtioliitto: Suomi ja Ruotsi talvisodan jälkeen* (Helsinki: Kirjayhtymä, 1977), 33; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 1872.

oli anda „sobival hetkel Soomele kinnitus solidaarsusest“.⁷⁰⁷ Sandler rõhutas, et mitte kunagi pole olnud juttu Rootsi sõjalisest abist mujal kui Ahvenamaal ja et Rootsi osalemine Ahvenamaa kaitsmisel oli vähem riskantne võrreldes sellega kui lastakse asjadel lihtsalt minna omasoodu.

Kui jätame Rootsi huvide kaitsmise Soomele, oleme öelnud hüvasti kõikidele põhjamaise poliitikaga seotud lootustele.⁷⁰⁸

Teistsugust seisukohta esindas peaminister Hansson, kes küll nõustus, et venelastele mõjuks heidutavalt kui Rootsi saadaks oma väed Ahvenamaale, kuid pidas sellise sammuga kaasnevat riski liiga suureks.

Kui nüüd saata vägesid, võib see kaasa tuua ettearvamatuid tagajärgi. Seda võidakse tõlgendada mitte ainult demonstratsioonina Soome poolt, vaid ka Venemaa vastu. Meiepoolne vaoshoitus tähendaks niivõrd suurt rahu säilitamise võimalust, et ma ei ole valmis pooldama vägede saatmist. Minu seisukoht on, et Rootsi ei peaks saatma vägesid Ahvenamaale.⁷⁰⁹

Peaministri arvates tuli Soome toetamisele suhtuda väga kainelt ja Rootsi võiks kaaluda ainult materiaalse abi andmist.⁷¹⁰

Teise valitsuspartei, Põllumeeste Liidu (*Bondeförbundet*) kohta on tunduvalt vähem teavet, kuid ka seal esines neid, kes pooldasid otsustavat tegutsemist: „Ahvenamaad puudutavad rünnakud või nõudmised tuleb tõrjuda“, kui ka neid, kelle arvates ei peaks saatma vägesid Ahvenamaale, kui seda just „eriliselt ei ohustata“. Samas toetati Soomele materiaalse abi andmist. Suurimas opositsiooniparteis, konservatiivses Üldises Valimisliidus (*Allmänna valmansförbundet*), toetas valdav enamus parteijuhi Gösta Bagge positsiooni. Bagge arvates ei saanud Rootsi sekkuda sõjaliselt mujal kui Ahvenamaal, sest selleks oli Rootsi liiga viletsalt relvastatud. Kuid Ahvenamaal tuli sekkuda, isegi vaatamata ohule, et Rootsi võidakse tõmmata kaasa Soome ja Nõukogude Liidu vahelisse sõtta – sest Ahvenamaa oli Rootsile eluliselt tähtis. Bagge pooldas ka Soomele abi andmist relvade ja muu sõjavarustuse kujul. Üksikud eriarvamused olid parteikaaslastel väljendasid kartust, et riskid on liiga suured, sest Rootsi on halvasti relvastatud ja Nõukogude Liidu ärritamine võib tuua kaasa Poola saatuse. Teise opositsioonipartei, liberaalse Rahvapartei (*Folkpartiet*) positsioon kattus nende sotsiaaldemokraatidega, kes pooldasid Soomele materiaalse abi andmist, kuid olid vastu kõikidele sammudele, millega kaasnes risk sattuda sõtta.⁷¹¹

Pole põhjust eeldada teisiti kui et informeeritud valitsuse ja parlamendi liikmed esindasid õigesti Rootsi avalikku arvamust, sest mingil muul moel ei olnudki avalikul arvamusel võimalik mõjutada otsuseid, mida ei saanud käsitleda avalikult ei ajakirjanduses ega ka parlamendis. Erkko poolt esitatud abipalvet

⁷⁰⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 214.

⁷⁰⁸ Wahlbäck, 220, 223.

⁷⁰⁹ Wahlbäck, 220–21.

⁷¹⁰ Wahlbäck, 214.

⁷¹¹ Wahlbäck, 213–214, 220–222.

arutati 12. oktoobril 1939 välisasjade nõukogu koosolekul ja kui summeerida arutelu käigus väljendatud arvamused, siis on tulemus selline nagu on toodud tabelis 7 (vt lk 200–201). Tabel ei saa pretendeerida parlamendiistungite protokollidega võrreldavale täpsusele, sest koosolekul ei hääletatud ega langetatud ühtegi otsust, ja mitte kõiki arutelu käigus väljendatud seisukohti ei esitatud ühemõtteliselt sõnastatud kujul. Kuid pole põhjust kahelda, et olulises osas näitab tabel õigesti informeeritud rahvaesindajate arvamuste jaotumist oktoobris 1939. Kuna välisasjade nõukogu koosolekul osalenud poliitikute parteiline kuuluvus peegeldas valmistel rahvalt saadud mandaati, siis pole üllatav, et tulemused peaaegu kattuvad kui kaaluda arutelu käigus väljendatud arvamused läbi parlamendikohtade jaotusega. Seda enam on põhjust pidada tulemust usaldusväärseks ja avalikku arvamust õigesti peegeldavaks, sest välisasjade nõukogu mõte oligi olla miniparlamentiks selliste küsimuste arutamisel, mida nende tundliku iseloomu tõttu ei saanud avalikult käsitleda.

Tabelis 7 toodud välisasjade nõukogu koosoleku kokkuvõtte näitab selgelt, et ainult väike vähemus pooldas positiivset vastust Erko abipalvele ja Rootsi vägede saatmist Ahvenamaale. Peaminister Hansson ei eksinud, kui ütles, et sellist ühtset arvamust, mis toetaks Rootsi osalemist Ahvenamaa kaitsmisel, ei eksisteerinud:

Arvan, et seda ei ole rahva seas, vaid ainult mõnedes Soomest huvitatud ringkondades.⁷¹²

Ka Paasikivil oli õigus, kui ta nimetas Mannerheimi programmi kolmandat punkti – sõjalist liitu Rootsiga – utoopiaks. Sest isegi Sandleri ettepanek, et Rootsi laevad osaleksid ennetava abinõuna Ahvenamaa kaitseplaanis ettenähtud mineerimises, ei leidnud enamuse toetust. Selle asemel oldi nõus andma Soomele miine. Enamik Rootsi avalikku arvamust esindavatest poliitikutest ei soovinud osaleda üheski tegevuses, mida oleks võidud tõlgendada Soome ja Rootsi sõjalise koostööna. Umbes pooled oli valmis toetama sõjalist sekkumist Ahvenamaa kaitseks ainult juhul, kui oht puudutas vahetult Ahvenamaad ehk Rootsi enda huviseid, ja umbes pooled olid ka sellisel juhul kahtleval seisukohal. Paasikivil oli samuti õigus, kui ta nimetas Ahvenamaa kaitseplaani osas saavutatud kokkulepet ebapiisavaks. Vastavalt Ahvenamaa kaitseplaanile sõltus Rootsi abi Soome abipalvest ja Rootsi otsusest, mitte ei käivitunud sõjaohu korral automaatselt. Sõjaohu oli oktoobris 1939 reaalne, samuti oli olemas Soome abipalve, kuid mida ei järgnenud, oli Rootsi otsus.

⁷¹² Wahlbäck, 221.

Tabel 7: Välisajajade nõukogu 12.10.1939 koosolekul väljendatud seisukohtade kokkuvõte ⁷¹³

		Pooldab ennetavalt Ahvenamaa vete mineerimist		Pooldab ennetavalt vägede saatmist Ahvenamaale		Pooldab vägede saatmist ainult juhul kui eksisteerib vahetu oht Ahvenamaale		On vastu vägede saatmisele Ahvenamaale kui sellega kaasneb sõjaohu		Pooldab relvastuse ja muu materiaalse abi andmist Soomele	
	12.10.1939 koos-olekul osalejate arv	Esindab antud seisukohta	Osakaal oma parteis	Esindab antud seisukohta	Osakaal oma parteis	Esindab antud seisukohta	Osakaal oma parteis	Esindab antud seisukohta	Osakaal oma parteis	Esindab antud seisukohta	Osakaal oma parteis
Sotsiaaldemokraadid	10	5	50%	1	10%	4	40%	5	50%	10	100%
Põllumehed	2	0	0%	0	0%	1	50%	1	50%	2	100%
Konservatiivid	4	3	75%	1	25%	2	50%	1	25%	4	100%
Liberaalid	2	0	0%	0	0%	0	0%	2	100%	2	100%
Kokku	18	8		2		7		9		18	

⁷¹³ Tabel on koostatud 12.10.1939 *Utrikesnämnd* koosoleku protokolli põhjal selliselt nagu seda on refereerinud Krister Wahlbäck ja arvestades tema tõlgendusi – vt Wahlbäck, 219–25.

Tabel 7: järg

		Pooldab ennetavalt Ahvenamaa vete mineerimist	Pooldab ennetavalt vägede saatmist Ahvenamaale	Pooldab vägede saatmist ainult juhul kui eksisteerib vahetu oht Ahvenamaale	On vastu vägede saatmisele Ahvenamaale kui sellega kaasneb sõjaohu	Pooldab relvastuse ja muu materiaalse abi andmist Soomele	
	Kohti parlamendis	12.10.1939 koosolekul osalajate arvuga kaalutult Parlamendikohitadega kaalutult	12.10.1939 koosolekul osalajate arvuga kaalutult Parlamendikohitadega kaalutult	12.10.1939 koosolekul osalajate arvuga kaalutult Parlamendikohitadega kaalutult	12.10.1939 koosolekul osalajate arvuga kaalutult Parlamendikohitadega kaalutult	12.10.1939 koosolekul osalajate arvuga kaalutult	Parlamendikohitadega kaalutult
Sotsiaaldemokraadid	49%	28%	6%	22%	28%	56%	49%
Põllumehed	16%	0%	0%	6%	6%	11%	16%
Konservatiivid	19%	17%	6%	11%	6%	22%	19%
Liberaalid	11%	0%	0%	0%	11%	11%	11%
Kokku	95%	44%	11%	39%	50%	100%	95%

Mannerheimi programmi seisukohalt oleks Rootsi osalemine Ahvenamaa kaitsmisel aidanud täita kahte eesmärki: 1) tagada, et üle Põhjalahe kulgevad varustused ei langeks vaenuliku riigi kontrolli alla; 2) luua sõjalise koostöö pretsedent lootuses, et koostöö laieneb hiljem ka mujale Soome territooriumile ja sillutab teed sõjalisele liidule. Olulisem oli teine eesmärk, sest korralikult kindlustatud Ahvenamaa kaitsmisega oleks Soome ka ise hakkama saanud. Ka võimalik heidutav mõju tulenes pigem sõjalise koostöö pretsedendist kui varustuste kaitsmisest.⁷¹⁴ Rootsi informeeritud poliitikute kaudu väljendunud avalik arvamus näitas oktoobris 1939, et lisaks Mannerheimi programmi kolmandale punktile ei olnud ka teisel punktil eeldusi täituda, eriti mis puudutas loodetud heidutavat mõju. Just heidutavat mõju pidas silmas ennetava sõjalise sekkumise kõige suurem pooldaja välisminister Sandler, kui ta ütles pärast 12. oktoobri koosolekut, et „härrad saavad teha Soomele vähemalt selle teene“, et vaikivad asjast. Sandler ise tegi koosolekuga samal päeval Soomele teene sellega, et veenis kuningat kutsuma Põhjamaade riigipäid Stockholmissse, et Soomele vähemalt moraalset toetust avaldada.⁷¹⁵

Sandler kuulus 10% vähemuse hulka, seevastu enamuse jaoks ei kaalunud võimalik heidutuse mõju üles heidutusega kaasnevaid riske – isegi mitte juhul, kui nende huvid piirdusid ainult Ahvenamaaga. Lisaks ei olnud umbes pooled informeeritud poliitikut üldsegi veendunud selles, et Ahvenamaa oli Rootsi jaoks niivõrd oluline nagu väitsid Rootsi sõjaväejuhid. Pigem nõustuti kaitseminister Per Edvin Sköldiga, kes ütles, et Rootsi elas üle esimese maailmasõja, kui Venemaa käes olid nii Ahvenamaa kui ka Soome, ja tõenäoliselt elaks üle ka teise.⁷¹⁶ Kokkuvõttes käitusid Rootsi avalikku arvamust esindavad poliitikut täpselt selliselt nagu nad vangide dilemma kohaselt pididki käituma.

Ainult Mannerheimi programmi esimene punkt – relvade ja muu sõjavarustuse saamine Rootsist – leidis üksmeelset toetust, sest sellega ei kaasnenud samasuguseid riske nagu programmi teiste punktidega. Et 12. oktoobri koosolekul kujunesid arvamused just sellisteks nagu nad kujunesid, ei tulnud valitsuse liikmetele üllatusena. Sandler pidas vajalikuks juba 6. oktoobril Erkkot hoiatada, et Soomel ei maksa arvestada Rootsi osalemisega Ahvenamaal. Samuti andis valitsus loa Soomele 12 õhutõrjekahuri ja 24 tankitõrjekahuri saatmiseks juba enne 12. oktoobri koosolekut. Rootsi valitsuse suhtumine oli võrreldes varasemaga täielikult muutunud: tegutseti kiiresti ja ilma kooskõlastustesse takerdumata. Rong kahuritega läks teele enne, kui jõuti vormistada ametlik kuninga allkirjaga paber. Eelnevalt suure vaeva ja piinarikka aeglusega koostatud plaanidest ei olnud mitte mingisugust kasu, sest Soomele relvade saatmine toimus nendest täiesti lahus. Plaanidest olulisem oli see, et veel enne kui Paasikivi saabus läbirääkimisteks Moskvasse, jõudis Rootsist kohale oluline täiendus Soome kaitsevõimele: 24 tankitõrjekahurit tähendas umbes 50%-list ja 12 õhutõrjekahurit

⁷¹⁴ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 153, 231.

⁷¹⁵ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 225.

⁷¹⁶ Wahlbäck, 217.

umbes 10%-list lisa olemasolevale.⁷¹⁷ On õigustatud küsida, kas Rootsi oleks saatnud Soomele kahureid ka ilma Põhjamaade orientatsioonita? Kindlat vastust pole sellele võimalik anda ja see oligi põhjus, miks Mannerheimi eesmärgiks oli tagada relvastuse ja muu sõjavarustuse tarned lepingutega.

Riigi kuvand ja kaitsetahe

Kindel võib olla selles, et ilma Põhjamaade orientatsioonita ei oleks 18. oktoobril 1939 kõikide Põhjamaade riigipead, sealhulgas ka Soome president, Stockholmi kogunenud. Erinevalt valitsuses, parteide usaldusnõukogudes ja välisasjade nõukogus toimunud aruteludest, millest Rootsi avalikkus mitte midagi ei teadnud, oli ajakirjandusel võimalik riigipeade konverentsi avalikult kajastada ja selle käigus demonstreerida avaliku arvamuse toetust Soomele. Ilmselt see oligi Sandleri algatuse peamine eesmärk.⁷¹⁸ Sandleri algatusel toimunud konverents pakkus ka Soome ajakirjandusele hea võimaluse kirjutada millestki positiivsest. Alates septembri lõpust oli Soome ajakirjandus põhjalikult kajastanud sündmusi Eestis: kuidas sõlmiti baasideleping, kuidas Eestist lahkusid baltisakslased ja kuidas Eestisse sisenesid Nõukogude väed. Seejuures oldi väga ettevaatlikud oma-poolsete hinnangute andmisega ja välditi igasuguseid vihjeid nagu võiks Nõukogude Liidul olla sarnaseid kavatsusi ka Soome suhtes.⁷¹⁹ Selle asemel avaldati Rootsi lehtede arvamusi. Näitena võib tuua Stockholms-Tidningeni juhtkirja, mille Helsingin Sanomat ära trükkis. Selles olid laused:

Meil rootslastel tuleb eestlaste vanade sõpradena neile kaasa tunda saatuse pärast, mis seda vaprat vabariiki ähvardab ilma tema oma süüta [...] Olukord asetab endisest suuremaid nõudmisi meie ja teiste Põhjamaade valvsale erapooletusele. Sellises olukorras äratab rahulolu teadmine, et Soome poliitikat juhitakse kindlakäeliselt ja usaldusväärselt vastavalt samale liinile nagu meie oma.⁷²⁰

Selleks liiniks tuleb pidada äärmuslikku erapooletust Põhjamaade hulka mittekuuluvate riikide suhtes. Kuigi Eesti baasideleping pidi olema Soome jaoks esimene suurusjärgu sündmus, läks Helsingin Sanomatel mitu päeva aega, et selle kohta juhtkirjas arvamust avaldada. Samal päeval, kui trükiti ära Stockholms-Tidningeni juhtkiri, mainiti Eestit möödaminnes juhtkirjas, mis oli pühendatud Poola jagamisele. Selles väljendati siirast muret „vennasmaa Eesti“ saatuse pärast. Kui mitu päeva hiljem avaldas Helsingin Sanomat eraldi Eesti sündmustele pühendatud juhtkirja, siis oli see kirjutatud kaine reaals poliitilise analüüsi vormis

⁷¹⁷ Wahlbäck, 212, 215–216, 310–311; *Talvisodan historia 1*, 169, 182.

⁷¹⁸ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 225.

⁷¹⁹ Ainsaks erandiks oli IKL-i leht – vt Sinikka Wunsch, „Suomi ei ole mikään Baltian maa.“ Suhtautuminen Baltian maihin suomalaisten sanomalehtien poliittisessa kirjoittelussa 1939–1940“, Kari Alenius, Anita Honkala ja Sinikka Wunsch, toim. *Itämeren itäläidalla: näkökulmia identiteetin ja yhteistyön historiaan*, Studia Historica Septentrionalia nr 48 (Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2006), 51.

⁷²⁰ *Helsingin Sanomat* 30.9.1939, 8.

nagu käiks jutt mõnest kaugel asuvast riigist, millel ei ole Soomega mitte mingisugust pistmist.⁷²¹ Vaevalt sai Soomes olla mõnda teist lehte, mis oleks veelgi täpsemalt esindanud Soome välisministri vaateid, kui talle endale kuuluv Helsingin Sanomat.⁷²²

Teesklemine, nagu ei saaks Eesti sündmused kuidagi Soomet puudutada, lõppes 8. oktoobril, kui lehtedes avaldati kaks napisõnalist, kuid olulist teadet. Esimeses anti teada, et reservväelasi on kutsutud kordusõppustele ja teises, et Nõukogude valitsus on esitanud Soomele kutse saata oma esindajad Moskvasse arutama „poliitilise ja majandusliku iseloomuga küsimusi“.⁷²³ Kutse Moskvasse tuli juba 5. oktoobril, kuid ajakirjandusele teatati sellest alles 7. oktoobri õhtul. Vahepeal jõudis valitsus asutada riikliku infoagentuuri, mille ülesandeks sai hoolitseda, et ajalehtede ja raadio tegevus ei läheks vastuollu „riigikaitse ja erapooletuse huvidega“. Kui ajalehtedele edastati info, et ka Soome on kutsutud Moskvasse läbirääkimistele, siis rõhutati, et seda ei tohi esitada paanikat tekitaval viisil. Võrreldes reaktsiooniga, mida põhjustas 5. oktoobri teade suhkru normeerimisest, ei tekitanudki see mingit paanikat. Mis muutus, oli ajakirjanduse suhtumine – vähemalt saab seda väita Helsingin Sanomate põhjal. Kui varem võeti Eestis ja teistes Balti riikides toimuva kohta pigem passiivne positsioon ja püüti jätta muljet, et kõik see ei puuduta Soomet, siis nüüd võeti aktiivne hoiak ja asuti põhjendama, miks on Soome Baltimaadega võrreldes täiesti erinevasse kategooriasse kuuluv riik.⁷²⁴

Samal päeval, kui Helsingin Sanomat avaldas ametliku teate Moskva kutse kohta, esitati juhtkirjas rida argumente, et lükata ümber „mõnedes välismaa ajalehtedes esinenud Soome riigi asendit puudutavad võrdlused“. Kuigi juhtkirjas ühtegi riiki nimepidi ei nimetatud, võib esitatud argumentide põhjal arvata, kellega Helsingin Sanomate arvates Soomet võrrelda ei saanud. Esiteks, rahvuslik argument: Soomel ei ole „riiklikku terviklikkust nõrgestavaid sisemisi konflikte“ – ilmselt nagu olid Tšehhoslovakkial. Teiseks, geograafiline argument: Soomel ei ole „midagi tegemist maailmasõja võitjate määratud suuremal või vähemal määral kunstlike piiridega“ – ilmselt nagu olid Poolal. Kolmandaks, ajalooline argument: „teadaoleva ajaloo vältel on Soome saanud nautida laialdasi enesemääramisõigusi, ka siis, kui ta riikliku ajaloo mõnedes varasemates etappides on olnud formaalselt liidetud mõne võõra riigi koosseisu“ – ilmselt erinevalt Eestist ja Lätist. Ja neljandaks, poliitiline argument: Soome on „järjest tihedamas koostöös samal erapooletuse positsioonil olevate teiste Põhjamaadega“ – ilmselt samuti erinevalt Eestist ja Lätist. Soome demokraatlikkust ei peetud vajalikuks rõhutada mitte üheski seoses. Toetudes esitatud argumentidele väideti juhtkirjas, et Soome positsioon suveräänse riigina on

⁷²¹ *Helsingin Sanomat* 3.10.1939, 4.

⁷²² Aaro Pakaslahti, *Talvisodan poliittinen näytelmä: UM:n poliittisen osaston päällikön päiviä ja öitä* (Porvoo, Helsinki: Werner Söderström, 1970), 101–2.

⁷²³ *Helsingin Sanomat* 8.10.1939, 7, 11.

⁷²⁴ *Helsingin Sanomat* 5.10.1939, 3, 7.10.1939, 3; Sampo Ahto, *Talvisodan henki: mielialoja Suomessa talvella, 1939–1940* (Porvoo etc.: WSOY, 1989), 28–30, 32.

niivõrd vaieldamatu ja kindel, et selle kõigutamiseks ei sobi ükski nendest põhjendustest, mille alusel on viimasel ajal mõnedes teistes Euroopa osades viidud ellu ümberkorraldusi mõjusfäärides. Soome asend iseseisva riigina on maailma üldsuse silmis kinnistunud.⁷²⁵

Ilmselt jälle erinevalt Eestist ja Lätist. Juhtkiri lõppes kinnitusega, et Soome rahva tahe kaitsta „kõikide meetoditega“ oma erapooletust ja puutumatust on „kõikumatu“ – ilmselt erinevalt Tšehhoslovakkias, Eestist ja Lätist.⁷²⁶

Helsingin Sanomate argumentidele ei ole midagi ette heita. Need vastasid tõele. Soome kuvand iseseisva riigina oligi teistsugune kui näiteks Eestil. Augustis 1939 kogunes Euroopa väikeriikide niinimetatud Oslo-rühm Belgia kuninga kutsel Brüsselisse konverentsile.⁷²⁷ Võeti vastu pöördumine Euroopa suurriikide juhtidele, et nad austaksid väikeriikide õigusi ja teeksid kõik, et vältida sõda. Saatuse irooniana avaldati väikeriikide pöördumine sama päeval, kui ajalehtede peaudiseks oli Moskvast alla kirjutatud Molotovi-Ribbentropi pakt. Soome välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Aaro Pakaslahti nimetas Brüsseli konverentsi „tähtsusetuks“ ja selle tulemust „tühjemast tühjemaks“. Kuid erinevalt Soomest ei olnud Eestil, Lätil ja Leedul asja isegi mitte sellisele konverentsile.⁷²⁸

Mis puutub kaitsetahtesse, siis reageeriti Soomes vastavalt sellele, kuidas muutus julgeolekuolukord. Kui märtsis 1939 marssisid Saksa väed Prahasse ja Tšehhoslovakkia riik likvideeriti, siis ei olnud enam küsimus Saksa rahva ühendamises, vaid 7-miljonilise tšehhi rahva iseseisvuse hävitamises. Tšehhide saatust mõjus šokeerivalt kõikidele Euroopa väikerahvastele, sealhulgas ka soomlastele. Kõige valusamalt riivas ülekohus rahvuslikult meelestatud noorte õiglustunnet. Aprillis 1939 tuli Akadeemiline Karjala Selts (*Akateeminen Karjala-Seura, AKS*) kui Soome üks kõige rahvuslikumaid organisatsioone avalikult välja algatusega, milles pakuti kaitseministeeriumile tudengite ja kooliõpilaste abi Karjala kannase piirikindlustuste väljaehitamiseks. Ettepaneku kohaselt oleksid tudengid ja kooliõpilased nõus tegema suvevaheajal 2–4 nädalat tasuta tööd, kui kaitseministeerium hoolitseks transpordi, majutuse, toidu ja töövahendite eest. Sellisel viisil oleks kaitseministeeriumi käsutuses terve suve jooksul pidevalt 1000-pealine tasuta tööjõud. Kaitseministeerium võttis tudengite pakkumise kiiresti vastu. Lisaks kutsus AKS kõiki üles annetama ühe päeva palka piirikindlustuste ehitamise rahastamiseks. Põhimõtteliselt samasugusel moel reageeriti 1939. aasta märtsi sündmustele ka Poolas. Täiendavate kaitsekulutuste rahastamiseks kuulutati välja siseriiklik laen ja laenule toetuskampaania korraldamiseks moodustati kõiki poliitilisi jõude ühendav komitee.⁷²⁹

⁷²⁵ *Helsingin Sanomat* 8.10.1939, 10.

⁷²⁶ Samas.

⁷²⁷ Konverentsil osalesid Belgia, Madalmaad, Luksemburg, Taani, Norra, Rootsi ja Soome.

⁷²⁸ *Helsingin Sanomat* 24.8.1939, 5; Pakaslahti, *Talvisodan poliittinen näytelmä*, 85–86.

⁷²⁹ *Helsingin Sanomat* 1.4.1939, 9, 3.4.1939, 1, 4.4.1939, 3.

Aprillis 1939 kiitis Helsingin Sanomat oma juhtkirjas üliõpilaste algatuse heaks, kuid väljendas kahtlust, kas riigikaitset puudutava ettepaneku avalikustamine ikka oli hea mõte.

Riigi huvide seisukohalt on peetud paremaks, kui sõjalise iseloomuga küsimusi avalikustatakse vastavate sõjaliste organite poolt. Selline avalikustamine nagu nüüd on saanud käsilolevale plaanile osaks, on kahtlemata vajalik, et anda asjale tõuget ja saavutada sellele toetust rahva seas. Kuid omaalgatuslikkusega võidakse tekitada ka raskusi riigiasjade eest vastutavatele isikutele ja sageli kahjustada ka asja ennast, mida üritatakse ajada. Ei ole pealegi esimene kord kui nooruse innukusega tegutsevad ringkonnad sekkuvad meil asjadesse, mis kuuluvad ametiisikutele.⁷³⁰

Oktoobris 1939, pärast riikliku infoagentuuri asutamist, ei olnudki enam mõeldav, et keegi oleks saanud avalikustada riigikaitset puudutavaid algatusi ilma ametiisikutega kooskõlastamata. Kuid selleks ei olnud ka vajadust. Ametiisikute algatusi jätkus ajalehtedele avaldamiseks enam kui piisavalt. Samal päeval kui lehtedes ilmusid lood sellest, kuidas mitu tuhat inimest oli kogunenud Helsingi raudteejaama Paasikivit Moskvasse saatma, anti pealinna elanikele teada, et linnas toimub pimendamissoõppus, mille käigus kontrollitakse õhuhäire sireene. Järgmisel päeval kui lehed kirjutasid sellest, kuidas ka Terijoele olid kogunenud inimesed Paasikivit tervitama, avaldati siseminister Kekkoneni plaan 129 000 inimese vabatahtlikuks evakueerimiseks Helsingist. Samal päeval kui Paasikivil oli Moskvas esimene kohtumine, teatati Helsingi elanikele, et linna koolid peatavad ajutiselt tegevuse ja panevad oma ukseid kinni. Samuti anti teada, et Helsingis alustatakse tsiviilkaitseotstarbeliste kaevikute kaevamist.⁷³¹ Helsingin Sanomate 8. oktoobri juhtkirjas esitatud argument Soome rahva „kõikumatus“ kaitsetahtest vastas tõele ja kellelgi ei saanud jääda selles osas kahtlusi. Norra Aftenposten kirjutas:

Soome suhtub olukorda peaaegu hirmutava tõsidusega. Maa ja rahvas paneb enda kaitseks kõik mängu. Ei tule kõne allagi alistuda, vaid võideldakse lõpuni.⁷³²

Pole kahtlust, et Soome rahva kaitsetahtele mõjusid positiivselt ka ajalehtedes avaldatud kirjutised sellest, kuidas Soomele maailmas toetust avaldatakse ja kuidas Soome kaitseks välja astutakse. Sealjuures rõhutati, et maailma avaliku arvamuse suhtumine Soomesse oli erinev võrreldes Baltimaadega. See vastas suurel määral tõele, eriti mis puudutas Ameerika Ühendriike ja Põhjamaid. Näitena võib tuua Timesi 14. oktoobri juhtkirja, mille Helsingin Sanomat ära trükkis:

On väljaspool kahtlust, et need väikesed Balti riigid, mis näitasid pärast eelmist sõda üles põikpäist kangelaslikkust tõrjudes nii Saksa kui ka bolševike domineerimiskatseid, säilitavad oma iseseisvuse kogu oma tavapärase vaprusena, ja neil on Lääne demokraatiade ja Ühendriikide näol sõbrad, kelle poolehoid ja toetus

⁷³⁰ Helsingin Sanomat 4.4.1939, 4.

⁷³¹ Helsingin Sanomat 10.10.1939, 2, 5, 11.10.1939, 3, 12.10.1939, 3.

⁷³² Helsingin Sanomat 16.10.1939, 4.

ei jää pikas plaanis ilma tulemusteta. Soome juhtumi puhul, mis on mõnevõrra nendest erinev, on Lääne diplomaatilisel toetusel, koos soomlaste endi resolutsuse suhtumisega, selgelt juba olemas märkimisväärne mõju. [...] Soome peab ennast seotuks pigem Skandinaavia kui Balti riikide rühmaga, ja tal on ustavad sõbrad Rootsi, Norra ja Taani näol. Nende Põhjala riikide esindajad on esinenud ühiselt Kremlis Soome toetuseks [...] ja Ameerika suursaadikut instrueeriti eriliselt Washingtonist, et ta võtaks ette harvaesineva sekkumise Euroopa asjadesse samal eesmärgil. [...] Soomel on eriline koht Ameerika südames selle eest, et ta ei ole kunagi jättnud tasumata eelmise sõja ajal võetud laenu.⁷³³

Soomele, kes erinevalt teistest Euroopa riikidest ei jättnud tasumata ühtegi 1919. aastal võetud laenu tagasimakset, sai tõesti USA-s osaks suur avalikkuse tähelepanu. Juunis 1939 avaldas New York Times fotoga uudise sellest, kuidas „kino-kroonika kaamerate surina ja sähvivate välklampide saatel“ andis Soome saadik rahandusminister Morgenthaule üle tšeki 160 693 dollarile, mis oli Soome sõjavõla poolaasta makse. Kui Ameerika suursaadik käis Kremlis üle andmas president Roosevelti Soome toetuseks kirjutatud kirja, siis ei jättnud ta samuti mainimata, et Soome on usaldusväärse laenumaksjana pälvinud ameeriklaste lugupidamise.⁷³⁴

Kaitsetahte seisukohalt pidid siiski kõige olulisemad olema teated Põhja-maade ja eriti Rootsi toetusest. Times kirjutas Soome väljavaadete kohta, et kui Nõukogude Liit rahuldub Soome lahe saartega, siis jõutakse tõenäoliselt kokkuleppele, kuid vastasel korral ei lähe Soomega sama lihtsalt nagu Balti riikidega.

On muidugi võimalik, et Nõukogude valitsus soovib järeleandmisi, mis annaks neile Soome üle samasuguse kontrolli nagu nad on saavutanud Balti riikides. Siiski usutakse, et neil saab olema raskem sundida Soomet kuuletuma, eriti kui Skandinaaviamaad peaksid Soomet toetama. Tähelepanu on juhitud sellele, et Soome on keeruline riik, kuhu maavägedega sisse tungida, kuigi muidugi mõista on tema linnad ja tööstuspiirkonnad kaitsetud õhuvägede eest.⁷³⁵

Samas võttes kirjutas ka Manchester Guardian, mis jõudis Helsingin Sanomate vahendusel ka Soome lugejateni:

Ei ole päris selge, kas Soome osutab relvastatud vastupanu. Vaevalt, et see võiks päästa Venemaa himustatud saari, sest tema laevastik on üsna väike, kuid ta võiks olla suuteline osutama vastupanu maa kaudu sissetungijale, kuigi tal ei ole märkimisväärseid õhujõude ega rasket relvastust. Kui Rootsi tuleb Soomele appi, siis ta võib isegi ründaja tagasi lüüa, kuid osutab igal juhul väga tugevat vastupanu.⁷³⁶

⁷³³ *The Times* 14.10.1939, 9; *Helsingin Sanomat* 14.10.1939, 9.

⁷³⁴ Riitta Hjerppe ja Vappu Ikonen, „‘The only honest thing to do’ – sotavelat, Suomi ja Hooverin moratorio 1931“, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* Vol. 91, nr 1 (1995): 15–28; *The New York Times* 6.6.1939, 5; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 242.

⁷³⁵ *The Times* 11.10.1939, 8.

⁷³⁶ *Helsingin Sanomat* 14.10.1939, 9.

Oma Põhjamaade solidaarsusele pühendatud juhtkirjas kirjutas Helsingin Sanomat:

Kui mõnel pool ei ole teatud põhjustel siia maani olnud soovi tunnustada meid osana vabast, iseseisvast Põhjalast, vaid on arvatud, et meid saab käsitleda põhjamaisest ühendusest lahus, siis pärast neid avaldusi ei tohiks olla vähimatki teadmatust sellest, et Skandinaaviamaad ise peavad Soomet niivõrd lahutamatult Põhjala erapooletute riikide rühma kuuluvaks, et kõik see, mis juhtub Soomega, loetakse kõige lähemalt puudutavat ka neid ennast.⁷³⁷

Põhjamaade riigipeade konverents ja Nõukogude vägede sissemarss Eestisse

Tsiteeritud artiklite avaldamise ajal oli Põhjamaade solidaarsuse kõrgpunkt veel alles ees. See saabus 18. ja 19. oktoobril kui Rootsi kuninga kutsel kogunesid Stockholmi kõikide Põhjamaade riigipead. Sündmus pakkus ajakirjandusele suurepärase võimaluse avaldada suurte pealkirjade ja uhkete fotodega varustatud reportaaže. Ajakirjanikud ei jätnud mainimata, et kui eelmise maailmasõja ajal peeti sarnaseid konverentse, siis osalesid nendel ainult Taani, Rootsi ja Norra kuningad, kuid nüüd oli osalejate hulgas võrdväärseks ka Soome president. Hiljem viidatigi konverentsi lõppdeklaratsioonis esimese maailmasõja aegsele koostööle kui eeskujule ja lubati uue sõja ajal järgida sedasama „1914–1918. aasta sõja ajal tiheda koostöö abil edukalt ellu viidud tegevusliini.“ Kuna üritus oli korraldatud Soome toetuseks, siis oli president Kallio selle peakangelane. Helsingin Sanomate reporter kirjutas, kuidas 100 000 inimest olid tulnud Stockholmi tänavatele Soome presidenti tervitama ja kuidas rahva seast kõlasid hüüded: „Kallio! Kallio!“. Täpselt samas lehenumbris, kuid pisut tagapool ja pisut väiksemate pealkirjade all, oli reportaaž Eestist. Helsingin Sanomate Eesti reporter kirjutas, kuidas Eesti piirile olid üles rivistunud Eesti ja Nõukogude Liidu auvahtkonnad, kuidas kõlasid „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ ja „Internatsionaal“, ning kuidas seejärel tõsteti üles tõkkepuu ning algas Vene vägede sissemarss Eestisse.⁷³⁸ Lehelugejatele ei saanud jääda mingisugust kahtlust selles, missugused olid Soome valikud. Erilist raskust ei saanud tekitada ka nende vahel valimine.

Mida lehelugejad ei teadnud oli see, et kui president Kallio tagasi koju jõudis, ütles ta tütrele:

Üksi. Seal puhuvad külmad tuuled.⁷³⁹

Lehelugejad ei teadnud midagi ka Rootsi peaminister Hanssoni ja Soome välisminister Erko vestlusest, mis toimus samal ajal, kui Kallio koos kuningatega lõunat sõi. Hansson ütles Erkkole, et eelmisel päeval Stockholmi tänavatele kogu-

⁷³⁷ Samas.

⁷³⁸ *Helsingin Sanomat* 16.10.1939, 4, 19.10.1939, 4, 7, 8, 20.10.1939, 5; vt ka Wahlbäck *Veljeys veitsenterällä*, 227.

⁷³⁹ Ahto, *Talvisodan henki*, 54.

nenud inimesed näitasid, et Rootsi tunneb Soome vastu siirast poolehoidu, kuid ta soovib avameelselt rääkida sellest, mida peale selle võib Rootsilt oodata.⁷⁴⁰

Mõned arvavad, et Rootsi üksuste saabumine Ahvenamaale tähendaks tõhusat demonstratsiooni. Kuid tuleb arvestada sellega, et seda võidakse võtta millegi enamana.⁷⁴¹

Hanssoni arvates võidakse seda tõlgendada kui Rootsi kavatsust sekkuda sõtta. Peaministri sõnul puudus Rootsis vajalik üksmeel, et saata väed Ahvenamaale:

Rahvapartei ja Põllumeeste Liit on vastu. Arusaadav, et rahvas tahab pikas plaanis jääda sõjast eemale. Eriti arusaadav, kui on tegemist rahvaga, kellel on olnud önn nautida üle saja aasta kestnud rahu.

Erkko vastas, et mõistab peaministrit ja ootaski sellist vastust. Küsimusele, kas Rootsil on midagi selle vastu kui Soome käivitab üksinda Ahvenamaa kaitseplaani ja saadab sinna oma väed, ei andnud Hansson konkreetset vastust. Samuti ei saanud Erkko selget vastust küsimusele, kas sõja korral laseb Rootsi läbi relvatastet kolmandatest riikidest, nagu USA või Ühendkuningriik. Hansson kinnitas ainult, et Rootsi aitab Soomet vastavalt oma võimalustele.⁷⁴² Ei Kallio ega ka Erkko ei esitanud Stockholmis kõige tähtsamat küsimust: kas Rootsi sekkub sõjaliselt, kui Nõukogude Liit peaks Soomet ründama? Kui Paasikivi talvesõja ajal selle kohta Kalliolt küsis, siis vastas president:

Seda ei küsitud ametlikult. Küsimust välditi, sest kardeti külma dušši kõigile.⁷⁴³

Mitte ainult Soome avalikkus, vaid ka valitsuse ja parlamendi väliskomisjoni liikmed ei saanud teada kogu tõde Erkko vestlusest Rootsi peaministriga.⁷⁴⁴ Tõde tuli välja alles siis, kui Paasikivi teist korda Moskvast käis – seekord koos Tanneriga – ja kui Tanner Paasikivi pealekäimisel Hanssonile isikliku kirja saatis.⁷⁴⁵ Tanner kirjutas Rootsi peaministrile avameelselt Nõukogude Liidu nõudmistest ja sellest, et Soomel on kõige raskem nõustuda sõjaväebaasiga Hankos. Tanner ei varjanud peaministri eest võimalust, et Hankost keeldumine tähendab sõda.

Kas meil on mingeid võimalusi elada üle sõda ida teerulliga – selles on praeguse hetke probleem. Kui me oleme varasemalt kujutanud ette sellist võimalust, et satume Venemaaga sõtta, oleme alati mõelnud, et see juhtub teistsugustel asjaoludel, et Venemaa on samal ajal kinni mujal. Sellistes oludes oleme arvestanud, et võime osutada tõhusat vastupanu. Sellel korral on Venemaal täiesti vabad käed. Veelgi enam – kõik Euroopa „politseinikud“ on kinni mujal. Neist kellelgi ei oleks aega isegi mõelda Soome saatuse peale, veelgi vähem võiksid nad meid vähimalgi viisil aidata – muul moel kui kaasatundvate ajaleheartiklitega. Neil jällegi ei ole

⁷⁴⁰ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 227.

⁷⁴¹ Wahlbäck, 228.

⁷⁴² Wahlbäck, 228–29.

⁷⁴³ Valitsuse istungi märkmed 28.2.1940, Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 260; Paasikivi, „Talvisota“, 161.

⁷⁴⁴ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 260.

⁷⁴⁵ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 73–75.

Kremli härradele suuremat mõju. Kui me satume sõtta – ja see tagajärg on võimalik, kui me keeldume nõudmisi heaks kiitmast – tuleb meil arvestada võimalusega, et me kaotame sõja. Väike maa võitluses suurriigiga, kes soovib oma tahtmist läbi suruda, see on liiga ebavõrdne mäng. Kaotatud sõda jällegi oleks veelgi halvem sellest kui aegsasti nõudmistega nõustuda. Tagajärjeks võib olla maa hävitamine, selle liitmine Nõukogude Liiduga, võib-olla bolševistliku süsteemi kehtestamine Soomes. [...] Kas on olemas mingeid võimalusi, et Rootsi, eriti kui on küsimus Hanko poolsaarest, sekkub sellesse küsimusse andes Soomele tõhusat sõjalist abi? Usun end tundvat Rootsi meeleolusid selles osas. Seetõttu tean ka, et esitatud küsimus on raske. Soome elab nüüd hetki, mis otsustavad tema saatuse pikaks ajaks ette. Kui nõustume nõudmistega, saab olema raske säilitada Põhja-maade orientatsiooni ja tingimusteta erapooletust. Satume sellisel juhul Nõukogude Liidu mõjusfääri. Kui kaotame sõja, saavad tagajärjed olema veelgi laastavamad. Ja sellisel juhul muutub märkimisväärselt ka Rootsi positsioon [...] kui teil on mingeid võimalusi meid aidata, on vaja läbirääkimisi. Kuid sellisel juhul peab Moskva sellest teada saama enne lõplikku lahendust.⁷⁴⁶

Hansson vastas Tannerile kiiresti.

Minu vastus koosneb peamiselt selle ülekordamisest, mida pidasin oma kohuseks teatada välisminister Erkkole.⁷⁴⁷

Rootsi peaminister kirjutas, et on uurinud Rootsi parteide seisukohti seoses Rootsi võimaliku osalemisega Ahvenamaa kaitsmisel, arvestades kõiki tagajärgi, mida see võiks endaga kaasa tuua.

Tegelikkuses on seega tulnud kaaluda, kas oleme valmis lubama ennast juhtida sõjalisse konfliktis.⁷⁴⁸

Hansson selgitas, et arusaadavatel põhjustel ei saanud ta konsulteerida parlamendirühmade või koguni terve parlamendiga, vaid pidi piirduma ainult parteide juhtkondadega.

Lühidalt väljendudes on nende järelepärimiste tulemus selline, et ülekaalukas arvamus on see, et Rootsi ei saa astuda mingeid samme, mis võiks viia riigi konfliktis. See väikesele rahvale iseloomulik suhtumine on võib-olla eriti valitsev rahva seas, kes on saanud nautida rahu õnnistust nii kaua kui Rootsi rahvas on seda saanud ja kes on harjunud pidama oma asendit küllaltki turvaliseks.⁷⁴⁹

Hansson lisas, et Rootsi peab olema valmis tõrjuma ka võimalikku Saksa ohtu. Peaminister võttis oma vastuse kokku sõnadega:

esinedes Ahvenamaal või muul viisil ei saa Rootsi asetada ennast ohtu, et ta võidakse tõmmata konfliktis Nõukogude Liiduga. Sellega on vastus antud ka Sinu küsimusele, „kas on olemas mingeid võimalusi, et Rootsi, eriti kui on küsimus Hanko poolsaarest, sekkub sellesse küsimusse andes Soomele tõhusat sõjalist abi“.

⁷⁴⁶ Tanneri kiri Hanssonile 26.10.1939, Tanner, 78–79.

⁷⁴⁷ Hanssoni kiri Tannerile 27.10.1939, Tanner, 80–81.

⁷⁴⁸ Samas.

⁷⁴⁹ Samas.

Te ei saa oma kalkulatsioonides arvestada sellise võimalusega. [...] Me kaalume, mida me saame teha diplomaatilisel teel läbirääkimiste ajal ja võimalusi aidata Soomet avaliku konflikti korral ilma otsese sekkumiseta. Enamat ma ei saa öelda.⁷⁵⁰

Talvesõja ime ja Hobbesi konsensus

Täpselt samamoodi nagu Rootsis, ei teadnud ka Soome parlamendi liikmed ja laiem avalikkus sellest kõigest mitte midagi. Rahva seas valitses usk Rootsi abisse. Pärast uudiseid Põhjamaade riigipeade konverentsist registreerisid rahva meeleolu uurijad oma ettekannetes kuulujutte sellest, kuidas rongide ja laevadega saavad Soome Rootsi relvad ja Rootsi sõdurid. Levisid ka optimistlikku meeleolu rikkuvad kuulujutud Rootsi põgenevatest inimestest. Mõlemat sorti kuulujuttudel oli tõepõhi all. Rootsi saatis tõesti juba Moskva läbirääkimiste ajal Soomele relvi, kuid mitte sõdureid, ja umbes 2000 inimest liikus tõesti sellel ajal Soomest Rootsi. Rahva arvates oli lahkujate näol tegemist peamiselt jõukate soomerootslastega ja nii see võis ka olla, sest soomerootslaste suurim päevaleht ruttas kinnitama, et Rootsi põgenejad moodustavad erandi ja soomerootslased on Soome riigile lojaalsed. Ka Soome riigi juhid püüdsid rahvuslike lõhede silumisele omalt poolt kaasa aidata. Samal päeval, kui ilmus uudis, et Põhjamaade riigipead kogunevad Stockholmi, anti rahvale teada, et valitsusse on kaasatud ka soomerootslaste erakond.⁷⁵¹ Erakonna juht von Born, kes oli nimetatud portfelli ministriks, kutsus 6. novembril 1939 peetud kõnes üles rahvuslikule leppimisele.

Me ei peaks praegusel ajal mõtlema peamiselt enda peale, ei rootsi asustuse, ei rootsi asja, vaid kogu maa ja kogu rahva ja selle tuleviku peale. Praegu ei ole küsimus meie oma mugavuses, meie olukorras isamaal, vaid välises turvalisuses, kogu meie olemasolu üliras aluses.⁷⁵²

Von Born kinnitas, et soomerootslased on lojaalsed ja valmis andma endast kõike, et Soomet kaitsta.

Nad loodavad ja mõtlevad ainult ühte: et keelevõitlus, mõttetu keelevõitlus, mis on aastakümnete jooksul vahelduva intensiivsusega jätkunud rahvusliku sallimatuse võtmes, isamaa nimel lõpetataks [...] Kui halva aja tulemus oleks selline, siis oleks Soome rahvas tõepoolest saavutanud suure võidu – võidu iseenda üle [...] Igal juhul peame andma nüüd sisemisel rindel relvadele puhkust. Praegu peame võtma kokku kogu oma jõu ja entusiasmi, et olla tugevad väljapoole. [...] Õnneks see üksmeel ongi juba avaldunud viisil, mis on lausa rõõmustav. Oht on kodanikke lähendanud, ja vastuolud eri rahvarühmade, klasside ja ideesuundade vahel on kadunud.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Samas.

⁷⁵¹ Ahto, *Talvisodan henki*, 53–55; *Helsingin Sanomat* 14.10.1939, 5.

⁷⁵² *Helsingin Sanomat* 8.11.1939, 2.

⁷⁵³ Samas.

Kõne oli sümbolsest oluline, sest see peeti Gustav II Adolphi surmapäeval, mida soomrootslased tähistasid kui rootsluse päeva (*Svenska dagen*). Aastatel 1933 ja 1934, kui keeletüli oli haripunktis, toimusid just sellel päeval vägivaldsed kokkupõrked soomlaste ja rootslaste vahel.

Von Borni optimism oli põhjendatud. Selle perioodi meeleluraportitest puudusid teated keeleküsimusest põhjustatud vahejuhtumite kohta. Keelel põhinev lõhe oli kadunud ja Soome rahvas oli saanud ühtseks, kui jätta arvestamata väike kogukond äärmuslikke separatiste Ahvenamaal. Ka teine lõhe – kunagiste „punaste“ ja „valgete“ vahel – oli kadunud. Täpselt samamoodi nagu von Born, viitas ka sotsiaaldemokraadist valitsuse liige Karl-August Fagerholm ühisele ohule, mis sunnib erimeelsusi unustama.

Kui inimesed on merehädas, ei vaidle nad ju selle üle, mida neil tuleb teha, kui nad maale pääsevad – nende mõtted ja tegevus on keskendunud üksnes probleemile, kuidas maale pääseda. Sama reegel peab kehtima, kui rahvas on hädas.⁷⁵⁴

Fagerholm pidas loomulikuks, et kui häda on möödas, siis kaevatakse vanad erimeelsused jälle üles.⁷⁵⁵

Meeleluraportid kinnitasid, et Soome rahvas oli tõesti ühtne, kuid ka seda, et inimesed olid ootamatult tekkinud üksmeelest hämmastunud. Vanemate inimeste arvates oli Soome viimati sama ühtne 40 aastat tagasi, kui Nikolai II andis välja Soome autonoomiat kitsendava veebruarimanifesti.⁷⁵⁶ Talvesõja imeks – kui selleks pidada ootamatult tekkinud rahvuslikku ühtsust – ei läinudki tegelikult talvesõda vaja, vaid piisas kutsesest Moskva läbirääkimistele ja sellest, mis toimus samal ajal Baltimaades. Imega oli tegemist sellepärast, et Soome oli suurema osa oma 20-aastasest iseseisvusajast olnud silmatorkavalt lõhestunud maa – ja seda nii rahvuslikult kui ka maailmavaateliselt. Soome rahva üksmeel Moskva läbirääkimiste ajal ja ka hiljem talvesõja ajal oli Hobbesi konsensus kõige klassikalisel kujul: „kui ei ole ühist vaenlast, siis nad sõdivad üksteisega“.⁷⁵⁷ Ka kuulus talvesõja vaim, kui selleks pidada tugevat kaitsetahet, tekkis juba enne talvesõda Moskva läbirääkimiste ajal.

Positiivsete nähtuste kõrval kajastasid Moskva läbirääkimiste aegsed meeleluraportid ka asju, mis inimestele muret tegid, nagu näiteks infopuudus. Ajalehtedest võis lugeda sellest, kuidas Paasikivi läks Moskvasse ja kuidas Paasikivi tuli Moskvast ning kuidas rahvas teda rongi peale saatis ja kuidas hiljem jälle vastu võttis. Kuid ajalehed ei kirjutanud sellest, mida Moskvast räägiti või misugused olid Moskva nõudmised. Mõned meeleluraportitesse üles tähendatud arvamused olid väga kriitilised: „härrad peavad meid pimeduses nagu sakslasi“.⁷⁵⁸ Ka Rootsi lehed kirjutasid, et Soome läbirääkimiste kohta on sama vähe teada kui

⁷⁵⁴ Karl-August Fagerholm, *Puhemiehen ääni: muistelmia*, tõlk Maija-Liisa Heini, (Helsinki: Tammi, 1977), 116.

⁷⁵⁵ Fagerholm, 116.

⁷⁵⁶ Ahto, *Talvisodan henki*, 40–41, 55–56.

⁷⁵⁷ Vt allmärkus 38.

⁷⁵⁸ Ahto, 48.

Türgi läbirääkimiste kohta.⁷⁵⁹ Helsingin Sanomat püüdis salatsemist õigustada, kirjutades, et ka parlamendi liikmetel ei ole rohkem teada kui tavakodanikel, kuid et teadmatusega lepitakse nurisemata,

sest ollakse teadlikud sellest, et küsimusega tegeldakse meie poolt kogu selle asjalikkuse, otsustavuse ja tarmukusega, mida praegune olukord nõuab.⁷⁶⁰

Juhtkirjas kutsuti rahvast üles kannatlikkusele ja üritati infopuudust põhjendada:

Ametlik vaikimine ei ole sugugi tingitud usalduse puudumisest ega sellest, nagu tahetakse teha midagi rahva selja taga, sest selline mõtegi on meie demokraatlikes oludes võimatu.⁷⁶¹

Soome rahvas ei teadnud ka seda, et selleks ajaks, kui Paasikivi esimest korda Moskvasse jõudis, olid kõik reservväelased saanud kutse ilmuda erakorralistele kordusõppustele, ja selleks ajaks, kui Paasikivi teist korda Moskvasse jõudis, oli Soome armee sisuliselt mobiliseeritud. Inimesed teadsid, et reservväelasi on kutsutud kordusõppustele ja õppuste ulatust võis aimata kui külad jäi meestest tühjaks, kuid ametlikult ei öeldud neile midagi. Kordusõppuste kohta avaldati lehtedes ainult kaks nappi teadet: üks puudutas reservväelaste majutamist ja teine välipostiga kirjade saatmist.⁷⁶² Ajalehed said infot anda ainult kaudselt. Kirjutati sellest, kuidas venelased imestavad, et miks on Soome oma idapiirile võimsa armee koondanud ja refereeriti Briti lehtede kirjutisi sellest, kuidas Viiburi ümbrus meenutab suurt sõjaväelaagrit.⁷⁶³

Kuigi Soome rahval puudus teave sellest, missuguseid nõudmisi oli Paasikivile Moskvast esitatud, oldi väga hästi kursis sellega, missuguseid nõudmisi oli esitatud Eestile, Lätile ja Leedule. Balti riikidega sõlmitud baasilepinguid kajastas Soome ajakirjandus suure põhjalikkusega: kuidas baaside tarbeks renditud maalt pidid tuhanded inimesed lahkuma, kuidas neile lubati hüvitist maksta, aga ka seda, kuidas kohe pärast lepingute sõlmimist hakkas Nõukogude Liit täiendavaid nõudmisi esitama.⁷⁶⁴ Meeleoluraportid näitasid, et inimesed tõmbasid paralleele sündmustega Balti riikides. Väljendati arvamust, et kuradile ei tohi isegi väikest sõrme anda ning et maad ei tohi loovutada „sentimeetritki, isegi mitte rendile“. Kuulus väljend „mitte tolligi“ (*ei tuumaakaan*) sündis enne kui said teatavaks Soomele esitatud nõudmised ja enne kui selgus, et Moskva soovib piiri nihutamist Karjala kannasel.⁷⁶⁵ Sügisel 1939 mõeldi selle all mitte ainult maa-ala, vaid ka erapooletuse ja suveräänsuse loovutamist, mida Balti riikidega sõlmitud lepingud

⁷⁵⁹ Helsingin Sanomat 18.10.1939, 4.

⁷⁶⁰ Helsingin Sanomat 17.10.1939, 3.

⁷⁶¹ Helsingin Sanomat 16.10.1939, 4.

⁷⁶² Ahto, *Talvisodan henki*, 48; Helsingin Sanomat 8.10.1939, 7, 10.10.1939, 5, 16.10.1939, 4, 17.10.1939, 2, 5; *Talvisodan historia* 1, 104–25; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 251; Tuomas Tepora, *Sodan henki – kaunis ja ruma talvisota* (Helsinki: WSOY, 2015), 5–6.

⁷⁶³ Helsingin Sanomat 24.10.1939, 5.

⁷⁶⁴ Helsingin Sanomat 29.9.1939, 5, 1.10.1939, 9, 4.10.1939, 5, 5.10.1939, 5.

⁷⁶⁵ Ahto, *Talvisodan henki*, 25, 47, 57–58; Tepora, *Sodan henki*, 57–58.

eelkõige tähendasidki. Kui Paasikivi oli just pidulikult teele saadetud teisele Moskva reisile, kirjutas Uusi Suomi, et

Balti riikidega sõlmitud lepingud on sellise iseloomuga, et nende riikide erapooletus on hävinud ja nende sõltumatuski on muutunud küsitavaks. Soome ei saa selliseid poliitilisi lepinguid teha.⁷⁶⁶

Samasugune oli ka Helsingin Sanomate positsioon. Ja täpselt selline oli ka valitsuse positsioon, mida väljendas seoses Paasikivi teise Moskva reisiga avaldatud napolisõnaline teadaanne:

Soome positsioon nendel läbirääkimistel saab olema leplik, kuid maa erapooletuse ja sõltumatuse koha pealt ei kavatseta teha järeleandmisi.⁷⁶⁷

Soome rahvas sai Moskva nõudmistest teada alles siis, kui Paasikivi oli pidulikult kolmandat korda Moskvasse saadetud. Molotov avalikustas need 31. oktoobril peetud kõnes ja kõnega koos jõudis info ka Soome lehtedesse. Järgmisel päeval esines omapoolse kõnega Erkko, mis samuti lehtedes ära trükiti. Erkko ei andnud teavet selle kohta, missugune on Soome positsioon läbirääkimistel, kuid ütles, et enne Paasikivi kolmandat Moskva reisi konsulteeris valitsus kõikide parlamendirühmade juhtidega ja valitsusel on põhjust arvata, et teda toetab mitte ainult üksmeelne rahvas, vaid ka üksmeelne parlament.⁷⁶⁸

Ka välisminister ei jätanud võimalust kasutamata ja kiitis Soome rahva „ennenägematut“ üksmeelt, kuid ei pidanud seda üllatavaks, vaid pigem loomulikuks, kui küsimus on rahva „elulistes huvides“. Samuti tuletas välisminister meelde, et Soome on olnud üksmeelne ka varem:

Mida raskemad on olnud ajad, seda ühtsem ja üksmeelsem on olnud rahvas.⁷⁶⁹

Viidates Molotovi poolt avalikustatud nõudmistele kordas Erkko vanasõna „rääkimine hõbe, vaikimine kuld“, ja ütles, et tema oleks eelistanud pidada läbirääkimisi „konfidentsiaalses vaimus ja avalikkuse poole pöördumata“. Erkko kinnitas Soome valmisolekut arvestada Leningradi turvalisusega, kuid keeldus taganemast kahest põhimõttest: õigusest erapooletusele ja õigusest enesekaitsele.

Kui Soome tahab säilitada oma iseseisvuse ja vabaduse, siis peab ta kinni pidama nendest põhimõtetest.⁷⁷⁰

Missugused Moskva nõudmised olid nende põhimõtetega vastuolus, seda Erkko ei täpsustanud.

⁷⁶⁶ Ahto, *Talvisodan henki*, 57.

⁷⁶⁷ *Helsingin Sanomat* 22.10.1939, 9.

⁷⁶⁸ *Helsingin Sanomat* 1.11.1939, 5, 2.11.1939, 5.

⁷⁶⁹ *Helsingin Sanomat* 2.11.1939, 8.

⁷⁷⁰ Samas, 5, 8.

Hanko baas ja „mitte tolligi“ liin

Molotov oli oma kõnes rääkinud ebamääraselt soovist, et Soome rendiks Nõukogude Liidule mereväebaasiks „väikese tüki oma territooriumist Soome lahe suudme piirkonnas“. Aga kuna ta mainis ka Eestilt renditud Paldiskit – mis koos Soomes asuva baasiga võimaldaksid Nõukogude Liidul „täielikult tagada Soome lahe julgeoleku“ – siis ei olnud raske ära arvata, mida Molotov võis silmas pidada.⁷⁷¹ Siiski jätkasid Soome lehed oma varasemat käitumisviisi ja hoidusid läbirääkimiste teemal spekulatsioonidest. Selle asemel refereeriti välisajakirjandust. Samal päeval kui Helsingin Sanomat avaldas Erkkö kõne, mis oli läbirääkimiste koha pealt tunduvalt ebamäärasem kui Molotovi kõne, refereeriti ulatuslikult Põhjamaade ja Briti lehti.⁷⁷²

Helsingin Sanomat trükkis ära Stockholms-Tidningeni põhjaliku analüüsi, milles spekuleeriti, et Molotov võis mõelda mereväebaasi asukohana kas Hankot või Porkkalat. Antud küsimust peeti selliseks, mis varjutab kõiki teisi, kuna puudutab Soome iseseisvust ja erapooletust.

Et Soome nõustuks tegema Nõukogude Liidule mingisugust samasugust järeleandmist nagu Hiina oma nõrkuse ajal või nagu Baltimaad olid hiljuti sunnitud tegema ülekaalukale läbirääkimistepartnerile, on sama vähe mõeldav kui see, et Rootsi vastavas olukorras nõustuks rentima võõrriigile näiteks Gotlandit või mõnda Lõuna-Rootsi sadamat mereväebaasiks.⁷⁷³

Stockholms-Tidningen eeldas selles küsimuses Soomelt „järsult eitavat vastust“, sest tegemist oli „Põhjamaade vabaduse ja erapooletuse poliitika“ seisukohalt kõige olulisema küsimusega. Lehe arvates ei olnud eitavat vastust raske põhjendada, sest Leningradi turvalisuse ja laevastikule takistamatu liiklemise tagamiseks piisas Nõukogude Liidule täiesti ka Eesti baasidest.⁷⁷⁴ Samasuguses võtmes kulges ka Helsingin Sanomate poolt refereeritud Dagens Nyheteri artikkel, milles kirjutati, et Hanko on Soome erapooletusele „otsustav test.“

Erapooletus vaevalt et lubab Venemaa nõudmiste stiilis tõlgendust.⁷⁷⁵

Lehe arvates võidi Moskvast mõelda, et „põhjamaine erapooletuskett puruneb samal hetkel kui baltilik rendisüsteem suunatakse Soomele“, kuid nagu näitas Stockholmis peetud riigipeade konverents, siis nii ei juhtunud. Soomele on hoopis osaks saanud teiste Põhjamaade toetus, kes ütlevad avalikult välja, et „erimeelsused mereväebaasi osas puudutavad teatud väga olulist osa Põhjala riikide erapooletuse poliitikat.“ Ka Dagens Nyheteri arvates oli „Soome lahe

⁷⁷¹ *Vneočerednaja pjataja sessija Verhovnogo Soveta SSSR 31 oktjabrja – 2 nojabrja 1939.* (Izdanie Verhovnogo Soveta SSSR, 1939), 16–20.

⁷⁷² *Helsingin Sanomat* 1.11.1939, 5, 2.11.1939, 5, 9; Ahto, *Talvisodan henki*, 32, 36.

⁷⁷³ *Helsingin Sanomat* 2.11.1939, 5, 9.

⁷⁷⁴ Samas.

⁷⁷⁵ *Helsingin Sanomat* 2.11.1939, 9.

probleem“ pärast Balti riikidega sõlmitud lepinguid lahenenud ja sõjalisest seisukohast ei olnud mereväebaas Soomes enam Nõukogude Liidule hädavajalik.⁷⁷⁶

Erkkol oli õigus kui ta ütles, et valitsusel on põhjust arvata, et teda toetab üksmeelne parlament. Täpselt samamoodi nagu Rootsis, ei peetud ka Soomes võimalikuks niivõrd tundlikku teavet jagada terve parlamendiga ja parlamendi arvamuse teadasaamiseks kasutati samasugust meetodit nagu Rootsis. Teavet jagati suuremate erakondade juhtidega, kes omakorda pidasid nõu usaldusväärsete erakonna liikmetega. Sellisel viisil saadi teada eeldatav parlamendi enamuse seisukoht ilma vormilist arutelu korraldamata ja ilma riskimata, et tundlik teave ebausaldusväärsete või hooletute parlamendi liikmete kaudu välja lekib. Selline meetod ei olnud õiguslikult korrektne, sest nii Rootsis kui ka Soomes jäeti kõrvale ebausaldusväärseks peetud vasakäärmuslikud erakonnad ega korraldatud hääletust. Aga ta oli sisuliselt korrektne, sest andis olulises osas õige tulemuse ka ilma hääletuseta ja ilma kõrvalejäetud erakondadeta.

Enne Paasikivi otsustavat kolmandat Moskva reisi konsulteeris Soome valitsus sellisel viisil kõikide parlamendis esindatud erakondadega, välja arvatud väiketalunike erakonnaga (*Suomen Pienviljelijäin ja maalaiskansan puolue*), kelle käes oli 1% parlamendikohtadest. Kõik kuus suuremat erakonda väljendasid üksmeelset toetust valitsuse positsioonile, mille aluseks olid Erkko 1. novembri kõnes nimetatud kaks põhimõtet: õigus erapooletusele ja õigus enesekaitsele. Nõustumine Nõukogude Liidu sõjaväebaasiga Hankos oleks tähendanud loobumist õigusest erapooletusele, sest riik, kelle territooriumil asub teise riigi sõjaväebaas, ei saa enam olla täiesti erapooletu. Ja piiri nihutamine Karjala kannasel oleks tähendanud loobumist õigusest enesekaitsele, sest uus piir oleks olnud raskemini kaitstav kui vana.⁷⁷⁷

Erapooletus ei olnud juhuslikult Erkko põhimõtete seas esimesel kohal, sest just Hanko küsimuses ei olnud välisminister nõus „mitte tolligi“ taganema. Erkko ütles korduvalt Paasikivile, et ta lahkub valitsusest, kui valitsus peaks otsustama Hanko osas järele anda. Erkko liini ongi põhjusega nimetatud „mitte tolligi“ liiniks.⁷⁷⁸ Kuid sama hästi võib öelda, et see oli kogu Soome rahva liin, sest veel enne kui Moskva nõudmised said avalikuks, oli „mitte tolligi“ liin muutunud rahva seas valdavaks. Vaadates pealt, mis toimub Balti riikides ja teades, et ka Soome on kutsutud Moskvasse läbirääkimistele, ei olnud inimestel raske ära arvata, et sõjaväebaase tahetakse saada ka Soomelt. Seepärast ei ole üllatav, et vastavalt meeleoluraportitele ei toimunud rahva suhtumises mingisugust muutust pärast seda kui Molotov oli Moskva nõudmised avalikustanud.⁷⁷⁹ Soome rahva ja välisminister Erkko „mitte tolligi“ liinid kattusid, sest mõlema sisuks oli reso-

⁷⁷⁶ Samas.

⁷⁷⁷ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 610, 615, 620; Paasikivi, „Talvisota“, 70–74; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 85–92; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 266–72.

⁷⁷⁸ Hannu Rautkallio, *Kansakunnan syllisyys talvisotaan 1939–1940* (Helsinki: WSOY, 2002), 83; Paasikivi, „Talvisota“, 70, 113.

⁷⁷⁹ Ahto, *Talvisodan henki*, 62–63.

luutne „ei“ Nõukogude sõjaväebaasile Soomes. Iseküsimus on see, kas ka motiivid kattusid.

Erkko motiive on võimalik välja lugeda tema viimasel hetkel antud juhtnööridest, kui Paasikivi oli koos Tanneriga minemas oma kolmandale ja viimasele Moskva reisile. Nagu ikka, oli Helsingi raudteejaama kogunenud tuhatkond inimest Paasikivit ära saatma, kuid erinevalt varasemast ei lauldud enam.⁷⁸⁰ Inimesed said alles järgmisel päeval teada, mida Stalin ja Molotov Soomelt tahavad ja asi ei saanud olla selles. Põhjuseks võis olla nõutus ja hämming Paasikivi pidevast minemisest ja tulemisest ja võib-olla ka arusaam, et see ei saa tähendada midagi head. Saatjate hulgas oli ka välisminister Erkko, kes pistis Paasikivile ja Tannerile kummalegi pihku kirjakese, milles kordas veelkord üle oma positsiooni Hanko osas.⁷⁸¹ Tannerile kirjutas Erkko, et

Hankos, sama vähe kui üheski teises paigas sellel suunal me ei saa liigatadagi. Sest kui me seda teeme on meie asend selge ja Skandinaavia on läinud.⁷⁸²

Kirjas Paasikivile rõhutas Erkko, et

Hanko ja Hanko ümbrus ühes või teises vormis tähendab vaba Soome lõppu, nii et kõik mõtted järeleandmistest seal tuleb lõplikult kõrvale heita.⁷⁸³

Põhjus, miks erapooletus ja Hanko olid Erkkole niivõrd olulised, tulenes üldlevinud arvamusest, et pole võimalik ühitada kahte asja: olla erapooletu Põhjamaa ja omada oma territooriumil Nõukogude Liidu sõjaväebaasi. Lisaks erapooletusele ei saanud riigid, kelle territooriumil asusid Nõukogude baasid, olla ka täiesti vabad – mistõttu oli erapooletus vajalik juba ka selleks, et säilitada oma vabadus.

Lihtsustatult võiks Erkko loogikat kirjeldada järgmiselt. Põhjamaade orientatsiooni tulemusena oli Soome saavutanud vaba ja erapooletu Põhjamaa staatuse, kuid see kaoks kohe, kui Soome lubaks Nõukogude Liidul rajada Hankosse või „Hanko ümbrusse“ oma sõjaväebaasi. Kuigi Erkko ei öelnud välja, missuguseks muutuks Soome staatus olukorras, kus „Skandinaavia on läinud“, siis pole raske seda ära arvata. Erkko liini sisuks oli „mitte tolligi“ taganeda Põhjamaade orientatsioonist, sest vastasel korral saaks Soomest Baltimaa.⁷⁸⁴

Soome rahvas ei pruukinud seda endale päris samamoodi teadvustada, kuid pole põhjust ka arvata, nagu oleksid inimesed võinud Soome valikutest oluliselt teistmoodi aru saada. Soome lehelugejal pidi olema selge, et ühel pool olid era-

⁷⁸⁰ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 273; *Helsingin Sanomat* 10.10.1939, 5, 22.10.1939, 9, 1.11.1939, 5, 9.

⁷⁸¹ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 93.

⁷⁸² Tanner, 94.

⁷⁸³ Rautkallio, *Kansakunnan syyllisyys*, 86.

⁷⁸⁴ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 264, 274; Rautkallio, *Kansakunnan syyllisyys*, 83–84; Erkko memo vestlusest NSV Liidu Helsingi saadiku Derevjanskiga 8.10.1939, *Suomen sinivalkoinen kirja – Suomen ja Neuvostoliiton välisten suhteiden kehitys syksyllä 1939 virallisten asiakirjain valossa* (Helsinki: OY Suomen Kirja, 1940), 42–43.

pooletuse ja sõltumatuse kaotanud Baltimaad, kuhu sisenesid Nõukogude väed ja teisel pool olid vabad ja erapooletud Põhjamaad, kelle riigipead kogunesid Stockholmi, et Soomele toetust avaldada. Kuigi motiivid võisid olla erinevad, siis kõige olulisemas osas pidid Erkko ja Soome rahva liinid kattuma: „mitte tolligi“ eemale vabadest Põhjamaadest ja „mitte tolligi“ lähemale sõltumatuse kaotanud Baltimaadele.

Sedasama liini kirjeldas Tanner kirjas Rootsi peaministrile ja sedasama liini toetasid Soome president, valitsus ja informeeritud parlamendi liikmed. Soomes oleks olnud raske leida mõnda inimest, kes ei oleks seda liini toetanud. Eraldi küsimus oli see, kas Soome peaks minema selle liini pärast sõtta. Selles küsimuses olid 1935. aasta „konservatiivse juhtrühma“ liikmed Mannerheim ja Paasikivi teisel arvamusel kui 1937. aastal koos Kallioga võimule tulnud „punamulla“ koalitsioon. Mannerheim ja Paasikivi ei suhtunud Hanko küsimusse sama mustvalgelt kui Erkko ega arvanud, et koos Nõukogude baasiga saaks Soomest kohe Baltimaa. Moskva suhtus Soomesse selgelt teistmoodi kui Baltimaadesse, sest Hankosse sooviti paigutada tunduvalt tagasihoidlikumal hulgal Nõukogude vägesid ja Hanko asemel oldi valmis leppima ka „Hanko ümbruses“ asuvate saartega. Mannerheim ja teised kõrgemad sõjaväelased pidasid võimalikuks nõustuda Nõukogude mereväebaasiga Hankost umbes 15 kilomeetri kaugusel asuval Jussarö saarel ja Paasikivi arvates ei oleks Soome pidanud sellepärast oma erapooletusest loobuma. Erkko kohta on õigusega öeldud, et ta oli püham kui paavst ise, sest kaitses Põhjamaade orientatsiooni aluseks olevat erapooletust kirklikumalt kui Põhjamaade orientatsiooni peaarhitekt Mannerheim.⁷⁸⁵ Erkko käitumine näitab, et tema jaoks oli erapooletuse peamine eesmärk kaitsta Soomet Nõukogude Liidu surve eest. Erapooletus pakkus hea argumendi, miks Soome ei saanud anda Nõukogude Liidule soovitud julgeolekutagatise – sest see oleks olnud vastuolus erapooletu Põhjamaa staatusega.

Kui Põhjamaade orientatsioon 1934. ja 1935. aastal sündis, siis oli erapooletusel mõnevõrra teistsugune eesmärk. Siis püüti erapooletusega näidata, et Soome hoiab eemale Baltimaadest, Poolast ja Saksamaast kui riikidest, mis võiksid tõmmata Soome kaasa konflikti Nõukogude Liiduga. Erapooletusega loodeti saavutada kahte peamist eesmärki. Esiteks veenda Nõukogude Liitu, et Soomest ei saa teda ähvardada oht. Ja teiseks veenda Rootsit, et Soome on suuteline oma suure idanaabriga rahumeelselt koos elama.⁷⁸⁶ Eesmärkide saavutamine oli vajalik, et kõrvaldada takistused sõjaliseks koostööks Rootsiga. Nagu näitas Nõukogude Liidu jätkuv surve ja julgeolekutagatiste nõudmine, siis ei õnnestunud esimest eesmärki saavutada. Ka teise eesmärgiga ei olnud lood palju paremad, kuigi Soome oli teinud selle nimel tõsiseid jõupingutusi. Sandleri pealekäimisel oli 1937. aastal toimunud ajaloo esimene Soome välisministri visiit Moskvasse ja Nõukogude Liidu kriitikat oli piiratud sellisel määral, et isegi Molotov kiitis

⁷⁸⁵ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 272; Paasikivi, „Talvisota“, 41; Soikkanen, „Taistelu Suomen linjasta“, 141.

⁷⁸⁶ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 152.

Moskva läbirääkimiste ajal Soome ajakirjanduse „korrektset käitumist“.⁷⁸⁷ Sellele vaatamata oli oktoobris 1939 Mannerheimi programmi kolmest punktist täidetud ainult üks ja sedagi osaliselt. Relvastust küll saadi Rootsist, kuid see oli juhusliku iseloomuga ja mingisugust kindlust tuleviku osas ei olnud. Siduvad kokkulepped puudusid endiselt.

Pole raske näha, et Nõukogude Liidu soovitud julgeolekutagatised ei olnud tegelikult vastuolus Põhjamaade orientatsiooni algsete eesmärkidega. Kui Soome oleks vahetanud 1939. aasta kevadel Soome lahe saared maa-alade vastu Ida-Karjalas, siis oleks see vähendanud Nõukogude Liidu umbusku Soome suhtes ja aidanud veenda Rootsit, et Soome ja Nõukogude Liidu vahel ei ole oodata sõjalist konflikti. Eriti oleks see olnud nii juhul, kui vastutasuks oleks Moskva loobunud vastuseisust Ahvenamaa kindlustamisele. Kuna just sellist vastutasu pakkus Moskva 1939. aasta sügisel, siis järelikult oli Holmal ja Mannerheimil õigus ja vastuseis Ahvenamaa plaanile oli olnud kõigest vahetuskaup. Samadel põhjustel ei oleks nõustumine Nõukogude mereväebaasiga Jussarö saarel olnud vastuolus algsete Põhjamaade orientatsiooni eesmärkidega, sest polnud põhjust arvata, nagu oleks Soome koostöö Rootsiga pidanud sellepärast katkema. Mannerheimi jaoks olid olulisemad riigikaitselised argumendid. Karjala kannasel piiri nihutamine oleks muutnud kaitstava piiri oluliselt pikemaks ja tähendanud loobumist suurest osast piirikindlustustest, seevastu Jussarö saar seadis juba tulenevalt geograafiast piirid Nõukogude garnisoni suurusele ja ka ohule, mida see baas sai endast Soomele kujutada. Seepärast pole midagi imelikku selles, et Mannerheim pooldas kevadel 1939 saartest loobumist ja sügisel 1939 leppimist Nõukogude mereväebaasiga „Hanko ümbruses“. See ei olnud vastuolus tema Põhjamaade orientatsiooniga.⁷⁸⁸

Paraku oli Põhjamaade orientatsioon hakanud üha enam meenutama seda koosolekute ja kultuurikoostöö Põhjamaade orientatsiooni, mida kirjeldas 1923. aastal välisminister Vennola. Ilma Mannerheimi programmita pidigi see nii minema. Mannerheimi programm oli see, mis andis Põhjamaade orientatsioonile reaalse sisu. Ilma Mannerheimi programmita oli Põhjamaade orientatsioon suurel määral bluff. Pole põhjust arvata nagu ei oleks Erkko sellest aru saanud, sest pärast riigipeade Stockholmi konverentsi kirjutas ta oma päevikusse:

Väliselt hea. Sisemiselt elu raskeim.⁷⁸⁹

Kuid võib-olla just sellepärast, et Põhjamaade orientatsioon nägi väliselt niivõrd hea välja, hakkaski endine ajakirjanik uskuma, et bluff võib õnnestuda. Kes siis veel kui mitte meediakontserni omanik peaks uskuma avaliku arvamuse jõusse. Kuid selleks, et bluff saaks õnnestuda, peab pokkerimängija ise käituma enesekindlalt. Erimeelsused Paasikivi ja Mannerheimiga tulenesid sellest, et Erkkol puudus plaan B juhuks, kui bluff peaks ebaõnnestuma. Mannerheimi ja teiste

⁷⁸⁷ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 146; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 264.

⁷⁸⁸ Rautkallio, *Kansakunnan syyllisyys*, 84–85; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 271, 281; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 328.

⁷⁸⁹ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 260.

sõjaväejuhtide hinnangul ei eksisteerinud sellist võimalust, et sõda Nõukogude Liiduga võiks Soomele hästi lõppeda. Soomel ei olnud liitlasi ja kaitseväge varustus oli puudulik. Põhjamaade orientatsiooni sisu – Mannerheimi programm – oli endiselt realiseerimata. Mannerheimi vaidlus välisminister Erkkko ja kaitseminister Niukkaneniga lõppes sellega, et marssal ütles poliitikutele, et neil ei ole sellist armeed nagu nende välispoliitika eeldas. Pärast vahejuhtumit keeldus Mannerheim Erkkoga rääkimast.⁷⁹⁰

Mannerheimi ja Erkkko Põhjamaade orientatsioon

Mannerheim oli väga hästi teadlik sellest, missugust mõju omas tema isik avalikule arvamusele ja vastutusest, mis sellega kaasnes. Talle oli sügavalt vastumeelne osaleda poliitikas, mida ta pidas vastutustundetuks. Mõned päevad enne talvesõja puhkemist esitas Mannerheim president Kalliole lahkumisavalduse, milles kirjeldas põhjalikult armee kehva varustust ja väljendas arvamust, et valitsus petab rahva ootusi, kelle „meeleolu on kõrge“ ja kes usub, et „valitsus on hoolitsenud riigi valmisoleku eest end kaitsta“.⁷⁹¹ Täpselt samamoodi reageeris Mannerheim juunis 1939, kui vaatamata tema vastuväidetele jäi peale Erkkko järeleandmatu liin ja kukkus kokku Ahvenamaa plaan. Ka siis esitas ta lahkumisavalduse ja põhjendas seda soovimatusega osaleda „põhjendamatu turvalisusetunde“ loomises.⁷⁹² Mõlemal korral nimetas Mannerheim lahkumise põhjusena ebapiisavaid kaitsekulutusi, kuid inimesena, kes vaatas tunduvalt kaugemale kui kahurid ja mürsud, pidi teda mõjutama ka valitsuse üldine julgeolekupoliitika. Nii juunis kui ka novembris oli valitsus valmis laskma Mannerheimil minna, sest 72-aastast marssalit peeti lihtsalt juba liiga vanaks. Juunis 1939 päästis olukorra presidendi sekkumine, kuid novembris 1939 võttis Kallio Mannerheimi lahkumisavalduse vastu.⁷⁹³

Pikas lahkumiskirjas, millest pidi saama tema poliitiline testament, jäi Mannerheim lõpuni truuks oma Põhjamaade orientatsioonile. Vaatamata tema programmi osaks saanud tagasilöökidele kirjutas marssal novembris 1939 Kalliole:

Tuleks võita aega, et me saaksime võimaluse kõikide riigi käsutuses olevate vahenditega täita kõige karjuvamad tühimikud riigikaitstes ning samuti töötada eesmärgikindlalt selle võimaluse nimel, mida täna on märgata Rootsi avaliku arvamuse arengus, suunas, mida meil tuleb pidada riigi kõige tähtsamaks ja esimeseks poliitiliseks eesmärgiks – liit Rootsiga mõlema maa erapooletuse kaitsmiseks.⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ Paasikivi, „Talvisota“, 71; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 330, 333; Meinander, *Gustaf Mannerheim*, 189.

⁷⁹¹ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 169.

⁷⁹² Mannerheim, 155–156.

⁷⁹³ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 335–336, 337–343, 346–349; Meinander, *Gustaf Mannerheim*, 182–83, 192–93.

⁷⁹⁴ Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 13.

Kolm päeva hiljem puhkes talvesõda ja Mannerheim võttis oma lahkumis-avalduse tagasi.

Mannerheimil oli kahtlemata õigus selles, et avalik arvamus võis muutuda, erinevalt geograafiast ja ajaloost, mis ei saanud muutuda. Ta ei olnud sugugi ainuke inimene, kes sellise võimalusega arvestas. Pärast Stockholmi riigipeade konverentsi rääkis Erkkko Soomes, et Rootsi otsustab võimaliku abi andmise alles siis, kui sõda tõesti peaks puhkema. See ei olnud kogu tõde, kuid mitte ka vale. Peaminister Hansson oli tõesti Erkkole öelnud, et tema poolt kirjeldatud seisukoht kehtis eelkõige antud hetke olukorra kohta. Samasugune mulje jäi ka sotsiaalminister Fagerholmile, kui ta käis Hanssonile Tanneri kirja viimas. Oma vastust üle andes ütles peaminister, et kui Soome ja Nõukogude Liidu vahel peaks puhkema sõda, siis tooks see tõenäoliselt kaasa ümberkorraldused valitsuses. Hansson ei välistanud võimalust, et sellisel juhul võivad rahva meeleolud kujuneda teistsuguseks ja jõulisem Soome toetamine võib saavutada valitsuse poolehoiu.⁷⁹⁵ Nii nagu Erkkko, kirjeldas ka Fagerholm oma Stockholmi-muljeid võimalikult optimistlikus võtmes:

Kui satume sõtta, puhkeb Rootsis selline torm, et abi tuleb, kui seda otse ja avameelselt küsime.⁷⁹⁶

Võimalust, et muutused Rootsi avalikus arvamuses sunnivad valitsust oma seisukohti muutma toetas veelgi asjaolu, et mitmed Rootsi kõrgemad sõjaväelased pooldasid sõjalist koostööd Soomega ja suhtusid positiivselt mõttesse, et Rootsi peab Soomet sõjaliselt aitama. Kaks kõige tuntumat soomesõbralikku peastaabi ohvitseri olid Rappe ja Ehrensvärd, kelle vaated julgeolekupoliitikale olid väga lähedased Mannerheimi omadele.⁷⁹⁷ Sarnaselt Mannerheimile pooldas ka Ehrensvärd mõtet Põhjamaade piirkondlikust kaitsekoostööst, mille sisuks oleks teadmine, et rünnak ühe Põhjamaa vastu toob kaasa „kiire ja kindla“ sekkumise teiste Põhjamaade poolt.⁷⁹⁸ Nii Rappe kui ka Ehrensvärdi eesmärgiks oli saavutada siduvate kohustuste ja konkreetsete kaitseplaanide abil heidutus, mis oleks piisavalt tõhus, et sundida võimalikku kallaletungijat oma kavatsusest loobuma. Ahvenamaa kaitseplaan oli sellise heidutuse näide. Sügisel 1938 tellis Rootsi välisministeerium seoses Münchени kriisiga peastaabilt uue üldise kaitseplaani projekti, mille koostamist koordineeris Ehrensvärd. Plaan nägi ette, et Nõukogude Liidu rünnaku korral saadab Rootsi Soome neli diviisi, mille transporti julgestatakse koostöös Soome ja Norra õhujõududega. Kevadel 1939 esitati plaan veidi pehmemas sõnastuses valitsusele, kuid valitsus jättis selle kinnitamata.⁷⁹⁹

Rootsi valitsusele oli peastaabi ohvitseride soomesõbralikkus hästi teada ja Martti Turtola on pakkunud, et plaani kinnitamata jätmisega taheti vältida

⁷⁹⁵ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkkko*, 260, 269; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 82.

⁷⁹⁶ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkkko*, 269.

⁷⁹⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 16–17.

⁷⁹⁸ Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 212–13.

⁷⁹⁹ Turtola, 213–14.

olukorda, kus sõjaväelased oleksid saanud valitsusele Soome küsimuses survet avaldada.⁸⁰⁰ Asi võis olla ka selles, et taheti jätta endale igaks olukorraks otsustusvabadus ja välistada võimalus, et sõjaväelaste plaanid võiksid automaatselt käivituda ja riigi sõtta tõmmata. Sarnased kaalutlused olid iseloomulikud ka teistele Euroopa demokraatiatele. Samal põhjusel jäi näiteks 1936. aasta kevadel pooleri plaanide koostamine, mille eesmärgiks oli täpsustada, kuidas Locarno lepingutega lubatud Ühendkuningriigi sõjaline abi Belgiasse jõuab. Sõjalist planeerimist oli alustatud Belgia valitsuse palvel ja Belgia mure oli põhjendatud – Saksamaa oli just lepingut rikkunud ja viinud väed Reinimaale. Kuid Briti avalikus arvamuses tekitasid teated staabiläbirääkimistest ärevust ja vastuseisu.⁸⁰¹ Leiboristide liider Clement Attlee ütles parlamendis esinedes, et riik on staabiläbirääkimistest „sügavalt häiritud“, sest eksisteerib „kohutav oht, et meid kistakse jälle sõtta“.⁸⁰² Ka teise opositsioonipartei, liberaalide esindaja ja esimese maailmasõja aegne peaminister Lloyd George hoiatas 1914. aasta stsenaariumi kordumise eest:

Kui te hakkate oma staape läbirääkimisteks kokku kutsuma, et nad lepiksid kokku mitu diviisi peab minema, kuhu nad peavad minema [...] siis see on otsetee sõtta.⁸⁰³

Seega ei olnud sõjaväelaste umbusaldamine midagi sellist, mis oleks olnud omane ainult Rootsile. Kuid vaatamata valitsusepoolsele umbusaldamisele oli Rootsi sõjaväelaste toetusel Soome jaoks suur väärtus. Näiteks relvastuse tehniline ühtlustamine viidi suures osas läbi enne kui Rootsi valitsus selle kohta ametliku otsuse tegi. Mannerheimi kiri president Kallirole ei jäta siiski mingisugust kahtlust selles, et tema ei pannud oma lootusi mitte niivõrd mõttekaaslastest Rootsi ohvitseridele, kuivõrd võimalusele, et Rootsi avaliku arvamuse suhtumine muutub. Pealegi oli Rappe ja teiste Rootsi sõjaväelaste soomesõbralikkus kahe teraga mõök, sest tihedad suhted soomlastega pigem suurendasid Rootsi valitsuse umbusku, mille eest Mannerheim ka hoiatas.⁸⁰⁴

Martti Turtola arvates võis Erkko enesekindlus tuleneda asjaolust, et ta sai Stockholmi riigipeade konverentsi ajal teavet, et Rappe ja tema mõttekaaslased Rootsi kaitseväge peastaabis ei olnud loobunud plaanidest osutada Soomele vajaduse korral sõjalist abi.⁸⁰⁵ Kuid see ei saa seletada Erkko ja Mannerheimi erinevat suhtumist Moskva nõudmistesse. On vähe usutav, et Erkkol sai olla mingisugust sõjalise iseloomuga teavet, mida ei olnud Mannerheimil. Pigem oli asi selles, mida kumbki neist pidas heidutuseks. Erkko arvas, et Põhjamaade ja USA toetus koos Soome rahva ühtsuse ja kaitsetahte demonstreerimisega on kokkuvõttes piisavad, et panna Moskvat oma kavatsustest loobuma. Mannerheim pidas tõhusaks heidutuseks sõjalist liitu Rootsiga, lepinguid laskemoona ja muu sõja-

⁸⁰⁰ Turtola, 216.

⁸⁰¹ Kieft, *Belgium's Return to Neutrality*, 64–78; *The Times* 27.3.1936, 14–15.

⁸⁰² House of Commons, <https://hansard.parliament.uk/commons/>, 26.3.1936, volume 310, columns 1533–1534.

⁸⁰³ Samas, columns 1480–1481.

⁸⁰⁴ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 204.

⁸⁰⁵ Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 222.

varustuse saamiseks ning konkreetseid ühiseid kaitseplaanide, nagu tehti Ahvenamaa jaoks. Erinevalt Erkkost ei uskunud Mannerheim, et sõja suudab ära hoida koosolekute ja deklaratsioonide Põhjamaade orientatsioon. Kuna Mannerheimi hinnangul ei saanud sõda lõppeda Soome jaoks positiivse tulemusega, siis tuli võita aega, et luua reaalselt heidutust pakkuv sõjaliste liitude ja ühiste kaitseplaanide Põhjamaade orientatsioon. Erkki „mitte tolligi“ liin oli Mannerheimi seisukohalt vastutustundetu, sest tegemist oli blufiga. Kui Erkki plaan B oli rajatud lootustele, et sõja korral sunnib avalik arvamus Rootsi valitsust loobuma vastuseisust soomesõbralike peastaabi ohvitseride plaanidele, siis oli tegemist kahekordse blufiga – sest lootustele rajatud plaani varuplaan oli samuti rajatud lootustele.

Hanssoni rahvusliku ühtsuse valitsuse programm ja Mannerheimi programm

Nagu näitasid vahetult pärast talvesõja puhkemist peetud Rootsi välisasjade nõukogu istungid, ei mõjunud sõja puhkemine informeeritud valitsuse ja parlamendi liikmete poolt esindatud Rootsi avalikule arvamusele selliselt nagu olid lootnud Erkki ja Fagerholm. Laual olid mõlemad äärmuslikud stsenaariumid: a) Rootsi kuulutab ennast puhkenud konfliktis erapooletuks; b) Rootsi sekkub konflikti Soome poolel. Teist võimalust ei toetanud mitte keegi, seevastu esimest varianti pooldas umbes neljandik koosolekul esindatud avalikust arvamusest. Mõlema äärmusliku stsenaariumiga seoses esitati hoiatusi, et need võivad rahvast lõhestada. Kahe äärmuse vahele mahtus terve rida võimalusi, nagu koostöö Soomega vastavalt Ahvenamaa plaanile, abi relvade ja muu sõjavarustuse näol – kas oma varudest või transiidina – ja vabatahtlike saatmine. Vabatahtlike ja relvade saatmise vastu olid ainult liberaalid, kelle käes oli 11% parlamendikohtadest. Kuid teiselt poolt ei olnud ka toetus vägede Ahvenamaale saatmisele palju suurem. Lisaks Sandlerile toetasid seda ühemõtteliselt veel ainult kolm sotsiaaldemokraati ehk kokku umbes viiendik koosolekul esindatud avalikust arvamusest. Seda oli kaks korda rohkem kui oktoobris, kuid ikkagi liiga vähe, et sundida valitsust tegutsema. Ka lootused seoses soomesõbralike peastaabi ohvitseridega ei täitunud. Rootsi kaitseväge juhataja, kelle lähimaks nõuandjaks oli tõusnud Rappe, esitas ettepaneku osaliseks mobilisatsiooniks ja vägede koondamiseks Soome piiräärsetele aladele. Ettepaneku eesmärk oli avaldada Nõukogude Liidule heidutavat mõju. Kuid ka see ettepanek leidis välisasjade nõukogus minimaalset toetust.⁸⁰⁶

Kokkuvõttes ei toonud sõja puhkemine kaasa selliseid muutusi avalikus arvamuses, mis oleksid sundinud Rootsi valitsust oma senist suhtumist muutma. Ükski selline samm, millel oleks võinud olla Nõukogude Liidule heidutav mõju – vägede saatmine Ahvenamaale, Ahvenamaa vete mineerimine koostöös Soomega, vägede koondamine Soome piiri äärde – ei leidnud kaugeltki piisavat toetust, et

⁸⁰⁶ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 233–235, 262–269.

sundida valitsust tegutsema. Peale jäid peaminister Hanssoni argumendid, et nüüd, kus Soome on sõjas, tähendaksid sellised sammud sõtta sekkumist, ning et Rootsi peab vältima samme, millel on Nõukogude Liidu vastase demonstratsiooni iseloom. Mitmed välisasjade nõukogu liikmed väljendasid kahetsust, et vägesid ei saadetud Ahvenamaale siis, kui Soome ei olnud veel sõjas, kuid see ei muutnud üldist suhtumist. Talvesõja kolmandal päeval helistas Tanner Hanssonile, et küsida temalt sama küsimus, mille esitas Erkkko vahetult enne, kui Soome sai kutse Moskva läbirääkimistele: kas Rootsi saadab oma väed Ahvenamaale? Hansson vastas eitavalt, nii nagu ta oli vastanud ka Erkkole Stockholmi riigipeade konverentsi ajal. Kuulnud Rootsi peaministri vastusest, ütles Mannerheim, et seda oligi oodata.⁸⁰⁷

Nii nagu Hansson oli Fagerholmile ennustanud, tõi Soomes puhkenud sõda kaasa uue valitsuse moodustamise. Selles ei olnud midagi tavatut, pigem on see reeglipärane, et demokraatiad moodustavad kriiside ajal rahvusliku ühtsuse valitsusi. Samasuguseid näiteid võib tuua nii väiksematest kui ka suurematest demokraatiatest. Eestis moodustati pärast 1924. aasta riigipöördekatset Jüri Jaaksoni valitsus, milles olid esindatud erakonnad, kelle käes oli 66% parlamendikohtadest.⁸⁰⁸ Ühendkuningriigis olid Churchilli sõjaaegses valitsuses esindatud peaaegu kõik parlamendiparteid, kelle käes oli 98% parlamendikohtadest.⁸⁰⁹ Sarnane areng toimus ka Soomes juba Moskva läbirääkimiste ajal, kui valitsusse kaasati soomerootslaste erakond, kellega koos oli valitsuses esindatud üle 82% parlamendikohtadest. Talvesõda tõi kaasa valitsuse vahetumise, ja sellesse kaasati nüüd ka Kokoomusega seotud ministrid, sealhulgas Paasikivi. Otsesemalt või kaudsemalt olid nüüd Soome uues valitsuses esindatud erakonnad, kelle käes oli 95% parlamendikohtadest.⁸¹⁰ Peaministriks sai Cajanderi asemel Risto Ryti ja Erkkko vahetas välja Tanner.

Väärrib märkimist, et Eduskund avaldas vahetult pärast talvesõja puhkemist Cajanderi valitsusele ühehäälselt usaldust, pärast mida astus valitsus ise tagasi. Cajanderil ei olnud valikut, sest sotsiaaldemokraadid kui suurim parlamendierakond olid talle enne istungit teatanud, et ei jätkka tema juhitud valitsuses.⁸¹¹ Ka Rootsi uues valitsuses olid sarnaselt Soomele esindatud kõik neli suuremat parteid, kelle käes oli kokku 95% parlamendikohtadest.⁸¹² Kuna peaministrina jätkas Hansson ja valitsusse kaasatud parteid olid samad, mis olid esindatud ka välisasjade nõukogus, siis ei saanud uus valitsus Soome seisukohalt olulisi muutusi kaasa tuua. Pigem toimus muutus negatiivses suunas, sest välisministri kohalt lahkus kõige aktiivsem Soome toetaja Sandler.

⁸⁰⁷ Wahlbäck, 262–69; Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 22–23; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 309.

⁸⁰⁸ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 586; Ruusmann, *Eesti Vabariik 1920–1940*, 148.

⁸⁰⁹ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 2029, 2032.

⁸¹⁰ Nohlen ja Stöver, 620; „Hallitukset ja ministerit vuodesta 1917“, Valtioneuvosto, <https://valtioneuvosto.fi/hallitukset-ja-ministerit> (vaadatud 13.10.2018).

⁸¹¹ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 158–61.

⁸¹² Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 1872, 1875.

Rootsi uue valitsuse programmis olid sees konkreetsed Soomega seotud punktid, mis peegeldasid täpselt välisasjade nõukogus valitsenud meeolusid. Ühelt poolt välistati üks äärmus ehk sõjaline sekkumine „Venemaa ja Soome vahelisse konflikti“, kuid teiselt poolt jäädi äraootavale positsioonile teise äärmuse suhtes, milleks oli võimalus, et Rootsi kuulutab ennast konfliktis erapooletuks. Ahvenamaa kaitseplaani suhtes võeti valitsusprogrammis „eitav positsioon“. Sõjavarustuse tarnetesse, sealhulgas Rootsit läbivasse transiiti, ja majanduslikku abisse suhtus programm positiivselt. Vabatahtlike kohta ütles programm, et neid ei saa varustada riigi varudest ja arvesse tuleb võtta Rootsi enda armee vajadusi.⁸¹³ Ainsana nägid programmis probleemi konservatiivid, kuid ka nende jaoks ei olnud tegemist põhimõttelise küsimusega:

Me oleme üksmeelel, et eespool nimetatut ei juhtu [sõjalist sekkumist Soomes või Ahvenamaal], teine asi on fikseerida kirjalikult olukordi, mida me ei tunne.⁸¹⁴

Kuid Hansson ei olnud nõus enda koostatud programmis midagi muutma ja konservatiivid leppisid kompromissiga, mis jättis neile formaalse vabaduse käituda Soome küsimuses iseseisvalt. Sellega olid ette kindlaks määratud Soome toetamise piirid, mille sisse jäid sõjavarustus, materiaalne abi ja vabatahtlikud. On tähelepanuväärne, et Hanssoni programm sisaldas kõiki kolme Mannerheimi programmi punkti. Paraku olid kaks kõige olulisemat punkti seal ainult selleks, et need välistada. Ainult Mannerheimi programmi esimene punkt kattus Hanssoni programmiga positiivses tähenduses. Lisaks oli Hanssonil vabatahtlike punkt, mida Mannerheimi programmis ei olnud, kuid võib arvata, et Mannerheim ei pidanud seda kuigi oluliseks.⁸¹⁵

Vabatahtlike küsimuses näitas Hanssoni valitsus üles kohati hämmastavat paindlikkust ja operatiivsust, täpselt samamoodi nagu oktoobri alguses toimunud esimeste spontaansete relvatarnete ajal. Kuigi valitsusprogrammis oli öeldud, et vabatahtlike ei varustata, leidis valitsus lahenduse, kus vajaminev varustus müüdi esmalt Rootsi varudest Soomele, kes andis selle siis vabatahtlikele edasi. Vabatahtlike organiseerimisega tegelevad endised tegevvälased, teiste hulgas Ehrens-värd, nõudsid valitsuselt lisaks lennukite eraldamist, sest vastasel korral oleks Rootsi vabatahtlikel puudunud õhujõudude toetus ja luurevõimekus. Soomel endal ei jätkunud lennukid kõikidesse rindelõikudesse. Valitsus nõustus ka selle ettepanekuga, tingimusel, et lennukitelt eemaldatakse kõik viited Rootsile. Sellisel viisil saadeti Soome 12 hävitajat, mis oli umbes kolmandik kõikidest hävituslennukitest, mis Rootsil sellel ajal oli. Jaanuaris võtsid need lennukid enda kanda kogu Põhja-Soome õhukaitse. Kuid peale lennukite oli Rootsi vabatahtlike panus suhteliselt tagasihoidlik, sest nende värbamine oli aeganõudev. Valitsus piiras avalikku värbamispropagandat ega lubanud värvata vabatahtlikeks terveid sõjaväeüksusi. Alles 1940. aasta veebruari lõpus võtsid umbes 8000 Rootsi vabatahtlikku Põhja-Soomes ühe rindelõigu enda vastutusele. Sellega vabastasid

⁸¹³ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 275–76.

⁸¹⁴ Wahlbäck, 276.

⁸¹⁵ Wahlbäck, 275–80, 283.

vabatahtlikud vastava hulga Soome vägesid, mida sai saata täienduseks Karjala kannasele, kus rinne oli murdumas. Kindlasti ei olnud tagasihoidlik Rootsi majanduslik abi, mille maht oli samas suurusjärgus kui Soome ühe aasta riigieelarve. Umbes pool sellest tuli korjandusest ja poole andis valitsus.⁸¹⁶

Hanssoni uue valitsuse programmi ei avalikustatud⁸¹⁷ ja Soomes ei teatud, et Rootsi neli suuremat parteid on omavahelise kokkuleppega välistanud sõjalise sekkumise võimaluse Ahvenamaal ja mujal Soomes. Kuid isegi kui seda oleks teatud, jäi ikkagi alles võimalus, et muutunud olukord või muutused avalikus arvamuses sunnivad parteisid kokkuleppest taganema. Seepärast ei ole midagi imelikku selles, et vaatamata korduvatele äraütlemistele ei kaotatud Soomes lootust, et Rootsi võiks ühel hetkel siiski sõtta sekkuda. Lootused kasvasid, kui jaanuari lõpus toimuski oluline muutus. Nõukogude Liidu Stockholmi saadiku kaudu saadi teada, et Kremlis ollakse valmis Kuusineni valitsusest loobuma ja tegema rahu „Ryti-Tanneri valitsusega“.⁸¹⁸ Nii Rootsis kui ka Soomes saadi sellest ühtemoodi aru, et Moskva sõjaeesmärk ei olnud enam mitte Soome vallutamine, vaid Hanko baas ja piiride nihutamine.⁸¹⁹ Rootsis kadus sõjalise sekkumise vastastelt ära oluline argument, milleks oli usk, et isegi kui Rootsi võitleks koos Soomega ei suudaks nad ikkagi Nõukogude Liitu sõjas võita.⁸²⁰

Ei ole usutav, et Venemaa sarnane suurriik alustaks sõda väikeriigi vastu ilma kindla kavatsuseta võita. See abi, mida Rootsi saaks anda, ei muudaks asja nii ehk naa [...] On tõenäoline, et meie sekkumine võiks soomlaste kaotust mõne kuu võrra edasi lükata. Tulemuseks oleks, et selle ajapikenduse möödudes meid mõlemaid alistatakse – kui imet ei juhtu.⁸²¹

Kuid teisalt võttis see argumendid ära ka sõjalise sekkumise pooldajatelt. Nemad väitsid, et kui Soome alistatakse, siis hakkab Moskva nõudma baase ka Rootsilt – järelikult oli targem võidelda koos Soomega ja mitte oodata kuniks jõuab kätte Rootsi kord.⁸²² Kõik need argumendid kehtisid siiski ainult kitsas informeeritud isikute ringis, sest avalikkus teadis kuni märtsini 1940, et Moskva tunnistas ainult Kuusineni valitsust. Veebruari alguses sõitis peaminister Ryti Stockholmi ja esitas Hanssonile palve, et Rootsi saadaks Soome kuni 30 000-mehelise abiväe. Eelmisest korrast kui Soome valitsus oli palunud Rootsilt sõjalist sekkumist oli möödunud kaks kuud. Ryti pakkus Hanssonile välja Mannerheimi idee, et formaalselt oleks tegemist vabatahtlikega, nagu tegid sakslased Hispaania kodusõja ajal. Rootslased pidasid pakutud lahendust siiski tehniliselt võimatuks, sest

⁸¹⁶ Wahlbäck, 287–93, 307–8; *Talvisodan historia 4: Sodasta rauhaan, puolustushaarat ja eräät erityisalat* (Porvoo etc.: Werner Söderström, 1979), 51–52.

⁸¹⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 276.

⁸¹⁸ Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 164; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 322–23.

⁸¹⁹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 340–41, 354, 387–389.

⁸²⁰ Wahlbäck, 313–14, 329–30.

⁸²¹ Wahlbäck, 314.

⁸²² Wahlbäck, 272–73.

kedagi ei saanud sundida vabatahtlikuks hakkama.⁸²³ Hansson vastas lõpuks täpselt nii nagu valitsusprogramm ette nägi – et Ryti soov on „väljaspool neid võimalusi, mida me oleme oma abimeetmeteks valinud“.⁸²⁴

Lääneliitlaste abipakkumine ja kuninga sekkumine

Vaatamata järjekordsele eitavale vastusele jätkusid arengud, mis ei lasknud soomlaste lootustel kustuda. Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa avalikkuse siiras poolehoid Soome vastu oli andnud mõlema riigi valitsusele hea ettekäände, et edendada oma sõjastrateegiat sõjas Saksamaaga.⁸²⁵ Strateegia nägi ette, et Saksamaa tuleb ära lõigata sõjapidamiseks hädavajalikest toorainetest, millest kaks tähtsamat olid rauamaak ja nafta. Saksamaa kõige olulisemaks rauamaagi tarnijaks oli Rootsi. Rauamaaki kaevandati Põhja-Rootsis asuvates kaevandustes ja transporditi laevadega Saksamaale. Kuna talvel külmus Põhjalaht kinni, siis toimus talvekuudel transport Põhja-Norra sadamate kaudu. Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa plaan nägi ette, et liitlased saadavad Soome abivägesid sama teed mööda, kustkaudu liikus Saksa rauamaak. Kui sadamad ja sadamatesse viivad raudteed on täis Soomele appi minevaid vägesid, siis ei saa see jätta takistamata maagikoormate liikumist, mis peab toimuma mööda sama teed, kuid täpselt vastupidises suunas.⁸²⁶ Eriti kui juhtuvad „õnnetused“, mis raudtee ja sadamad blokeerivad.

Lääneliitlaste arvestused näitasid, et kui Rootsi maagitarned katkestada, siis kukub Saksamaa tööstus kokku. Kuna suurem osa abivägedest oleks jäänud täitma missiooni peaeesmärki ehk takistama Saksamaa maagitarneid Norras ja Rootsis, siis oleks Soome jõudnud ainult umbes 6000 meest. Needki oleksid saabunud Põhja-Soome ja mitte Karjala kannasele, kus neid tegelikult vajati. Plaani nõrgaks kohaks oli sõltuvus Norra ja Rootsi suhtumisest. Eeldati, et Norra ja Rootsi ei takista liitlasvägede läbimarssi, sest ettevõtmise avalik eesmärk oli minna Soomele appi. Paraku see eeldus ei kehtinud, sest Saksamaa suhtus liitlaste plaani põhjendatud umbusuga, mistõttu oli Norral ja Rootsil põhjust karta karistusaktsioone, juhul kui nad peaksid lubama Saksamaaga sõjas olevate riikide väed oma territooriumile. Keeldumine lääneliitlaste vägesid läbi laskmast oli kõige kindlam viis sõda vältida ja just seda Norra ja Rootsi tegidki.⁸²⁷

⁸²³ Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 162; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 297, 341.

⁸²⁴ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 341.

⁸²⁵ Wahlbäck, 316–17, 321; Häikiö, *Maaliskuusta maaliskuuhun*, 91, 126–128, 162–163, 168.

⁸²⁶ Winston Churchill, *Tormihoiatus*, tõlk Henno Rajandi (Tallinn: Varrak, 1995), 410.

⁸²⁷ Häikiö, *Maaliskuusta maaliskuuhun*, 79–81, 165, 168; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 320–21; Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 251, 280–281, 293, 302, 326.

Norra ja Rootsi valitsustel ei olnud lihtne keeldumist põhjendada, sest liitlaste avalikult välja öeldud eesmärk oli Soomele appi minna. Isegi kui hästiinformeeritud valitsusametnikel olid olemas põhjendatud kahtlused lääneliitlaste tegelike motiivide kohta, ei olnud neil piisavalt tõendeid, et süüdistustega avalikult välja tulla. Tõde tuli päevavalgele alles juulis 1940, kui Saksamaa avaldas Prantsuse kindralstaabi salajased dokumendid, mis olid Prantsusmaa vallutamise käigus nende kätte sattunud. Veebruaris 1940 sai Rootsi valitsus toetuda ainult sellele, et Saksamaaga sõjas olevate riikide vägede lubamine läbi oma territooriumi tähendaks erapooletusest loobumist ja sekkumist suurriikide vahelisse sõtta. Londonis ja Pariisis eeldati siiski vaatamata Norra ja Rootsi valitsuste avaldustele, et kui Soome peaks esitama ametliku abipalve, siis sunniks avaliku arvamuse surve Norra ja Rootsi valitsusi vastuseisust loobuma või vähemalt takistaks neil osutada lääneliitlastele tõsisemat vastupanu. Seega oli sündmuste areng andnud Soome valitsusele olulise trumbi. Rootsile võis olla kasulikum saata ise abivägesid kui riskida Soome abipalvega lääneliitlastele, mis oleks seadnud Rootsi valitsuse veelgi ebameeldivamate valikute ette.⁸²⁸

Muutunud olukorras sõitis välisminister Tanner veebruari keskel Stockholmi, et küsida Rootsi valitsuselt uuesti sõjalist abi. Vabatahtlike värbamine kulges väga aeglaselt ja selleks ajaks ei olnud veel ükski vabatahtlik rindele jõudnud. Tanner kordas uuesti Mannerheimi ettepanekut, et Rootsi saadaks vabatahtlikke tervete üksustena nagu tegid sakslased Hispaania kodusõja ajal. Kuid nüüd sai Soome välisminister toetada ettepanekut kahe uue argumendiga. Esiteks aitaks Rootsi sekkumine kaasa rahuvõimalustele, sest survestaks Moskvat järeleandmistele. Teiseks ei oleks sellisel juhul Soomel vaja esitada abipalvet lääneliitlastele. Kuid Hansson vastas ka seekord eitavalt, tuues põhjenduseks, et Rootsi abivägede saatmine suurendaks igal juhul tõenäosust, et Skandinaaviamaad tõmmatakse lääneriikide ja Saksamaa vahelisse sõtta.⁸²⁹

Rootsi rahvas ei mõistaks, kui valitsus otsustaks astuda sellele teele.⁸³⁰

Hansson ei öelnud seda välja, kuid uus olukord oli toonud mängu uue argumendi, mis rääkis Rootsi sõjalisele sekkumisele vastu. Soomele täiendavate lootuste andmine võis sõda hoopis pikendada, sest oleks vähendanud soomlaste motivatsiooni Moskva pakutud rahutingimustega nõustuda. Kuid Rootsi huvides oli, et sõda lõppeks võimalikult kiiresti ja kaoks ära lääneriikide ja Saksamaa sekkumise oht.⁸³¹

Vahetult pärast Tanneri Stockholmi visiiti hakkasid Rootsi lehed kirjutama Mannerheimi liini murdumisest ja Soome vägede taganemisest. Rootsi avalikkuses

⁸²⁸ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 358, 380–81; *The New York Times* 4.7.1940, 6; Häikiö, *Maaliskuusta maaliskuuhun*, 170–71; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 240–41.

⁸²⁹ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 255–56; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 347.

⁸³⁰ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 255.

⁸³¹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 388–89.

võis täheldada märke kasvavast rahutusest, et rinne Karjala kannasel ei pruugigi lõputult vastu pidada. Sõjalise sekkumise pooldajad trükkisid lendlehti, milles kirjeldasid värvikalt, mis sellisel juhul juhtub: Soome ühiskond variseb kokku ja Rootsi piiri suunas hakkavad liikuma põgenikehordid. Selliste meeleolude keskel ilmus teisejärgulises Rootsi lehes pommuudis, et Tanner oli käinud Stockholmis küsimas sõjalist abi ja oli saanud eitava vastuse.⁸³² Infolekkega oli seotud Rappe, kellest vahepeal oli saanud Rootsi kaitsejõudude peastaabi ülema kohusetäitja.⁸³³

Pole teada, kas tegemist oli teadliku lekitamisega, kuid võimatu see ei ole. Rappe motiiviks võis olla valitsusele surve avaldamine, sest kui Ryti käis Stockholmis abivägesid palumas, ütles Rappe talle, et tema on valmis ettepaneku heaks kiitma, kuid „poliitikud otsustavad“.⁸³⁴ Valitsus sattuski avaliku arvamuse surve alla, kuid mitte niivõrd infolekke enda pärast, vaid selle pärast, kuidas Hansson lekkele reageeris. Peaminister saatis ajakirjandusele lakoonilises stiilis pressiteate, milles tunnistati, et Tanner oli soovinud „Rootsi sõjaväeüksuste Soome paigutamist“ ja põhjendati Rootsi valitsuse keeldumist peaministri poolt juba jaanuaris parlamendis tehtud avaldusega, „millele on saanud osaks üldine heakskiit“. Pressiteate lõpetas lause: „Siis esitatud seisukohtades ei ole toimunud mingisugust muutust“.⁸³⁵

Avaldus, millele Hansson pressiteates viitas, oli tehtud parlamendi avalikul istungil tavapärase välispoliitika arutelu raames. Peaminister oli parlamendi liikmetele peetud kõnes öelnud, et kui Soome liitus pidulikult „Põhjala poliitikaga“ ei muutnud see Põhjamaade koostöö eesmärke.

Mingisugust juttu sõjalisest koostööst ei ole vastutustundlikes ringkondades olnud. Selle asemel sisaldub selles [...] valmidus anda muud vastastikust abi kui olukord seda nõuab. Seda abi on ka antud.⁸³⁶

Hanssoni jaanuaris tehtud avaldus oli valitsuses läbi arutatud ja väljendas valitsuse ühist seisukohta. Veebruaris 1940 ei esitatud valitsuses samuti vastuväiteid Tannerile antud vastuse osas ja seda ei tehtud ka välisasjade nõukogus. Seega oli Hanssoni pressiteade oma sisult korrektne. Probleemiks oli selle külm ja kalk vorm, mida peeti nii Soomes kui ka Rootsis sobimatuks. Kuid koos peaministri avalduse vormiga sattus paratamatult kriitikatule alla ka selle sisu ehk valitsuse Soome-poliitika. Rootsi avalikkus ei teadnud, et Moskva on valmis Kuusineni valitsusest loobuma ja peab Soomega salajasi rahuläbirääkimisi. Peaministri avaldusele osaks saanud kriitika mõjus rahvale kui katalüsaator ja pani inimesed küsima valitsusele ebamugavaid küsimusi: kas vabatahtlike saatmine on ikka piisav viis Soome aitamiseks ja kas Rootsi ei peaks tegema enamat? Valitsuse jaoks päästis olukorra kuninga sekkumine. Lehtedes avaldati kuninga avaldus,

⁸³² *The Times* 16.2.1940, 8, 17.2.1940, 6; Wahlbäck, 344–45; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 358–259.

⁸³³ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 348.

⁸³⁴ Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 167.

⁸³⁵ *Helsingin Sanomat* 17.2.1940, 5.

⁸³⁶ *Helsingin Sanomat* 18.1.1940, 5–6.

mis oli hoopis teise tonaalsusega kui peaministri oma, kuigi selle sisu oli sama.⁸³⁷ Kuningas kirjutas:

Olen kogu aja jälginud suurima imetlusega vennasmaa Soome kangelaslikku võitlust ülekaaluka jõuga. Rootsi on algusest peale vabatahtlikega ja mitmel muul viisil proovinud teda aidata, kuid juba esimesel hetkel teatasin Soomele, et ta ei saa kahjuks oodata Rootsi sõjalist sekkumist. Kurbusega südames olen pärast põhjalikku kaalumist tulnud järeldusele, et meil tuleb praeguses olukorras jääda endiselt samale seisukohale. Minul on nimelt see kindel veendumus, et kui Rootsi sekkuks sündmustesse Soomes, siis meid ähvardaks kõige suurem oht mitte ainult sattuda sõtta Venemaaga, vaid saada tõmmatud ka suurriikide vahelisse sõtta, ja sellist vastutust ma ei saa enda kanda võtta.⁸³⁸

Kuninga avalduse mõju avalikule arvamusele oli äärmiselt võimas. See lõpetas arutelud ajakirjanduses ja konsolideeris avaliku arvamuse valitsuse positsiooni taha – kui mitte sisuliselt, siis vähemalt väliselt.⁸³⁹

Hanssoni lubadus ja Moskva rahuleping

Soome seisukohalt oli Rootsi eitava vastuse avalikustamine loomulikult väga kahetsusväärne areng, mis nõrgendas Soome võimalusi rahuläbirääkimistel Moskvaga. Kui Tanner käis veebruari lõpus uuesti Stockholmis ja kohtus Hanssoniga, ei jätnud ta ütlema, et peaministri pressiteade koos kuninga avaldusega läksid Soomele maksma Viiburi ja Sortavala. Tanner soovis, et Rootsi toetaks Soome rahupingutusi ja teataks Moskvale, et kui Soomele esitatakse võimatuid tingimusi, siis sekkub Rootsi sõtta. Hansson keeldus midagi sellist lubamast, kuid oli valmis kaaluma diplomaatilist toetust. Seda Soome ka tõepoolest sai. Rootsist edastati Nõukogude Liidule sõnumeid, et peaministri ja kuninga avaldused kehtisid eeldusel, et Soomega tehakse rahu ja kui seda ei juhtu, siis ei pruugi Rootsi avaliku arvamuse vaigistamine enam õnnestuda. Hansson keeldus endiselt ka lääneliitlaste abivägesid läbi lubamast, kuid Tanneril õnnestus pressida Rootsi peaministrilt välja lubadus, et kui Soome teeb Nõukogude Liiduga rahu, siis kaalub Rootsi tõsiselt sõjalist liitu Soomega. Hansson seadis tingimuseks, et liitu peab kuuluma ka Norra ning et liit peab minema piisavalt kaugele – kuni selleni välja, et liitu kuuluvad riigid ühendavad oma välispoliitika ja kaitsejõud.⁸⁴⁰

Mõte, et nüüd on õige hetk panna lauale sõjalise liidu idee võis pärineda Mannerheimilt. Kindral Walden, kes oli ülemjuhataja esindajaks Helsingis ja osales sageli valitsuse istungitel, rääkis sellest Paasikivile varsti pärast seda kui

⁸³⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 333, 347, 350–53.

⁸³⁸ *Helsingin Sanomat*, 20.2.1940, 5.

⁸³⁹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 357; Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 249–50.

⁸⁴⁰ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 366, 368–369, 372–373; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 290–95; Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 243–44.

Moskvaga olid tekkinud esimesed rahukontaktid. Sellega oli üks ring täis saanud. Veidi vähem kui viis aastat tagasi oli Tanner käinud Mannerheimi algatusel esimest korda Stockholmis, et üritada realiseerida Mannerheimi programmi. Siis ei sõandanud Tanner sõjalise liidu ettepanekut esitada, sest see tundus talle liiga äärmuslikuna. Tanneril oli kahtlemata õigus. Kevadel 1935 oleks Rootsi peaminister pidanud sellist ettepanekut kummaliseks ja isegi kohatuks. Talvel 1940 olid vahepeal saadud ajaloolised kogemused teinud oma töö. Vähe sellest, et Rootsi peaminister pidas sõjalise liidu ideed täiesti asjakohaseks – ta tunnistas ka, et kui liit oleks sõlmitud varem, siis ei oleks Nõukogude Liit Soomele kallale tunginud.⁸⁴¹

Saatuse ironiana toimus Mannerheimi Põhjamaade orientatsiooni tunnustamisega samal ajal koosolekute ja deklaratsioonide Põhjamaade orientatsiooni lõplik pankrot. Põhjamaade välisministrite konverentsile, mis peeti Kopenhaagenis 25. veebruaril 1940, Soome välisministrit ei kutsutud. Põhjuseks oli tõenäoliselt see, et taheti moodustada ühisrinnet lääneliitlaste abivägede läbimarsi takistamiseks ja Soome ei oleks sellesse rindesse loomulikult sobinud. Kuid Soome kõrvalejätmine ajal, kui ta pidas võitlust oma ellujäämise nimel, näitas ilmekalt, mis väärtus oli koosolekute ja deklaratsioonide Põhjamaade orientatsioonil. Tanner ei jätnud ka selle kohta oma arvamust Hanssonile välja ütlemata, märkides, et kui selline ongi neutraliteedipoliitika, siis on neutraliteet „halb programm“.

Kui suurriik tungib väikeriigile kallale, siis saab temast justkui pidalitõbine, keda kõik püüavad vältida.⁸⁴²

Märtsis 1940 otsustas Soome valitsus võtta vastu Nõukogude Liidu rahutingimused. Valida oli kahe võimaluse vahel: kas esitada lääneliitlastele abipalve ja jätkata sõdimist või alistuda Moskva nõudmistele ees, mis olid tunduvalt karmimad kui need, mille üle peeti läbirääkimisi oktoobris. Esimese võimaluse vastu rääkisid Rootsist tulevad teated, mille kohaselt kavatsesid rootslased lääneliitlaste läbimarsi takistamiseks eemaldada raudteedelt vagunid ja võtta üles liiprid. Samuti ähvardati Soomet sellega, et kui Rootsi avalikkus saab teada, et sõda ei peeta enam mitte ellujäämise, vaid paremate rahutingimuste nimel, siis muudab see oluliselt Rootsi rahva suhtumist. Senine poolehoid võib asenduda vaenulikkusega, kui saadakse teada, et Soome on valmis tõmbama Rootsi ja Norra suurriikide vahelisse sõtta ainult selleks, et päästa Sortavala ja Viiburi. Soomele öeldi ka otse, et kui lääneriikidele esitatud abipalve tulemusena tõmmatakse Rootsi suurde sõtta, siis läheb Rootsil endal vaja kogu seda materiaalselt abi, mida siamaani on Soomele antud. Tegemist oli tõsise ähvardusega, sest Soomel oli laskemoona kolmeks nädalaks ja varude täiendamine sõltus Rootsi tarnetest. Vahetult enne lõplikku otsust tegi president Kallio valitsuse istungil välisministrile ülesandeks võtta Rootsilt ja Norralt kirjalikud vastused kahele küsimusele: 1) kuidas nad suhtuvad lääneliitlaste läbimarssi; 2) kuidas nad suhtuvad

⁸⁴¹ Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 175–176, 244; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 294.

⁸⁴² Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 295; Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 245.

sõjalise liidu moodustamisse. Mõlemalt saadi eitav vastus esimesele küsimusele ja jaatav vastus teisele küsimusele.⁸⁴³

Kuna Nõukogude Liit keeldus sõjategevust rahuläbirääkimiste ajaks peatamast, siis toimusid märtsis 1940 peetud Moskva läbirääkimised hoopis teises tempos kui need, mida peeti oktoobris ja novembris 1939. Siis sõitsid läbirääkijad Moskvasse rongiga, nüüd lennukiga. Kui sügisel 1939 keeldus välisminister Erkko ise Moskvasse sõitmast, siis nüüd sõitis Moskvasse peaminister. Kui oktoobris ja novembris anti läbirääkijatele kaasa väga kitsalt piiritletud juhtnöörid, siis nüüd ei antud neile mingisuguseid juhtnööre peale selle, et „tuleb kuulata ja üritada tingida“.⁸⁴⁴ Kui sügisel 1939 käisid läbirääkijad kahel korral Helsingis nõu pidamas ja täiendavaid volitusi saamas, siis nüüd toimus kogu nõupidamine šifreeritud telegrammide teel. Pärast seda, kui valitsuse istungil loeti ette Karjala kannase rinde eest vastutava nelja kindrali pessimistlikud raportid,⁸⁴⁵ saadeti läbirääkijatele volikiri, millega anti neile „täielik voli otsustada“.⁸⁴⁶ Ainsaks piiranguks seati tingimus, et neljaliikmeline delegatsioon peab olema üksmeelne. President Kallio kõhkles enne volituse heakskiitmist:

See läheb kaugemale kui on teatatud Eduskunnale. Tuleks teda teavitada.⁸⁴⁷

Välisminister Tanner vastas:

Selleks ei ole aega. Pealegi on see ohtlik. Esmaspäeval esitan küsimuse väliskomisjonile.⁸⁴⁸

Väliskomisjonis toetas 13 saadikut seisukohta, et Moskva pakutud rahutingimused tuleb vastu võtta ja 4 saadiku arvates oli parem sõdimist jätkata.⁸⁴⁹ Vahetult enne rahulepingu allkirjastamist peetud valitsuse ametlikul istungil oli lepingu sõlmimise poolt 10 ministrit ja vastu 2.⁸⁵⁰ Alates delegatsiooni lahkumisest Helsingist kuni lepingu allkirjastamiseni Moskvast kulus pisut rohkem kui 6 päeva. Sügisel 1939 kestsid Moskva läbirääkimised kokku 35 päeva.

Kuna Moskva rahuleping muutis riigipiiri, siis oli selle parlamendis läbimineks vajalik 2/3 häälteenamus.⁸⁵¹ Eduskund ratifitseeris Moskva rahulepingu

⁸⁴³ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 369–70; Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 279, 284, 286, 288, 302, 309, 324, 327.

⁸⁴⁴ Valitsuse istungi märkmed 6.3.1940, Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 317.

⁸⁴⁵ Valitsuse istungi märkmed 9.3.1940, Manninen ja Rumpunen, 328–29.

⁸⁴⁶ Samas, 333; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 365.

⁸⁴⁷ Valitsuse istungi märkmed 9.3.1940, Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 333.

⁸⁴⁸ Samas.

⁸⁴⁹ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 374.

⁸⁵⁰ Valitsuse istungi märkmed 12.3.1940, Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 341–42.

⁸⁵¹ Suomen asetuskokoelma 1928, No 7, Valtioapäiväjärjestys § 69.

hääletega 145 : 3, erapooletuks jäi 9 saadikut.⁸⁵² Hääletamisel ei osalenud 42 saadikut⁸⁵³ ja vastavalt traditsioonile ka istungi juhataja. Hääletustulemus näitas, et kõikidest antud häälest anti rahulepingu sõlmimise poolt 92% ja 2/3 tingimus tuli kuhjaga täis. Moskva rahulepingu tingimused olid tunduvalt halvemad nendest, mille üle räägiti läbi sügisel 1939. Siis üritas Paasikivi kasutada argumenti, et Moskva soovitud leping ei saaks Soome parlamendis vajalikku häälteenamust. Stalin vastas, et „saate küll 99%“.⁸⁵⁴ Pärast kolm kuud kestnud sõda need hääled tõesti saadigi.

Kuid oli üks tingimus, mille poolest Moskva rahuleping ei olnud halvem sellest, mida pakuti sügisel 1939. Mõlemal korral loobus Nõukogude Liit algsest nõudmisest, et Soome peab sõlmima vastastikuse abistamise lepingu analoogselt Eesti, Läti ja Leeduga. Selle asemel piirduti tingimusega, mille kohaselt Soome ei tohtinud astuda liitudesse, mis on „suunatud kummagi lepingupoole vastu“. Nimetatud tingimus kattus peaaegu sõna-sõnalt Eestiga sõlmitud baasidelepinguga, kuid erinevalt Eesti lepingust ei sisaldanud Moskva rahuleping kohustust osutada üksteisele kallaletungi korral sõjalist abi. See-eest oli seal mittekallaletungi-tingimus, mida jälle ei olnud Eesti lepingus. Ilmselt ei peetud Kremli vajalikuks enam teeselda nagu kardaks Nõukogude Liit Eesti kallaletungi. Nii sügisel 1939 kui ka talvel 1940 loobuti Moskvast mingil põhjusel ideest sõlmida Soomega sõjaline liiduleping ja piirduti neutraliteedilepinguga. Kui Eestiga sõlmitud baasideleping oli samaaegselt neutraliteedileping ja sõjaline liiduleping, siis Moskva rahuleping oli samaaegselt neutraliteedi- ja mittekallaletungileping, kuid mitte sõjaline liiduleping.⁸⁵⁵

Kaitsealane liit või riiklik liit

Samal päeval, kui ilmus uudis Moskva rahulepingust, väljendasid mitu suurt Rootsi lehte toetust ideele, et Soome ja Rootsi vahel tuleb sõlmida sõjaline liit. Svenska Dagbladet avaldas loo pealkirja all „Kaitsealane liit Soomega“, milles kirjutas:

Meil tuleb tagada see raske rahu, mille Soome on teinud, Soomega sõlmitava kaitsealase liiduga, mis peaks hõlmama ka Norrat.⁸⁵⁶

Stockholms-Tidningen kirjutas, et Soomel ja Rootsil tuleb teha juhtunust õiged järeldused:

⁸⁵² Valtioapäivät 1940, Pöytäkirjat III, 28.

⁸⁵³ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 413.

⁸⁵⁴ Paasikivi, „Talvisota“, 50.

⁸⁵⁵ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 430; Riigi Teataja. Eesti Vabariigi lepingud välisriikidega, 1939, nr 15; J. David Singer ja Melvin Small, „Formal Alliances, 1815–1939: A Quantitative Description“, *Journal of Peace Research*, 1966, 5, <https://doi.org/10.1177/002234336600300101>.

⁸⁵⁶ *Helsingin Sanomat*, 14.3.1940, 8.

et Soomet ei jäetaks enam üksi, et tema uued piirid tagatakse [...] et Rootsi võtaks enda kanda mitte ainult Soome aitamise hävitatud maa uuesti ülesehitamisel, vaid liituks ka kogu oma jõuga, sealhulgas sõjalisega, Soome kõrvale ja kindlustaks tema tuleviku.⁸⁵⁷

Social-Demokraten kirjutas:

Kõikidele Põhjala rahvastele peab nüüd olema selge mitte ainult sõnades, vaid ka tegudes, et Soome asi on nende asi. See tähendab, et ainult elu ja surmani ulatuv kaitsealane liit Põhjamaade vahel võib anda meile selle suhtelise turvalisuse, mida me keegi eraldi ei suuda saavutada.⁸⁵⁸

Avalik arutelu sai hoogu juurde, kui päev hiljem avaldati uudis, et Soome valitsus on teinud Rootsi ja Norrale ametliku ettepaneku sõjalise liidu moodustamiseks ja mõlema riigi valitsused on andnud nõusoleku ettepanekut kaaluda. Rootsi lehed kirjutasid sellest, kuidas liiduidee on saanud üksmeelse toetuse kõikide parteide juhtivatelt lehtedelt ning kuidas lõppenud sõda on toonud kaasa muutuse avalikus arvamuses – mis on nüüd valmis toetama täiesti teistsugust kaitsepoliitikat. Isegi liiduidee traditsiooniliste vastaste suhtumine oli muutunud. Dagens Nyheteri juhtkirjas väljendati lootust, et Rootsi valitsus kaalub Soome ettepanekut „kindlate kavatsustega jõuda positiivsete tulemusteni“.⁸⁵⁹

Selline kavatsus tundus Rootsi valitsusel tõepoolest olevat. Nädal pärast Moskva rahulepingu sõlmimist teatas Nõukogude Liit, et kavandatav liit on rahulepingu tingimustega vastuolus. Sealjuures viidati rahulepingu neutraliteediklauslile ja väideti, et Soome, Norra ja Rootsi sõjaline liit on suunatud Nõukogude Liidu vastu.⁸⁶⁰ Kuid peaminister Hansson ei näidanud kuidagi välja, et Moskva seisukoht oleks teda mõjutanud. Mõned päevad hiljem peetud kõnes tunnistas peaminister, et on andnud Soomele lubaduse uurida võimalusi kaitsealase liidu moodustamiseks. Hansson kinnitas, et kavatseb oma lubaduse täita „viivitamatult ja heasoovlikus vaimus“.⁸⁶¹

Lisaks Nõukogude Liidule andis ka Saksamaa mõista, et talle ei meeldi idee Põhjamaade sõjalisest liidust. Dagens Nyheter, millest oli saanud liiduidee üks kõige kindlameelsemaid kaitsjaid, ei lasknud ennast ka sellest häirida.

Avalikus debatis on kaitsealase liidu küsimus esiplaanil [...] Ei tohi olla mingit kahtlust selles, et Rootsi peab eesmärgikindlalt selles suunas pürgima. Rahulolematuse väljendamine suurriikide, eelkõige Nõukogude Liidu ja Saksamaa poolt ei muuda selles midagi.⁸⁶²

Moskvas tõsteti panuseid veelgi, kui Molotov esines kõnega ja teatas, et

⁸⁵⁷ Samas.

⁸⁵⁸ Samas.

⁸⁵⁹ *Helsingin Sanomat*, 15.3.1940, 5, 7.

⁸⁶⁰ *Helsingin Sanomat*, 21.3.1940, 8.

⁸⁶¹ *Helsingin Sanomat*, 27.3.1940, 8.

⁸⁶² *Helsingin Sanomat*, 29.3.1940, 5.

katsed luua Soome, Rootsi ja Norra niinimetatud „kaitsealane liit“ on suunatud Nõukogude Liidu vastu ja soojendavad hoolimatult üles sõjalise revanši ideed.⁸⁶³

Molotov ähvardas, et Soome osalemine „NSVL-i vastu suunatud sõjalis-revanšistlikus liidus“ tähendaks Moskva rahulepingu rikkumist ning et Norra ja Rootsi osalemine sellises liidus tähendaks, et nad on oma erapooletusest loobunud – millisel juhul „ei saa Nõukogude Liit jätta sellest tegemata vastavaid järeldusi“.⁸⁶⁴ Dagens Nyheter jäi ka pärast Molotovi ähvardusi endisele positsioonile:

Mingil juhul ei saa ebarealistlikud oletused mõjutada Rootsi seisukohti.⁸⁶⁵

Päev pärast Molotovi sõnavõttu toimus Stockholmis Põhjamaade töölisparteide ja ametiühingute esindajate kokkusaamine. Kuna Rootsi ja Norra delegatsioonide eesotsas olid peaministrid ja Soomet esindas Tanner, kes oli küll välisministri ameti maha pannud, kuid oli endiselt valitsuse liige, siis pakkus kohtumine hea võimaluse arutada kaitsealase liidu ideed. Arutelu ei olnud avalik. Debati avas Tanner, kes väljendas heameelt, et Rootsi ja Norra vastasid positiivselt tema ettepanekule ja olid nõus kaaluma liidu moodustamist:

See, mis pool aastat tagasi oli võimatu, on järelikult nüüd saanud võimalikuks.⁸⁶⁶

Kuid teisalt väljendas Soome endine välisminister kahetsust Nõukogude Liidu ja Saksamaa vastuseisu pärast:

Põhjamaid koheldakse kui vasalle, kui vallutatud maid. Meile öeldakse: palun, mitte mingisugust oma välispoliitikat. Väikestel riikidel ei ole tänapäeval täielikku suveräänsust.⁸⁶⁷

Tanner arvas, et kui tahe on olemas, siis tuleb liiduideega minna lõpuni hoolimata väljastpoolt tulevatest ähvardustest. Peaminister Hansson rääkis sellest, et sõjalise liidu eelduseks on liikmesmaade põhjalik lõimumine, kuid seda on raske saavutada, sest valitsused vahetuvad ja lepingutega ei ole võimalik kõiki olukordi ette näha. Rootsi peaminister tõi näiteks olukorra, kus Soomes tuleb võimule valitsus, mis näeb võimalusi revanšiks.

Selleks, et kaitsealane liit saaks toimida, tuleb koostöö teha nii laiaulatuslikuks, et meil tuleb olla valmis täielikuks liiduks [...] võib-olla märkate, et enam ei olegi jutt kaitsealasest liidust, vaid riiklikust liidust [...] mõtet kaugemale ulatuvast koostööst ei peaks tõrjuma. Ma tahan ainult, et see, mis tehakse, tehakse püsivaks. Samuti on vältimatu, et rahvas oleks meie poolel.⁸⁶⁸

⁸⁶³ *Šestaja sessia Verhovnogo Soveta SSSR 29 marta – 4 aprerja 1940 g.* (Izdanie Verhovnogo Soveta SSSR, 1940), 38.

⁸⁶⁴ Samas.

⁸⁶⁵ *Helsingin Sanomat*, 31.3.1940, 9.

⁸⁶⁶ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 421.

⁸⁶⁷ Wahlbäck, 421.

⁸⁶⁸ Wahlbäck, 422–23.

Hanssoni viidet revanšile võib võtta kui märki, et Molotovi kõne oli teda mõjutanud. Kuid peaministri sõnad ei viita kuidagi sellele, et Molotovi kõne oleks pannud teda oma lubadusest taganema. Hansson lubas Tannerile enne Moskva rahulepingu sõlmimist, et on valmis sõjalist liitu kaaluma, kui see läheb piisavalt kaugele ja liitu kuuluvad riigid ühendavad muuhulgas oma välispoliitika. Täpselt samas suunas liikus peaministri mõte ka nüüd. Hansson ei viidanud revanšismi võimalusele kui sõjalist liitu välistavale tegurile, mida ilmselt oli lootnud Molotov. Pigem mainis Rootsi peaminister Soome võimalikku revanšismi kui Moskva rahulepingu ebaõiglusest tulenevat loomulikku reaktsiooni, millega tuli liidu loomisel arvestada, kuid mis oli kõrvaldatav juhul kui lõimumine ulatub piisavalt kaugele. Hansson kuulus nende Rootsi poliitikute hulka, kes suhtusid iga-sugusesse sõjalisest koostöösse Soomega väga suure ettevaatusega. Ta pidi hästi teadma, mis olid selle ettevaatuse põhjused. Samuti rääkis Hansson peaministrina pidevalt sellest, kuidas nii tähtsat otsust, nagu seda on sõjaline koostöö Soomega, ei saa teha, kui ühiskonnas puudub üksmeel. Järelikult tuli kaotada ära põhjused, mille tõttu osa Rootsi ühiskonnast sõjalise liidu ideesse tõrjuvalt suhtus.

Üks kõige ettevaatlikumaid ja talvesõja ajal Soome äitamise kõige negatiivsemalt suhtunud valitsuse liikmeid oli sideminister ja liberaalse Rahvapartei juht Andersson i Rasjön. Vahetult pärast Moskva rahulepingu sõlmimist oli Rootsi avalikkuse huvi liiduidee vastu niivõrd suur, et ükski minister ei saanud jätta seda oma avalikes esinemistes puudutamata. Ka selline kõige rangemat erapooletust pooldav minister nagu Andersson i Rasjön pidas kõne, milles ei välistanud enam sõjalist liitu Soomega, kuid nimetas liidu eeldusena „tagatise lähedasest välispoliitilisest koostööst“, et liikmesriigid ei saaks „oma seikluspoliitikaga rahu ohustada“. Hanssoni ja Andersson i Rasjöni ettevaatuse põhjused kattusid. Mõlemal juhul oli selleks Soome välispoliitika umbusaldamine, sest Soomet peeti võimeliseks ajama revanšistlikku ja seiklushimulist välispoliitikat. Pakutud lahendused olid samuti sarnased, sest nende eesmärgiks oli lahendada sama probleem – kõrvaldada Soome ettearvamatust välispoliitikast tulenev risk. Andersson i Rasjöni lahenduseks olid täpsemalt määratlemata „tagatised“, Hanssonil riiklik liit.⁸⁶⁹

Sellela oli veel üks ring täis saanud. Täpselt samu argumente kasutasid sõjalise liidu vastased pisut vähem kui 17 aastat tagasi, kui välisminister Hederstierna tegi oktoobris 1923 ettepaneku, et Rootsi võiks kaaluda sõjalist liitu Soomega. Hederstierna pidas talle saatuslikuks saanud kõne ajal, kui Rahvasteliidu asutamisest ei olnud kuigi palju aega möödunud. Tema kõne esimene pool oligi pühendatud Rahvasteliidule ja kohustustele, mis Rootsile sellest tulenesid. Välisminister rääkis oma kõnes sellest, et Rootsi ja Soome olid mõlemad Rahvasteliidu liikmed ja kui Soome peaks langema provotseerimata kallaletungi ohvriks ja kui Rahvasteliidu nõukogu nii otsustab, siis oli Rootsi kohustatud Soomet sõjaliselt aitama. Hederstierna arvates ei olnud selles midagi hirmutavat, sest Rootsi huvides oli aidata „oma armeega“ Soomet igal juhul, ka siis kui Rahvasteliitu ei eksisteeriks:

⁸⁶⁹ *Helsingin Sanomat*, 18.3.1940, 3.

Mina julgen siiski minna kaugemale. Sooviksin, et Rootsi teeks Soomega kaitsealase liidu, mis sisaldaks, et kui ilma tema oma süüta – ja see oleks kindel tingimus – ründaks Soomet tema idanaaber, siis aitaks Rootsi Soomet kaitsta. [...] Ma tean küll, et Rootsi rahvas ei jaga minu seisukohta selles küsimuses [...] kuid loodan et see aeg veel tuleb, kui Rootsi rahvas mõistab, mida tal minu arvates tuleks teha.⁸⁷⁰

Hederstiernal oli õigus ja Rootsi rahvas ei jaganud tema arvamust. Näiteks Dagens Nyheter kirjutas, et Rahvasteliit ja kaitsealane liit on kaks täiesti erinevat asja. Rahvasteliidu liikmena oli Rootsi kohustatud osalema liidu kõikide liikmete ühises tegevuses Soome heaks ja seda ainult juhul, kui Soome langeb „liidunõukogu poolt konstateeritud provotseerimata rünnaku objektiks“.⁸⁷¹ Seevastu Hederstierna pakutud kaitsealase liidu tingimus, mille kohaselt peab olema tegemist provotseerimata kallaletungiga, eeldaks Dagens Nyheteri arvates

Rootsi pidevat kontrolli Soome välispoliitika üle, mis on praktikas võimatu.⁸⁷²

Lisaks tähendaks kaitsealane liit seda, et riikidel on eelnevalt kokku lepitud ühine sõjaline juhtimine, mida Dagens Nyheter pidas samuti ebatõenäoliseks.⁸⁷³

Seega, ainus asi, mis 17 aastaga oli muutunud, oli Rootsi avalik aramus. Argumendid, mis rääkisid sõjalise liidu vastu, samuti ka võimalikud lahendused, olid ikka needsamad. Vaatamata möödunud 17 aastale ei usaldatud Rootsis endiselt piisaval määral Soome välispoliitikat, et Soomega sõjaliselt liitu astuda. Endiselt kardeti Rootsis, et Soome võib mingis olukorras ise algatada sõjalise konflikti Nõukogude Liiduga. Kui 17 aastat tagasi võis sellise käitumise motiiviks olla soov aidata hõimukaaslasi, kes pidid teisel pool piiri kannatama despootliku naaberriigi rõhumist, siis pärast talvesõda võis motiiviks olla soov saada tagasi ebaõiglase sõja tulemusena kaotatud maad.

Pole raske näha, et probleem ei olnud tegelikult mitte Soomes, vaid selles, missugune riik oli Soome idanaaber. Võimalikud lahendused tulenesid probleemi iseloomust. Kuna Nõukogude Liitu ei olnud võimalik muuta, siis tuli muuta Soomet. Ükskõik, kas pakutud lahenduseks oli „pidev kontroll“, „tagatised“ või „riiklik liit“, eesmärk oli neil kõigil sama: allutada Soome välispoliitika Rootsi kontrollile. Ainult sellisel viisil peeti võimalikuks kõrvaldada risk, et Soome võiks omaenda algatusel tõmmata ka Rootsi sõtta Nõukogude Liiduga. Ainult sellistel tingimustel oleksid ka sõjalise liidu idee vastased saanud ideed toetada. Soome umbusaldamine ei puudutanud ainult võimalikku sõjalist liitu. Rahvasteliidus täitis samasugust kaitseventiili rolli Rahvasteliidu nõukogu ja Sandleri Põhjamaade koostöös nõue, et Soome hoiaks eemale oma lõunanaabritest ega otsiks kaitset suurriikidelt, eriti Saksamaalt.

Peaminister Hanssoni sõnavõtted ei jäta muljet nagu oleks Hansson lasknud ennast Moskva vastuseisust häirida. Seega on põhjust arvata, et Rootsi valitsuse

⁸⁷⁰ *Helsingin Sanomat*, 31.10.1923, 5.

⁸⁷¹ *Helsingin Sanomat*, 1.11.1923, 5.

⁸⁷² Samas.

⁸⁷³ Samas.

käitumine kevadel 1940 ei oleks kujunenud samasuguseks nagu aasta varem. Siis pidas Molotov samuti vihase kõne,⁸⁷⁴ pärast mida võttis Rootsi valitsus Ahvenamaa kaitseplaani seotud eelnõu parlamendist tagasi. Kuid Ahvenamaa plaan oli olnud algusest peale eelkõige Sandleri projekt ja Hansson oli sellesse kogu aeg kahtlvalt suhtunud. Nõukogude Liidu vastuseis andis peaministrile kõigest täiendava argumendi, et projekt päevakorrast maha võtta. Lisaks ei saa unustada, et ka teine Ahvenamaa plaani eeltingimus – Ahvenamaa omavalitsuse heakskiit – jäi saavutamata, mistõttu võib eeldada, et ka Rootsi avaliku arvamuse suhtumine oli pigem tõrjuv kui toetav.⁸⁷⁵ Märtsis 1940 oli olukord mitmes mõttes teine. Kaitsealane liit Hanssoni tingimustel oleks olnud tema enda projekt, lisaks oleks see kõigi eelduste kohaselt saavutanud Rootsi avalikkuse üksmeelse toetuse – mida peaminister väga oluliseks pidas.

Kuid aprillis 1940 tungis Saksamaa kallale Taanile ja Norrale ja uued julgeolekuprobleemid tõrjusid kaitsealase liidu idee kõrvale. Nüüd oli Rootsi see, kes pöördus Soome poole küsimusega, kas Soome sooviks teha sõjalist koostööd Ahvenamaa kaitsmisel. Kuna Rootsis teati, et Soome on juba saatnud Ahvenamaale piisavalt vägesid – esimesed üksused saabusid samal päeval, kui Hansson teatas Tannerile telefoni teel, et Rootsi ei osale Ahvenamaa kaitsmisel⁸⁷⁶ – siis pakkus Rootsi nüüd ainult oma mereväe abi. Ühtlasi pakkus Rootsi välja, et teeb Saksamaale ja Nõukogude Liidule avalduse, et Rootsi ja Soome on otsustanud Ahvenamaad ühiselt kaitsta. Pärast korduvaid meeldetuletusi vastas Soome uus välisminister Rolf Witting, et Soome ei soovi Rootsi vägesid Ahvenamaale ega ka kokkulepet Ahvenamaa ühiseks kaitsmiseks. Rappe käis Helsingis ja sai Mannerheimilt samasuguse vastuse. Rappele jäi mulje, et Mannerheimile on vastumeelne mõte, et Soome peab hakkama sõdima Saksamaaga, kuigi marssal pidas koostööd Rootsi mereväega iseenesest soovitavaks.⁸⁷⁷

Umbusk ja heidutus

Sellega sai täis järjekordne ring. Soome algne Ahvenamaa kaitseplaani nägigi ette, et ohu korral saadab Soome ise oma väed saartele ja Rootsi abi seisneb mereväe toetuses. Lisaks soovis Soome muuta 1921. aasta lepinguga sätestatud Ahvenamaa demilitariseeritud staatust, mis ei võimaldanud rajada saartele sõjalisi kindlustusi. See Ahvenamaa kaitseplaani, mis jaanuaris 1939 kokku lepiti, erines Soome algsest plaanist olulisel määral. Ahvenamaa demilitariseeritud staatust muudeti minimaalselt ning ohu korral pidid Ahvenamaale tulema mõlema riigi väed. Soome Ahvenamaa plaani eesmärgiks oli olnud saarte kindlustamine ja Rootsi mereväe toetuse tagamine. Selle asemel saadi minimaalsel määral kindlustusi ja üksnes võimalus, et Rootsi merevägi osaleb Ahvenamaa vete mineerimises

⁸⁷⁴ Vt allmärkus 684–686.

⁸⁷⁵ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 192.

⁸⁷⁶ Vt allmärkus 807.

⁸⁷⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 268, 425–27; Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 10.

ja Rootsi saadab saartele oma väeüksused – kui Rootsi valitsus nii otsustab.⁸⁷⁸ Koostööpartneri umbusaldamine mängis ka Ahvenamaa plaani kujunemise juures määravat rolli, kuid erinevalt sõjalise liidu ideest oli Ahvenamaa plaani puhul kahtlustamine vastastikune.

Kui pärast Austria anslussi saadi 1938. aasta mais läbirääkimised käima, siis tegi Soome Rootsile ettepaneku Ahvenamaa demilitariseeritud staatuse täielikuks tühistamiseks ja eraldi kahepoolse lepingu sõlmimiseks, millega oleks sätestatud Soome ja Rootsi sõjaline koostöö Ahvenamaa kaitsmisel. Selline ettepanek vastas täielikult Mannerheimi programmile. Soome oleks saanud vabad käed Ahvenamaad kindlustada ja sinna sõjaväeüksusi paigutada ning sõjaline koostööleping Rootsiga oleks heidutanud Nõukogude Liitu Ahvenamaa kaitset proovile panemast. Lisaks oleks ka ainult Ahvenamaad puudutaval lepingul olnud Nõukogude Liidule heidutav mõju, sest oleks andnud tunnistust Rootsi ja Soome sõjalisest koostööst. Ning mis kõige olulisem: sõjaline koostööleping Ahvenamaa kaitsmiseks oleks loonud olulise pretsedendi teel Mannerheimi programmi lõppesmärgi suunas, milleks oli sõjaline liit Rootsiga.⁸⁷⁹

Rootslastele oli Soome ettepanek täiesti vastuvõetamatu. Isegi need Rootsi kõrgemad sõjaväelased, kes suhtusid muidu positiivselt sõjalisest koostöösse Soomega, jõudsid oma analüüsis järeldusele, et Rootsile on demilitariseeritud Ahvenamaa kasulikum kui Soome kontrolli all olev militariseeritud Ahvenamaa. Põhjuseks oli jälle usaldamatus. Kuna militariseeritud Ahvenamaa võimaldas kontrollida mereteid, mis ühendasid Põhjalahte ülejäänud Läänemerega, siis oli seda sõjaolukorras võimalik kasutada Rootsile surve avaldamiseks. Sellise võimaluse vältimiseks oli Rootsil juba pärast Krimmi sõda õnnestunud saavutada, et Venemaa võttis kohustuse Ahvenamaad mitte militariseerida. Kui Ahvenamaa läks 1921. aastal Rahvasteliidu otsusega Soomele, siis jätkati sedasama 1856. aastast pärit põhimõtet. Sügisel 1937 olukorda hinnates leidsid Rootsi sõjaväelased, et nad ei saa olla täiesti kindlad selles, et Soome suudab võimalikus Läänemere maade vahelises sõjas jääda erapooletuks, ega ka selles, et Soome ja Rootsi ei või sattuda sõdima erinevates leerides. Sõjaväelaste hinnangul oleks täielikku kindlust suutnud pakkuda ainult Soome ja Rootsi sõjaline liit, millisel juhul oleks ka nende eelistus kuulunud Ahvenamaa militariseerimisele. Olukorras, kus sõjaline liit puudus, pooldasid Rootsi sõjaväelased ainult minimaalset militariseerimist, mis oleks olnud piisav, et kaitsta saari Saksamaa või Nõukogude Liidu üllatusrünnaku eest, kuid ebapiisav selleks, et Soome oleks saanud Ahvenamaad kasutada Rootsi vastu.⁸⁸⁰

Soome sõjaväelastele oli rootslaste suhtumine suureks pettumuseks. Eriti häiris neid see, et rootslased viitasid aastast 1856 pärinevale põhimõttele:

⁸⁷⁸ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 88–90; *Helsingin Sanomat*, 13.3.1939, 8.

⁸⁷⁹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 75, 85–86.

⁸⁸⁰ Wahlbäck, 45, 56–57; Välisasjade rahvakomissar Litvinov Stalinile Ahvenamaast 25.10.1939, Timo Vihavainen et al., *Varjo Suomen yllä – Stalinin salaiset kansiot* (Juva: Docendo, 2017), 139–40.

kas nad suhtuvad Soomesse samasuguse umbusuga kui omal ajal Tsaari-Venemaasse?⁸⁸¹

Kuid ka soomlaste seas oli neid, kes suhtusid Rootsisse umbusuga. Põhjuseks olid sündmused Soome vabadussõja ajal. Venemaa oli esimese maailmasõja ajal Ahvenamaa militariseerinud, kuid andnud Rootsile lubaduse, et pärast sõja lõppu kindlustused lammutatakse. Veebruaris 1918 käis ahvenamaalaste delegatsioon Stockholmis kaebamas, et Vene garnisonides puudub distsipliin ja palus Rootsilt kaitset Vene sõdurite omavoli vastu. Rootsi valitsus otsustaski saata Ahvenamaale kolm sõjalaeva. Kuid juba enne rootslasi oli saartele jõudnud Soome kaitseliitlaste üksus, mis oli alustanud venelastega läbirääkimisi, et nad saartelt minema saada. Rootsi mereväelased kasutasid ära asjaolu, et soomlaste side käis Stockholmi kaudu ja veensid neid pettusega saartelt lahkuma. Sellega jäi Ahvenamaa Rootsi kontrolli alla, sest venelased ei soovinud sõdida ja jätkasid läbirääkimisi nüüd juba rootslastega. Kui veebruari lõpus sai läbi relvarahu Saksamaa ja Nõukogude Venemaa vahel ning sakslased alustasid uut pealetungi, siis anti Rootsile mõista, et neil on parem saartelt lahkuda, sest Saksamaa sõjaplaan nägi ette Ahvenamaa okupeerimist. Märtsi alguses saabusid Ahvenamaale sakslased ja Rootsi valitsus andis oma üksustele korralduse lahkuda. Viimased rootslased lahkusid siiski alles mais 1918, kui sõda Soomes oli lõppenud ja vägede Ahvenamaal viibimist polnud enam võimalik tsiviilelanikkonna kaitsmisega põhjendada. Enne lahkumist said rootslased sakslastelt lubaduse, et Ahvenamaa kindlustused lammutatakse. Kuigi Rootsi valitsus kinnitas avalikult, et neil ei olnud kavatsust olukorda ära kasutada ja Ahvenamaad püsivalt Rootsi kontrolli alla võtta, oli Soomes neid, kes selles kahtlesid.⁸⁸²

Juulis 1938, kui Rootsi ja Soome sõjaväelased arutasid koostöövõimalusi Ahvenamaa ühiseks kaitsmiseks, tuletasid 20 aasta tagused sündmused ennast meelde. Ehrensvärd, kes juhtis Rootsi delegatsiooni, oli pettunud, et soomlased ei suhtunudki vaimustusega rootslaste plaani, mis nägi ette Rootsi üksuste Ahvenamaale saatmist. Soome delegatsiooni juht Airo kaitses jällegi soomlaste plaani, mille eesmärgiks oli Rootsi mereväe toetuse saamine ja väitis, et Soomel on endal Ahvenamaale saatmiseks piisavalt maavägesid. Kui Ehrensvärd hoiatas soomlasi, et sellise suhtumisega võivad nad kõik ära rikkuda, siis vastas Airo, et Soomes on inimesi, kes ei usalda Rootsit „1918. aasta Ahvenamaa-poliitika tõttu“.⁸⁸³ Kui lisada siia asjaolu, et rahvuslikult meelestatud soomlasena keeldus Airo Rootsi sõjaväelastega rootsi keeles rääkimast ja kasutas selle asemel prantsuse keelt,⁸⁸⁴ siis võib mõista Ehrensvärdi ärritust, mida ta kirjutas Mannerheimile ei

⁸⁸¹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 78.

⁸⁸² Välisasjade rahvakomissar Litvinov Stalinile Ahvenamaast 25.10.1939, Vihavainen et al., *Varjo Suomen yllä*, 139; Apunen, „Rajamaasta tasavallaksi.“, 330–31; Mirko Harjula, *Itämeri 1914–1921: Itämeren laivastot maailmansodassa sekä Venäjän vallankumouksissa ja sisällissodassa* (BoD – Books on Demand, 2010), 86–87.

⁸⁸³ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 85.

⁸⁸⁴ Turtola, „Airo, Aksel Fredrik“.

üritanudki varjata. Rootsi delegatsiooni juht süüdistas Soome sõjaväelasi natsionalismis ning tunnistas, et mõistab nüüd paremini

Rootsi poliitika suurt ettevaatlikkust Rootsi-Soome suhteid puudutavates küsimustes ja eriti Ahvenamaa küsimuses.⁸⁸⁵

Ehrensverd oli üks soomesõbralikumaid Rootsi ohvitseri üldse ja kui juba temal oli raskusi oma Soome kolleegide usaldamisega, siis poliitikutel pidi see olema veelgi raskem. Seepärast ei ole üllatav, et kui Ehrensverd käis välisasjade nõukogu koosolekul andmas aru läbirääkimistest Soomega, siis öeldi talle, et sõjaväelased peavad arvestama ka võimalusega, et „Soome pöördub Rootsi vastu“.⁸⁸⁶ Ehrensverd pidi poliitikutele selgitama, et Soome rünnak Rootsi vastu oleks mõeldav ainult olukorras, kus Soome tunneb ennast ida poolt täiesti turvalisena ning et rootslaste ettepaneku kohaselt lubatud osaline saarte militariseerimine ei võimaldaks soomlastel sulgeda Ahvenamaa ja Rootsi ranniku vahelist mereteed.⁸⁸⁷

Sama kehtis ka Soome poliitikute kohta. Kahtlused, millele Airo läbirääkimiste ajal viitas, olid tõelised. Kui Rootsi poliitikud kartsid, et Soome võib militariseeritud Ahvenamaad kasutada Rootsi vastu, siis Soome poliitikud kartsid, et kui Rootsi väed tulevad Ahvenamaale, siis ei saa neid sealt enam ära. Kokkulepe Ahvenamaa ühiseks kaitsmiseks oleks jäänud vastastikuse usaldamatuse tõttu sündimata, kui ei oleks olnud Mannerheimi survet. Kuid koostöö hinnaks oli see, et Soome loobus oma ettepanekutest ja jaanuaris 1939 kokku lepitud Ahvenamaa kaitseplaani tugines peaaegu täielikult rootslaste soovidele.⁸⁸⁸ Mannerheim ei olnud samuti immuunne aastast 1918 pärit kahtluste suhtes, kuid ta andis endale aru, et Soomel ei olnud teist valikut. Mannerheimi mälestuste lõpuosa on tema enda kirjutatud⁸⁸⁹ ja seal on lause:

Nii kurjalt nagu ma mõistsin hukka Rootsi katse anastada osa Soome ajaloolisest territooriumist, ei lasknud ma sel Ahvenamaa-küsimusel mõjutada oma suhtumist Soome ja Rootsi koostöösse, mis minu meelest oli kaitsepoliitiline möödapääsmatus.⁸⁹⁰

Sealsamas kirjutab Mannerheim, et Ahvenamaa ühine kaitsmine oleks „oluliselt lihtsustanud mõlema riigi erapooletuse säilitamist“ ja väljendab pettumust, et Rootsi lõpuks kokkuleppest taganes, „paljastades Moskvale, kui üksi ja isoleeritud Soome oli“.⁸⁹¹ Siit võib järeldada, et Mannerheimi jaoks oli Ahvenamaa plaanil olemas ka heidutav väärtus, lisaks sellele, et tegemist oli loogilise lülga tema kolmepunktilises programmis.⁸⁹²

⁸⁸⁵ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 86.

⁸⁸⁶ Wahlbäck, 92.

⁸⁸⁷ Wahlbäck, 92.

⁸⁸⁸ Wahlbäck, 86–87, 92, 94.

⁸⁸⁹ Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 202.

⁸⁹⁰ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 333.

⁸⁹¹ Mannerheim, 333.

⁸⁹² Mannerheim, 153.

Kindlasti oli Ahvenamaa plaani heidutav mõju väga olulisel kohal Sandleri jaoks. Kui peaminister Hansson pärast talvesõja puhkemist Tannerile teatas, et Rootsi ei osale Ahvenamaa kaitsmisel, siis astus Sandler välisministri kohalt tagasi.⁸⁹³ Sandleri arvates tegi Rootsi valitsus vea juba Moskva läbirääkimiste ajal oktoobris 1939, kui vastas eitavalt Erkkole.

Minu arvamus on olnud, et me oleksime pidanud juba eelnevalt teatama Soome valitsusele, et kui Ahvenamaad ohustatakse, siis me oleme valmis tagama Ahvenamaa julgeoleku vastavalt Ahvenamaa plaanile [...] Samaaegselt oleks tulnud teatada Nõukogude valitsusele, et neil tuleb arvestada selliste Rootsi-poolsete meetmetega. Omalt poolt andsin sellisele abinõule olulise tähenduse heidutavas mõttes.⁸⁹⁴

Ka peaminister Hansson sai Sandleri positsioonist samamoodi aru:

ta on olnud sellel arvamusel, et kui me oleksime Stockholmi-plaani [Ahvenamaa plaani] kohaselt saatnud abivägesid Ahvenamaale, oleks see heidutanud venelasi nii palju, et nad ei oleks Soomele kallale tunginud.⁸⁹⁵

Kui Sandler selgitas jaanuaris 1940 parlamendis esinedes oma tagasiastumise tagamaid, siis ta ütles, et tema jaoks tähendas valitsuse positsioon Ahvenamaa küsimuses „põhjamaise poliitika kokkuvarisemist“.

See, mis on juhtunud, tähendab minu arvates, et Rootsi, niipea kui tuleb raskele reaalsusele silma vaadata, ei ole valmis vahetut riski enda kanda võtma [...] Põhjamaise koostöö poliitikale on osaks saanud kaotus, mida ma ei taha maha salata [...] oktoobris peetud Põhjamaade riigipeade konverents oli oma tähelepanuväärsete põhjamaiste ühtekuuluvuse avaldustega imeilus fassaad, mille taga olukorrast tingitud praktiline koostöö vaikuses lihtsalt torpedeeriti.⁸⁹⁶

Kõik see tuli uuesti jutuks märtsis 1940, vahetult enne Moskva rahulepingu sõlmimist, kui välisasjade nõukogus arutati vastust Tanneri küsimusele, kas Rootsi on valmis kaitsealaseks liiduks Soomega. Sandler pooldas sõjalist koostööd Soomega ja arvas, et läbirääkimisteks ei pruugi olla liiga palju aega, sest pole selge, misuguseid järeldusi soomlased sõjast teevad.

Üks võimalus on, et nad liituvad balti liiniga, teine, et hakatakse uuesti kaaluma liitumist Saksamaaga.⁸⁹⁷

Hanssoni meelest tuli lubaduste andmisega olla ettevaatlik. Peaministri arvates näitasid viimaste aastate kogemused, kuivõrd oluline oli vältida selliste lubaduste andmist, mida häda korral ei suudeta pidada.

⁸⁹³ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 268–69.

⁸⁹⁴ Wahlbäck, 272.

⁸⁹⁵ Wahlbäck, 271.

⁸⁹⁶ *Helsingin Sanomat*, 18.1.1940, 5, 7.

⁸⁹⁷ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 419.

Selliste lubadustega tehakse soomlastele kõige suurem karuteene.⁸⁹⁸

Peaministrile sai osaks toetus ka mõnedelt teistelt sõnavõtjatelt, kes samuti leidsid, et on ohtlik võtta kohustusi, mida ei suudeta pidada.

Seda reeglit rikuti, kui möödunud aastatel räägiti ülistavalt „põhjamaisest poliitikast“ ja jäeti eriti soomlastele mulje jõulisemast sõjalisest koostööst kui oli kunagi kavatsatudki.⁸⁹⁹

Pole päris selge, kumba oli Sandleri „põhjamaises poliitikas“ rohkem, kas teadlikku bluffi või lootust, et bluff sunnib astuma samme ka reaalselt heidutust pakkuva sõjalise koostöö suunas. Vaatamata valitsuse kritiseerimisele tunnistas Sandler jaanuaris 1940:

Meie maal ei ole siiski ühtegi mõistlikku inimest, kes sooviks näha Rootsit sõjas Nõukogude Liiduga.⁹⁰⁰

Ka teistes talvesõja ajal peetud avalikes esinemistes ei kutsunud Sandler otseselt üles sõjalisel sekkumisele. Seepärast tundub usutavam, et pigem lootis Sandler nagu Erkkogi, et bluff läheb läbi ja sõda õnnestub vältida. Probleem tekkis siis, kui blufi usutavuse säilimiseks oli vaja panuseid tõsta. Kuid koos panustega kasvavad alati ka riskid.⁹⁰¹

Sandleri seisukohalt oleks Rootsi vägede Ahvenamaale saatmine ja Rootsi mereväe osalemine Ahvenamaa vete mineerimises saatnud Moskvale sõnumi, et Rootsi kavatseb Soomet sõjaliselt toetada. Kuid Hanssoni seisukohalt oleks selline sõnum tähendanud demonstratsiooni Nõukogude Liidu vastu, millega oleks kaasnenud risk, et Rootsi tõmmatakse Nõukogude Liidu ja Soome vahelisse sõtta. Sandleri ja Hanssoni suhtumistes peegeldusid sõjalise heidutusega kaasnevad dilemmad. Esiteks on ükskõik missugusel heidutusabinõul kallaletungija vastase demonstratsiooni iseloom, sest vastasel korral ei saakski olla tegemist heidutusega. Teiseks tuleb heidutusabinõusid õigeaegselt rakendada selleks, et nad saaksid sõda ära hoida. Ja kolmandaks võivad heidutusabinõud sõjaohtu hoopis suurendada, kui nad jäävad ebapiisavateks ja sõda ei õnnestu ära hoida. Sandleri ja Hanssoni seisukohtade erinevus tulenes viimasest punktist. Hanssoni seisukohalt võis Ahvenamaa plaanis osalemine tuua kaasa mõlemad halvad stsenaariumid ehk kaotus-kaotus stsenaariumi: 1) heidutus jääb ebapiisavaks ja Nõukogude Liidu ja Soome vahel puhkeb sõda; 2) heidutus tõmbab ka Rootsi Nõukogude Liidu ja Soome vahelisse sõtta. Sandleri seisukohalt tähendas Ahvenamaa plaanis osalemine kinnitust, et heidutus kehtib, seevastu osalemisest keeldumine oleks tähendanud heidutuse tühistamist. Viimane võimalus oleks samuti sõjaohtu suurendanud, sest heidutuse tühistamine võrdub kallaletungija julgustamisega. Kuid sõjaoht oleks sellisel juhul suurenenud ainult Soome ja mitte Rootsi jaoks ehk tegemist oleks olnud kaotus-võit stsenaariumiga. Kuid kui

⁸⁹⁸ Wahlbäck, 419.

⁸⁹⁹ Wahlbäck, 420.

⁹⁰⁰ *Helsingin Sanomat*, 18.1.1940, 7.

⁹⁰¹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 336–37, 362–63.

heidutus mitte ei vähenda, vaid suurendab sõjaohtu, siis võib see põhjustada kokkuvõttes suuremat kahju kui heidutuse puudumine. Küsimus taandub sellele, kas heidutus on piisav või ei ole.

Kui eeldada, et Rootsi osalemine Ahvenamaa kaitsmisel ei olnud piisav, et Stalinit heidutada ja panna teda oma plaanidest loobuma, siis oli Rootsil valida kahe halva valiku vahel: 1) loobuda heidutusest ja suurendada sõjariski Soome jaoks; 2) jääda heidutuse juurde ja suurendada sõjariski Rootsi jaoks. Hansson, keda toetas välisasjade nõukogus valdav enamus, valis esimese variandi. Sellega tegid Rootsi otsustajad ratsionaalselt kõige mõistlikuma otsuse, mis oleks olnud vale ainult juhul, kui vägede saatmine Ahvenamaale oleks tegelikkuses võinud sundida Stalinit oma plaanidest loobuma. Selles on põhjust kahelda. Isegi nende välisasjade nõukogu liikmete hulgas, kes toetasid Rootsi osalemist Ahvenamaa vete mineerimisel, oli selliseid, kes rõhutasid, et Rootsi sõjaline sekkumine peab piirduma rangelt ainult Ahvenamaaga. Kui olekski saavutatud kompromiss ja Rootsi oleks ühel või teisel viisil demonstreerinud kavatsust Ahvenamaad sõjaliselt kaitsta, siis ei ole kuigi tõenäoline, et Kremlis oleks seda võetud kui tõsist hoiatust, et Rootsi kavatseb sekkuda ka mujal Soomes.

Moskvas oldi hästi kursis Rootsi huvidega, mis Ahvenamaal ulatusid juba aastasse 1856. Kui detsembris 1939 kuulutas Nõukogude Liit välja Soome mereblokaadi, siis jäeti Ahvenamaa sellest välja. Järelikult on põhjust arvata, et ainult Ahvenamaaga piirduv sõjaline koostöö ei oleks mõjunud Moskvale piisava heidutuseks. Rootsi vägede Ahvenamaale saatmisel oleks olnud mõte ainult juhul, kui Moskvale oleks antud selgelt mõista, et sõjaline koostöö ulatub Ahvenamaast kaugemale. Võimalik, et selline oligi Sandleri plaan – lootä, et kui on öeldud A, siis öeldakse ka B. Kuid selline järjest kasvavate panustega bluffimine võis olla õigustatud ainult senikaua, kui ei olnud vaja samme tagasi võtta. Kui suvel 1939 võeti parlamendist tagasi Ahvenamaa plaani eelnõu ja sügisel 1939 loobuti Ahvenamaa plaanis osalemast, siis sai heidutusest hoopis julgustus.⁹⁰²

Ka Mannerheim heidab Rootsile ette pigem seisukohtadest taganemist kui seda, et Ahvenamaa plaan ei läinud piisavalt kaugale.⁹⁰³ Oma mälestuste lõpuosas kirjutab Mannerheim sellest, mida tema pidas piisavaks heidutuseks. Mannerheimi arvates ei oleks Nõukogude Liit tunginud kallale „sellisele Soomele, kellel on eeldusi pikaajaliseks vastupanuks“.⁹⁰⁴ Seejuures nimetab marssal kahte tingimust, mille korral oleks talvesõda võinud jäänud olemata: 1) piisavad kaitsekulutused ja 2) kaitsealane liit Rootsiga.⁹⁰⁵ Mannerheimi kolmepunktiline programm pidi aitama seda eesmärki saavutada. Ahvenamaa kaitsmine oli vajalik, et kaitsta ühendusteid Rootsiga, relvade ja muu sõjavarustuse saamine Rootsist või Rootsi kaudu oli vajalik, et Soome suudaks pikemat aega sõda pidada. Kuid nagu

⁹⁰² Wahlbäck, 221, 224, 424.

⁹⁰³ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 152, 154–55, 231, 333.

⁹⁰⁴ Mannerheim, 332.

⁹⁰⁵ Mannerheim, 332–33.

talvesõda näitas, siis ei olnud see veel piisav, et Nõukogude Liitu heidutada. Kriitiline punkt oli sõjaline liit Rootsiiga.

Tähelepanuväärsel kombel oli Hansson selles punktis Mannerheimiga samal arvamusel. Veebruaris 1940 tunnistas Rootsi peaminister, et sõjaline liit Rootsiiga oleks Nõukogude Liidu kallaletungi ära hoidnud.⁹⁰⁶ Mannerheim ja Hansson olid ühel meelel ka selles, et sõjalise liidu eelduseks oli Rootsi avaliku arvamuse heakskiit. Märtsis 1940 see eeldus täituski. Soome poliitikud pidasid muutuse põhjuseks rootslaste südametunnistuspiinu ja Rootsi poliitikud hoopis rootslaste kaastunnet,⁹⁰⁷ kuid tegelikuks põhjuseks oli pigem saadud ajalooline kogemus. Siiski oli sõjalise liidu teel endiselt oluline takistus, milleks oli usalduse puudumine. Selleks, et luua tõeline heidutus tuli lahendada usalduse probleem – et Rootsi saaks „kontrollida Soome välispoliitikat“.

Tsensuur ja avalik arvamus

Rootsis kerkis Soome teema uuesti päevakorda juulis 1940. Sündmused Eestis, Lätis ja Leedus näitasid, et Stalin kasutab samasugust kaheastmelist taktikat nagu Hitler Tšehhoslovakkias. Kõigepealt muudetakse ohver kaitsetuks ja siis alustatakse ta sobival hetkel lõplikult. Oli põhjust eeldada, et ka Stalini Soomet puudutavad plaanid ei piirdu Moskva rahulepinguga. Rootsi välisminister Christian Günther rääkis Tannerile, et Rootsi avalikus arvamuses on toimunud „tugev pööre“ ja Rootsi on valmis Soomet rohkem toetama kui talvesõja ajal. Soomes seevastu suhtuti Rootsi abisse kahtlevalt. Soome sõjaväelased hindasid talvesõja kogemustele tuginedes abivajaduseks 5 diviisi, mis oleks võimaldanud Nõukogude Liidu rünnaku täielikult tõrjuda. Võimalust, et Rootsist võiks sellises mahus abi saada, peeti vähetõenäoliseks, kuid samas usuti, et mingisugust abi siiski saadakse. Sõltuvalt abi suurusest eeldati, et Soome suudab Nõukogude Liidu rünnakut tõrjuda 3–6 kuud.⁹⁰⁸

Augustis 1940 esines Molotov kõnega, milles luges üles, mitme ruutkilomeetri ja mitme miljoni inimese võrra oli Nõukogude Liit viimase aasta jooksul laienenud. Pärast Lääne-Ukraina, Lääne-Valgevene, Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina „liitumist“ ja Eesti, Läti ja Leedu „ühinemist“ võis Nõukogude Liit „rääkida võimsal häälel 193 miljoni inimese nimel“. Molotov ei jättnud rõhutamata, et peaaegu kogu lisandunud elanikkond „kuulus“ juba varem

NSVL-i koosseisu, kuid oli jõuga NSVL-st ära lõigatud tema sõjalise nõrkuse hetkel.⁹⁰⁹

⁹⁰⁶ Vt allmärkus 841.

⁹⁰⁷ Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 297; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 418.

⁹⁰⁸ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 28–29, 32, 44.

⁹⁰⁹ *Sed'maja sessija Verhovnogo Soveta SSSR. 1 avgusta – 7 avgusta 1940 g.* (Izdanie Verhovnogo Soveta SSSR, 1940), 25–28.

Arvestades talvesõja kogemusi, pidi Soome jaoks eriti halvaendelisena kõlama välisasjade rahvakomissari ähvardus:

kui Soome valitsevate ringkondade teatud elemendid ei lõpeta oma repressioone nende Soome ühiskondlike kihtide suhtes, kelle eesmärgiks on NSVL-iga hea-naaberlike suhete tugevdamine, siis võivad NSVL-i ja Soome vahelised suhted kannatada.⁹¹⁰

Molotov pidas silmas Soome ja Nõukogude Liidu rahu ja sõpruse ühingu (*Suomen-Neuvostoliiton rauhan ja ystävyyden seura*) ehk lühendatult SNS-i tegevust. See oli muutunud vägivaldseks ja võtnud avalikult Soome riigi vastase iseloomu ja Soome valitsus oli hakanud seda jõumeetmetega piirama.⁹¹¹

Augustis 1940 hindasid Soome sõjaväelased Nõukogude Liidu kallaletungi tõenäosust piisavalt suureks ja Mannerheim tegi valitsusele ettepaneku osaliseks mobilisatsiooniks. Erinevalt 1939. aasta sügisest valitsus marssali ettepanekut ei toetanud, sest kardeti Nõukogude Liitu ärritada.⁹¹² Kuid ka valitsus hindas olukorda piisavalt tõsiseks, et paluda Rootsilt toetusavaldust, mis võiks Moskvale mõjuda heidutavalt. Olukorra tõsiduse kohta annavad tunnistust ka Rootsis peetud arutelud, mis sarnanesid nendele, mida peeti Moksva läbirääkimiste ajal oktoobris 1939. Välisminister Güntheri optimism „tugevast pöördest“ Rootsi avalikus arvamuses ei leidnud kinnitust, sest välisasjade nõukogus toetas soomlaste palvet ainult neli koosolekul osalejat. Seega vastupidiselt Güntheri ootustele oli Rootsi valmis tegema Soome heaks veelgi vähem kui enne talvesõda. Siis esitas Rootsi Nõukogude Liidule diplomaatilise noodi, kuid nüüd otsustati isegi seda mitte teha.⁹¹³ Peaminister Hanssoni arvates ei andnud noot positiivseid tulemusi ja kui hoiatuse taga ei ole kindlat kavatsust seda ellu viia, siis on parem hoiatust üldse mitte teha:

otsekohene poliitika osutub aja jooksul kindlasti kõige tugevamaks.⁹¹⁴

Peaministrit toetasid mitmed tema parteikaaslased, kelle meelest ei aidanud „blufipoliitika“ Soomet enne talvesõda ega aitaks ka nüüd. Kui Rootsi kaitseväge ülemjuhataja küsis luba, et pidada Soome sõjaväelastega salajasi konsultatsioone ja teha ettevalmistusi soovitud 5 diviisi Soome saatmiseks, siis vastati talle eitavalt.⁹¹⁵

Rootsi valitsusel ei olnud raske vastata Soome abipalvele eitavalt. Kuigi avaliku arvamuse valmisolek Soomet toetada oli tõenäoliselt kõigi aegade kõige kõrgemal tasemel, ei olnud Rootsi avalikkusel põhjust pidada Soome olukorda niivõrd ohtlikuks, et valitsusele tõsisemat survet avaldada. Kui sügisel 1939 oli vähemalt

⁹¹⁰ *Sed'maja sessija 1940*, 25–28.

⁹¹¹ Anthony Frederick Upton, *Finland in crisis 1940–1941: a study in small-power politics* (London: Faber and Faber, 1964), 119–22.

⁹¹² Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 36–40.

⁹¹³ Manninen, 53–54.

⁹¹⁴ Manninen, 54.

⁹¹⁵ Manninen, 51–52, 56.

teada, et ka Soome on kutsutud Moskvasse läbirääkimistele ja taustal olid sündmused Balti riikides, siis suvel 1940 pidi Rootsi avalikkus piirduma ainult sellega, mis toimus Eestis, Lätis ja Leedus. Mingisugust ametlikku teavet selle kohta, nagu oleks ka Soomele esitatud uusi nõudmisi, ei olnud. Soome avalikkus oli veelgi halvemini informeeritud. Sõjaseisukorda pärast talvesõda ei kaotatud ja edasi kehtis ka sõjaaegne tsensuur.⁹¹⁶ Lisaks mõjutas Soome ajakirjandust enesetsensuur, millega püüti säilitada talvesõja aegset ühtsust ja hoida üleval rahva moraali.⁹¹⁷ Näiteks kirjutas Uusi Suomi augustis 1940:

Kas keegi meist on tõesti pidanud kannatama selle pärast, et meie lehed kajastavad mingeid asju veidi üldiselt, ja võib-olla isegi pisut hilinenult? Selleks pole kõige vähimatki vajadust, et meie tavakodanikud pidevalt muretsesid kõikide riigiasjade pärast.⁹¹⁸

Soome valitsus otsustas alles pärast Molotovi kõnet avalikustada, et SNS-i meeleavaldustel karjutakse riigivastaseid loosungeid. Kuid kui avalikustamise otsus oli tehtud, siis täideti seda piisava põhjalikkusega. Kõik võisid lehtedest lugeda, missugused need loosungid olid:

„Maha valitsus“, „Elagu Nõukogude-Soome“, „Paari nädala pärast sajab Helsingis 1000-kiloseid pomme“, „Kättemaks saab olema verine“, „Järgmisel korral tuleb relvad kaasa võtta“.⁹¹⁹

See ei olnud siiski alati nii. Kui avaldati teade, et Tanner lahkub omal soovil valitsusest, siis jäeti mulje, et tegemist on täiesti ootuspärase arenguga ja lehed kirjutasid sellest, kuidas Tanner oli juba ammu soovinud valitsusest lahkuda.⁹²⁰ Keegi ei teadnud, et tegelikult oli Tanner lahkumise põhjuseks Moskva surve ja Molotovi sõnad Paasikivile, kellest oli kevadel 1940 saanud Soome saadik Moskvas:

Senikaua kui hr Tanner on Soome valitsuses [...] ei saa minu arvates Nõukogude Liidu ja Soome suhted headeks muutuda ega ka paraneda.⁹²¹

Inimesed ei teadnud ka seda, et juunis ja juulis 1940, kui Nõukogude Liit tegeles Balti riikide iseseisvuse lõpliku likvideerimisega, esitati Moskvas Soomele kolm uut nõudmist. Esimene nõudmine puudutas Petsamos asuvat niklikaevandust, teine Ahvenamaad ja kolmas Hankos asuvat Nõukogude Liidu sõjaväebaasi. Molotovi esimene nõudmine oli, et Soome annaks Nõukogude Liidule kontrolli Petsamo niklikaevanduse üle. Teiseks, et Soome taastaks Ahvenamaa demilitariseeritud staatuse ja võimaldaks Nõukogude Liidul kohapeal kontrollida, et saari

⁹¹⁶ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 33–34, 47–50; Wunsch, „Suomi ei ole mikään Baltian maa“, 46–47.

⁹¹⁷ Wunsch, „Suomi ei ole mikään Baltian maa“, 56–57.

⁹¹⁸ Upton, *Finland in crisis*, 123.

⁹¹⁹ *Helsingin Sanomat*, 9.8.1940, 3.

⁹²⁰ *Helsingin Sanomat*, 16.8.1940, 4, 5.

⁹²¹ Juho Kusti Paasikivi, „Välirauhan aika“, *Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939–41* (Porvoo etc.: WSOY, 1979), 67.

uuesti ei militariseeritaks. Ning kolmandaks, et Soome lubaks vedada läbi oma territooriumi vägesid ja relvastust Hankos asuvasse baasi. Kõik need nõudmised olid põhimõtteliselt sama iseloomuga nagu need, mida esitati oktoobris 1939: a) nad piirasid Soome sõltumatust ja erapooletust; b) nad halvendasid Soome kaitsevõimet; c) Nõukogude Liidul ei olnud mingisugust õigust selliseid nõudmisi esitada.⁹²²

Soome avalikkus sai Moskvaga peetavatest läbirääkimistest teada alles augustis 1940 kui peaminister Ryti rääkis sellest oma raadiokõnes. Helsingin Sanomat kirjutas peaministri kõnest pealkirja all „Soome ja Nõukogude Liidu suhted arenevad soodsalt“.⁹²³ Ryti tunnistas, et Nõukogude Liit soovib Ahvenamaa demilitariseerimist ja õigust Hanko transiidiks ning et Soome valitsus on põhimõtteliselt sellega nõustunud. Petsamo osas avaldas peaminister, et sinna tuleb Nõukogude Liidu konsulaat. Ryti kõne toon oli optimistlik ja positiivne:

Nagu nendest näidetest paistab, on Soome ja Nõukogude Liidu vahel peetud läbirääkimisi ja läbirääkimised on praegugi käimas erinevat liiki küsimuste üle, mis on kõik suunatud ühele ja samale: heanaaberlike suhete arendamisele.⁹²⁴

Peaministri kõnest jäi mulje, et kui Soome ja Nõukogude Liidu vahel esineski üksikuid lahkavusi, siis need olid kõik lahendatavad heanaaberlikus vaimus ja Soomel ei olnud Nõukogude Liidule etteheiteid. SNS-i tegevust Ryti ei maininud kui selleks mitte pidada lauset:

Kuritegevus on näidanud kasvu, meil on tulnud ette isegi harvaesinevaid tänavakaklusi.⁹²⁵

Seega ei olnud selle info põhjal avalikkusel põhjust muretseda. Iseküsimus on muidugi see, kuivõrd Soome rahvas peaministri juttu uskus.⁹²⁶

Info tsenseerimisel võis olla kaks peamist eesmärki: 1) rahustada Soome avalikkust; 2) näidata Moskvale, et Soome täidab ausalt rahulepingut ega hau revanšiplaane. Rootsi avalikkusele võisid Soomest tulevad ilustatud uudised mõjuda kahetiselt. Ühelt poolt mõjusid nad petlikult rahustavalt, sest vähendasid kartusi, et Soome ja Nõukogude Liidu vahel võiks puhkeda uus sõda. See ei olnud Soome huvides, sest Rootsi avalikkusel puudus põhjus valitsusele Soome toetuseks survet avaldada. Teiselt poolt näitasid nad, et Soome on oma saatusega leppinud ja ajab järeleandlikku poliitikat, mistõttu Nõukogude Liidul ei olnud põhjust uut sõda alustada. Sellise mulje jätmine oli Soome huvides, kui Soome eesmärgiks oli sõjaline liit Rootsiga.⁹²⁷

⁹²² Suomen sinivalkoinen kirja II – Neuvostoliiton suhtautuminen Suomeen Moskovan rauhan jälkeen (Helsinki: OY Suomen Kirja, 1941), 69–73.

⁹²³ Helsingin Sanomat, 19.8.1940, 1–2.

⁹²⁴ Helsingin Sanomat, 19.8.1940, 1–2.

⁹²⁵ Samas.

⁹²⁶ Upton, *Finland in crisis*, 112–13, 128; Wunsch, „Suomi ei ole mikään Baltian maa“, 56.

⁹²⁷ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 109.

Kui Mannerheim ja Paasikivi arutasid novembris 1936 Mannerheimi kolme-punktilist programmi, siis nimetas Mannerheim programmi eeldustena häid suhteid Rootsiga ja häid suhteid Nõukogude Liiduga.⁹²⁸ Põhjus oli lihtne. Kuna ilma Rootsi avaliku arvamuse toetuseta polnud sõjaline liit mõeldav, siis tuli Rootsi rahvast veenda esiteks selles, et Soomes ei suhtuta rootslastesse ja rootsi keelde vaenulikult, ning teiseks selles, et Soome on võimeline Nõukogude Liiduga rahumeelselt läbi saama. Mannerheim andis endale selgelt aru, et kumbagi eeldust ei olnud võimalik saavutada ilma järeleandmisteta.⁹²⁹

Transiidileping Saksamaaga ja personaalunioon Rootsiga

Septembris 1940 paranes Soome julgeolekuolukord oluliselt. Saksamaa nõustus jälle müüma Soomele relvi ja vastutasuks lubas Soome vedada läbi oma territooriumi sõdureid ja varustust okupeeritud Põhja-Norrasse. Soome rahvale anti asjast teada lakoonilise pressiteatega, mis ilmus mitu päeva pärast seda, kui esimene laev Saksa sõduritega oli juba kohal⁹³⁰ ja kui kuulujutud „päästearmee“ saabumisest olid hakanud juba levima.⁹³¹ Teade ilmus pealkirja all „Sõjaline transiit Soome ja Põhja-Norra vahel“ ja koosnes ühest lausest:

Põhja-Soome ja Põhja-Norra vahel toimub nendel päevadel ettenähtud eeldustel ja ettenähtud kontrolli all Saksa reservväelaste vedu ja Saksa varustuse transiit.⁹³²

Ka enamus valitsuse liikmetest said kokkuleppest teada alles päev enne pressiteate ilmumist.⁹³³ Relvasaadetistest ei antud üldse infot, mis oli ka põhjendatud arvestades talvesõja aegset negatiivset kogemust.⁹³⁴ Kokkulepe oli märk sellest, et Saksamaa ei ole Soome suhtes enam täiesti ükskõikne nagu talvesõja ajal ja see omakorda avas uue võimaluse Mannerheimi programmi lõppeesmärgi – Rootsi-Soome sõjalise liidu idee realiseerimiseks. Nimelt oli Rootsi valitsus talvesõja ajal ja ka hiljem nimetanud Saksamaa võimalikku vastuseisu kui ühte peamist põhjust, miks Rootsi ei saanud Soomes sõjaliselt sekkuda. Uues olukorras otsustas Soome välispoliitilisi otsuseid langetav „sisering“, kuhu kuulusid peaminister Ryti, kaitseminister Walden, välisminister Witting ja Mannerheim,⁹³⁵ et tuleb üritada uuesti ellu äratada märtsis 1940 soiku jäänud sõjalise liidu idee. Kuid arvestades vahepeal saadud kogemusi ja Rootsi soomesõbralikes ringkondades valitsevaid meeleolusid, oldi nüüd samuti valmis rääkima mingis

⁹²⁸ Paasikivi päevikusissekanne kohtumisest Mannerheimiga 25.11.1936, Paasikivi, „*Ei Pienillä ole mitään turvaa*“, 32.

⁹²⁹ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 152.

⁹³⁰ Upton, *Finland in crisis*, 148–49.

⁹³¹ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 102.

⁹³² *Helsingin Sanomat*, 25.9.1940, 3.

⁹³³ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 80–81, 115–17.

⁹³⁴ Vt allmärkus 702.

⁹³⁵ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 50; Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 212.

vormis riiklikust liidust, nagu seda tegi peaminister Hansson märtsis 1940. Asjale otsustati läheneda võimalikult mitteametlikult, mistõttu Rootsi saadeti pinda sondeerima Eduskunna sotsiaaldemokraadist esimees Väinö Hakkila.⁹³⁶

Hakkilal oli septembris 1940 pikk jutuaamine peaminister Hanssoniga, kus osalesid ka teised sotsiaaldemokraatidest Rootsi valitsuse liikmed. Hansson kordas põhimõtteliselt sedasama, mida ta ütles juba märtsis 1940. Ainus võimalus, et Rootsi saaks Soomet „tõeliselt toetada“, oli Soome ja Rootsi riiklik liit. Sõjaline liit ei ole piisav, sest „mõne riigi“ välispoliitika võib olla „seiklushimuline“.⁹³⁷ Soome Stockholmi saadik rääkis samal ajal välisminister Güntherile, et Soome ühiskonna „kõikides klassides“ sooviti lähedasemaid suhteid Rootsiga ja sellel teel oldi valmis minema „praktiliselt ükskõik kui kaugele“. Saadiku sõnul rääkisid mõned Soomes isegi täielikust „anšlussist“ ja enam poleks ka Soome rahvuslased selle vastu kui Soome liidetaks uuesti Rootsiga.⁹³⁸ Saadiku jutul oli tõepõhi all. Oktoobris 1940 sõlmisid soome- ja rootsikeelsete üliõpilaste esindajad kokkuleppe keeleprobleemide ühiseks lahendamiseks ja novembris 1940 otsustas Helsingi Ülikooli üliõpilaste esinduskogu oma tegevuse depolitiseerida. Pärast 15-aastast vaheaega osalesid esinduskogu töös jälle ka rootsikeelsed üliõpilased. See ei oleks olnud võimalik, kui AKS kui Soome üks kõige rahvuslikumaid organisatsioone ei oleks sellega nõus olnud.⁹³⁹

Oktoobris 1940 teatas Rootsi välisminister Günther Soome Stockholmi saadikule, et kaitsealane liit Soome ja Rootsi vahel on võimatu kolmel põhjusel. Esiteks oleks selline liit Nõukogude Liidu tõlgenduse kohaselt vastuolus Moskva rahu- lepinguga. Teiseks suurendaks sõjaline liit

nende Soome ringkondade mõju, kes on näidanud üles kalduvust seikluslikule välispoliitikale.⁹⁴⁰

Ja kolmandaks sunniks selline liit Rootsit

igas olukorras Soome järel minema, sõltumata sellest, missugustele radadele võib Soome välispoliitika astuda ja sõltumata maailma olukorra üldisest arengust.⁹⁴¹

Selle asemel tuleks Güntheri arvates kaaluda palju lähedasemat koostööd, milleks oleks Rootsi juhitud riiklik liit. Selline liit ei oleks suunatud Nõukogude Liidu vastu, vaid vastupidi garanteeriks Nõukogude Liidu ja Soome vahelise piiri ja välistaks võimaluse, et Nõukogude Liitu saaks sealtkaudu rünnata. Moskval ei oleks enam põhjust olla liidu vastu, kuna see aitaks tagada Nõukogude Liidu julgeolekut. Rootsi välisministri arvates oleks kõige lihtsam viis kirjeldatud

⁹³⁶ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 85–86.

⁹³⁷ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 88–89; Ryti päevikusissekanne 24.9.1940, Ohto Manninen ja Kauko Rumpunen, toim, „*Käymme omaa erillistä sotaamme*“: Risto Rytin päiväkirjat 1940–1944 (Helsinki: Edita, 2006), 40.

⁹³⁸ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 90–91.

⁹³⁹ Manninen, 73.

⁹⁴⁰ Manninen, 113.

⁹⁴¹ Manninen, 113.

tulemise saavutamiseks Rootsi ja Soome personaalunioon, millel oleks ühine välispoliitika ja riigikaitse. Günther rõhutas, et Rootsi ei saa teha Soomele sellist ettepanekut, kuid on valmis asja arutama, kui Soome valitsus esitaks vastava ametliku palve.⁹⁴² Soome valitsuse 5-liikmelisele väliskomisjonile piisas ainult ühest istungist, et kiita heaks järgmises sõnastuses vastus:

Soome valitsuse väliskomisjon [...] toetab üksmeelselt läbirääkimiste alustamist Rootsi sellisest lähenemisest, mis võiks ulatuda kuni mõlema riigi vahelise unioonini välja. Igal juhul peaks lõppeesmärgiks olema ühendamise saavutamine välispoliitikas ja riigikaitstes. Eeldusena on komisjon valmis nõustuma sellega, et kumbki osapool deklareeriks selgelt, et nad ei taotle mingeid muudatusi nende riikide praegustes piirides.⁹⁴³

Peaminister Ryti võttis sama asja tunduvalt lühemalt kokku oma päevikus:

Otsustati üksmeelselt vastata, et me ei mõtle revanšist ja oleme valmis läbi rääkima.⁹⁴⁴

Soomlased ise tõlgendasid oma vastust siiski selliselt, et see ei tähendanud loobumist võimalusest „nõuda Moskva rahulepingu ülevaatamist rahumeelsel ja rahvusvaheliselt aktsepteeritud viisil“, vaid välistas ainult „relva jõul tehtavad katsed“.⁹⁴⁵

Vahepeal oli Molotov teatanud Paasikivile, et Soome ja Rootsi vahel on sõlmitud salajane pakt, mis on suunatud Nõukogude Liidu vastu ja mis on Moskva rahulepinguga keelatud. Molotov hoiatas Paasikivi, et

praegu räägime suuliselt, aga kui me võtame välja kirjalikud tõendid, siis läheb asi tõsiseks.⁹⁴⁶

Kuigi Molotov võttis teadmiseks Soome valitsuse ametliku kinnituse, et väide ei vasta tõele, oli ähvardust raske eirata.⁹⁴⁷ Eesti okupeerimisele eelnes samuti süüdistus, et Eesti on moodustanud Nõukogude Liidu vastu suunatud liidu, mis on vastuolus 1939. aasta baasidelepinguga ja mis on „ülimalt ohtlik NSV Liidu piiride julgeolekule“.⁹⁴⁸ Moskva ultimaatumis heideti Eestile ette, et Eesti ei ole likvideerinud 1923. aastast pärit sõjalist liitu Lätiga, vaid „on seda isegi laiendanud, tõmmates sellesse liitu Leedu ning püüdes tõmmata sellesse ka Soomet“.⁹⁴⁹ Rootsis oldi samuti Molotovi reaktsioonist teadlikud, kuid ilmselt eeldati, et Moskva seisukoht muutub, kui sõjalise liidu asemel pannakse lauale personaaluniooni plaan.⁹⁵⁰

⁹⁴² Manninen, 113–114, 116.

⁹⁴³ Manninen, 118–21.

⁹⁴⁴ Ryti päevikuissekanne 25.10.1940, Manninen ja Rumpunen, „*Käymme omaa erillistä sotaamme*“, 48.

⁹⁴⁵ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 120.

⁹⁴⁶ *Suomen sinivalkoinen kirja II*, 84; Paasikivi, „Välirauhan aika“, 54.

⁹⁴⁷ Paasikivi, „Välirauhan aika“, 61–62.

⁹⁴⁸ NSV Liidu noot Eesti Vabariigi valitsusele, 16.6.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 643.

⁹⁴⁹ Samas.

⁹⁵⁰ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 91–96.

Soomes loodeti rohkem sellele, et kui õnnestub saada plaanile Saksamaa heakskiit, siis ei jää ka Nõukogude Liidul muud üle kui sellega leppida.⁹⁵¹ Soomes pandi tähele, kui Hitler ütles juulis 1940 peetud kõnes, et

Saksamaa ei ole astunud sammugi väljaspool oma mõjusfääri ja ka Venemaa ei ole seda teinud.⁹⁵²

Kellelgi ei saanud olla mingisugust kahtlust selles, missugusesse mõjusfääri kuulus Soome, samuti oli selge, et Rootsi ei kuulunud kumbagi mõjusfääri. Kuid „teadmata põhjustel“ ei pidanud Saksamaa Soomet Põhjamaaks.⁹⁵³ Järelikult tuli Saksamaad veenda selles, et Soome on samasugune Põhjamaa nagu Rootsi ja Soome õige koht ei olnud Nõukogude Liidu mõjusfääris. Sisuliselt oli tegemist Põhjamaade orientatsiooni versiooniga 2.0. Oktoobris 1940 otsustas Soome valitsuse „sisering“ saata Saksamaale erukindral Paavo Talvela, et ta kohtuks Göringiga ja veenaks teda toetama Rootsi-Soome riiklikku liitu.⁹⁵⁴

Pärast Soome valitsuse väliskomisjoni positiivset otsust oli riikliku liidu küsimus Rootsis mitme järjestikuse valitsuse istungi päevakorras. Peaminister Hanssoni suhtumine oli lubav, sest enne valitsuse istungit rääkis ta kolleegidele, et ta tahaks

kordki asuda suurtes küsimustes positiivsele seisukohale ja mitte olla sunnitud alati ütlema ei.⁹⁵⁵

Valitsuse istungil tegi ettekande välisminister Günther, kes nimetas võimalike takistustena Molotovi umbusku „teatud Soome ringkondade“ suhtes ja asjaolu, et

Stalin tundub üha enam elavat sisse Peeter Suure rolli ja tal võib olla raske loobuda Soomest Rootsi kasuks.⁹⁵⁶

Kuid Güntheri arvates ei olnud Rootsi ajaloos kunagi olnud soodsamat hetke liiduplaanide teostamiseks ja sellepärast ei saanud jätta seda nüüd üritamata. Välisminister ennustas, et kui Rootsi jätkab passiivset poliitikat, siis sunnib see Soomet otsima kaitset Saksamaalt ja Soomest saab Saksamaa protektoraat. Sellisel juhul saab Rootsi olema igast küljest Saksamaaga ümbritsetud, mis ei jäta ka Rootsile erilisi võimalusi erapooletuseks. Erinevalt tavapärasest võttis järgmisena sõna peaminister Hansson ja esitas oma seisukoha juba koosoleku alguses. Hansson teatas, et pooldab läbirääkimisi Soomega ja mainis, et see on vajalik ka „sisemise koospüsimise“ jaoks. Peaministri vihje puudutas konservatiivide juhi Bagge ähvardust valitsusest lahkuda, kui Rootsi jätkab Soome suhtes passiivset

⁹⁵¹ Manninen ja Rumpunen, „*Käymme omaa erillistä sotaamme*“, 39.

⁹⁵² Paasikivi, „Välirauhan aika“, 51–54; *Helsingin Sanomat*, 20.7.1940, 10.

⁹⁵³ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 68.

⁹⁵⁴ Manninen, 100–101; Ryti päevikusissekanne 11.10.1940, Manninen ja Rumpunen, „*Käymme omaa erillistä sotaamme*“, 39, 44; Talvela päevikusissekanne 11.10.1940, Paavo Talvela, *Muistelmät 1: Sotilaan elämä* (Helsinki: Kirjayhtymä, 1976), 239.

⁹⁵⁵ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 138.

⁹⁵⁶ Manninen, 138.

poliitikat. See oli esimene kord pärast rahvusliku ühtsuse valitsuse moodustamist kui oli tekkinud reaalne oht, et erinev suhtumine Soomesse võib valitsuse lõhki ajada.⁹⁵⁷

Enamik valitsuse liikmeid ütlesid, et nad toetavad riikliku liidu ideed, sest see oli ainus võimalus säilitada Rootsi erapooletust ja vältida sattumist suurriikide mõju alla. Samas oldi skeptilised plaani teostamise suhtes, sest „soomlastega on väga raske asju ajada“.⁹⁵⁸ Ainsana oli kategooriliselt plaani vastu liberaalide juht Andersson i Rasjön, kuna tema arvates ei saaks riiklikku liitu toetada see osa Rootsi avalikust arvamusest, kes peab Soomet „ennekõike saksasõbralikuks“.⁹⁵⁹ Samal arvamusel oli ka rahandusminister ja mõjukas sotsiaaldemokraat Ernst Wigforss. Haridusminister Bagge vaidles neile vastu ja väitis, et tegelikult ei ole avaliku arvamuse kohta võimalik midagi teada. Bagge arvates kontrollis valitsus talvesõja ajal täielikult avalikku arvamust sellega, et vältis erimeelsusi. Kuna erinevad ühiskonnarühmad olid harjunud võtma eeskujul suurte parteide juhtidest ja kuna valitsus oli üksmeelne, siis oli ka rahvas üksmeelne.⁹⁶⁰ Bagge ennustas, et täpselt samamoodi läheks ka riikliku liiduga:

Valitsusel tuleb võtta vastutus ja tõmmata rahvas kaasa.⁹⁶¹

Kuna Wigforss oli öelnud, et ta ei soovi öelda ei „selles faasis“ ja Andersson i Rasjönilt ilmselt ei loodetudki positiivset vastust kuulda, siis võttis peaminister arutelu kokku ja ütles, et valitsus on üksmeelne. Novembris 1940 vormistati Rootsi valitsuse ametlik vastus, milles nõustuti alustama Soomega kõnelusi riikliku liidu moodustamiseks.⁹⁶²

See oli ka kõige kaugem punkt kuhu Mannerheimi programmiga kunagi jõuti. Viis aastat tagasi oli peaminister Kivimäki kuulutanud parlamendis pidulikult välja Põhjamaade orientatsiooni, mille tegelikuks sisuks oli Mannerheimi kolme-punktiline programm. Programmi lõppeesmärgiks oli sõjaline liit Rootsiga. Viie aastaga oli jõutud punkti, kus mõlema riigi valitsused olid nõustunud pidama läbirääkimisi riikliku liidu moodustamiseks, mille tulemusena oleks Soomel ja Rootsil olnud ühine välispoliitika ja ühine riigikaitse. Missuguse vormi see liit oleks võtnud, seda pole võimalik teada saada, sest läbirääkimisi ei alustatud kunagi. Kuid ettevalmistavate kavade põhjal võib oletada, et ühise välispoliitika keskus oleks tulnud Stockholmi ja selle kõrgeim juht oleks olnud Rootsi kuningas, ning ühise riigikaitse keskus oleks tulnud Helsingisse ja selle kõrgeim juht oleks olnud Mannerheim. Sõjaliselt oleks olnud tegemist märkimisväärse jõuga, mis Soome sõjaväelaste hinnangul oleks olnud piisav, et tõrjuda kõik Nõukogude Liidu rünnakud.⁹⁶³ Nii Rootsi kui ka Soome olid vahepeal kõvasti riigikaitse

⁹⁵⁷ Manninen, 135–40.

⁹⁵⁸ Manninen, 141.

⁹⁵⁹ Manninen, 141.

⁹⁶⁰ Manninen, 142.

⁹⁶¹ Manninen, 143.

⁹⁶² Manninen, 143–44.

⁹⁶³ Manninen, 172–176, 178–179, 182.

investeerinud. Soome kaitse-eelarve oli kümnekordistunud võrreldes talvesõja eelse ajaga⁹⁶⁴ ja Rootsi toetas Soome uuele piirile kindlustuste rajamist rahasummaga, mille suurusjärk võrdus Soome ja Rootsi viie kuu kaubavahetuse maksumusega.⁹⁶⁵

Talvela missioon ja Põhjamaade orientatsiooni lõpp

Läbirääkimisi ei alustatud põhjusel, et Moskvas saadi jälle Rootsi ja Soome plaanidest teada ja väljendati oma vastuseisu. Kuid pigem oldi nii Stockholmis kui ka Helsingis nüüd seda meelt, et läbirääkimisi mitte ei lõpetada, vaid pannakse ootele, ja sobival hetkel nendega jätkatakse. Sobiv hetk oleks olnud see, kui oleks saadud selge kinnitus Saksamaa toetusest.⁹⁶⁶ Detsembris 1940 õnnestus Talvelal lõpuks Göringiga kohtuda. Erukindral oli koostanud kohtumise tarbeks kõne, mis oli Mannerheimiga läbi arutatud ja mille kohta Mannerheim oli öelnud: „Ma poleks ise osanud seda paremini kirjutada“.⁹⁶⁷ Kohtumisel luges Talvela selle Göringile ette.

Talvela alustas sellest, et venelased on pärast talvesõda esinenud „äärmiselt ähvardaval ja nõudlikul viisil“, ning selleks, et rahu säilitada, on Soomel tulnud nõustuda ebaõiglaste nõudmistega – „sest ta tundis rohkem kui kunagi varem, et seisab üksinda selle ida hiiglaste vastas“.⁹⁶⁸ Soomlased on tulnud järeldusele, et

Venemaa soovib üha uute nõudmiste väljamõtlemisega muuta meie maad vaesemaks ja nõrgemaks, et luua sobiv toetuspinnas kommunistlikele mahhinatsioonidele. [...] Aga kui need nõudmised ületavad piiri, mille tulemusena meie kaitsevõimalused vähenevad, siis me võitleme uuesti.⁹⁶⁹

Erukindral tunnistas, et pärast talvesõjas saadud inimkaotusi „tundub uus võitlus kui mitte lootusetuna, siis ikkagi väga raskena“. Talvela nimetas Soome strateegiliste nõrkustena Ahvenamaad, Petsamot ja „Soome vöökohta“, mis on Venemaa nõudmiste tõttu muudetud peaaegu kaitsetuteks, kuid mille vallutamiseks saaks Venemaa katkestada Soome ühendused välismaailmaga.

⁹⁶⁴ Võrreldud on aastaid 1938 ja 1940 – vt Ilkka Nummela, *Inter arma silent revisores rationum: toisen maailmansodan aiheuttama taloudellinen raskuus Suomessa vuosina 1939–1952*, Studia historica Jyväskylän nr 46 (Jyväskylän yliopisto, 1993), 57, <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/37687>; Jari Eloranta, „Paljonko on paljon? Perspektiivejä Suomen sotilasmenojen kehitykselle maailmansotien välisellä ajalla“, *Historiallinen aikakauskirja* Vol. 103, nr 4 (2005): 444.

⁹⁶⁵ Jokipii, *Jatkosodan synti*, 75.

⁹⁶⁶ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 144–146, 154–155, 165, 170, 191–193.

⁹⁶⁷ Talvela päevikusissekanne 28.10.1940, Talvela, *Muistelmat* 1, 239–40.

⁹⁶⁸ Talvela päevikusissekanne 18.12.1940 ja selle lisa, Talvela, 255.

⁹⁶⁹ Samas, 256.

Meil on siiski reaalne idee, mida võiks ehk praegu pidada kõigest lootuseks, kuid mis elluviiduna kaitseks Soomet.⁹⁷⁰

Järgnevalt kirjeldas Talvela Göringile soomlaste plaani, mille kohaselt võiksid Saksamaa Põhja-Norras asuvad väed võtta enda hooleks Petsamo kaitsmise. See vähendaks omakorda rootslaste hirme. Talvela arvates võiks Rootsi

kergesti koondada viis diviisi Soome ja võtta sellega enda vastutusele haavatava „vöökoha“ kaitsmise [...]. Kokkuleppel Rootsi laevastikuga võiksimine ehk kaitsta Ahvenamaa saari. Oleks siiski veel parem kui Saksamaa näeks oma huvisid nende saarte kaitsmises.⁹⁷¹

Sellisel viisil jääksid Soome armeele vabad käed, et keskenduda Lõuna-Soome kaitsmisele. Talvela hinnangul suudaks Soome sellisel juhul tõrjuda kõik venelaste rünnakud. Edasi püüdis erukindral Göringile selgitada, mis kasu võiks Saksamaal olla sellest, et Soome säilib iseseisva riigina.

Kui Euroopa ümberkujundamise käigus peaks tekkima vastasseis Saksamaa ja Venemaa vahel, siis võib Saksamaal konfliktis Venemaaga olla vaevalt loomulikumat liitlast kui Soome. Soome on alati olnud Venemaa vastane, on seda ka praegu ja jääb selleks alati. [...] Meie sõjavägi ei ole tähtsusetu ja selle lahinguväärtus on märkimisväärne, nagu meie sõjad on kindlasti näidanud. Ka Soome strateegiline asend on selline, et võimaliku suursõja korral on võimalik põhjas anda märkimisväärseid lööke Põhja-Venemaa tüksoone pihta [...] tasub meeles pidada, et juba viimases sõjas sidus Soome 45 Vene diviisi. Aga kui Saksamaa ei saa praeguse suursõja tõttu võtta kohustust anda Soomele otsest abi, siis ei jää meil muud üle kui loota Rootsi abile, juhul kui Venemaa ja Soome vahel peaks puhkema uus sõda.⁹⁷²

Alles nüüd jõudis Talvela peamise küsimuseni.

Sellea seoses on viimasel ajal Rootsiga mõtteid vahetatud. Kuigi Rootsis tuntakse suurt poolehoidu vaba Soome vastu [...] paistab siiski nii, et Rootsi ei ole valmis meie eest avalikult välja astuma. Tõenäoliselt ei soovita seal sõlmida sõjalist liitu Soomega, sest Venemaa ei aktsepteeriks sellist sammu. Nendel põhjustel on sündinud mõte personaalunioonist Soome ja Rootsi vahel, millisel juhul mõlema maa kaitsejõud ühendatakse automaatselt ja samuti tekiks ühine välispoliitika. See idee on arenenud juba küllaltki kaugemale ja see on jõudnud isegi venelaste kõrvu. Seni maani on nad sellele vastu. See näitab, et kuigi personaaluniooniga seoses on küsimus ainult rahu tagamisest Põhjas, on Venemaal Soome suhtes kahtlustäratavaid kavatsusi. Soome poolt on algusest peale seatud personaaluniooni idee eeltingimuseks, et Saksamaa kiidab selle mõtte heaks ja aitab seda ellu viia. See Soome jaoks niivõrd tähtis idee on endiselt aktuaalne ja sõjamarssal Mannerheim soovib küsida minu vahendusel Teie arvamust selles asjas, härra Riigimarssal.⁹⁷³

⁹⁷⁰ Samas, 256–57.

⁹⁷¹ Samas, 257.

⁹⁷² Samas, 258.

⁹⁷³ Samas, 259.

Talvela lisas juurde, et kuigi Rootsi abi on Soomele oluline, loodab ta sisimas, „et me saaksime ükskord otseses koostöös Saksamaaga tõrjuda Venemaa pürgimusi“ ja et Soome on valmis pidama selleks ettevalmistavaid staabiläbirääkimisi.⁹⁷⁴

Göring vastas Talvelale pika kõnega ja ütles, et alates hetkest kui Soome nõustus Saksa vägede transiidiga, kuulus Soome jälle Saksamaa mõjusfääri.

Ja Te võite, kindral, öelda Sõjamarssalile, et Soomel ei tarvitse enam midagi karta. Me oleme selgitanud Molotovile, et me soovime Põhjalas rahu säilimist.⁹⁷⁵

Mis puutus personaaluniooni ideesse, siis oli Göring kategooriliselt selle vastu.

Rootsi vana kuningas on Saksamaa siiras sõber, kuid kroonprints on teisest puust ja kroonprintsess, inglanna, on täis pimedat viha Saksamaa vastu. Kuningas on vana ja varsti tuleb kroonprints aeg, ja selle prints on Soome nüüd valmis võtma endale valitsejaks.⁹⁷⁶

Talvelal paluti siiski järgmisel päeval uuesti tulla, et Göring saaks anda lõpliku vastuse. Vastus sellest ei muutunud. Göring ütles Talvelale, et ta oli vahepeal Fühleriga konsulteerinud ja Fühler palus tal edasi öelda, et kui Soome sõlmib personaaluniooni Rootsiiga, siis

lõppeb kogu Saksamaa huvi Soome vastu samal hetkel [...] Soomest saaks Rootsi provintsi, ja Rootsi provintsi saatus on Saksamaale ükskõik.⁹⁷⁷

Sellega oli tõmmatud lõplikult kriips peale mitte ainult Rootsi-Soome liidu plaanile, vaid ka Mannerheimi programmile ja Põhjamaade orientatsioonile. Plaan, mis oleks taganud *status quo* säilimise, ei sobinud kummalegi diktaatorile. Stalinit ei rahuldanud Moskva rahuleping, sest see oli alles esimene etapp Soome alistamisel. Hitleri plaanidega jälle ei sobinud see, kui Soome oleks revanšimõtted maha matnud, sest tema huvides oli omada „kättemaksuhimulisi relvavendi“.⁹⁷⁸

Talvela memost on näha, et Mannerheim oli juba poolenisti Põhjamaade orientatsioonist loobumas. Eriti tähelepanuväärne on pakkumine, et Saksamaa võtaks enda peale Ahvenamaa kaitsmise. Mannerheim pidi teadma, kuivõrd vastumeelne oleks see olnud Rootsile, sest Rootsis peeti Saksamaad suuremaks ohuks kui Nõukogude Liitu. Teisalt ei olnud see vastuolus Mannerheimi programmiga, sest programmi seisukohalt oli oluline, et Soome ühendusteed ei satuks Nõukogude Liidu kontrolli alla. Rootsi tähtsus oli Mannerheimi programmi seisukohalt nagunii vähenenud pärast seda, kui Saksamaa nõustus jälle Soomele relvi müüma, kuid Ahvenamaa tähtsus mitte, sest ka Saksamaa relvasaadetised saabusid Põhjalahe sadamatesse. Samuti käis Põhjalahe sadamate kaudu Soomet läbiv Saksamaa sõjaline transiit. Seepärast ei ole midagi imelikku selles,

⁹⁷⁴ Samas.

⁹⁷⁵ Samas, 261–62.

⁹⁷⁶ Samas, 264.

⁹⁷⁷ Samas, 266–67.

⁹⁷⁸ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 160.

et Mannerheim pakkus juba augustis 1940, et sakslased okupeeriksid transiidi varjus Ahvenamaa. Saksamaa ei võtnud siis ega ka hiljem Mannerheimi pakkumist vastu. Alguses ei soovitud Molotovi-Ribbentropi pakti rikkuda ja kevadel 1941 kardeti, et selline samm võiks tõugata erapooletu Rootsi lääneriikide leeri. Seega oli Mannerheim valmis oma programmi esimeses kahes punktis – relvade saamine ja koostöö Ahvenamaa kaitsmisel – asendama Rootsi Saksamaaga juba augustis 1940. Viimast punkti – sõjaline liit Rootsiga – ei saanud asendada senikaua kui Saksamaa pidas kinni Molotovi-Ribbentropi paktist, sest ainult Rootsist said tulla need 5 diviisi, mida Soome pidas vajalikuks Nõukogude Liidu uue rünnaku tõrjumiseks. Kui Saksamaa poliitika Nõukogude Liidu suhtes muutus, siis toimus ka Mannerheimi programmi viimases punktis Rootsi asendamine Saksamaaga. Juunis 1941 sai Soome kinnituse, et Saksamaa saadab Soome 5 diviisi.⁹⁷⁹

Järelikult ei olnud Mannerheimi programm muutunud – mis muutus, oli orientatsioon. Teiste sõnadega: Soome julgeolekuprobleem ei olnud muutunud – mis muutus, oli lahendus. Endiselt kehtisid ka Mannerheimi poolt 1935. ja 1939. aastal antud hinnangud Soome strateegilisele positsioonile ja sellest tulenevad julgeolekudilemmad.⁹⁸⁰ Endiselt oli Nõukogude Liidul põhjust pidada Soomet sõjaliselt piisavalt tugevaks riigiks, et kujutada Nõukogude Liidule reaalset ohtu, kui Soome peaks liituma mõne suurriigiga. Endiselt arvas Nõukogude Liit, et tema julgeoleku tagamiseks on vajalik kontrollida Soome lahe mõlemat kallast. Mis tõenäoliselt oli muutunud, oli Mannerheimi usk sellesse, et Nõukogude Liitu on võimalik veenda Soome erapooletuses ja järelikult ka ohutuses. Üha uued ähvardaval toonil esitatud nõudmised näitasid, et Nõukogude Liit ei pidanud Moskva rahulepingut oma julgeoleku seisukohalt piisavaks. Mannerheimil oli põhjust arvata, et Nõukogude Liit peab Soomet ohutuks alles siis, kui Soome üle on kehtestatud täielik kontroll. Järelikult pidid Moskva nõudmised varem või hiljem jõudma punkti, kus uut sõda Nõukogude Liiduga ei olnud võimalik vältida. Ahvenamaa oli siin heaks näiteks.

Moskva läbirääkimiste ajal oktoobris 1939 ütles Stalin Paasikivile, et kui muudes küsimustes saadakse kokkuleppele, siis ei ole Nõukogude Liidul midagi selle vastu kui Soome kindlustab Ahvenamaa – tingimusel, et ta teeb seda üksinda. Moskva rahuläbirääkimiste ajal märtsis 1940 Ahvenamaast ei räägitud. Juunis 1940 teatas Molotov Paasikivile, et Soome peab lammutama Ahvenamaale rajatud kindlustused ja saared demilitariseerima. Lisaks nõudis Molotov Ahvenamaale Nõukogude Liidu konsulaati, mis pidi kontrollima, et saari uuesti ei militariseeritaks. Detsembriks 1940 oli Nõukogude Liidu Ahvenamaa konsulaadi töötajate arv kasvanud 38 inimeseni. Samal ajal saadi Rootsi konsulaadis hakkama kahe inimesega.⁹⁸¹ Pole põhjust kahelda selles, et kui Saksamaal poleks tekkinud augustis 1940 Soome vastu huvi, siis oleks Nõukogude Liit esitanud varsti uusi

⁹⁷⁹ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 50; Jokipii, *Jatkosodan synty*, 327–28.

⁹⁸⁰ Vt allmärkused 659–660 ja 701.

⁹⁸¹ Paasikivi, „Talvisota“, 47; Paasikivi, „Välirauhan aika“, 93–105, 109; *Suomen sinivalkoinen kirja II*, 70, 86–89.

nõudmisi. Missugused need nõudmised oleksid võinud olla, sellest saab aimu Nõukogude Liidu Soome saadiku raportist, mis esitati jaanuaris 1941 Molotovile ja mille Molotov omakorda Stalinile edasi saatis. Saadik kirjutas Ahvenamaa kohta:

Saared on demilitariseeritud. Soome laevastik ja väeüksused on minema viidud ja kaitseliidu organisatsioon laiali saadetud. Kohal on veel 15-liikmeline merepatrull, mis kavatseb lahkuda koos laevastiku lahkumisega lähiajal ning 10–12 inimest kohaliku politsei isikkoosseisu. [...] Antud hetkel on Nõukogude Liidu konsulaat saarte tähtsaim peremees. Vaevalt, et Soome valitsus suudab tõsisemat vastupanu osutada meie kergelt relvastatud üksuste paigutamisele Maarianhaminas, senikaua kui Soome juhtivates ringkondades valitseb veendumus, et Ahvenamaa on Soomelt läinud ja oodatakse ainult seda, kes jõuab selle esimesena minema viia, Nõukogude Liit, Saksamaa või Rootsi. [...] Soome elanikkond kolib Ahvenamaalt minema, ja ahvenamaalased ise suhtuvad Nõukogude Liitu positiivselt, olles rahul meie demilitariseerimisabinõudega. [...] just nüüd on olukord kõige soodsam Nõukogude mõjuga alustamiseks ja Ahvenamaa ülevõtmiseks [...] palun esitada valitsusele kiireloomuliseks otsustamiseks küsimus Ahvenamaast ja Punalipulise Läänemere laevastiku baasi rajamisest sinna. Samal ajal on tingimata vajalik saada kohene nõusolek, et pidada Maarianhaminas ühte hävitajat või allveelaeva Nõukogude Liidu konsulaadi kaitseks“.⁹⁸²

Valitsus ehk Stalin ei võtnud saadiku ettepanekut vastu. Põhjused olid tõenäoliselt needsamad, miks Hitler lükkas tagasi Mannerheimi ettepanekud. Ükskõik kumma suurriigi käes olev Ahvenamaa oleks paratamatult pingestanud suhteid teise suurriigiga ja lükanud Rootsit vastase leeri. Nõukogude Liidul ei olnud Ahvenamaal ka mingeid märkimisväärsed strateegilisi huvisid, erinevalt Saksamaast, kelle rauamaagi transport käis Põhjalahe kaudu. Kuid Ahvenamaal oli olemas vahetuskauba väärtus. Rõbkini *alias* Jartsevi läbirääkimiste ajal üritati sellega Soomelt välja meelitada kokkulepet Soome lahe saarte loovutamiseks ja Moskva läbirääkimistel pakuti Ahvenamaad preemiaks Hanko eest. Talvesõja ajal üritati teha kaupa Rootsiga, kui Rootsi välisministrile edastati sõnum, et Nõukogude Liit soovib „kõiges järgida Rootsi valitsuse soove Ahvenamaa suhtes“.⁹⁸³ Mis iganes võisid olla Stalini edasised plaanid Ahvenamaaga, tõmbas neile kriipsu peale öösel vastu 22. juunit 1941 käivitatud Soome mereväeoperatsioon. Ühe ööga toimetasid 23 laeva Ahvenamaale 5000 meest ja Nõukogude Liidu konsulaadi töötajad viidi saartelt minema. Samal öösel vahistasid sakslased umbes 30 Nõukogude Liidu Petsamo konsulaadi töötajat.⁹⁸⁴

Ebaloomulikult suureks paisutatud konsulaadid Ahvenamaal ja Petsamos, Hanko mereväebaas ja võimalus suurtükitulega Soome lahte sulgeda, piiri nihu-

⁹⁸² Zotovi ettepanek Hanko rendi-ala laiendamiseks 12.1.1941, Vihavainen et al., *Varjo Suomen yllä*, 266–67.

⁹⁸³ Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 164; Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 349.

⁹⁸⁴ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 331–336, 559–562, 651; Erno Paasilinna, *Maailman kourissa: historiaa ja muistoja Petsamosta* (Helsingissä: Otava, 1983), 319.

tamine Leningradist kaugemale – kui saabus tõhetk, siis ei olnud kõigest sellest Nõukogude Liidu julgeolekule mitte mingisugust kasu, pigem vastupidi. Selle asemel, et kindlustada Soome erapooletus, kindlustati Soome vihkamine ja aidati oma vaenlasel leida liitlane, kes oli võimeline siduma 45 diviisi. Kuid ka Hitleri lootused ei täitunud. Soome ei olnud piisavalt kättemaksuhimuline liitlane, et lõigata läbi „Põhja-Venemaa tuiksoon“ või vallutada Leningrad. Põhjamaade orientatsiooni ebaõnnestumine tähendas läbikukkumist kõigile. Vastupidiselt Rootsi huvidele sai Soomest Saksamaa liitlane ja Soomel ei õnnestunud vältida uut sõda Nõukogude Liiduga. Juunis 1941, kui sõda ei olnud veel alanud, kuid Põhja-Soome teed olid täis koonduvaid Saksa vägesid, andis „sisering“ lõpuks teavet ka parlamendi liikmetele. Soome välisminister Witting pidas soomerootsi erakonna saadikurühmale emotsionaalse kõne:

Meid on aetud tupikusse. Rootsi peab Saksamaad peavaenlaseks, meie jällegi Venemaad. Meil ei ole valikut. Rootsi arvab, et saab veel valida. Suur tragöödia seisneb selles. Meie südameajaks on edendada põhjamaist orientatsiooni. Meie püksipõlvedes on augud, sellisel määral oleme olnud põlvili Rootsi ees! Kuid Rootsi on vastanud ei.⁹⁸⁵

2.4 Soome ja Rootsi valikud

Soome Põhjamaade orientatsiooni ja Mannerheimi programmi eesmärgiks oli suurendada liitumise ja koostöö kaudu Soome julgeolekut. Kuid vaatamata Soome ja Rootsi demokraatlikkusele, ei piisanud sellest, et soovitud liit võiks teostuda. Alapeatükis otsitakse vastust küsimustele, missugust rolli mängivad liitumise juures demokraatlike riikide ühine identiteet ja ühised huvid ja kuidas mõjutas demokraatia Soome ja Rootsi valikuid ja sealtkaudu ka nende julgeolekut.

Demokraatia ebaküpsus ja moraalne õppimine

Läbivaks põhjuseks, miks demokraatlik Rootsi ütles demokraatlikule Soomele ei, oli usalduse puudumine. Ühelt poolt peeti Soomet riigiks, millel on kalduvus konfliktiks oma suure idanaabriga ja teiselt poolt riigiks, millel on kalduvus hästi läbi saada Saksamaaga. Oluline on siinjuures see, et Rootsis peeti täiesti võimalikuks olukorda, kus konflikt Nõukogude Liiduga tekib Soome süül või kus Soome liitub Saksamaa agressiivse sõjaga Nõukogude Liidu vastu. Ja nii arvati juba enne talvesõda ja enne seda kui ebaõiglane Moskva rahu löi eeldused revanšisõjaks.

Märtsis 1937 kirjutas mõjukas Rootsi sotsiaaldemokraat Östen Undén arvamuskirjanduses, et kaitsepakt Soomega võib luua olukorra, kus Rootsi tõmmatakse „mõne teise riigi poliitika vahendusel“ sõtta samal poolel sellise suurriigiga,

⁹⁸⁵ Wittingi kõne Soome Rootsi Rahvapartei saadikurühmale 13.6.1941, Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 239.

„mille võit tähendaks demokraatia kaotust“. Undén pidas silmas võimalust, et Rootsi peab hakkama koos Soome ja Saksamaaga sõdima Nõukogude Liidu vastu. Selline väljavaade võis täiesti arusaadavalt tunduda Undénile väga eba-meeldiv, sest kuni Molotovi-Ribbentropi paktini pidas enamik Rootsi juhtivaid sotsiaaldemokraate iseenesestmõistetavaks, et tulevases sõjas sõdib Nõukogude Liit koos lääneriikidega demokraatia poolel. Kuid ka pärast 23. augustit 1939 arvasid mitmed mõjukad Rootsi sotsiaaldemokraadid, et Saksamaa kujutab endast Rootsile ja Rootsi demokraatialle oluliselt suuremat ohtu kui Nõukogude Liit.⁹⁸⁶ Ja need ei olnud ainult sotsiaaldemokraadid, kes pidasid võimalikuks, et Rootsi ja Soome võivad sattuda sõdima erinevates leerides. Ka soome-sõbralikkuse poolest tuntud konservatiivide liider Bagge ja Rootsi kaitseväge juhataja ei välistanud sellist võimalust.⁹⁸⁷ Soome umbusaldamine ei olnud mitte ainult laialt levinud, vaid see ka ei muutunud aastate jooksul ja seda vaatamata Põhjamaade orientatsioonile. Oktoobris 1923 kirjutasid Rootsi lehed, et ainus viis, kuidas tagada, et Soome ei provotseeriks ise konflikti Nõukogude Liiduga, oli Soome välispoliitika allutamine Rootsi kontrollile.⁹⁸⁸ Septembris 1940 ütles peaminister Hansson, et ainult riiklik liit võimaldaks lahendada Soome „seiklus-himulise“ välispoliitika probleemi.⁹⁸⁹

Seega peeti Rootsis Soome välispoliitikat agressiivseks ja ettearvamatuks vastandina Rootsi enda välispoliitikale, mida loeti rahumeelseks ja stabiilseks. Jaanuaris 1939 kirjutas Dagens Nyheter, et Soome on

uus ja vastsündinud rahvusriik, millel ei ole midagi selle vastu, et saavutada sõja abil mingeid eeliseid ja mille peamine huvi teatud ringkondade vaatepunktist ei olegi sõja vältimine, vaid pääsemine „õigele“ ja võidukale poolele.⁹⁹⁰

Lehe arvates ei oldud Rootsis veendunud selles, et demokraatlik kord, mis Rootsis oli kinnistunud, jääb ka Soomes püsima.⁹⁹¹ Kõik viitab sellele, et Rootsis ei peetud Soomet päris küpseks riigiks ega ka mitte küpseks demokraatiaks. Tekib õigustatud küsimus: kas ei olnudki see põhjuseks, miks ühine identiteet, olgu selleks siis vabadustarmastavate rahvaste vaheline *fraternité* või demokraatlike riikide vaheline kogukonnatunne, ei olnud piisavalt tugev selleks, et panna Rootsit Soomega liituma? Need, kes peavad demokraatliku rahu põhjustajaks ühist demokraatlikku kultuuri, mille osaks on ka ühised normid, rõhutavad, et demokraatlike normide kujunemine võtab aega.⁹⁹² Järelikult ei pruugi demokraatliku

⁹⁸⁶ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 23, 29, 33–34, 67, 69–70, 423, 444, 453–454, 460–461.

⁹⁸⁷ Vt allmärkused 880 ja 887.

⁹⁸⁸ Vt allmärkus 873.

⁹⁸⁹ Vt allmärkus 937.

⁹⁹⁰ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 141.

⁹⁹¹ Wahlbäck, 141.

⁹⁹² Russett, *Grasping the Democratic Peace*, 34; Ray, *Democracy and International Conflict*, 92.

rahu kõige olulisem norm – et konflikte lahendatakse rahumeelselt – olla piisavalt kinnistunud noortes riikides, kes on alles moraalse õppimise⁹⁹³ algusjärgus.

Siin on siiski vähemalt kaks aga. Esiteks ei tulenenud Soome väidetav agressiivsus ja ettearvamatus mitte sellest, missugune riik oli Soome, vaid sellest, missugune riik oli Soome idanaaber. Isegi kui 1920-ndate alguses oli põhjust kahtlustada Soomet mingisugustes Ida-Karjalat puudutavates agressiivsetes kavatsustes, siis kindlasti enam mitte 1930-ndate lõpus. Järelikult moraalne õppimine kui protsess, mille käigus muutub riik järjest rahumeelsemaks, Soomes toimus. Paraku oli Soome idanaabriks riik, kus mingisugust moraalist õppimist olla ei saanud, sest tegemist ei olnud vaba ega isegi mitte korraliku ühiskonnaga. Samal põhjusel ei saanud Soome ja tema suure naaberriigi vahel tekkida usaldust, ükskõik kui palju ka ei oleks Soome selle nimel pingutanud. Senikaua kui Nõukogude Liidus ei olnud võimude lahusust, ei olnud tal lootustki väljuda loomuseisundist, milles Hobbesi määratluse kohaselt üritavad kõik omaenda arusaamade kohaselt oma isiklikku julgeolekut tagada, kuid tulemuseks on „kõikide sõda kõikide vastu“ ja üldine julgeoleku puudumine.⁹⁹⁴

Soome seevastu ei olnud mitte ainult demokraatlik riik, kus eksisteeris võimude lahusus, avalikkuse kontroll ja avatud ühiskond, vaid ka riik, mis oli Rahvasteliidu liikmena allutanud ennast Rahvasteliidu kohtumõistmisele riikidevahelistes tüliküsimustes – millest tähelepanuväärseim näide oli Ahvenamaa. Lisaks oli Soome riik, mis oli koos teiste Põhjamaadega võtnud vastu ühiseid seadusi, mis tagasid vastastikku kodanike õigusi, sõltumata sellest, missugusel Põhjamaal nad juhtusid elama.⁹⁹⁵ Sellega oli Soome täitnud kolm Kanti „igavese rahu“ tingimust⁹⁹⁶ ja astunud oma Põhjamaadest naabritega tsiviilõiguslikku seisundisse. Erinevus Nõukogude Liiduga oli silmipimestav, sest kui Nõukogude Liit astus sügisel 1934 Rahvasteliitu, siis tegi ta seda tingimusel, et tüliküsimused naaberriikidega, sealhulgas ka tüli Soomega Ida-Karjala pärast, ei allu Rahvasteliidu kohtumõistmisele.⁹⁹⁷ Seega ei olnud piir Soome ja Nõukogude Liidu vahel mitte lihtsalt kahe riigi vaheline piir, vaid piir tsiviilõigusliku seisundi ja loomuseisundi vahel. Kuid Kanti järgi ei saa loomuseisundis oleva naaberriigiga olla muud suhet kui sõjaseisukord, eriti kui sellel riigil on olemas kallaletungiks piisav sõjaline võimekus.⁹⁹⁸ Seega, isegi kui Soome oleks käitunud oma idanaabri suhtes agressiivselt või ettearvatult, siis ei saaks sellest teha järeldust, et Soome oli ebaküps demokraatia. Demokraatliku rahu teooria eeldab rahumeelset ja ettearvatavat käitumist ainult teiste demokraatiate suhtes. Rootsis pandi tähele, et Soome ja Nõukogude Liidu vahel valitseb pidev pingeseisund ja kirjutati see vähemalt osaliselt ka Soome arvele. Täpselt samamoodi arvati 1938. aastal Ühendkuningriigis

⁹⁹³ Vt allmärkus 260.

⁹⁹⁴ Hobbes, *Leviathan*, 91.

⁹⁹⁵ Suomen Asetuskokoelma, No 413–417, 1931, 983–996.

⁹⁹⁶ Liitumise tingimuse täitsid Põhjamaad Rahvasteliidu kaudu. Kanti kolme tingimuse kohta vt allmärkus 264.

⁹⁹⁷ Korhonen, *Turvallisuuden pettäessä*, 96–100.

⁹⁹⁸ Vt allmärkus 265.

ja Prantsusmaal, et pingetes Tšehhoslovakkia ja Saksamaa vahel peab olema süüdi ka Tšehhoslovakkia.⁹⁹⁹

Teine aga seisneb selles, et usalduse puudumine Soome ja Rootsi vahel ei olnud mitte ühesuunaline, vaid kahesuunaline. Ka Soomes ei usaldatud Rootsit täiel määral. Põhjuseks oli Rootsi käitumine 1918. aasta vabadussõja ajal, kui Rootsi saatis oma väed Ahvenamaale ja hilisem vaidlus saarte kuuluvuse üle. Kuigi vastumeelselt, allus Rootsi 1921. aasta Rahvasteliidu nõukogu otsusele. Rootsi käitus täpselt nii nagu Kanti kirjelduse järgi peab tsiviilõiguslikus seisundis olev riik käituma: allus kõrgemale võimuorganile ja suurendas sellega nii enda kui ka oma naabrite julgeolekut.¹⁰⁰⁰ Sellele vaatamata pidas suur osa Rootsi ühiskonnast 1921. aasta lahendust ebaõiglaseks, ja kuigi demokraatlikule ühiskonnale omaselt peeti kinni konfliktide rahumeelse lahendamise põhimõttest, ei loobunud päriselt lootusest, et kunagi võib tekkida võimalus 1921. aasta otsuse ümbervaatamiseks. Samasuguseid lootusi hellitas edasi valdav enamus ahvenamaalastest. Seega ei kao konfliktid ka tsiviilõiguslikus seisundis ühiskondade vahel – kaob ainult vägivald kui konfliktide lahendamise viis. Täpselt samamoodi ei kadunud konflikt Saksamaa ja Poola piiri üle Weimari vabariigi demokraatlike valitsuste päevakorrast, kuid erinevalt Hitlerist taotlesid nad piiri muutmist rahumeelsete vahenditega.¹⁰⁰¹

On loomulik, et selliste konfliktide päevakorral püsimine ei aita usalduse loomisele kaasa. Kuid paradoksaalsel kombel töötab demokraatia ise usalduse tekkimisele vastu, sest poliitiline võistlus annab rahvuslusele võimenduse ja territoriaalsed konfliktid on midagi, millel on rahvuslastele vastupandamatu külgetõmbejõud. Soome ja Rootsi vahelistes suhetes kujunes selline olukord talvel 1939, kui ahvenamaalaste protestikampaania leidis Rootsi ühiskonnas märkimisväärselt toetust ja demonstreeris soomlastele, et vaatamata möödunud 18 aastale ei olnud konflikt päevakorrast kadunud. Samal ajal rääkis Mannerheim välisminister Erkkole, kuidas rootslaste käitumine 1918. aastal oli tulnud talle kibeda pettumusena ja kuidas ta siiaaani kahtles Rootsi motiivides, mis puudutasid Ahvenamaad.¹⁰⁰² Siit saab teha ainult ühe järelduse. Moraalset õppimist, kui selleks pidada loobumist naaberriike puudutavatest territoriaalsetest ambitsioonidest, ei olnud Soome ühiskonnal sugugi rohkem vaja kui Rootsi ühiskonnal, samuti ei olnud Rootsi demokraatia selles osas küpsem kui Soome demokraatia.

⁹⁹⁹ Jervis, *Perception and Misperception*, 219; Capoccia, „Legislative Responses against Extremism“, 773.

¹⁰⁰⁰ Vt allmärkus 265.

¹⁰⁰¹ Jonathan Wright, „Locarno: a democratic peace?“, *Review of International Studies* Vol. 36, nr 2 (2010): 397–399, 402–403, 405–407, 411.

¹⁰⁰² Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkkö*, 203.

Ajalooline kogemus ja Stalini kokteil

Seega, kui demokraatlik Rootsi ütles demokraatlikule Soomele „ei“ põhjusel, et Rootsis ei usaldatud piisavalt Soome välispoliitikat, siis ei olnud selles süüdi Soome demokraatia ebaküpsus. Pigem peitusid usaldamatuse juured ajaloolises kogemuses. Nii nagu Soomel oli põhjust karta, et Rootsi võib uuesti käituda samamoodi nagu 1918. aastal ja üritada Ahvenamaad endaga liita, mäletati Rootsis väga hästi, et Soome riigi sünnile järgnes kohe konflikt Nõukogude Venemaaga ja siis oli Saksamaa see riik, kellelt Soome sai tõhusat sõjalist abi. Rootsist vaadatud oli põhjust karta, et selline stsenaarium võib korduda, millisel juhul oleks nii Soome kui ka Soome liitlasena Rootsi tõmmatud suurriikide vahelisse sõtta. Rootsi lahendus toetus samuti ajaloolisele kogemusele. Rootsil oli pikk kogemus Venemaa naaberriigina, millest viimased 100 aastat oli suudetud elada rahu. Oli loogiline eeldada, et kui Soome välispoliitika allutada Rootsi kontrollile, siis õnnestub seda edulugu korrata. Sellise eelduse aluseks pidi omakorda olema usk, et Soome ja Nõukogude Liidu vahelistes pingetes on vähemalt osaliselt süüdi Soome. Demokraatia mängis siin sama rolli, mida ta mängis ka Soome-Rootsi suhetes – konfliktide võimendaja rolli. Samamoodi nagu Rootsi rahvuslased võimendasid Ahvenamaa konflikti, võimendasid Soome rahvuslased Ida-Karjala konflikti. Paradoksaalsel kombel oleksid Rootsi ja Soome teineteist rohkem usaldanud, kui nad oleksid olnud vähem demokraatlikud.

Asjaolu, et Soomel ei õnnestunud veenda Rootsit selles, et tal ei ole agressiivseid kavatsusi Nõukogude Liidu suhtes ja ta ei kavatse liituda Saksamaaga, et Nõukogude Liitu rünnata, näitab kui vähe lootust oli Soomel veenda selles Nõukogude Liitu. Nõukogude Liidu umbusk tugines samuti ajaloolisele kogemusele. Ainult paar päeva enne Rõbkini *alias* Jartsevi esimest kohtumist välisminister Holstiga tähistati Helsingis suurejooneliselt Helsingi vabastamise 20. aastapäeva.¹⁰⁰³ Helsingin Sanomat avaldas suurte piltidega fotoreportaaži, kuidas Mannerheim ja Rüdiger von der Goltz asetavad pärgi vabadussõjas hukkunud saksa ja soome sõdurite haudadele ja nimetas aastapäeva „vabadussõja ja relvavendluse unustamatute mälestuste päevaks“.¹⁰⁰⁴ Seega, kui Rõbkin rääkis Holstile „sakslaste dessandist“, mida Nõukogude Liidul on vaja juba Soome territooriumil tõrjuda,¹⁰⁰⁵ siis ta ei rääkinud mitte teoreetilisest võimalusest, vaid ajaloolisest pretsedendist. Helsingi vabastamisele aprillis 1918 eelnes Saksa vägede dessant Hankos. Samale pretsedendile viitas ka Stalin Moskva läbirääkimiste ajal oktoobris 1939, kui pani käe kaardil Hanko peale ja ütles: „Suurriik tuleb siin maale ja jätkab edasiliikumist teie vastupanust hoolimata“. Ajaloolisest kogemusest lähtudes oli Hanko baasil Stalini jaoks kahekordne väärtus: 1) kui eelpost läänes, et vältida 1918. aasta sündmuste kordumist Soomes; 2) kui Soome lahe lukk koos Paldiski baasiga, et vältida 1918. ja 1919. aasta sündmuste kordumist Läänemerele. Siis oli Briti laevastik tõrjunud Nõukogude Venemaa laevad Läänemere

¹⁰⁰³ Suomi, *Talvisodan tausta*, 248–49.

¹⁰⁰⁴ *Helsingin Sanomat*, 13.4.1938, 5, 10–11.

¹⁰⁰⁵ Vt allmärkus 666.

tagasoppi Kroonlinnas ja isegi seal ei olnud nad täielikult kaitstud. Stalin tuletas Paasikivile ka seda meelde, kuidas 1919. aasta suvel kasutasid Briti laevad Koivisto saari ankrupaigana, et korraldada reide Kroonlinnas baseeruvate Nõukogude laevade vastu.¹⁰⁰⁶

Kui on õige see, et nii demokraatlikud kui ka mittedemokraatlikud riigid toetuvad oma ohuhinnangutes eelkõige ajaloolisele kogemusele, siis oleks Stalinile pidanud sobima ka Rootsi pakutud lahendus, mis samuti toetus ajaloolisele kogemusele. Soome-Rootsi riiklik liit ja eriti Rootsi roll selles oleks pidanud pakkuma piisava tagatise, et välistada sellised julgeolekuohud nagu Saksamaa dessant või koostöö Briti laevastikuga – eriti olukorras, kus Nõukogude Liidul oli juba olemas Hanko mereväebaas. Kuna Stalin lükkas riikliku liidu idee järsult tagasi, siis ei saanud julgeoleku tagamine olla tema ainus eesmärk. Lisaks pidi tema arusaam julgeolekust olema oluliselt erinev sellest, kuidas mõisteti seda Soomes ja Rootsis. Stalin ei pidanud võimalikuks, et suurriikide kõrval saavad eksisteerida erapooletud väikeriigid, kes ei ole mõne suurriigi vasallid. Järelikult oli kõige kindlam viis vältida võimalust, et mõnest naaberriigist võiks saada võistleva riigi vasall, muuta see riik oma vasalliks. Veelgi kindlam oli liita see riik oma impeeriumiga.

Impeeriumi taastamine pidi olema üks Stalini eesmärke, sest ka see toetus ajaloolisele kogemusele ja teisiti oleks raske selgitada tema 1939. ja 1940. aasta Soome-poliitikat. Kui eeldada, et Stalin pidas Rootsit mitte Põhjamaade Šveitsiks, vaid imperialistlikuks konkurendiks – millel oli samuti olemas ajalooline taust – siis asetub kõik oma loogilisele kohale. Muutub mõistetavaks, miks mais 1939 oldi vastu Soome ja Rootsi ühisele Ahvenamaa plaanile ja miks jaanuaris 1940 oldi valmis Rootsiga Ahvenamaa osas kaupa tegema. Sellisel juhul paistis Põhjamaade orientatsioon Moskvast vaadatuna mitte Soome erapooletuse kindlustamisena ja Saksamaa mõju tõrjumisena, vaid Rootsi katsena tõmmata Soome oma mõjusfääri. Ahvenamaa kaitseplaaniga seoses toimunud rahvuslike meeolude tõus Rootsis ja Ahvenamaal pidi sellist muljet ainult süvendama. Molotovi Venemaa imperialistlikule ajaloole viitav kõne mais 1939 kinnitab sellist tõlgendust.¹⁰⁰⁷ Kui juba Ahvenamaa kaitseplaani niivõrd kahtlustatavana tundus, siis pidi riikliku liidu idee paistma Moskvasse kui Rootsi katse Soome annekteerida. Rootsi välisminister Günther ennustaski, et plaanile võivad saada saatuslikuks Stalini imperialistlikud ambitsioonid.¹⁰⁰⁸

Julgeolekuvajaduste ja imperialistlike ambitsioonide läbipõimumise tõttu ei ole isegi tagasivaates võimalik Stalini kavatsusi ühemõtteliselt selgitada. Kaas-aegsete jaoks oli see veelgi keerulisem ülesanne. Suvel 1939, kui Moskva oli just lasknud põhja Ahvenamaa plaani, vaidlesid Paasikivi ja Tanner selle üle, kuidas Nõukogude Liidu käitumist selgitada. Paasikivi arvates oli Nõukogude Liidu poliitika „täiesti vastupidine sellele, mida nad peaksid ajama“ ja seda oli võimalik selgitada ainult imperialistlike ambitsioonidega. Tanner seevastu oli veendunud,

¹⁰⁰⁶ Paasikivi, „Talvisota“, 42, 66; Robert Jackson, *Battle of the Baltic: the wars, 1918–1945* (Barnsley: Pen & Sword Maritime, 2007), 7–27.

¹⁰⁰⁷ Vt allmärkus 685.

¹⁰⁰⁸ Vt allmärkus 956.

et „Venemaa ei mõtle vallutustest, vaid enda kaitsmisest“ ja pidas Venemaa käitumise põhjuseks halbu suhteid Soomega.¹⁰⁰⁹ Sügisel 1940 oli Tanner jõudnud vastupidisele järeldusele ja kirjutas nüüd Paasikivile:

Nõukogude Liidu eesmärgiks tundub ilmselt olevat saada enda kontrolli alla kõik endised Venemaa alad ja ta ei lase ennast lepingutest häirida.¹⁰¹⁰

Paasikivi, kellest oli vahepeal saanud Soome saadik Moskvast, vastas Tannerile:

Bolševikud on üha enam muutunud vene imperialistideks. Peeter Suur on siin erilise au sees [...] Aga kui bolševikud oleksid ainult imperialistid, saaks – nii kummaliselt kui see ka ei kõla – nendega mõistlikumalt rääkida. Kuid neil on ka ideoloogiline eesmärk: kommunism, mis tundubki olevat Nõukogude impeeriumi kooshoidev jõud.¹⁰¹¹

Vaidlused selle üle, kas Stalini motiiviks oli julgeoleku kindlustamine või imperialism, on mõttetud, sest ühte ei ole võimalik teisest eraldada. Kui poliitikas sisaldub territoriaalne laienemine ja naaberriikide muutmine oma vasallriikideks, siis on juba tegemist kokteiliga, milles imperialism ja julgeolek on lootusetult segunenud.¹⁰¹² Saab vaielda selle üle, kas kokteil on kange või lahja, kuid mitte selle üle, kas tegemist on viina või veega.

Suvel 1935, kui Nõukogude Liidu saadik Assmus sai ülesandeks Soomet hoiatada, võis Stalini kokteil olla veel suhteliselt lahja, samuti kuni kevadeni 1939, kui Stalini erisaadikud Rõbkin ja Štein käisid kauplemas Soome lahe saari. Sügisel 1939 oli kokteil juba kangem, kui Moskva läbirääkimiste ajal sooviti piiri nihutamist Karjala kannasel ja Hankot. Ja alates kevadest 1940, kui Moskva rahulepinguga läks Nõukogude Liidule kogu Karjala kannas ja Viiburi, oli Stalini kokteil juba väga kange. Kõige selle taustal toimus Saksamaa laienemine, mistõttu oleks võimalik väita, et Stalin üksnes reageeris üha kasvavale julgeolekuohule. Kuid ka Hitleri puhul oli tegemist kokteiliga, mis järjest kangemaks muutus. Selle mõju Stalinile ei saanud olla ainult ühemõtteline. Hitleri „maade kogumine“ pidi olema samaaegselt nii julgeolekuoht kui ka inspiratsioon. Kui lugeda Molotovi kõnesid, kus ta loetleb kiiduavalduste saatel üles ruutkilomeetreid, mille võrra Nõukogude Liidul oli õnnestunud laieneda, või Molotovi ja Hitleri kohtumise protokolli, kus Molotov koostab Saksamaa ja Nõukogude Liidu vallutuste „bilanssi“,¹⁰¹³ siis jääb mulje, et inspiratsioon oli olulisem. Sellist võimalust pidas silmas ka Mannerheim, öeldes pärast Tšehhoslovakkia likvideerimist Saksa saadikule:

¹⁰⁰⁹ Vt allmärkus 698.

¹⁰¹⁰ Paasikivi, „Välirauhan aika“, 179.

¹⁰¹¹ Paasikivi, 182.

¹⁰¹² Vt allmärkus 663.

¹⁰¹³ Raymond James Sontag ja James Stuart Beddie, toim, *Nazi-Soviet relations 1939–1941: documents from the Archives of the German Foreign Office* (Washington: Department of State, 1948), 236.

Saksamaa on Tšehhoslovakkia sala-okupeerimisega näidanud eeskujuna. Ei saa kunagi öelda, kas Venemaa kavatseb seda ühel päeval järgida.¹⁰¹⁴

Selles ei ole ka midagi üllatavat, sest „maade kogumise“ eesmärk ei ole kunagi ainult julgeoleku suurendamine, vaid ka oma võimu legitimeerimine rahva silmis. Pole vahet, kas tegemist oli tsaaride isevalitsuse, Hitleri natsionaalsotsialismi või Stalini kommunismiga.

Demokraatliku rahu tsoon ja „kõikide sõda kõikide vastu“ tsoon

„Maade kogumise“ mentaliteediga riigi poliitikale on iseloomulik salaamitaktika,¹⁰¹⁵ mille kohaselt „vorsti“ lõigatakse jupi kaupa. Nõukogude Liidu poliitika Ahvenamaal – mis küll ei õnnestunud – on siin heaks näiteks.¹⁰¹⁶ Alustuseks soovitakse konsulaati, siis soovitakse suurendada konsulaadi töötajate arvu, siis arvatakse, et konsulaadi töötajate kaitseks on vaja allveelaeva, siis, et allveelaeva kaitseks on vaja mereväebaasi, mereväebaasi kaitseks lennuvälja, jne, kuniks soovitud maa-ala ongi üle võetud. Ei ole raske näha, et sellise mentaliteediga riigil ei ole kunagi võimalik saavutada julgeolekut, sest alati on vaja midagi kaitsta. Alati jääb „vorsti“ viimane lõikepind kaitsetuks. Samuti ei saa mitte kunagi tekkida usaldust tema ja tema naabrite vahel, sõltumata sellest, kas naabrid on ise samasuguse mentaliteediga või ei. „Igavene rahu“ ei ole sellise riigiga võimalik. On võimalik üksnes ajutine vaherahu, sest „maade kogumise“ mentaliteediga riik ei ole võimeline õppimiseks, mille tulemusena saaks tekkida usaldus.¹⁰¹⁷ Ilma sellise õppimiseta ei saa olla Kanti „igavest rahu“ ega ka mitte Rawlsi „stabiilsust õigetestel põhjustel“.¹⁰¹⁸

Ainsa võimaliku lahendusena jääb üle stabiilsus, mille aluseks on „jõudude tasakaal“. Kuid kuna „jõudude tasakaal“ on pidevas muutumises – erinevalt õigluspõhimõtetest – siis saabki rääkida parimal juhul ainult vaherahust.¹⁰¹⁹ Seega, ainus abinõu, mis võimaldab naabritel „maade kogumise“ mentaliteediga riigi kõrval vabalt eksisteerida, on poliitiline, majanduslik või sõjaline jõud. Selleks peavad väikesed riigid liituma, kas omavahel või mõne suurriigiga. Soomel oli võimalik piisav „jõudude tasakaal“ saavutada liitudes Rootsi või Saksamaaga. Ülejäänud riigid olid kas liiga nõrgad või liiga kaugel. Rootsi oli Soome eelistatud valik kuni sügiseni 1939, sealt edasi kuni sügiseni 1940 oli Rootsi Soome ainus võimalik valik.

¹⁰¹⁴ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 278.

¹⁰¹⁵ Ben Fowkes, *Eastern Europe 1945–1969: From Stalinism to Stagnation* (Pearson Education Limited, 2000), 25; László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union* (New York, Budapest: CEU Press, 2004), 85.

¹⁰¹⁶ Vt allmärkus 982.

¹⁰¹⁷ Vt allmärkus 260.

¹⁰¹⁸ Rawls, *The Law of Peoples*, 44.

¹⁰¹⁹ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:343–8:344, 8:376–8:378, 8:386; Kant, „Metaphysics of Morals“, 6:346; Rawls, *The Law of Peoples*, 12–13, 44, 46–48.

Soome ja Rootsi vaheline usaldus oli piisav, et üksteisega mitte sõdida, kuid ebapiisav, et üksteist kaitsta. Usaldust jätkus selleks, et moodustada „demokraatlik rahu“, „julgeolekukogukond“¹⁰²⁰ või ükskõik missuguse nimega me sellist vastastikuse julgeoleku tsooni¹⁰²¹ ka ei tähistaks – kuid mitte enam selleks, et seda tsooni üheskoos kaitsta. Teiste sõnadega: demokraatlikuks rahuks oli usaldust piisavalt, kuid demokraatlikuks liiduks enam mitte. Põhjuseks ei olnud ebapiisav demokraatlike riikide vaheline õppimine või Soome demokraatia ebaküpsus. Põhjuseks oli riikide tegevus, kes moodustasid demokraatliku rahu tsooni vastandi ehk „kõikide sõda kõikide vastu“ tsooni, mille irratsionaalsus ja anarhia mõjusid Rootsile heidutavalt. Rootsist vaadatuna kandus Nõukogude Liidu ja Saksamaa ettearvamatus ja agressiivsus üle ka Soomele, mis ei lasknud tekkida vajalikul usaldusel. Kui usalduse probleemile leiti riikliku liidu idee abiga lahendus, siis lasksid nii Rootsi kui ka Soome ennast heidutada „kõikide sõda kõikide vastu“ tsooni riikide vastuseisust. On põhjust arvata, et ainult Nõukogude Liidu vastuseis poleks riikliku liidu plaane lõpetanud, kuid teisalt on loogiline, et plaanile oli vastu ka Saksamaa. Soome ja Rootsi eesmärgiks oli moodustada liit, mis oleks ühelt poolt heidutanud Nõukogude Liitu Soomele kallale tungimast ja teiselt poolt heidutanud Saksamaad Soomega liitu otsimast. See oleks olnud demokraatlike riikide liit kaitseks despootlike riikide eest. Katse ebaõnnestus, sest despootlike riikide vastu-heidutus osutus tugevamaks.

Pole kahtlust selles, et usalduse tekkimist soodustab ühine identiteet, sest kõik, mis on harjumuspärane, vähendab inimeste hirme, ja kõik, mis on võõrapärane, suurendab neid. Samuti pole kahtlust selles, et Soome ja Rootsi identiteedis oli palju ühist, ega ka selles, et ühisosa Nõukogude identiteediga puudus. Iseküsimus on see, missugust rolli Soome ja Rootsi ühises identiteedis mängis demokraatia. Üldisele valimisõigusele tuginev parlamentaarne demokraatia oli mõlemas riigis suhteliselt uus nähtus. Rootsis omas kuningas poliitilist võimu veel kuni aastani 1917 ja valimisõiguse piirangud kaotati Rootsis isegi hiljem kui Soomes: Rootsis 1919. ja Soomes 1906. aastal.¹⁰²² Kui pidada Ahvenamaa konflikti rahumeelset lahendust demokraatia küpsuse testiks, siis olid mõlemad riigid juba aastal 1921 küpsed demokraatiad, sest pole põhjust arvata, et ka juhul kui Rahvasteliidu nõukogu oleks otsustanud anda saared Rootsile, oleks Soome käitunud teistmoodi kui käitus Rootsi. Soome ja Rootsi olid mõlemad demokraatiad ja demokraatia oleks võinud olla nende ühise identiteedi oluliseks osaks, kuid see ei olnud nii, sest demokraatia argumenti kasutati Põhjamaade orientatsiooni sünni juures minimaalselt. Seda tegid peamiselt Soome sotsiaaldemokraadid, kuid ilma erilise eduta. Vastuseks Tanneri demokraatia argumendile rääkisid Rootsi sotsiaaldemokraadid talle sellest, kuidas Rootsi on 120 aastat „rahupoliitikat“ harrastanud.¹⁰²³

¹⁰²⁰ Siin on mõeldud mõistet „security community“ – vt Deutsch et al., *Political Community and the North Atlantic Area*.

¹⁰²¹ Vt allmärkus 166.

¹⁰²² Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 1843–44.

¹⁰²³ Vt allmärkused 520 ja 483.

Mõned aastad hiljem, kui Soome sotsiaaldemokraadid moodustasid Rootsi aatekaaslaste eeskujul ka Soomes „punamulla“ koalitsioonivalitsuse, nimetas peaminister Cajander korduvalt demokraatiat nende iseloomulike tunnuste seas, mis seovad Soomet Skandinaaviamaadega. Näiteks veebruaris 1938:

Me otsime teiste Põhjala rahvaste seltsi sellepärast, et me teame, et Skandinaaviamaade rahvad soovivad säilitada rahu, sellepärast, et kogemuse põhjal teame, et nad isegi maailmasõja tormides püsisid väljapool sõjategevust, ja lõpuks sellepärast, et nende riikide demokraatlik ülesehitus tundub tagavat selle, et nad ka edaspidi omal algatusel rahu ei riku.¹⁰²⁴

Ja uuesti septembris 1938:

Kodanikuvabadused ja kodanikuõigused, demokraatlik vaim ja parlamentaarne riigikord on ühised kõikidele Põhjamaadele [...] Põhjamaade rahvaste vahel, Soome kaasa arvatud, ei ole mingeid raskesti lahendatavaid konflikte. Nendevahelisi piire ei pea ükski sõdur valvama.¹⁰²⁵

Ning novembris 1939:

Me elame kõige paremas läbisaamises oma läänenaabritega. Mitte ühelgi sõduril pole vaja selles suunas meie piire valvata.¹⁰²⁶

Peaminister Cajanderi aastatel 1938 ja 1939 tehtud avaldused on tähelepanuväärsed, sest selles räägitakse demokraatia ja rahu vahelisest seosest aastakümneid enne seda, kui see seos laiemalt tuntuks sai.¹⁰²⁷ Cajander vihjas ka seosele, et demokraatlik riigikord soodustab lähedasemaid suhteid riikide vahel:

Parlamentaarne riigikorra järkjärguline taastumine Eestis lihtsustab ka riiklikku üksteisemõistmist.¹⁰²⁸

Kuid ka Cajander nimetas ajaloolist kogemust alati kas demokraatiast eespool või demokraatiast tähtsamana:

See maailmavaateline sarnasus, millel on kaugele minevikku ulatuvad juured, on tekitanud lähedase koostöö Põhjala rahvaste vahel [...] Veelgi kindlamaks on ühistunde arendanud siiski veendumus nende rahvaste saatuste seotusest.

¹⁰²⁴ *Helsingin Sanomat*, 6.2.1938, 13.

¹⁰²⁵ *Helsingin Sanomat*, 9.9.1938, 8.

¹⁰²⁶ *Helsingin Sanomat*, 5.11.1939, 8.

¹⁰²⁷ Esimesed teaduslikud käsitlused demokraatlike riikide väidetava rahumeelse käitumise kohta võrreldes mittedemokraatlike riikidega ilmusid 1960-ndatel ja 1970-ndatel, Kanti „Igavese rahu“ taassünd toimus 1970-ndatel ja 1980-ndatel, ning demokraatliku rahu teooria sai laiemalt tuntuks 1980-ndate lõpus ja 1990-ndate alguses – vt Dean V. Babst, „Elective Governments – a Force for Peace“, *The Wisconsin Sociologist* Vol. 3, nr 1 (1964); Melvin Small ja J. David Singer, „The War-Proneness of Democratic Regimes“, *Jerusalem Journal of International Relations* Vol. 1, nr 4 (Summer 1976); Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“; Anna Geis, Lothar Brock, ja Harald Müller, toim, *Democratic Wars: Looking at the Dark Side of Democratic Peace* (Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2006), 3.

¹⁰²⁸ *Helsingin Sanomat*, 9.9.1938, 8.

Skandinaavia riikidel on juba maailmasõja aegne kogemus sellest, kuidas nad lähedases üksteisemõistmises suutsid ka suurimas sõjakeerises säilitada oma erapooletuse.¹⁰²⁹

Ühine identiteet ja konsulteerivad monarhiad

Kui otsida Rootsi ja Soome ühist identiteeti 1920-ndatel ja 1930-ndatel, siis tuleb seda otsida kaugemalt kui lühike üldisel valimisõigusel põhinev parlamentaarse demokraatia kogemus. Rootsi 120-aastane „rahupoliitika“, millest rääkisid Tannerile Rootsi sotsiaaldemokraadid, algas aastal 1809, kui Rootsi Riigipäeval esindatud neli seisust (aadlikud, vaimulikud, linnakodanikud ja talupojad) võtsid vastu uue põhiseaduse. Kuna samal aastal läks Soome Vene impeeriumi koosseisu ja Soome ja Rootsi teed läksid lahku, siis tuleb minna ajas veelgi kaugemale. Demokraatia seisukohalt on olulised Rootsi eksperimendid võimude lahususega, mille Soome kui Rootsi riigi provints paratamatult kaasa tegi. Parlamentaarsete traditsiooni alguseks loetakse Rootsis aastat 1435 ja esimesed põhiseadusliku iseloomuga seadused võeti vastu aastatel 1617 ja 1634. Seadustega fikseeriti põhimõtte, mille kohaselt oli neljal seisusel õigus osa võtta riigi seaduste, välispoliitika ja maksude üle otsustamisest. Põhimõtte ise oli vanem kui need seadused, sest ka varem kutsus kuningas seisuste esindajaid kokku, et anda neile teavet oma välispoliitikast – see tähendab kavandatavatest sõjakäikudest – ja saada nende nõusolek uuteks maksudeks – see tähendab sõjakäiguks vajaliku hulga raha ja meeste eraldamiseks. Kuni aastani 1809 pendeldas Rootsi ja koos Rootsi ja Soome kahe äärmuse vahel. Ühes äärmuses oli Karl XII, kelle valitsusajal¹⁰³⁰ kutsuti Riigipäev kokku ainult ühel korral, ja teises äärmuses oli niinimetatud „vabaduse aeg“,¹⁰³¹ kui võimu teostas Riigipäevast sõltuv Riiginõukogu ja monarhi roll oli pigem formaalne ja tseremoniaalne. Rootsi 1809. aasta põhiseadus oli kompromiss kahe äärmuse vahel, kuid see ei puudutanud enam Soomet.¹⁰³²

¹⁰²⁹ *Helsingin Sanomat*, 6.2.1938, 13, 9.9.1938, 8, 5.11.1939, 8.

¹⁰³⁰ Karl XII valitses aastatel 1697–1718.

¹⁰³¹ „Vabaduse ajaks“ võib pidada aastaid 1719–1772.

¹⁰³² Eino Jutikkala ja Kauko Pirinen, *A History of Finland*, tõlk Paul Sjöblom (Espoo: Weilin+Göös, 1984), 98, 107–8, 114, 125, 130–31; Aimo Halila, „Suomi suurvalta-aikana“, *Suomen historia* 3., toim Jukka Tarkka et al. (Espoo: Weilin+Göös, 1985), 13–16, 127, 135, 137; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki: WSOY, 2008), 197, 204–12; Olof Petersson, „The Swedish 1809 constitution. Paper prepared for Conference on Contested Sovereignties Constitutional Arrangements and their Relevance for Democracy: European and Middle Eastern Perspectives Swedish Research Institute in Istanbul/Ayvahk 28–31 May, 2009“, s.a., 3–4, http://www.olofpetersson.se/arkiv_artiklar.html; Elis Håstad, toim, *The Constitution of Sweden*, tõlk Sarah V. Thorelli (Stockholm, 1954), 5–9; Kurunmäki ja Strang, *Rhetorics of Nordic democracy*, 68.

Kui märtsis 1809 kinnitas Aleksander I Soome nelja seisuse esindajatele, et kehtima jäävad „religioon, põhiseadused, õigused ja privileegid“, siis sai see käia ainult „vabaduse aja“ lõpetanud 1772. ja 1789. aasta seaduste kohta. Mingisugust kindlust selles siiski ei olnud, sest keisri kinnitus oli taotluslikult ebamäärane ja ühtegi seadust ta nimepidi ei nimetanud. Üsna varsti jõudsid soomlased äratundmisele, et kindlam on omada konkreetset kinnitatud põhiseadust – olgu selleks siis kasvõi 1772. ja 1789. aasta seadused – kui üldse mitte midagi. Kinnitus õnnestus siiski saada alles pool sajandit hiljem, kui pärast Nikolai I surma avanes selleks soodne võimalus. Ettepanekus Aleksander II-le rõhutasid Soome ametnikud, et 1772. ja 1789. aasta seadused erinevad oluliselt Rootsi 1809. aasta „demokraatlikele alustele“ toetuvast põhiseadusest ja tegid õigesti, sest keiser kirjutas ettepaneku servale „väga hea“. Koos uue maapäeva seadusega andiski Aleksander II lõpuks 1869. aastal kauaoodatud kinnituse ja teatas, et tema valitsejaõiguste aluseks Soomes on 1772. ja 1789. aasta Rootsi seadused. Sellest palju kaugemale Vene keisrivõim Soomes ei läinud, kuid ka seda oli piisavalt, et Soomes võidi nutta „rõõmupisaraid“.¹⁰³³

Piirangud, mis Aleksander II ise endale Soomes kehtestas, ei olnud kuigi märkimisväärsed, sest roll, mille 1772. aasta seadus jättis monarhi võimu piiravatele institutsioonidele, oli võrreldes „vabaduse ajaga“ väike ja 1789. aasta seadus ei jätnud sellest vähesestki praktiliselt midagi alles. Pigem oli märkimisväärne see, et Vene keiser endale üldse mingisuguseid piiranguid kehtestas. Vanast Rootsi põhimõttest, et valitseja ei saa ilma seisuste nõusolekuta alustada sõda ja määrata uusi makse, jättis 1789. aasta seadus alles ainult selle, mis puudutas makse. Lisaks võttis Aleksander II 1869. aasta seadusega endale täiendava kohustuse kutsuda Soomes regulaarselt kokku maapäeva ja sama seadus sätestas, et põhiseadust saab muuta ainult kõigi nelja seisuse nõusolekul. Kui lisada siia veel 1878. aasta sõjaväeteenistuse seadus, mille kohaselt teenisid soomlased eraldi seisvas Soome armees, mille ohvitserkond koosnes Soome kodanikest ja mida ei tohtinud Soome territooriumilt välja viia, siis olid Soomes tagatud kõik vanad Rootsi õigused: monarh ei saanud meelevaldselt alamatelt makse koguda, neid sõtta viia ja põhiseadust muuta.¹⁰³⁴

Probleem tekkis alles 1890-ndatel kui Soome eriõigused hakkasid jalgu jääma Vene impeeriumi huvidele. Selline eriõigus oli 1878. aasta sõjaväeteenistuse seadus, mis nägi Soomele ette tagasihoidliku, umbes 5000-mehelise tegevarmee koos 12 000-mehelise reserviga, mida pealegi ei tohtinud Soome piiridest välja viia. Seda armeed sooviti nüüd suurendada 100 000 meheni ja kaotada piirangud selle kasutamisel. Soomes võeti täiesti põhjendatult sõjaväeteenistuse seadust kui põhiseadusliku iseloomuga seadust, sest see puudutas ühte kolmest vanast Rootsi õigusest. Nikolai II ja tema nõuandjad nägid olukorda teisiti, sest nende arvates

¹⁰³³ Osmo Jussila, *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*, Historiallisia tutkimuksia nr 77 (Helsinki: Suomen historiallinen seura, 1969), 20–21, 108–109, 112, 215, 227–228; Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, 359–60.

¹⁰³⁴ Jussila, *Suomen perustuslait*, 224; Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, 360, 365–67, 427–28, 621; Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, 494.

võis Soome maapäeval olla kaasarääkimise õigus kohalike seaduste osas, kuid mitte kogu impeeriumi huvisid puudutavate seaduste osas. Tulemuseks oli 1899. aasta veebruarimanifest ja selle alusel kehtestatud uus 1901. aasta sõjaväe-teenistuse seadus. Mõlema seadusandliku akti vastuvõtmisel jäeti Soome maapäev otsustamisest kõrvale. Sellega rikuti kahte kolmest vanast Rootsi põhimõttest, mille kohaselt valitseja ei tohtinud ilma alamate nõusolekuta põhiseadust muuta ja neid sõtta viia. Puutumata jäi ainult vetoõigus uute maksude kehtestamisel. Kuid ka see õigus oli muutunud ebakindlaks, sest mitte keegi ei saanud garanteerida, et ühel päeval ei võinud impeeriumi huvid nõuda uusi makse. Sellega oli läbi saanud 90-aastane periood, kui Soome kuulus küll Vene impeeriumi koosseisu, kuid teda valitseti endiselt vanade Rootsi põhimõtete järgi.¹⁰³⁵

Järelikult ei katkenud Rootsi ja Soome ühine ajalugu aastal 1809, vaid kestis ühiste riigivalitsemise põhimõtetena edasi kuni 19. sajandi lõpuni. See teeb Rootsi ja Soome ühise identiteedi pikkuseks ligikaudu 500 aastat, kui lugeda seda alates parlamentaarse traditsiooni algusest Rootsis.¹⁰³⁶ Kuigi selle aja jooksul tuli ette pikki perioode, kui Rootsi Riigipäeva või Soome maapäeva kokku ei kutsutud, ja kuigi nendes esinduskogudes oli esindatud tühine osa rahvast – enne üldise valimisõiguse kehtestamist 1906. aastal sai maapäeva liikmeid valida ainult 10% Soome täisealisest elanikkonnast¹⁰³⁷ – oli selle aja läbivaks riigivalitsemise põhimõtteks valitseja konsulteerimine rahva esindajatega. Sellise konsulteerimise piirav mõju valitsejale oli erinevatel aegadel erinev ja võis ka täiesti puududa, kui Riigipäeva või maapäeva kokku ei kutsutud, kuid ta oli vähemalt põhimõttena kogu aeg olemas.

Vahetult pärast seda, kui Soome läks Vene impeeriumi koosseisu, kirjeldasid soomlased ise oma valitsussüsteemi kui konstitutsioonilist monarhiat, mis asus vabariikliku ja despootliku süsteemi vahepeal. Vabariiklik või representatiivne süsteem, kas monarhiga või ilma, oleks tähendanud võimude lahusust, mida Soomes selgelt ei olnud, sest maapäev ei saanud ilma keisrita seadusi vastu võtta. Sama selgelt ei olnud Soomes ka despootlikku süsteemi, sest vähemalt kuni aastani 1899 arvestas keiser maapäeva arvamusega. Ka Rootsi 1809. aasta „demokraatlik“ põhiseadus ei toonud kaasa võimude lahusust, sest Riigipäeva seadusandlik võim piirdus ainult maksudega. Ülejäänud seadusi sai Riigipäev endiselt vastu võtta ainult koos kuningaga, samamoodi nagu see oli sätestatud 1772. aasta seaduses. Samuti ei andnud Rootsi „demokraatlik“ põhiseadus Riigipäevale parlamentaarset kontrolli täitevvõimu üle, sest vastavalt põhiseadusele teostas seda „kuningas üksinda“. Seega, kuigi pärast Soome minekut Vene keisririigi koosseisu oli Soome ja Rootsi vahel olulisi erinevusi, ei olnud need erinevused piisavad, et liigitada Rootsis kehtiv süsteem representatiivseks või

¹⁰³⁵ Apunen, „Rajamaasta tasavallaksi.“, 136–39; Osmo Jussila et al., *From Grand Duchy to a Modern State: A Political History of Finland since 1809* (London: Hurst, 1999), 69–77; Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, 616–21, 628–29.

¹⁰³⁶ Vt ka Karonen, Roitto ja Ojala, „Poliittiset kulttuurit 1430–1930“, 77.

¹⁰³⁷ Vt allmärkus 351.

Soomes kehtiv süsteem despootlikuks. Kui piirata valikud kolme võimalusega: 1) despootia; 2) vabariiklik või representatiivne süsteem; 3) konstitutsiooniline monarhia, siis on nii 19. sajandi Rootsi kui ka autonoomne Soome kõige paremini liigitatavad konstitutsioonilisteks monarhiateks.¹⁰³⁸

Veelgi täpsem oleks neid nimetada konsulteerivateks monarhiateks. Just konsulteerimine rahva esindajatega oli selleks ühisnimetajaks, mis kõige paremini iseloomustab Soomes ja Rootsis kehtinud valitsussüsteemi, ja mitte ainult 19., vaid ka 18. ja 17. sajandil, vaatamata sellele, et oli perioode, kus seda üldse ei tehtud ja vaatamata sellele, et see võis võtta väga erinevaid vorme, alates kaebustest ja palvetest valitsejale kuni vetoõiguse ja „vabaduse aja“ algelise parlamentaarse kontrollini välja. Konsulteerimine rahva esindajatega on üks Rawlsi korraliku ühiskonna tunnuseid,¹⁰³⁹ nagu ka tingimus, et korralik ühiskond ei ole agressiivne ja sõdib ainult enesekaitseks. Teise tingimuse täidavad Rootsi ja Soome alates 19. sajandist, kui Rootsis algas „120-aastane rahupoliitika“ aeg ja Soomel oli Vene impeeriumi koosseisus oma armee, mida ei tohtinud Soome piiridest välja viia.¹⁰⁴⁰ Esimese tingimuse täidavad Rootsi ja Soome niivõrd, kui-võrd nelja seisuse esindajaid saab pidada rahva esindajateks.¹⁰⁴¹ Seega võib mõningate reservatsioonidega väita, et kuigi konsulteerimine rahva esindajatega oli Rootsi ja Soome ühiskondadele omane juba alates 17. sajandist, kui mitte juba 15. sajandist – siis rahumeelseteks ja Rawlsi järgi korralikeks muutusid nad alles 19. sajandil.

Mis puutub võimude lahususse, siis tegi Kant vahet riigivormi ja valitsusvormi vahel. Esimene sõltus sellest, kelle käes on antud riigis võim ehk kes on suverään. Kuigi kõrgeim võim kuulub lõppkokkuvõttes alati rahvale, siis pidi olema keegi, kes seda võimu praktikas teostab. Selleks võis olla üks inimene, rühm inimesi või kõik inimesed. Teine sõltus sellest, kuidas suverään oma võimu teostas. Ta võis seda teha despootlikult või vabariiklikult. Despootlikult tähendas ilma võimude lahususeta, kui suverään kehtestas ise endale seadusi ja viis neid ise ka ellu.¹⁰⁴² Vabariiklikult tähendas kooskõlas võimude lahususega, kui

riigi täidesaatev võim (valitsus) on eraldatud seadusandlikust võimust.¹⁰⁴³

Rootsi ja Soome 17., 18. ja 19. sajandi konsulteerivad monarhiad asusid kusagil despootliku ja vabariikliku valitsusvormi vahepeal. Sellist vahepealset vormi

¹⁰³⁸ Jussila, *Suomen perustuslait*, 117; Petersson, „The Swedish 1809 constitution“, 6–7; Håstad, *The Constitution of Sweden*, 7, 12; Jutikkala ja Pirinen, *A History of Finland*, 108.

¹⁰³⁹ Vt allmärkus 260.

¹⁰⁴⁰ Jutikkala ja Pirinen, *A History of Finland*, 108; Rawls, *The Law of Peoples*, 88.

¹⁰⁴¹ Tänu talupojaseisusele esindasid neli seisust Rootsi ja Soome ühiskondi oma aja kohta suhteliselt hästi – vt Karonen, Roitto ja Ojala, „Poliittiset kulttuurit 1430–1930“, 80, 103.

¹⁰⁴² Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:352; Immanuel Kant, „Natural right course lecture notes by Feyerabend“, *Lectures and Drafts on Political Philosophy*, toim Frederick Rauscher, tõlk Frederick Rauscher ja Kenneth R. Westphal (Cambridge University Press, 2016), 27:1382–83.

¹⁰⁴³ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:352.

pidas Kant täiesti võimalikuks, kui võimude lahusus küll puudub, kuid suverään valitseb kooskõlas representatiivse süsteemi „vaimuga“ ehk peab vajalikuks arvestada rahva õigustega.¹⁰⁴⁴ Kant pidas olulisemaks seda, kuidas suverään oma võimu teostab, kui seda, kes on suverään. Olulisem oli see, kas võimu teostati despootlikult või vabariiklikult, kui see, kas võim kuulus monarhile või rahvale. Kui tegemist oli vabariikliku süsteemiga, siis oli võim lahutatud kaheks ja seadusandlik võim sai kuuluda ainult rahva esindajatele – mistõttu oli vabariiklik valitsusvorm ühtlasi ka representatiivne. Kelle käes oli täidesaatev võim, seda ei pidanud Kant enam oluliseks.¹⁰⁴⁵

Seega, senikaua kui seadusandlik võim kuulus rahva esindajatele võis riik olla representatiivne ja vabariiklik ka siis, kui täidesaatvat võimu teostas monarh. Rootsis ja Soomes oli 19. sajandil võim ainult osaliselt lahutatud, sest seadusandlikku võimu teostasid monarh ja esinduskogu koos ning täidesaatev võim oli monarhi käes. Kui 20. sajandi alguseks oli Rootsis läinud seadusandlik võim täielikult Riigipäeva kätte, siis Soomes toimus areng pigem vastupidises suunas. Soome sai küll 1906. aastal parlamendi, mis valiti üldise valimisõiguse alusel ja oli representatiivsem kui kunagi varem – kuid võimude lahususe seisukohtalt ei muutunud mitte midagi. Keisrile jäi alles õigus parlament laiali saata ja ükski parlamendi poolt vastuvõetud seadus ei hakanud kehtima ilma keisri nõusolekuta. Tulemuseks oli see, et alati kui parlament võttis vastu mõne otsuse, mis keisrile ei meeldinud, saatis valitseja parlamendi laiali. Aastatel 1907 kuni 1917 valiti parlamenti kaheksa korda, kusjuures ainult kahel korral oli tegemist korraliste valimistega. Keskmise parlamendi eluiga jäi alla pooleteist aasta. Ainult kaks sellel perioodil parlamendi poolt vastu võetud seadust said ka keisri allkirja ja hakkasid kehtima. Seadusandlik võim läks täielikult Soome parlamendi kätte alles pärast bolševike riigipööret Venemaal, kui novembris 1917 kuulutas Eduskund ennast kõrgeima võimu kandjaks.¹⁰⁴⁶ Samal hetkel sai Soomest võimude lahususega riik, sest seaduste kehtimahakkamiseks piisas parlamendi tahtest.

Korralikud ühiskonnad ja vabad ühiskonnad

Kuid võimude lahusus ei tähendanud veel seda, et Soomest ja Rootsist oleksid saanud Rawlsi järgi vabad ühiskonnad. Kui nõustuda, et korraliku ja vaba rahva peamine erinevus seisneb selles, et vaba rahvas saab valitsust vahetada, aga korralik rahvas ei saa,¹⁰⁴⁷ siis ei saa rahvas olla vaba senikaua kui monarhil on olemas olulisel määral reaalset võimu, sest monarhi rahvas vahetada ei saa. Rootsis oleks saanud kuningat vahetada ainult muutes põhiseaduslikku pärilus-

¹⁰⁴⁴ Vt allmärkus 263.

¹⁰⁴⁵ Kant, „Toward Perpetual Peace“, 8:353; Kant, „Natural right course lecture“, 27:1383–84; vt ka Piirimäe, „Rahu ja selle saavutamise teed“, 278–79.

¹⁰⁴⁶ Jussila et al., *From Grand Duchy to a Modern State*, 88–89; Vares, „Demokratian haasteet 1907–1919“, 81; Valtiopäivät II, 1917. Pöytäkirjat I, 145.

¹⁰⁴⁷ Vt allmärkus 260.

seadust ja Vene keisrit, kes oli valitseja „jumala armust“, sai vahetada ainult revolutsiooniga. Enne 1917. aastat kuulus Soomes kogu täidesaatev võim ja Rootsis oluline osa täidesaatevast võimust monarhile. Järelikult ei saanud selliselt valitsetavad rahvad olla vabad, isegi kui kogu seadusandlik võim oleks loovutatud rahva esindajatele. Soomes läks novembris 1917 ka täidesaatev võim rahva esindajate kätte, kui Eduskund nimetas ametisse Svinhufvudi valitsuse. Täpselt samal ajal toimusid pöördelised sündmused ka Rootsis. Kui oktoobris 1917 ametisse astunud liberaalide ja sotsiaaldemokraatide koalitsioonivalitsus esitas nõudmise, et kuningas peab lõpetama poliitikasse sekkumise, siis oli monarh sunnitud seda ka aktsepteerima. Sellega jõudis Rootsis lõpule protsess, mille käigus kuningas loobus nii seadusandlikust kui ka täidesaatevast võimust.¹⁰⁴⁸ Võib pidada suurel määral juhuslikuks, et täidesaatev võim läks lõplikult rahva esindajate kätte täpselt samal ajal nii Rootsis kui ka Soomes. Ühel juhul oli tegemist evolutsioonilise protsessiga, kuid teisel juhul oli muutuse iseloom pigem revolutsiooniline. See ei muuda tõsiasja, et Rootsist ja Soomest said vabad ühiskonnad samal ajal, samamoodi nagu neist said rahumeelsed ja korralikud ühiskonnad samal ajal sada aastat varem.

Rahva võime oma esindajate kaudu valitsust vahetada tähendab avalikkuse kontrolli, mis on üks kahest antud uurimuse seisukohalt olulisest demokraatia loomupärasest omadusest, ilma milleta ei kehtiks Popperi demokraatia määratlus.¹⁰⁴⁹ Kuivõrd Kantil saab võimude lahusus eksisteerida ka ilma avalikkuse kontrollita – näiteks kui täidesaatev võim on täielikult või osaliselt avalikkuse kontrolli alt väljas – siis ei tähenda võimude lahusus veel demokraatiat. Demokraatia ilma võimude lahususeta on jällegi despootia. Kuna pole põhjust arvata, nagu ei oleks avatud ühiskond Soomes ja Rootsis eksisteerinud, siis pidid neist saama demokraatiad ajal, kui nii seadusandlik kui ka täidesaatev võim läksid avalikkuse kontrolli alla – tingimusel, et seejuures säilis võimude lahusus. Nii Rootsis kui ka Soomes juhtus see sügisel 1917.

Järelikult said Rootsist ja Soomest demokraatiad samal ajal, vaatamata sellele, et üldine valimisõigus hakkas Rootsis kehtima tunduvalt hiljem kui Soomes. Valimisõiguse ulatus näitab võrdsust, mis on õiglase ühiskonna seisukohalt väga oluline, kuid ei ole vältimatult vajalik, et saaksid eksisteerida võimude lahusus, avalikkuse kontroll ja avatud ühiskond. Nagu näitavad 1917. aasta sündmused, siis Soomes üldine valimisõigus pigem takistas kui aitas kaasa avalikkuse kontrolli laiendamisele. Ilma üldise valimisõigusega oleks raske ette kujutada 1916. aasta valimistulemust, mis andis sotsiaaldemokraatidele 51,5% parlamendikohtadest ja mida osad sotsiaaldemokraadid juba siis nimetasid „Pyrrhose võiduks“.¹⁰⁵⁰ Tagasilööki saabuski 1917. aasta suvel kui sotsiaaldemokraatide kontrolli all

¹⁰⁴⁸ Vares, „Demokratian haasteet 1907–1919“, 83; Valtioapäivät II, 1917. Pöytäkirjat I, 260; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 1843–44; Torbjorn Larsson ja Henry Back, *Governing and Governance in Sweden* (Studentlitteratur AB, 2008), 69.

¹⁰⁴⁹ Vt allmärkus 95.

¹⁰⁵⁰ Soikkanen, *Kohti kansan valtaa*, 173–174, 197, 237.

oleva Eduskunna katse Vene keisrile kuulunud kõrgeim võim enda kätte võtta mittesotsialistlike erakondade vastutegutsemise tulemusena läbi kukkus.

1917. aasta suvel oli Rantakari üks neist, kes hoiatas diktaatorlikult käituva parlamendi eest, mis on omakorda allutatud parteidistsipliinile. Rantakaril oli põhjust nii öelda, sest esiteks oli ühel erakonnal, sotsiaaldemokraatidel, parlamendis absoluutne häälteenamus. Teiseks soovisid sotsiaaldemokraadid võtta vastus seadust, millega Vene keisrile kuulunud võim oleks läinud edasi parlamendile. Ja kolmandaks olid Soome sotsiaaldemokraadid tihedas läbikäimises Venemaa bolševikega. Sotsiaaldemokraadid ei olnud siiski ainus põhjus, miks Rantakari oli järsult selle vastu, et kõrgeim võim riigis kuuluks parlamendile. Rantakari arvates näitasid ka ajaloo õppetunnid ja eriti Rootsi „vabaduse aja“ kogemus, et piiramatu parlamendi võim ei lõppe hästi. Kui 1917. aasta sügisel kerkis Vene keisrile kuulunud kõrgeima võimu küsimus uuesti päevakorda, siis olid vahepeal toimunud erakorralised parlamendivalimised ja sotsiaaldemokraadid olid oma absoluutsest enamusest ilma jäänud. Sellele vaatamata olid Rantakari ja paljud teised endiselt seda meelt, et Vene keisrile kuulunud võim ei peaks minema edasi parlamendile, vaid riigihoidjale ehk teiste sõnadega regendile, või siis vähemalt valitsusele. Nii ei arvanud mitte ainult monarhistid, kelle hulka Rantakari kahtlemata kuulus, vaid ka sellised põhimõttelised monarhia vastased, nagu Ståhlberg. Nende peamine argument seisnes selles, et Vene keisrile kuulunud kõrgeim võim oli oma iseloomult eelkõige täidesaatev ja oleks võimude lahususe põhimõtte vastane, kui parlamendi käes oleks nii seadusandlik kui ka täidesaatev võim. Vastuolu oli olemas, sest keiser oli riigipea ja kui riigipeale kuulunud võim läks Eduskunnale, siis läks talle üle ka õigus ise enda vastu võetud seadusi kinnitada ja ise ennast laiali saata. Kuid vastuolu oleks olnud olemas ka juhul kui riigipeale kuulunud võim oleks läinud valitsusele, sest sellisel juhul oleks valitsus ise ennast ametisse nimetanud. Teist võimalust peeti siiski paremaks, sest kardeti, et kui valitsuse moodustamine oleks ainult parlamendi käes, siis oleks tulemuseks „lehmakauplemine“ ja ebastabiilsus. Ideaalseks lahenduseks peeti seda, kui riigipeale kuulunud võim läheks üle riigihoidjale.¹⁰⁵¹

Need erakonnad, kes soovisid anda kõrgeima võimu parlamendi kätte, olid Eduskunnas ülekaalukas enamuses. Nendeks olid peamiselt lihtrahvast esindavad SDP ja Maaliit, kes olid üldisest valimisõigusest kõige rohkem võitnud. Teisel pool olid erakonnad, kes nägid parlamendi piiramatus võimuses probleeme, ja keda võib nimetada pigem eliidi erakondadeks, sest nemad esindasid peamiselt haritud linnaelanikke ja rootsikeelset valijaskonda. See osa valijaskonnast oli üldise valimisõiguse tulemusena oma poliitilist võimu selgelt kaotanud. Kui SDP ja Maaliidu arusaam demokraatiast vastas populistlikule demokraatialle, siis ülejäänud erakondade nägemus esindas pigem Madisoni demokraatiat.¹⁰⁵² Kuid vähe sellest, et Madisoni demokraatiat esindavad erakonnad olid vähemuses, nad ei

¹⁰⁵¹ Valtioapäivät I, 1917. Pöytäkirjat II, 896, 1021, 1025; Valtioapäivät II, 1917. Pöytäkirjat I, 122–123, 125–126; Blomstedt, K. J. *Ståhlberg*, 326–27, 337, 366–68; Vares, „Demokratian haasteet 1907–1919“, 66, 75–76, 78.

¹⁰⁵² Vt allmärkus 522.

olnud ka kõrgeima võimu küsimuses ühtsed. Kui ühelt poolt räägiti Vene võimu alt vabanemisest ja iseseisvusest ja teiselt poolt ajalookogemusest ja võimude lahususest, siis oli rahvaesindajatel väga raske mitte hääletada koos populistidega. Eduskunna piiramatu võim ei kestnud Soomes siiski kuigi kaua. Populistide ühisrinne lagunes juba mõne päeva pärast, kui vaatamata sotsiaaldemokraatide poolt soovitud seaduste vastuvõtmisele – mille hulgas oli ka 8-tunnise tööpäeva seadus – nende parlamendiväline surve mitte ei vähenenud, vaid vastupidi, järjest vägivaldsemaks muutus. Svinhufvudi valitsuse ametissenimetamisel hääletas Maaliit juba koos erakondadega, kes esindasid Madisoni demokraatiat. Kuna uue valitsuse programm nägi ette, et valitsus hakkab ise suures osas teostama keisrile kuulunud täidesaatvat võimu, siis oli sellega võimude lahususe probleem osaliselt lahendatud. Lõplikult lahendati see mais 1918, kui Eduskund nimetas Svinhufvudi riigihoidjaks ja andis talle üle selle osa keisrile kuulunud võimust, mis jäi novembris 1917 parlamendile.¹⁰⁵³

Sisuliselt jagati keisrile kuulunud täidesaatev võim kaheks. See, mis oli oma iseloomult valitsusjuhi võim, läks valitsusele ja see, mis oli oma iseloomult riigipea võim, läks riigihoidjale. Vabariiklaste ja monarhistide kompromissi tulemusena sai Soome 1919. aastal põhiseaduse, milles lisaks võimude lahususele olid olemas ka korralikud tasakaalumehhanismid. Parlamendi võimu tasakaalustas tugeva võimuga president. Novembris 1917 ametisse nimetatud Svinhufvudi valitsus jäigi ainsaks parlamendi poolt ametisse nimetatud valitsuseks, sest edaspidi nimetas valitsusi ametisse riigihoidja või president. Vaatamata tasakaalumehhanismidele ei pääsenud ka Soome demokraatia 1930-ndatel kriisist, kuid suuresti tänu tasakaalumehhanismidele jäi Soome demokraatia ellu. Rantakari arvates oli demokraatia kriisis süüdi üldisel valimisõigusel põhinev 20. sajandi arusaam demokraatiast, mis ei olnud Põhjamaadele omane ja mis oli väljastpoolt sisse toodud. Rantakari ise pidas ideaalseks „vana Põhjamaist odaalidemokraatiat“, ¹⁰⁵⁴ mille all ta ilmselt mõtles pärast „vabaduse aega“ kehtinud süsteemi, kui niinimetatud odaaliseisused (vaimulikud, linnakodanikud ja talupojad) said aadliga võrdsed õigused ja leiti sobiv tasakaal kuninga ja Riigipäeva vahel.¹⁰⁵⁵

Seega, kui rääkida Soome ja Rootsi ühisest identiteedist 1930-ndate teisel poolel, siis ei saa üle tähtsustada 20-aastast üldisele valimisõigusele tugineva demokraatia kogemust, mis seisnes suures osas populistliku demokraatia kogemuses. Palju olulisemal määral pidi ühist identiteeti mõjutama 500-aastane parlamentarismikogemus, millel oli ühisosa pigem Madisoni demokraatiaga. Samuti ei saanud mitu sajandit kestnud eksperimendid võimude lahususega jätta mõjutamata seda, et iseseisva Soome põhiseaduseks sai kompromiss populistliku demokraatia ja Madisoni demokraatia vahel.

¹⁰⁵³ Kari Hokkanen, toim, *Santeri Alkion päiväkirjat 1: Profeetta 1914–1918* (Helsinki: Edita, 2012), 323–25; Valtioapäivät II, 1917. Pöytäkirjat I, 182; *Helsingin Sanomat* 19.5.1918, 6; Vares, „Demokratian haasteet 1907–1919“, 75–83, 110–11.

¹⁰⁵⁴ Vt allmärkus 525.

¹⁰⁵⁵ Kurunmäki ja Strang, *Rhetorics of Nordic democracy*, 228–31.

Samamoodi nagu 1919. aasta põhiseadus, oli ka Soome ja Rootsi ühine identiteet segu mõlemast: demokraatiast populistliku demokraatia tähenduses rääkisid peamiselt sotsiaaldemokraadid, ühisest ajaloost ja demokraatiast Madisoni demokraatia tähenduses rääkisid peamiselt mitteresocialistid.¹⁰⁵⁶ Need, kes olid natuke mõlemat, rääkisidki mõlemast. Heaks näiteks on „punamulla“ valitsuse peaminister Cajander, keda võib liigitada vasakpoolsete vaadetega liberaaliks. Samades kõnedes, milles ta rääkis demokraatiast kui Soome ja Põhjamaade ühendajast, nimetas ta ka sajanditepikkust ühist ajalugu Põhjamaade ja eriti Rootsiga, mille jooksul mõlema maa „riiklikud, ühiskondlikud, õiguslikud ja majanduslikud olud arenesid samasugusteks“. ¹⁰⁵⁷ Cajanderi arvates ei muutnud „sajandi kestnud lahusolek Rootsist“ seda ühisosa märkimisväärselt. ¹⁰⁵⁸ Seega oli 1930-ndate teise poole Soome ja Rootsi ühisel identiteedis nii sotsiaaldemokraatlikku populistlikku demokraatiat ehk teiste sõnadega „võrdsuse demokraatiat“ kui ka parempoolset Madisoni demokraatiat ehk teiste sõnadega „vabaduse demokraatiat“.

Siiski on põhjust arvata, et rohkem kui ükskõik missuguse nimega demokraatiat oli selles ühisel identiteedis usku õigusriigi põhimõtetesse, mille taga oli kui mitte 500, siis vähemalt 300 aasta pikkune kogemus. Paasikivi kirjeldab seda kui fatalistlikku usku „kirjapandud seadusesätetesse, dokumentidesse ja lepingutesse“, mis talvesõja eel võttis kuju kui usk, et

Nõukogude Venemaa ei saa meile kallale tungida, sest tal ei olnud selleks seaduslikku õigust ja kuna maailma avalik arvamus ja poolehoid oli meie poolel. [...] Meil Soomes oli usk õiguse võitu kindel. Soome rahva veendumuse kohaselt pääseb õigus ja eriti kirjapandud õigus mingi maailma ajaloos valitseva salapärase ja seletamatu jõu mõjul lõppude lõpuks võidule. Selle tõestuseks oli Soome ajalugu, vähemalt viimastel kümnenditel, kui me alati lõpuks olime pääsenud. Küllap me siis nüüdki ühel või teisel viisil pääseme – see oli Soome rahva üldine arvamus.¹⁰⁵⁹

Kuid isegi kui nõustuda, et sajanditepikkune ühine ajalugu ei saanud mööduda jälgi jätmata ja usk õigusriigi põhimõtetesse oli see, milles seisnes Soome ja Rootsi ühine identiteet, siis ei olnud ka selline sajandite jooksul kinnistunud identiteet piisav, et Soomest ja Rootsist oleksid saanud liitlased, kes oleksid oma ühist identiteeti ka ühiselt kaitsnud. Selleks ei piisanud 500-aastasest parlamentarismikogemusest ega 100-aastasest korraliku ühiskonna kogemusest ega ka 20-aastasest demokraatiakogemusest. See kõik võis olla piisav ainult selleks, et Soome ja Rootsi vahelist piiri ei peaks „ükski sõdur“ valvama.

¹⁰⁵⁶ Kurunmäki ja Strang, 60–69.

¹⁰⁵⁷ *Helsingin Sanomat*, 9.9.1938, 8.

¹⁰⁵⁸ Samas.

¹⁰⁵⁹ Paasikivi, „Talvisota“, 75.

Ajalooline kogemus ja Kanti rahu argument

Kui ühisest identiteedist ei piisa selleks, et riikidest saaksid liitlased, siis jäävad üle ühised huvid. Demokraatlikes riikides otsustab ühiskonna enamus selle, mis on riigi huvid. Just see, et demokraatlike riikide juhid peavad ühiskonnaga konsulteerima ja selgitama välja enamuse seisukoha, annabki Kanti rahu argumendile tema peamise tugevuse ehk „ettevaatuse garantii“.¹⁰⁶⁰ Eeldusel, et demokraatlike riikide juhid peavad kinni kohustusest enne riigi sõtta viimist ühiskonnaga konsulteerida, annab Kanti rahu argument demokraatlikele ühiskondadele kaitse riigijuhtide läbimõtlematute otsuste ja „kapriiside“ eest. Mingit muud kaitset Kanti rahu argument neile anda ei saa. Enamus võib alati hääletada sõja poolt, kui ta leiab, et see on vajalik julgeoleku tagamiseks või õigluse jaluleseadmiseks või mingil muul põhjusel – ja sõjaga kaasnevad kulud tunduvad enamusele vastuvõetavad. Otsus astuda teise riigiga sõjaliselt liitu tähendab samuti otsust viia riik teatud tingimustel sõtta. Ühelt poolt on selline otsus ühiskonnale vähem koormav, sest olukorda, kus lepinguga võetud kohustusi tuleks täita, ei pruugi üldse tekkida. Ja isegi kui selline olukord peaks tekkima, jääb alati alles võimalus jätta kohustused täitmata. Kuid kui jätta viimane võimalus kõrvale, siis on otsus sõlmida sõjaline liiduleping ühiskonnale tunduvalt koormavam, sest sellega loovutatakse otsustusõigus küsimuses – millal riik sõtta viia – teisele riigile. Muidugi ei ole ka demokraatlikul ühiskonnal sõja ja rahu küsimuses kunagi täielikku otsustusõigust – näiteks siis, kui talle kallale tungitakse – kuid mida rohkem on riigil sõjalisi liidulepinguid teiste riikidega, seda vähem otsustusõigust selles tähtsas küsimuses ühiskonnale jääb.

Järelikult eeldab demokraatliku riigi otsus sõlmida teise riigiga sõjaline liiduleping ühiskonna nõustumist mitte ühe, vaid kahe ettepanekuga: 1) et ühiskond annaks põhimõttelise nõusoleku viia riik sõtta; 2) et ühiskond nõustuks delegeerima otsustamist – millal riik sõtta viia – teisele riigile. Kui ühiskonnal on otsustusõigus küsimuses, kas viia riik sõtta või mitte, siis peab tal olema otsustusõigus ka küsimuses, kas sõlmida teise riigiga sõjaline liiduleping või mitte – sest mõlemal juhul on tegemist küsimusega sõjast ja rahust. Järelikult peab Kanti rahu argument mõlemal juhul kehtima. Kui „ettevaatuse garantii“ on see, mis aitab vältida läbimõtlematu otsuseid ja „kapriise“, mille tulemusena demokraatlikud riigid üksteisega ei sõdi – siis on „ettevaatuse garantii“ samuti see, mille tulemusena demokraatlikud riigid üksteisega ei liitu. Lihtsamini öeldes: samal põhjusel, miks ükski Soome sõdur ei pidanud valvama Soome ja Rootsi vahelist piiri, ei aidanud ükski Rootsi sõdur valvata Soome ja Nõukogude Liidu vahelist piiri. Selline järeldus võib tunduda vastuolulisena, kuid ei ole tegelikult seda kui nõustuda, et demokraatlike riikide käitumine sõltub sellest, missugused on demokraatlike ühiskondade enamuste arusaamad julgeolekust, õiglusest ja omakasust.

Ühine identiteet aitab ilma kahtlusteta vähendada usaldamatust ja hirme. Kuid ka sajanditepikkune ühine identiteet ei takistanud Soome ja Rootsi ühiskondadel Ahvenamaa kuuluvuse pärast tõsiselt tülli minna. Kuid kui Rootsi ühiskonna

¹⁰⁶⁰ Vt allmärkus 161.

enamus võis nõustuda sellega, et Rootsi julgeolekule oleks parem kui Ahvenamaa kuuluks Rootsile, nagu ka sellega, et nii oleks ka õiglane – sest sedasama soovis ka Ahvenamaa elanikkond – siis on raske ette kujutada Rootsi ühiskonna enamust nõustumas kandma kõiki moraalseid, poliitilisi, majanduslikke ja sõjalisi kulusid, mis Ahvenamaa vallutusega kaasneksid. Soome ühiskonnale oli see teada, nagu ka see, et Rootsi valitsus ei saanud tegutseda mingisuguse hetkeimpulsi või „kapriisi“ ajal. Tulemuseks oligi see, et Soome ja Rootsi vahelist piiri ei olnud vaja valvata – sest Rootsi ühiskonna enamuse ei olnud nõus Ahvenamaa pärast sõtta minema. Selleks, et Rootsi aitaks kaitsta Soome ja Nõukogude Liidu vahelist piiri, pidi Rootsi ühiskonna enamuse andma nõusoleku Soome pärast sõtta minna. Lisaks tuli loovutada kontroll otsuse üle – millal sõtta minna – Soomele ja Nõukogude Liidule.

Julgeoleku seisukohalt oli Rootsi ühiskonna huvides see, et Soome ja Nõukogude Liidu vahel ei puhkeks sõda, sest mida kaugemal on sõda riigi piiridest seda turvalisemalt saab ühiskond ennast tunda. Sellist eesmärki oli võimalik saavutada kahel moel. Esiteks, veendes Nõukogude Liitu selles, et Soome ei kujuta endast ohtu, sest Soome on sama erapooletu nagu Rootsi. Teiseks, veendes Nõukogude Liitu selles, et Soomet ei tasu rünnata, sest Soomel on olemas liitlane nagu Rootsi. Ainult teine võimalus eeldas ühiskonnalt otsust riiki sõtta viia ja ainult teise võimalusega kaasnes reaalne sõjaohu. Pole raske mõista, miks Rootsi ühiskonda esindavate poliitikute eelistus kuulus esimesele võimalusele, eriti kui arvestada Rootsi ajaloolist kogemust. See ütles selgelt, et kui Rootsi idanaabriks on Venemaa kontrolli all olev Soome, siis ei kujuta see Rootsile veel eksistentsiaalset ohtu. Kuid riski võtmine, et sõdida tuleb suurriigiga, võis endast kujutada eksistentsiaalset ohtu ja sai olla õigustatud ainult samaväärse ohu tõrjumiseks. Rootsi ühiskonna huvi hoida sõda oma riigi piiridest võimalikult kaugel ei saanud sellist riski õigustada.

Rootsi ühiskonna seisukohalt oleks Soomega kaitsepakti sõlmimine olnud õigustatud ainult juhul, kui sellega oleks kaasnenud kindel teadmine, et pakt heidutab Nõukogude Liitu Soomele kallale tungimast. Sellisel juhul oleks Rootsi ühiskond saavutanud oma eesmärgi hoida sõda riigi piiridest võimalikult kaugel ja samal ajal vältinud õigustamata riskide võtmist. See oleks olnud ka Soome ühiskonna seisukohalt eelistatud lahendus, mis oleks teinud sellest võit-võit lahenduse. Paraku ei saanud sellist kindlat teadmist olla. Võit-võit lahendus oleks eeldanud Rootsi ühiskonnalt riskide võtmist, mis oleksid olnud ebaproportsionaalsed võrreldes Rootsi ühiskonda ähvardavate ohtudega.

Selleks, et Rootsi ühiskond hakkaks toetama kaitsepakti sõlmimist Soomega, pidi ühiskonna suhtumises toimuma muutus. Kaitsepakti sõlmimine eeldab riikidevahelist konsensust ja kui nõustuda, et riikide huvid on alati erinevad tulevalt riikide unikaalsusest, siis peab midagi sundima riike konsensust leidma. Midagi peab sundima riike oma vangide dilemmasid lahendama. Lahenduseks saab olla teadmine, et koos tegutsemine on kokkuvõttes parem kui üksinda tegutsemine. Selline teadmine ei saa kunagi olla sajaprotsendiliselt kindel, kuid ta saab kindlale teadmisele lõputult läheneda. Rootsi ühiskonna suhtumises toimus

selgelt tajutav muutus vahetult pärast talvesõja lõppu, kui sellistest veendunud sõjalise liidu vastastest, nagu Dagens Nyheter, said selle toetajad.

Rootsi ühiskonna meelemuutust on võimalik selgitada uue ajaloolise kogemusega. Esiteks näitas talvesõda, et Nõukogude Liidust lähtuvat sõjaohtu pole võimalik tõrjuda koosolekute ja deklaratsioonide Põhjamaade orientatsiooniga. Kui see teadmine tuli Soome ühiskonnale ootamatult, siis tuli ta samamoodi ootamatult ka Rootsi ühiskonnale. Teiseks näitas talvesõda, et sõjaväelaste analüüs oli õige ja tänu Soome maastikule oli Nõukogude Liidul raske oma ülekaalu maksma panna. Soome oli ka Nõukogude Liidu suguse suurriigi vastu kaitstav, kui ta sai piisaval määral abi. Kolmandaks näitas talvesõda, et Nõukogude Liit oli tunduvalt teistsugune riik kui oli revolutsioonieelne Venemaa ja Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Soome ei oleks olnud võrreldav autonoomse Soomega Vene keisririigi koosseisus. Kui Aleksander I alustas sellega, et kutsus kokku Soome seisuste esindajad, siis Stalin alustas sellega, et seadis ametisse Kuusineni valitsuse. Talvesõda sundis Rootsi ühiskonda endale selgelt teadvustama kulusid, mis kaasneksid, kui Nõukogude Liit peaks Soome okupeerima: materiaalsed kulud tulenevalt põgenikest, kelle arv võis ulatuda sadadesse tuhandetesse ja moraalsed kulud, mis paratamatult kaasneksid, kui Rootsi ühiskond oleks sunnitud pealt vaatama, kuidas Nõukogude Liit Soomet sovetiseerib. Neljandaks näitas talvesõda, et sõda Soomes võib varem arvatust palju kergemini tõmmata sõtta ka Rootsi ja mitte ainult Nõukogude Liidu ja Soome vahelisse sõtta, vaid ka suurriikide vahelisse sõtta. Kõik need neli uut teadmist olid kindlad teadmised, sest nad tuginesid ajaloolisele kogemusele. Kui enne talvesõda esitati samasuguseid arvamusi, siis olid need kõigest arvamused.

Kõige olulisem oli teadmine, et Soome suudab ennast Nõukogude Liidu vastu kaitsta, kui ta saab abi – millele lisandus teadmine, et vajaminev abi on Rootsi ühiskonnale jõukohane. Just nende kahe teadmisega on selgitatav peaminister Hanssoni ja Mannerheimi tagantjärele väljendatud arvamus,¹⁰⁶¹ et talvesõda oleks jäänud olemata, kui Soomel oleks olnud Rootsiga kaitsepakt. Rootsi ühiskonna jaoks tähendasid need kaks teadmist, et kaitsepaktiga kaasnevad kulud ei olegi nii suured võrreldes kuludega, mis kaasneksid siis, kui kaitsepakti mitte sõlmida. Kuigi Rootsi ühiskonnal ei saanud ka nüüd olla kindlat teadmist, et kaitsepakt suudab Nõukogude Liitu heidutada, sai tal olla tunduvalt kindlam teadmine, mis juhtub siis, kui heidutusest ei peaks piisama. Uute ajalooliste kogemuste valguses tundusid sõjaga kaasnevad kulud talutavamad kui kulud, mis kaasneksid siis, kui jätta Soome üksinda.

Samuti seadis talvesõja kogemus kahtluse alla Rootsi ühiskonna „120-aastase rahupoliitika“ kogemuse, sest vaatamata Rootsi erapooletusele oli talvesõjas väga lähedal võimalus, et Rootsi oleks kistud suurriikide vahelisse sõtta. Oleks piisanud sellest, kui Soome oleks esitanud lääneriikidele ametliku abipalve ja kui Rootsi katsed lääneriikide läbimarssi takistada oleksid tundunud Saksamaale väheveenvatena. Seega olid talvesõja käigus saadud ajaloolised kogemused need, mis said anda Rootsi ühiskonnale piisavalt kindla teadmise, et Soomega kaitsepakti

¹⁰⁶¹ Vt allmärkused 841 ja 905.

sõlmimine oli vaatamata miinustele kokkuvõttes parem kui kaitsepakti mitte-sõlmimine. Seesama teadmine lahendas ka Rootsi ja Soome vahelise vangide dilemma, sest vähendas Rootsi motivatsiooni üksinda tegutseda. Uute teadmiste valguses olid üksinda tegutsemise eelised seniarvatust väiksemad ja väiksemad olid ka koostegutsemise riskid. Talvesõda oli see väline surve, mis oli vajalik konsensuse saavutamiseks, et Soomest ja Rootsist võiksid saada liitlased. Kuigi tegemist ei olnud mitte uue (ja suurema) julgeolekuohu, vaid ajaloolise kogemuse poolt korrigeeritud julgeolekuohuga, oli see ikkagi Hobbesi konsensus, mis lahendas Soome ja Rootsi vahelise vangide dilemma.

Rootsi ühiskond ei pruukinud talvesõja kogemusi samamoodi analüüsida. Piisas tõdemusest, et neutraliteedipoliitika, sealhulgas konverentsidel ja deklaratsioonidel põhinev Põhjamaade koostööpoliitika, oli läbi kukkunud. Demokraatliku ühiskonna jaoks, kus kehtib fallibilismi põhimõte, ei saanud sellises tõdemuses olla midagi ülemäära traagilist. Kui ideede turul läheb mõni pakutavatest ideedest pankrotti, siis ilmuvad selle asemele uued ideed ja turg jätkab oma tavapärast toimimist. Ideed neutraliteedist ja „120-aastasest rahupoliitikast“ asendas idee sõjalisest liidust Soomega. Rootsi ühiskonna 180-kraadine pööre võib tunduda järsk, kuid samasuguseid pöördeid tuli ette ka teistes demokraatiates.

Näitena võib tuua Ühendkuningriigi, kus sõdadevahelisel ajal olid valitsevaks kaks seisukohta. Esiteks, et tuleb iga hinna eest vältida uut sõda, ja teiseks, et tuleb hoiduda sõjalistest kohustustest, mis võiksid riigi uuesti sõtta tõmmata. Ainsad kaks erandit, millega avalik arvamus leppis, olid Rahvasteliit ja Locarno lepingud. Lisaks oli Ühendkuningriigil aastast 1816 kehtiv sõjaline liiduleping Portugaliga, kuid kuna selle liidu ajalugu ulatus juba 14. sajandisse, siis ei kujutanud see endast probleemi. Nii nagu Rootsis, nii tugines ka Ühendkuningriigis ühiskonna suhtumine varasemale ajaloolisele kogemusele. Ühendkuningriigi puhul ütles kogemus, et sõjalisel liidul toovad endaga kaasa sõja. Ühendkuningriigi valitsuse lepituspoliitika vastas ühiskonna enamuse soovidele, mistõttu ei ole üllatav, et Müncheni kokkuleppele sai sügisel 1938 osaks laialdane avalikkuse toetus. Isegi kokkuleppe kriitikud pidid tunnistama, et ühiskonnas valitses kergendustunne, et sõda on ära hoitud.¹⁰⁶²

Pool aastat hiljem, kui Saksa väed Prahasse marssisid ja Tšehhoslovakkia riik lõplikult likvideeriti, olid meeleolud muutunud. Endiselt soovis Ühendkuningriigi avalik arvamus vältida uut sõda, kuid suhtumine sellesse – kuidas seda teha – oli põhjalikult muutunud. Nüüd oli valdavaks arvamuseks, et kannatlikkus on ennast ammendanud ja diktaatorite lepitamise asemel tuleb neile vastu hakata. Ühendkuningriigi avalikus arvamuses toimunud 180-kraadise pöörde tulemuseks oli loobumine sõjaliste kohustuste vältimise poliitikast ja garantii Poolale. Täpselt samamoodi nagu Rootsis, sundis ka Ühendkuningriigis uus ajalooline kogemus ühiskonda vana poliitikat hülgama ja proovima uut. Teisiti ei ole võimalik ühiskonna meelemuutust selgitada, sest otsene julgeolekuoht vahepeal ei muutunud.

¹⁰⁶² Robert G. Caldwell, „The Anglo-Portuguese Alliance Today“, *Foreign Affairs*, 1.10.1942, <https://www.foreignaffairs.com/articles/portugal/1942-10-01/anglo-portuguese-alliancetoday>; Hucker, *Public Opinion*, 56–59.

Briti ühiskonna teadvuses oli Saksamaa võimeline Londonit pommitama juba septembris 1938 ja Prahaasse tungimine ei muutnud siin midagi. Seevastu on otsese julgeolekuhuga selgitatav Ühendkuningriigi avaliku arvamuse erinev suhtumine kohustustesse, mis tulenesid Rahvasteliidu põhikirjast ja kohustustesse, mis tulenesid Locarno lepingutest. Esimesel juhul oli avalikkus valmis Itaaliaga Etioopia (Abessiinia) pärast sõtta minema, teisel juhul ei soovitud võtta mingeid riske, et Saksamaa-poolne lepingurikkumine võiks viia sõjani. Ühendkuningriigi ühiskonna teadvuses tähendas sõda Itaaliaga sõdimist Vahemerel ja Aafrikas, kuid sõda Saksamaaga oleks tähendanud Londoni pommitamist.¹⁰⁶³

Seega õpivad rahvad ajaloolistest kogemustest katse-eksitusmeetodil, nii nagu Kant ja poliitikateadlased ongi seda kirjeldanud. See selgitab ka 180-kraadiseid pöörded. Kui üks katse lõppeb läbikukkumisega – näiteks erapooletus või diktaatorite lepitamine – siis proovitakse midagi, mis on selle vastand – antud juhul kaitsepakt või diktaatoritele vastuhakkamine. Demokraatia teeb sellised pöörded kiiremaks. Kui ajalooline kogemus on andnud demokraatlikule ühiskonnale kindla teadmise, et valitsuse poliitika on ebaõnnestunud, siis ei ole demokraatliku riigi valitsusel võimalik sellega kuigi kaua jätkata. Sellepärast ongi demokraatiad kiiremad õppijad. Võib pidada tõenäoliseks, et Soome ja Rootsi liit oleks ühes või teises vormis realiseerunud, kui ei oleks olnud Saksamaa vastuseisu. Kuigi avatud ühiskond oli mängust väljas – sest ei Soome ega ka Rootsi avalikkus ei teadnud midagi 1940. aasta suve ja sügise liiduplaanidest – oli avalikkuse kontroll endiselt olemas. Esimest korda pärast Hanssoni rahvusliku ühtsuse valitsuse moodustamist ähvardas üks osapool valitsusest lahkuda, kui Soome jäetakse jälle üksinda.¹⁰⁶⁴

Paraku lõpptulemust see enam ei mõjutanud. Kui Soome otsustajatel tuli valida, kas koostöö Saksamaaga või ebakindlad väljavaated liiduks Rootsiga, siis ütles ajalooline kogemus neile, et kindlam on valida Saksamaa. Mitte ilmaasjata ei iseloomustata demokraatlike riikide käitumist ütlusega: „liiga vähe, liiga hilja“. Teisiti ei saakski see olla, sest Kanti rahu argument kui „ettevaatuse garantii“ takistab demokraatlikel riikidel riske võtta ja ainult Hobbesi konsensus saab sundida neid seda tegema. Kuid Hobbesi konsensus sunnimehhanism tuleneb mingisugusest uuest teadmisest, mis muudab seniseid ohuhinnanguid. Kuna inimesed kalduvad olema pigem empiristid kui ratsionalistid, siis tuleb selline uus teadmine enamasti kogemuse kaudu. Ja siis võibki olla juba liiga hilja.

„Relvastuv järeleandlikkus“ ja „mitterelvastuv järeleandmatus“

Soome ühiskonda ja selle valikuid esindas enne talvesõda Cajanderi „punamulla“ valitsus, mis astus ametisse märtsis 1937 ja lahkus ametist päev pärast talvesõja

¹⁰⁶³ Hucker, *Public Opinion*, 14–15, 130, 157–160; Harold Nicolson, „British Public Opinion and Foreign Policy“, *The Public Opinion Quarterly* Vol. 1, nr 1 (1937): 60–61; Wright, „Locarno“, 408.

¹⁰⁶⁴ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 135, 137, 167–168, 178.

puhkemist detsembris 1939. Kuid ei saa öelda, et see valitsus sündiski tänu Soome ühiskonna valikutele, sest sellisel juhul oleks „punamulla“ valitsus võinud sündida juba palju varem. SDP ja Maaliidu käes oli üle 50% parlamendikohtadest juba alates aastast 1924¹⁰⁶⁵ ja selles osas ei muutunud 1937. aastal mitte midagi. Cajanderi valitsus sündis tänu sellele, et muutus president, kuid presidendi valikut sai Soome ühiskond mõjutada ainult kaudselt.

Oli olemas ainult üks valikuvõimalus, mis võimaldas kujuneda sellisel olukorral nagu see talvesõja eelõhtul kujunes – kui riiki juhtis „punamulla valitsus“ ja riigikaitset Mannerheim. Kui valijameeste tahtel oleks presidendina jätkanud Svinhufvud, siis ei oleks saanud olla kumbagi – sest Svinhufvud ei olnud nõus nimetama valitsusse sotsiaaldemokraate ja Mannerheim ei olnud nõus koos Svinhufvudiga jätkama.¹⁰⁶⁶ Kui presidendiks oleks valitud Ståhlberg, siis ei oleks olnud takistusi „punamulla“ valitsusele, kuid Mannerheim ei oleks kindlasti kaitse-
nõukogu esimehena jätkanud.¹⁰⁶⁷ Ainult Kallio presidendiks valimine võimaldas „punamulla“ valitsust ja Mannerheimi jätkamist kaitse-
nõukogu esimehe kohal, nii nagu see tegelikkuses välja kukkus.

Demokraatia roll seisnes antud juhul ainult selles, et ta andis võimaluse muutuseks. Kui reeglina on valijad need, kelle otsustada on muutuse suund või see, kas nad üldse muutust tahavad, siis ei ole see nii olukorras, kus hääletustulemus on tasakaalupunktile väga lähedal – sest sellisel juhul otsustab pigem juhused. Kallio valimisega just nii läkski, sest kui ainult üks valijamees oleks teistmoodi hääletanud, siis oleks presidendiks valitud Ståhlberg.¹⁰⁶⁸ Kui otsida siit Soome rahva tahte väljendust, siis saab selleks olla soov valida presidendiks Ståhlberg. Tema poolt hääletasid nii 1931. aastal kui ka 1937. aastal pooled või peaaegu pooled valijamehed ja mõlemal korral jäi ta presidendiks valimata peamiselt tänu juhusele. Eeldusel, et valijamehed esindasid õigesti oma valijate tahet, soovis pool Soome rahvast kas teadlikult või teadmatult välistada võimaluse, et Mannerheimist võiks uuesti saada Soome riigikaitse juht.

Kuigi president Kallio toetas Mannerheimi ja hoidis ära tema ametist lahkumise 1939. aasta suvel, ei olnud Mannerheimi koostöö Kallio poolt ametisse nimetatud „punamulla“ valitsusega kaugeltki mitte sama hea kui see oli olnud Kivimäki „5% valitsusega“. Mannerheimi arvates tegeles Cajanderi valitsus „põhjendamatu turvalisusetunde“ loomisega ja ei eraldanud piisavalt raha riigikaitseks. Samuti jättis „punamulla“ valitsus kaitse-
nõukogu esimehe arvates kasutamata võimalused, et aega võita – et Soome saaks teha kahte asja, mille võimuses oleks Mannerheimi arvates sõda ära hoida: investeerida riigikaitse ja sõlmida Rootsiga kaitsepakt. Teiste sõnadega: aega oli vaja selleks, et viia ellu Mannerheimi programm. Just selles võtmes tuleks näha Mannerheimi tegevust vahetult enne talvesõda.

¹⁰⁶⁵ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 619–20.

¹⁰⁶⁶ Vt allmärkus 598.

¹⁰⁶⁷ Vt allmärkus 538.

¹⁰⁶⁸ Vt allmärkus 589.

Timo Soikkanen ongi väga tabavalt nimetanud Mannerheimi 1939. aasta poliitikat „relvastuvaks järeleandlikkuseks“.¹⁰⁶⁹ Seevastu, kas õnneks või õnnetuseks, oli „punamulla“ valitsuse poliitikaks pigem „mitterelvastuv järeleandmatus“. Seda, kumba poliitikat oleks eelistanud Soome rahva enamus, pole võimalik teada saada, sest neid valikuid ei esitatud kunagi rahvale. Mannerheim oli valmis seda tegema, kuid „punamulla“ valitsus mitte. Kui Erkko ja Mannerheim vaidlesid kevadel 1939, kas võtta vastu Moskva ettepanek ja vahetada Soome lahe saared maatüki vastu Ida-Karjalas, siis põhjendas Erkko oma vastuseisu lähenevate valimistega. Siit võib järeldada, et Erkko arvates poleks „relvastuva järeleandlikkuse“ poliitika valijatele meeldinud. Samasugust arvamust väljendas ka sotsiaaldemokraatide juht Tanner.¹⁰⁷⁰ Kuid sellest ei tulene, et valijate enamus oleks tingimata Mannerheimi poliitika tagasi lükanud. Mannerheimi valmisolek võtta vastutus enda peale näitab, et ta ei pidanud sellist võimalust kuigi tõenäoliseks. Sedasama kinnitavad ka Tanneri sõnad Paasikivile, et saarte vahetamine oli „võimaluste piirides“ – sest IKL-i vastuseis oleks olnud tähtsusetu kui ülejäänud erakonnad oleksid kaasa tulnud.¹⁰⁷¹

Täpselt sedasama oleks võinud öelda ka olukorra kohta enne Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamist. Siis tegelesid rahvuslased IKL-st ja teistest rahvuslikult meelestatud erakondadest keeletülga ja ei tahtnud midagi kuulda lähedasematest suhetest Rootsiga. Kuid Mannerheimi riigikaitseliste argumentide esitamisest piisas, et mitte ainult kõik ülejäänud erakonnad, vaid ka IKL ise kiidaks Põhjamaade orientatsiooni ühehäälselt heaks. Tõenäoliselt pidas Mannerheim 1939. aasta kevadel silmas midagi sarnast. Lisaks oli olemas pretendent ka „punamulla“ valitsuse ajast, kui Mannerheim käis Erkko palvel Maaliidu konkurendi Kokoomuse juhte manitsemas, et valitsuse järeleandmisi ahvenamaalastele ei kasutataks ära valimisvõitluses.¹⁰⁷² Pole põhjust arvata, et Mannerheimil ei oleks õnnestunud samamoodi veenda parlamendierakondi ka Soome lahe saarte vahetamise vajaduses.

Kuid erinevalt Kivimäki „5% valitsusest“ ei andnud „punamulla“ valitsus talle selleks võimalust, sest erinevalt Kivimäki valitsusest ei jaganud Cajanderi valitsus Mannerheimi seisukohti. Kindlasti mängisid siin oma rolli ka ahvenamaalastele tehtud järeleandmised ja kartus lähenevate valimiste ees, mistõttu ei soovitud uute ebapopulaarsete otsustega riskida. Kuid nagu näitasid valimistulemused, siis olid sellised kartused asjatud. IKL ja soomerootslaste erakond olid 1939. aasta valimiste suurimad kaotajad – millest võib teha järelduse, et valija ei kiitnud rahvuslaste tegevust heaks. Vaatamata ahvenamaalastele tehtud järeleandmistele „punamulla“ koalitsiooni toetus hoopis kasvas.¹⁰⁷³ Ühiskonna jaoks pidigi julgeolek olema tähtsamal kohal kui keelelised tülüküsimused.

¹⁰⁶⁹ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 385–86.

¹⁰⁷⁰ Vt allmärkus 689.

¹⁰⁷¹ Vt allmärkus 689.

¹⁰⁷² Vt allmärkus 640.

¹⁰⁷³ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 619–20.

Mannerheimi poliitika oli loogiline mitte ainult lähtudes soovist oma programmi jaoks aega võita, vaid lähtudes ka programmist endast. Mida vähem oli probleeme Soome ja Nõukogude Liidu suhetes seda vähem oli Rootsi avalikul arvamusel põhjust olla Mannerheimi programmi vastu. Kui probleeme oli võimalik kõrvaldada järeleandmistega, mis ei kahjustanud Soome kaitsevõimet, siis oli mõistlik selliseid järeleandmisi teha – sest paranenud oleksid Mannerheimi programmi väljavaated ja koos sellega ka Soome kaitsevõime. Kevadel 1939 oli selliseks väljavaateks Ahvenamaa kaitseplaanile Nõukogude Liidu ja Rootsi parlamendi heakskiidu saamine. Võib muidugi vaielda selle üle, kas see oleks sügisel 1939 midagi muutnud.¹⁰⁷⁴ Nõukogude Liidu nõusolek oleks sisaldanud reservatsioone ja Ahvenamaa omavalitsuse nõusolekut poleks ikkagi saadud. Ja parlamendi heakskiit ei oleks Rootsi valitsust millekski kohustanud, sest Ahvenamaa kaitseplaani nägi ette, et Soome valitsus esitab abipalve ja siis Rootsi valitsus otsustab.¹⁰⁷⁵ Kas Rootsi vägede saatmine Ahvenamaale oleks talvesõja ära hoidnud, selles võib samuti kahelda. Milles ei ole võimalik kahelda on see, et saarte vahetamine, kui selle tulemuseks oleks olnud ühe Mannerheimi programmi punkti täitmine, oleks olnud kooskõlas Põhjamaade orientatsiooni algsete eesmärkidega.

Mannerheimi mälestustes heidetakse „punamulla“ valitsusele ette, et saarte vahetamise ettepanekust ei teavitatud parlamenti.¹⁰⁷⁶ Ka Tanner möönab oma mälestustes, et Nõukogude Liiduga peetud kõnelustest ei teavitatud isegi mitte Eduskunna väliskomisjoni ja tunnistab, et „valitsusel ehk oli kohustus seda teha,“ sest küsimus puudutas „sõda ja rahu“.¹⁰⁷⁷ Kivimäki valitsuse käitumine Põhjamaade orientatsiooni otsustamise ajal oli sellest selgelt erinev. Kuid 5%-lise toetusega vähemusvalitsusel oli ka tunduvalt raskem parlamendist mööda minna kui enamusvalitsusel, mille taga oli üle 2/3 parlamendikohtadest. Ka tähtsamaid otsuseid langetav isikutering ehk niinimetatud „sõjakabinet“ oli tulenevalt president Kallio haigusest ja välisminister Erkko isikuomadustest veelgi väiksem kui oli Kivimäki valitsuse aegne „konservatiivne juhtrühm“.¹⁰⁷⁸

Kuid kõige olulisem erinevus oli kahtlemata see, et Mannerheim ei kuulunud „sõjakabinetti“ ega jaganud selle vaateid. Kuigi Soome välispoliitikaks oli endiselt Põhjamaade orientatsioon, ei saanud see olla enam seesama Põhjamaade orientatsioon, millele pani aluse Kivimäki valitsuse aegne „konservatiivne juhtrühm“ ja mille peaarhitektiks oli Mannerheim. See oli ka peamine põhjus, miks Cajanderi valitsus ei läinud saarte vahetamise ettepanekuga parlamendi väliskomisjoni ja saadikurühmade ette nii nagu seda tegi Kivimäki valitsus enne

¹⁰⁷⁴ Jakobson, *Talvesõja diplomaatia*, 122–23.

¹⁰⁷⁵ *Helsingin Sanomat* 7.6.1939, 8; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 273.

¹⁰⁷⁶ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 152.

¹⁰⁷⁷ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 28–29.

¹⁰⁷⁸ „Sõjakabinetti“ kuulusid peaminister Cajander, välisminister Erkko, kaitseminister Niukkanen ja rahandusminister Tanner – vt Paasikivi, „Talvisota“, 70; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 241, 273, 277, 335–336, 343, 384.

Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamist. Erinevalt „konservatiivsest juht-rühmast“ puudus „sõjakabineti“ ja Mannerheimi vahel üksmeel.

Seda üksmeelt ei tekkinud kunagi. Moskva läbirääkimiste ajal 1939. aasta sügisel ähvardas Erkko tagasi astuda, kui valitsus peaks nõustuma Mannerheimi ettepanekuga ja pakkuma Hanko asemel mõnda saart Nõukogude Liidule mere-väebaasiks. Mannerheim omakorda keeldus Erkkoga suhtlemast pärast vaidlust Soome võimaluste üle sõjas Nõukogude Liiduga.¹⁰⁷⁹ Mannerheimi positsioon oli jätkuvalt loogiline. Endiselt oli eesmärgiks sõja vältimine, milleks oli vaja saavu-tada kaks eeldust: 1) piisavad kaitsekulutused; 2) sõjaline liit Rootsiga. Manner-heim ei nimetanud neid kahte eeldust mitte ainult vahetult enne talvesõda – millisel juhul võis olla juba liiga hilja – ega ka oma mälestustes – millisel juhul võis olla tegemist tagantjärele tarkusega.¹⁰⁸⁰

Kevadel 1938, kui tähistati vabadussõja 20. aastapäeva, kiitis Mannerheim oma kõnes Soome rahvast kahe olulise riigi julgeolekut puudutava otsuse eest. Esimene oli Põhjamaade orientatsioon ja teine kaitsekulude tõstmine.¹⁰⁸¹ Juba siis olid Põhjamaade orientatsioon ja piisavad kaitsekulutused need kaks sammast, millele Mannerheimi poliitika toetus. Mannerheimi Põhjamaade orientatsioon koosnes sõjalisest programmist ja selle programmi poliitilistest eeldustest, milleks olid: a) erapooletus; b) suhete parandamine Nõukogude Liiduga; c) keele-tüli lõpetamine.¹⁰⁸² Kolmest poliitilisest eeldusest kaks olid 1939. aasta kevadeks täidetud, kuid täitmata oli punkt, milleks oli suhete parandamine Nõukogude Liiduga. Just sellest punktist tuleneski üksmeele puudumine Cajanderi valitsuse „sõjakabineti“ ja Mannerheimi vahel.

Timo Soikkaneni arvates suhtus Erkko Põhjamaade orientatsiooni samamoodi nagu Mannerheim, kuid tema vaated „idapoliitikale“ olid erinevad.¹⁰⁸³ Nii võib öelda, kuid õigem oleks öelda, et Erkko Põhjamaade orientatsioon ja Manner-heimi Põhjamaade orientatsioon olidki erinevad, tulenevalt erinevast „ida-poliitikast“. Erkko proovis 1939. aasta kevadel Ahvenamaa kaitseplaani ellu viia ilma selle eelduseks oleva „idapoliitikata“ ja tulemuseks oli läbikukkumine. Erkko küll palus ja ka sai Šteiniga peetud läbirääkimiste ajal Rootsist diplo-maatilist toetust, kuid sellest ei olnud mitte mingisugust kasu. Tulemuseks oli hoopis see, et Nõukogude Liit palus Rootsil survestada Soomet, et Soome oleks järeleandlikum. Kui sai selgeks, et Moskvast ollakse kategooriliselt Ahvenamaa kaitseplaani vastu, siis palus Rootsi välisminister Sandler Erkkol vastata kahele küsimusele:

Mis on Soome valitsuse arvates Nõukogude Liidu tegelikud eesmärgid seoses Soomega?

¹⁰⁷⁹ Paasikivi, „Talvisota“, 70–71; Meinander, *Gustaf Mannerheim*, 189.

¹⁰⁸⁰ Vt allmärkus 794.

¹⁰⁸¹ *Helsingin Sanomat* 17.5.1938, 15; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 142–43.

¹⁰⁸² Vt allmärkus 929.

¹⁰⁸³ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 275, 335.

Mida peab Soome valitsus võimalikuks teha, et saavutada soodsam olukord?¹⁰⁸⁴

Pole teada, kas Erkko nendele küsimustele vastas, kuid teada on see, et saadud kogemus ei pannud teda oma „idapoliitikat“ muutma. Siit on võimalik teha kaks järeldust: 1) Erkko uskus, et Põhjamaade orientatsiooni sisuks olev Mannerheimi programm on saavutatav ka ilma Nõukogude Liiduga suhteid parandamata; 2) Erkko uskus, et Põhjamaade orientatsioon täidab oma eesmärgi ka ilma Mannerheimi programmita. Mõlemal juhul oli tulemuseks Põhjamaade orientatsioon, millel puudus sõjaline sisu ja mida seetõttu on õigem nimetada koosolekute ja deklaratsioonide Põhjamaade orientatsiooniks. Kui siia lisada veel ka „sõjakabineti“ soovimatus tõsta kaitsekulutusi Mannerheimi soovitatud mahus,¹⁰⁸⁵ siis ongi tulemuseks Mannerheimi nägemusest tublisti erinev poliitika. Ka Cajanderi valitsuse poliitika toetus kahele sambale, kuid Põhjamaade orientatsiooni sammas oli seest tühi ja kaitsekulutuste sammas oli ainult pooleldi täis. Vastab tõele, et ka Mannerheimi sambad ei olnud rohkem täis, kuid sellepärast oligi Mannerheimi poliitikaks aja võitmine ehk „relvastuv järeleandlikkus“, erinevalt Cajanderi valitsuse poliitikast, mida on õigem nimetada „mitterelvastuvaks järeleandmatuseks“.

Mannerheimi „idapoliitika“ ja Soome kaitsekulutused

Ilma Mannerheimi „idapoliitikata“ ei olnud enam tegemist Mannerheimi Põhjamaade orientatsiooniga, vaid Erkko Põhjamaade orientatsiooniga, mille ainsaks allesjäänud sisuks oli erapooletus. Erapooletus oli ka see osa Põhjamaade orientatsioonist, mis oli avalikkuse jaoks kõige nähtavamal. Kuna Soomel oli vaja mitte lihtsalt erapooletust, vaid samasugust erapooletust nagu oli Põhjamaadel, siis olid selleks paratamatult vajalikud koosolekud ja deklaratsioonid. Ainult sellisel viisil sai Soome positsioneerida ennast väärika ajalooga Põhjamaade sekka, kelle võime jääda erapooletuks oli ajaloolise kogemusega tõestatud. Põhjamaaine erapooletus oli ka Mannerheimi Põhjamaade orientatsioonis väga olulisel kohal ja koosolekutes ja deklaratsioonides ei olnud iseenesest midagi halba – vähemalt mitte senikaua kui nende sisuks ei olnud näilise turvalisusetunde loomine. Paraku just nii juhtuski kevadel 1939, kui Ahvenamaa kaitseplaani tabas tagasilöök. Mida enam sai selgeks, et Põhjamaade orientatsiooni sammas on seest tühi, seda enam oleks tulnud investeerida teise sambasse ehk iseseisvasse kaitsevõimesse. Kuna Cajanderi valitsus ei soovinud seda teha, siis oligi tagajärjeks Mannerheimi lahkumisavaldus ja süüdistused „põhjendamatu turvalisusetunde“ loomises.¹⁰⁸⁶ Avalik arvamus ei saanud õiget pilti Mannerheimi ja valitsuse vahelistest lahkkelidest. Kui teave Mannerheimi lahkumisavaldusest välja lekkis, siis lükkas

¹⁰⁸⁴ Soikkanen, 276, 283–284.

¹⁰⁸⁵ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 320–21, 338; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 289–291, 317–320.

¹⁰⁸⁶ Vt allmärkus 793.

valitsus selle oma ametlikus teadaandes ümber.¹⁰⁸⁷ Helsingin Sanomat süüdistas juhtkirjas lekke avaldajaid

sobimatus sekkumises delikaatsetesse kaitsevæe juhtimist puudutavatesse sise-
mistesse kaitsetehnilistesse küsimustesse.¹⁰⁸⁸

Ühtlasi kinnitati, et

kaitsenõukogu ja valitsuse vahelised suhted on praeguse valitsuse ajal olnud
üldiselt täiesti suurepäraseid ja koostöö on sujunud heas üksteisemõistmises.¹⁰⁸⁹

Parlamendi liikmed ja avalikkus ei teadnud 1939. aasta kevadel Nõukogude Liiduga peetud läbirääkimistest ega erimeelsustest riigi tippjuhtkonnas. See, mida nad teadsid, ütles neile, et Soome kuulub erapooletute Põhjamaade sekka, et Soome kaitsekulutused ei ole väikesed ja et alles hiljuti on oluliselt suurendatud relvastuse hankimiseks mõeldud rahaeraldisi. Kõik need teadmised vastasid tõele. Enamik Soome seisukohalt olulisi riike tunnustaski Soome kuulumist Põhjamaade sekka¹⁰⁹⁰ ja Soome kaitsekulutused ei olnudki väikesed. Soome kulutas 1938. aastal riigikaitsele 3,6% SKT-st ja 1939. aasta eelarves suurendati kaitsekulutusi veelgi. Lisaks kiitis Eduskund 1938. aasta kevadel heaks kaitseinvesteeringute programmi, millega investeeringuid riigikaitsele kahekordistati ja mis vastas täielikult Mannerheimi soovidele. Soome kulutas riigikaitsele suhteliselt rohkem kui Rootsi, rääkimata Norrast ja Taanist. Küsimus oli selles, kas sellest piisas. Mannerheimi arvates 1939. aasta kevadel enam ei piisanud. Euroopas oli tõesti olemas ka riike, mis kulutasid riigikaitsele rohkem kui Soome, näiteks Tšehhoslovakkia ja Poola.¹⁰⁹¹ Kuid neid mõlemaid peeti Soomes tunduvalt halvemas julgeolekuolukorras olevateks riikideks, sest Tšehhoslovakkial oli sudeedisakslaste ja Poolal Gdański (Danzigi) probleem. Soome ühiskonnal ei olnud põhjust olla valitsuse poliitikaga rahulolematu. Soome tundus olevat edukalt positsioneeritud Põhja-Euroopasse, kus ei olnud samasuguseid julgeolekuprobleeme nagu Ida-Euroopas. Ja Soome kaitsekulutused vastasid riigi positsioonile – need pididki olema suuremad kui Põhjamaades ja väiksemad kui Ida-Euroopas.

¹⁰⁸⁷ Helsingin Sanomat 20.6.1939, 5, 21.6.1939, 4; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustus-neuvostonsa*, 338–39; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 311–12.

¹⁰⁸⁸ Helsingin Sanomat 21.6.1939, 4.

¹⁰⁸⁹ Helsingin Sanomat 21.6.1939, 4.

¹⁰⁹⁰ Vahetult pärast Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamist kiideti see heaks Põhjamaades, Ühendkuningriigis ja Poolas; Eesti ja Läti suhtumine oli pigem pessimistlik kui eitav ja Saksamaa suhtumine oli mõistev – vt Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 252–253; USA-s pandi juba enne Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamist Soome ühte rühma pigem Skandiinaaviamaade kui Baltimaadega – vt allmärkus 1369.

¹⁰⁹¹ Eloranta, „Paljonko on paljon?“, 447; Ilkka Nummela, „Hauptitseilla ja haulikoilla“, *Historian kosto: Suomen talvisota kehysissään*, toim Henrik Meinander (Helsinki: Siltala, 2015), 41–42; Markku Iskanus, „Taloudelliset edellytykset puolustusvoimien materiaaliselle kehittämiselle 1920- ja 1930-luvuilla“, *Tiede ja Ase* 40 (40) (1982): 171, <https://journal.fi/ta/article/view/47629>; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 142; Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 338; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 289–91.

Suvel 1939 demonstreeris Soome ühiskond veenvalt oma kaitsetahet kui tuhanded vabatahtlikud sõitsid oma suvepuhkuse ajast Karjala kannasele kindlustustöid tegema.¹⁰⁹² Tegemist oli otsese reaktsiooniga 1939. aasta kevade sündmustele Tšehhoslovakkias ja näide sellest, et ühiskonnad võivad õppida ka teiste riikide kogemusest. Soome ühiskond tegi Tšehhoslovakkia sündmustest kaks olulist järeldust. Esiteks, kaitsekulutustest ei ole kasu kui puudub kaitsetahe. Teiseks, riigi kaitsevõimet kahjustavad järeleandmised viivad lõppkokkuvõttes selleni, et oma riigist jäädakse ilma.¹⁰⁹³ Nendest kahest ajaloolise kogemuse põhjal tehtud järeldusest said Erkko poliitika olulised tugisambad. Kolmas, ja mitte sugugi vähemolulisem tugisammas, oli rõhutatud eristumine Baltimaadest. See muutus eriti oluliseks juunis 1939,¹⁰⁹⁴ kui lisaks Ahvenamaale tabas Erkko poliitikat veel teinegi tagasilöök. Selgus, et Moskvas peetakse Soomet mitte Põhjamaaks, vaid Baltimaaks.¹⁰⁹⁵

Nimetatud sündmuste mõjul olidki Erkko Põhjamaade orientatsiooni tugisammasteks kaitsetahte demonstreerimine, järeleandmistest keeldumine ja rõhutatud eristumine Baltimaadest – ning kandvaks sambaks range erapooletus. Kõik need sambad ja võrdlus Tšehhoslovakkia sisaldasid Helsingin Sanomate paar nädalat enne valimisi avaldatud juhtkirjas. Selles oli ka lause, et Soome ei ole kunagi ilma võitluseta oma territooriumist „mitte tolligi“ loovutanud.¹⁰⁹⁶ Pole põhjust arvata teisiti, kui et Erkko Põhjamaade orientatsioon ja „mitte tolligi“ liin olid Soome ühiskonna poolt omaks võetud ja heaks kiidetud juba suvel 1939.¹⁰⁹⁷ Sellele lisandus teadmine, et kaitsekulutusi on tõstetud ning et riigi juhtkonna arvates on need piisavad. Soome ühiskonna toetust valitsuse poliitikale väljendasid veenvalt 1939. aasta juulis peetud parlamendivalimiste tulemused.

Eraldi küsimus on see, kas valitsus läks sinna kuhu soovis rahvas või läks valitsus ees ja rahvas tuli järele. Kuna 1939. aasta valimiste tulemusena valitsuse koosseisus ega poliitikas muutusi ei toimunud, siis ei saa öelda, et rahvas oleks valitsust otseselt mõjutanud. Saab öelda seda, et rahvas mõjutas valitsust kaudselt, näiteks rahvaalgatuse korras Karjala kannase kindlustustöid organiseerides – millega juhiti tähelepanu kaitsetahte olulisusele ja sunniti valitsust arvestama Tšehhoslovakkia kogemusega. Kuid samamoodi võib öelda, et valitsus tegi Tšehhoslovakkia sündmustest täpselt samad järeldused ja teda ei olnudki vaja mõjutada.¹⁰⁹⁸ Sellisel juhul sobis valitsusele rahva algatus väga hästi ja probleem oli tingitud pigem sellest, et valitsusele ei pruukinud meeldida algatuse taga olev poliitiline jõud. Kui aprillis 1939 oli Helsingin Sanomat rahvuslaste algatuse

¹⁰⁹² Kari Selén, „Tasavalta hakee suuntaa“, *Suomen historia* 7., toim Jukka Tarkka et al. (Espoo: Weilin+Göös, 1987), 269; Antero Uitto ja Carl-Fredrik Geust, *Mannerheim-linja – talvisodan legenda* (Helsinki: Ajatus Kirjat, 2006), 48.

¹⁰⁹³ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 277–78, 340, 384.

¹⁰⁹⁴ Ilmjärvi, *Häätetu alistumine*, 539–40.

¹⁰⁹⁵ *Helsingin Sanomat* 14.6.1939, 5.

¹⁰⁹⁶ *Helsingin Sanomat* 15.6.1939, 4; vt ka Wunsch, „Suomi ei ole mikään Baltian maa“, 48–49.

¹⁰⁹⁷ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 304.

¹⁰⁹⁸ Paasikivi, „Talvisota“, 72.

suhtes mõõdukalt kriitiline,¹⁰⁹⁹ siis juunis 1939 avaldas leht kindlustustöödest suurte piltidega varustatud optimistliku reportaaži.¹¹⁰⁰

Kõige olulisem valitsuse poliitika tugisammas – Põhjamaade orientatsioon – oli pärit juba aastast 1935 ja see ei olnud sündinud mitte rahva surve, vaid Mannerheimi algatusel. Järelikult võib öelda nii, et 1939. aasta suvel valitses rahva ja valitsuse vahel üksteisemõistmine – sest Tšehhoslovakkia sündmustest tehti samad järeldused ja Põhjamaade orientatsiooni osas oli üksteisemõistmine olemas juba varem. Kuid see üksteisemõistmine oli suuresti võimalik tänu sellele, et valitsus ei jaganud avalikkusega kogu talle teadaolevat informatsiooni. Avalikkus ei teadnud, et kui mitte juba 1935. aasta suvel, siis kindlasti vähemalt 1938. aasta suvel oli Soome valitsus saanud teada, et vaatamata kuulumisele Põhja- ja mitte Ida-Euroopasse, oli ka Soomel olemas oma julgeolekuprobleem – millega käisid kaasas territoriaalsed nõudmised, mis ei erinenud põhimõtteliselt nendest, mida esitati mõnede Ida-Euroopa riikidele. Avalikkus ei teadnud ka seda, et Mannerheim pooldas järeleandmisi, et Soome julgeolekuprobleemi lahendada. Ja avalikkus ei teadnud, et Mannerheim ei pidanud 1939. aasta suvel Soome kaitsekulutusi enam piisavateks.

Lootused, et Soome julgeolekuprobleemi õnnestub lahendada Põhjamaade orientatsiooniga, olid algusest peale väga väikesed. Võimalus, et see õnnestub Erkko Põhjamaade orientatsiooniga, milles puudus Mannerheimi „idapoliitika“, oli sama hästi kui olematu. Stalinil ei olnud põhjust Soome erapooletusse uskuda, sest ajalooline kogemus ütles talle, et kuna see oli Saksamaa, kes aitas Soomel iseseisvuda, siis ei saanud Soome kuidagi suhtuda võrdse erapooletusega Saksa-maasse ja Nõukogude Liitu. Lisaks ütles ajalooline kogemus, et Saksamaa on võimeline Hankos maale tulema ja Soomes sõjaliselt sekkuma. Kuid Stalinil ei olnud ka erilist vajadust Soome erapooletusse uskuda. Pärast Tšehhoslovakkia sündmusi 1939. aasta kevadel ei saanud Hitleri „maade kogumine“ jätta talle muljet avaldamata. Kui Saksamaa võis kadunud impeeriume taastada, siis miks ei võinud seda teha Nõukogude Liit – eriti kui pidada piiride nihutamist kõige kindlamaks julgeoleku tagamise viisiks.

Moskva läbirääkimiste üleskirjutused – Eesti omad vähem, Soome omad rohkem – on täis vihjeid ajaloolisele kogemusele¹¹⁰¹ ja näitavad, et Nõukogude juhid arvestasid võimalusega, et Saksamaa võib sõja kaotada ja Ühendkuningriigi laevastik võib jälle tulla Läänemerele. Nõukogude Venemaa ajaloolisest kogemusest võis teha ühese järelduse, et ainult suurriikide sekkumine saab takistada impeeriumi taastamist: 1918. aastal tegi seda Saksamaa sekkudes Soomes ja 1919. aastal Ühendkuningriik sekkudes Eestis. Stalini lahenduseks oli mereväe-

¹⁰⁹⁹ Vt allmärkus 730.

¹¹⁰⁰ *Helsingin Sanomat* 20.6.1939, 7.

¹¹⁰¹ NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Vjatšeslav Molotovi ja Eesti välisministri Karl Selteri läbirääkimised Moskvas, 24.–25.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 418; Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 27.9.1939, Arjakas et al., 442; Paasikivi, „Talvisota“, 42, 45–46, 49, 65–66.

baas Hankos, mis oleks pidanud aitama vältida mõlema sündmuse kordumist. Selline lahendus oli otseses vastuolus Erkkko Põhjamaade orientatsiooni kõige olulisema punktiga – sest Erkkko arvates ei saanud Soome olla enam erapooletu Põhjamaa kui ta lepib Nõukogude Liidu sõjaväebaasiga oma territooriumil.

Mannerheimi ja Paasikivi arvates sellist vastuolu ei olnud. Mõlemad pooldasid Hanko asemel mõne saare pakkumist Nõukogude Liidule mereväebaasiks ja Mannerheim arvas, et ka Hanko ei oleks Soomele „tappev“.¹¹⁰² Nagu hilisemad sündmused näitasid, siis oli neil õigus. Hanko baas ei takistanud Soomes pidamast 1940. aastal Rootsiga kõnelusi riikliku liidu moodustamiseks. Kuna Erkkko Põhjamaade orientatsioonis oli oluline pigem väline külg kui sõjaline sisu, siis oli Hanko baas sellega märksa rohkem vastuolus. Soome oleks sarnanenud pigem Baltimaadega, kellel olid samuti Nõukogude sõjaväebaasid, kui Põhjamaadega, kellel sellised baasid ei olnud. See omakorda oleks võinud vähendada maailma avaliku arvamuse toetust, millel Erkkko uskus olevat Nõukogude Liitu heidutav mõju.

Seevastu Mannerheimi arvates oleks Nõukogude Liitu saanud heidutada ainult reaalne jõud, mille väljenduseks oleks teadmine, et Soome suudab piisavalt kaua aega vastupanu osutada, et muuta kallaletung isegi Nõukogude Liidu sugusele suurriigile liiga kulukaks. Selleks oli vaja investeerida piisavalt riigikaitseks ja sõlmida Rootsiga kaitsepakt. Mannerheimi lahenduseks oli Nõukogude Liidule taktikaliste järeleandmistega tegemine, et rahustada Rootsi avalikku arvamust ja muuta teda liiduideele vastuvõtlikumaks ning võita aega, et Rootsi avalik arvamus saaks „küpseda“ ja Soome saaks investeerida riigikaitseks. Mannerheimi lahendus ei olnud vastuolus Tšehhoslovakkia kogemusega, sest järeleandmised, mida ta toetas, ei oleks Soome kaitsevõimet oluliselt kahjustanud. Karjala kannasel oleks Stalini soovitud mahus piiri nihutamine tähendanud loobumist suurest osast piirikindlustustest ja seda Mannerheim ei toetanud. Ka kaitsetahe ei olnud Mannerheimile vähem tähtis kui Erkkole, kuid Mannerheimi arvates ei olnud pelgalt kaitsetahtega võimalik kompenseerida puudujääke kaitsekulutustes.¹¹⁰³

Erkkko lahendus ja Mannerheimi lahendus

Pole võimalik teada saada, kas Mannerheimi lahendus oleks andnud kokkuvõttes parema tulemuse kui Erkkko lahendus, kuid selle üle on võimalik arutleda. Parema tulemuse saavutamiseks oleksid pidanud mitmed eeldused täituma. Kõigepealt oleks Stalin pidanud Mannerheimi kompromissettepaneku vastu võtma. Tanner, kes osales koos Paasikiviga Moskva läbirääkimistel, avaldas vahetult pärast viimaseks jäänud läbirääkimistevooru arvamust, et Stalin oleks Hanko asemel leppinud ka Jussarö saarega.¹¹⁰⁴ Kuid pole kindel, kas ta oleks leppinud ka Karjala

¹¹⁰² Edwin Linkomies, *Vaikea aika: Suomen pääministerinä sotavuosina, 1943–44* (Helsinki: Otava, 1970), 50.

¹¹⁰³ Vt allmärkus 460.

¹¹⁰⁴ Paasikivi, „Talvisota“, 100.

kannasel piiri nihutamisega selliselt, et seda oleks saanud aktsepteerida ka Mannerheim. Stalini huvides oli nihutada piir piisavalt kaugele, et teha kasutuks Karjala kannase piirikindlustused ja muuta lihtsamaks oma kavatsuste realiseerimine kunagi hiljem. Mannerheimi huvid olid täpselt vastupidised, sest Soome seisukohalt polnud vahet, kas Stalini kavatsusteks oli eeldatava Saksamaa kallaletungi tõrjumine juba Soome territooriumil või impeeriumi taastamine. Eeldades, et kokkulepe oleks siiski saavutatud, oleks talvesõda sellisel kujul ära jäänud. Kuid sõda Soome ja Nõukogude Liidu vahel ei oleks sellepärast veel ära jäänud, vaid pigem edasi lükkunud. Kui nõustuda, et Soome ja Nõukogude Liidu vaheline piir ei olnud mitte lihtsalt piir, vaid piir kahe erineva julgeolekutsooni vahel, siis ei olnudki sellisel piiril võimalik püsivat rahu saavutada. Oli võimalik saavutada ainult vaerahu, kui selleks leidis piisavalt tasakaalustavat jõudu. Mannerheim sai sellest samamoodi aru ja sellepärast toetuski tema poliitika reaalsele jõule: piisavatele kaitsekulutustele ja sõjalisele liidule Rootsiga.

Järgmine oluline eeldus on see, et taktikaliste järeleandmistega võidetud aeg oleks pidanud olema Mannerheimi eesmärkide saavutamiseks piisav. Võib arvata, et Soome oleks võitnud aega vähemalt kuni augustini 1940. Tegelikud sündmused näitavad, et selle ajaga oli võimalik mõlemad eesmärgid täita. Suvel 1940 hindasid Soome sõjaväelased, et Soome suudab üksinda Nõukogude Liidu rünnakut tõrjuda 3–6 kuud ja kui Rootsist saadakse abiks 5 diviisi, siis on võimalik Nõukogude Liidu rünnak täielikult tõrjuda.¹¹⁰⁵ See hinnang kehtis Moskva rahu järgse piiri kohta. Karjala kannasel oleksid väljavaated olnud oluliselt paremad. Mis puutub sõjalisse liitu Rootsiga, siis kerkis liidu idee peaminister Hanssoni tasemel esimest korda üles veebruaris 1940 ja novembris 1940 oli olemas Rootsi valitsuse otsus läbirääkimiste alustamiseks. See teeb kokku 8 kuud. Kuid kui arvestada, et aprillist kuni septembrini liiduideega ei tegeldud, siis jõuti läbirääkimiste otsuseni 3–4 kuuga. Järelikult oleks olnud võimalik jõuda 6–8 kuuga ka liidulepingu sõlmimiseni.

Peamine küsimus on siiski see, miks oleks Soome demokraatlik valitsus nüüd pidanud toetama kaitsekulutuste suurendamist kui ta seda varem ei olnud teinud. Ja miks oleks Rootsi demokraatlik valitsus pidanud nüüd toetama sõjalise liidu ideed kui ta seda varem ei olnud teinud. Sündmused Balti riikides 1940. aasta suvel oleksid võinud anda vajaliku tõuke, kuid siis oleks olnud juba liiga hilja. Soome valitsuse käitumine 1939. aasta sügisel pärast Moskva läbirääkimiste katkemist viitab pigem sellele, et kohe kui väheneb ühiskonna poolt tajutud julgeolekuoht, väheneb ka ühiskonna motivatsioon kanda riigikaitsega seotud kulutusi. Juba nädal pärast Moskva läbirääkimiste katkemist pooldas enamik Soome valitsuse liikmeid kordusõppuste sildi all mobiliseeritute kojulaskmist, sest meeste püssi all hoidmine neelas raha. Kui valitsus olekski sellise otsuse teinud 10 päeva enne talvesõja puhkemist, oleks olnud tegemist väga tõsise vaelevarvestusega. Vaelevarvestus jäi sündimata, sest valitsuses vähemuse seisukohta esindav kaitse-

¹¹⁰⁵ Vt allmärkus 908.

minister Niukkanen ähvardas vastasel korral tagasi astuda.¹¹⁰⁶ Ühiskonna poolt tajutud julgeolekuoht ja vastavalt ka ühiskonna motivatsioon riigikaitseks raha eraldada ei oleks olnud suuremad kui Moskva läbirääkimised ei oleks mitte katkenud, vaid lõppenud kokkuleppega. Võib sügavalt kahelda selles, et ilma talvesõja kogemusest oleks Soome ühiskond nõustunud kaitsekulutusi mitmekordistama ja hoidma neid aastatel 1940–1944 mitte tasemel 3–4%, vaid 20–30% SKT-st, ning suurendama teenistusaega kaitseväes ühelt aastalt kahele.¹¹⁰⁷

Samuti võib kahelda selles, et ilma talvesõja kogemusest oleks Rootsi avalik arvamus piisavalt „küpsenud“, et hakata pooldama sõjalist liitu Soomega. Kuigi kokkulepe Moskva läbirääkimistel oleks vähendanud vahetut sõjariski ja järelikult ka riske, mis oleksid võinud Rootsile tuleneda kaitsepaktist Soomega, siis selline olukord ei oleks kestnud kuigi kaua. Kokkulepe Moskva läbirääkimistel ei oleks kaotanud põhjuseid, miks Soome ja Nõukogude Liidu vahel ei saanud olla usalduslikke suhteid – mistõttu ei saanud kaduda ka pinged, mis Soome ja Nõukogude Liidu vahel eksisteerisid. Rootsi ja Soome arusaamad oma huvidest oleksid jätkuvalt olnud erinevad ja ka nendevaheline vangide dilemma ei oleks iseenesest kuhugi kadunud. Ainult aeg ei oleks saanud Rootsi ühiskonna suhtumist muuta. Seda sai teha ainult Hobbesi konsensus: kas uue (ja suurema) ohu esilekerkimine või ajaloolisest kogemusest saadud uus teadmine. Sama võib öelda ka Soome ühiskonna suhtumise kohta kaitsekulutustesse. Järelikult ei saanud Mannerheimi plaan õnnestuda, kui eesmärgiks oli ainult aja võitmine. Kuid aja võitmine tähendab ka võimaluse andmist muutustele, mis võivad ühiskondi sundida oma suhtumist muutma. Sellisel juhul oli Mannerheimi plaani sisuks sõja edasilükkamine, lootuses, et vahepeal toimuvad sündmused, mis muudavad Rootsi ja Soome ühiskondade suhtumist – või kui seda ei juhtu, siis on olukord sõjapidamiseks ikkagi soodsam kui oli sügisel 1939.

Samas on võimalik väita täpselt vastupidist – nii nagu teeb seda Martti Turtola:

Kui sõda tuli pidada, siis tehti seda ajaliselt parimal hetkel.¹¹⁰⁸

Turtolaga on raske mitte nõustuda. Esiteks oli Soome kaitseväge talvesõja puhkedes oma kaitsevalmiduse tipus. Mobilisatsioon oli aegsasti läbi viidud, üksused olid saanud kordusõppuste käigus kokku harjutada ja reservväelased sõjaväeeluga harjuda. Samas ei olnud ooteaeg enne sõja puhkemist ka liiga pikk, mis oleks võinud tekitada tüdimust ja viia võitlusmoraali alla.¹¹⁰⁹ Teiseks toimus talvesõda ajal, kui Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa olid võimelised sõja käiku sekkuma, mis üldlevinud arvamuse kohaselt päästiski Soome hullemast ja sundis Stalinit

¹¹⁰⁶ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 324; Ahto, *Talvisodan henki*, 82; Juho Niukkanen, *Talvisodan puolustusministeri kertoo* (Porvoo, Helsinki: WSOY, 1961), 110–11.

¹¹⁰⁷ Nummela, *Inter arma silent revisores rationum*, 57; Eloranta, „Paljonko on paljon?“, 444; Jokipii, *Jatkosodan synty*, 69.

¹¹⁰⁸ Turtola, *Mannerheim*, 205.

¹¹⁰⁹ Ahto, *Talvisodan henki*, 45–46, 76, 83.

Moskva rahuga leppima.¹¹¹⁰ Kui võrrelda seda olukorraga, mis valitses suvel 1940, siis olid mõlemad argumendid kadunud. Kuigi Mannerheim tegi ka augustis 1940 ettepaneku mobilisatsiooniks, ei leidnud see valitsuses toetust.¹¹¹¹ Lääneriikide sekkumine ei saanud samuti kõne alla tulla ja mitte ainult sellepärast, et läbi Saksamaa poolt okupeeritud Norra poleks abiväed enam tulla saanud. Koos Prantsusmaa langemisega oli kadunud ka peamine sekkumise toetaja ja Ühendkuningriigil oli suvel 1940 iseendagagi piisavalt tegemist.

Kuid on olemas ka mõned argumendid, mis oleksid Soome positsiooni 1940. aasta suvel parandanud. Esiteks oleks Soome olnud paremini relvastatud isegi siis, kui kaitsekulutusi ei oleks Mannerheimi soovitud mahu suurendatud. Teiseks peeti Soome maastikust tulenevaid eeliseid kõige tõhusamaks nendel aastaaegadel, kui veekogud ei olnud jäätunud. Külma ja lumerohe 1940. aasta talv võis seda arvestust muuta – tekitades eriti põhjapoolsetes rindelõikudes Nõukogude Liidule teistsuguseid probleeme – kuid sellele vaatamata see seisukoht kehtis.¹¹¹² Kolmandaks suurendas asjaolu, et läänერიigid olid mängust väljas, paradoksaalsel kombel Rootsi sõjalise sekkumise tõenäosust. Veebruaris 1940 lõpetas kuninga avaldus vaidlused selle üle, kas Rootsi peaks Soomet sõjaliselt aitama või ei. Kuninga arvates ei saanud Rootsi seda teha, sest vastasel korral ähvardaks Rootsit oht „mitte ainult sattuda sõtta Venemaaga, vaid saada tõmmatud ka suurriikide vahelisse sõtta“.¹¹¹³ Juulis 1940 oli kuninga positsioon 180 kraadi muutunud. Nüüd ütles kuningas valitsuse istungil, et Rootsi ei saaks ükskõikselt pealt vaadata kui Soomet üritatakse Eesti kombel Nõukogude Liiduga liita.¹¹¹⁴

Neljandaks muutus samal ajal 180 kraadi ka Hitleri positsioon. Juuli viimasel päeval tegi Hitler otsuse, et Ühendkuningriigi vastupanu murdmiseks on vaja esmalt alistada Nõukogude Liit.¹¹¹⁵ Kuigi otsust varjati hoolikalt kuni juunini 1941, oli selle mõju Soomes tunda juba mõne nädala pärast. Soome saabus Göringi erisaadik sõnumiga, et Saksamaa on jälle nõus müüma Soomele relvi ja soovib läbi Soome korraldada oma sõdurite transiiti. Septembris 1940 liikusid Põhja-Soome teedel juba kolonnid Saksa sõduritega ja võimalus, et Nõukogude Liit oleks sellises olukorras Soomele kallale tunginud, on äärmiselt ebatõenäoline. Järelikult oli Mannerheimi panus aja võitmisele õigustatud. Kuigi aeg iseenesest ei muutnud Rootsi ja Soome ühiskondade suhtumist, andis aeg võimaluse sündmuste toimumiseks, mis oleksid sundinud ühiskondi oma suhtumist muutma, või mis oleksid muutnud strateegilist olukorda Soomele soodsamaks. Novembris

¹¹¹⁰ Vt nt Häikiö, „Yksin ja yhdessä“, 237–38.

¹¹¹¹ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 40; Jokipii, *Jatkosodan synty*, 113.

¹¹¹² Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 75, 168, 202; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 249.

¹¹¹³ Vt allmärkus 838.

¹¹¹⁴ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 34.

¹¹¹⁵ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 131.

1939 arvas Mannerheim, et Soomele on vaja veel ühte aastat.¹¹¹⁶ Tegelikud sündmused näitasid, et tal oli õigus.

Eraldi küsimus on see, kas aja võitmine sügisel 1939 oleks aidanud vältida sõda 1941. ja 1944. aasta suvel. Soome oleks ikka pidanud valima, kas erapooletus või koostöö Saksamaaga, sest Saksamaa vastuseis ei oleks lasknud moodustada liitu Rootsiga. Kuid ainult erapooletus ei oleks võimaldanud täita Mannerheimi eesmärki. Isegi kui eeldada, et Soome ühiskond oleks ilma talvesõja kogemusest nõustunud investeerima riigikaitseks Mannerheimi poolt soovitud mahus, siis oleks teine Mannerheimi poliitika tugisammas – sõjaline liit Rootsiga – jäänud ikkagi saavutamata. Koostöö Saksamaaga oleks jälle tähendanud kogu senise poliitika ja selle peamise eesmärgi hülgamist. See oleks tähendanud ühes või teises vormis sõjas osalemist – erinevalt liidust Rootsiga, mille eesmärgiks oli sõjast eemale hoida. Kuid kui sõda ei ole võimalik vältida, siis on mõistlik vähemalt vältida olukorda, kus sõdida tuleb üksinda. On raske näha, kuidas oleks Soome saanud vältida koostööd Saksamaaga.

Siit tuleneb, et aja võitmine võis aidata ära hoida talvesõda, kuid mitte jätkusõda. Võib vastu vaielda, et ilma talvesõjata ei oleks Soome ühiskonnal olnud motivatsiooni jätkusõjas sõdida ja jätkusõda ei oleks saanud sellisel kujul olla. See vastab tõele, kuid Saksa väed oleksid tulnud igal juhul Petsamosse – sest vastasel korral oleksid sinna tulnud Nõukogude väed – ja kui Saksa väed oleksid tulnud Soome, siis oleks Nõukogude Liit igal juhul Soomet 1941. aasta juunis pommitanud. Samuti oleks Soome igal juhul soovinud lahti saada Nõukogude Liidu sõjaväebaasist, ükskõik, kas Jussarö saarel või Hankos. Jätkusõda oleks võinud kujuneda tunduvalt passiivsemaks, kuid sellest oleks piisanud, et anda Nõukogude Liidule ettekääne 1944. aasta suve suurpealetungiks. Ja isegi kui Soome ja Nõukogude Liidu vahel ei oleks olnud üldse mingisugust sõjategevust, võib Bulgaaria näitel väita, et 1944. aasta suurpealetung ei oleks ikka ära jäänud. Kuid võib arvata, et ilma talvesõja kogemusest ja ilma sellest tingitud erakordse panustamisest riigikaitseks ei oleks Soome suutnud sama edukalt Nõukogude Liidu rünnakut tõrjuda. Nõukogude armee oli 1944. aasta suvel midagi muud kui ta oli 1940. aasta talvel, sest Viiburini jõuti mitte 100, vaid 10 päevaga. Järelikult poleks Mannerheimi lahendus pruukinud anda lõppkokkuvõttes paremat tulemust kui Erkkö lahendus.

Rahvas ees, valitsus järel või valitsus ees, rahvas järel

Paasikivi arvates oleks talvesõja saanud ära hoida ainult see, kui 1937. aastal oleks presidendiks valitud Mannerheim.¹¹¹⁷ Avalik arvamus, nii üksmeelne kui ta ka ei olnud ja nii väga kui ta ka „mitte tolligi“ liini ei toetanud, ei oleks olnud Mannerheimile takistuseks. Demokraatlik ühiskond on autoriteetsete isikute poolt mõjutatav, nagu näitas Rootsi kuninga sekkumine veebruaris 1940.

¹¹¹⁶ Ahto, *Talvisodan henki*, 68.

¹¹¹⁷ Blomstedt, K. J. *Ståhlberg*, 493.

Mannerheimi avaldustel ei oleks olnud Soome avalikule arvamusele väiksem mõju. Tunduvalt olulisem oli siiski võime mõjutada valitsuse seisukohti, sest ka Rootsi kuningas ei tegutsenud valitsusega kooskõlastamata. Kuigi Mannerheimi arvamusel oleks olnud kaalu ka ilma presidendiametita, ei pidanud ta võimalikuks avalikult valitsusele vastanduda. Eriti sellises olukorras nagu oli Soome 1939. aastal, ei soovinud ta riskida ühiskonna lõhestamisega. Kui info Mannerheimi lahkumisavaldusest juunis 1939 välja lekkis, siis aitas ta valitsusel tõde varjata ja kinnitas ajakirjandusele, et info ei vasta tõele.¹¹¹⁸

Ilma reaalse võimuta kaitsenõukogu esimehena oligi Mannerheimil võimalik valitsuse poliitikat mõjutada ainult veenmise ja lahkumisavalduste esitamisega. Seevastu presidendiamet oleks andnud Mannerheimile piisavalt reaalset võimu, et saavutada kõigepealt valitsuses toetus oma poliitikale – kasvõi kujundades selleks sobiva koosseisuga valitsuse – ja siis veenda ka avalikkust oma poliitika õigsuses. Mannerheim ei oleks läinud avalikult valitsuse vastu, aga kui valitsus oleks toetanud Mannerheimi poliitikat, siis ei oleks avalik arvamus olnud takistuseks, ükskõik, kas presidendiks oleks olnud Mannerheim või keegi teine. Nii oli see Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamise ajal sügisel 1935 ja nii oleks see olnud ka sügisel 1939.

Ka sündmustes vahetult osalejad on hiljem tunnistanud, et teistsugune poliitika oleks olnud võimalik, kui valitsus oleks olnud üksmeelne.¹¹¹⁹ Isegi need, kes on väitnud vastupidist, on öelnud, et see kehtis ainult kuni hetkeni, kui puhkes talvesõda.¹¹²⁰ Teiste sõnadega: informeeritud otsustajad toetasid Erkko poliitikat ainult senikaua, kui nad uskusid, et see on riigi julgeoleku seisukohalt parim poliitika.¹¹²¹ Talvesõja puhkemine andis neile uue ajaloolise kogemuse ja tulemuseks oli see, et koos Erkkoga eemaldati valitsusest ka tema poliitika. Informeeritud otsustajate ümberveenmine enne talvesõda oleks siiski olnud märksa raskem kui Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamise ajal. Mannerheimi ratsionaalsetel argumentidel olid vastas ümberlukkamatud ajaloolised kogemused – sündmused Tšehhoslovakkias ja Baltimaades – mis hoiatasid järeleandmiste eest. Lisaks oli mõnede otsustajate silmis Mannerheimi usaldusväärsus küsitav – teda peeti juba liiga vanaks, kergesti erutuvaks ja kartlikuks.¹¹²² Kuid teisalt ei saa unustada, et Põhjamaade orientatsioonile eelnes põhjalik suhtekorralduskampaania ja samasugust kampaaniat tegi oma poliitikale ka Erkko.¹¹²³ Leheomanikuna ja endise ajakirjanikuna olid Erkkol selleks väga head võimalused, pealegi ei olnudki vaja avalikku arvamust eriti mõjutada. Ohto Manninen on selle kohta öelnud:

¹¹¹⁸ *Helsingin Sanomat* 20.6.1939, 5, 21.6.1939, 5.

¹¹¹⁹ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 280–81, 684; Linkomies, *Vaikea aika*, 45.

¹¹²⁰ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 153.

¹¹²¹ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 341.

¹¹²² Paasikivi, „Talvisota“, 75; Tanner, *Kahden maailmansodan välissä*, 228; Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 184.

¹¹²³ Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen*, 343–45.

Rahva tahe tundus niikuinii olevat täpselt selline nagu valitsusringkondades arvati.¹¹²⁴

Kuid kui ajakirjanikud kuulasid Erkko juhtnööre, siis miks nad ei oleks pidanud kuulama Mannerheimi juhtnööre. Eriti kui Mannerheim oleks jaganud nendega konfidentsiaalset informatsiooni nagu ta tegi 1935. aastal ja rääkinud neile asjadest, millest Erkko vaikis.¹¹²⁵ Erkko lahendus ei olnud avaliku arvamuse poolt ette kirjutatud ja valitsusel oli olemas valikuvõimalus.

Oli võimalus minna mööda seda teed, mida soovitas ajalooline kogemus ja mida toetas ühiskonna enamus, kuid oli võimalik minna ka mööda teist teed, mida soovitas ratsionaalne analüüs ja teadmine, mida ühiskonnal ei olnud. Samamoodi oli 1935. aastal võimalus jätkata mööda seda teed, mis oli aastatega välja kujunenud – osalt ajaloolise kogemuse, osalt ideede turul toimuva võistluse tulemusena – ja millega ühiskonna enamus oli leppinud, või minna mööda uut teed. Mõlemal juhul ei teinud valikut mitte avalik arvamus, vaid väikesearvuline rühm inimesi: 1935. aastal oli selleks „konservatiivne juhtrühm“, 1939. aastal „sõjakabinet“. Rootsi demokraatia ei toiminud teistmoodi. Ka Rootsi läks talvesõja ajal mööda seda teed, mida soovitas ajalooline kogemus ja mida toetas ühiskonna enamus.¹¹²⁶ Kuid see ei olnud ainuvõimalik tee. Krister Wahlbäck kirjutab, et

tegelikkuses ei oleks peetud ületamatuks takistuseks seda, et rahvast ei oleks suudetud saada sõjalist sekkumist toetama. Avalik arvamus oleks vabalt võinud olukorraga leppida, kui juhtivad ringkonnad oleksid sõjalist sekkumist soovitanud [...]¹¹²⁷

Teiste sõnadega: kui kuningas oleks veebruaris 1940 teatanud, et Rootsi kavatseb talvesõtta sekkuda, siis oleks avalik arvamus selle suure tõenäosusega sama üksmeelselt heaks kiitnud kui ta kiitis heaks kuninga tegeliku, täpselt vastupidise sisuga avalduse. Kuid see oleks eeldanud, et valitsus on üksmeelne ja valmis võtma initsiatiivi. Hanssoni valitsus ei olnud, nagu ka Cajanderi valitsus. Hansson põhjendas oma passiivset poliitikat sellega, et teistsugusele poliitikale puudus rahva toetus.¹¹²⁸ Tema oponent Bagge vaidles sellele vastu ja väitis, et kui valitsus läheks ees, siis tuleks rahvas järele.¹¹²⁹

Küsimus, kas demokraatlik valitsus peab minema rahva järel või rahva ees, on suuresti muna või kana küsimus, sest mõlemad lähenemised on võimalikud. Iga valitsuse jaoks on siiski turvalisem minna mööda vana ja järeleproovitud teed, eriti kui seda soovitab ajalooline kogemus ja toetab ühiskonna enamus. Ka ühiskonna jaoks on selline tee turvalisem, mistõttu võtab avalik arvamus ise harva initsiatiivi, et sundida valitsust vana ja järeleproovitud poliitikat uue ja

¹¹²⁴ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 280–81.

¹¹²⁵ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 143.

¹¹²⁶ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 465–66.

¹¹²⁷ Wahlbäck, 400.

¹¹²⁸ Wahlbäck, 392–93.

¹¹²⁹ Vt allmärkus 961.

riskantsema vastu vahetama.¹¹³⁰ Nii juhtus Rootsis pärast talvesõja lõppu. Pigem sekkub avalik arvamus vastupidisel juhul ja sunnib valitsust turvaliseks peetud poliitika juurde tagasi pöörduma. Nii juhtus Soomes 1922. aastal ja Rootsis 1923. aastal.

Avalikkusel ei olegi lihtne julgeolekupoliitikasse sekkuda ja eriti on see nii kriiside ajal, sest inimeste ring, kellel on olemas juurdepääs tundlikule teabele, on ka demokraatlikes riikides väga piiratud. Nii oli see Soomes ja nii oli see ka Rootsis. Talvesõja ajal kirjutas Rootsi parlamendi liige oma päevikusse:

Siin me kõnnime vastutava isiku kilpi kandes – ja seda kilpi me kanname eelkõige rahva ees – kuid oma südames teame me väga hästi, et me mitte midagi ei tea ega saa ka midagi kritiseerida.¹¹³¹

Pisut rohkem kui aasta enne Põhjamaade orientatsiooni väljakuulutamist kirjutas Paasikivi oma päevikusse:

Üldistel valimistel valitud Eduskund võib anda teavet üldiste soovide kohta, mida riigis ja rahva erinevates kihtides liigub. Mitte mõelda välja, kuidas neid täita.¹¹³²

Demokraatia loomupärased omadused: avatud ühiskond ja avalikkuse kontroll, ei saa tõepoolest välja pakkuda konkreetseid lahendusi konkreetsetele julgeolekuprobleemidele – sest selleks ei ole ühiskonnal piisavalt teavet. Mida nad saavad teha, on võimaldada ühiskonnal valida ennast esindama sobivad inimesed, kellel on olemas vajalik teave ja kes saavad lahendusi välja pakkuda. Samuti saavad nad sundida esindajaid välja pakkuma uusi lahendusi või valida ühiskonda esindama uued inimesed, kui pakutud lahendused ühiskonnale ei sobi.

Demokraatial oli sündmuste arengule Soomes täpselt selline mõju nagu see skeem eeldab. Kuid see mõju oli kohati väga piiratud. Mõned valimised ja parlamendihääletused olid nii tasavägised, et tulemust võib pidada pigem juhuslikuks kui ühiskonna teadlikuks valikuks. Demokraatial ei saanud olla kuigi suurt mõju sellele, et just sellised isikud said just selliseid lahendusi välja pakkuda. Mitte vähem vastuoluline ei olnud demokraatia mõju sellele, missuguseid lahendusi ühiskond aktsepteeris ja missuguseid mitte. Väga selgelt välistati 1920-ndatel Soome ja Rootsi ühiskondade poolt mõlemad lahendused, mis oleksid võimaldanud Soomel liituda kas Eesti või Rootsiga. Veelgi selgemalt kiideti 1930-ndatel Soome ühiskonna poolt heaks Põhjamaade orientatsioon. Kuid mida enam julgeolekuolukord halvenes, seda vähem oli ühiskonnal võimalik julgeolekupoliitiliste valikute tegemisel kaasa rääkida. Selles ei olnud midagi Soomele eriomast, vaid nii käituvad kriiside ajal kõik demokraatiad. Põhjuseks on soov kaitsta tundlikku teavet ja vältida ühiskonda lõhestavaid vaidlusi. Rahvusliku ühtsuse valitsuste moodustamine aitab seda eesmärki saavutada – sest kui valitsuses on esindatud kõik suuremad erakonnad, siis saab vaidlusi pidada väikeses ringis ja avalikkuse eest varjatult. Soomes käitus Cajanderi valitsus

¹¹³⁰ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 466.

¹¹³¹ Wahlbäck, 405.

¹¹³² Paasikivi, „*Ei Pienillä ole mitään turvaa*“, 2.

sama põhimõtte kohaselt juba enne kui temast sai rahvusliku ühtsuse valitsus.¹¹³³ Põhjuseks, miks Soome ühiskond ei saanud 1939. aastal teada, et lisaks Erkko lahendusele oli olemas ka Mannerheimi lahendus, oli samuti soov kaitsta tundlikku teavet¹¹³⁴ ja vältida ühiskonda lõhestavaid vaidlusi.

Pärast talvesõja puhkemist vähenesid nii Soome kui ka Rootsi ühiskondade võimalused oma valitsuste julgeolekupoliitilisi valikuid mõjutada veelgi, sest mõlemas riigis moodustati kriisi ajale tüüpilised rahvusliku ühtsuse valitsused. Viimane kord kui Rootsi ühiskonnal oli võimalik Soome saatust mõjutada, oli pärast talvesõja lõppu, kui Rootsi avalik arvamus hakkas toetama liitu Soomega. Kuid Saksamaa kallaletung Taanile ja Norrale lükkas liiduküsimuse tagaplaanile ja kui see uuesti 1940. aasta sügisel päevakorda kerkis, oli juba liiga hilja. Siis ei teavitatud enam kummagi riigi avalikkust, kuid see ei oleks ka midagi muutnud. Viimase antud uurimuse seisukohalt olulise julgeolekupoliitilise valiku – milleks oli koostöö Saksamaaga – tegi president Ryti aegne „sisering“¹¹³⁵ ja parlamendi liikmeid informeeriti alles siis, kui oli juba peaaegu võimatu midagi muuta.¹¹³⁶

Kuid kõigele vaatamata olid demokraatia loomupärased omadused ka kõige sügavama kriisi ajal Soomes olemas. Kuigi nii riigipoolne tsensuur kui ka enesetsensuur piirasid avatud ühiskonna toimimist ja avalikkuse kontroll oli kriisiaegse valitsemise tõttu pärsitud, ei olnud olemas ühtegi põhimõttelist takistust, miks ühiskond ei oleks saanud „sõjakabineti“ või „siseringi“ pakutud lahendusi tagasi lükata¹¹³⁷ – samamoodi nagu ta lükkas 1922. aastal tagasi välisminister Holsti lahenduse. Samas pole kahtlust selles, et kriisi ajal on ühiskonnal tunduvalt raskem sama jõuliselt sekkuda kui seda tegi Soome ühiskond 1922. aastal või Rootsi ühiskond 1923. aastal. Lisaks tsensuurile ja kriisiaegsele valitsemisele takistab seda ka inimeste loomulik tung säilitada ohu korral üksmeel, milleks neid sunnib Hobbese konsensus ja sellega kaasnev lipu ümber koondumise efekt.¹¹³⁸

Rootsi ühiskonna valikud ja Soome ühiskonna valikud

Sügisel 1939 ei olnud samuti ühtegi põhimõttelist takistust, miks Soome ühiskond ei oleks saanud soovi korral Erkko lahendust tagasi lükata. Kui Soome avalikkus Nõukogude Liidu nõudmistest teada sai, siis olid Paasikivi ja Tanner juba kolmandat ja viimast korda teel Moskvasse, kaasas valitsuse juhtnöörid. Avaliku arvamuse suhtumine sellest ei muutunud ja endiselt toetati „mitte tolligi“ liini. Valdav enamus parlamendi liikmetest, kellega valitsus enne Paasikivi viimast Moskva reisi konsulteeris, toetasid samuti Erkko lahendust. Seega pole kahtlust

¹¹³³ Vt allmärkus 751.

¹¹³⁴ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 29.

¹¹³⁵ „Siseringi“ kuulusid president Ryti, peaminister Rangell, välisminister Witting, kaitseminister Walden ja Mannerheim – vt Jokipii, *Jatkosodan synty*, 28.

¹¹³⁶ Jokipii, 28–33, 331–343.

¹¹³⁷ Jokipii, 341.

¹¹³⁸ Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 104.

selles, et mõlemad demokraatia loomupärased omadused: avatud ühiskond ja avalikkuse kontroll, võimaldasid ühiskonnal väljendada Erkko lahendusele toetust. Kuid toetuse väljendamine ja mõjutamine on kaks ise asja.

Erkko lahendus ja ühiskonna suhtumine kujunesid mõlemad välja 1939. aasta kevadel ja suvel vastusena Tšehhoslovakkia sündmustele. See, mis toimus Baltimaades 1939. aasta sügisel, andis täiendava kinnituse, et „mitte tolligi“ liin on ainuõige. Võimatu on hinnata, kumb mõju oli suurem: kas avaliku arvamuse mõju Erkko poliitikale või Erkko poliitika mõju avalikule arvamusele. Milles ei ole kahtlust on see, et nad kattusid. Erkko lahenduse tugevuseks oli see, et ta oli sirgjooneline ja sellisena avalikkusele kergesti mõistetav. Mannerheimi lahendus seda kindlasti ei olnud. Mannerheimi lahenduse sisuks oli võita taktikaliste järeleandmistega aega, et kõrvaldada Soome nõrkused. Seda ei oleks saanud avalikkusele selgitada ilma paljastamata, mis need nõrkused olid: puudulikult relvastatud kaitsevägi ja liitlaste puudumine. Erkko lahendus sai avalikult rõhuda Soome tugevustele, milleks olid kuulumine Põhjamaade sekka ja maailma avaliku arvamuse toetus, mis omakorda aitasid tugevdada rahva kaitsetahet. Seevastu Mannerheimi lahenduse avalikustamine oleks tähendanud rõhumist Soome nõrkustele, mis oleksid kaitsetahet nõrgestanud.

Kuna Mannerheimi lahendus ei jõudnud kunagi kitsast ringist kaugemale ja sellele ei tehtud ka avalikkuse eest varjatud kampaaniat nii nagu tehti Põhjamaade orientatsioonile – siis ei saa öelda, et Soome ühiskond oleks valinud Erkko lahenduse ja koos sellega ka talvesõja. Valida saab siis, kui on olemas vähemalt kaks valikuvõimalust. Selline oli olukord 1922. aastal, kui Soome ühiskond valis *status quo* ja lükkas tagasi Holsti lahenduse. Selline oli olukord ka 1923. aastal, kui Rootsi ühiskond valis *status quo* ja lükkas tagasi Hederstierna lahenduse. Ka 1935. aastal sai Soome ühiskond valida, kas kiita heaks Põhjamaade orientatsioon või jätkata *status quo* ehk „hiilgava eraldumisega“. Tunduvalt raskem oleks Soome ühiskonnal olnud 1939. aastal lükata tagasi Erkko lahendus, sest see oligi *status quo*. Pole võimalik eitada, et ühiskonnal oli ka sellises olukorras olemas valikuvõimalus. Ühiskond sai väljendada rahulolematust *status quo*ga ja teha oma esindajatele ülesandeks leida uus lahendus, mida veel olemas ei olnud. Saab väita, et kuna Soome ühiskond ei soovinud sellist võimalust kasutada ja kiitis *status quo* heaks, siis sellega ta tegigi oma valiku. Kuid raske on ka eitada, et *status quo* valimine olukorras, kus selge alternatiiv puudub, on erinevas kaalukategoorias otsus, kui *status quo* valimine olukorras, kus on olemas selgelt sõnastatud alternatiiv. Samamoodi on erinevates kaalukategooriates ühe kandidaadiga valimised ja kahe kandidaadiga valimised. Kui talvesõjani viinud poliitika oli Soome ühiskonna valik, siis see valik tehti ühe kandidaadiga valimistel.

Põhjamaade orientatsioon ja talvesõjani viinud poliitika olid mõlemad valikud, mille juures demokraatia roll ei olnud määrav. Esimesel juhul seisnes demokraatia roll selles, et Soome ühiskonda esindav parlament kiitis Põhjamaade orientatsiooni heaks – kuigi oleks võinud selle ka tagasi lükata. Teisel juhul seisnes roll selles, et Soome ühiskonda esindav avalik arvamus ja informeeritud parlamendi liikmed kiitsid heaks selle, kuidas valitsus Põhjamaade orientatsiooni tõlgendas – kuigi oleksid võinud seda ka mitte teha. Mõlemal juhul oli demo-

kraatia roll muutuste seisukohalt passiivne, mistõttu on seda raske pidada otsustavaks. Seevastu 1922. ja 1923. aasta valikute juures oli demokraatia roll aktiivne. Ühiskonna esindajad asusid välisministritega opositsiooni ja hoidsid ära nende poolt soovitatud muutuse, mistõttu seda saab pidada otsustavaks.

Kui võrrelda mitte ainult seda, kuidas valikud tehti, vaid ka seda, mis oli nende valikute sisu, siis muutub erinevus veelgi ilmsemaks. Valikud, mille tulemuseks oli Põhjamaade orientatsioon ja 1939. aasta poliitika, ei muutnud liidusuhete seisukohalt mitte midagi. Soome oli juba enne Põhjamaade orientatsiooni välja kuulutamist kaasatud Põhjamaade poliitilisse koostöösse ja pole põhjust arvata, et Soome oleks sellest kõrvale jäetud, kui Põhjamaade orientatsiooni poleks välja kuulutatud. Põhjamaade orientatsiooni eesmärgiks oli sõjaline liit Rootsi ja senikaua kui seda ei olnud õnnestunud saavutada, ei erinenud Põhjamaade orientatsioon oma sisu poolest „hiilgavast eraldumisest“. Mõlemal juhul oli Soome ilma liitlasteta. Erinevus Põhjamaade orientatsiooni ja „hiilgava eraldumise“ vahel oli väline, mitte sisuline. Samasugune oli olukord 1939. aastal. Soome ühiskonna võimuses ei olnud teha otsust, mis oleks muutnud Põhjamaade orientatsiooni sisu ja millega Soomest ja Rootsist oleksid saanud liitlased. Oli võimalik teha Nõukogude Liidule taktikalisi järeleandmisi, et võita aega Rootsi ühiskonna „küpsmiseks“ ja muuta Rootsi ühiskonda liidu idee vastuvõtlikumaks, või siis seda mitte teha. Kummalgi juhul ei oleks *status quo* sellest muutunud.

Järelikult võib öelda nii, et valikute juures, millest Soome liidusuhted ka tegelikult olenesid, oli ka demokraatia roll otsustav, kuid valikute juures, mis said liidusuhteid mõjutada üksnes kaudselt, oli ka demokraatia roll minimaalne. Kui Soome ühiskond oleks 1922. aastal valinud liidu Eesti, Läti ja Poolaga, siis oleks see avanud ühed võimalused, kuid sulgenud teised. On vähe usutav, et Rootsi välisminister oleks 1934. aastal tõmmanud Poola ja Baltimaadega liidus oleva Soome kaasa Põhjamaade koostöösse. Ära oleksid jäänud Põhjamaade orientatsioon ja 1939. aasta poliitika oleks välja näinud teistsugune. Moskva läbirääkimiste ajal oktoobris 1939 ei oleks Põhjamaade kuningad Stockholmi kokku tulnud, et Soomele toetust avaldada – sest ka selleks läks vaja Sandleri algatust.¹¹³⁹ Samuti on võimalik, et kui Rootsi kroonprints ei oleks kirjutanud Rooseveltile, siis oleks ära jäänud USA sekkumine Soome toetuseks.¹¹⁴⁰ Isegi Soome osalemine Belgia kuninga korraldatud niinimetatud Oslo-maade konverentsil augustis 1939 oleks võinud ära jääda, sest ka sellele eelnes Sandleri-poolne surve.¹¹⁴¹ Ilma Rootsi toetuseta oleks ka maailma avaliku arvamuse toetus Soomele jäänud tunduvalt tagasihoidlikumaks.

Kuid kuigi see oleks võinud muuta Soome ühiskonna suhtumist, siis kindlasti mitte Nõukogude Liidu suhtumist. Nagu näitavad tegelikud sündmused, siis Nõukogude Liidu käitumine ei muutunud sellest, mida arvas maailma avalik arvamus. Nõukogude Liidu käitumist oleks saanud muuta ainult teadmine, et

¹¹³⁹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 225.

¹¹⁴⁰ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 241.

¹¹⁴¹ Carlgren, *Rootsi ja Baltikum*, 33.

kallaletung ei tasu ennast ära. Mannerheimi arvates ei oleks Nõukogude Liit tunginud kallale „sellisele Soomele, kellel on eeldusi pikaajaliseks vastupanuks“.¹¹⁴² Suvel 1935 tehtud analüüs näitas, et sellised eeldused on saavutatavad ainult liidus Rootsi.¹¹⁴³ Kui Mannerheimi analüüsiga nõustuda, siis ei oleks liit Poola ja Baltimaadega suutnud Nõukogude Liitu oluliselt rohkem heidutada kui „hiilgav eraldumine“ ja Erkki Põhjamaade orientatsioon.

Seega, veelgi olulisema mõjuga kui Soome ühiskonna 1922. aasta otsus välistada liit lõunapoolsete naabritega, oli Soome jaoks Rootsi ühiskonna 1923. aasta otsus välistada liit Soomega. Demokraatia toimis seejuures kõige ehedamal moel. Avatud ühiskond andis ühiskonnale võimaluse öelda välja oma seisukoht ja valitsus oli sunnitud sellega arvestama. Kuid tulemuseks oli otsus, mis kui uskuda Mannerheimi,¹¹⁴⁴ Hanssonit¹¹⁴⁵ ja Paasikivi,¹¹⁴⁶ määras ära Soome saatuse. Kui liit Rootsi oli see, mis oleks suutnud ära hoida talvesõja ja kõik ülejäänud sõjad Nõukogude Liiduga, siis oli demokraatia võimuses Soome päästa – kuid ta ei teinud seda.

Väide jääb kehtima ka siis, kui seada Mannerheimi, Hanssoni ja Paasikivi arvamus kahtluse alla. On võimalik väita, et Stalin suhtus Rootsisse kui imperialistlikku konkurenti. Lisaks pidi kiusatus kasutada Molotovi-Ribbentropi paktiga avanenud võimalust olema väga tugev, eriti kui arvestada Venemaa ajaloolist kogemust. Soov taastada Peeter Suure piir võis olla tugevam isegi heidutusest, mida oleks suutnud pakkuda Soome ja Rootsi sõjaline liit. Kuid ka sellisel juhul oleks tõenäosus – et talvesõda oleks lõppenud Soome jaoks parema tulemusega, nagu ka tõenäosus, et jätkusõda oleks suudetud vältida – olnud suurem kui olukorras, kus sõjaline liit Soome ja Rootsi vahel puudus. Isegi kui demokraatia võimuses ei olnud päästa Soomet kõikidest sõdadest, oli demokraatia võimuses päästa Soome mõnedest sõdadest ja päästa Viiburi. Demokraatia võimuses oli päästa Soome hullemast, kuid ta ei teinud seda.

2.5 Eesti valikud

Erinevalt Soomest ei olnud Eesti 1939. aasta sügisel enam demokraatlik. Kuid ka Eesti julgeolekuotsingud ei alanud mitte sügisel 1939, vaid tunduvalt varem. Nii nagu Soome, üritas ka Eesti oma julgeolekut suurendada liitumise ja koostöö kaudu. Selle alapeatüki eesmärgiks on uurida, missuguseid julgeolekut mõjutavaid valikuid tegi Eesti siis, kui ta oli veel demokraatlik ja kuidas muutusid Eesti valikud siis, kui ta enam demokraatlik ei olnud. Alapeatüki lõpus esitatakse

¹¹⁴² Vt allmärkus 905.

¹¹⁴³ Vt allmärkus 494.

¹¹⁴⁴ Vt allmärkus 905.

¹¹⁴⁵ Vt allmärkus 841.

¹¹⁴⁶ Paasikivi, „Talvisota“, 50.

kokkuvõtte tervele demokraatiale ja liitlasi puudutavale peatükile ja pakutakse välja teoreetiline selgitus demokraatia ja liitlaste vahelisele seosele.

Ilmar Tõnisson ja „püha egoism“

Soome parlament arutas 1922. aasta märtsis Varssavis sõlmitud Soome, Poola, Eesti ja Läti liidulepingut esimest korda 3. aprillil ja viimast korda 13. mail. Üle kuu aja kestnud arutelu lõppes sellega, et küsimus lepingu ratifitseerimisest hääletati 12. mail hääletage 119 poolt ja 54 vastu parlamendi tööplaanist välja. Et oma suhtumist veelgi selgemalt väljendada avaldas parlament 13. mail lepingu sõlminud välisminister Holstile hääletage 96 : 62 umbusaldust.¹¹⁴⁷ Eestis oli kõik läbi kahe päevaga: 6. aprillil oli lepingust esimest korda juttu ja samal päeval toimus ka lepingu ratifitseerimise seaduse esimene lugemine, 8. aprillil korraldati teine ja kolmas lugemine ja sellega oli leping ratifitseeritud.¹¹⁴⁸ Lepingu kiire menetlemine Eestis ei jäänud Soomes tähelepanuta. Parlamendiarutelu käigus rääkis mõjukas Soome sotsiaaldemokraat Väinö Voionmaa sellest, kuidas Lätis ja Eestis imestatakse, miks Soomes sellest lepingust nii suur number tehakse. Voionmaa arvates võis „kerglane suhtumine“ olla loomulik riikidele, kelle suhe Ida- ja Kesk-Euroopa „riikliku segadusega“ oli teistsugune, kuid „meie siin oleme harjunud teisiti“.¹¹⁴⁹

Soomes suhtuti tõepoolest Varssavi lepingu menetlemisse oluliselt teismoodi kui Eestis. Sellel teemal peetud vaidlustega on täidetud üle 80 lehekülje Eduskunna istungite protokollidest, seevastu Riigikogu istungite protokollides on Varssavi lepingule pühendatud umbes 12 lehekülge.¹¹⁵⁰ Eesti rahva esindajate tagasihoidlikku huvi võib selgitada sellega, et Eestil oli Varssavi lepingust ainult võita. Eesti oleks saanud endale liitlasteks Soome ja Poola, kes olid Eestist kordades suuremad riigid. Tunduvalt raskem on selgitada Riigikogu liikmete täielikku huvipuudust, et mitte öelda apaatiat, kui detsembris 1923 arutati Eesti-Läti liidulepingut. Lisaks lepingut esitlenud välisministrile ja lepingut menetlenud Riigikogu komisjoni esindajale võttis sõna ainult üks vasak-äärmusliku parlamendirühma esindaja. Esimesel lugemisel anti lepingu ratifitseerimise poolt 56 ja vastu 7 häält, teisel ja kolmandal lugemisel enam hääli kokku ei loetud. Kogu Eesti-Läti liidulepingu ratifitseerimisprotsess mahub umbes 6-le leheküljele.¹¹⁵¹

Riigikogu liikmete apaatiat Eesti-Läti liidulepingu ratifitseerimisel on karjuvas vastuolus selle energia, pühendumise ja kriitilisusega, mis vaatab vastu Ilmar

¹¹⁴⁷ Valtioapäivät 1921. Pöytäkirjat III, 2916; *Helsingin Sanomat* 12.5.1922, 2, 3.

¹¹⁴⁸ Valtioapäivät 1921. Pöytäkirjat III, 2409, 2916; I Riigikogu. V istungjärk. Protokollid Nr. 91–116, sisukord.

¹¹⁴⁹ Valtioapäivät 1921. Pöytäkirjat III, 2774.

¹¹⁵⁰ Samas, 2765–2805, 2872–2916; I Riigikogu. V istungjärk. Protokoll nr 113, 115, 116.

¹¹⁵¹ II Riigikogu. II istungjärk. Protokoll nr 51, 59, 60.

Tõnissoni poolt 14 aastat hiljem samal teemal kirjutatud artiklitest.¹¹⁵² Kui ei teaks, siis võiks arvata, et 1923. aastal oli Eestis diktatuur ja Riigikogu oli valitsuse kummitempel ja 1937. aastal oli Eestis demokraatia ja aktiivne kodanikuühiskond. Ilmar Tõnissoni vaade Eesti-Läti liidule on väga sarnane sellele, kuidas sõdadevahelise aja demokraatiates suhtuti liitumisse ebasoodsamas julgeolekulukorras olevate riikidega. Ilmar Tõnissoni arvates oleks ka Eesti pidanud tegema sedasama ja näitama üles

seda „püha egoismi“, mida igal rahvusel teataval määral peab olema.¹¹⁵³

Sidudes ennast Lätiga 1923. aastal ja lisaks veel ka Leeduga 1934. aastal, käitus Eesti Ilmar Tõnissoni arvates nagu majaperemees, kes ehitab oma maja seina kokku „tuleohus oleva ehitisega“.

Mõistliku majaperemehena peaksime meie pigemini ehitama tulemüüri oma lõunapiirile.¹¹⁵⁴

Ilmar Tõnissoni meelest ei olnud ka 1937. aastal veel liiga hilja, et viga parandada, sest Eestil oleks ka üksinda turvalisem kui liidus oma lõunapoolsete naabritega.

Sellepärast avaks Eesti neutraliseerumispoliitika meile ukse Põhjariikide koostöörühma, ilma et meie ise pruugiksime kuskil ukse avamist „palumas käia“, milline toiming meie uhketele inimestele on õigusega vastuvõtmatu [...] kui meie kaasa ei too mingit „pagasit“ liitlaste kujul ega ka omaenda hädaohustatusega ei koorma Põhja koostöörühma – siis ei ole vähematki põhjust meie eemalhoidmiseks.¹¹⁵⁵

Ilmar Tõnissoni argumentid on täielikult kooskõlas sellega, kuidas sõdadevahelisel ajal demokraatlikes riikides liitudes suhtuti, ja mitte ainult Soomes ja Rootsis, vaid ka kaugemal.¹¹⁵⁶ Demokraatlik Eesti käitus 1923. aastal teistmoodi. Kuigi enamik Ilmar Tõnissoni poolt nimetatud argumentidest kehtisid ka 1923. aastal, ei pidanud Riigikogu liikmed vajalikuks neid esitada. Kuigi ka Eestil oleks olnud võimalik valida „hiilgav eraldumine“ või vähemalt lihtsalt eraldumine ja oodata Soome ühiskonna „küpsemist“, ei arutatud sellist võimalust Riigikogus, sest seal ei arutatud üldse midagi.

Võimalus, et Soome ühiskond oleks piisavalt „küpsenud“, et Eesti ja Soome vahel oleks saanud tekkida midagi liidusarnast – juhul kui Eesti ei oleks sidunud ennast Läti ja Leeduga – on siiski kaduvväike. Rootsi välispoliitika läbivaks jooneks sõdadevahelisel ajal oli hoolitsemine selle eest, et Soome ei seoks ennast lõunapoolsete naabritega¹¹⁵⁷ ja nagu kirjutab Wilhelm Carlgren, „tervitati

¹¹⁵² Ilmar Tõnisson, „Eesti välispoliitika I“, *Akadeemia*, nr 3 (1937); Ilmar Tõnisson, „Eesti välispoliitika II“, *Akadeemia*, nr 6 (1937).

¹¹⁵³ Tõnisson, „Eesti välispoliitika I“, 177.

¹¹⁵⁴ Tõnisson, 177.

¹¹⁵⁵ Tõnisson, „Eesti välispoliitika II“, 394–95.

¹¹⁵⁶ Vt allmärkus 430.

¹¹⁵⁷ Carlgren, *Rootsi ja Baltikum*, 16, 18–19.

Stockholmis rõõmuga“ uudist Varssavi lepingu läbikukkumisest.¹¹⁵⁸ Veelgi ebatõenäolisem on võimalus, et Rootsi ühiskond oleks piisavalt „küpsenud“, et kaasata Eesti Põhjamaade koostöösse – juhul kui Eesti ei oleks sidunud ennast Läti ja Leeduga. Rootsi poliitikute suhtumine Eesti või ka Läti võimalikku Põhjamaade orientatsiooni oli 1920-ndatel üheselt mõistetav. See ei kujutanud endast „mingisugust poliitilist reaalsust“.¹¹⁵⁹

Kuigi pole kahtlust selles, et demokraatiast loobumine vähendas seda niigi olematut „poliitilist reaalsust“ veelgi, ei saa ka väita, et 1934. aasta riigipööre sulges Eesti võimalused. Eesti tegi juba 1923. aastal teistsuguse valiku kui Soome ja vähendas sellega ükskõik kui väikest tõenäosust, et Eesti positsioon 1939. aasta sügisel oleks võinud natukenegi sarnaneda Soomele. Demokraatial oli seejuures tunduvalt tagasihoidlikum roll kui Soome 1922. aasta otsuse juures, kuid pole võimalik kahelda selles, et otsus vastas Eesti ühiskonna tahtele. Kuigi Soome ja Eesti olid otsuse tegemise ajal võrdselt demokraatlikud, erinesid nii otsustamise viis kui ka otsus ise üksteisest nagu öö ja päev.

Jaan Tõnisson ja „Inglise-Skandinaavia orientatsioon“

Martti Turtola kirjutab, et ka Jaan Tõnisson pooldas Eesti lähenemist Põhjamaadele ja eemaldumist Lätist ja Leedust, sest

nägi väga õigesti Skandinaavia-orientatsiooni seotust Inglise orientatsiooniga. Ametlikus välispoliitikas jäi see kaart kasutamata, ehkki rootslased olid Eestis populaarsed.¹¹⁶⁰

Turtola arvates oli põhjuseks see, et Eesti juhtkond eesotsas president Pätsi ja ülemjuhataja Laidoneriga rajas oma välispoliitika Saksamaa ja Nõukogude Liidu vastasseisule – „toetudes sealjuures esimesele“ – ja opositsiooni nõudmised kõlasid „kurtidele kõrvadele“.¹¹⁶¹ Jaan Tõnisson esindas opositsiooni ja opositsioon peabki valitsust kritiseerima. Suvel 1921 oli Tõnisson väga kriitiline Pätsi valitsuse ja välisminister Ants Piibu kava suhtes moodustada Lätiga sõjaline liit. Tõnissoni arvates tegi Piip „andestamata rumalusi“, sest Eesti asend Venemaa suhtes oli soodsam kui Lätil ja Eesti oli ka sõjaliselt tugevam – mistõttu Eesti ei peaks astuma liitu „nõrgema üleaadsega“.¹¹⁶² Sügisel 1923, kui sõlmiti Eesti-Läti liiduleping, oli Tõnissoni Rahvaerakond koos Pätsi Põllumeestekogudega koalitsioonis¹¹⁶³ ja hääletas koos teiste valitsuserakondadega lepingu ratifitseerimise poolt. Talvel 1933, kui Tõnissoni erakond oli jälle Pätsi erakonnaga koalitsioonis,

¹¹⁵⁸ Carlgren, 14.

¹¹⁵⁹ Carlgren, 30.

¹¹⁶⁰ Turtola, *President Konstantin Päts*, 178.

¹¹⁶¹ Turtola, 178–79.

¹¹⁶² Heino Arumäe, „Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest Teise maailmasõja eel“, *Tuna*, nr 3 (2003): 38–39.

¹¹⁶³ Ruusmann, *Eesti Vabariik 1920–1940*, 50–51, 148.

kirjutas Postimees, et ajalugu ja geograafia „kirjutavad käskivalt ette“ koostöö Balti riikide vahel.

Seni kui kõikides Balti riikides asjaajamise asemele ei astu riigimehelikkus, kõhklemise asemele julgus läbi murda erihuvide vastupanekust, jääb Balti riikide liit loomata [...] Kas tahetakse tõesti jääda ootama kuni Hannibal on jõudnud värava ette?¹¹⁶⁴

Kui koalitsioon 1933. aasta kevadel lagunes ja Pätsi asemel sai riigivanemaks Tõnisson, siis võttis ta oma valitsuse välisministriks tuntud Balti riikide koostöö pooldaja Piibu, kes oli välisministriks ka Varssavi lepingu sõlmimise ajal.¹¹⁶⁵

Sügisel 1934, kui sõlmiti niinimetatud „Balti Antanti“ leping ja Eesti-Läti poliitilisse koostöösse kaasati ka Leedu, ei olnud Eesti enam demokraatlik riik ja lepingut ei esitatud Riigikogule kinnitamiseks. Kuid ei enne ega ka pärast riigipööret ajakirjanduses ilmunud artiklid ei anna põhjust arvata nagu ei oleks sõlmitud leping vastanud Eesti ühiskonna enamuse tahte.¹¹⁶⁶ Pealegi oli Eesti demokraatlik veel veebruaris 1934, kui pikendati Eesti-Läti sõjalist liidulepingut ja lisati sellele punkt, mis võimaldas lepinguga liituda ka kolmandatel riikidel. Juba siis said kõik aru, et silmas peeti Leedu.¹¹⁶⁷ Pätsi-Laidoneri riigipööre ei muutnud Eesti välispoliitilist orientatsiooni. Autoritaarne valitsus jätkas sedasama suunda, mille olid 1923. aastal Riigikogus heaks kiitnud Eesti ühiskonna enamuse tahet esindavad demokraatlikult valitud rahvaesindajad, sealhulgas ka Jaan Tõnisson.

Mis puutub Turtola väitesse, et Skandinaavia orientatsioon oli seotud Briti orientatsiooniga, siis ei saa ka sellega nõustuda. Turtola kirjutab:

Skandinaavia taga seisid siiski maailmariik Suurbritannia ja kogu võimas Rahvasteliit. Soome Skandinaavia-orientatsioon tugines lõppkokkuvõttes sellele jõule ja sellel orientatsioonil oli [...] Tema Majesteedi valitsuse välisministri Anthony Edeni õnnistus [...]

Nagu juba öeldud, tähendas orientatsioon Põhjamaadele ennekõike käe ulatamist Suurbritannia suunas [...]

Nagu eespool öeldud, seisid Skandinaavia taga Suurbritannia ja Prantsusmaa, kaks Euroopa suurriiki.¹¹⁶⁸

Sellisenägi nagu Põhjamaade orientatsiooni idee 1935. aastal sündis, ei olnud see kindlasti mõeldud „käe ulatamisena Suurbritannia suunas“, pigem vastupidi. Kui Mannerheim 1935. aasta aprillis oma ideed kitsale ringile esitles, siis rõhutas ta,

¹¹⁶⁴ Postimees 22.2.1933, 2.

¹¹⁶⁵ Ruusmann, *Eesti Vabariik 1920–1940*, 150; Eero Medijainen, *Eesti välispoliitika Balti suund 1926–1934* (Tartu: Tartu Ülikool, 1991), 39.

¹¹⁶⁶ Medijainen, *Eesti välispoliitika Balti suund*, 8.

¹¹⁶⁷ Pajur, *Konstantin Päts*, 481.

¹¹⁶⁸ Turtola, *President Konstantin Päts*, 165, 177, 179; vt ka Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 158.

et „koostöö Rootsiga vabastaks Soome suurriikide sõltuvusest“.¹¹⁶⁹ Mõned nädalad hiljem saadeti Tanner Stockholmi, et Mannerheimi ideed Rootsi valitsuse liikmetele tutvustada ja tema peamiseks sõnumiks neile oli, et Soome jaoks oli ainuvõimalik tee „täielik erapooletus“.¹¹⁷⁰ Juunis 1935, kui käivitus varjatud suhtekorralduskampaania Põhjamaade orientatsiooni toetuseks, ütles Mannerheim ajakirjanikele, et „suurriigi toetus võib tunduda ahvatlevana, kuid sellega kaasnevad omad ohud, millest suurim on oht sattuda sõtta vastu oma tahtmist“. Mis puutus konkreetset Ühendkuningriiki, siis arvas marssal, et Londonis ei soovitud ennast Soomega siduda ja oldi pigem huvitatud heade suhete säilitamisest Moskvaga.¹¹⁷¹

Seega ei saanud Põhjamaade orientatsioon olla kuidagi „käe ulatamine“ ühegi suurriigi, sealhulgas ka Suurbritannia suunas, vaid vastupidi – Soome erapooletuks kuulutamisega selline „käe ulatamine“ välistati. Täpselt nii saadi sellest aru ka Londonis. Kuigi Ühendkuningriigi seisukohalt oli Soome Põhjamaade orientatsiooni näol tegemist positiivse arenguga – sest sellega välistati Saksa orientatsioon – ei sobinud välisminister Edeni arvates maailmasõja eelne erapooletusekäsitus kokku Rahvasteliidust tulenevate kohustustega.¹¹⁷² Sedasama ütles Eden Mannerheimile ka jaanuaris 1936. Ühendkuningriigil ei ole midagi Soome ja Põhjamaade koostöö vastu „senikaua kui see toimub Rahvasteliidu põhikirja raamides“.¹¹⁷³ Selles lauses seisneski Turtola arvates „Tema Majesteedi valitsuse välisministri õnnistus“.

Tegelikult ei saanud Soome Põhjamaade orientatsioonil olla mingisugust erilist Ühendkuningriigi „õnnistust“. Mida enam Põhjamaad Rahvasteliidus pettusid ja tagasi traditsioonilisse erapooletusse tõmbusid, vedades endaga kaasa ka Soome, seda enam läks see vastuollu Ühendkuningriigi huvidega.¹¹⁷⁴ Samal põhjusel ei saanud Ühendkuningriik ja Prantsusmaa kuidagi „Skandinaavia taga seista“, sest vastasel korral ei oleks Norra ja Rootsi keeldunud talvesõja ajal nende abivägesid läbi lubamast. Ühendkuningriigi ja Skandinaaviamaade vahel ei olnud 1930-ndatel ka mingisugust erisuhet, vaatamata sellele, et nad olid kõik demokraatlikud.¹¹⁷⁵ Patrick Salmon kirjutab, et

¹¹⁶⁹ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 246–47.

¹¹⁷⁰ Vt allmärkus 480.

¹¹⁷¹ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 250.

¹¹⁷² Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 252.

¹¹⁷³ Gustaf Mannerheim, *Muistemat. Toinen osa.*, tõlk Lauri Hakulinen (Helsinki: Otava, 1951), 65; Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 185–86.

¹¹⁷⁴ Patrick Salmon, „Great Britain and the Nordic Countries in the 20th Century“, *From War to Cold War: Anglo-Finnish Relations in the 20th Century*, toim Juhana Aunesluoma (Helsinki: SKS / Finnish Literature Society, 2005), 23; Henrik Nissen, „The Nordic Societies“, *Scandinavia during the second World War*, toim Henrik Nissen, tõlk T. Munch-Petersen (Oslo etc., Minneapolis: Universitetsforlaget, University of Minnesota Press, 1983), 46–47.

¹¹⁷⁵ Salmon, „Great Britain and the Nordic Countries“, 24; Salmon, *Scandinavia and the great powers*, 217–18.

Skandinaaviamaade sotsiaaldemokraatlikud valitsused suhtusid sügava umbusuga sotsiaalse ebavõrdsuse tõttu lõhestatud imperialistlikku suurriiki, mis peitus Briti „demokraatiast“ rääkiva retoorika taga.¹¹⁷⁶

Kuid Turtolal on õigus selles, et Mannerheim ei soovinud Rahvasteliidu nõrgenemist, sest tema nägemuses Rahvasteliit ja Põhjamaade orientatsioon mitte ei välistanud, vaid täiendasid teineteist.¹¹⁷⁷ Turtolal on õigus ka selles, et Mannerheimi suur idee oli Rahvasteliidu egiidi all sõlmitav Põhjamaade piirkondlik kaitsepakt ja et ta püüdis sellele tööpoolest Edeni õnnistust saada.¹¹⁷⁸ Kuid Eden ei lubanud Mannerheimile, et Ühendkuningriik plaani toetab.¹¹⁷⁹

Kui 1936. aasta augustis piirkondliku kaitsepakti idee Põhjamaade välisministrite konverentsil jutuks tuli, siis teatasid Norra ja Taani välisministrid, et on valmis paktis osalemist kaaluma ainult juhul kui ka Ühendkuningriik selles osaleb.¹¹⁸⁰ Paraku ei olnud selleks mitte mingisuguseid eeldusi. Eden ütles 1936. aasta novembris peetud kõnes, et Ühendkuningriigi valitsus on vastu „blokkide moodustamisele“ ega soovi jagada maailma „demokraatideks ja diktatuurideks“.

Oleks vale ja rumal teeselda, et rahvad saavad rahvusvahelist koostööd teha ainult juhul kui nende valitsusvormid on sarnased.¹¹⁸¹

Eden nimetas Ühendkuningriigi sõjaliste kohustustena Euroopas ainult Prantsusmaa ja Belgia kaitsmist ja võimalikku uut Lääne-Euroopat puudutavat kokkulepet. Rahvasteliidu põhikirjast tulenevate kohustuste kohta ütles Eden, et kasutab meelega sõna „võib-olla“, sest „puudub automaatne kohustus sõjaliste meetmete rakendamiseks“.¹¹⁸²

Samasugust sõnumit edastas Ühendkuningriigi välisminister ka eraviisilistes jutuajamistes. Märtsis 1937 püüdis Rootsi välisminister Sandler uurida Edeni suhtumist kõige haavatavamaks peetud Põhjamaasse Taanisse. Vastuseks tsiteeris Eden talle oma novembris peetud kõnet ja ütles, et ei saa anda lubadust Taanit kaitsta. Edeni küsimuse peale, kas Rootsi ise on valmis Taanile sellist lubadust andma, vastas Sandler eitavalt. Taani peaministrile ütles Eden aprillis 1937, et kui Saksamaa peaks Taanit ründama, siis saab Ühendkuningriik pakkuda diplomaatilist toetust, kuid mitte enam.¹¹⁸³ Edeni suhtumine ei tulnud Põhjamaadele üllatusena, sest see oli loogiline jätk 1935. aasta suvel sõlmitud laevastikulepingule, millega Ühendkuningriik väljendas oma huvi puudumist Läänemere-

¹¹⁷⁶ Salmon, „Great Britain and the Nordic Countries“, 24.

¹¹⁷⁷ Selén, *Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa*, 247; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 139.

¹¹⁷⁸ Turtola, *Tornionjoelta Rajajoelle*, 184–187, 200–203, 204; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 152, 235, 333–34.

¹¹⁷⁹ Mannerheim, *Muistemat II*, 64–65; Salmon, *Scandinavia and the great powers*, 199.

¹¹⁸⁰ Salmon, *Scandinavia and the great powers*, 199.

¹¹⁸¹ *The Times*, 21.11.1936, 14.

¹¹⁸² Samas.

¹¹⁸³ Salmon, *Scandinavia and the great powers*, 200–201.

äärsete riikide vastu.¹¹⁸⁴ Seega, vastupidiselt muljele, mida püüab jätta Turtola, ei andnud Ühendkuningriik oma „õnnistust“ Põhjamaade piirkondlikule kaitsekoostööle – tänu millele see ka ei teostunud.¹¹⁸⁵ Teostumata jäi Mannerheimi suur idee, mis oleks Mannerheimi hinnangul võinud ära hoida mitte ainult Soome sõjad Nõukogude Liiduga, vaid ka Saksamaa kallaletungi Norrale.¹¹⁸⁶

Jaan Tõnisson ei saanud seda kõike teada ja võis tõepoolest ette kujutada, et Ühendkuningriik ja Põhjamaad moodustavad mingisuguse ühtse demokraatlike riikide rühma¹¹⁸⁷ nagu väidab Turtola. Kuid tal oli piisavalt informatsiooni, et mitte hellitada ebarealistlikke lootusi Ühendkuningriigi võimaliku abi suhtes. Veebruaris 1938 kirjutas Ilmar Tõnisson Londonist isale, et peaminister Chamberlainil ja tema lähikonnal on „sügav põlgus väikeste ja nõrkade riikide vastu“, sest neile eksisteerivad ainult „Briti huvid“, mida saavad mõjutada üksnes suurriigid.

Seepärast on nende ainus huvi viimastega vahekorrad jalule seada, sest sõda nad ei taha (*Briti huvid* tähendavad neile – ainult mitte sõda!), ja kõige vähem oleks nad valmis võitlema mingite abstraktsete printsiipide – nagu *õiglus* või *kollektiivse julgeoleku* eest ja samavähe vähemate riikide eest kui need just ei ole oma hoone uksepiitadeks, nagu Belgia või Holland, eventuaalselt ka Prantsusmaa.¹¹⁸⁸

Ilmar Tõnissoni analüüs oli õige, välja arvatud üks oluline detail. Niimoodi ei arvanud mitte ainult Chamberlain ja tema lähikond, vaid Ühendkuningriigi ühiskonna enamus. Samal ajal läbi viidud arvamusküsitlusel küsiti inimeste käest: „Kas Suurbritannia peaks lubama Tšehhoslovakkia aidata, kui Saksamaa peaks ka temaga käituma nii nagu ta käitus Austriaga?“ Ainult 33% vastas jaatavalt, 43% vastas eitavalt ja 24%-l puudus oma arvamus.¹¹⁸⁹ Kui aasta hiljem Ühendkuningriigi avalik arvamus Tšehhoslovakkia sündmuste mõjul muutus – siis muutus ka Chamberlaini poliitika ja koos sellega ka Ilmar Tõnissoni kirjade toon. Kevadel 1939 kirjutas ta isale, et Ühendkuningriigi avalik arvamus nõuab kokkulepet Nõukogude Liiduga ja Chamberlainil pole teist valikut kui see sõlmida. Ilmar Tõnissoni arvates oleks sõlmitav Briti-Nõukogude pakt Eesti jaoks soodne, sest

see võiks meile tuua otsekohe Briti garantii, mida tavalistel tingimustel ei oleks saada.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁴ Salmon, 199.

¹¹⁸⁵ Salmon, 203.

¹¹⁸⁶ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 333–34.

¹¹⁸⁷ Vt nt Arumäe, „Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest“, 50.

¹¹⁸⁸ Arumäe, 48.

¹¹⁸⁹ Anthony P. Adamthwaite, „Democracies, Dictatorships and Public Opinion: Government, Press and Opinion in Britain and in France in the Approach to Munich.“, *Opinion publique et politique extérieure en Europe. II. 1915–1940. Actes du Colloque de Rome (16–20 février 1981)*, Publications de l'École Française de Rome 54–2, 1984, 347, https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_54_2_2316; vt ka Eero Medijainen, 1939: *võimalused ja valikud: koondseparaat* (Tartu: Kleio, 2000), 31.

¹¹⁹⁰ Arumäe, „Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest“, 51.

Asjaolu, et koos Briti garantiiga oleks tulnud kaasa ka Nõukogude Liidu garantii, Ilmar Tõnissoni ei häirinud:

Kas meil Vene ees on tõesti selline hirm, et meie parem teise kiskja suhu läheme kui tema seljataha?¹¹⁹¹

Ühendkuningriigi avaliku arvamuse koha pealt oli Ilmar Tõnissonil õigus. Kevadel ja suvel korraldatud arvamusküsitlused näitasid, et Briti ühiskonna valdav enamus pooldas tõesti pakti Nõukogude Liiduga. Juulis 1939 oli selliseid inimesi 84%.¹¹⁹²

Jaan Tõnisson jagas oma poja vaateid, kuigi nägi sõlmitavas Briti-Nõukogude paktis ka Eesti jaoks riske.¹¹⁹³ Kuna Jaan Tõnissoni vaated Balti riikide ja Soome garanteerimise küsimuses kattusid Ühendkuningriigi avaliku arvamuse ja eriti sel ajal veel valitsusse mittekuuluva Winston Churchilli vaadetega,¹¹⁹⁴ siis võib Turtolaga nõustuda, et Tõnisson soovitas tõesti Eestile Briti orientatsiooni. Kuid sellisel juhul ei olnud see ainult Briti orientatsioon, vaid Briti-Nõukogude orientatsioon või veelgi täpsemini väljendudes Briti-Prantsuse-Nõukogude orientatsioon, millel ei olnud Põhjamaadega mitte mingisugust pistmist. Soome välisminister Erkko ütles juunis 1939 parlamendis esinedes, et Soome ei kavatse heaks kiita garantiisid, mida antakse ilma garanteeritava riigi nõusolekuta.

Keegi ei suuda meid veenda selles, et meid võiks rahu nimel segada suurriikide vahelistesse plaanidesse ja et sellest oleks maailmal või meil midagi võita.¹¹⁹⁵

Pole võimalik ette kujutada, et Rootsi, Norra või Taani välisministrid oleksid võinud esineda teistsuguste avaldustega, kui lisaks Soomele, Eestile ja Lätile oleks Moskva nõudnud ka nende garanteerimist. Veelgi enam – kevadel 1939 ei nõustunud Põhjamaad isegi sellega kui nende garanteerijaks oleks olnud ainult Ühendkuningriik.¹¹⁹⁶

Täpselt nädal pärast Erkko kõnet tsiteeris Pravda Churchilli mõni päev varem ilmunud artiklit ja süüdistas nimeliselt Soome välisminister Erkkot ja Eesti välisminister Karl Selterit selles, et nad eiravad oma rahvaste tahet, kes on

eluliselt huvitatud sellest, et rahuarmastavad riigid tuleksid neile appi, et tõrjuda otsest või kaudset kallaletungi.¹¹⁹⁷

Pravda arvates oli Erkko ja Selteri käitumine selgitatav sellega, et nad olid „agressiivsete riikide“ või „demokraatlike riikide tagurlike ringkondade“ mõju all.¹¹⁹⁸ Churchilli artiklis, millele Pravda viitas, kirjutati, et

¹¹⁹¹ Arumäe, 51.

¹¹⁹² Hucker, *Public Opinion*, 204, 223.

¹¹⁹³ Arumäe, „Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest“, 52.

¹¹⁹⁴ Vt nt – *The Daily Telegraph*, 8.6.1939, 16.

¹¹⁹⁵ *Helsingin Sanomat*, 7.6.1939, 8.

¹¹⁹⁶ C. J. Hambro, „Puolueettomuuspolitiikka. Ajatus ulkopuolisista takuista vieras pohjoismaille“, *Helsingin Sanomat*, 25.4.1939, 4.

¹¹⁹⁷ *Pravda*, 13.6.1939, 1.

¹¹⁹⁸ Samas.

Balti riikide ja Soome garanteerimisega ei peaks kaasnema tõsisemaid raskusi. Venelaste väide, et nad tuleb kaasata kolmekordsesse garantiisse, on hästi põhjendatud.¹¹⁹⁹

Eesti valitsus suhtus „kolmekordsesse garantiisse“ täpselt samamoodi nagu Soome ja Rootsi valitsused,¹²⁰⁰ mis oli vastupidine sellele, mida soovisid Nõukogude Liit, Churchill, Ühendkuningriigi avalik arvamus ja Tõnissonid. Järelikult ei saanud Eesti valitsus parimagi tahtmise korral võtta kuulda Tõnissoni soovitud, mis Turtola väitel seisnes „Soome kombel lähenemises Skandinaaviale“ ja samaaegses „Inglise orientatsioonis“.¹²⁰¹ See oli sama võimatu kui minna korraga paremale ja vasakule.

Raske on nõustuda ka Turtola väitega, et Eesti „ametlik välispoliitika“ jättis kasutamata mingisuguse „kaardi“.¹²⁰² Kui selliseks „kaardiks“ pidada „Inglise orientatsiooni“, siis olid Eesti poolt selleks kõik eeldused olemas. Ühendkuningriigi Riias resideeruv saadik iseloomustas veebruaris 1936 eestlaste tundeid brittide vastu kui südamlikke ja nimetas selle põhjusena „tänu Inglismaa abi eest Eesti Vabadussõjas“. Saadiku arvates oli

üllatav leida ühte rahvast, kes säilitab tänutunnet nii pika aja jooksul.¹²⁰³

Saadiku üllatus oli põhjendatud, sest pärast seda, kui Briti laevastik 1921. aastal Läänemerelt lahkus, ei näidanud Ühendkuningriik enam Läänemere ja Eesti vastu üles ei sõjalist ega ka poliitilist huvi.¹²⁰⁴ Sama ei saa öelda Eesti kohta. Vahetult pärast 1924. aasta kommunistide riigipöördekatset üritasid Eesti diplomaadid Londonis saavutada, et Tallinnasse teeks visiidi mõni Briti sõjalaev, kuid nende katse lõppes piinliku läbikukkumisega. Ühendkuningriigi valitsus mitte ainult ei keeldunud laeva saatmast, vaid Eesti abipalve ja Ühendkuningriigi eitav vastus lekitati ajakirjandusele.¹²⁰⁵ Ühendkuningriigi välisminister Austen Chamberlain selgitas jaanuaris 1925 Eesti saadikule, et Ühendkuningriik ei tee ühtegi sammu Eesti toetamiseks, sest soovib vältida muljet nagu oleks Ühendkuningriik lubanud Eestile oma abi. Eesti saadiku kokkuvõtte kogu loost oli see, et ta soovitas kodumaal „likvideerida valearvamus“ nagu oleks „Inglismaa abi veel kindel ja

¹¹⁹⁹ *The Daily Telegraph*, 8.6.1939, 16.

¹²⁰⁰ *Helsingin Sanomat*, 4.8.1939, 4, 6, 6.8.1939, 8, 12; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 218.

¹²⁰¹ Turtola, *President Konstantin Päts*, 178.

¹²⁰² Turtola, 178.

¹²⁰³ Jaak Valge, „London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre“, *Tuna*, nr 1 (2012): 44.

¹²⁰⁴ Salmon, „Great Britain and the Nordic Countries“, 23; Andres Kasekamp, „Ennast sidumata: Briti poliitika Eesti suhtes 1921–1925“, *Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente*, toim Jüri Ant (Tallinn: Koolibri, 1996), 89.

¹²⁰⁵ Eero Medijainen, „1. detsember ja diplomaatia“, *Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente*, toim Jüri Ant (Tallinn: Koolibri, 1996), 64–68; *The Times*, 10.12.1924, 13, 12.12.1924, 13.

võtta“.¹²⁰⁶ Lootused Ühendkuningriigi abile olid siiski visad kaduma. Sellega arvestati veel 1934. aastal, kui Pätsi eesistumisel otsustati Eesti allveelaevade hankimiseks korraldatud võistupakkumisele kutsuda ainult Ühendkuningriigi laevaehitajad.¹²⁰⁷ Riigipööre ei muutnud Eesti suhtumist Ühendkuningriiki ega ka Ühendkuningriigi suhtumist Eestisse.¹²⁰⁸ Muutus tuli alles 1935. aasta suvel koos Ühendkuningriigi-Saksamaa laevastikulepinguga. Nagu kirjutab Eero Medijainen: „enesepetmise mehhanism“ alates sellest hetkest enam ei toiminud.¹²⁰⁹

Eesti, Soome ja „Saksa-orientatsioon“

Üldise arvamuse kohaselt tähendas Ühendkuningriigi-Saksamaa laevastikuleping seda, et nüüdsest oli Saksamaa ainus suurriik, kellelt võis loota reaalselt abi sõja korral Nõukogude Liiduga.¹²¹⁰ Eesti Berliini saatkonna nõunik võttis uue olukorra kokku järgmiselt:

Kas meie traditsioonilised lootused, et rahvusvaheliste sekelduste puhul ilmub Balti merele Lääne mereriikide „sanktsioonilaevastik“, olid põhjendatud või mitte, on iseküsimus: selge on, et nüüdsest peale üldse ei saa arvestada merejõudude ilmunisega Balti merre vastu Saksamaa tahtmist.¹²¹¹

Soome jaoks ei olnud see uus olukord, sest sakslased olid olnud soomlaste relvavennad juba Soome vabadussõjas. Eesti jaoks oli see täiesti uus olukord, sest Eesti vabadussõjas ei olnud sakslased mitte eestlaste relvavennad, vaid vaenlased. Uues olukorras ei saanud kumbki riik lubada endale jahedaid suhteid Saksamaaga, kuid ainult Eestil tuli heade suhete nimel oma seniseid tõekspidamisi muuta. Mitte ilmaasjata ei öeldud vahetult pärast laevastikulepingu sõlmimist Eesti saatkonna nõunikule Saksamaa välisministeeriumis, et eestlastel tuleb vabaneda „Saksa-vastastest kompleksidest“.¹²¹² Kuid muus osas oli Eesti ja Soome olukord üllatavalt sarnane. Mõlema jaoks oli tähtsusjärjekorras esimesel kohal sõja vältimine, mida loodeti saavutada range erapooletusega, ja teisel kohal sõja korral abi saamine, kui erapooletusest ei peaks piisama. Soome lootis abi saada Rootsist, Eesti pidi parema puudumisel leppima Lätiga. Saksamaa sai nii Soome kui ka Eesti jaoks olla alles viimasel kohal kui viimane õlekõrs ja seda põhjusega. Liiga lähedased suhted Saksamaaga ei oleks sõjaohtu mitte vähenetanud, vaid suurendanud – sest ka Nõukogude Liidu umbusk oleks sellest ainult

¹²⁰⁶ Medijainen, 73.

¹²⁰⁷ Jaak Sammet, „Eesti allveelaevade saamisloost“, *Allveelaev ajaloomälestisena*, toim Jaak Sammet, Eesti meremuuseumi toimetised nr 2 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2001), 9; Jari Leskinen, *Veljen valtiosalaisuus: Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistyö Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1918–1940* (Porvoo etc.: WSOY, 1999), 233–34.

¹²⁰⁸ Valge, „London, Berliin ja Moskva“, 44, 46–47.

¹²⁰⁹ Medijainen, „1. detsember ja diplomaatia“, 85.

¹²¹⁰ Carlgren, *Rootsi ja Baltikum*, 24.

¹²¹¹ Meri ettekanne Berliinist 13.7.1935, Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 312.

¹²¹² Ilmjärv, 311–12.

kasvanud. Pealegi oleks see takistanud Soomel teha koostööd Põhjamaadega ja Eestil Baltimaadega – sest mida enam lääne ja mida enam lõuna poole, seda enam peeti julgeolekuohuks mitte Nõukogude Liitu, vaid Saksamaad.

Selleks ajaks kui sõlmiti Ühendkuningriigi-Saksamaa laevastikuleping, olid Eesti ja Soome juba oma orientatsioonid valinud, nii palju kui neil valida oli. Eesti oli sõlminud „Balti antanti“ lepingu Läti ja Leeduga, Soome oli võtnud vastu Rootsi kutse osaleda Põhjamaade poliitilises koostöös. Ainus uus valik, mida neil uues olukorras oli võimalik teha – pööramata pea peale oma seniseid valikuid – puudutas seda, kas viimases hädas ollakse valmis sõdima pigem koos Saksamaaga Nõukogude Liidu vastu või koos Nõukogude Liiduga Saksamaa vastu. Soome ühiskond oli oma valiku juba teinud, sest võimatu oli ette kujutada esimese maailmasõja ajal Saksamaal sõjaväelise koolituse saanud niinimetatud jäägriohvitseri – kes moodustasid Soome ohvitserkonna tuumiku – sõdimas koos Nõukogude Liiduga Saksamaa vastu. Eesti vabadussõjas osalenud ohvitseride jaoks ei olnud valik sugugi sama enesestmõistetav. Kuid Eesti valitsus tegi sama valiku mis Soomegi. Nagu Magnus Ilmjärv selle kohta kirjutab:

Tunnistades ohtu iseseisvusele kahe vaenlase poolt, leidis Eesti juhtkond, et üks polegi enam Eesti vaenlane.¹²¹³

Eesti valik seisnes selles, et kui enne peeti vaenlasteks Nõukogude Liitu ja Saksamaad, siis pärast Ühendkuningriigi-Saksamaa laevastikulepingut ainult Nõukogude Liitu. Seda valikut nimetabki Turtola Saksa orientatsiooniks ja väidab, et tänu sellele kahanes Eesti neutraliteedipoliitika usutavus Nõukogude Liidu silmis.¹²¹⁴ Samuti väidab Turtola, et põhjused, miks Soome 1930-ndatel välispoliitiliselt Eestist kauges, seisnesid „Eesti Saksa-orientatsioonis“ ja „Pätsi ja Laidoneri diktatuuris“.¹²¹⁵

Kuid Eesti ja Soome suhtumine Saksamaasse pärast Ühendkuningriigi-Saksamaa laevastikulepingut erines ainult nüanssides ja mõlema riigi kohta võib väita, et nende erapooletus oli Saksamaa poole kaldu. Kas kalle oli suurem Eestis või Soomes, ei ole üheselt selge. Võib väita, et Eesti ajas tasakaalustatumat poliitikat, sest Eesti kõrgemad ohvitserid käisid 1936. aastal visiidil Nõukogude Liidus ja Nõukogude sõjaväejuhid tegid aasta hiljem vastuviisi Eestisse, kuid Soomes otsustati sellistest visiitidest hoiduda.¹²¹⁶ Eesti saatis jälle aprillis 1939 Hitleri juubelipidustustele kõrgema tasemega delegatsiooni, kuid selle põhjuseks võisid olla Nõukogude Liidu 28. märtsi noodid ja ühepoolsed garantiid, mis

¹²¹³ Ilmjärv, 350.

¹²¹⁴ Turtola, *President Konstantin Päts*, 176.

¹²¹⁵ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 162; Eesti „Saksa orientatsioonist“ vt ka Turtola, 158, 182.

¹²¹⁶ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 412, 541; Magnus Ilmjärv, *Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel: Balti riigid ja Soome 1934–1940*, Academia nr 3 (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993), 28; Richard Maasing, „Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris“, *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas II: Äike Euroopa kohal*, toim Richard Maasing et al. (Stockholm: EMP, 1955), 44.

puudutasid ainult Eestit ja Lätit.¹²¹⁷ Suvel 1939 tegi Saksa maavägede staabiülem kindral Halder visiidi nii Eestisse kui ka Soome ja mõlema riigi kaitsevägede staabiülemad olid varasemalt käinud visiidil Saksamaal. Samal ajal külastas nii Eestit kui ka Soomet Saksa sõjaväeluure juht admiral Canaris.¹²¹⁸ Saksa raskesti ristleja *Admiral Hipper* tegi visiidi ainult Tallinna, kuid võib kahelda selles, kas juhul kui laev oleks külastanud ka Helsingit, oleksid Saksa madruste ja kohalike vahel samuti toimunud kaklused.¹²¹⁹ Peamise erinevusena Eesti ja Soome suhtumise vahel nimetab Turtola asjaolu, et Eesti võttis 1939. aasta kevadel vastu Saksamaa ettepaneku ja sõlmis mittekallaletungilepingu, kuid Soome keeldus sellest.¹²²⁰

Vahejuhtum ei sobi siiski iseloomustama Soome suhtumist Saksamaasse, sest näitab pigem Rootsi suhtumist. Soome valitsus sai Saksamaa ettepaneku 28. aprillil ja juba 3. mail oli olemas valitsuse ja parlamendi väliskomisjoni põhimõtteline nõusolek mittekallaletungilepingu sõlmimiseks. Ainult kuu aega varem olid Mannerheim ja Erkkö asunud täiesti erinevatele seisukohtadele suhtumises Nõukogude Liidu ettepanekutesse,¹²²¹ kuid nüüd pooldasid mõlemad mittekallaletungilepingu sõlmimist Saksamaaga. Soome seisukoht muutus 9. mail toimunud Põhjamaade välisministrite konverentsil, kui selgus, et Rootsi on järsult lepingu sõlmimise vastu.¹²²² Eesti ja Soome suhtumine Saksamaasse ei erinenud ka selles küsimuses. Soome lükkas Saksamaa ettepaneku tagasi alles siis, kui tuli valida Saksamaa ja Rootsi vahel. Võib pidada vägagi tõenäoliseks, et ka Eesti oleks käitunud nii nagu Soome – kui ka Eestil oleks olnud võimalik samamoodi valida.

Kõige paremat tõestust, et Eestil ei saanud olla mingisugust erilist Saksa orientatsiooni, pakuvad nende riikide hinnangud, kes pidasid Saksamaad oma vastaseks. Ühendkuningriigi Tallinna saatkonna 1938. aasta aruandes kirjutati, et Eesti esimene eelistus oli erapooletus, aga kui seda ei suudeta säilitada, siis eelistatakse Saksamaa abi Nõukogude Liidu vastu ja mitte vastupidi.

Kuid süüdistada eestlasi, et nad on saksasõbralikud, on eksitav, ebaaus ja ülekohtune, nende jaoks on Saksamaa üksnes kahest saatanast leebem, teine saatan – kommunism – pole mitte ainult pidevalt ähvardav oht, vaid kõige halvem katastroof, mida nad ette kujutada suudavad.¹²²³

Ühendkuningriigi Helsingi saatkonna poolt antud hinnangud Soomele olid samasugused: soomlased ei soovi siduda oma saatust Saksamaaga, aga kui nad on sunnitud valima Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel, siis valivad nad

¹²¹⁷ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 510, 514.

¹²¹⁸ Ilmjärv, 541–43; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkkö*, 15.

¹²¹⁹ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 543–44.

¹²²⁰ Turtola, *President Konstantin Päts*, 165–66.

¹²²¹ Vt allmärkus 680.

¹²²² Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkkö*, 211–12; Pakaslahti, *Talvisodan poliittinen näytelmä*, 66–67.

¹²²³ Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 500.

Saksamaa.¹²²⁴ Ka Nõukogude Liit ei teinud Eestil ja Soomel vahet kui asi puudutas suhtumist Saksamaasse. Suvel 1939 süüdistas Pravda võrdselt Selterit ja Erkkot, et nad on „agressiivsete riikide“ – see tähendab Saksamaa – mõju all.¹²²⁵ Pravda ei omistanud mingisugust tähtsust asjaolule, et Eesti välisminister käis nädal varem Berliinis mittekallaletungilepingut allkirjastamas,¹²²⁶ kuid Soome lükkas Saksamaa ettepaneku tagasi.

Kuna Eesti ja Soome valitsuste suhtumine Saksamaasse erines vähe ja sedagi pigem väliselt kui sisuliselt, siis sai Eestil olla Saksa orientatsioon ainult juhul kui ka Soomel oli Saksa orientatsioon. Kuid sellisel juhul pidi Eestil ja Soomel olema korraga mitu orientatsiooni: Eestil Baltimaade ja Saksa orientatsioon, Soomel Põhjamaade ja Saksa orientatsioon – kõigele lisaks ka veel range erapooletus. See ei oleks olnud parimagi tahtmise korral võimalik. Siit ei saa teha muud järeldust kui see, et mingisugust Saksa orientatsiooni ei olnud ei Eestil ega ka Soomel, vähemalt mitte 1930-ndatel. Järelikult ei saanud „Eesti Saksa-orientatsioon“ kuidagi põhjustada Soome kaugenemist Eestist, nagu väidab Turtola. Õigus on Ilmjärvel kui ta kirjutab, et Eesti suhtumine Saksamaasse ei tekitanud pingeid suhetes Soomega.¹²²⁷ Miks see olekski pidanud pingeid tekitama kui Eesti erapooletus oli täpselt samamoodi Saksamaa poole kaldu nagu oli Soome erapooletus. Ka Turtola väite teine pool – et Soome kaugenemine Eestist „Pätsi ja Laidoneri diktatuuri“ tõttu – ei vasta tõele. Põhjus oli hoopis muus. Põhjamaade orientatsiooni algus ja Pätsi-Laidoneri riigipööre langevad ajaliselt kokku. Kuid põhjuseks, miks Soome 1930-ndatel Eestist kaugenemine ei olnud mitte Eestis kehtiv „Pätsi ja Laidoneri diktatuur“, vaid Soome Põhjamaade orientatsioon. Ilmjärvel on jälle õigus kui ta kirjutab, et Soome ja Balti riikide suhete arengu juures tuleb Eestis, Lätis ja Leedus kehtinud autoritaarseid režiime pidada „teisejärgulisteks“.¹²²⁸

Eesti ja „Skandinaavia-orientatsiooni kaart“

Mis puutub Turtola väitesse, et Eesti „ametlikus välispoliitikas“ jäeti kasutamata „Skandinaavia-orientatsiooni kaart [...] ehkki rootslased olid Eestis populaarsed“ – siis võib nõustuda ainult selle väite teise poolega. Rootsised võisid tõepoolest olla Eestis populaarsemad kui Soomes, eriti aastatel 1934–1935, kui keeletüli oli oma haripunktil. Paraku ei mänginud sõdadevahelise aja riikidevahelistes suhetes „teisejärgulist“ rolli mitte ainult demokraatia või selle puudumine, vaid ka sellised asjad nagu rahvaste sugulus või muidu sõbralikud tunded naaberrahvaste vahel. Sellele vaatamata ei jäetud Eesti „ametlikus“ ega ka „mitte-ametlikus“ välispoliitikas kasutamata võimalusi Rootsile ja Soomele läheneda. Lähenediskatseid jätkati vaatamata sellele, et neid järjekindlalt tagasi tõrjuti.

¹²²⁴ Arumäe, 500.

¹²²⁵ Pravda, 13.6.1939, 1.

¹²²⁶ Helsingin Sanomat, 7.6.1939, 5.

¹²²⁷ Ilmjärv, Hääletu alistumine, 387.

¹²²⁸ Ilmjärv, Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel, 7.

Viimaseks „ametlikuks“ lähenemiskatseks võib pidada Laidoneri Soomevisiiti jaanuaris 1939, kui ta osales Soome vabatahtlike Eesti vabadussõjas osalemise 20-aastapäeva üritustel ja pidas emotsionaalseid kõnesid Eesti ja Soome relvavendlustest.¹²²⁹ Helsingin Sanomat kajastas Laidoneri visiiti sõbralikus võtmes ja osutas sellele piisavalt tähelepanu, kuid silmatorkavalt ei olnud ühegi pildi peal näha koos Laidoneri ja Mannerheimi.¹²³⁰ Põhjust võib aimata. Ainult mõned nädalad varem olid toimunud olulised arengud Soome ja Rootsi sõjalises koostöös, kui Stockholmis jõuti kokkuleppele Ahvenamaa ühises kaitseplaanis.¹²³¹ Plaani eelduseks oli 1921. aasta Ahvenamaa lepingu muutmine ja Eestis nähti vaeva, et olla allakirjutanud riikidest esimene, kes annab selleks oma nõusoleku.¹²³² Soomes pandi Eesti valitsuse sõbralikku žesti tähele. Kuid sellel, nagu ka Laidoneri kõnedel, ei saanud olla mingisugust mõju olukorras, kus Soomel oli võimalik Rootsiga koostööd teha ainult tingimusel, et Soome ei seo ennast Eestiga poliitiliselt ja ammugi mitte sõjaliselt. Jari Leskinenil on õigus kui ta kirjutab:

Laidoneri avalikult peetud ja ajalehtede vahendusel maailma levinud tundeline kõne vere paksusest ja eestlaste kavatsusest võidelda koos soomlastega oli Soome sõjaväejuhtidele selgelt liig. Koos välispoliitika juhtidega soovisid Soome sõjaväejuhid avalikult välja näidata, et riik kuulub Põhjamaade, mitte Baltimaade hulka. Selle eesmärgiga sobis Laidoneri kõne kokku rohkem kui halvasti.¹²³³

Detsembris 1921 oli olukord tunduvalt teistsugune. Soome suhted Rootsiga olid madalseisus – sest Rootsis oldi pettunud Rahvasteliidu Ahvenamaa-otsuses – ja Soome suhted idanaabriga olid viimseni pingul – sest õhus oli sõjalise kokkupõrke oht Ida-Karjala pärast. Sellises õhkkonnas sai Eesti Helsingi saadik ülesande pakkuda Soomele sõjalist koostööd kuni sõjalise liiduni välja.¹²³⁴ Idee ei olnud uus. Täpselt aasta varem käis Helsingis Eesti sõjavägede staabiülem Paul Lill kaasas Eesti ja Soome vahelise sõjalise liidu lepinguprojekt. Siis ütles välisminister Holsti Lillele, et tema ja president Ståhlberg kirjutaksid lepinguprojektile kohe alla – kuid Eduskunnas ei läheks leping läbi, sest selle vastu on sotsiaaldemokraadid ja soomerootslased.¹²³⁵ Aasta hiljem kohtus Eesti saadik president Ståhlbergiga, kes edastas talle samasuguse sõnumi: president on selle poolt, et Eestiga sõjaline liiduleping sõlmida, kuid parlamendis ei läheks see läbi:

lepingu läbikukkumine jätaks halva mulje ja takistaks pikad ajad edasi lepingu tegemist.¹²³⁶

¹²²⁹ *Helsingin Sanomat*, 30.1.1939, 1, 3; Ilmjärv, 39.

¹²³⁰ *Helsingin Sanomat*, 29.1.1939, 15–17, 30.1.1939, 1, 1.2.1939, 5.

¹²³¹ Wahlbäck, *Veljeys veitsenterällä*, 106.

¹²³² *Helsingin Sanomat*, 29.1.1939, 12.

¹²³³ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 302.

¹²³⁴ Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 199.

¹²³⁵ Arumäe, 167.

¹²³⁶ Arumäe, 200.

Holstil ja Ståhlbergil oli õigus. Sotsiaaldemokraatidel ja soomerootslastel oli Eduskunnas kahe peale kokku 51% häältest¹²³⁷ ja kevadel 1922 hääletasidki mõlemad erakonnad Varssavi lepingu vastu. Holsti ja Ståhlbergi sõnad näitavad, et Varssavi lepingu puhul ei olnud asi sugugi ainult Poolas ega ka mitte Lätis, vaid vastu oleks hääletatud ka juhul, kui lepingu teiseks osapoolaks oleks olnud ainult Eesti.

Antud juhul on peamine siiski see, et Eesti ei pakkunud Soomele sõjalist liitu mitte ainult rahulikel aegadel, vaid ka siis, kui Soome suhted idanaabriga olid sõjalise kokkupõrke piiril. Järelikult oli Eesti valmis minema Soome pärast sõtta ja Laidoneri sõnad 18 aastat hiljem ei olnud lihtsalt ilukõne:

kui saatus peaks nõudma, et meie rahvad kaitseksid end uuesti vaenlase vastu, siis võitleks Eesti koos Soomega,¹²³⁸

Iseasi on muidugi see, et Eesti ei oleks suutnud 1921. aastal ega ka 1939. aastal Soomele kuigi tõhusat abi pakkuda ja Soomes saadi sellest väga hästi aru. Kuid selles, mis oli Laidoneri sõnade mõte, 1921. aastal ei kaheldud. Vähemalt ei teinud seda välisminister Holsti, kui ta kirjutas presidendile ja valitsusele:

kuna võib pidada siiski üsna kindlaks, et Venemaa kallaletungi puhul Soomele ei jää Eesti erapooletuks, võiks vastavate nootide vahetamise teel otsekohe saavutada ajutise kokkuleppe, mis astuks jõusse juhul, kui Nõukogude valitsus alustaks Soome valitsuse süüta Ida-Karjala küsimuse tõttu Soome vastu sõjategevust.¹²³⁹

Kõik need plaanid leidsid väljenduse Varssavi lepingus, mille Eduskund 11. mail 1922 tööplaanist välja hääletas.¹²⁴⁰ Neli päeva hiljem saabus Helsingisse esimesele välisvisiidile Eesti riigivanem Päts.¹²⁴¹ Vaatamata Varssavi lepingu läbikukkumisele võttis Päts uuesti jutuks Eesti ja Soome sõjalise koostöö, kuid Ståhlberg lükkas kõik sellised mõtted tagasi:

Soomet Venemaa praegu ei ohusta ja Eesti-Soome sõjaline koostöö vaid ärritaks ühiskonda.¹²⁴²

Mais 1925 käis Eestis vastuvisiidil Soome uus president Relander ja äratas Eestis uusi lootusi kõnega, milles rääkis nagu Laidonergi Soome ja Eesti relvavendlusest Eesti vabadussõja ajal.¹²⁴³ Sama aasta augustis, kui Eesti välisminister Karl Robert Pusta käis Helsingis toetust otsimas uuele Varssavi lepingu laadsele ideele, ütles Relander talle, et Soome-Eesti poliitiline koostöö on võimalik ainult

¹²³⁷ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 619.

¹²³⁸ *Helsingin Sanomat*, 30.1.1939, 3.

¹²³⁹ Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 202.

¹²⁴⁰ *Helsingin Sanomat* 12.5.1922, 2, 3.

¹²⁴¹ Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 218.

¹²⁴² Arumäe, 220–21.

¹²⁴³ Vesa Holm, „Balttilainen vai skandinaavinen suuntaus? Suomalais-virolaiset suhteet Suomen ulkopoliitikassa vuosina 1925–1934“, *Virallista politiikkaa, epävirallista kanssakäymistä: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*, toim Heikki Roiko-Jokela (Jyväskylä: Atena, 1997), 129.

juhul, kui sellesse on kaasatud ka Skandinaaviamaad. Soome president soovitas Eestil läheneda Skandinaaviamaadele, kuid Pusta arvates polnud see võimalik, sest „Skandinaavia ei soovi end meiega siduda“.¹²⁴⁴

Eesti siiski proovis ka Skandinaaviamaadele läheneda ja riigivanem Tõnisson tegi septembris 1928 visiidi Stockholmi. Juunis 1929, kui riigivanemaks oli August Rei, käis Rootsi kuningas Tallinnas vastuviisiidil. Kuid ametlikest kõnedest, mis sellistel visiitidel pikalt ette kokku lepitakse, ei saanud jääda mingisugust kahtlust, et Eesti ja Rootsi koostöö iseloom oli majanduslik ja kultuuriline, mitte poliitiline. Ammugi ei saanud Eestis olla illusioone sõjalise koostöö suhtes. Pustal oli Skandinaavia osas kahtlemata õigus. Novembris 1928 kirjutas Taani Stockholmi saadik Rootsi suhtumisest Eestisse ja Lätisse:

Soome püsimajäämine võib olla Rootsi jaoks elutähtis, samal ajal kui Rootsi, ehkki kahetsusega, vaatab pealt, kui Eesti ja Läti uuesti jõuga Vene impeeriumisse tagasi sunnitakse.¹²⁴⁵

Arvamus, et Eesti, Läti ja Leedu iseseisvus on ajutine, kuid Soome on teises kategoorias, ei olnud omane mitte ainult Skandinaaviamaadele, vaid oli Euroopas laiemalt levinud.¹²⁴⁶ Sellega arvestati ka Soomes ja see paistis Soome diplomaatide käitumisest välja.¹²⁴⁷ Soome Berliini saadik ütles Läti saadikule ilma ilustamata, et eksisteerib seisukoht, mille kohaselt pärast esimest maailmasõda loodud uutest või taastatud riikidest oli ainult Soomel ja Poolal „ajalooline õigus iseseisvusele“ – seevastu Balti riikide iseseisvusele vaadatakse kui „juhuslikule ja ajutisele nähtusele“.¹²⁴⁸ Soome Pariisi saadik kasutas oma ettekandes kujundit „Eestid, Lätid, Leedud“, kui soovis viidata Euroopa kõige tähtsusetumatele ja mõttetumatele riikidele.¹²⁴⁹ Kui talvesõja ajal ei kutsutud Soomet enam Põhjamaade välisministrite konverentsile, siis ütles Soome välisminister Tanner Rootsi peaminister Hanssonile, et „kui suurriik tungib väikeriigile kallale, siis saab temast justkui pidalitõbine“.¹²⁵⁰ Eestile, Lätile ja Leedule ei olnudki vaja selleks kallale tungida, et neid enam konverentsidele ei kutsutaks. Augustis 1939 kutsuti Soome „tühjemast tühjemale“¹²⁵¹ väikeriikide konverentsile Brüsselisse, kuid Balti riigid ei olnud isegi sinna oodatud. Sellise suhtumise põhjuseks ei saa pidada Eesti ja Läti 1934. aasta riigipöörded, sest samamoodi suhtuti mõlemasse riiki juba varem. Kuid riigipöörded tegid asja selgelt veelgi hullemaks. Soome Pariisi saadik kirjutas oktoobris 1939, et võrreldes Soomele osaks saanud

¹²⁴⁴ Holm, „Balttilainen vai skandinaavinen suuntaus“; Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 271; Heino Arumäe, „Ühist ja erinevat Eesti ja Soome välispoliitikas iseseisvuse algusaastatel III“, *Tuna*, nr 1 (2012): 36.

¹²⁴⁵ Carlgren, *Rootsi ja Baltikum*, 20–21.

¹²⁴⁶ Salmon, *Scandinavia and the great powers*, 206.

¹²⁴⁷ Holm, „Balttilainen vai skandinaavinen suuntaus“, 129–30.

¹²⁴⁸ Ilmjärv, *Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel*, 19.

¹²⁴⁹ Holma Hackzellile, 16.10.1934. Harri Holman kokoelma, 8 Ha-Hj, KA.

¹²⁵⁰ Vt allmärkus 842.

¹²⁵¹ Vt allmärkus 728.

toetusega ei reageerinud Prantsusmaa ajakirjandus peaaegu üldse sündmustele Balti riikides. Saadiku arvates olid

Läti ja Eesti kvaasirahvuslik-sotsialistlikud väikediktatuurid – mida olen alati pidanud naeruväärseteks – avaldanud siin suurt mõju endise sõpruse ja arusaamise vaigistamiseks.¹²⁵²

Kõigele vaatamata ei saa kuidagi öelda, et Eesti „ametlik välispoliitika“ poleks Soome ja Skandinaavia suunas pingutusi teinud ja eriti Soome suunas. Heino Arumäe on kokku arvutanud, et sõdadevahelisel ajal kohtusid Soome ja Eesti riigipead üheksal korral, mis on rohkem kui kusagil mujal Euroopas.¹²⁵³ Tihe-datele visiitidele pani aluse Päts, kui ta 1931. aastal pärast 8-aastast vaheaega uuesti riigivanemaks sai.¹²⁵⁴ Aastatel 1920–1934 toimus kokku viis ja 1934–1940 neli visiiti, mis tähendab, et pärast 1934. aasta riigipööret visiitide tihedus mitte ei langenud, vaid kasvas. Ka „mitteametlikule välispoliitikale“ ei tehtud Eestis takistusi. Veel augustis 1939 käis Jaan Tõnisson Stockholmis, kus üritas koos endise välisministri Pustaga leida toetust „Eesti ja Põhja-Euroopa konverentsi korraldamise ideele“. Kuid Rootsi välisministeeriumi jättis nende tegevus täiesti külmaks:

mõlema eesti härra sõidule ega avaldustele ei saa omistada mingisugust tähtsust.¹²⁵⁵

Pole põhjust kahelda selles, et kui pärast 1934. aastat oleks Pätsi asemel käinud Soomes visiidil demokraatlikult valitud Eesti riigipea ja kui augustis 1939 oleks Tõnisson sõitnud Stockholmi mitte kui autoritaarse Eesti parlamendi liige, vaid kui demokraatliku Eesti valitsusjuht, siis ei oleks see mitte midagi muutnud. Pole võimalik leida ühtegi „kaarti“, mille Eesti oleks jätnud kasutamata enne 1934. aasta riigipööret või pärast seda, ja mis oleks taganud talle koha Põhjamaade või Soome kõrval. Eestil ei olnud sellist kaarti. Kui see kaart kellelgi oli, siis oli see Soomel või Rootsil.

Laidoneri kõne

Jaanuaris 1940 esines Eesti sõjaväe ülemjuhataja Laidoner kõnega, milles väljendas samasugust pettumust läbikukkumise üle nagu tegi seda Soome välisminister Witting oma emotsionaalses sõnavõtus juunis 1941.¹²⁵⁶ Eelistatud valiku ebaõnnestumine tähendas ühel juhul seda, et ajal, kui Soome sõdis Nõukogude Liiduga, oli Eesti liidus kallaletungijaga. Teisel juhul tähendas eelistatud valiku läbikukkumine seda, et ajal, kui Saksamaa oli pooled Põhjamaad okupeerinud,

¹²⁵² Holma raport nr 66, 15.10.1939. UM 109 A 10 b, Suomen lähetystö Pariisissa, UA.

¹²⁵³ Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 442.

¹²⁵⁴ Arumäe, 436.

¹²⁵⁵ Arumäe, „Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest“, 43–44.

¹²⁵⁶ Vt allmärkus 985.

tegi Soome koostööd okupeerijaga. Laidoner käsitles oma kõnes põhjalikult Eesti-Soome suhteid ja sellepärast on põhjust tema kõnel pikemalt peatuda.

Kindral alustas sellest, et septembris 1939, kui Eesti sattus Nõukogude Liidu surve alla, oli Eestil olemas valikuvõimalus.

Aga samal ajal peame siiski tunnistama päris otsekoheselt, et meil jäi Nõukogude Liidu poolt täielik valik, kas astuda sõjalisel konfliktile või sõlmida vastastikuse abistamise koostöö pakt.¹²⁵⁷

Pakti sõlmimist põhjendas Laidoner sellega, et

kui oleksime läinud konfliktile Nõukogude Liiduga, siis oleksime olnud ja jäänud täielikult üksinda.¹²⁵⁸

Konkreetsena näitab Laidoner selle, mis juhtus Eesti relvatellimustega. 2. septembril teatas Prantsusmaa, et jätab tellimused täitmata ja mõne aja pärast tegi sedasama ka Ühendkuningriik. Kolmest peamisest lepingupartnerist jätkas ainult Saksamaa Eesti relvatellimuste täitmist. Rääkides suurriikide vahelisest sõjast ütles Laidoner, et Suurbritannia eesmärgiks on „ära lõigata Saksa varustusteid ja allikaid“, mille näitena ta tõi Läänemere kaudu transporditavat Rootsi rauamaaki. Seetõttu arvas Laidoner, et

lääneriigid tahaksid praegu näha, et Baltimeri muutuks üldiseks sõja tallermaaks. See on loomulik Briti impeeriumi praegune huvi ja seepärast näeme, et Soomet väljastpoolt väga ergutatakse tugevale vastupanule, kuid Soome on isegi kaunis tugev.¹²⁵⁹

Jõudes Eesti-Soome suheteni ütles kindral, et „peame natuke tagasi ajalukku vaatama“. Laidoner alustas vabadussõjast – kui sõda ei olnud „üldmõõtmeliselt suur, aga meie kohta küllalt suur“ – ja sellest, kuidas pärast vabadussõda oli eestlastele selge, kust võib tulevikus oht ähvardada ja mida oli vaja selle vältimiseks teha.

Ja meie olime esimesed, kes hakkasime 1920/21 aastatel liitu moodustama uuestisündinud riikide vahel, mis tekkisid pärast suurt Maailmasõda Baltimere kallastel – Eesti, Soome, Läti, Leedu ja Poola vahel. See oli meie idee. Oli ka teisi riike, kes sellest aru said, et peame ühinema, moodustades ühise bloki, muutudes stabiilseks elemendiks ja rahu garantiiks. Vastav leping isegi 1922. aastal paragrafeeriti. Soome saadik Holsti [Varssavi lepingu sõlmimise ajal välisminister, pärast umbusaldamist Soome saadik Tallinnas] oli ka selle pooldaja, kuid Soome oli siiski esimene, kes sellest liidust välja astus ja Holsti tagandati kohalt. Paragrafeerimine oli täielikult valmis, kuid soomlased ütlesid, et Balti riikide seisukord on ähvardav, kuna Soomet keegi ei ähvarda ja seepärast jäävad nad sellest lepingust välja. Järgmisena ütles liidust ära Leedu. Leedulased ütlesid, et nende kõige suurem vaenlane on Poola. Poola ütles, et kui jäävad järele ainult Läti ja Eesti, siis on liiduks vähe. Ka Poola ütles ära. Seega jäi järele ainult Eesti ja Läti vastastikuse abistamise leping. See oli minu arusaamise järgi väär samm Leedu ja

¹²⁵⁷ Johan Laidoner, „Sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoneri kõne sõjaväe juhtidele 1. jaanuaril 1940 ohvitseride keskkogu ruumes.“, toim Evald Laasi, *Vikerkaar*, nr 10 (1988): 72.

¹²⁵⁸ Laidoner, 72.

¹²⁵⁹ Laidoner, 72–73.

Soome poolt. [...] Tegime kõik, et häid vahekordi hoida oma naabritega. Soomlased aitasid meid Vabadussõjas. Meil oli teatav pind soomlaste juures olemas, meie rõhutasime seda ja see andis teatavaid tulemusi. Kuid teisest küljest peab ütleva, et soomlased vaatasid meie peale kogu aeg ülevalt alla. Meie saime sellest küll aru, et meie oleme väiksemad ja et meie seisukord on raskem, kuid meie ei pannud seda kõike ka nii väga pahaks ja tegime oma tööd edasi.¹²⁶⁰

Siis tuli ajajärk, kus vahekord Soomega muutus *de facto* kaunis heaks [...] tol ajal oli Soome juhtival kohal president Svinhufvud. [...] Ja kõik see kestis niikaua kui Soome riigi eesotsas oli president Svinhufvud. Soome riigijuhtide vahetusel Soome võttis teise kursi. [...] Soome orientatsioon läks siis Skandinaavia riikide poole. Teate isegi, et Eesti Vabariigi president käis Soomes külas, kuna Soome president ei saanud Eestisse tulla, kord oli ta haige, kord polnud tal aega jne., kuigi ta ka tõeliselt kord haige oli. Nüüd oli ka meil mitmesuguseid arvamisi Eestis. Meil oli inimesi, kes arvasid, et oleksime pidanud Soome appi kutsuma. Meie katsusime kõik teha, mis võimalik. Kui meil septembrikuul kriitilised ajad olid, siis Soome välisminister ei leidnud võimalust Eesti saadikut vastu võtta ja viimane sai jutule ühe osakonna direktori juurde, kes seletas väga pikalt ja selgelt, et Soome ei saa midagi Eesti kasuks teha. Kõik need jutud, et Soome on meile oma abi pakkunud, on juba tühi jutt ja otsekohene vale. Ei ole midagi niisugust olnud, vaid ümberpöörduvalt – Soome ütles kategooriliselt, et tema midagi meie heaks teha ei saa. Soome seisukoht enda suhtes oli niisugune, et neil ida poolt hädaohtu ei ole. Ja nõnda see asi lähebki. Meil oli küll arusaamine, et Leningradi mitte ainult lõuna poolt ei kaitsta, vaid ka põhja poolt, ja et Soome piir on seal ligemal kui Eesti oma. Soome oli aga teisel arvamisel ja temale lubati väljastpoolt väga palju abi. Praegu paistab, et see abi on ainult moraalne. Teie mäletate, Stockholmis oli Skandinaavia riigipeade konverents, kus neid küsimusi käsitleti. Minu arvates sõjaliselt võttes praegu Soomet ei abista moraalne ega materiaalne abi, vaid Soomele on tingimata tarvis vereabi. Aga vereabi ei anna keegi. [...] ¹²⁶¹

Mispärast ma praegu seda kõike siin nii pikalt puudutan? Seepärast, et paljud arvavad, et ka meie oleme selles süüdi, ja et meie vahekorrad Soomega küllalt tihedad ei olnud. Ma pean ütleva, et meie tegime kõik, et vahekord Soomega oleks hea. Teie teate, kuipalju on hõimutööd tehtud rahvaste vahel. Aga ega see ei tähenda kui hõimukontserdid on soojad ja rahvaliikmed üksteisesse hästi suhtuvad, et siis ka võimukandjate vahel oleksid vahekorrad südamlikud. Meie oleme kõik teinud, et meie vahekord Soomega oleks hea. Kahjuks see ei ole aga nii läinud. Praeguses Soome ja Nõukogude Liidu vahelises konfliktis tuleb täiesti kõrvale jätta küsimus, kes sellest välja tuleb võitjana. Üks on selge, meie ei saa ajada niisugust poliitikat, et nüüd korraga hakkame millegagi uuesti peale ja nimelt aktsiooni Soome kasuks. Kui seda ei saanud teha siis, kui olid võimalused ja kui Soome seda ise vastu ei võtnud, kui Soome jäi selles konfliktis külmaks. Kui ta seletas, et tema huvi ei ole meil ja et Balti riigid peavad muutuma niikuinii Vene provintsideks, ja et Soomel on teised huvid, nimelt Skandinaavia riigid, siis pole sinna midagi parata. Nüüd aga on Soome seisukoht muutunud, nüüd heidetakse meile ette – ma meelega peatun selle küsimuse juures pikemalt –, et meie ei lähe Soomele appi. Meie ei ole kohustatud Soomele appi minema. Kui Soome meiega

¹²⁶⁰ Laidoner, 71–73.

¹²⁶¹ Laidoner, 73–74.

koostööst ära ütles, kuidas saame talle siis nüüd appi minna. [...] need, kes tihti räuskavad ja ütlevad, mispärast kohe lööma ei hakatud ja miks ei mindud Soomele appi, minu härrad, meie kohus on neile öelda: Ärge räusake, pidage lõuad! [...] meie peame ajama oma Eesti riigi ja rahva poliitikat. Meie ülesanne on oma riiki ja rahvast välja viia sõjakonfliktist tervena ja alles hoida oma riiklikke korraldusi, organisatsioone ja institutsioone. [...]¹²⁶²

Meil läks korda survet teatavas mõttes kõrvaldada ja leida oma suure idanaabriga koostöö võimalusi. Ja meie usume, et see koostöö lojaalselt mõlemalt poolt jätkub. Meie teame hästi, mida tähendab otsene sõda ja nüüd näeme seda oma põhjanaabri juures. Olgugi, et temal on mitmed tegurid võrreldes meiega head, näiteks oma rahvaarvult on ta meist kolm korda ja maa-ala poolest kaheksa korda suurem. Maa-ala on teatavaks kaitseks. Aastaaeg on ka praegu ebasoodne pealetungijale. Sellele vaatamata, et Rootsi ei anna otsekohest sõjalist abi Soomele, ta saab abi igalt poolt, nii moraalselt kui ka aineliselt. Kõigele sellele vaatamata on olukord Soomes ikkagi raske. Nõukogude Liidu võimalused on seejuures aga palju suuremad. On ikkagi halb kui üks väikeriik satub sõjalisel konfliktis. [...] Meile öeldakse, et teil on vastase sõjavägi sees. Mina ütlen, et meil on selle riigi sõjavägi sees, kellega tahame koos töötada. [...] Ja kui meil tulevikus õnnestub vältida suurt sõjalist konfliktit ja meie maad säästa sõja tallermaaks muutumisest, ning säilitada riiklikud organisatsioonid ja institutsioonid ning oma sõjaväe, siis võime öelda ja Jumalat tänada, et meil läks hästi! Nüüd võidakse öelda, et meie pole enam absoluutselt suveräänsed ja iseseisvad. Suveräänsus ja iseseisvus on aga relatiivsed mõisted. Tulevikus pärast suure sõjalise konfliktis lõppemist võib kindlasti öelda, et riigid peavad oma absoluutsest iseseisvusest lahti ütleva ja konföderatiivsesse vahetorda astuma. Kui seda ei tehta, siis sõda läheb niikaugele, et jääb maailmast ainult üks rusude hunnik, kõik kaob. Ja seepärast meie ülesanne on ennast hoida, kuid siiski valmis olla, kui peaks sõjaks minema, oma riiki kaitsta koos nendega, kellel on meiega ühesugused huvid. [...]¹²⁶³

Kõne lõpus tuli Laidoner veelkord Soome juurde tagasi.

Ma eespool nimetasin, et meil on teatavad raskused Soomega. Meie võime aga kindlad olla selles, et meie südametunnistus on siin puhas ja rahulik. Meie oleme kõik teinud, mis võimalik. Kui meid aga ei hinnata, siis pole midagi parata. Eks igal riigil ja rahval ole ka oma enesetunne. Ega ükski riik ei saa eksisteerida sellest, kui ta ennast teisele peale topib kui vaest sugulast, keda väga hea meelelega ei taheta näha. Soomele oleme ka meie vaese sugulase osas. Sellega seletan nüüd ka Soome raadiojaama hüsteerilisi väljaastumisi. Meie oleme oma poliitikat järjekindlalt ajanud. Meie sihid ja jooned ei leidnud aga seal vastuvõtmist. Teiselt poolt meie ei saanud teisiti teha ning ega meie pole praegu kohtunikud konfliktis Nõukogude Liidu ja Soome vahel. Meie oma vahetorda otsimises tundsim, et oleme üksik ja otsustasime julgelt ja kindlalt. Soome otsustas oma seisukohast välja minnes. Ma ei ütle, kas ta on hästi või halvasti teinud, kuid meie oleksime igatahes teisiti teinud, kuid soomlased tegid teisiti. [...]¹²⁶⁴

¹²⁶² Laidoner, 74.

¹²⁶³ Laidoner, 75.

¹²⁶⁴ Laidoner, 75–76.

Kuigi Laidoner ütles oma kõnes, et keegi ei saa olla „absoluutselt kõiketeadja ja ettenägi“, andis ta täiesti õige pildi suurriikide huvidest Läänemerel. Täpselt samasugused mõtted liikusid septembris 1939 Ühendkuningriigi laevastikuministriks saanud Churchilli peas. Ainult mõni päev pärast ministrikssaamist andis ta korralduse koostada plaan Läänemerele tungimiseks. Plaani kohaselt pidi Briti laevastik võtma Läänemere oma kontrolli alla, millega Churchill lootis saavutada kaks suurt eesmärki. Esiteks, et Saksamaa kallaletungi ähvardusest vabanenud Skandinaavia muutuks Ühendkuningriigi „sõjaliseks liitlaseks“. Teiseks, et Läänemerd valitsev Briti laevastik võimaldaks „sirutada käe Vene- maale“. Plaani eesmärkidega igati sobivalt andis Churchill sellele nimeks „Catherine“, mis oli viide Katariina Suurele.¹²⁶⁵ Churchill loobus oma plaanist alles jaanuari keskel ehk kaks nädalat pärast Laidoneri kõnet. Kuid see ei tähendanud loobumist katsetest takistada Saksamaa rauamaagitarneid, milleks talvesõda pakkus soodsaid võimalusi.¹²⁶⁶ Laidoneri olukorrahinnang oli ka selles osas täpne.

Mis puutub Laidoneri Eesti-Soome suhete analüüsi, siis väidab Turtola, et Laidoner süüdistas Soomet reetmises.¹²⁶⁷ Turtola eksib siin põhjalikult. Laidoner, erinevalt Turtolast, sõna „reetur“ ei kasuta. Ka Laidoneri sõnade mõte ei saanud olla Soome süüdistamine reetmises. Riigid saavad üksteist reeta ainult juhul, kui ollakse lepingute või vähemalt lubadustega seotud. Laidoner või ükskõik mis- sugune teine eestlane sai sama vähe süüdistada reetmises Soomet kui soomlased Rootsit. Tegelikult isegi vähem, sest kuigi Rootsi valitsus vältis püüdlikult lubaduste andmist, oli Soomel siiski tunduvalt rohkem põhjust oodata abi ja toetust Rootsilt kui oli Eestil põhjust oodata abi ja toetust Soomelt. Turtola väidab, et müüdi „Soome reetlikkusest“ mõtlesid välja Päts ja Laidoner, et vältida vastutust baasidelepingu eest ja saada andeks oma „patud“:

eriti just Laidoner levitas arusaama, nagu oleks Soome kavalalt ja isekalt Eesti hätta jätnud.¹²⁶⁸

Laidoneri kõne annab tunnistust siiski täpselt vastupidisest. Laidoner ei väldi vastutust baasidelepingu eest ega pea seda ka veaks, ammugi mitte „patuks“. Jaanuaris 1940 peetud kõne eesmärgiks ei olnud süüdistada Soomet, vaid vastata süüdistustele, mida Soome raadios esitati Eesti kohta.¹²⁶⁹ Laidoneri kahetsus, et Soome ja Eesti kaitsealast koostööd ei alustatud õigel ajal, ei erine põhimõtteliselt Mannerheimi kahetsusest, et kaitsealane liit Soome, Rootsi ja Norra vahel jäi

¹²⁶⁵ Churchill, *Tormihoiatus*, 348–49, 519–20.

¹²⁶⁶ Churchill, 414–415, 422–423.

¹²⁶⁷ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 228.

¹²⁶⁸ Turtola, 186.

¹²⁶⁹ Aleksander Warma, *Diplomaadi kroonika: ülestähendus ja dokumente aastatest 1938–44* (Tallinn: Olion, 1993), 67; Kari Alenius, „‘Koko meidän pieni kansamme ottaa syvimmin sydämen tuntein osaa Teidän kohtaloonne...’“. Talvisota virolaisten kokemana“, Kari Alenius ja Olavi K. Fält, toim, *Talvisota kokemuksena*, *Studia Historica Septentrionalia* nr 63 (Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2011), 165, 167–168.

sõlmimata.¹²⁷⁰ Ühel juhul oli tulemuseks see, et Eestis asuvatelt lennuväljadelt tõusid õhku lennukid, mis käisid pommitamas Soome linnu. Teisel juhul see, et Soome sadamatesse saabusid laevad, mis tõid varustust ja täiendust Norrat okupeerivatele vägedele.

Laidoneri kõne ja „Möllersoni juhtum“

Laidoneri sõnu – kuidas Soome välisminister ei leidnud septembris 1939 aega, et Eesti saadikut vastu võtta – on mitmete Eesti ja Soome ajaloolaste poolt kontrollitud.¹²⁷¹ Kõige põhjalikumalt on seda teinud Magnus Ilmjärv, kes on kasutanud mitte ainult Eesti ja Soome, vaid ka Läti arhiive.¹²⁷² Kuna ajaloolaste tõlgendustes on endiselt vasturääkivusi ja kuna küsimus on Eesti-Soome suhete seisukohalt oluline, siis on põhjust seda veelkord üksikasjalikult käsitleda. Nii palju kui on allikate põhjal võimalik sündmusi taastada, kulgesid nad järgmiselt.

Teisipäeval, 19. septembril kohtus Eesti saadik Rudolf Möllerson Soome välisministeeriumi kantsleri Tapio Voionmaaga. Kohtumine toimus Möllersoni algatusel. Eesti saadik oli soovinud kokku saada välisministriga, aga kuna Erkko osales koos peaministriga Põhjamaade valitsusjuhtide konverentsil,¹²⁷³ siis tuli leppida kantsleriga. Kohtumisel arutati kahte teemat. Esiteks rääkis Möllerson eelmisel päeval toimunud Poola allveelaev *Orzeli* põgenemisest ja oli mures Nõukogude Liidu reaktsiooni pärast. Teiseks kaebas Eesti saadik, et Soome ajakirjandus suhtub „ükskõikselt Eesti saatusse“, mille näitena ta tõi 16. ja 19. septembril Helsingin Sanomates avaldatud uudised.¹²⁷⁴ Esimeses väideti, et Moskva plaanidesse kuulus „Eesti ja Läti ühendamine Nõukogude Liiduga“. Teises kirjutati:

Mis puutub Lätisse ja Eestisse, siis jäävad nad oma eraldatud asendis Saksamaa ja Venemaa vahel viimasest riigist praktiliselt täielikku sõltuvusse. Moskva võib otsustada, kas nad saavad säilitada näilise vabaduse või sulatatakse nad täielikult Nõukogude Liitu.¹²⁷⁵

Järgmisel korral kohtus Eesti saadik juba Soome välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Aaro Pakaslahtiga, kes oligi see „osakonna direktor“, kellest Laidoner oma kõnes rääkis. Kohtumine toimus kolmapäeva, 27. septembri õhtul. Pakaslahti koostatud kohtumise kokkuvõttest jääb mulje, et selle eesmärgiks oli arutada Moskva poolt Eestile esitatud nõudmisi. Kuid vestluse käigus selgus, et

¹²⁷⁰ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 334.

¹²⁷¹ Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 523–24; Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 230.

¹²⁷² Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 646–49.

¹²⁷³ *Helsingin Sanomat*, 18.9.1939, 5.

¹²⁷⁴ Memo kantsleri ja Eesti saadiku vestlusest 18.9.1939 [kuupäevaga on ilmselt eksitud ja õige kuupäev on 19.9.1939], UM 7 E Viro 1929–1939, UA; Memo kantsleri ja Eesti saadiku vestlusest 19.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁷⁵ *Helsingin Sanomat*, 16.9.1939, 10, 19.9.1939, 9.

erinevalt Pakaslahtist ei olnud Möllerson nende sisust teadlik. Pakaslahti kirjutab kohtumise kokkuvõttes:

Minister Erkkolt saadud juhtnööride kohaselt viitasin möödaminnes sellele, kas Soome võiks mingil moel Eestit aidata.¹²⁷⁶

Möllersoni ebamäärasest vastusest võib järeldada, et talle ei olnud tehtud ülesandeks hankida Soomelt diplomaatilist või mingis muus vormis toetust.¹²⁷⁷ Kogu kohtumine jätab mulje, et see ei toimunud mitte Möllersoni, vaid Pakaslahti algatusel. Tundub usutav, et kohtumine korraldati vastuseks Möllersoni soovile Erkkoga kokku saada, kuid sellest soovist oli mööda läinud juba mitu päeva. Mis iganes võis olla kohtumissoovi algne põhjus, oli see kohtumise toimumise ajaks juba oma tähtsuse minetanud.

Kaheksa päeva varem toimunud kohtumine erines sellest nagu öö ja päev. Siis oli Eesti saadik selgelt aktiivne osapool ja välisministeeriumi kantsler on kohtumise protokollil lõppu kirjutanud:

Saadik M. [Möllerson] oli saanud ülesandeks esitada eespool toodud tähelepanekud välisministrile endale, kuid ministri äraolekul esitas need mulle.¹²⁷⁸

Oleks olnud igati ootuspärane, kui olukorras, mis oli kujunenud pärast Nõukogude Liidu kallaletungi Poolale ja eriti pärast *Orzeli* põgenemist, oleks Möllerson üritanud Erkkoga kokku saada ka pärast seda, kui kahepäevane Põhja-maade valitsusjuhtide konverents läbi sai. Ometi sellist kohtumist ei toimunud. Samal ajal jälgiti Soome välisministeeriumis väga tähelepanelikult sündmusi teisel pool Soome lahte.¹²⁷⁹

Reede, 22. septembri hilisõhtul helistas Pakaslahti Erkkko ülesandel Soome Tallinna saadikule, et uurida, kas vastab tõele, et Eesti välisminister Selter sõidab Moskvasse.¹²⁸⁰ Teisipäeval, 26. septembril kohtus Erkkko Saksa saadikuga, kellelt kuulis, et Eesti valitsus on otsustanud Moskva nõudmised vastu võtta ja et Eestisse tulevad Nõukogude Liidu mere- ja lennuväebaasid. Saksa saadik kinnitas Erkkole, et Soome positsioon on teistsugune, kuna Soome kuulub Põhjamaade hulka.¹²⁸¹ Sama päeva õhtul edastas Pakaslahti saadud teabe Erkkko ülesandel Rootsi, Norra ja Taani esindajatele.¹²⁸²

Seega, kui Möllerson tõesti üritas pärast *Orzeli* põgenemist Erkkoga kokku saada, siis võeti ta vastu alles siis, kui oli juba teada, et Eesti on otsustanud baasidelepingu sõlmida. Kuid teda ei võtnud vastu mitte välisminister ega isegi

¹²⁷⁶ Memo vestlusest Eesti saadikuga 27.9.1939 õhtupoolikul, UM 109 A 10 d, UA.

¹²⁷⁷ Samas.

¹²⁷⁸ Memo kantsleri ja Eesti saadiku vestlusest 19.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁷⁹ Välisesinduste teadaanded nr 368A, 3.10.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁸⁰ Telefonivestlused saadik Hynnineniga Tallinnas 22.9.1939 õhtul, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁸¹ Memo Saksa saadiku visiidist välisministrile 26.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁸² Memo vestlustest Rootsi sõjaväelise atašee, Taani saadiku ja Norra saadikuga 26.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

mitte välisministeeriumi kantsler, vaid poliitilise osakonna juhataja, kes „viitas möödaminnes sellele, kas Soome võiks mingil moel Eestit aidata“. Seda on raske pidada tõsiseltvõetavaks abipakkumiseks. Samas ei oodanudki Eesti Soomelt abi ega kavatsenud ka seda paluda. Eesti välisministri abi Oskar Öpik, keda võib tänapäeva mõistes pidada välisministeeriumi kantsleriks, kirjutab oma mälestustes:

oli päris selge, et Soome hõimurahvas ei võinud meile mingit abi pakkuda, kuid tahtsime vähemalt Soome valitsust konsulteerida.¹²⁸³

Öpik väidab, et Möllerson üritas kaks päeva järjest tulutult Erkkoga kokku saada.¹²⁸⁴ Öpiku väide soovist Soome valitsust konsulteerida kõlab kahtlasena, sest Eesti välisministeeriumis püüti salastada kõike, mis puudutas Moskva läbirääkimisi.¹²⁸⁵ Soome Tallinna saadikule keeldus Öpik infot andmast¹²⁸⁶ ja ka Möllersoni ei hoitud läbirääkimistega kursis. Ametlikult informeeriti Moskva nõudmistest ainult Saksa saadikut,¹²⁸⁷ kelle kaudu info Erkkoni jõudiski. Kuid on võimalik, et Soome välisministrile oleks tehtud erand kui ta oleks Möllersoniga kohtunud. On olemas ka võimalus, et Öpik mäletab valesti ja Möllerson üritas Erkkoga kokku saada enne, kui Selter sõitis Moskvasse, ehk ajavahemikul 20. septembrist kuni 22. septembrini. Ka nendel päevadel oli kohtumiseks põhjust enam kui küll, sest Nõukogude valitsus oli esitanud *Orzeli* põgenemise kohta ametliku protesti ja Kroonlinnast oli välja sõitnud Nõukogude laevastik.¹²⁸⁸

Novembri lõpus – kui Nõukogude Liit oli just lavastanud vahejuhtumi Mainilas, et põhjendada peatselt algavat kallaletungi Soomele – tunnistas siis juba endine välisminister Selter Soome saadikule, et teda on süüdistatud selles, et ta ei pöördunud otsustavatel hetkedel abipalvetega Läti ja Soome poole. Selteri arvates tulenesid sellised süüdistused

asjade mittemõistmisest või pahatahtlikkusest. Läti ei oleks suutnud mingisugust olulist abi anda, isegi kui ta oleks seda soovinud. Mis jällegi Soomesse puutub [...] siis sellises olukorras ei oleks ta saanud lubada midagi enam kui relvi ja vabatahtlikke, mille saatmise oleks Nõukogude laevastik pealegi üsna küsitavaks teinud. Nii oleks ametliku järelepärimise esitamine sõjalise abi saamiseks asetanud Soome lihtsalt raske valiku ette – ja olekski kõik.¹²⁸⁹

Selteri arvates oleks olukord olnud teine, kui

¹²⁸³ Oskar Mamers, *Häda võidetuile* (Stockholm: EMP, 1958), 97–98.

¹²⁸⁴ Mamers, 97–98.

¹²⁸⁵ Karl Soonpää päevikuissekanne 19.10.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 207.

¹²⁸⁶ Tallinna saatkonna raport nr 31, 27.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA; Tallinna saatkonnalt välisministeeriumile 23.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁸⁷ Karl Soonpää päevikuissekanne 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 164; Saksa saadik Tallinnas Saksa Välisministeeriumile 25.9.1939, Arjakas et al., 423; Arumäe, „President Konstantin Pätsi abipalve Saksa valitsusele“, 62–63.

¹²⁸⁸ Välisesinduste teadaanded nr 368A, 3.10.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁸⁹ Tallinna saatkonna raport nr 43, 27.11.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

Läänemere maad ja Soome oleksid mobiliseerinud kohe Saksa-Poola sõja puhkedes. Seda võib pidada hooletuseks ja veaks, kuid selle on teinud ka mitmed teised peale Eesti valitsuse.¹²⁹⁰

Eesti valitsus ei käitunud septembris 1939 põhimõtteliselt teistmoodi kui president Kallio oktoobris 1939, kui Rootsi eitavat vastust kartes jättis Soome president kõige olulisema küsimuse üldse küsimata.¹²⁹¹ Soome valitsus oma küsimuse hiljem siiski esitas ja sai Rootsilt ka oma eitava vastuse kätte. Eesti küsimus jäigi esitamata ja vastuse osas on võimalik ainult spekulatsioon. Tõenäosus, et Soome vastus Eestile oleks olnud erinev kui Rootsi vastus Soomele, ei saa olla siiski nullist palju suurem. Võimaliku vastuse kohta saab aimu Soome Pariisi saadiku ettekandest, milles ta kirjeldab oma vestlust Läti saadikuga.

Ta isegi küsis minult, kas Soome võitleks Eesti eest, millele loomulikult vastasin põiklevalt, ka tähelepanu juhtides, et meil ei ole liidulepingut.¹²⁹²

Detsembris 1939, kui Nõukogude Liidu ja Soome vahel käis sõda, esitati Eestis ja Lätis täiesti põhjendatult küsimusi – miks ei tehtud riikide vahel rohkem koostööd siis, kui selleks oli õige aeg. Levisid kuulujutud, et Eesti küsis Soomelt abi, kuid sai eitava vastuse.¹²⁹³ Soome uus välisminister Tanner andis korralduse süüdistusi uurida ja Pakaslahti poolt koostatigi vastav ettekanne. Seletus võeti ka endiselt välisministrilt Erkkolt. Pakaslahti ettekanne ja Erkkko seletus kesken-
duvad ajavahemikule 22. septembrist, kui Selter sõitis Moskvasse, kuni 27. septembrini, kui Pakaslahti kohtus Möllersoniga. Pakaslahti kirjutab oma ettekandes, et enne 24. septembrit ei olnud Eestil mingit põhjust Soomelt abi paluda, sest alles siis sai Selter Moskvas teada, mida Eestilt tahetakse. Pärast 24. septembrit ei tehtud Eesti poolt ühtegi katset Soomest toetust otsida ja 27. septembri kohtumine Möllersoniga oli ainus kord kui sellest üldse juttu oli.¹²⁹⁴ Erkkko väidab oma seletuses, et

Eesti poolt ei antud mingeid viiteid, mis oleksid näidanud, et Eesti oleks tahtnud saada Soomelt ühes või teises vormis toetust. Kui olukord tundus siiski minu meelest üsna tõsine, palusin osakonna juhataja Pakaslahtil otse saadik Möllersonilt küsida, kas Soome saaks mingil moel Eestit toetada.¹²⁹⁵

Oma mälestustes nimetab Pakaslahti Erkkot „skandinavistiks“¹²⁹⁶ ja kirjutab, et

Erkkko suhtumine Eestisse oli jahe, isegi jahedam kui Eesti saadik Möllerson oma saadikuaja alguses oskas ettegi kujutada [...]. Alles mõne kuu möödudes märkasid eestlased vähehaaval, et väljapoole nii selgelt paistva Soome Põhjamaade ja eriti Rootsi orientatsiooni kõrvale ei mahtunud samaaegselt lähedane ja positiivne

¹²⁹⁰ Samas.

¹²⁹¹ Vt allmärkus 743.

¹²⁹² Pariisi saatkonna raport nr 60, 28.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁹³ Holma välisminister Tannerile 31.12.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹²⁹⁴ Välisministeeriumi poliitilisi teadaandeid nr 2, 25.1.1940, UM 12 L Viro 1940–1941, UA.

¹²⁹⁵ Stockholmi saatkonna kiri nr 679, 22.1.1940, 12 L Viro 1940–1941, UA.

¹²⁹⁶ Pakaslahti, *Talvisodan poliittinen näytelmä*, 63.

välispoliitika Eestiga [...] Mõned kuud enne suure sõja puhkemist küsis Hynninen [Soome saadik Eestis] kord minult, mis on Erkkko jaheda suhtumise põhjuseks. Vastas, et Erkkko on niivõrd täielikult Põhjamaadele ja eriti Rootsile suunatud koostöö arendamise seisukohal, et Eestil ei ole tema poliitikas kohta.¹²⁹⁷

Pakaslahti kirjutab, et kuigi väited, nagu ei oleks Erkkko „kõige kriitilisematel päevadel“ leidnud aega Möllersoniga kohtuda, lükati Erkkko enda poolt ümber,

ei saanud see siiski kõrvaldada seda kibedust, mida ametlikus Eestis Soome suhtes tunti. Oli ju Soome suhtunud ükskõikselt ja tõrjuvalt Eestisse tema saatusehetkel. Teisalt peab ütlema, et Soome võimalused Eestit toetada olid tõsiasju arvestades olematud.¹²⁹⁸

Pakaslahti tunnistab, et tema ilmselt oligi see „osakonna direktor“, kellest Laidoner oma kõnes räägib:

osakonna juhataja, kelle all võib-olla mõeldi mind, oli osanud öelda vaid seda, mis Eestit ärritas. Selline kriitika ja sattumine oma riiki esindades kaaskannataja rolli on täiesti mõistetav, kui taustal on väide Soome välisministri solvavast käitumisest. Minuga vesteldes ei pärinud Möllerson kordagi selle kohta, kuidas Soome suhtuks tema riigi olukorda. Vastust ma polekski saanud anda ilma välisministri juhtnöörideta.¹²⁹⁹

Pakaslahti arvates mõjutas Soome suhtumist veel üks tegur:

Nimelt kui Soome „sekkuks“ – ja veel omal algatusel – Nõukogude Liidu ja Eesti vahelistesse suhetesse, oli põhjust karta, et just see võiks anda Nõukogude Liidule sobiva ettekäande võtta jutuks taotlused ja eesmärgid, mis tal võisid olla Soome suhtes.¹³⁰⁰

Kõike eespooltoodut arvestades tundub tõenäolisena, et Laidoner oma kõnes ja välisministri abi Öpik oma mälestustes panid kokku kaks asja: Erkkko üldiselt tõrjuva suhtumise Eesti saadikusse ja asjaolu, et „kõige kriitilisematel päevadel“ kohtus Eesti saadikuga mitte Erkkko ise, vaid poliitilise osakonna juhataja. Tundub usutav, et „kõige kriitilisematel päevadel“ ei üritanudki Möllerson Erkkoga kokku saada, kuid väljaspool kahtlust on see, et vahetult enne ta üritas ja see tal ei õnnestunud. Öpiku väide, et Möllerson proovis kaks päeva järjest tulutult Erkkoga kokku saada tundub samuti usutav, kuid see pidi juhtuma pigem enne Selteri Moskvasse sõitu 22. septembril. Ilmjärvel on õigus, kui ta kirjutab:

Möllersoni „juhtumis“ on seega õige see, et Soome välisminister ei leidnud aega Eesti saadikut vastu võtta, ja ametlik Soome näis pidavat Nõukogude Liidu ja Saksamaa uut suhtumist Baltimaadesse küsimuseks, mis ei puuduta Soomet. Eesti ei esitanud mingit abipalvet.¹³⁰¹

¹²⁹⁷ Pakaslahti, 119–20.

¹²⁹⁸ Pakaslahti, 120.

¹²⁹⁹ Pakaslahti, 121.

¹³⁰⁰ Pakaslahti, 122.

¹³⁰¹ Ilmjärv, *Häädetu alistumine*, 649.

Eesti ei esitanud tõesti mingit abipalvet ja seda Laidoner oma kõnes ei väitnudki. Laidonerile võib ette heita sõnu: „Soome ütles kategooriliselt, et tema midagi meie heaks teha ei saa“ – sest Eesti ei esitanudki sellist küsimust, millele oleks saanud „kategooriliselt“ vastata. Kuid jälle on põhjust nõustuda Ilmjärvega, kes Läti allikatele toetudes kirjutab:

Aga Möllersonil polnudki tarvis Pakaslahtilt Soome hoiaku kohta küsida, sest viimane teatas ise, et „Suomi on pohjoismainen ei balttilainen valtio [Soome on Põhjamaa, mitte Baltimaa]“ ja seepärast ei saa Soome midagi Eesti heaks teha.¹³⁰²

Seega ei öelnud Laidoner oma kõnes midagi sellist, mis oleks olnud tegelikku-sega vastuolus. Ta ütles: „katsusime kõik teha, mis võimalik“, mitte ei väitnud, nagu oleks Eesti Soomelt abi palunud. Ta ütles, et „Soome välisminister ei leidnud võimalust Eesti saadikut vastu võtta“ ja Soome välisminister tõepoolest ei kohtunud Eesti saadikuga alates *Orzeli* põgenemisest kuni baasidelepingu sõlmimiseni – kuigi oli teada, et Eesti saadik seda soovis. Ta ütles, et Eesti saadik sai jutule „ühe osakonna direktori juurde“ ja jutud, nagu oleks Soome Eestile abi pakkunud, ei vasta tõele. Eesti saadikul oli tõepoolest jutuaajamine Soome välisministeeriumi poliitilise osakonna juhatajaga, kuid alles pärast seda, kui Soomes teati juba, et Eesti on otsustanud baasidelepingu sõlmida. Osakonna juhataja rääkis Eesti saadikule, et „Soome on Põhjamaa, mitte Baltimaa“ ja viitas enda sõnul „möödaminnes“ sellele, „kas Soome võiks mingil moel Eestit aidata“. Kui seda pidada abipakkumiseks, siis oli Laidoneri jutt vale. Kui seda mitte pidada abipakkumiseks, siis rääkis Laidoner tõtt.

Laidoneri kõne ja „Soome lahe sulu strateegia“

Turtola väidab, et „Laidoneri jutt oli täiesti vale ja haruldaselt kohmakalt koostatud süüdistus“ – sest „ükski soome diplomaat või sõjaväelane“ poleks saanud öelda, et Soomel „ida poolt hädaohtu ei ole“.¹³⁰³ Tegelikult sai küll. Just selliste sõnadega lükkas Soome president Ståhlberg mais 1922 tagasi Eesti riigivanem Pätsi ettepaneku Eesti-Soome sõjaliseks koostööks.¹³⁰⁴ Laidoner ei väidagi, et keegi ütles talle seda septembris 1939, vaid, et „Soome seisukoht enda suhtes oli niisugune, et neil ida poolt hädaohtu ei ole.“ Seisukoht – et Soomel pole ida poolt sellist hädaohtu, mis nõuaks sõjalist koostööd Eestiga – oli Soomel tõesti olemas. See kehtis juba alates maist 1922, kui koos Varssavi lepinguga lükkas Eduskund tagasi idee Eesti ja Soome liidust. Seisukoht – et Soomel pole ida poolt sellist hädaohtu, nagu oli Eestil ja teistel Balti riikidel – oli Soomel samuti olemas. Mitmed Soome diplomaadid jagasid arvamust, mille kohaselt Soome kuulus teise kategooriasse võrreldes Balti riikidega, keda ootas varem või hiljem ees taasliitmine Venemaaga. Sellist arvamust tundus jagavat ka Helsingin

¹³⁰² Ilmjärv, *Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel*, 74; Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 648.

¹³⁰³ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 228.

¹³⁰⁴ Vt allmärkus 1242.

Sanomat, sest 16. ja 19. septembril avaldati uudised, mis ennustasid ette, et Balti-maad ühendatakse Nõukogude Liiduga. Just seda Laidoner oma kõnes ütleski:

Kui ta [Soome] seletas, et tema huvi ei ole meil ja et Balti riigid peavad muutuma niikuinii Vene provintsideks, ja et Soomel on teised huvid, nimelt Skandinaavia riigid, siis pole sinna midagi parata.

Turtola heidab Laidonerile ette, et kritiseerides Soome huvipuudust Eesti vastu, jätab ta mainimata sõjaväelaste salajase koostöö Soome lahe sulgemiseks:

Muidugi ei saanud ta sõnagagi nimetada Soome lahe sulu strateegiat, mille kasutamist Eesti sõjaolukorras tagasi tõmbus, hävitades nii aastakümne pikkuse koostöö.¹³⁰⁵

Laidoner ei saanud tõesti avalikult salajasest sõjalisest koostööst rääkida. Kuid kaudselt ta seda siiski tegi, öeldes, et „vahekord Soomega muutus *de facto* kaunis heaks“ siis, kui „Soome juhtival kohal“ oli president Svinhufvud. Laidoner võis mõelda regulaarseid riigipeade visiite, mis siis algasid, kuid sõjaväelasena võis ta mõelda ka salajast sõjalist koostööd, mis sai samuti hoo sisse president Svinhufvudi ajal.¹³⁰⁶ Koostöö eesmärgiks oli sulgeda Soome laht selle kitsaimas kohas raskesuurtükide risttulega. Kuid ka Soome sõjaväelased arvestasid juba 1931. aastal võimalusega, et Soome lahe lõunarannik läheb Nõukogude Liidu kontrolli alla. Just sellel põhjusel otsustati mitte paigutada kõiki raskeid suurtükke Porkkala neeme tippu Mäkiluoto saarele – kuigi see oleks olnud Soome lahe sulgemise seisukohalt kõige otstarbekam – vaid pooled suurtükid paigutati Helsingi ette Kuivasaarele.¹³⁰⁷

Soome ja Eesti sõjaline koostöö – olgugi, et väga piiratud ja salajane – on iseenesest hea näide sellest, kuidas suuremad riigid saavad panna väiksemaid riike omavahel koostööd tegema. Soome ja Eesti salajasest koostööst mängis sellist katalüsaatori rolli Rootsi.¹³⁰⁸ Rootsi huvi oli seotud plaanidega, mida aastatel 1929–1932 koostati juhuks kui Rootsil tuleks Rahvasteliidu raames osutada sõjalist abi oma naabritele: Soomele, Eestile ja Lätile. Abivägede kohaletoimeta-miseks oli omakorda vajalik tagada turvalised mereühendused Põhjalahel ja Soome lahel. Selleks pakkus Soome ja Eesti vaheline koostöö häid võimalusi, sest kooskõlastatud tegutsemisega oli võimalik sulgeda Nõukogude laevastik Läänemere idasoppi.¹³⁰⁹ Mis Eestisse puutus, siis nähti Rootsi sõjaväelaste plaanides ette kuni 5 diviisi suuruse abiväe saatmist ja abi peeti võimalikuks anda veel kuni hetkeni, kui rinne on joonel Pärnu-Türi-Tapa. Ilma välise abita hinnati Eesti vastupanu kestvuseks umbes üks kuu, mis kattus Eesti sõjaväelaste hinnangutega.¹³¹⁰

¹³⁰⁵ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 228.

¹³⁰⁶ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 149–53, 166–68.

¹³⁰⁷ Leskinen, 150.

¹³⁰⁸ Leskinen, 118–121, 126–127.

¹³⁰⁹ Leskinen, 124–125, 132–133.

¹³¹⁰ Leskinen, 132, 134; Carlgren, *Rootsi ja Baltikum*, 19–20.

Samal ajal koostatud Soome sõjaväelaste plaanides arvestati samuti Eesti ja Lätiga. Mannerheimi hinnangul ei olnud siiski ka kolme riigi üheaegse tegutsemise korral võimalik ilma välise abita Nõukogude Liidu rünnakut edukalt tõrjuda. Eriti vajasid abi Eesti ja Läti, kusjuures Soomel ei olnud võimalik neile abivägesid saata. Ainus, mida Soome sai nende olukorra kergendamiseks teha, oli siduda Nõukogude vägesid pealetungiga Leningradile – milleks Soome vajas omakorda Rootsi abi.¹³¹¹ Kuid nii Rootsi kui ka Soome sõjaväelaste plaanidel oli üks väga oluline eeldus. Rootsi plaanide koostajad pidasid Rootsi sekkumist võimalikuks üksnes juhul, kui ka teised Rahvasteliidu liikmed rakendavad omalt poolt „väga olulisi jõude“.¹³¹² Selliseid jõude said rakendada ainult suurriigid. Ka Mannerheimi plaanides arvestati suurriikide sekkumisega.¹³¹³ Järelikult oli Soome-Eesti sõjalise koostöö käivitumisel kaks väga olulist eeldust: 1) suurriikide sõjaline sekkumine; 2) Soome ja Eesti samaaegne sõda Nõukogude Liiduga. Sisuliselt oleks selline olukord tähendanud sõda Nõukogude Liidu ja Rahvasteliidu vahel. Tuleb pidada märkimisväärseks saavutuseks, et Rootsis ja Soomes sellised plaane koostati.

Kõik muutus, kui 1933. aastal lahkus Saksamaa Rahvasteliidust ja 1934. aastal tuli asemele Nõukogude Liit. Rootsi plaanides ei arvestatud enam sõjalise sekkumisega Eestis ja Lätis¹³¹⁴ ja täpselt sama juhtus ka Soomes. Alates 1934. aastast ei nähtud Soome sõjaväelaste plaanides enam ette isegi mitte kaudset toetust Eestile.¹³¹⁵ Sellele vaatamata Soome-Eesti salajane sõjaline koostöö jätkus ja korraldati isegi ühiseid õppusi.¹³¹⁶ Endiselt oli koostöö sisuks Soome lahe sulgemine, et Nõukogude laevastik ei saaks takistada sõjalise abi saabumist ja häirida varustusteid.¹³¹⁷ Kuid nüüdsest sai suurriik, kelle sõjalist abi võidi loota, olla ainult Saksamaa. Seega olid 1930-ndate teisel poolel Soome-Eesti sõjalise koostöö käivitumiseks vajalikud eeltingimused: 1) Saksamaa sõjaline sekkumine; 2) Soome ja Eesti samaaegne sõda Nõukogude Liiduga. Kui Soome lahe sulgemine aastatel 1941–1944 ka tegelikkuses ellu viidi,¹³¹⁸ siis olid need tingimused täidetud – selle olulise erinevusega, et iseseisvat Eesti riiki siis enam ei eksisteerinud. Pole põhjust kahelda selles, et kui ka üks nimetatud kahest tingimusest oleks 1939. aasta sügisel olnud täidetud, siis oleks ka Laidoner kaalunud teistsugust lahendust.

Turtola imestab, et Eestis ei oodatudki Soomelt midagi muud peale moraalse toetuse, kuigi Eesti kõrgemad sõjaväelased pidid „täpselt teadma ja tundma“

¹³¹¹ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 93–94.

¹³¹² Carlgren, *Rootsi ja Baltikum*, 20.

¹³¹³ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 95.

¹³¹⁴ Carlgren, *Rootsi ja Baltikum*, 26.

¹³¹⁵ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 95.

¹³¹⁶ Leskinen, 275–282, 290–293, 308–317.

¹³¹⁷ Leskinen, 255, 263–264, 277.

¹³¹⁸ Leskinen, 358–61.

Soome lahe sulu strateegiat ja sellega seotud konkreetseid ettevalmistusi. Ühine kaitseplaan oli olemas ja seda oleks võinud ükskõik millal tehniliselt käivitada, kui selleks oleks leidunud poliitilist tahet.¹³¹⁹

Eesti kõrgemad sõjaväelased, sealhulgas ka Laidoner, olid kahtlemata kursis ühisõppustega, mille käigus harjutati Soome lahe sulgemist. Õppuste stsenaariumid nägid ette, et Nõukogude Liit on tunginud Eestile ja Soomele kallale. Ka suuline kokkulepe – mille kohaselt Eesti kaks allveelaeva oleksid sõja ajal läinud Soome juhtimise alla – kehtis ainult olukorras, kus „mõlemad riigid“ on Nõukogude Liiduga sõjas.¹³²⁰ Soome ja Eesti sõjaväelastel oli olemas kokkulepe ka juhuks, kui ainult üks kahest riigist oli Nõukogude Liiduga sõjas. Sellisel juhul seisnes „Soome lahe sulu strateegia“ luureandmete vahetamises ja ühises tulejuhtimises.¹³²¹ Kuna Nõukogude Liit kavatses septembris 1939 rünnata ainult Eestit, siis olekski Soome sõjaline abi seisnenud luureandmetes ja tulejuhtimises.

Eesti oleks tõenäoliselt sellist abi Soomelt saanud ja Laidoner oli sellisest võimalusest teadlik. Kuid ta oli teadlik ka sellest, et isegi kui soome tulejuhtide abiga oleks Aegna saare suurtükipatareil õnnestunud põhja lasta mõni Nõukogude laev, ei oleks sellest midagi muutunud Narva – ja veelgi vähem Petseri rindel. Samal põhjusel ei oleks „Soome lahe sulu strateegia“ saanud leevendada olukorda Viiburi all – sest loodetud abi ei olnud kusagilt tulemas ja Saksamaa vaatas Soome võitlust ükskõiksest pealt. Täpselt sama ükskõiksest oleks Saksamaa vaadanud pealt ka Eesti võitlust. Ometi, vastupidiselt sellele, mida väidab Turtola, leidis Eestis „poliitilist tahet“ käivitada „Soome lahe sulu strateegia“ täpselt sellisel kujul nagu kokkulepped seda ette nägid. Talvesõja ajal – kui ainult üks koostöö osapool oli Nõukogude Liiduga sõjas – tegi Eesti seda, mida ta kokkuleppe kohaselt tegema pidigi ja andis Soomele sõjalist abi luureandmete näol.¹³²² Urmas Salol on kahtlemata õigus, et see ei oleks olnud võimalik ilma Laidoneri teadmata.¹³²³ Järelikult Laidoner mitte ei „tõmbunud tagasi Soome lahe sulu strateegia kasutamisest sõjaolukorras“ ega ka ei „hävitanud aastakümnepikkust koostööd“, vaid tegi seda, mida kokkulepped ette nägid. On täiesti võimalik, et ka 1. jaanuaril, kui Laidoner oma kõnet pidas, edastati mööda merealust kaablit Eestist Soomele luureandmeid.

Turtola väide – nagu oleks Päts ja Laidoner mõelnud baasidelepingu õigustamiseks välja legendi „Soome reetlikkusest“ ja nagu oleks Laidoner oma 1. jaanuari kõnes sellist legendi levitanud¹³²⁴ – ei vasta tõele. Eksib ka Ilmjärv, kui annab mõista, justkui oleks Laidoner oma 1. jaanuari kõnes esitanud „süüdistusi Soome aadressil“, eesmärgiga

¹³¹⁹ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 189.

¹³²⁰ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 195, 218.

¹³²¹ Leskinen, 198–99.

¹³²² Leskinen, 354–55.

¹³²³ Salo, „Miks ei saa uskuda Turtola raamatut Laidonerist“.

¹³²⁴ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 186.

õigustada baaside lepingu sõlmimist ja kujundada [...] arvamust, nagu oleks Eesti valitsus teinud kõik abi ja toetuse otsimiseks.¹³²⁵

Õigustada saab seda, mille õigsuses kaheldakse. Jaanuaris 1940 peetud kõnes Laidoner baasidelepingu õigsuses ei kahelnud. Pigem kahtles Laidoner selles, kas Soome tegi õigesti, kui laskis Moskva läbirääkimistel katkeda – sest tulemuseks oli sõda, milles Soome jäi täiesti üksi ja sai arvestada ainult moraalse ja materiaalse, kuid mitte sõjalise abiga. Sellises arvamuses ei olnud midagi erakordset, sest samal arvamusel oli ka Mannerheim.¹³²⁶ Samas ei olnud baasideleping Laidoneri jaoks kindlasti mitte eelistatud variant, nagu üritab tõestada Turtola,¹³²⁷ vaid ainult halbadest valikutest kõige vähem halb. Laidoneri kõnest tuleb selgelt välja, mis oleks olnud Laidoneri eelistatud variant. Selleks oleks olnud Poolast Soomeni ulatuv piirkondlik kaitsepakt, täpselt samamoodi nagu Mannerheimi eelistatud variandiks oleks olnud Norrast Soomeni ulatuv kaitsepakt. Laidoner läheb oma kõnes põhjusega tagasi ajalukku, sest Eesti pingutused liitlaste leidmiseks ei alanud mitte 1939. aasta sügisel. Liidusuhete seisukohalt on eksitav keskenduda sellele, mida Eesti tegi või ei teinud septembris 1939. Õigus on Laidoneril – siis oli juba liiga hilja.

Laidoner, Erkko ja „vere paksus“

Eesti juhtidele võib ette heita seda, et ametlikud või vähemalt selgelt sõnastatud abipalved jäeti esitamata. Kuid kõige vähem saab möödalaskmiseks pidada Soomele abipalve esitamata jätmist. Eesti ja Soome välisministrid ei osalenud isegi samadel konverentsidel, mistõttu Soome ei olnud see riik, kellelt Eestil oleks olnud põhjust abi oodata. Kui Eesti juhtidele saab midagi ette heita, siis seda, et nad ei pöördunud abipalvetega oma liitlaste, Läti ja Leedu poole. Kuid selles väljenduski Eesti traagika – see, keda Eesti endale liitlaseks tahtis, ei tahtnud Eestit, ja need, kes Eestit tahtsid, ei huvitanud jälle Eestit. Pätsi ja Laidoneri riigipööre ei muutnud siin mitte midagi. Jaanuaris 1939 tekitas Soome juhtides ebamugavust, kui Laidoner rääkis Helsingis „vere paksusest“. Kümme aastat varem oli see ei keegi muu kui tulevane välisminister Erkko, kes kirjutas Helsingin Sanomates „vere paksusest“. Erkko ei olnud siis veel „skandinavist“, vaid rahvuslike vaadetega algaja poliitik,¹³²⁸ ja avaldas märtsis 1929 kolmeosalise artikli Eesti ja Läti reisimuljetest. Erilist tähelepanu pööras Erkko mõlema riigi suhetele Soomega:

Eesti rahvas on realistlik rahvas ja teab, et ta ei saa kunagi Rootsist seda abi ja kaitset, mida ta võib oodata Soome rahvalt eriti ohu hetkel [...] veri on paksem kui vesi ja suhted Soomega saavad püsima täiesti erilistena [...]. Siiski võib isegi pärast lühiajalist viibimist nendes riikides tõdeda, et seal ei hellitata Soome suhtes

¹³²⁵ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 644.

¹³²⁶ Paasikivi, „Talvisota“, 100–103.

¹³²⁷ Vt Turtola, *Kindral Johan Laidoner*.

¹³²⁸ Manninen ja Salokangas, *Eljas Erkko*, 171, 182–83.

mingeid erilisi lootusi, vaid pigem tehakse tulevikuarvestused ilma Soomet nendesse kaasamata. Kui ta [Soome] kõigele vaatamata siiski soovib kaasa lüüa, on selline soov rohkem kui ka kõige suurem pessimist seal lootagi võiks. Seega tuleb tõdeda sügavat vastuolu sügaval asetseva rahva poolehoidu ja ametlike – Soome põhjustatud külmade suhete vahel [...] Kui viimastel aegadel ei ole asjad nendes riikides arenenud sellisel moel nagu me oleksime lootnud, siis keda me peaksime selles süüdistama? Iseennast. Oleme nendest maadest eemale tõmbudes teinud ruumi riigile, kes tegutseb sama vähe nende kui meie huvides. Venemaa on tulnud asemele.¹³²⁹

Erkko artikkel põhjustas Eestis elavat vastukaja. Postimees trükkis selle tervikuna ära ja mõlemad Eesti poliitika suurkujud, Päts ja Tõnisson, võtsid sellel teemal sõna. Päts liigitas oma arvamuse avalduses Eesti-Soome suhted kahte ossa: „puht-ametlikku“ ja „rahvaste omavahelisse läbikäimisse“.

Mis puutub eelmisesse, siis ei ole meie rõhku pannudki ametliku läbikäimise peale, kuna meil selle lootusetus juba ette teada oli. [...] Mis puutub sellesse, et meie ilma Soometa oma välispoliitilisi kalkulatsioone tuleviku jaoks teeme, siis pean ütleva, et see Soome lehe oletus vastab täiesti tõele. Meil on Soome isoleerumine juba aegade eest teada. Ei saa meie ju sellepärast seisma jääda ja ootama hakata, mil siin muudatus sündida võib. Eriti silmapaistev on eraldumine viimasel ajal, mil Soome välispoliitika juhid end tagasi on tõmmanud ka välisministrite vahelistest nõupidamistest, mis ennem vähemalt vormiliselt pidid tõendama teatud huvi, kuigi nende praktiline tähtsus tegelikult väga väike oli. Kuid rahvaste lähene-mine kestab endiselt edasi. Ei olnud ju vabadussõjagi ajal välispoliitika mõõdu-andev – seal tuli meile appi rahvas ise. [...] Soome ei taha kuuluda Balti riikide hulka; ta tahab olla „Skandinaavia orientatsiooniga“, vaatab ainult sinna poole ja loeb ka ennast Skandinaavia riigiks. See tahe ja arvamine sumbutab kõik katsed vahekordade süvendamiseks lõuna poole. Kuid siiski, [...] mina olen ja jään selles asjas optimistiks.¹³³⁰

Oma aramusloos kirjutas Tõnisson, et Eesti ei peaks endale Eesti-Soome koostöö osas tegema „mingi ilustusi ehk illusiooni“.

Ei tohi enesele ette kujutada, nagu peaks see koostöö juba ligemal ajal reaalselt kuju omandama [...] Kõige enam võib oodata mõlema hõimurahva kultuuriliste suhete tihenemisest. [...] Kuid siiski võime tõsist huvi tõusu loota alles siis, kui põhjapoolt Soome lahte meie peale ei vaadata mitte kui alandliku noorema venna peale, kes ikka nagu midagi saada tahaks. Alles siis kui nähakse, et meil oleks ka midagi pakkuda [...] võidakse väärilisse asjaajamisse astuda vastastikkuse alusel. [...] Aga kui Soomes arvatakse, nagu toodaks seal ainult ohvrit, kui meiega isegi vaba Baltimore ja tema rahvaste välise julgeoleku asjas koos minnakse, ei maksa meil reaalselt koostööd mõlema rahva vahel palju loota. Isegi vere-suguluse sidemed ja hõimurahvaste seesmine sümpaatia ei suudaks pinget välja kannatada. [...]

¹³²⁹ *Helsingin Sanomat*, 10.3.1929, 15.

¹³³⁰ *Postimees*, 14.3.1929, 2.

Aga Soomes hakatakse küll varsti hindama paratamata tõsiasja, et Soome lahe kumbki kallas vabaks jääb ainult nii kaua kui iseseisev on teisel kaldal vennasrahvas! Küllap seal hakatakse siis aru saama, et Suur-Venemaa ajalooline tung ei käi mitte ainult Baltimerele, vaid ühtlasi ja otseteed Atlandi ookeanile. Ja see viimane tee viib just Soome ja Põhja-Skandinaavia kaudu. Kui seda ajaloolist tungi õieti hakatakse taipama, küll siis tõuseb Soomes, kui ka Skandinaavias, tarve ligema koostöö järele Balti rahvastega, eriti Eestiga. [...] reaalsed tegurid hoolitsevad juba selle eest, et Soome rahvuslikus poliitikas hiilgav eraldus – splendid isolation – hüüdsõna niisama vähe suudab jäädavalt püsida, kui soomerootslaste lühinägeline Skandinaavia-orientatsioon. [...] Teisest küljest ei maksa aga mitte veel ülearu pessimistlikult tulevikku vaadata, kuigi esialgu veel vähe lootust on mõlema vennasrahva riikliku välispoliitika kooskõlastamiseks. [...] Igatahes on selles suunas tegutsemas suured jõud ja mõlema rahva elulised huvid, mis omale teed murravad hoolimata inimeste vastupidistest püüetest.¹³³¹

Sellised olid hinnangud Eesti-Soome suhetele aastal 1929: kümme aastat enne baasidelepingut, kuus aastat enne Soome Põhjamaade orientatsiooni välja kuulutamist ja viis aastat enne Pätsi-Laidoneri riigipööret. Tõnissonil oli õigus, et selleks läheb vaja suurt jõudu ja mängus peavad olema elulised huvid, et demokraatlikus riigis inimeste tahet muuta. Tõnissonil oli õigus ka selles, et ühine oht võib olla selline jõud. Kuid ta eksis kui arvas, et Nõukogude Liidust lähtuv oht suudab panna Skandinaavia riike, Soomet ja Baltimaid ühiselt tegutsema. Selleks olid need riigid liiga erineval määral ohustatud ja mis veelgi olulisem – selleks olid nende riikide ajaloolised kogemused liiga erinevad.

Kui augustis 1939 osales Rootsi kaitseminister Sköld Soome kaitseväge suurõppusel Karjala kannasel – kuhu Eesti esindajaid ei kutsutud – siis ei suutnud Soome kaitseminister Niukkanen ennast tagasi hoida ja küsis oma Rootsi ametivennalt otse: kas Rootsi tuleks Soomele appi, kui Soomet rünnatakse? Rootsi kaitseminister vastas, et juhul kui Soome satuks sõtta, siis üritaks Rootsi sõjast kõrvale hoida samamoodi nagu esimese maailmasõja ajal. Kuna siis õnnestus see niivõrd hästi, siis oleks Rootsi kaitseministri arvates võimatu sundida Rootsit

mitte katsetama samasugust pöösassepugemise-poliitikat ka järgmise sõja ajal.¹³³²

Niukkaneni meelest oli Sköldi vastus „eriti selge ja hästi põhjendatud“.

Selliselt oleks ka Soomel olnud minu arvates põhjust toimida, kui ainult meie geograafiline ja sõjalispoliitiline asend oleks lubanud sellist poliitikat järgida ja kui riigi iseseisvust ja rahva vabadust oleks ka meil võidud säilitada pöösasse pugedes.¹³³³

¹³³¹ Samas.

¹³³² Niukkanen, *Talvisodan puolustusministeri kertoo*, 49–50.

¹³³³ Niukkanen, 50.

Eesti valikud ja „püha egoism“

Erinevad arusaamad julgeolekuohtudest tekitavad riikide vahel vangide dilemmasid, mis takistavad neil ühiselt tegutseda. Tõnissoni „suured jõud“, mis suudaksid vangide dilemmat lahendada, ei ole midagi muud kui Hobbesi konsensus: kas uue (ja suurema) ohu esilekerkimine või ajaloolisest kogemusest saadud uus teadmine. Nendele kahele jõule võib lisada ka kolmanda: suurema riigi sekkumise. Iga riik on oma suuruse, geograafia ja ajaloo poolest unikaalne, millest tulenevalt on unikaalsed ka riikide arusaamad neid ähvardavatest ohtudest. Selleks, et riigid saaksid võtta üksteise suhtes kohustusi – mida nad liitu astudes paratamatult peavad tegema – peavad nad jõudma ühisele arusaamisele, et koostegutsemise eelised on suuremad kui üksitegutsemise eelised ja koostegutsemise riskid on väiksemad kui üksitegutsemise riskid.

Suuremate riikide osalemine võib liiduga kaasnevaid riske ja eeliseid oluliselt muuta. Kui sellise muutuse tulemusena vähenevad koostegutsemise riskid ja vastavalt suurenevad koostegutsemise eelised, siis saabki suurema riigi sekkumine riikidevahelisi vangide dilemmasid lahendada. Suurema riigi sekkumine on samasugune väline jõud, nagu uue (ja suurema) ohu esilekerkimine või ajaloolisest kogemusest saadud uus teadmine, mis saab Hobbesi konsensust põhjustada. Sobivaks näiteks on siin Rootsi ja Soome sõjaväelaste plaanid aastatel 1929–1933, mis nägid ette koostegutsemise Eesti ja Lätiga, eeldusel, et Rahvasteliitu kuuluvad suurriigid samuti sekkuvad. Ka Soome-Eesti salajane sõjaline koostöö ehk „Soome lahe sulu strateegia“ sai alguse samal ajal suurema riigi Rootsi sekkumise tulemusena. Isegi Eesti-Läti sõjalise liidulepingu võib siia alla liigitada, sest selle sõlmimine eeldas samuti vangide dilemma lahendamist.

Erinevused Eesti ja Läti vahel olid tunduvalt väiksemad kui Eesti ja Soome või Soome ja Rootsi vahel, kuid nad olid olemas. Eestis peeti Lätit sõjaliselt nõrgemaks ja geograafiliselt rohkem ohustatud riigiks, samuti ütles Eesti ajalooline kogemus, et sõja korral on Eesti see, kes peab Lätit aitama ja mitte vastupidi. Üks võimalik selgitus Eesti-Läti liidule on see, et kui erinevused riikide vahel on väga väikesed, siis on ka vastav mõju liiduga kaasnevatele riskidele piisavalt tähtsusetu, et liitumist takistada. Samasugune võib olla tulemus ka siis, kui erinevused on väga suured. Väikesel riigil võib liidust suure riigiga olla tunduvalt rohkem võita kui kaotada, kuid suure riigi jaoks võib mõju olla tähtsusetu, sest tema jaoks ei pruugi märkimisväärselt suurenedagi eelised ega ka riskid. Eriti on see nii siis, kui suur riik on juba varasemalt võtnud kohustusi teiste samas piirkonnas asuvate riikide suhtes. Sellisel juhul kehtib sama loogika, mis kindlustamisel. Kindlustusfirma riskid ei kasva võrdeliselt iga uue kliendi lisandumisega.

Kuid Eesti-Läti liidul on ka teine võimalik selgitus. Kui Eesti valitsus esitas 1923. aasta sügisel Eesti-Läti kaitsealase liidu lepingu Riigikogule kinnitamiseks, siis oli seaduseelnõu seletuskirjas öeldud, et kuna

Eestit ja Lätit seob ühine ajalugu, ühesugune geograafiline seisukoht, ühise välise hädaohu võimalused ja ühised välispoliitilised sihid,¹³³⁴

kuid „lahkumineku on vähearvulised ja kõrvalise tähtsusega“ – siis kindlustab leping „tuntaval määral mõlema riigi julgeolekut“. Nimetatud „otsekoheste tähtsuse“ kõrval oli lepingul seletuskirja kohaselt siiski ka „õige suur kaudne mõju“, mis seisnes selles, et ta

paraliseerib Eesti ja Läti suhtes kõik need jutud Baltimere ranniku balkaniseerimisest, missuguseid etteheiteid Balti riikide aadressil on kaunis sagedasti kuuldavale toodud.¹³³⁵

Ants Piip, kes oli välisminister aastatel 1921–1922, kinnitas hiljem, et see „kaudne mõju“ mängis Eesti-Läti liidu loomise juures olulist rolli:

Teiseks tuli juurde see arusaamine, mis väljendust leidis toleaeagsete Fenno-Skandia riigimeeste hulgas, et Balti liginemine nendega saab märksa kergendatud asjaolul, kui Baltimere idarannikul tärganud rahvusriigid ei ole vaid poussier politique, poliitiline tolm, küll aga tõeline omalaadne monoliit, küllaldaselt võimas ja kindel, mida kui suurimat tervikut võivad arvestada ka vanad ja oma konservatiivsuses ettevaatliku välispoliitikaga Skandinaavia riigid. Säärast mõtet avaldati nende ridade kirjutajale [...] otse selgel sõnal ja varjamatult.¹³³⁶

Lisaks toimusid Eesti-Läti liidulepingu allkirjastamisega samal ajal kaugeleulatava mõjuga sündmused Rootsis, kus välisminister Hederstierna idee liidust Soomega Rootsi ühiskonna poolt selgesõnaliselt tagasi lükati. Võib arvata, et just nende sündmuste mõjul väljendaski Eesti välisminister Riigikogus esinedes lootust, et Varssavi lepingut on võimalik veel elustada. Selleks tuli luua esmalt Eesti-Läti liit kui „esialgne tuum“, millega siis hiljem Poola ja Soome saaksid ühineda – „kui nad seda tahavad“.¹³³⁷ Järelikult ei olnud Eesti ja Läti vahelise vangide dilemma lahendamise põhjuseks ainult nendevaheliste erinevuste vähesus. Tegemist oli ka suuremate riikide survega ja lootusega, et liit Lätiga muudab Eesti suurematele riikidele huvipakkuvamaks – mis ei ole midagi muud kui Hobbesi konsensus.

Sellist tõlgendust kinnitab ka asjaolu, et Eesti-Läti sõjaline liit jäi ainult paberile. Ainsad ühisõppused korraldati 1931. aastal.¹³³⁸ Samuti aitaks see selgitada Riigikogu liikmete vähest huvi Eesti-Läti liidulepingu vastu selle kinnitamisel 1923. aastal ja suhtumise muutumist 1930-ndate teisel poolel. Nii nagu peaaegu kõiges muus, mis sõdadevahelise aja Euroopat puudutab, oli ka siin veelahkmeks Hitleri võimuletulek Saksamaal. Rootsis võeti kurss traditsioonilisele erapooletusele ja tõmmati Soome kaasa Põhjamaade poliitilisse koostöösse. Eesti vastus oli teistsugune. Eestis mindi kaasa rahva meeleoludega, mis küll mitte nii tungivalt

¹³³⁴ II Riigikogu protokollide lisad. II istungjärg. Lisa nr 135.

¹³³⁵ Samas.

¹³³⁶ Ants Piip, „Eesti ja Läti“, *Akadeemia*, nr 4 (1937), 210.

¹³³⁷ II Riigikogu. II istungjärg. Protokoll nr 51, 1874–1876.

¹³³⁸ Ilmjärv, *Häädetu alistumine*, 391.

nagu Lätis ja Leedus¹³³⁹ nõudsid samme Saksamaa ohu tasakaalustamiseks – et ennetada olukorda, kus „Hannibal on jõudnud värava ette“.¹³⁴⁰

Tulemuseks oli 1934. aasta sügisel sõlmitud „Balti antant“ Läti ja Leeduga. Olukorras, kus Saksamaad ja Nõukogude Liitu peeti võrdseteks julgeolekuohtudeks, võis selline poliitika olla õigustatud. Pärast 1935. aasta Ühendkuningriigi ja Saksamaa laevastikulepingut see enam nii ei olnud. Eesti pidi tegema valiku ja Eesti valis Saksamaa poole kaldu oleva erapooletuse, samamoodi nagu Soomegi. Kuid sellise valiku juures muutusid liidusuhted Läti ja eriti Leeduga selgelt koormavateks. Kui sai selgeks, et liit Lätiga ei ole toonud kaasa suuremate riikide huvi Eesti vastu ja ühes sellega kadus ka Hobbesi konsensus, siis hakkas Eesti käituma nii nagu ta vangide dilemma kohaselt pidigi käituma. Ilmar Tõnissoni¹³⁴¹ ja Laidoneri seisukohad on selle väite tõestuseks.¹³⁴²

Laidoner kirjutas 31. detsembril 1938 lõppevale aastale pühendatud artiklis:

Eesti on läinud aastast peale võtnud erapooletuse kursi kõigis suurriikide tülides, aga samal ajal tema on valmis oma erapooletust tarvilikul korral ka jõuga kaitsma. Eestil ei ole ühtegi arusaamatust oma ligemate ja kaugemate naabritega, ainult liidu vahekord Lätiga nõuaks siiski selgitamist ja korraldamist.¹³⁴³

Eesti muutunud suhtumist märgati ka Soomes, kus Eduskunna väliskomisjoni esimees Reinhold Svento sellele jaanuaris 1939 eraldi artikli pühendas – pealkirja all „Balti riikide liidu kestvus“. Svento avaldas arvamust, et „välispoliitilise mentaliteedi poolest ei ole Eesti ei Läti ja veel vähem Leedu“ ning et „rahulik, kaaluv ja Skandinaavia erapooletust harrastav Eesti välisminister Selter“ ei soovi jagada „välispoliitilist vastutust“ Leedu välisministriga.

Leedul on Vilniused ja Klaipedad ning senise ühekülgse orientatsiooni rasked tagajärjed. Eestil ei ole niisuguseid ebamääraseid momente oma välispoliitikas üldse. Sellest tuleneb, et Eesti – mis puutub välispoliitika loomulikku lähtekohta – on palju lähemal näiteks Soomele kui Leedule ja Lätile [...] Olud võivad Balti riikides areneda veel niisugusteks, et Eestile võiks pakkuda suuremat rahu-kindlustust püsimine ausas erapooletuses, kui jagada vastutust niisuguste liitlastega, kelle välispoliitiline mentaliteet, tendents ja risk on märgatavalt teistsugused kui eestlaste seisukohalt vaadatuna.¹³⁴⁴

Eesti rahulolematuse Balti riikidega sõlmitud liidulepingutega ei väljendunud ainult sõnades. Jaanuaris 1939 rääkis Eesti saadik Möllerson Soomes, et Eestis peetakse korrapäraselt toimuvaid Balti riikide välisministrite konverentse kasututeks ja Eesti valitsus kavatseb teha ettepaneku nende korraldamine lõpetada.¹³⁴⁵ Võib pidada tõenäoliseks, et kui Eesti suhted Läti ja Leeduga oleksid saanud

¹³³⁹ Arumäe, *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*, 376.

¹³⁴⁰ Vt allmärkus 1164.

¹³⁴¹ Vt allmärkused 1154–1155.

¹³⁴² Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 504, 507–8.

¹³⁴³ Rahvaleht, 31.12.1938, 3.

¹³⁴⁴ *Suomen Sosialidemokraatti*, 3.1.1939; *Uus Eesti*, 4.1.1939, 3.

¹³⁴⁵ Pakaslahti vestlus Möllersoniga 27.1.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

arenda oma loomulikku rada pidi, siis oleksid nii Eesti-Läti kaitsealane liit kui ka „Balti antant“ Eesti algatusel varem või hiljem lõpetatud.

Eesti suhtumine Lätisse ja Leedusse hakkas 1930-ndate lõpus üha rohkem meenutama seda, kuidas Soomes suhtuti Eestisse ja Rootsis Soomesse. Kuigi teistega võrreldes hilja, hakkas ka Eestis pead tõstma see „püha egoism“, mida Ilmar Tõnissoni sõnul „igal rahvusel teataval määral peab olema“.¹³⁴⁶ Eestis hakati samuti tajuma oma lõunanaabrite „tuleohtlikkust“ – samamoodi nagu tajuti Euroopa „tuleohtlikkust“ Kanadas ja USA-s. Tähelepanuväärne on see, et Eesti suhtumine oma halvemas julgeolekuolukorras olevatesse naabritesse hakkas meenutama demokraatlike riikide suhtumist ajal, kui Eesti ei olnud enam demokraatlik, ja ajal, kui Eesti oli demokraatlik, ei näidanud Eesti välja „püha egoismi“ ega pidanud Lätit „tuleohus olevaks ehitiseks“. Muutunud suhtumise põhjuseks on raske pidada „Pätsi ja Laidoneri diktatuuri“ ja demokraatiast loobumist, sest selles puudub loogika. Laidoner suhtus Lätisse ja Leedusse samamoodi nagu Ilmar Tõnisson või sotsiaaldemokraadist Soome parlamendi väliskomisjoni esimees.

Tegelikult oli „püha egoism“ ka Eestis kogu aeg olemas, sest Jaan Tõnisson arvas juba 1921. aastal, et Eesti ei peaks astuma liitu „nõrgema üleaedsega“.¹³⁴⁷ Demokraatia ei saa teha midagi muud kui anda „pühale egoismile“ võimaluse sekkuda. Nii juhtus Soomes 1922. aastal ja Rootsis 1923. aastal. Eestis 1923. aastal „püha egoism“ ei sekkunud ja tulemuseks oli Eesti-Läti liiduleping. Kui 1934. aastal sõlmiti „Balti antant“, siis oli „pühale egoismil“ juba raskem sekkuda, sest lepingut ei esitatud enam Riigikogule kinnitamiseks. Kuid Postimehe artikkel „Hädaoht ühendab“,¹³⁴⁸ mis kutsus Balti riike üles koostööle, ilmus veebruaris 1933 ja siis oli Eesti veel demokraatlik. Kui eeldada, et artikkel väljendas Jaan Tõnissoni seisukohti ja kui nõustuda Ilmjärvega, et Jaan Tõnisson oli „Balti antanti“ idee üks algatajaid¹³⁴⁹ – siis pidi tema vastumeelsus „nõrgema üleaedsega“ liitu astuda olema kuhugi kadunud. Mõlemal juhul, nii Eesti-Läti liidulepingu kui ka „Balti antanti“ juures, pidi olema midagi, mis oli „pühast egoismist“ tugevam. See midagi sai olla lootus võita suuremate riikide poolehoid 1923. aastal ja hirm Hitleri Saksamaa ees 1934. aastal.

Liidusuhete seisukohalt oli Eestil võimalik valida, kas liituda Lätiga 1923. aastal ja kas moodustada Läti ja Leeduga „Balti antant“ 1934. aastal. Rahvast esindava parlamendi ja avaliku arvamuse toetusel otsustas Eesti mõlemad lepingud sõlmida. Kui Eesti eesmärgiks oli liituda Soome ja Rootsiga, siis ei olnud tegemist mõistliku valikuga. Ants Piibul ei olnud õigus, kui ta Ilmar Tõnissonile vastu vaidles, väites, et Eesti lepingud Läti ja Leeduga ei sega Eestil läheneda Skandinaaviamaadele ja Soomele.¹³⁵⁰ Kui Läti osas võib veel kahelda, siis kindlasti mitte Leedu osas. Kohtumisel Rootsi juhtivate sotsiaaldemokraatidega

¹³⁴⁶ Vt allmärkus 1153.

¹³⁴⁷ Vt allmärkus 1162.

¹³⁴⁸ Vt allmärkus 1164.

¹³⁴⁹ Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 508.

¹³⁵⁰ Piip, „Eesti ja Läti“, 212, 214.

nimetas Tanner konkreetset Memelit (Klaipedat) kui ühte Ida-Euroopa „tuli-punktidest“, mille tõttu „vähemalt mõnedel“ Balti riikidel on vähe lootust sõjast eemale jääda.¹³⁵¹ Sedasama pidas silmas ka Eduskunna väliskomisjoni esimees Svento, kui kirjutas jaanuaris 1939, et „Leedul on Vilniused ja Klaipedad“. Svento soovitus, et Eestile oleks kasulikum „aus erapooletus“ kui liit Läti ja Leeduga, tähendas teiste sõnadega soovitust, et Eesti teeks nii nagu Soome – valiks „hiilgava eraldumise“ ja jääks ootama eelistatud liitlase „küpsemist“.

Kuigi Eestil oli veel vähem põhjust loota Soome „küpsemist“ kui Soomel Rootsi „küpsemist“, oleks hoidumine liidust Läti ja Leeduga Eesti peaaegu olematuid võimalusi siiski mingil määral suurendanud. Selles, et Eesti valis teisiti, ei saa süüdistada Pätsi-Laidoneri riigipööret. Eesti-Läti liiduleping sõlmiti 11 aastat varem ja „Balti antanti“ sai riigipööre mõjutada ainult kaudselt, sest võttis Riigikogult võimaluse leping tagasi lükata. Kuid niipalju kui on võimalik hinnata Eesti ühiskonna suhtumist ajakirjanduse põhjal ja viimaseks jäänud demokraatlikult valitud Riigikogu istungi põhjal,¹³⁵² siis võib pidada vähetõenäoliseks, et Riigikogu oleks „Balti antanti“ lepingu tagasi lükanud. Seega, kui pidada liitu Soomega või vähemalt sellise liidu väljaavaadet millekski, mis oleks võinud muuta Eesti käitumist septembris 1939, siis tegi Eesti ühiskond – mitte Päts ega Laidoner – need valikud, mis töötasid sellisele võimalusele vastu.

Eesti, Soome ja devalveerimine

Eesti ühiskond – mitte Päts ega Laidoner – tegi veel valikuid, mis erinesid Soome valikutest, ja mis ei aidanud kaasa sellele, et Eesti oleks saanud käituda septembris 1939 samamoodi nagu Soome. Kui Ühendkuningriik suure depressiooni ajal 21. septembril 1931 kullastandardist loobus ja naelsterlingi devalveeris, siis kogunesid juba kuus päeva hiljem Põhjamaade keskpankade juhid Stockholmi ja otsustasid alates 28. septembrist 1931 samuti kullastandardist loobuda. Ainult Soome Panga president Risto Ryti jäi eriarvamusele, sest kartis, et marga devalveerimine raskendab Soomel välislaene tagasi maksta. Kuid olukorras, kus Ühendkuningriik ja Skandinaaviamaad olid devalveerinud, ei olnud ka Soomel võimalik senisel moel jätkata, sest vastasel korral oleks marga kattevara lihtsalt riigist välja voolanud. Soomel oli valida, kas kullastandard ajutiselt peatada või loobuda sellest täielikult. Esimesel juhul oleks ametliku kursiga valuutatehingutele kehtestatud piirangud ja ametliku turu kõrvale oleks tekkinud must turg. Valuutatehingud ei oleks jäänud tegemata, kuid neid oleks tehtud turukursiga. Sisuliselt oleks toimunud poolik devalveerimine. Teisel juhul oleks kurss vabaks lastud, mis oleks tähendanud rahvusvaluuta täielikku devalveerimist nii nagu seda tegid Ühendkuningriik ja Skandinaaviamaad. Soomes kehtestati valuutatehingutele piirangud nädal pärast seda kui Skandinaaviamaad olid oma valuutad devalveerinud. Kulus veel nädal ja 12. oktoobril 1931 teatas ka Soome kulla-

¹³⁵¹ Vt allmärkus 477.

¹³⁵² V Riigikogu, V istungjärk. Koosolek 124, 1494.

standardist loobumisest. Devalveerimisotsuse tegi Soome Panga juhtkond eesotsas Rytiga ja selle kinnitas Eduskunna liikmetest koosnev panga nõukogu.¹³⁵³

Otsusest kujunes Soome edulugu. Devalveerimine alandas Soomes toodetud kaupade omahinda ja soodustas müüki välisturgudel, millest olulisim asus Ühendkuningriigis. Samal ajal tõusid sisseveetava kauba hinnad, mis pidurdas nende tarbimist ja koos sellega ka sissevedu. Vastupidiselt Ryti kartustele mõjus devalveerimine Soome maksevõimele hoopis positiivselt. Kaubandusbilanss oli ülejäägis ja Soomel ei tekkinud isegi kriisiaastatel raskusi välislaenude tagasimaksmisega.¹³⁵⁴

Eesti oli 1931. aasta sügisel täpselt samade valikute ees. Ka Eestis kardeti devalveerimise kahjulikku mõju välislaenudele.¹³⁵⁵ Kuid erinevalt Soome Panga president Rytist, kelle vastumeelsust devalveerimise suhtes tasakaalustas arusaamine eksportiva tööstuse tähtsusest,¹³⁵⁶ oli Eesti Panga president Jüri Jaakson devalveerimise suhtes kõikumatul eitava seisukohal. Ka Eesti seaduste kohaselt oleks krooni devalveerimiseks piisanud Eesti Panga otsusest, kuid Jaakson jäi endale kindlaks, vaatamata välisekspertide vastupidistele soovitudele.¹³⁵⁷ Tulemuseks oli see, et kui Soome eksport langes aastatel 1931–1933 keskmiselt 12% võrreldes 1930. aasta tasemega, siis Eesti ekspordi langus oli samal ajal 45%. See ei saanudki teisiti olla, sest enne kriisi läks 49% Eesti ekspordist just nendesse riikidesse, kes hiljem kullastandardist loobusid. Mitte ühelgi teisel Euroopa riigil ei olnud see osakaal nii suur.¹³⁵⁸

Kuna vaatamata majandusolukorra halvenemisele ei olnud Eesti Panga president jätkuvalt nõus krooni devalveerima, siis jäi ainsaks võimaluseks teha seda Riigikogu otsusega. Paraku ei olnud ka Riigikogu nõus sellist otsust tegema – sellel lihtsal põhjusel, et esindades valijate tahet, oli valdav enamik parlamendi liikmetest devalveerimise vastu. Kevadel 1932 toimusid Riigikogu valimised ja kui septembris 1932 esitasid sotsiaaldemokraadid otsuseprojekti, mis kohustas valitsust krooni kurssi hoidma, siis hääletas selle poolt 70 rahvaesindajat ja vastuhääletajaid oli ainult üks. Hääletamata jätsid Ühinenud Põllumeeste Erakonnaga liitunud endise Asunike Koondise liikmed, kes ainsana Riigikogus esindatud poliitilistest jõududest olid selgelt devalveerimise poolt. Vabadussõjalased kui kõige olulisem parlamendiväline jõud ei võtnud selles küsimuses seisukohta. Sellega jäeti endale võimalus Riigikogu kritiseerida, sõltumata sellest, missugune oleks olnud otsus.¹³⁵⁹

¹³⁵³ Jaakko Autio, „Lama ja raha: Suomen luopuminen kultakannasta vuonna 1931“, *Bank of Finland Research Discussion Papers, Suomen Pankin keskustelualoitteita*, nr 30 (1992): 44–46, <https://helda.helsinki.fi/bof/handle/123456789/15730>.

¹³⁵⁴ Selén, „Tasavalta hakee suuntaa“, 205.

¹³⁵⁵ Jaak Valge, „Okkiline devalveerimine: Eesti kroonikursi ümberhindamine aastail 1931–1933“, *Akadeemia*, nr 8 (1997): 1615.

¹³⁵⁶ Autio, „Lama ja raha“, 28.

¹³⁵⁷ Valge, „Okkiline devalveerimine“, 1621–1622, 1627.

¹³⁵⁸ Valge, 1614.

¹³⁵⁹ Valge, 1617–1618, 1626–1628.

Riigikogul õnnestus krooni devalveerimise otsus vastu võtta alles juunis 1933 hääletega 47 : 45. Selleks ajaks oli ka Tõnissoni Keskerakonnast saanud devalveerimise pooldaja ja lisaks hääletas devalveerimise poolt üks Saksa-Rootsi valimisbloki saadik.¹³⁶⁰ Kui ainult üks hääletamisest osavõtnud saadik oleks hääletanud teistmoodi, siis oleksid hääled jagunenud 46 : 46. See oleks tähendanud otsuse tagasilükkamist, sest Riigikogu kodukorra seaduse punkt 84 kohaselt pidi otsuse vastuvõtmiseks olema poolthääli rohkem kui vastuhääli.¹³⁶¹ Järelikult oli hääletustulemus juhusele nii lähedal kui üldse võimalik ja Eesti majanduse kriisist taastumise algus oleks võinud vabalt veelgi edasi lükkuda.

Eesti oli sellel ajal sama demokraatlik kui Soome ja pole põhjust arvata, et Jüri Jaaksoni valimine Eesti Panga presidendiks toimus vähem demokraatlikult kui Risto Ryti valimine Soome Panga presidendiks. Mõlemad olid hariduselt juristid, mitte majandusteadlased. Ometi võttis Rytil kolm nädalat aega, et teha õige otsus, kuid Jaaksonil jäigi see tegemata. Eestit ei aidanud õige otsuse tegemisel ka rohkem demokraatiat, kui otsustamine läks keskpanga asemel parlamendi kätte. Pigem oli tulemus vastupidine. Jaak Valgel on õigus kui ta kirjutab, et Riigikogus muutus rahanduslik küsimus „miitinguprobleemiks“ ning et see oli „halvim, mis juhtuda võis“.¹³⁶²

Ajapikku muutus küsimus usudogmaks, kus kainel kaalumisel ei olnud enam kaasarääkimise õigust. Kas õigeusklik või ketser.¹³⁶³

Lõpuks ei otsustanudki tulemust mitte ratsionaalsed argumendid, vaid peamiselt juhus. Kui Eesti oleks sarnaselt Soomele devalveerinud juba 1931. aasta sügisel ja mitte alles 1933. aasta suvel, siis oleks ka suure depressiooni mõju Eesti majandusele võinud olla samasugune nagu Soomes. Valge hinnangul oleks see tähendanud, et „ränga majanduskriisi asemel võinuks olla kahe-kolmeaastane stagnatsioon“.¹³⁶⁴

Devalveerimisotsusega venitamine ei mõjutanud mitte ainult seda, kui rängaks kriis kujunes, vaid ka seda, millal oli kriisi haripunkt. Soomes oli see aastatel 1931–1932¹³⁶⁵ ja Eestis 1932–1933.¹³⁶⁶ Kuigi majanduskriis ei pruugi veel tingimata põhjustada demokraatia kriisi, aitab ta sellele kaasa. Soomes lõppes demokraatia kriis 1932. aasta Mäntsälä mässuga, Eestis 1934. aasta riigipöördega. Soomes lahendati demokraatia kriis enne kui Saksamaal tuli võimule Hitler – Eestis pärast seda. Vastavalt ei olnud 1933. aasta sündmustel võimalik mõjutada demokraatia kriisi lahendust Soomes, kuid oli võimalik mõjutada lahendust Eestis.

¹³⁶⁰ Valge, 1633–1634.

¹³⁶¹ Riigi Teataja 1921, nr 33, 213.

¹³⁶² Valge, „Okkiline devalveerimine“, 1624.

¹³⁶³ Valge, 1618.

¹³⁶⁴ Valge, 1636.

¹³⁶⁵ Vt allmärkus 345.

¹³⁶⁶ Valge, „Okkiline devalveerimine“, 1611, 1614, 1636–1637.

Eesti, Soome ja USA

Devalveerimisotsuse võimalikud mõjud sellega ei piirdu. Kui detsembris 1932 sai läbi seoses majanduskriisiga kehtestatud niinimetatud Hooveri moratorium ehk USA sõjavõlgade tasumiseks antud ajapikendus, siis oli Eesti nende viie riigi hulgas, kes jätsid laenumakse tegemata. Soome, Läti, Leedu ja veel kolm riiki tasusid oma laenumakse vastavalt kokkuleppele. Juunis 1933, kui saabus järjekordne laenumakse tasumise tähtaeg, oli Soome ainus, kes tasus selle täies ulatuses. Läti ja veel kaks riiki tegid „sümboolse makse“ ehk tasusid ainult väikese osa laenumaksest. Enamik riike, Eesti nende hulgas, ei tasunud midagi. Siitpeale oli Soome ainus riik 13 Euroopa riigi seas, kes jätkas USA-le esimese maailmasõja ajal või vahetult pärast seda võetud laenude tasumist täies ulatuses. Kuna laenumakseid tuli tasuda juunis ja detsembris, siis tähendas see, et kaks korda aastas ilmusid USA ajakirjanduses uudised sellest, kuidas Soome ainsa riigina täidab oma kohustusi Ameerika maksumaksja ees. Ja nii aastast aastas. Enamasti oli tegemist väikeste uudisnuppudega, kuid vähemalt paaril korral kajastas New York Times Soome laenumakset esilehe uudisena. Samasuguse sagedusega sai Ameerika lehelugeja teada, et on olemas riik nimega Eesti, kes oma kohustusi ei täida.¹³⁶⁷ Aastatel 1933–1936 mainiti USA lehtedes Soome laenumakset kokku ligi 3000 korda.¹³⁶⁸

USA-le sõjavõlgade tasumisega jätkamine oli Soome poolt põhjalikult läbi kaalutud otsus. Leonard Åström, Soome saadik USA-s, pidas oma peamiseks ülesandeks hoolitseda selle eest, et Soomel oleks võimalik jälle USA-st laenu saada, kui majanduskriis ühel hetkel läbi saab. Selleks tuli saadiku arvates säilitada Soome laitmatu „credit record“ ja vältida pahauskset käitumist. Åströmi hinnangul oli Soomel rohkem kaotada kui Eestil, Lätil ja Leedul, sest Soomel oli õnnestunud tunduvalt edukamalt USA rahaturgudelt raha laenata. Põhjuseks pidas saadik asjaolu, et laenu vahendavad USA pangad said

vaieldamatutele tõsiasjadele viidates näidata, et Soome oli eelkõige võrreldav Skandinaaviamaadega.¹³⁶⁹

Kuna Soome võlg USA maksumaksjale oli tühine võrreldes Soome kogu välisvõlga – umbes 6% – siis oli Soomel suhteliselt vähe võita sellest, kui ta jättis laenu tagastamata. Åströmi arvates oli Soomel rohkem kaotada kui võita, sest kui Soome jätkaks samuti laenumaksed tasumata ja kasutaks samasuguseid põhjendusi nagu seda tegid „teised Venemaa naaberriigid“, siis hakkaksid ameeriklased Soomet ka muus osas nendega samastama – „niivõrd pealiskaudne on siin riigis

¹³⁶⁷ *The New York Times*, 16.12.1931, 38, 16.12.1932, 17, 16.6.1933, 1, 16.12.1933, 9, 16.6.1934, 1, 16.12.1934, 1, 19, 16.6.1935, 6, 15.12.1935, 6, 16.6.1936, 8, 16.12.1936, 12, 16.6.1937, 2, 16.12.1937, 22, 16.6.1938, 16, 16.12.1938, 19; Maie Pihlamägi, „Eesti 1919. aasta sõjavõlg Ameerika Ühendriikidele ja selle kustutamine“, *Acta Historica Tallinnensia*, nr 20 (2014): 150–51; Hjerpe ja Ikonen, „The only honest thing to do“, 19.

¹³⁶⁸ Hjerpe ja Ikonen, „The only honest thing to do“, 23.

¹³⁶⁹ Åström Holstile 14.1.1933. Rudolf Holstin kokoelma, KA Y 6072, KA.

masside mõtlemine“. See omakorda kajastuks Soome krediidiireitingutes – „sest siin on väga raske panna inimesi vajalikul määral vahet tegema“.¹³⁷⁰

Soome saadiku argumendid olid kainelt kaalutleva majandusinimese argumendid. Ta küll arvestas võimalusega, et kui Soome käitub üksinda teistmoodi kui ülejäänud võlglasted, siis see toob Soomele palju positiivset tähelepanu. Kuid ta ei saanud selles ette kindel olla. See ei oleks sõltunud enam mitte Soomest, vaid sellest, kuidas käituvad teised riigid. Kui juunis 1933 selguski, et Soome üksinda jätkab sõjavõlgade tasumist, siis rõhutas Åström oma ettekandes, et võrreldes laenumakse suurusega saab Soome mitmekordselt tagasi.¹³⁷¹ Åström pidas silmas Soome majanduslikku kasu, mida Soome saab sellest, kui tema maine usaldusväärse laenuvõtjana laiemalt levib. Ka tema ei osanud ette näha, et USA-le sõjavõlgade tasumine võiks kunagi Soomele tuua mingisugust muud kasu. Vaevalt oskas saadik ette kujutada ka seda, et positiivne tähelepanu saab kestma aastaid ja tipnema sellega, et USA rahandusminister võtab isiklikult vastu tšeki järjekordse laenumaksega, olles enne kohale kutsunud fotograafid ja kaamera-mehed.¹³⁷²

Kuigi Soome saadik ei saanudki kõike ette näha, oli tal õigus kõige olulisemas. Ameerikas oldi tundlikud pahauskse käitumise suhtes. Eesti ja teiste riikide põhjendused – et seoses raske majandusliku olukorraga pole neil võimalik laenumakseid tasuda – kaotasid oma usutavust sedamööda, kuidas majanduskriis läbi sai. Kuna mitmetes Euroopa riikides toimus majanduskriisist taastumine varem kui USA-s, siis põhjustas selline käitumine Ameerika maksumaksjates õigustatud pahameelt. Ootamatult suur tähelepanu, mis Soomele osaks sai, oligi suurel määral selle pahameele tagajärg.¹³⁷³

Eesti laen oli Soome laenust suurem: Eestil ligi 14 miljonit dollarit ja Soomel pisut üle 9 miljoni dollari.¹³⁷⁴ Kuid Eesti oli nagu Soomegi sõlminud USA-ga kokkuleppe, millega algne lühiajaline laen kujundati ümber pikaajaliseks laenuks lõpptähtajaga detsembris 1984. Aastal 1925, kui Eesti kokkuleppe sõlmis, hinnati Eesti rahandusministeeriumis, et majanduse tavapärase arengu jätkudes on Eesti võimeline kokkulepet täitma.¹³⁷⁵ Pole võimatu, et kui Eesti oleks õigeaegselt krooni devalveerinud, siis oleks ka Eestile olnud detsembris 1932 jõukohane laenumaksetega jätkata. Sellisel juhul pole põhjust kahelda selles, et ka Eestile oleks saanud osaks samasugune positiivne tähelepanu nagu sai osaks Soomele. Paraku ei andnud keegi Eesti valitsusele samasugust nõu nagu andis Soome saadik oma valitsusele – ega ei olekski saanud anda – sellel lihtsal põhjusel, et Eestil ei olnudki USA-s saadikut.

¹³⁷⁰ Samas.

¹³⁷¹ Hjerpe ja Ikonen, „The only honest thing to do“, 15, 27.

¹³⁷² Vt allmärkus 734.

¹³⁷³ Hjerpe ja Ikonen, „The only honest thing to do“, 26.

¹³⁷⁴ Pihlamägi, „Eesti 1919. aasta sõjavõlg“, 140.

¹³⁷⁵ Pihlamägi, 148–49.

Eesti ainsa saadikuna tegutses USA-s Ants Piip aastatel 1923–1925 ja tema peamiseks saavutuseks jäigi oktoobris 1925 allkirjastatud sõjavõlgade tasumise kokkulepe. Pärast Piibu lahkumist enam uut saadikut ei nimetatud ja Washingtoni saatkond kaotati. Ilmselt peeti Eestis USA-d piisavalt ebaoluliseks riigiks võrreldes kuludega, mis saatkonna ülalpidamisega kaasnesid. Edaspidi esindas Eesti huvisid peakonsul, kes asus New Yorgis. Sügisel 1931, kui Eestit tabas majanduskriis, peeti Tallinnas otstarbekaks ka konsulaat kaotada ja tehti Soomele ettepanek olla Eesti esindajaks USA-s. Soome siiski keeldus sellest ja Eesti konsulaat jäi New Yorki alles. Kuid peakonsuli asemel esindas Eestit edaspidi lihtsalt konsul.¹³⁷⁶

Eesti ja Läti olid ainsad USA poolt tunnustatud riigid, kellel ei olnud Washingtonis oma saatkonda. Soome saadik Åström andis Eesti ja Läti teguviisile karmi hinnangu:

Äratas piinlikku tähelepanu kui need riigid oma saatkonnad siin sulgesid, kuigi Ameerika ametivõimud on sellest alati viisakalt rääkinud kui tasakaalust väljas olevatest kuludest tingitud olukorrast, seega keeldunud seda võtmast mingisuguse Ühendriikide suunas sihitud solvanguna, mida see loomulikult tähendab, kui just asjassepuutuvat riiki ei võeta sellisena, kes ennast ise asetab kerjuse olukorda ja kellele saab osaks kerjusele antav andestus selle eest, et ta ei täida üldiselt täitmisele kuuluvaks peetavaid ja sõbralike suhete säilitamiseks vajalikuks peetavaid nõudeid.¹³⁷⁷

Åström oli kindlalt vastu ettepanekule esindada Eesti huvisid USA-s, eriti mis puudutas sõjavõlgade küsimust:

Olen vägagi nõus andma kõikvõimalikku abi isikutele, kes ajavad ilma saadikuta Eesti asju, kuid ma ei pea võimalikuks ühendada Eesti ja Soome laenudega tegelemist juba oma riigi huvide tõttu.¹³⁷⁸

Pärast seda kui Läti 1935. aastal Washingtoni saatkonna taastas,¹³⁷⁹ oli Eesti ainus USA poolt tunnustatud riik, kellel USA-s saadikut ei olnud. Eero Medijainenil on kahtlemata õigus, kui ta kirjutab, et

Eesti saatkonna ja saadiku puudumine USA-s 1940. aasta suvel oli suurimaid mõõdalaskmisi Eesti diplomaatia ajaloos.¹³⁸⁰

Siia võib lisada, et see ei olnud ainus mõõdalaskmine ja saadik USA-s oleks Eestile ära kulunud ka juba sügisel 1939 või veelgi varem.

¹³⁷⁶ Eero Medijainen, *Saadiku saatus: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), 256–57.

¹³⁷⁷ Åström Holstile 2.9.1931. Rudolf Holstin kokoelma, KA Y 6072, KA.

¹³⁷⁸ Åström Holstile 16.9.1932. Rudolf Holstin kokoelma, KA Y 6072, KA.

¹³⁷⁹ „An Enduring Relationship: Latvia and the US 1922–2001“, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia, <https://www.mfa.gov.lv/en/about-the-ministry/history-of-the-foreign-service/exhibitions/an-enduring-relationship-latvia-and-the-us-1922-2001> (vaadatud 12.4.2020).

¹³⁸⁰ Medijainen, *Saadiku saatus*, 256.

Kui eeldada, et Soome tegi kõik õigesti ja saavutas antud julgeolekuolukorras parima võimaliku tulemuse, siis ei saa jääda märkamata, et Eesti tegi mitmed asjad teistmoodi ja seda juba tunduvalt varem kui septembris 1939. Eesti otsused: kaotada saatkond Washingtonis, venitada krooni devalveerimisega ja jätta USA-le tasumata sõjavõlad, andsid tulemuseks olukorra, milles Eesti ei oleks ka parima tahtmise juures saanud käituda samamoodi nagu Soome. Isegi kui president Päts oleks kirjutanud septembris 1939 Rooseveltile, nii nagu seda tegi president Kallio oktoobris 1939, ja isegi kui Rootsi kroonprints oleks Rooseveltile kirjutanud Eesti toetuseks nii nagu ta kirjutas Soome toetuseks,¹³⁸¹ ei oleks Eestil olnud Washingtonis saadikut, kes oleks saanud presidendi kirja Rooseveltile viia. Ja isegi kui Soome saadik oleks viinud Eesti presidendi kirja USA presidendile, ei oleks USA presidendil olnud avalikkuse survet Eesti toetuseks midagi teha – sest Eesti jättis maksmata oma sõjavõlad.

Otsuseid, tänu millele olid Eesti valikuvõimalused sügisel 1939 märksa piiratumad kui olid Soomel, ei teinud mitte „Pätsi ja Laidoneri diktatuur“, vaid demokraatlikult valitud Eesti parlament ja valitsus. Otsused vastasid Eesti rahva tahtele, mida näitab kasvõi see, et nad sobisid ka parlamendivälistele jõududele. Märtsis 1932 peetud kongressil nõudsid vabadussõjalased Eesti sõjavõlgade tühistamist ja nimetasid USA maksumaksjate võlanõuet ebaõiglaseks. Vabadussõjalaste arvates oli Eesti juba oma võla tasunud, kui peatas vabadussõjas kommunismi edasitungimise.¹³⁸²

Kuid teisalt on õigus ka Ilmjärvel kui ta kirjutab, et saatkond Washingtonis ei oleks „sündmuste ahelat“ muutnud.¹³⁸³ Vähemalt liidusuhete seisukohalt ei saa mitte ühtegi otsust, mille Eesti tegi või tegemata jättis, siduda põhjusliku seose kaudu sellega, kuidas Eesti käitus septembris 1939 – veelgi vähem võimalusega, et Eesti oleks Nõukogude okupatsioonist pääsenud. Eesti võimuses ei olnud teha valikuid, mis oleksid kindlustanud talle vähemalt samasugust toetust pakkuvad liitlased nagu olid Soomel. Kuid Eesti sai teha valikuid, mis oleksid suurendanud ükskõik kui väikest tõenäosust, et Eestil oleksid sellised liitlased. Paraku Eesti valikud – sõlmida 1923. aastal sõlmida sõjaline liit Lätiga ja 1934. aastal „Balti antant“ Läti ja Leeduga – mitte ei suurendanud, vaid vähendasid tõenäosust, et Eestil võiks tekkida lähedasem koostöö Soome ja Rootsiga. Samamoodi oli valikutega, mis puudutasid saatkonda Washingtonis ja USA-le sõjavõlgade tasumist. Need mitte ei suurendanud, vaid vähendasid tõenäosust, et USA oleks ka Eesti toetuseks sekkunud. Kõik need valikud vastasid Eesti rahva tahtele ja „Pätsi ja Laidoneri diktatuuri“ nendes süüdistada ei saa. Ka 1934. aasta riigipöörde võib siia ritta asetada, sest ka selle puhul oli tegemist valikuga, mis vähendas tõenäosust, et Skandinaaviamaad, eriti Taani ja Norra, võiksid nõustuda Eesti

¹³⁸¹ Vt allmärkus 1140.

¹³⁸² Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 29, 80.

¹³⁸³ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 804.

osalemisega Põhjamaade koostöös.¹³⁸⁴ On võimalik väita, et demokraatiast loobumine või vähemalt selle tugev piiramine oli samuti valik, mis vastas suurel määral Eesti rahva tahtele.

Pätsi riigipööre ja „rahva haigus“

Riigipööret ei surutud Eestile kusagilt väljastpoolt peale. Selle panid toime kaks kõige suuremate teenetega Eesti riigimeest: Päts ja Laidoner, keda toetas innukalt sotsiaaldemokraatide juht Rei.¹³⁸⁵ Kõik nad esindasid ühte Eesti suurematest erakondadest ja olid selle erakonna kandidaadiks eelseisvatel riigivanema valimistel. Ago Pajuril on kahtlemata õigus, kui ta kirjutab, et 12. märtsi riigipöörde puhul tuleks rääkida „mitte kahe, vaid kolme riigivanema kandidaadi omavahelisest sobingust“.¹³⁸⁶ Lisaks andis kohe pärast riigipööret sellele oma heakskiidu neljanda suurema erakonna juht Tõnisson, kirjutades Postimehes, et „riigivanema otsust kaitseseisukorra väljakuulutamiseks ja vägede-ülemjuhataja julgeid samme kindla korra loomiseks“ tuleb vastu võtta „täieliku rahuldustundega“.¹³⁸⁷

Seega pole üllatav, et Riigikogu kiitis 16. märtsil kaitseseisukorra kehtestamise ilma ühegi vastuhääleta heaks.¹³⁸⁸ Oma otsusega kiitis Riigikogu ühtlasi heaks ka Pätsi ja Laidoneri sammud vabadussõjalaste tegevuse lõpetamiseks. Kui Pätsi ja Laidoneri ettevõtmine olekski piirdunud vabadussõjalaste eemaldamisega Eesti poliitilisest elust ja kui otseselt põhiseadust rikkuvatele otsustele – nagu riigivanema ja Riigikogu valimiste edasilükkamine¹³⁸⁹ – oleks kasvõi tagantjärele saadud Riigikogu heakskiit, siis polekski põhjust 12. märtsi puhul riigipöördest rääkida. Riigipöördeks muutus Pätsi ja Laidoneri ettevõtmine sügisel 1934, kui Riigikogu laiali saadeti ja kui kaitseseisukorda pikendati ilma Riigikogu nõusolekuta. Erakondade kaotamine märtsis 1935¹³⁹⁰ tähendas juba ühtlasi ka demokraatia kaotamist.

Eesti demokraatialle said tõenäoliselt saatuslikuks eelkõige Pätsi riigiuuenduse kavad,¹³⁹¹ kuid mitte ainult. Clinton Rossiter on sõnastanud lihtsa kuldreegli kõigile neile, kes demokraatia kaitseks erakorralisi volitusi kasutatavad: „lõpetada kriis ja taastada tavapärane olukord“.¹³⁹² Sellest tulenevalt saavad erakorralised volitused anda õiguse ainult ajutise iseloomuga abinõudeks, sest nende eesmärgiks

¹³⁸⁴ Norra välisminister nimetas Balti riikide autoritaarset riigikorda ühe põhjusena, mis takistab Põhjamaadel nendega lähemat koostööd teha – vt Ilmjärv, *Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel*, 34.

¹³⁸⁵ Pajur, *Konstantin Päts*, 470.

¹³⁸⁶ Pajur, 471.

¹³⁸⁷ *Postimees*, 14.3.1934, 2.

¹³⁸⁸ V Riigikogu, IV istungjärg. Koosolek 121, 1459.

¹³⁸⁹ Pajur, *Konstantin Päts*, 476–77.

¹³⁹⁰ Riigi Teataja nr 21, 8.3.1935, 466.

¹³⁹¹ Pajur, *Konstantin Päts*, 473, 482, 493.

¹³⁹² Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 298.

on taastada endine olukord. Kõik püsiva iseloomuga muutused on selle eesmärgiga vastuolus ja vajavad teistsuguseid volitusi.¹³⁹³

Pätsile ja Laidonerile antud erakorralised volitused – mida toetasid kõik Eesti parlamendierakonnad¹³⁹⁴ – olid mõeldud Eesti parlamentaarse demokraatia kaitsmiseks selle vaenlasteks peetud vabadussõjalaste eest. Kui vabadussõjalaste oht oli kõrvaldatud, siis oleks tulnud tagasi pöörduda endise olukorra juurde ehk jätkata riigivanema ja Riigikogu valimistega – kuid ilma vabadussõjalasteta. Riigikogu poolt heakskiidetud erakorralised volitused ei sisaldanud mandaati viia ellu oma nägemust riigireformist. See, et Päts endale ise sellised volitused võttis, tähendaski riigipööret, mistõttu oleks õigem rääkida mitte 12. märtsi, vaid 2. oktoobri riigipöördest, kui Riigikogu Pätsi kirjaga laiali saadeti.¹³⁹⁵ Kuid teisalt ei saa alahinnata ka 1933. ja 1934. aasta sündmuste võimalikku mõju Pätsi otsustele: ühelt poolt Hitleri võimuletulek Saksamaal ja vabadussõjalaste põlgus kõikide parlamendierakondade ja eriti sotsiaaldemokraatide vastu,¹³⁹⁶ teiselt poolt vabadussõjalaste põhiseadusele osaks saanud suur toetus rahvahääletusel ja vabadussõjalaste edu jaanuaris 1934 toimunud kohalikel valimistel.

Avaldades Postimehes toetust Pätsi ja Laidoneri tegevusele vabadussõjalaste ohu kõrvaldamisel, ei võrrelnud Tõnisson ilma põhjuseta 12. märtsi 1934 ja 1. detsembrist 1924.¹³⁹⁷ Mõlemal juhul oli tulemuseks harvanähtav üksmeel muidu üksteisega vihaselt võitlevate Eesti erakondade vahel. Ka 1. detsembril 1924 kinnitas Riigikogu valitsuse poolt kehtestatud kaitseseisukorra ilma ühegi vastuhääleta.¹³⁹⁸ Sellisel erakorralisel üksmeelel pidi olema põhjus. Selleks sai olla Hobbesi konsensus, mis antud juhul väljendus uues (ja suuremas) ohus. Vabadussõjalaste oht Eesti parlamentaarsele demokraatiale oli tõeline, sest ta näis tõelisena. Pätsi, Laidoneri ja Rei poolt kasutatud ettekääne, justkui oleksid vabadussõjalased kavandanud riigipööret, ei vastanud tõele,¹³⁹⁹ kuid vabadussõjalaste kõned ja tuhanded käesidemete ja lippudega marssivad inimesed Tallinna tänavatel oli tõeline.¹⁴⁰⁰ Samuti oli tõeline see, mis toimus Saksamaal.

Kõrvutused Hitleri võimuletulekuga olid kerged tekkima eriti Eesti sotsiaaldemokraatide seas,¹⁴⁰¹ sest vabadussõjalaste üks põhinõudmisi oli sotsiaaldemokraatliku erakonna keelustamine.¹⁴⁰² Jaak Valgel on kahtlemata õigus, kui ta kirjutab, et

¹³⁹³ Rossiter, 303.

¹³⁹⁴ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 102.

¹³⁹⁵ Pajur, *Konstantin Päts*, 501–2.

¹³⁹⁶ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 51, 53, 66–67.

¹³⁹⁷ *Postimees*, 14.3.1934, 2.

¹³⁹⁸ II Riigikogu, VI istungjärk. Protokoll nr 167 (43), 2082.

¹³⁹⁹ Pajur, *Konstantin Päts*, 470; Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 106.

¹⁴⁰⁰ *Võitlus*, 21.11.1933, 1, 3, 5, 21.12.1933, 3, 4; Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 51, 53.

¹⁴⁰¹ Kasekamp, 41.

¹⁴⁰² *Võitlus*, 19.12.1933, 1, 21.12.1933, 4.

see, mis juhtus 1933. aastal Saksamaal, oli õudusunenägu Eesti sotsialistide jaoks. Oleks olnud imelik, kui nad ei oleks ennustanud Eestile Saksamaaga sarnast arenguloogikat, sest nad identifitseerisid vabadussõjalasi natsionaalsotsialistidega nende sisu või vähemalt poliitilise retoorika poolest.¹⁴⁰³

Sotsiaaldemokraatide toetust Pätsi tegevusele on raske selgitada muul moel kui enesekaitsega. Sotsiaaldemokraadid tegid oma valiku kohe pärast vabadussõjajalaste põhiseaduse ülekaalukat võitu, kui loobusid toetamast Tõnissoni valitsust.¹⁴⁰⁴ Pärast Tõnissoni tagasiastumist kinnitas Riigikogu Pätsi riigivanema ametisse häältega 49 poolt ja 38 vastu.¹⁴⁰⁵ Ilma sotsiaaldemokraatide häälteta poleks Pätsist 1933. aasta oktoobris riigivanemat saanud.¹⁴⁰⁶ Sotsiaaldemokraatide toetus ei piirdunud ainult sündmustega, mis eelnesid 12. märtsile. Pätsi tegevuse toetamist jätkati ka hiljem. Viimaseks jäänud Riigikogu istungil 2. oktoobril 1934 suhtus Rei mõistvalt valimiste edasilükkamisse¹⁴⁰⁷ ja jaanuaris 1935 käis Rei Stockholmis, kus üritas veenda Rootsi sotsiaaldemokraate selles, et Eestis ei ole tegemist diktatuuriga.¹⁴⁰⁸ Tundub usutav, et kui 1933. aasta sündmuste mõjul jõudsid Eesti sotsiaaldemokraadid äratundmisele, et demokraatia säilimise välja-vaated Eestis on kesised, siis otsustati valida kahest halvast vähem halb ja teha panus Pätsile ja Laidonerile – kelle „piiramata võimuga“ valitsust peeti „tuhat korda paremaks“ kui samasugust vabadussõjalaste valitsust.¹⁴⁰⁹

Lisaks sotsiaaldemokraatide hirmudele ei saanud Pätsi mõjutamata jätta ka Eesti rahva hoiakud, mida selgelt väljendasid 1933. aasta oktoobris toimunud rahvahääletus ja 1934. aasta jaanuaris toimunud kohalike omavalitsuste valimised. Vabadussõjalaste põhiseadus, millel Tõnissoni hinnangul oli „demokraatia-vastane siht“ ja „üksikisiku ainuvõimu loomise eesmärk“,¹⁴¹⁰ kiideti heaks häältega 72,7% : 27,3%.¹⁴¹¹ Kohalike omavalitsuste valimistel said vabadussõjalased Tallinnas 48,6% ja Tartus 47,8% häältest,¹⁴¹² mis oli võrreldav kommunistide eduga Tallinnas 1920. aasta Riigikogu valimistel.¹⁴¹³ Vastavalt vabadussõjalaste valimisloosungile tähendas selline tulemus, et võitis „rahvas“ ja kaotasid „parteid“.¹⁴¹⁴

¹⁴⁰³ Valge, „Foreign Involvement and Loss of Democracy“, 806.

¹⁴⁰⁴ *Päevaleht*, 18.10.1933, 3; Karl Ast, „Demokraatliku Eesti loojakul.“, *Akadeemia*, nr 3 (1989): 611–14.

¹⁴⁰⁵ Pajur, *Konstantin Päts*, 425.

¹⁴⁰⁶ *Päevaleht*, 22.10.1933, 2.

¹⁴⁰⁷ V Riigikogu, V istungjärk. Koosolek 124, 1504.

¹⁴⁰⁸ Osmo Hyytiä, *Viron kohtalontie 1933..1939..1940* (Helsinki: Yliopistopaino, 1992), 22.

¹⁴⁰⁹ Karl Ast, „Demokraatliku Eesti loojakul.“, *Akadeemia*, nr 3 (1989): 615.

¹⁴¹⁰ V Riigikogu, IV istungjärk. Koosolek 68, 842.

¹⁴¹¹ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 580.

¹⁴¹² Pajur, *Konstantin Päts*, 437.

¹⁴¹³ Kommunistid said Tallinnas 30,2% häältest – vt Rosenthal ja Tamming, *Sõda pärast rahu*, 465.

¹⁴¹⁴ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 56.

Ükskõik missugused võisid olla valijate motiivid,¹⁴¹⁵ ei saa rahvahääletusel ja kohalikel valimistel antud sõnumis olla kahtlust. Valijad soovisid vähem parlamenti ja vähem parteisid ehk teiste sõnadega vähem parlamentaarset demokraatiat. Täpselt seda kavatseski Päts oma riigiuuendusega pakkuda. Kui 1935. aasta viimasel päeval teatas Päts, et seoses uue põhiseadusega korraldatakse järjekordne rahvahääletus – juba neljas viimase nelja aasta jooksul – siis arvas Soome Tallinna saadik Paavo Hynninen, et valitsusele saab muret valmis-tama pigem „leige osavõtt kui eitav tulemus“.¹⁴¹⁶

Pärast 1936. aasta veebruaris toimunud rahvahääletust pidi saadik tunnistama, et Eesti rahvas on teinud „ühe oma riikliku ajaloo tähtsamatest otsustest“ ja on seda teinud viisil, „mis ei jäta kahtluse või tõlgendamise ruumi“. Hynninen kandis Helsingisse ette, et valimistest võttis osa 83% valimisõiguslikest kodanikest ja seda „vaatamata karmile talveilmale, mille tõttu tühistati isegi tavapärane ise-seisvuspäeva paraad“. Valitsuse ettepaneku poolt – kutsuda uue põhiseaduse koostamiseks kokku eraldi Rahvuskogu – anti veidi üle 76% ja vastu veidi alla 24% häälest. Maal olid vastavad numbrid 81% ja 19% ja linnades 60% ja 40%. Peale kahe Võrumaa valimisjaoskonna sai valitsuse ettepanek lüüa ainult Tartus, kus poolthääli oli veidi alla 47% ja vastuhääli pisut üle 53%. Hynninen põhjendas Tartu tulemust sellega, et Tartu oli „Jaani linn“, kus oli palju Tõnissoni poolehoidjaid, kuid samal ajal ka vabadussõjalaste „ideeline keskus“.¹⁴¹⁷

Soome saadik märkis õigesti, et kehtiv põhiseadus ei andnud Pätsile õigust sellisel viisil rahvahääletust korraldada ja tegemist ei olnud vabade valimistega – sest valitsuse ettepaneku vastu ei olnud võimalik avalikult kampaaniat teha. Kuid kõige peamises oli Soome saadik samal arvamusel tänapäeva ajaloolastega – Eesti rahva enamuse tahtes pole põhjust kahelda ja Pätsi riigiuuenduse kava kiideti 1936. aasta talvel heaks mitte vähem veenvalt kui vabadussõjalaste põhi-seadus 1933. aasta sügisel.¹⁴¹⁸

Tulemuseks oli see, et Pätsil oli võimalik väita, et Eesti rahvas on andnud talle mandaadi riigireformi läbiviimiseks.¹⁴¹⁹ Pätsi maitse järgi koostatud ja 1937. aasta suvel Rahvuskogu poolt vastu võetud põhiseaduses oli parlamen-taarse demokraatia rolli veelgi vähendatud võrreldes vabadussõjalaste põhi-seadusega.¹⁴²⁰ Kuid Pätsi ja vabadussõjalaste riigiuuenduse suund oli sama – vähem parteisid ja vähem parlamenti – ja nagu näitasid 1933. aasta sügisel ja 1936. aasta talvel toimunud rahvahääletused, oli sellel suunal Eesti rahva enamuse toetus. Seepärast pole midagi imelikku selles, kui novembris 1937

¹⁴¹⁵ Kasekamp, 47–48.

¹⁴¹⁶ Tallinna saatkonna raportid nr 1, 4.1.1936 ja nr 4, 16.2.1936, UM 5 C 12, 1936–38, UA.

¹⁴¹⁷ Tallinna saatkonna raport nr 5, 29.2.1936, UM 5 C 12, 1936–38, UA; Nohlen & Stöver, 580.

¹⁴¹⁸ Tallinna saatkonna raportid nr 4, 16.2.1936 ja nr 5, 29.2.1936, UM 5 C 12, 1936–38, UA; Pajur, *Konstantin Päts*, 536–37; Rein Marandi, *Valitud artikleid: Eesti riigist ja poliitikast*, toim Aleksander Loit, Jüri Ant, ja Tiia Valdre (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007), 64, 262.

¹⁴¹⁹ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 128.

¹⁴²⁰ Marandi, *Valitud artikleid*, 52; Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 126–28.

toimunud kohtumisel rääkis siseminister Eenpalu endistele mõjukatele vabadussõjalastele, et valitsusel on nendega „ühised eesmärgid“, sest mõlemad on „erakondade võimutsemise“ vastu.¹⁴²¹ Enne uue põhiseaduse alusel korraldatud valimisi ütleski Päts, et ei saa lubada „säärast luksust“, et lasta uuesti välja endised erakonnad, sest „raske haigus“ võib tagasi tulla.¹⁴²²

Pätsi poolt sageli kasutatud kujund „rahva haigusest“,¹⁴²³ mille all ta mõtles äärmuseni üleskõetud poliitilist võitlust, oli sellel ajal küllaltki tavaline. Kui Soome sisejulgeoleku eest vastutava *Etsivä Keskuspoliisi* juht Esko Rieki suvel 1932 mööda Soomet ringi sõitis ja aru saada püüdis: mis siis ikkagi viis sama aasta talvel Mäntsälä mässuni, siis tuli ta järeldusele, et

rahvas on nagu palavikus laps, kes ei tea õieti isegi, kust tal valutab ja mida peaks terveks saamiseks tegema.¹⁴²⁴

Ka Eestis kasutati „haige rahva“ kujundit juba 1932. aastal ja seda tegid sotsiaaldemokraadid, mitte Päts.¹⁴²⁵ Siis ei käinud see küll veel mitte eesti, vaid saksa rahva kohta. Kuid ka eesti rahva vaimset tervist ei seadnud kahtluse alla ainult Päts. Tõnisson rääkis 1933. aasta sügisel „rahulolematuse psühhoosist“¹⁴²⁶ ja sotsiaaldemokraatide juht Rei arvas 1934. aasta sügisel, et vajalik on „tervenemine ja paranemine“.¹⁴²⁷ Iseküsimus on see, mida kellegi arvates oli „tervenemiseks“ vaja teha. Pätsi valitsuse valimiskampaania kutsus veebruaris 1938 üles mitte valima neid, kes soovisid tagasi erakondi ja koos erakondadega ka endiseid ebakindlaid aegu – mis meenutas vägagi vabadussõjalaste valimisloosungit jaanuaris 1934.¹⁴²⁸ Kui uue Riigikogu poolt antud amnestia alusel vabastati 1938. aasta kevadel poliitilistes süütegudes süüdimõistetud – sealhulgas 73 vabadussõjalast ja 106 kommunisti – siis lugesid vabadussõjalased oma tegevuse lõppenuks, sest nende eesmärgid olid saavutatud.¹⁴²⁹

Tõnu Parmingul tundub olevat õigus, kui ta kirjutab, et rahvas pooldas vabadussõjalasi eelkõige sellepärast, et vabadussõjalaste eesmärgiks oli „poliitiline stabiilsus“, ning et rahva seisukohalt ei olnud kuigi oluline, kes seda stabiilsust pakkus – kas vabadussõjalased või Päts. Senikaua kui Päts pakkus stabiilsust „ilma liigsete repressioonideta“ ja samal ajal hoidis ära „võimaliku kodusõja“ oli ta Parmingu arvates valijate enamuse jaoks „võimalikest halbadest valikutest kõige vähem halb“. Kuid teisalt on Parmingul õigus ka selles, et Eesti

¹⁴²¹ William Tomingas, *Vaikiv ajastu Eestis* (Tallinn: Grenader, 2013), 399.

¹⁴²² Eduard Laaman, *Konstantin Päts, poliitika- ja riigimees* (Stockholm: Vaba-Eesti, 1949), 308.

¹⁴²³ V Riigikogu, IV istungjärk. Koosolek 119, 15.3.1934, 1438.

¹⁴²⁴ Ahti, *Kaappaus*, 318.

¹⁴²⁵ *Rahva Sõna*, 10.8.1932, 2; vt ka Jaak Valge, „Tee teise rahvahääletuseni: ekslike otsuste paraad“, *Tuna* nr 2 (2017), 35.

¹⁴²⁶ V Riigikogu, IV istungjärk. Koosolek 68, 2.10.1933, 842.

¹⁴²⁷ V Riigikogu, V istungjärk. Koosolek 124, 2.10.1934, 1503.

¹⁴²⁸ Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, 129.

¹⁴²⁹ Kasekamp, 119.

rahva soovitud „poliitilist stabiilsust“ oleksid saanud pakkuda ka erakonnad – nii nagu nad tegid seda Soomes.¹⁴³⁰ See, et Eestis nii ei läinud, oli paljuski Eesti rahva enda valikute tulemus.

Kanti rahu argument ja Hobbesi konsensus

Demokraatidel läks korda luua sõdadevahelises Euroopas Hobbesi anarhia asemele demokraatliku rahu tsoon, kus piiritülisid lahendati rahumeelselt ja alluti vahekohtunike otsustele. Soomlased ja rootslased leppisid Rahvasteliidu otsusega Ahvenamaal ja eestlased ja lätlased kolonelleitnant Tallentsi otsusega Valgas.¹⁴³¹ Demokraatlik rahu toimis ja piiri Eesti ja Läti ning Soome ja Rootsi vahel ei olnud vaja rohkem valvata kui piiri USA ja Kanada vahel. Kuid demokraatiad ebaõnnestusid täielikult enda loodud rahutsooni kaitsmisel – jättes „tuleohtlikeks“ peetud piiririigid iseenda hooleks ja lootes, et tulekahju – kui see ükskord peaks puhkema – nende majadeni ei ulatu. Kanti rahu argumendi „ettevaatuse garantii“ toimis nii nagu pidigi – sest sellisel viisil loodeti vältida sõda. Pealegi ütles ajalooline kogemus inimestele, et sõjast on võimalik eemale jääda ning et kindlaim viis lasta ennast sõtta kiskuda on kaitsepaktid ja ühised kaitseplaanid. Demokraatlikud rahvad käitusid nii nagu nad Kanti rahu argumendi kohaselt pididki käituma.

Ameeriklaste esindajad käitusid vastavalt Kanti rahu argumendile, kui keeldusid Senatis Rahvasteliidu põhikirja kinnitamast. Kanada esindaja Rahvasteliidus käitus vastavalt Kanti rahu argumendile, kui rääkis „tuleohtlikest materjalidest“ Euroopas ja oli vastu Rahvasteliidu julgeolekugarantiide tugevdamisele. Sedasama tegid britid, kui olid vastu sõjaliste kohustuste võtmisele Euroopas – välja arvatud Prantsusmaal ja Belgias – ja kui keeldusid oma piiratud kohustusi ühiste kaitseplaanidega kinnitamast. Rootslased käitusid vastavalt Kanti rahu argumendile, kui avaldasid pahameelt Hederstierna ettepanekute üle ja lükkasid tagasi idee liidust Soomega. Sedasama tegid soomlaste esindajad Eduskunnas, kui lükkasid tagasi liidulepingu Poola, Eesti ja Lätiga. Ja lõpuks – kuigi Riigikogu ratifitseeris Eesti-Läti liidulepingu ja Eesti avalik arvamus suhtus „Balti antanti“ poolehoiduga, siis käitusid Jaan ja Ilmar Tõnisson vastavalt Kanti rahu argumendile, kui esimene arvas, et Eesti ei peaks astuma liitu „nõrgema üleaedsega“ ja teine arvas, et Eesti peaks ehitama oma lõunapiirile „tulemüüri“. Kuna demokraatia loomupärased omadused: avatud ühiskond ja avalikkuse kontroll, ei luba demokraatlike riikide valitsustel oma kodanike tahet eirata, siis tulebki välja, et demokraatia ise takistas enda loodud rahutsooni kaitsmist. Põhjuseks oli Kanti rahu argumendi toimemehhanism ehk „püha egoism“, mis takistas demokraatlike riikide valitsustel alata kodanike arvates ebamõistlikke ja kulukaid sõdu.

¹⁴³⁰ Parming, *The Collapse of Liberal Democracy*, 62.

¹⁴³¹ Vahur Ilumets, „Üks linn kaks riiki: Valga linna jagamine“, *Jagatud Valga*, 20. sajandi algul, <http://ilumetshistory.weebly.com/linna-jagamine.html> (vaadatud 12.4.2020).

Seesama „püha egoism“ takistas neil ka liite moodustada, mis võiksid selliste sõdade niiviisi viia.

Tulemuseks on vastuolu, sest Kanti „igavese rahu“ tingimuseks ei ole ainult see, et riigid oleksid demokraatlikud või vähemalt korralikud,¹⁴³² vaid nad peavad ka liituma.¹⁴³³ Kui demokraatlikud riigid ei saaks liituda, siis ei oleks Kanti „igavene rahu“ võimalik. Liitumisele peab eelnema konsensus ja kui nõustuda, et konsensus ilma sunnita on võimatu, siis saab lahenduseks olla ainult sunnitud ehk Hobbesi konsensus. Kuid Kant ei eeldanudki, et demokraatlike (võimude lahususega) riikide liitumine saab olema lihtne. Pigem eeldas Kant, et see saab toimuda ainult soodsate asjaolude kokkulangemisel. Kanti kirjeldus „vägevast ja valgustatud“ demokraatlikust riigist, mis annaks „keskpunkti“ „igavese rahu“ jaoks vajalikule liidule,¹⁴³⁴ on samal ajal ka kirjeldus ühest Hobbesi konsensusst tekitavast võimalusest. Selleks on suurema riigi sekkumine, mis saab riikidevahelisi vangide dilemmasid lahendada, sest vähenevad liitumisega seotud riskid ja kasvavad eelised.

President Wilsoni poliitika töötas täpselt nii nagu Kant seda kirjeldas ja nagu Hobbesi konsensus eeldab. Rahvasteliiduga liitusid suured ja väikesed riigid, ohustatud ja mitteohustatud riigid, ja isegi riigid, kellel oli ajaloolise kogemuse poolt kinnitatud teadmine, et erapooletus on parim kaitse. Kuid ka Kanti rahu argument töötas täpselt nii nagu pidi ja USA kodanike esindajad, kellel võimude lahususega riigis on öelda viimane sõna, ütlesid „ei“.¹⁴³⁵ Kanti lahendus ei ole „lollikindel“, kui kasutada Popperi väljendit.¹⁴³⁶ „Vägeval ja valgustatud“ rahval on samuti olemas oma „püha egoism“, mis koos võimude lahususega annab talle õiguse takistada valitsust mitte ainult riiki sõtta viimast, vaid ka tegemast riigist „igavese rahu“ jaoks tarviliku liidu keskpunkti. Seega ei ole vastuolu endiselt kadunud. „Igavese rahu“ jaoks on vaja, et riigid oleksid demokraatlikud ja et nad liituksid, kuid demokraatia takistab neil liituda. Takistust saaks kõrvaldada, kui „vägev ja valgustatud“ demokraatlik suurriik teistega liituks – kuid demokraatia takistab ka sellisel riigil liituda.

Lahenduseks on endiselt Hobbesi konsensus. „Vägeva ja valgustatud“ demokraatliku riigi kodanikud võivad otsustada teiste demokraatiatega liituda, kui neid sunnib selleks uus (ja suurem) oht või uus ajalooline kogemus. Viimast pidas silmas ka Kant, kui kirjutas, et „igavese rahu“ jaoks vajaliku liiduni jõutakse alles pärast „ebatäiuslikke katseid“, kui rahvaid sunnib selleks sõdade „kurvastav kogemus“.¹⁴³⁷ Seega tunnistas Kant, et demokraatia (võimude lahusus), mis võib olla piisav selleks, et takistada valitsust sõja kasuks otsustamast, ei ole piisav selleks, et demokraatlikud riigid liituksid ja „igavene rahu“ võiks teoks

¹⁴³² Vt allmärkus 260.

¹⁴³³ Vt allmärkus 264.

¹⁴³⁴ Vt allmärkus 210.

¹⁴³⁵ Walters, *A History of the League of Nations*, 71.

¹⁴³⁶ Vt allmärkus 249.

¹⁴³⁷ Vt allmärkus 209.

saada – sest selleks läheb vaja veel ka „vägevat ja valgustatud“ demokraatlikku suurriiki ning sõdade „kurvastavat kogemust“. Teiste sõnadega: selleks, et Hobbesi anarhiast saaks Kanti „igavene rahu“, ei piisa ainult demokraatiast, vaid vaja läheb ka Hobbesi konsensus.

Demokraatlike riikide käitumine sõdadevahelisel ajal ja pärast teist maailmasõda kinnitab, et see on tõesti nii. Statistika, mis näitab, et sõdadevahelisel ajal liitusid demokraatiad üksteisega kaks korda väiksemal määral kui võiks eeldada puhtalt juhuslikkuse põhjal,¹⁴³⁸ on eespool tooduga kooskõlas. Vastavalt Kanti rahu argumendile pididki demokraatiad nii käituma, senikaua kui puudus Hobbesi konsensus, mis sunniks neid liituma. Statistika ei näita siiski päris õiget pilti, sest selles ei võeta arvesse Rahvasteliitu. Vaatamata ebamäärastele julgeolekugarantiidele oli tegemist liiduga, mis suurendas väikeriikide julgeolekut ja kuhu pärast 1926. aastat kuulusid kõik laiema Põhja-Atlandi piirkonna demokraatlikud riigid, välja arvatud USA. Rahvasteliit ei olnud kunagi ainult demokraatlike riikide julgeolekuorganisatsioon, kuid lootus, et ta võiks olla vähemalt rahumeelsete riikide julgeolekuorganisatsioon, kadus alles pärast Hitleri võimuletulekut. Saksamaa lahkumine 1933. aasta sügisel ei teinud asja paremaks, sest aasta hiljem liitus Rahvasteliiduga Nõukogude Liit. Läks veel mõni aasta ja pikkade erapooletuse traditsioonidega demokraatiad hakkasid tagasi erapooletusse tõmbuma ja Rahvasteliidu kohustustest lahti ütlema. Seepärast on õigem vaadata sõdadevahelise aja liitumise statistikat kahes osas: enne ja pärast 1933. aastat.

Enne 1933. aastat oli tegemist enneolematu demokraatlike riikide liitumisega Euroopas, mida on võimalik seletada president Wilsoni poliitika ja Hobbesi konsensusega.¹⁴³⁹ Teadmine, et Rahvasteliitu kuuluvad mõlemad Euroopa demokraatlikud suurriigid ja lootus, et ka kolmas demokraatlik suurriik ühel hetkel ikkagi liitub, vähendas koostegutsemise riske ja üksitegutsemise eeliseid ja pani demokraatlikke riike Rahvasteliiduga liituma. USA liitumise lootus püsis Euroopa väikeriikide seas vähemalt kuni 1936. aastani.¹⁴⁴⁰ Kui see lootus järjest kahanes ja Rahvasteliitu kuulumise riskid järjest kasvasid, siis kadus ka Hobbesi konsensus. Tulemuseks oli Rahvasteliidu kohustustest lahtiütlemine ja demokraatlike riikide tavapärane käitumine, mida suunas „püha egoism“ ja mis takistas neil liituda – mida statistika ilma Rahvaliiduta näitabki.

Siinkohal tekib õigustatud küsimus: miks Hitleri võimuletulek ei kujutanud endast uut (ja suuremat) ohtu, mis oleks tekitanud Hobbesi konsensusse ja sundinud demokraatiad liituma? Põhjus on julgeolekuohtude ebaühtlases jaotumises ja ajaloolises kogemuses. Hitleri Saksamaa ei kujutanud endast võrdset ohtu kõikidele Euroopa riikidele – vähemalt oli see nii esimese maailmasõja kogemuse põhjal. Riigid, kes tundsid ennast Saksamaa poolt ohustatutena, võisid ju soovida liituda, kuid liitumiseks läheb vaja kahte osapoolt. Võimalikud liitlased – kui nad

¹⁴³⁸ Vt allmärkus 149.

¹⁴³⁹ Näiteks Šveitsi parlament langetas hääletaga 124 : 45 otsuse Rahvasteliiduga liituda samal päeval kui USA Senat selle tagasi lükkas, mistõttu teadmine USA otsusest ei saanud Šveitsi otsust mõjutada – vt *The New York Times*, 20.11.1919, 1.

¹⁴⁴⁰ Walters, *A History of the League of Nations*, 73–74; Selén, *Genevestä Tukholmaan*, 210.

olid demokraatlikud riigid – ei saanud astuda liitusesse, mis oleks sõjaohu nende kodanike jaoks suurendanud, sest seda takistas Kanti rahu argument.

Heaks näiteks on Belgia, kellel oli põhjust pidada ennast Saksamaa poolt ohustatud riigiks ja seda igas mõttes: tulenevalt oma suuruselt, oma asukohast ja oma ajaloost. Samal ajal oli Belgia Euroopa kõige kaitstum väikeriik, sest Locarno lepingute näol oli Belgial olemas kaitsepakt mõlema Euroopa demokraatliku suurriigiga. Ometi loobus Belgia sellest ja kuulutas ennast 1936. aastal erapooletuks.¹⁴⁴¹ Otsus vastas Belgia kodanike tahtele, mida nad sama aasta parlamendivalimistel olid väljendanud,¹⁴⁴² ning oli kooskõlas Kanti rahu argumendiga. Belgia kodanikel oli põhjust kahelda selles, et liit Prantsusmaa ja Ühendkuningriigiga suudab neid Saksamaa rünnaku korral kaitsta, sest ühised kaitseplaanid puudusid. Kuid kui liit ei suuda riiki kaitsta ja heidutus jääb ebapiisavaks, siis ta pigem suurendab sõjaohu. Liitu astumisega valitakse paratamatult tulevases sõjas pool ja loobutakse võimalusest jääda sõjast kõrvale. Kõigele lisaks oli Belgia kodanikel olemas naaberriik Madalmaade ajalooline kogemus, mis ütles neile, et sõjast kõrvale jäämine on võimalik.¹⁴⁴³

Teiselt poolt käitusid ka Ühendkuningriigi kodanikke esindavad parlamendi liikmed kooskõlas Kanti rahu argumendiga olles vastu ühistele kaitseplaanidele – sest nende ajalooline kogemus ütles, et ühiste kaitseplaanide koostamine on „otsetee sõtta“.¹⁴⁴⁴ Statistilised seosed näitavadki, et kui üldine ohu tase kasvab, siis väikeriikide liitusesse kaasamise tõenäosus mitte ei kasva, vaid kahaneb. Tõenäosus kahaneb seda enam, mida suurem on võimaliku kallaletungija sõjaline võimekus ja mida lähemal ta väikeriigile asub.¹⁴⁴⁵ Soome välisminister Tanneri poolt kasutatud võrdlus pidalitõbisega, kellest kõik püüavad eemale hoida, kirjeldab olukorda õigesti – sest iga riigi kodanike esmane huvi on tagada enda julgeolek.

Demokraatlike riikide väidetav kalduvus üksteisega liituda, mida statistika näitab pärast teist maailmasõda ja eriti Põhja-Atlandi piirkonnas,¹⁴⁴⁶ on samuti selgitatav Hobbesi konsensusega. Nii nagu pärast esimest maailmasõda, oli ka pärast teist maailmasõda otsustav see, mida tegi „vägev ja valgustatud“ demokraatlik suurriik. See sõltus omakorda sellest, mida otsustasid tema kodanikud ja kas peale jäi „püha egoism“ või oli midagi – näiteks ajalooline kogemus – mis oleks sundinud kodanikke teistmoodi otsustama. Pärast esimest maailmasõda ei saanud ajalooline kogemus öelda midagi erilist liitude kohta, sest USA ei astunud esimesse maailmasõtta mitte tulenevalt liitlaskohustustest,¹⁴⁴⁷ vaid tulenevalt

¹⁴⁴¹ *The New York Times*, 20.10.1936, 24; Kieft, *Belgium's Return to Neutrality*, 136–38, 154.

¹⁴⁴² Kieft, 102–3.

¹⁴⁴³ Kieft, 138.

¹⁴⁴⁴ Vt allmärkus 803.

¹⁴⁴⁵ Reiter, *Crucible of Beliefs*, 204.

¹⁴⁴⁶ Vt allmärkus 149.

¹⁴⁴⁷ Eero Medijainen, „Ameerika Ühendriikide de iure tunnustus Balti riikidele 1922. aastal – väärtuspõhine otsus või majanduslik kalkulatsioon?“, *Ajalooline Ajakiri* Vol. 136, nr 2 (2011), 128.

Kongressi otsusest. Senat hääletas sõja poolt häältega 82 : 6 ja Esindajatekoda 373 : 50, mis protsentides väljendatuna näeks välja 93% : 7% ja 88% : 12%.¹⁴⁴⁸

Kui Senat lükkas tagasi Rahvasteliidu põhikirja, siis olid hääletustulemused tunduvalt tasavägisemad. Novembris 1919 anti reservatsioonidega lahjendatud põhikirja poolt 39 ja vastu 55 häält, ning ilma reservatsioonideta põhikirja poolt 38 ja vastu 53 häält. Märtsis 1920 hääletati uuesti reservatsioonidega põhikirja ja sellel korral anti poolt 49 ja vastu 35 häält. Välislepingute kinnitamiseks vajalikust 2/3 häälteenamusest jäi puudu ainult 7 häält.¹⁴⁴⁹ Sõjakuulutamiseks ja liitu astumiseks vajalike hääletustulemuste märkimisväärne erinevus on hea näide sellest, et liitu astumise otsust võib olla raskem teha kui otsust sõda kuulutada – sest liitu astumisega võetakse samuti kohustus teatud tingimustel sõtta astuda, kuid samal ajal antakse ära kontroll sõtta astumise otsuse üle.

USA Rahvasteliidust eemalejäämine ei olnud ülekaaluka enamuse poolt ette kirjutatud, vaid üsna piiripealne otsus. Kuid Rahvasteliidu vastaste argumentid, milles räägiti „siduvate liitude vastasest poliitikast, millele selle vabariigi jõud on 150 aastat tuginenud“¹⁴⁵⁰ olid väga sarnased nendele, mida kasutasid liitude vastased teistes demokraatiates. Vaatamata suhteliselt napile ülekaalule, oli see ikkagi „püha egoism“ ja Kanti rahu argument, mis takistas USA-l Rahvasteliiduga liituda. Pärast teist maailmasõda oli olukord teine. Kuigi „püha egoism“ ja Kanti rahu argument ei olnud kuhugi kadunud, oli nüüd olemas uus ajalooline kogemus, mis ütles, et „siduvate liitude vastane poliitika“ ei suutnud sõda ära hoida ja oli järelikult ekslik.¹⁴⁵¹ „Püha egoism“ ei saanud enam takistada „vägevast ja valgustatud“ demokraatiat saamast Kanti „igavese rahu“ jaoks vajaliku demokraatlike riikide liidu „keskpunktiks“. Tulemuseks oligi demokraatlike riikide liitumine, mis kajastub ka statistikas.

¹⁴⁴⁸ *The New York Times*, 5.4.1917, 1, 7.4.1917, 4.

¹⁴⁴⁹ *The New York Times*, 20.11.1919, 1, 20.3.1920, 1.

¹⁴⁵⁰ Andrew Glass, „Senate spurns the League of Nations, Nov. 19, 1919“, *Politico*, 19.11.2018, <https://www.politico.com/story/2018/11/19/this-day-in-politics-november-19-992324>.

¹⁴⁵¹ Reiter, *Crucible of Beliefs*, 112.

3. DEMOKRAATIA JA SÕDA

3.1 Demokraatliku rahu teooria ja Soome¹⁴⁵²

Demokraatia võimalik mõju väikeriikide julgeolekule ei piirdu liitlastega. Isegi kui demokraatia ei aita riikidel leida liitlasi, ei pea demokraatlikud riigid vähemalt kartma teiste demokraatlike riikide kallaletungi. Nii on see juhul, kui demokraatliku rahuna tuntud statistiline seaduspärasus igas olukorras kehtib. Selles alapeatükis uuritakse, miks demokraatlik rahu Soome puhul ei kehtinud ja kuidas on omavahel seotud demokraatia ja liitlased ja demokraatia ja rahu.

Ühendkuningriik ja väikeriigid

Talvesõja lõppemise puhul peetud raadiokõnes ei varjanud Soome välisminister Tanner, et Soomel oli olemas Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa abipakkumine. Kuid Norra ja Rootsi „järsk keeldumine“ abivägesid läbi lasta oli selle ette asetanud „ületamatuna näiva takistuse“:

Meie maa on seega jäetud üksi selgitama vahekordi suurema vastasega. Me ei tahtnud vabatahtlikult loobuda oma maadest ja õigustest. Vastupidiselt mõnede teistele riikidele, julgesime hakata sellistele nõudmistele vastu. Kui meie maale kallale tungiti, asusime otsustavalt ennast kaitsma. Oleme näidanud väike-rahvastele tee, mida diktatuuririikide nõudmiste ees tuleb käia. Ei ole meie viga, et demokraatlikud riigid kas ei tahtnud või ei saanud meid aidata selles ebavõrdses võitluses. Meie veaks jääb ainult see, et oleme liiga väike rahvas. Vaatamata meie kaitse suurele õnnestumisele, ei saa me üksinda pidada seda võitlust kuni võiduka lõpuni. Kui abi ei tule on võitluse lõpptulemus selge. Sõja jätkudes võidakse meie maa vallutada ja selle elanikkond võib sattuda lootusetusse olukorda.¹⁴⁵³

Tanneri sõnades väljendus karm tõde. Vaatamata abipakkumistele ja moraalsele toetusele jäid väikeriigid lõpuks diktaatorite vastu üksinda – sõltumata sellest, kas nad hakkasid vastu või kas nad olid demokraatlikud. Ja isegi kui nad ei jäänud üksinda – nagu saab öelda Norra puhul – jäid koostöö ja abi lootusetult hiljaks. Quincy Wright ei olnud ainus, kes võrdles sõdadevahelise aja väikeriike lammastega.¹⁴⁵⁴ Oktoobris 1939 ütles Türgi saadik Pariisis Soome saadikule:

istume otsekui tapamajas ja ootame lammaste kombel oma järjekorda: kõigepealt võtab Itaalia kaks maad, siis Saksa kolm maad ja nüüd venelane kolm maad.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵² Peatükk toetub suurel määral minu enda juba varem avaldatud uurimustele – vt allmärkus 78.

¹⁴⁵³ Väinö Tanneri raadiokõne 13.3.1940, Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 421.

¹⁴⁵⁴ Vt allmärkus 138.

¹⁴⁵⁵ Pariisi saatkonna raport nr 63, 5.10.1939, UM 109 A 10 b, UA.

Võrdlus kirjeldab väikeriikide olukorda halastamatu otsekoheusega, kuid täpselt. Riikide vahel puudus koostöö ja mingisugust diktaatoritevastast ühisrinnet Euroopas ei eksisteerinud.

Martti Turtola väidab, et 1939. aasta sügisel tühistas Ühendkuningriik Eesti relvatellimused, sest „Eestist oli saanud Suurbritannia vaenlase N Liidu liitlane“.¹⁴⁵⁶ Turtola peab silmas 28. septembril 1939 sõlmitud baasidelepingut, millega Eestist sai tõepoolest Nõukogude Liidu liitlane. Kuna lepingus sisaldus sõjalise abi andmise kohustus, siis oli tegemist sõjalise liidulepinguga. Kuid see on ka ainus asi, mis on Turtola väites õige. Demokraatlikud suurriigid Prantsusmaa ja Ühendkuningriik teatasid Eestile relvatellimuste tühistamisest septembri alguses, vahetult pärast Saksamaa kallaletungi Poolale.¹⁴⁵⁷ Hävitusslennukite müümise Balti riikidele lõpetas Ühendkuningriik juba juulis 1939.¹⁴⁵⁸ Oktoobris 1939 kaebas Soome Londoni saadik Ühendkuningriigi „mitterahuldavate relvatarnete“ pärast.¹⁴⁵⁹ Eesti baasideleping ei saanud kuidagi mõjutada seda, mis toimus juba enne lepingu sõlmimist, ammugi mitte Ühendkuningriigi relvatarneid Soomele.

Kuid mitte see ei ole Turtola suurim eksimus, vaid arvamus, justkui oleks Nõukogude Liit olnud Ühendkuningriigi vaenlane. Juulis 1939 pooldas valdav enamus Ühendkuningriigi rahvast kaitsepakti Nõukogude Liidu ja Prantsusmaaga¹⁴⁶⁰ ja septembris 1939 sai Churchillist kui kolmikpakti idee peamisest toetajast laevastikuminister ja sõjakabineti liige. Ühe esimese asjana andis Churchill korralduse koostada plaan „Catherine“, mille eesmärgiks oli „sirutada käsi Venemaale“.¹⁴⁶¹ Seega ei olnud Nõukogude Liit mitte Ühendkuningriigi vaenlane, vaid vastupidi, loodetud liitlane. Molotovi-Ribbentropi pakt ja Saksamaa ja Nõukogude Liidu ühine kallaletung Poolale ei muutnud seda. Ühendkuningriik kuulutas sõja ainult Saksamaale, kuid mitte Nõukogude Liidule. Sellest loogikast lähtudes oleks Eesti leping Nõukogude Liiduga pidanud Ühendkuningriigile väga hästi sobima. Ja nii see oligi. Churchill ütles 1. oktoobril peetud raadiokõnes, et oleks eelistanud kui „Vene armeed“ seisaks oma praegusel joonel kui „Poola sõbrad ja liitlased, mitte kui sissetungijad“, kuid sellele vaatamata oli ta rahul, et Saksamaal oli Nõukogude Liiduga tekkinud ühine piir ja loodetud „Idarinne“ oli sellega loodud. Samuti oli Churchill rahul arengutega Balti riikides, sest sellega oli tõmmatud kriips peale „natside plaanidele“.¹⁴⁶²

Veelgi selgemalt väljendus Churchill vestluses Nõukogude saadiku Ivan Maiskiga 6. oktoobril. Churchilli arvates polnud Ühendkuningriigil põhjust olla vastu Nõukogude Liidu tegevusele Balti riikides.

¹⁴⁵⁶ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 100.

¹⁴⁵⁷ Vt allmärkus 1259.

¹⁴⁵⁸ Salo, „Miks ei saa uskuda Turtola raamatut Laidonerist“.

¹⁴⁵⁹ Häikiö, *Maaliskuusta maaliskuuhun*, 53.

¹⁴⁶⁰ Vt allmärkus 1192.

¹⁴⁶¹ Vt allmärkus 1265.

¹⁴⁶² *The Times*, 2.10.1939, 10.

Muidugi võib keegi sentimentaalsetest liberaalidest ja leiboristidest valada pisa-raid „Vene protektoraadi“ pärast Eesti või Läti üle, kuid sellesse ei saa suhtuda tõsiselt.¹⁴⁶³

Churchill ütles Maiskile, et saab väga hästi aru, et Nõukogude Liit peab olema peremees Läänemere idakaldal ja väljendas rahulolu, et Balti riigid on kaasatud Nõukogude Liidu ja mitte Saksamaa „riiklikku süsteemi“.

See on ajalooliselt normaalne ja koos sellega väheneb võimalik „Lebensraum“ Hitleri jaoks. Siin jällegi Inglismaa ja NSVL-i huvid mitte ei põrku, vaid langevad pigem kokku.¹⁴⁶⁴

Selline ei olnud ainult Churchilli suhtumine, vaid seda jagas ka Ühendkuningriigi sõjakabinet. Oktoobri lõpus peetud koosolekul leiti, et tänu Balti riikidelt saadud sadamatele on Nõukogude Liidu laevastik Läänemerel tugevnenud, mida „puhtalt strateegilisest vaatevinklist“ peeti Ühendkuningriigile kasulikuks. Samas kaasnes sellega „poliitiline oht“, et

Nõukogude garnisonide sisseviimine Balti riikidesse võib väga tõenäoliselt viia nende bolševiseerimisele.¹⁴⁶⁵

Ühendkuningriigi suhtumine Soomesse oli sarnane. Kui Soome sai oktoobris 1939 kutse Moskva läbirääkimistele, siis ütles välisminister Halifax Soome saadikule, et Ühendkuningriik ei saa avaldada Nõukogude Liidule diplomaatiliselt survet, isegi kui Moskva läbirääkimised peaksid viima sõjani. Ainus asi, mida Halifax lubas, oli taastada tavapärased relvatarned. Soome saadikule jäi vestlusest mulje, et „minister ei pööranud Soome sündmustele erilist tähelepanu“.¹⁴⁶⁶ Oktoobri lõpus ütles Ühendkuningriigi asevälisminister Soome saadikule, et „esialgu ei ole võimalik Soome aitamiseks midagi teha selles olukorras, kuhu ta on nüüd sattunud“.¹⁴⁶⁷ Kuna Soomest tulid teated, et võimalik Nõukogude Liidu kallaletung ei pruugi piirduda Soomega ja Moskva eesmärgiks võib olla välja jõuda Norra rannikule, siis otsustas sõjakabinet tellida staabiülemate komiteelt hinnangu – kas sellises olukorras tuleks kuulutada Nõukogude Liidule sõda.¹⁴⁶⁸

Staabiülemate komitee hinnang langes üldjoontes kokku välisministeeriumi ametnike arvamusega, mille kohaselt ei saanud Nõukogude Liidu kallaletung Soomele teha Ühendkuningriigile rohkem kahju kui kallaletung Poolale – mistõttu diplomaatiliste suhete katkestamine, rääkimata sõjakuulutusest, ei saanud kõne allagi tulla. Staabiüllemad leidsid, et sõjakuulutuse ainus kasu võiks seisneda

¹⁴⁶³ Maiski telegramm välisasjade rahvakomissariaadile, 7.10.1939, V. G. Komplektov et al., toim, *Dokumenty vnešnej politiki 1939 god. Kniga vtoraja* (Moskva: Meždunarodnye otnošeniia, 1992), 167–68.

¹⁴⁶⁴ Maiski telegramm välisasjade rahvakomissariaadile, 7.10.1939, Komplektov et al., 167–68.

¹⁴⁶⁵ Sõjakabineti koosoleku kokkuvõte nr 62 (39), 27.10.1939. CAB 65/1/62, TNA.

¹⁴⁶⁶ Häikiö, *Maaliskuusta maaliskuuhun*, 54–55.

¹⁴⁶⁷ Häikiö, 55–56.

¹⁴⁶⁸ Sõjakabineti koosoleku kokkuvõte nr 57 (39), 23.10.1939. CAB 65/1/57, TNA; Häikiö, 54–57.

selles, et see lähendaks USA-d Ühendkuningriigile, sest USA avalikkuse poolehoidu Soomele ja Skandinaaviamaadele peeti „tõsiseks teguriks“. Mis puudutas Ühendkuningriigi võimalikku abi Soomele, siis ei pooldanud staabiülemad siduvate lubaduste andmist ja seda isegi mitte juhul, kui Soome oleks Rootsiga liidus. Ka Norrale ja Rootsile oldi valmis abi lubama alles siis, kui Nõukogude Liidu oht neile muutuks „käegakatsutavaks“. ¹⁴⁶⁹ Sõjakabinet arutas staabiülemate komitee hinnangut 1. novembril, kui Molotov oli just avalikustanud Moskva nõudmised Soomele. Välisminister Halifax ütles, et „ideoloogilistes ringkondades“ on olemas teatud määral toetust suhtumisele,

et me peaksime kaitsma Soomet kui väikeriiki, kellest on saamas kallaletungi ohver. Vastus sellele kriitikale on, et meil tuleb võtta tähtsamad asjad kõigepealt [...] meil ei ole õigustust, et oma praegust koormat kasvatada ja Venemaale sõda kuulutada, senikaua kui Ameerika Ühendriigid ei ole kindlalt meie poolele asunud. ¹⁴⁷⁰

Sõjakabinet nõustus välisministriga. ¹⁴⁷¹

Halifaxi sõnades väljendus lühidalt kogu Euroopa olukorra traagika. Ühendkuningriigil jätkus parimal juhul jõudu ainult ühe diktaatori jaoks ja kuigi Ühendkuningriik astus sõtta väikeriikide kaitseks, ei olnud tal tegelikult jõudu, et neid kaitsta. Kui mitte enne, siis pärast Poolat said väikeriigid sellest ise ka aru. Väikeriikide kaitsmine jäi mitte ainult lootusetult ebausutavaks, vaid ka lootusetult hiljaks. Julgeolekugarantiisid hakati pakkuma alles siis, kui juba teine väikeriik – lisaks Austriale ka Tšehhoslovakkia – oli Euroopa kaardilt kadunud. Asjale ei tulnud kasuks see, et Ühendkuningriik üritas ühe diktaatori vastu liitu moodustades tõmmata sellesse teist diktaatorit, mis ei saanud kuidagi väikeriikide usaldust suurendada ega veenda neid selles, et tegemist on üritusega kaitsta väikeriike. Tulemuseks oli olukord, kus väikeriigid keeldusid sellisest kaitsest.

Eesti ja Soome ei olnud siin erandiks. Isegi riigid, kellele oleks laienenud ainult Ühendkuningriigi garantii, lükkasid selle tagasi. Ühendkuningriigil ei olnud Euroopa väikeriikide seas sellist usaldust, mis oleks võimaldanud moodustada ühtset diktaatoritevastast rinnet. Ilma USA-ta ei olnudki võimalik seda teha. Norra parlamendi esimehe Carl Joachim Hambro 1939. aasta aprillis väljendatud mõtted on selle kinnituseks. Helsingin Sanomates avaldatud artiklis kirjutas Hambro, et „Põhjamaad ei ole palunud ega soovi selliseid garantiisid“ nagu pakkus Ühendkuningriik Kreekale ja Rumeeniale. Hambro arvates olid Euroopa rahvad kaotanud usalduse „paberlepingute“ vastu ja ei olnud enam veendunud selles, et „suurriikide tegutsemise tõeliseks nurgakiviks oleks demokraatia“. Ainsat lootuskiirt nägi Hambro paistvat USA-st.

Ühendriikide asend on eriline. Ta ei ole laiendanud oma maa-ala sõja teel, ta ei valitse alistatud rahvaste üle, tema suurlinnu ja piire ei ähvarda otsene väline oht. Olles suguluses kõikide Euroopa rahvastega ja – sõjavõlgadele vaatamata – neile

¹⁴⁶⁹ Häikiö, *Maaliskuusta maaliskuuhun*, 56, 58–59.

¹⁴⁷⁰ Sõjakabineti koosoleku kokkuvõte nr 67 (39), 1.11.1939. CAB 65/2/1, TNA.

¹⁴⁷¹ Samas.

kõigile tänu võlgu kogu oma elanikkonna eest, võivad ainult Ühendriigid loota, et nemad mõistavad ja et neid mõistetakse ning et neid umbusaldatakse kõige vähem. Kui Ühendriigid ilma lisatingimusteta ja avameelselt astuvad välja eraldumise varjust, siis saab võimalikuks uue rahvusvahelise koostöö ja üksteisemõistmise ajajärgu algus.¹⁴⁷²

Hambrol oli õigus. Senikaua kui USA püsis „eraldumise varjus“, ei olnud Euroopa demokraatlike riikide vahel usaldust ega koostööd. Eriti traagilisel kujul väljendus see talvesõja ajal, kui Ühendkuningriik ja Prantsusmaa üritasid kasutada Soome aitamist ettekäändena, et takistada Saksamaa rauamaagitarneid – kuid Norra ja Rootsi vastuseis lasi nende ettevõtmise põhja. Viie demokraatliku riigi võimuses oli mõlema diktaatori plaanid Põhjamaades nurjata, kuid kuna nende vahel puudus usaldus ja koostöö, siis võitsid diktaatorid. Churchilli 1939. aasta detsembris sõjakabinetile kirjutatud märgukiri oli täis olukorrast tingitud meelehärmi:

Me võitleme selle nimel, et taas maksuma panna seaduslikkus ja kaitsta väikeste maade vabadust. [...] Tegutsedes Rahvasteliidu põhikirja alusel, astudes välja Rahvasteliidu tegeliku volinikuna ja kõige selle kaitseks, mida ta esindab, on meil õigus ja koguni kohustus ajutiselt tühistada mõned sätted nendessamades seadustes, mida me püüame kindlustada ja taas maksuma panna. Väikesed rahvad ei tohi siduda meie käsi, sellal kui me võitleme nende enda vabaduse ja õiguste eest.¹⁴⁷³

Sõjakabinetti Churchilli argumendid ei veennud ja alles 8. aprillil 1940 sai ta loa „mõned sätted ajutiselt tühistada“ – ehk rikkuda Norra erapooletust ja rajada Saksamaa rauamaagiveo takistamiseks Norra territoriaalvetesse miiniväljad.¹⁴⁷⁴ Norra valitsus jõudis isegi veel avaldada „tõsist ja pühalikku protesti avaliku rahvusvahelise õiguse ja Norra suveräänsuse ja erapooletuse vägivaldse rikkumise pärast“¹⁴⁷⁵ enne kui järgmisel päeval alanud Saksamaa sissetung Norrast ja Ühendkuningriigist liitlased tegi.

Demokraatia seisukohalt oli selline tulemus ootuspärane. Ühendkuningriigi ühiskonna enamus oli kuni 1939. aastani arvamusel, et parim viis sõda vältida on hoiduda sõjalistest kohustustest mandri-Euroopas, ja kui neid ka erandjuhul võeti – nagu Belgia ja Prantsusmaa puhul – siis tuli vähemalt hoiduda ühistest kaitseplaanidest. Ajal, kui enamik Euroopa väikeriike oleksid olnud huvitatud julgeolekugarantiidest ja tihedamast koostööst, ei saanud Ühendkuningriik seda neile pakkuda, sest seda ei võimaldanud ühiskonna enamuse tahe. Kui 1939. aastal ühiskonna arusaamad muutusid, siis ei olnud jälle paljudel väikeriikidel enam koostöö vastu huvi, sest nende ühiskondade enamuste arvates aitas erapooletus neil paremini sõda vältida. Ühendkuningriigi Rahvasteliidu-poliitika oli sama

¹⁴⁷² C. J. Hambro, „Puolueettomuspolitiikka. Ajatus ulkopuolisista takuista vieras pohjoismaille“, *Helsingin Sanomat*, 25.4.1939, 4.

¹⁴⁷³ Churchill, *Tormihoiatust*, 412.

¹⁴⁷⁴ Churchill, 436.

¹⁴⁷⁵ *The Times*, 9.4.1940, 8.

ebajärjekindel ja eriti oli seda otsus kutsuda Rahvasteliidu liikmeks Nõukogude Liit. Kõige selle tulemusena polegi midagi väga üllatavat selles, et Euroopa väikeriigid ei usaldanud Ühendkuningriigi tegutsemist „Rahvasteliidu volinikuna“.

Kanti rahu argumendi „ettevaatuse garantii“ ja „õigluse garantii“

Demokraatia ei aidanud Soomet talvesõjas kaitsta, sest vastupidiselt ootustele võib demokraatia takistada riikidel liituda ja koostööd teha. Põhjuseks on Kanti rahu argument, sest kodanikud ei ole huvitatud sõjakoorma kandmisest ja ei lase ellu viia poliitikat, mis võiks nende arvates sõjani viia. Samal põhjusel ei sõdi demokraatlikud riigid üksteisega, sest puudub õigustus sõjaga kaasnevatele kuludele. Lisaks Kanti rahu argumendile on kaks kõige tuntumat demokraatliku rahu selgitust institutsionaalne (struktuuriline) ja kultuuriline (normatiivne).¹⁴⁷⁶

Institutsionaalne selgitus tugineb asjaolule, et demokraatlik otsustusprotsess on mitte ainult avalik, vaid ka aeglane – mistõttu demokraatliku riigi poolt pole põhjust karta üllatusrännakut. Sellest tulenevalt ei saa demokraatlike riikide vahelised tülid kasvada kiiresti üle sõjaks ja jääb piisavalt aega, et neid rahumeelselt lahendada.¹⁴⁷⁷ Kultuurilise selgituse aluseks on eeldus, et demokraatlike riikide otsustajad kannavad samad normid, mida nad kasutavad siseriiklikult: vaidluste rahumeelne lahendamine, poliitiliste vastaste õiguste austamine jne, üle ka riikidevahelisse suhtluse.¹⁴⁷⁸ Kuna neid norme kasutatakse ainult suhtlemisel teiste demokraatlike riikidega – sest statistika näitab, et demokraatlikud riigid ei sõdi üksteisega, mitte, et nad oleksid üldiselt rahumeelsemad – siis on kultuuriline selgitus paljuski taandatav ühisele identiteedile.

Institutsionaalse selgituse nõrk koht avaldub kriiside ajal. Nagu Clinton Rossiter on veenvalt näidanud,¹⁴⁷⁹ hakkavad demokraatlikud riigid kriiside ajal käituma sarnaselt mittedemokraatlikele riikidele või isegi diktatuuridele. Seda sama kinnitab ka antud uurimus. Tõsisema kriisi korral moodustavad demokraatiad esimese asjana rahvusliku ühtsuse valitsuse, mis viib parlamendi rolli miinimumini. Tulemuseks on olukord, kus institutsionaalne selgitus enam ei kehti – sest demokraatliku riigi otsustusprotsess ei ole enam ei avalik ega ka aeglane. Kultuurilise selgituse nõrk koht avaldub samuti kriiside ajal. Pole põhjust kahelda selles, et ühine identiteet takistab riikidel üksteisele kallale tungida – eriti kui sõjaotsus on ühist identiteeti jagavate ühiskondade teha. Ühine identiteet – ehk teiste sõnadega *fraternité* – ei ole piisav selleks, et demokraatlikud riigid üksteisega liituksid, kuid ta võib olla piisav selleks, et nad üksteisega ei sõdiks. Kuid kriiside ajal, kui ka demokraatlikud valitsused otsivad abi tennisurist ja hakkavad avatud ühiskonda piirama ning kui lipu ümber koondumise

¹⁴⁷⁶ Ray, *Democracy and International Conflict*, 91.

¹⁴⁷⁷ Vt allmärkus 173.

¹⁴⁷⁸ Vt allmärkus 178.

¹⁴⁷⁹ Vt allmärkus 52.

efekt paneb ka demokraatlikke ühiskondi jagama inimesi omadeks ja vaenlasteks, ei ole raske *fraternité*st kujundada *hostilité*.

Samad nõrkused puudutavad ka Kanti rahu argumenti, kuid ei muuda teda kehtetuks. Kanti rahu argument ei väidagi, et demokraatlik riik ei võiks teisele demokraatlikule riigile sõda kuulutada. Kui ühiskond on valmis sõjaga kaasnemaid kulusid kandma, siis ei takista mitte miski tal seda tegemast. Seejuures ei pea kulud olema ainult materiaalsed. Ka moraalsed kulud – nagu südame-tunnistuse piinad ja kaastunde piinad – võivad olla samavõrra kaalukad või isegi kaalukamad. Kanti rahu argument kui „ettevaatuse garantii“¹⁴⁸⁰ ei vaja tegelikult lisaks institutsionaalset selgitust, sest sisaldab endas juba kõike seda ja ei olekski võimalik ilma institutsioonideta. Kanti rahu argument ei vaja lisaks ka kultuurilist selgitust, sest ühiskonna suhtumisest – olgu selleks siis *fraternité* või *hostilité* või midagi nende vahepealset – sõltub ka see, missuguseid kulusid on ühiskond valmis kandma ja missugune on lõppkokkuvõttes ühiskonna otsus.¹⁴⁸¹

Kanti rahu argument vajab ainult kahte asja: avalikkuse kontrolli ja avatud ühiskonda. Esimene annab Kanti rahu argumendile „ettevaatuse garantii“ ehk teiste sõnadega selle, mis sisaldub institutsionaalses selgituses, ja teine „õigluse garantii“ ehk teiste sõnadega selle, mis sisaldub kultuurilises selgituses. Kui „ettevaatuse garantii“ toimetehhanism tuleneb võimude lahususest, siis „õigluse garantii“ toimetehhanism tuleneb avalikustamisest – sest see, mida Kant on nimetanud „moraalseks eelsoodumuseks“, ei lase inimestel avalikult ebaõiglaselt käituda.¹⁴⁸² Mida nõrgem on avalikkuse kontroll ja mida piiratum on avatud ühiskond seda enam mõlemad Kanti rahu argumendis sisalduvad garantiid oma mõju kaotavad. Just see kriiside ajal juhtubki.

Ühiseks nimetajaks kõikide kriiside¹⁴⁸³ puhul on oht inimeste julgeolekule, sealhulgas ka majanduslikule julgeolekule. Demokraatiad kalduvad julgeolekuohtudele vastama demokraatia piiramisega. Nad ei saaks seda teha, kui selline ei oleks nende ühiskondade enamuste tahe. Sellest järeldub, et julgeolek on inimeste jaoks tähtsam kui demokraatia – mis ei saakski Hobbesi ja Milli järgi teisiti olla.¹⁴⁸⁴ Järelikult sõltub Kanti rahu argumendi mõju sellest, kuivõrd tõsisteks demokraatlike riikide ühiskondade enamused julgeolekuohtusid peavad. Mida suuremaks ohtu peetakse, seda enam demokraatiat piiratakse ja seda enam kaotavad oma mõju Kanti rahu argumendis sisalduvad garantiid. Selline arutluskäik kinnitab antud uurimuse sissejuhatuses esitatud väiteid. Demokraatial on olemas üldist julgeolekut suurendav mõju, kuid see mõju sõltub peamiselt sellest, missugused on demokraatlike riikide ühiskondade enamuste arusaamad julgeolekust. Tekib nõiaring, kus selleks, et demokraatlikud riigid saaksid käituda üldist julgeolekut suurendaval viisil, peavad nad kõigepealt ise omama julgeolekut.

¹⁴⁸⁰ Vt allmärkus 161.

¹⁴⁸¹ Reiter ja Stam jõuavad samale järeldusele, kuigi teistsuguse arutluskäigu tulemusena – vt Reiter ja Stam, *Democracies at War*, 149–150, 163, 198–199; vt ka allmärkus 220.

¹⁴⁸² Vt allmärkused 187–188.

¹⁴⁸³ Vt allmärkus 146.

¹⁴⁸⁴ Vt allmärkused 222–223.

Nõiaringist on olemas väljapääs, kuid see eeldab teatud tingimuste täitumist. Kantil on „rahumeelse liidu“¹⁴⁸⁵ ehk teiste sõnadega „igavese rahu“ tsooni keskpunktiks rahvas, kes ei ole mitte ainult „valgustatud“ ja „vabariiklik“, vaid ka „vägev“.¹⁴⁸⁶ Kui riik on „vägev“, siis on tal suure tõenäosusega olemas ka julgeolek ja ta saab nõiaringi katkestada. Kuid isegi kui see on nii, ei tähenda see veel, et „vägeva“ ja „valgustatud“ riigi kodanike arusaamad julgeolekust on sellised, mis teiste demokraatlike riikide kodanike arusaamadega kattuvad. Erinevad arusaamad on jällegi see, millest ongi Hobbesi järgi tingitud julgeoleku puudumine, anarhia ja „kõikide sõda kõikide vastu“.¹⁴⁸⁷ Hobbesil katkestab ühiskondlik leping nõiaringi, kuid alles siis, kui on olemas kindel teadmine, et lepingu puudumine on veelgi halvem. Teisiti ei ole see ka riikide puhul. Ainult piisavalt kindel teadmine saab tekitada vajaliku surve, et Hobbesi anarhiast saaks Hobbesi konsensus.

Petsamo ja majandusblokaad

Teist maailmasõda võib pidada kõige tõsisemaks kriisiks, mis on Ühendkuningriiki tabanud alates 17. sajandist, kui toimusid Hobbesi inspireerinud kodusõda ja viimane suurem katkuepideemia. Sellest hilisemal ajal on Ühendkuningriigi kodanikud vaevalt et saanud tunda suuremat ohtu kui ajavahemikul pärast Prantsusmaa sõjast välja astumist 22. juunil 1940 kuni Nõukogude Liidu sõtta astumiseni täpselt aasta hiljem. Seepärast pole midagi imelikku selles, et Ühendkuningriigis tunti suurt kergendust, kui Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõda puhkes. Ühendkuningriigi välisminister Eden kirjutab oma mälestustes, kuidas ta oli sõitnud nädalavahetuseks peaministri maaresidenti Chequersisse ja ärkas pühapäeva hommikul kell pool kaheksa selle peale, kui Churchilli teener talle hõbekandikul paksu sigari ulatas ja ütles:

Peaminister palub tervitada ja Saksa armeed on tunginud Venemaale.¹⁴⁸⁸

Eden tõusis üles ja läks Churchilli magamistuppa, kus üheskoos „kergendust tähistati“. Sigarist Eden siiski sellisel kellaajal keeldus.¹⁴⁸⁹

Tõeline kergendus saabus Ühendkuningriigi jaoks siiski alles pärast Jaapani kallaletungi USA-le 7. detsembril 1941 – sest ajalooline kogemus ütles, et liitlase peale, kuhu olid tunginud „Saksa armeed“, ei saanud saajaprotsendiliselt kindel olla. Sellesse ajavahemikku – alates Prantsusmaa sõjast väljaastumisest kuni USA sõtta astumiseni – langeski demokraatliku rahu teooria suur erand, kui Ühendkuningriik, Kanada, Austraalia ja Uus-Meremaa Soomele sõja kuulutasid.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁵ Vt allmärkus 163.

¹⁴⁸⁶ Vt allmärkus 210.

¹⁴⁸⁷ Vt allmärkus 241.

¹⁴⁸⁸ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 22.

¹⁴⁸⁹ Raudsepp, 22.

¹⁴⁹⁰ Vt allmärkus 153.

Tegemist ei olnud ühekordse sündmusega, mida võiks võtta lihtsalt kui erandit ja kergekäeliselt kõrvale lükata. Tegemist oli terve sündmuste jadaga, mille käigus demokraatlik suurriik demokraatlikku väikeriiki vaenulikult kohtles ja lõpuks talle sõja kuulutas. Sõjakuulutus ei sündinud tühjale kohale.¹⁴⁹¹

Talvesõja lõpetanud Moskva rahuleping nägi ette, et Punaarmee lahkub Petsamost hiljemalt 10. aprillil 1940.¹⁴⁹² Seda rahulepingu punkti täitis Nõukogude Liit täpselt ja nimetatud päeval olid Nõukogude sõdurid Petsamost kadunud. Maha jäi ainult suurte punaste tähtedega kirjutatud loosung ühe tööstushoone seinal:

SELTSIMEHED. Selle maa me oleksime võinud endale jätta, aga armust anname tagasi. Kõigi maade proletaarlased ühinege.¹⁴⁹³

Loosung vastas tõele. Mitte miski ei oleks saanud takistada Stalinit Petsamot annekteerimast juba 1940. aastal ja mitte alles 1944. aastal nagu see tegelikkuses aset leidis. Ainus loogiline seletus on see, et Stalin tahtis teha žesti Ühendkuningriigile ja võtta aluse juttudelt, et Nõukogude Liidu eesmärgiks on välja jõuda Atlandi rannikule. Kui see oli nii, siis ei oodanud sellist žesti mitte keegi. Petsamo tagastamine tuli üllatusena nii brittidele kui ka soomlastele.¹⁴⁹⁴ Võib arvata, et Stalin kahetses oma otsust kui mitte juba samal päeval, siis vähemalt kaks kuud hiljem. Maailma lehed olid 10. aprillil täis uudiseid Saksamaa sissetungist Taanisse ja Norrasse ja 11. juunil kirjutasid lehed sellest, et võitlus Norras on lõppenud ja ka Põhja-Norra on langenud sakslaste kätte.¹⁴⁹⁵

Kuid ka Soomes ei oldud Stalinist ettenägelikumad. Kui 1939. aasta oktoobri lõpus arutas valitsus koos parlamendirühmade esindajatega Moskva nõudmisi, siis olid kõik Hanko loovutamise vastu, kuid enamus olid valmis loovutama Petsamo.¹⁴⁹⁶ Vahetult enne Moskva rahulepingu sõlmimist tegi ka Mannerheim korduvalt ettepanekuid, et venelastele tuleks Hanko asemel pakkuda Petsamot.¹⁴⁹⁷ Kui ühel või teisel põhjusel oleks Petsamo läinud Nõukogude Liidu kätte juba kevadel 1940 või veelgi varem, siis oleks Soome ajalugu võinud kujuneda oluliselt teistsuguseks. Kas Soome ja Saksamaa koostöö oleks sellepärast ära jäänud, selles võib siiski kahelda. Selleks oli Hitleri ahvatlus omada „kättemaksuhimulist relvavenda“, kes on võimeline siduma 45 Nõukogude diviisi¹⁴⁹⁸ ja talvesõja kogemus koos Stalini jätkuva survega Soomele liiga tugev kombinatsioon. Kuid kahtlust pole selles, et Petsamo tegi Soome ja Saksamaa lähenemise tunduvalt

¹⁴⁹¹ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 124.

¹⁴⁹² Rahuleping Soome Vabariigi ja Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu vahel 12.3.1940, Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 434.

¹⁴⁹³ Paasilinna, *Maailman kourissa*, 278, 280.

¹⁴⁹⁴ Jukka Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi: Suomi Englannin politiikassa 1940–1941* (Helsinki: Tammi, 1976), 50.

¹⁴⁹⁵ *The Times*, 10.4.1940, 8, 11.6.1940, 5.

¹⁴⁹⁶ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 88–91.

¹⁴⁹⁷ Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 294; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 375, 378.

¹⁴⁹⁸ Vt allmärkus 972.

lihtsamaks. Esiteks tekkis Soomel ja Saksamaal pärast Norra okupeerimist Petsamos ühine piir ja teiseks asus Petsamos niklikaevandus, mis muutus eriti oluliseks pärast juulit 1940. Hitleri otsus, et Ühendkuningriigi alistamiseks tuleb esmalt alistada Nõukogude Liit,¹⁴⁹⁹ tähendas ühtlasi ka idapoolsete varustusteede läbilõikamist. Kõigele lisaks asus Petsamos avameresadam, mille kaudu Soome sai jätkuvalt sõjast puutumata maailmaga kaubelda. Petsamo oli mitte ainult koht, kus ristusid suurriikide huvid, vaid ka koht, mille kaudu sai Soomele survet avaldada.

Jukka Nevakivi kirjutab, et Churchill ei huvitanud 1940. aasta suvel seoses Soomega midagi muud peale selle, et Soome nikkeli ei satuks sakslaste kätte.¹⁵⁰⁰ Ka Hitlerit huvitas esmajoonel nikkeli. Augustis 1940 andis ta korralduse Petsamo hõivamiseks juhul, kui Nõukogude Liit peaks Soomet uuesti ründama.¹⁵⁰¹ Hitleri korraldus tähendas seda, et Petsamo ja koos Petsamoga ka osa Soomest kuulusid nüüdsest Saksamaa mõjupiirkonda. Stalinit nikkeli ei huvitanud, sest Nõukogude Liidul oli endal piisavalt niklikaevandusi,¹⁵⁰² kuid teda huvitas see, et Soome kuuluks jätkuvalt Nõukogude Liidu mõjupiirkonda. Moskvast jälgiti kasvava ärritusega, kuidas kõigepealt Petsamo ja siis ka ülejäänud Soome hakkasid tasahaaval Molotovi-Ribbentropi paktiga kokkulepitud mõjupiirkonnast välja libisema. Juulis 1940 sõlmis Soome Saksamaaga kokkuleppe Petsamo niklitarne-¹⁵⁰³ ja septembris 1940 Põhja-Norras paiknevate Saksa vägede transiidiks.¹⁵⁰⁴

Kuid Saksamaa uuesti tärpanud huvi Soome vastu – mida soomlased nimetasid „valguskiireks pimeduses“¹⁵⁰⁵ – meeldis Churchillile sama vähe kui Stalinile. Juulis 1940 laiendas Ühendkuningriik oma majandusblokaadi reeglid ka Soomele, mis tähendas seda, et ilma Ühendkuningriigi poolt välja antud lubade ehk *navigatsioonitsetide* ei saanud ükski laev Petsamosse kaupa tuua. Sisuliselt võttis Ühendkuningriik Soome väliskaubanduse oma kontrolli alla.¹⁵⁰⁶ Kontrolli teostas eraldi ministeerium – majandusliku sõjapidamise ministeerium (*Ministry of Economic Warfare, MEW*) – ja asutuse nimigi ütleb selgelt, millega oli tegemist.¹⁵⁰⁷ Majandusliku sõjapidamise ministeeriumi juhtis leiborist Hugh Dalton, kellel oli kalduvus samastada Nõukogude Liidu vastaseid Saksamaa pooldajatega.¹⁵⁰⁸ Kuigi ajendid võisid olla erinevad, sobis Daltoni suhtumine Churchillile väga hästi, sest oli kooskõlas tema „üks diktaator korraga“ strateegiaga. Soomel ei olnud midagi

¹⁴⁹⁹ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 130–31.

¹⁵⁰⁰ Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi*, 47.

¹⁵⁰¹ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 112.

¹⁵⁰² Paasikivi, „Välirauhan aika“, 139.

¹⁵⁰³ Esko Vuorisjärvi, *Petsamon Nikkeli kansainvälisessä politiikassa 1939–1944: suomalainen todellisuus vastaan ulkomaiset myytit* (Helsinki: Otava, 1990), 89, 96, 101.

¹⁵⁰⁴ Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi*, 64–65.

¹⁵⁰⁵ Manninen, *Toteutumaton valtioliitto*, 50.

¹⁵⁰⁶ Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi*, 45–46; Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 19.

¹⁵⁰⁷ Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi*, 46; Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 123.

¹⁵⁰⁸ Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi*, 47–48.

head loota ei Churchillilt ega ka Daltonilt. Majandusliku sõjapidamise minister ütles Nõukogude saadikule otse välja, et ei mõista, miks venelased pärast talve-sõda Petsamo Soomele tagasi andsid.¹⁵⁰⁹

Daltoni poliitikaks oli piirata *navicertide* väljastamist, et sundida Saksamaaga piirnevaid riike ostma elutähtsaid kaupu Saksamaalt ja sel viisil kulutada Saksa-maa varusid. Juulis 1940 hakati selliselt piirama Soome bensiinitarneid.¹⁵¹⁰ Daltoni arvates ei tähendanud Soome talvesõja kogemus ja see, mis toimus samal ajal Balti riikides, et Soomet oleks tarvis kuidagi teistmoodi kohelda. Välisminis-teriumi ametnike ja Ühendkuningriigi Soome saadiku hoiatused avaldasid siiski nii palju mõju, et Dalton andis korralduse vältida Soome puhul mõistet „sisseveo piiramine“ ja palus ametnikel meeles pidada, et

on ohtlik ühelt poolt äratada Nõukogude Liidus kahtlusi, justkui me edendaksime igal viisil soomlaste taasrelvastumist ja teiselt poolt võtta vastutus selle eest, et meid süüdistatakse Soome lahingumoonna ebapiisavuses.¹⁵¹¹

Kui septembris 1940 hakkasid vastavalt Saksamaaga sõlmitud transiidilepingule Põhja-Soome teedel liikuma kolonnid Saksa sõduritega ja sõduritele eraldatud majutuspaikades hakkasid lehvima haakristilipud, siis peatati täielikult Soomele *navicertide* väljastamine.¹⁵¹² Kui alates juulist oli tegemist osalise majandus-blokaadiga, siis alates oktoobrist oli blokaad täielik.

Ühendkuningriigi Soome saadik Gordon Vereker oli järsult blokaadi vastu, sest ei pidanud õigeks kahjustada Soome vastupanuvõimet jätkuva Nõukogude Liidu surve tingimustes. Vereker kirjutas Londonisse, et soomlaste arvates ei huvita Ühendkuningriiki pärast Norrast taandumist enam see, mis Põhjamaadest saab, ning et soomlased kahtlustavad britte selles, et nad parema meelega näevad, kuidas Soome läheb Nõukogude Liidule kui et Soome võiks mingilgi moel olla kasulik Saksamaale. Saadiku arvates tuli soomlastele nende suhtumine andeks anda, sest brittide poliitika oligi ajanud Soomet „tegema liitu saatanaga“.¹⁵¹³ Täielik majandusblokaad lõpetati täpselt ühe kuu möödudes novembris 1940, kuid põhjuseks ei olnud mitte Ühendkuningriigi Soome saadiku üleskutsed, vaid soomlaste palvel toimunud USA sekkumine.¹⁵¹⁴ Uuesti kehtestati Soomele täielik majandusblokaad juunis 1941, kui Põhja-Soomes hakkasid koonduma Saksa väed algavaks sõjakäiguks Nõukogude Liidu vastu.¹⁵¹⁵

¹⁵⁰⁹ Nevakivi, 54.

¹⁵¹⁰ Nevakivi, 46, 56.

¹⁵¹¹ Nevakivi, 56–58.

¹⁵¹² Nevakivi, 67, 70.

¹⁵¹³ Nevakivi, 70–71; Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 124–25.

¹⁵¹⁴ Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi*, 71–72.

¹⁵¹⁵ Nevakivi, 113–14.

Stalini närvivapustus ja Petsamo pommitamine

Kui 22. juunil 1941 tungis Saksamaa kallale Nõukogude Liidule, siis ei olnud sellel kohest mõju Ühendkuningriigi-Soome suhetele. Täielik blokaad kehtis juba alates 14. juunist¹⁵¹⁶ ja kuna Põhja-Soomes viibivad Saksa väed alustasid sõja-tegevust alles 29. juunil ja Soome enda väed veelgi hiljem, siis ei käinud Churchill 22. juuni kõnes öeldud sõnad – „iga inimene või riik, kes marsib koos Hitleriga, on meie vaenlane“¹⁵¹⁷ – veel otseselt Soome kohta. Seda enam on märkimisväärne mõnede Ühendkuningriigi riigiametnike agarus lugeda Soome vaenlaseks kohe pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu sõja puhkemist. Näiteks saadeti välisministeeriumist 22. juuni õhtupoolikul Moskva saatkonnale teleg-ramm, milles paluti teavitada venelasi, et soomlased suudavad lugeda nende šifrit.¹⁵¹⁸ Ühendkuningriigi Moskva saatkonnas peeti teavet niivõrd oluliseks, et seda mindi Nõukogude Liidu sideohvitserile üle andma kell kolm öösel.¹⁵¹⁹ Brittidele oli soomlaste võimekus teada talvesõja ajast, kui Soomet ja Ühendkuningriiki võis pidada liitlasteks. Aasta ja kolm kuud hiljem oldi valmis Soome sõjasaladusi Nõukogude Liidule loovutama.

Brittide eesmärgiks oli võita Nõukogude Liidu usaldus, sest veel nädal enne Saksamaa kallaletungi algust rääkis Ühendkuningriigi Moksva suursaadik Stafford Cripps sõjakabineti istungil, et „sovetid on sisimas vaenulikud nii Saksamaa kui meie vastu“.¹⁵²⁰ Kümme päeva enne Saksamaa kallaletungi algust hoiatas välis-minister Eden Nõukogude suursaadik Maiskit Saksamaa vägede koondumise eest Nõukogude Liidu piiridele ja lubas sõja korral saata Moskvasse Briti sõja-väelastest koosneva missiooni, et kiirendada Ühendkuningriigi abi. Kuid Stalini umbusk oli sellel ajal niivõrd suur, et Maiskil ei olnud lubatud Edeniga isegi nelja silma all kohtuda ja teda oli pandud varjuna saatma täiendav saatkonna töötaja. Kui Ühendkuningriigi hoiatused tõeks osutusid ja sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel puhkeski, siis olid britid selleks paremini valmistunud kui venelased ise.¹⁵²¹

Ühendkuningriigi sõjaline missioon saabus Moskvasse juba sõja kuuendal päeval ja samal päeval toimus ka suursaadik Crippsi ja Molotovi kohtumine.¹⁵²² Rääkides Ühendkuningriigi sõjalisest abist, ütles Cripps, et see seisneb peamiselt sõjaliste kogemuste ja teabe vahetamises. Konkreetset sõjalist abi saaks Briti

¹⁵¹⁶ *The Times*, 19.6.1941, 3.

¹⁵¹⁷ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 44.

¹⁵¹⁸ Raudsepp, 44, 122; Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 126.

¹⁵¹⁹ Moskva saatkonnalt välisministeeriumile, 23.6.1941, No. 635, FO 371/29560, 50, TNA.

¹⁵²⁰ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 59.

¹⁵²¹ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 24–25.

¹⁵²² Gabriel Gorodetsky, *Stafford Cripps in Moscow 1940–1942: Diaries and Papers* (London, Portland, OR: Vallentine Mitchell, 2007), 116–17; Cripps oli vahepeal konsultatsioonideks ära kutsutud, ta lahkus Moskvast 6. juunil – vt Gabriel Gorodetsky, *Stafford Cripps' Mission to Moscow, 1940–42* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1984), 146–51, 156; Sir Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War. Volume II* (HMSO, 1971), 6.

laevastik osutada ainult põhjas, sest Türgi ei lubaks läbipääsu Mustale merele. Crippsile tuli üllatusena, et Molotov ei soovinudki arutada Ühendkuningriigi abi, vaid hoopis poliitilist kokkulepet.¹⁵²³ Molotovi vihjed 1940. aasta sügisele ja soov piirata avalikustamist ei jäta palju ruumi tõlgendamiseks. Oktoobris 1940 oli Cripps esitanud asevälisminister Võšinskile – sest Molotov ei leidnud aega temaga kohtuda – ettepanekud suhete parandamiseks. Nende hulgas oli ka valmisolek tunnustada Balti riikide annekteerimist *de facto*.¹⁵²⁴ Vastuse asemel sai Ühendkuningriigi suursaadik peatselt kuulda Molotovi Berliini visiidist. Põhjust ei ole raske ära arvata. Stalin lootis Hitlerilt oluliselt paremat pakkumist.

Nädal pärast Berliini visiiti tegi Molotov Saksamaa suursaadikule ametliku ettepaneku koguni viie salaprotokolli sõlmimiseks: 1) Saksa vägede väljatõmbamiseks Soomest; 2) Bulgaaria tunnistamiseks Nõukogude Liidu mõjupiirkonnaks; 3) Nõukogude sõjaväebaasi rajamiseks Bosporuse väina ja Dardanellide piirkonda; 4) Batumist ja Bakuust lõuna poole jääva ala [Põhja-Iraani] tunnistamiseks Nõukogude Liidu mõjupiirkonnaks; 5) Jaapani loobumiseks Põhja-Sahhalini puudutavatest nõudmistest.¹⁵²⁵ Vastust Molotov ei saanud. Osa Nõukogude Liidu nõudmistest – need, mis puudutasid Soomet, Bulgaariat ja Türgit – avalikustas Hitler oma 22. juuni kõnes.¹⁵²⁶ Crippsi ettepanek oli samuti avalikustatud juba novembris 1940 koos kommentaariga, et saadikute ärakutsumisega oligi Ühendkuningriik Balti riikide annekteerimist *de facto* tunnustanud.¹⁵²⁷ Molotovi vihjed 1941. aasta juunis ei saanud tähendada muud, kui ettepanekut vältida avalikustamist ja jätkata kauplemist sealt, kus see 1940. aasta sügisel pooleli jäi. Piirkondade seas, kus Nõukogude Liidul ja Ühendkuningriigil oli ühiseid huvisid, nimetas Molotov konkreetselt Türgit ja Iraani. Raske on vältida muljet, et ka Ühendkuningriigilt sooviti salaprotokollide sõlmimist. Kuigi Cripps keeldus poliitilist kokkulepet arutamast, nõustus ta Molotoviga, et „ühine poliitiline liin“ on soovitatav Iraani suhtes.¹⁵²⁸

Molotovi ja Crippsi järgmine kohtumine toimus 29. juunil, kui nädal varem Petsamosse sisenenud Saksa väed olid alustanud sealt pealetungi Murmanskile. Molotov ütles Crippsile, et „võttes arvesse just praegu toimuvat Saksa ja Soome üksuste võimsat pealetungi Murmanski piirkonnas“ tuleks Briti mereväe abi

¹⁵²³ Molotovi ja Crippsi kohtumise protokoll 27.6.1941, G. P. Kynin et al., toim, *Sovetsko-anglijskie otnošenija vo vremja Velikoj Otečestvennoj vojny 1941–1945: Dokumenty i materialy v 2 tomah. Tom 1.* (Moskva: Politizdat, 1983), 47–52; Moskva saatkonnalt välisministeeriumile, 27.6.1941, No. 655, CAB/65/19, 15, TNA.

¹⁵²⁴ Steven Merritt Miner, *Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain, and the Origins of the Grand Alliance* (Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1988), 91–97; Gorodetsky, *Stafford Cripps' Mission to Moscow*, 77–83.

¹⁵²⁵ Sontag ja Beddie, *Nazi-Soviet relations*, 258–59.

¹⁵²⁶ *The Times*, 23.6.1941, 3.

¹⁵²⁷ *The Times*, 18.11.1940, 3.

¹⁵²⁸ Molotovi ja Crippsi kohtumise protokoll 27.6.1941, Kynin et al., *Sovetsko-anglijskie otnošenija 1*, 47–52; Moskva saatkonnalt välisministeeriumile, 27.6.1941, No. 655, CAB/65/19, 15, TNA.

„Petsamo ja Murmanski piirkonnas“ just õigel ajal. Cripps vastas, et selleks ei ole vaja teha muud, kui korraldada kohtumine Briti sõjalise missiooni ja Nõukogude sõjaväelaste vahel.¹⁵²⁹ Paraku ei olnud see niisama lihtne nagu arvas Cripps. Juba samal öösel toimunud nõupidamisel osalesid lisaks Molotovile ka kaks kõrgemat Nõukogude sõjaväelast, kuid nad ainult kuulasid vaikides, kuidas Molotov keeldus vastamast Briti sõjalise missiooni juhi küsimustele.¹⁵³⁰ Molotov põhjendas oma keeldumist sellega, et olukord rindel oli kõigile teada, sest see oli avaldatud ajalehtedes:

praegusel hetkel käib jutt mitte detailidest, vaid tõsistest asjadest.¹⁵³¹

Nõupidamine lõppes tulemusteta, kui Briti sõjalise missiooni juht vastas, et ilma üksikasjaliku teabeta olukorra kohta Petsamos ei ole võimalik langetada ühtegi sõjalist abi puudutavat otsust.¹⁵³² Samasuguseid kohtumisi toimus järgnevatel päevadel veel. Nõupidamistel, kus osalesid ainult sõjaväelased, võeti brittide pakutud teave tänuga vastu, kuid vastu pakuti sedasama, millest kirjutasid ajalehed.¹⁵³³ Nõupidamised, kus osales Molotov, meenutasid katkest grammofooniplaati: britid nõudsid teavet olukorra kohta Petsamos, et Londonis oleks võimalik midagi otsustada, Molotov jällegi nõudis Ühendkuningriigi valitsuse otsust, sest

tehnilised läbirääkimised venivad liigselt ja võivad üleüldse lõputult kesta.¹⁵³⁴

Murrang saabus 2. juuli õhtul, kui toimus eraldi kohtumine Nõukogude sõjaväelaste ja Briti sõjalise missiooni liikmete vahel. Nõukogude Liitu esindas Filipp Golikov, kes oli avalikult Punaarmee kindralstaabi ülema asetäitja, kuid avalikkuse eest varjatult sõjaväeluure *RU (Razvedyvatel'noe upravlenie)* ülem. Golikov oli NKGB juhi Vsevolod Merkulovi kõrval teine luure eest vastutav isik, kes kandis ette otse Stalinile.¹⁵³⁵ Sellel kohtumisel saidki britid lõpuks kauaoodatud teabe olukorra kohta Petsamos. Venelaste väitel paiknesid Petsamo lähedal fjordides Saksa transpordilaevade „kontsentratsioonid“ ja nad soovisid, et britid neid ründaksid, kasutades selleks oma lennukikandjaid. Lisaks väitsid venelased, et Soome lennuväljadele on paigutatud kuni 200 Saksa lennukit.¹⁵³⁶

Tegelikult siiski mingisugust murrangut Nõukogude Liidu suhtumises ei toimunud. Viivitus on seletatav sellega, et ainus inimene Nõukogude Liidus, kes sai anda loa välisriigile luureandmete loovutamiseks, oli vahepeal rivist väljas.

¹⁵²⁹ Molotovi ja Crippsi kohtumise protokoll 29.6.1941, Kynin et al., 53–55.

¹⁵³⁰ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 50–51.

¹⁵³¹ Molotovi ja MacFarlane'i kohtumise protokoll 30.6.1941, Kynin et al., *Sovetsko-anglijskie otnošenija 1*, 56–59.

¹⁵³² Samas.

¹⁵³³ Moskva saatkonnalt välisministeeriumile, 30.6.1941, No. 688, FO 371/29485, 37, TNA.

¹⁵³⁴ Molotovi ja Crippsi kohtumise protokoll 2.7.1941, Kynin et al., *Sovetsko-anglijskie otnošenija 1*, 60–62.

¹⁵³⁵ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 54.

¹⁵³⁶ Raudsepp, 51.

Samal päeval, kui Saksa väed alustasid Petsamost pealetungi Murmanskile, langes Minsk ja Stalin sai närvivapustuse:

Lenin jättis meile suure pärandi, aga meie oleme kõik p[...]sse keeranud.¹⁵³⁷

Nõukogude Liidu juht sõitis 29. juuni pärastlõunal ära suvilasse ja ei tulnud järgmisel päeval Kremliisse ega vastanud ka telefonidele. Molotovi ja teiste juhtivate seltsimeeste palvete tulemusena toibus Stalin siiski suhteliselt ruttu ja juba 3. juuli hommikul esines ta rahvale raadiokõnega.¹⁵³⁸ Sama päeva õhtul kogunes Londonis sõjakabineti kaitsekomitee ja andis ilma pikema aruteluta loa kahe lennukikandja saatmiseks Petsamosse. Sellega oli otsus Petsamot pommitada tehtud. Võib olla täiesti kindel selles, et ilma eelmise päeva õhtul Golikovilt saadud luureandmeteta poleks otsust sündinud.¹⁵³⁹

Britid võtsid Petsamo operatsiooni väga tõsiselt. Churchill mainis seda koguni kolmes isiklikus kirjas Stalinile ja operatsioonis osales rohkem lennukikandjaid ja lennukeid kui kuulsas Taranto lahingus.¹⁵⁴⁰ Kokku saadeti Petsamos asuvat Liinahamari sadamat ja Põhja-Norras asuvat Kirkenesi (Kirkkoniemi) sadamat pommitama 13 laeva, sealhulgas 2 lennukikandjat 61 lennukiga pardal.¹⁵⁴¹ Kuid erinevalt Taranto lahingust, mille käigus hävitati pooled Itaalia lahinguristlejatest,¹⁵⁴² lõppes Petsamo pommitamine täieliku läbikukkumisega. Pommitamine toimus 30. juulil, pärast kuus päeva kestnud merereisi ja 3500 kilomeetri läbimist. Kuid kui torpeedopommitajad lennukikandjatelt õhku tõusid, et rünnata Saksa transpordilaevade „kontsentratsioone“, siis ei leidnud nad midagi, mis sellele kirjeldusele vastaks.¹⁵⁴³ Eriti tühi oli Liinahamari sadam ja paremate sihtmärkide puudumisel lasksid lennukid oma torpeedod sadamakaide pihta.¹⁵⁴⁴ Selle kõige juures olid brittide kaotused kolm korda suuremad kui Taranto lahingus.¹⁵⁴⁵

Petsamo pommitamise kõige olulisem tagajärg oli see, et 1. augustil katkesid diplomaatilised suhted Soome ja Ühendkuningriigi vahel.¹⁵⁴⁶ Kuid oleks vale arvata, et nad katkesidki Petsamo pommitamise tõttu. Pigem tuleks imestada, et neid suudeti niivõrd kaua säilitada.¹⁵⁴⁷ Kui oleks olnud Churchilli teha, siis oleks

¹⁵³⁷ Konstantin Plešakov, *Stalini sõgedus: kümme esimest traagilist päeva Teise maailmasõja idarindel*, tõlk Marek Laane (Tallinn: Tänapäev, 2007), 225.

¹⁵³⁸ Plešakov, 229, 268–69.

¹⁵³⁹ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 52–53.

¹⁵⁴⁰ Raudsepp, 48.

¹⁵⁴¹ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 28; Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 57.

¹⁵⁴² Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 48.

¹⁵⁴³ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 31; Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 58.

¹⁵⁴⁴ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 33–34.

¹⁵⁴⁵ Taranto lahingus kaotati 10% lennukitest, Liinahamari ja Kirkkoniemi pommitamisel 30% – vt Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 45, 48.

¹⁵⁴⁶ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 78.

¹⁵⁴⁷ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 126.

diplomaatilised suhted katkestatud juba mitu nädalat varem. Midagi muud ei saanud tähendada tema 5. juuli sõnum Edenile:

Soomlased, olles kindlalt astunud sõtta Hitleri poolel, väärivad karmi kohtlemist. Ma eeldan, et me oleme ära võtnud kõik nende laevad, mis me oleme meredelt leidnud ja et Soome saadik on ilma jäetud kõikidest mugavustest, šifrist ja muust. Pole vaja sõda kuulutada, kuid mulle tundub, et neid tuleks kohelda paljuski samamoodi kui me oleksime sõjas.¹⁵⁴⁸

Saadikult sidevahendite äravõtmine olekski tähendanud diplomaatiliste suhete katkestamist. Peaministri soov jäeti täitmata põhjusel, et nii oli Ühendkuningriigile kasulik, sest Helsingi saatkond oli suuteline hankima väärtuslikku teavet.¹⁵⁴⁹

„Kõik“ vaenlase kohta ja „mitte midagi“ Nõukogude Liidu kohta

Jukka Nevakivil on õigus, et Petsamo pommitamise tulemus sobis hästi nii Nõukogude Liidule kui ka Saksamaale.¹⁵⁵⁰ Soome lükati selgemini Saksamaa leeri ja Soomel oli raskem kujutada oma sõda Nõukogude Liiduga kui suurriikide sõjast eraldiseisvat sõda. Sedasama võib öelda ka Ühendkuningriigi sõjakuulutuse kohta. Esimest korda oli sellest juttu 4. septembril Nõukogude suursaadik Maiski ja Churchilli kohtumisel. Ainult paar päeva varem olid soomlased Nõukogude väed Viiburist välja tõrjunud ja linna vabastamise auks oli peetud sõjaväeparaad. Maiski luges Churchillile ette Stalini kirja ja palus avaldada Soomele survet, et Soome sõdimise lõpetaks. Vestlus muutus emotsionaalseks, kui Maiski süüdistas Churchilli sõjalise toetuse puudumises ja Churchill vastas, et veel neli kuud tagasi ei olnud selge, kummal poolel Nõukogude Liit üldse kavatseb sõdida. Kohtumine lõppes Churchill lubadusega, et Ühendkuningriik ähvardab Soomet sõjakuulutusega, kui Soome läheb kaugemale oma vanadest piiridest. Samasuguses sõnastuses vastuse saatis Churchill järgmisel päeval ka Stalinile. Kui Cripps käis 6. septembril peaministri kirja üle andmas, siis ütles Stalin, et talle meeldiks kui Ühendkuningriik kohe Soomele sõja kuulutaks.¹⁵⁵¹ Stalin pidi pettuma, sest seda ei juhtunud. Alles 6. detsembril 1941 ehk täpselt kolm kuud hiljem andis Ühendkuningriiki esindav USA saadik Soome valitsusele üle teate, milles seisis, et sõja-seisukord Ühendkuningriigi ja Soome vahel hakkab kehtima üks minut pärast südaööd.¹⁵⁵² Mitte küll samal päeval, kuid oma sisult samasugused sõjakuulutused esitasid Soomele ka Briti dominioid: Kanada, Austraalia, Uus-Meremaa ja Lõuna-Aafrika.

¹⁵⁴⁸ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 161; Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 60.

¹⁵⁴⁹ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 127.

¹⁵⁵⁰ Nevakivi, *Ystävistä vihollisiksi*, 139–40.

¹⁵⁵¹ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 82–84; Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 129–30.

¹⁵⁵² Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 121.

Kuigi sõda selle sõna tavapärase tähenduses ei järgnenud, oli tegemist olukorraga, mis räägib selgelt demokraatliku rahu teooriale vastu. Sõda on mitte ainult kõige tõsisem, vaid ka kõige harvaesinevam vaenutegevuse vorm, mistõttu on teadlased püüdnud uurida ka teisi vorme ja neid pingeritta seada. Ühe sellise pingerea on koostanud Zeev Maoz. Selle kõige madalamal astmel numbriga 1 on „ähvardus rakendada blokaadi“ ja kõige kõrgemal astmel numbriga 100 on „sõda“. Vahepealsetest astmetest on number 29 „ähvardus kuulutada sõda“, number 30 „ähvardus kasutada jõudu“, number 65 „muu sõjalise jõu kasutamine“, number 96 „blokaad“ ja number 99 „sõjakuulutus“.¹⁵⁵³ Kõiki nimetatud tegevusi, välja arvatud sõda, demokraatlik Ühendkuningriik demokraatliku Soome vastu ka kasutas ja mitmeid neist korduvalt. Kuid ka päris sõda ei saa pidada sündmuste teistsuguse arengu korral välistatuks.

Kui Moskvast saadi teada, et Londonis on tehtud Petsamo pommitamise kohta positiivne otsus, otsustati saata sõjaväeluure juht Golikov Ühendkuningriiki ja nimetati ta Nõukogude Liidu sõjalise missiooni juhiks. Enne ärasõitu toimus Stalini suvilas tema instrueerimine. Stalin asetaski Golikovi ülesannete seas esikohale „operatsiooni nr 1“ ehk „ühise rinde“ avamise põhjas. Terve juuli ja osaliselt ka veel augustis survestas Nõukogude Liit Ühendkuningriiki Põhja-Norras ja Põhja-Soomes „ühist rinnet“ avama. Lisaks sooviti koostöös brittidega okupeerida Teravmäed ja Karusaar. Ühendkuningriigi panus oleks seisnenud peamiselt laevades ja lennukites, kuid räägiti ka dessantoperatsioonidest. Stalin kirjutas oma plaanist ka Churchillile. Kui Maiski käis kirja üle andmas, siis ütles Churchill, et

plaan tungida Põhja-Norrasse ja laskuda sealt vähehaaval alla Lõuna-Skandinaaviasse on väga ahvatlev.¹⁵⁵⁴

Churchill ja Maiski rääkisid ka Iraanist. Churchill arvas, et kui šahh järele ei anna, siis võib olla vajalik koostöös Nõukogude Liiduga Iraan okupeerida ja sellisel juhul olekski Norra ja Iraani operatsioonid omamoodi „teine rinne“.¹⁵⁵⁵

Iraani ühine okupeerimine viidigi augustis 1941 ellu, kuid Stalini „ühise rinde“ tulemuseks jäid ainult 40 Murmanskisse saadetud Hurricane hävitajat.¹⁵⁵⁶ Põhjuseks ei olnud midagi muud kui brittide strateegilised kaalutlused. Põhja-Norras ja Põhja-Soomes olid vastas Saksa väed, mis olid oluliselt tugevamad kui Iraani armee, ja Iraani nafta oli oluliselt tähtsam tooraine kui Petsamo nikkel või isegi Rootsi rauamaak.¹⁵⁵⁷ Soome demokraatlikkus ei mänginud brittide kaalutlustes mitte mingisugust rolli – ei seoses „ühise rindegaga“ ega ka Petsamo pommitamisega. Kohati kiputi Soome olemasolu üldse ära unustama. Kui Molotov ja

¹⁵⁵³ Zeev Maoz, *Paths to Conflict: International Dispute Initiation, 1816–1976* (Boulder, Co: Westview Press, 1982), 224.

¹⁵⁵⁴ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 53–56.

¹⁵⁵⁵ Raudsepp, 53–56.

¹⁵⁵⁶ Raudsepp, 59; Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 122; vt ka allmärkus 80.

¹⁵⁵⁷ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 59.

Cripps arutasid Stalini „ühise rinde“ plaani, siis küsis Cripps, kas Nõukogude väed kavatsevad tungida Norrasse. Seda, et Nõukogude väed kavatsevad tungida Soome – sest teisiti ei olekski neil olnud võimalust Norrasse tungida – ei peetud isegi kõneväärseks.¹⁵⁵⁸

On võimalik väita ja igati õigustatult, et mõlemad sõjalised operatsioonid puudutasid Soomes viibivaid Saksa vägesid ja mitte Soomet ennast. Näiteks USA välisministeeriumis oldigi seisukohal, et kui britid peaksid ründama Põhja-Soomes asuvaid Saksa vägesid, siis ei tähenda see veel sõda Soomega.¹⁵⁵⁹ Kuid ikkagi on märkimisväärne, et Ühendkuningriigi strateegias rünnata vaenlast „ükskõik, kus see ka ei viibiks“ ei tehtud mingisugust vahet demokraatlike ja mittedemokraatlike riikide vahel, nagu ka riikide vahel, kellega oldi ametlikult sõjas ja kellega mitte. Selles suhtes ei erinenud demokraatliku Ühendkuningriigi käitumine Hitleri Saksamaa käitumisest, kes pommitas samamoodi Kreekas ja Islandil viibivaid briti vägesid.¹⁵⁶⁰

Kuid ka Soomel oli õigus võtta Petsamo pommitamist kui rünnakut oma territooriumi vastu. Brittide torpeedod ja pommid ei hävitanud mitte ainult Soomele kuuluvat vara, vaid põhjustasid vigastusi neljale tsiviilisikule, kellest üks hiljem suri.¹⁵⁶¹ Helsingin Sanomate juhtkirjas nimetatigi Petsamo pommitamist „Inglismaa sõjakaks teoks Soome territooriumi vastu“ ja juhiti tähelepanu asjaolule, et Ühendkuningriik ei ole samamoodi rünnanud Rumeeniat, Bulgaariat ja Ungarit. Petsamo pommitamist võeti kui tunnistust, et

Inglismaa tahab sõjaliselt aidata Nõukogude Liidul võita mitte ainult sõda Saksamaaga, vaid ka seda sõda, mida Nõukogude Liit on alustanud Soomega.¹⁵⁶²

Lugejatele tuletati meelde, et kui vahetult pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu sõja puhkemist korraldas Nõukogude Liit Soomele pommirünnaku, siis õigustasid britid pommitamisi, sest need väideti olevat suunatud

selliste lennuväljade ja muude sihtmärkide pihta, mis olid sakslaste valduses.¹⁵⁶³

Soome pommitamine 25. juunil, Petsamo pommitamine 30. juulil, Stalini „ühise rinde“ plaan ja ühine sissetung Iraani olid kõik oma iseloomult vasturünnakud, nagu ka kuulus direktiiv nr 3.¹⁵⁶⁴ Vaatamata direktiiv 3 täielikule läbikukkumisele oli Stalini strateegiaks juulis ja augustis 1941 jätkuvalt mitte kaitse, vaid pealetung. Lisaks sarnasele strateegiale seob kõiki nimetatud sõjalisi operatsioone ka

¹⁵⁵⁸ Raudsepp, 55.

¹⁵⁵⁹ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 125.

¹⁵⁶⁰ Raudsepp, 126.

¹⁵⁶¹ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 45.

¹⁵⁶² *Helsingin Sanomat*, 1.8.1941, 4.

¹⁵⁶³ Samas.

¹⁵⁶⁴ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 59; direktiiv nr 3 oli kaitseasjade rahvakomissar Semjon Timošenko poolt 22. juuni õhtul alla kirjutatud korraldus, millega anti Punaarmeele käsk alustada vastupealetungi ja liikuda edasi suundades, mis vastasid ennetava sõja plaanidele – vt Plešakov, *Stalini sõgedus*, 173.

sarnane taktika. Nad kõik tuginesid luureandmetele, mis olid kas täiesti valed või siis vähemalt tugevalt liialdatud. Kui Golikov käis enne Londonisse sõitmist Stalini suvilas juhtnööre saamas, siis käskis Stalin „anda kõik“ vaenlase kohta, kuid „mitte midagi“ Nõukogude Liidu kohta.¹⁵⁶⁵

Stalini korraldusi täideti Nõukogude Liidus täht-tähelt, mistõttu olid brittide katsed usaldust võita juba eos määratud läbikukkumisele. Kuigi britte survestati Petsamo piirkonnas sõjaliselt sekkuma, ei avaldatud neile isegi mitte niipalju, kus asus Petsamo ja Murmanski vaheline rindejoon. Stalini juhtnööride esimene pool oli siiski veelgi problemaatilisem, sest see „kõik“, mis anti vaenlase kohta, kippus olema vale. Petsamos ei olnud Saksa transpordilaevade „kontsentratsioon“ ja Soome lennuväljadel ei olnud 200-t Saksa lennukit. Teravmägedel ei olnud sakslasi ja ka Iraanis ei olnud neid mitte 10 000, nagu Maiski väitis Edenile, ega ka mitte 7000, nagu Stalin väitis Crippsile, vaid ligikaudu 1000 meest peredega.¹⁵⁶⁶

Võimatu on vastata küsimusele, kas Stalin, Golikov ja Maiski ise neid luureandmeid uskusid. Kindel saab olla selles, et luureandmed, millega põhjendati juulis Ühendkuningriigi sõjaväelastele vajadust pommitada Petsamot, olid osa samast paketist, millega põhjendati juunis Nõukogude sõjaväelastele vajadust pommitada Soomet.¹⁵⁶⁷ Kindel saab olla ka selles, et mõlemal juhul olid luureandmed valed. Stalini ja Maiski käitumine viitab siiski sellele, et vanad bolševikud poleks tundnud süümepiinu kapitalistidele valeinfo ettesöötmise pärast. Kui nõupidamisel Briti sõjaväelastega selgus, et varem edastatud info sakslaste viibimisest Teravmägedel lükkaks soovitud sõjalise operatsiooni alguse hoopis edasi, siis ei kulunud Maiskil rohkem kui mõni hetk, et info juba ümber lükata. Ka Stalin ise pakub tähelepanuväärse stiilinäite. Üritades veenda Ühendkuningriiki poliitilist lepingut sõlmima, ütles Stalin Crippsile, et mõned Nõukogude Liidu kommunistid esinevad saksasõbralike avaldustega ja leping Ühendkuningriigiga aitaks tal sellele lõppu teha. Kuid isegi kui uskuda, et Stalin oma pettekujutelmades tõepoolest arvas, et Nõukogude Liidus on kommuniste, kes julgeksid esineda saksasõbralike avaldustega, siis on täiesti võimatu uskuda, et ta tõesti arvas, et nende tegevuse lõpetamiseks läheb tal vaja mingisugust lepingut.¹⁵⁶⁸

Brittidele jäi 1941. aastal arusaamatuks, miks oli Stalinil vaja okupeerida Teravmägesid ja Karusaart ja miks ta saatis suurel hulgal esmaklassilisi väeüksusi Saksa rinde asemel Iraani. Ka see jäi mõistatuseks, mis kasu oleks Hitleri alistamise seisukohalt sellest, kui Ühendkuningriik kuulutaks sõja Soomele.¹⁵⁶⁹ Stalini käitumine oleks olnud loogiline, kui Hitleri alistamine ei olnudki tema peamine eesmärk. Umbes pool aastat enne Saksamaa kallaletungi sai Golikov ülesande koostada tegevusplaanid juhuks, kui Ühendkuningriik peaks sõja kaotama. Plaanide eesmärgiks oli avanenud võimaluste ärakasutamine olukorras, kus

¹⁵⁶⁵ Raudsepp, „Käskikö Churchill pommitaa Suomea“, 54.

¹⁵⁶⁶ Raudsepp, 58–59.

¹⁵⁶⁷ Raudsepp, 59.

¹⁵⁶⁸ Raudsepp, 59–60.

¹⁵⁶⁹ Raudsepp, 59.

„kapitalistid on üksteist veriseks ja oimetuks peksnud“.¹⁵⁷⁰ Stalini käitumine 1941. aastal oli loogiline, kui tema eesmärgiks oli jätkuvalt avanenud võimaluste ärakasutamine. Stalini kokteil¹⁵⁷¹ pidi olema üsna kange, sest isegi sellistel kriitilistel hetkedel nagu juunis 1941 või novembris 1941 mõtles ta eelkõige sellele, kuidas oma riigi piire laiendada.

Sõjakuulutus Soomele ja Wellesi deklaratsioon

Mitte ainult sündmuste toimumise ajal, vaid ka aastaid hiljem oli sündmuste kaasaegsetel raskusi Stalini käitumise mõistmisega. Sõjakuulutus Soomele ei aidanud mingilgi moel tõrjuda Moskvale lähenevaid Saksa vägesid. Maiski heidab oma mälestustes Stalinile ette, et ta hakkas sellisel hetkel tõstatama sõjajärgse korraldusega seotud teemasid ja oli nende pärast valmis oma ainsa liitlasega tülili minema.¹⁵⁷² Churchill kirjutab oma mälestustes, et Soome küsimuses muutus Stalin „peaaegu hüsteeriliseks“.¹⁵⁷³ Ainus mõistlik seletus Stalini käitumisele on see, et sõjakuulutus Soomele aitas tal saada tunnustust talvesõjas saavutatud piiridele.¹⁵⁷⁴ Ainult sellise „peaaegu hüsteerilise“ surve all nõustus Ühendkuningriigi valitsus lõpuks Soomele sõja kuulutama – kuid see võttis aega 3 kuud, selleks kulus 14 sõjakabineti istungit ning sellele eelnes 3 hoiatust.¹⁵⁷⁵

Põhjus, miks Soomele sõjakuulutamine nii kaua aega võttis, seisnes sellesamas õiglase kohtlemise põhimõttes, mille tagajärjeks oli ka Wellesi deklaratsioon ja Balti riikide annekteerimise mittetunnustamine.¹⁵⁷⁶ Churchilli kergekäeliselt antud lubadust – et Ühendkuningriik kuulutab Soomele sõja, kui Soome läheb kaugemale oma vanadest piiridest – osutus raskeks täita, kui selgus, et ainult Soomele sõda kuulutada ei saa ja sellisel juhul tuleb sõda kuulutada ka Ungarile ja Rumeeniale – kes on pealegi „tuginud Venemaale soomlastest palju jultunumal moel“.¹⁵⁷⁷ Ühendkuningriigi valitsus oli dilemma ees. Liitlane nõudis neilt sõjakuulutust ainult Soomele, kuid õiglase kohtlemise põhimõttest lähtudes oli Soomele kõige vähem põhjust sõda kuulutada. Dilemmast oli kaks võimalikku väljapääsu: 1) mitte kellelegi sõda kuulutada; 2) kuulutada sõda kõigile kolmele.¹⁵⁷⁸

Churchilli eelistus kuulus selgelt esimesele variandile, sest ta oli olnud valmis kuulutama sõja Soomele, kuid ta ei soovinud mingil juhul kuulutada sõda Rumeeniale ja Ungarile. Põhjus, miks tähelepanu keskendus Soomele, tulenes

¹⁵⁷⁰ Raudsepp, 59.

¹⁵⁷¹ Vt allmärkus 663.

¹⁵⁷² Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 13.

¹⁵⁷³ Raudsepp, 109, 130.

¹⁵⁷⁴ Raudsepp, 128–31.

¹⁵⁷⁵ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 153.

¹⁵⁷⁶ Vt allmärkus 2047.

¹⁵⁷⁷ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 130.

¹⁵⁷⁸ Raudsepp, 138, 147.

sellest, et Soome oli kogu probleemi võti.¹⁵⁷⁹ Kui oleks kadunud vajadus kuulutada sõda Soomele, siis oleks kadunud ka vajadus kuulutada sõda Rumeeniale ja Ungarile. Pärast 3 kuud kestnud vägikaikavedu loobusid leiboristid lõpuks oma vastuseisust ja Churchill jäi sõjakabinetis ilma toetatateta. Kuid Churchilli märkust – „on sündimas ajalooline viga“ – ei saa tõlgendada selliselt, et ta mõtles selle all sõjakuulutust demokraatlikule Soomele.¹⁵⁸⁰ Sõjakabineti koosolekul, kus otsustati kõigile kolmele riigile sõda kuulutada, jäi Churchill jätkuvalt eriarvamusele ja palus selle ka protokolli kanda. Eriarvamuse toetuseks tsiteeris ta Ungari asevälisministri sõnu. Kui sellisel hetkel oleks Churchilli mõtetes olnud Soome, siis ei oleks talle kindlasti tulnud pähe tsiteerida ungarlast.¹⁵⁸¹

Lõpliku otsuse Soomele, Ungarile ja Rumeeniale sõda kuulutada langetasid 7 sõjakabineti liiget (üks liige puudus) 3. detsembril 1941. Koosolekust võtsid osa veel 9 ministrit või muud kõrgemat valitsusametnikku.¹⁵⁸² Kohal olid kolme suurema erakonna juhid, kelle taga oli 98% parlamendikohtadest.¹⁵⁸³ Kriisiajale iseloomulikult oli parlamendi roll olematu, kuid ei saa öelda, et sõjakabinet oleks olnud täiesti vaba välistest piirangutest. Kui leiboristide surve otsustas sõjakabinet küsida dominioonide¹⁵⁸⁴ kui Ühendkuningriigi lähimate liitlaste arvamust, siis olid kõik peale Austraalia sõja kuulutamise vastu. Lõuna-Aafrika ja Uus-Meremaa olid eriti vastu Soomele sõja kuulutamisele, sest Soome sõda peeti õiglaseks ja Soomele arvati endiselt kuuluvat maailma avaliku arvamuse poolehoid.¹⁵⁸⁵ Leiboristide ja dominioonide vastuseis oli oluliseks põhjuseks, miks sõja kuulutamine niivõrd kaua aega võttis.

Soomele sõja kuulutamise menetlemine Ühendkuningriigi valitsuses tundub esmapilgul olevat demokraatliku rahu institutsionaalse selgitusega täielikus kooskõlas – see võttis kaua aega ja oli ka suhteliselt avalik – mistõttu ei tulnud sõja kuulutamine Soomele ootamatult. Kuid avalikuks sai kogu asi mitte tänu Ühendkuningriigi demokraatlikele protseduuridele, vaid tänu Stalinile. Mitte britid, vaid venelased lekitasid info ajakirjandusele.¹⁵⁸⁶ Stalin ei teinud seda mitte selleks, et avalikkuse surve takistaks demokraatlikul Ühendkuningriigil demokraatlikule Soomele sõda kuulutada, vaid selleks, et mõju oleks täpselt vastupidine. Tal ei tulnud pettuda.

Vahetult pärast sõjaseisukorra kehtimahakkamist tõdeti Timesi juhtkirjas, et sõjakuulutused „Hitleri kolmele kaasosalisele“ võetakse Ühendkuningriigis vastu „üldise heakskiiduga“.¹⁵⁸⁷ Et see nii ka oli, pole põhjust kahelda. Tänu Stalini

¹⁵⁷⁹ Raudsepp, 147.

¹⁵⁸⁰ Raudsepp, 146; Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 60.

¹⁵⁸¹ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 145, 152.

¹⁵⁸² Sõjakabineti koosoleku kokkuvõte nr 123 (41), 3.12.1941. CAB 65/20, TNA.

¹⁵⁸³ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 2029; Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 150.

¹⁵⁸⁴ Austraalia, Kanada, Lõuna-Aafrika ja Uus-Meremaa.

¹⁵⁸⁵ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 135–139, 150–151.

¹⁵⁸⁶ Raudsepp, 140–41.

¹⁵⁸⁷ *The Times*, 8.12.1941, 5.

korraldatud avalikustamisele ei läinud sõja kuulutamine täiesti parlamendist mööda ja välisminister Edenil tuli vastata parlamendi liikmete küsimustele. Küsimuste toon ei jäta mingisugust kahtlust selles, missugust otsust valitsuselt oodati.

Pidades silmas asjaolu, et nüüd on rohkem kui neli nädalat kulunud sellest, kui meie Nõukogude liitlased palusid meil selles suunas samme astuda, ja et see on lihtne asi, mida me võiksime kohe teha, et oma liitlasi aidata, kas mu austatud kolleeg ei arva, et ta peaks lähemas tulevikus otsusele jõudma? [...]

Kas austatud džentelmen ei nõustu, et iga riik, kes ründab Nõukogude Venemaad ründab põhimõtteliselt igal juhul ka meid ja et Nõukogude Venemaa vaenlane on meie vaenlane? [...]

Missugused eelised tulenevad kõhklemisest kohelda Saksamaa liitlasi meie riigi vaenlastena? [...]

Kuigi ma mõistan austatud kolleegi ettevaatlikkust, tohin ma küsida, kas mitte ei ole tõsi, et ainus võimalik alus liidusuhtele on ühised sõbrad ja ühised vaenlased?¹⁵⁸⁸

Eden keeldus parlamendi liikmete küsimustele vastamast öeldes, et see ei oleks „avalikkuse huvides“. Selle asemel kinnitas välisminister parlamendile, et Soome, Ungari ja Rumeenia vastu on juba kasutusel „kogu sõjaline ja laevastiku tegevus ja nii edasi“.¹⁵⁸⁹

Demokraatlikud institutsioonid töötasid Soome puhul täpselt nii nagu demokraatliku rahu institutsionaalne selgitus seda ette näeb – otsustusprotsess oli aeglane ja avalik, Soomele tehti eelnevalt mitu hoiatust ja püüti vastasseisu rahu-meelselt lahendada. Sellele vaatamata ebaõnnestusid demokraatlikud institutsioonid kõige olulisemas ega suutnud sõjakuulutust ära hoida. Sedasama võib öelda ka demokraatliku rahu kultuurilise selgituse kohta. Kuigi leiboristide vastuseisus on võimalik näha märke *fraternitést*, mida nad võisid tunda Soome ja Rootsi sotsiaaldemokraatide vastu,¹⁵⁹⁰ ei olnud see piisav, et sõjakuulutust ära hoida. See oleks võinud olla piisav tavalistel aegadel, kuid mitte kriisi ajal, kui valitsusepoolsed piirangud ja lipu ümber koondumise efekt ei lase avatud ühiskonnal tavapärasel moel toimida. Ühekülgse ja erapooliku sündmuste kajastamise tulemusena saab *fraternitést* kergesti *hostilité* ja ühise identiteedi mõju ongi kadunud.

Kui otsustada Timesis ilmunud artiklite põhjal, siis just nii läks ka Soomega. Ühendkuningriigi ühiskonnal võis olla raske heaks kiita sõjakuulutust teisele demokraatlikule riigile, kuid kindlasti mitte „Hitleri satelliidile“, „Ribbentropi marionetile“ ja „Hitleri kaasosalisele“ – eriti kui talle kinnitati, et Hitleriga tegid koostööd rahva tahet eiravad „nukuvalitsused“, kes võiksid selle igal hetkel lõpetada, kui nad seda ainult sooviksid.¹⁵⁹¹ Tegemist ei olnud pelgalt avalikkusele

¹⁵⁸⁸ House of Commons, <https://hansard.parliament.uk/commons/>, 19.11.1941, volume 376, columns 280–282.

¹⁵⁸⁹ Samas.

¹⁵⁹⁰ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 133, 152.

¹⁵⁹¹ *The Times*, 3.11.1941, 4, 6.11.1941, 5, 26.11.1941, 3, 1.12.1941, 3, 8.12.1941, 3, 5.

mõeldud propagandaga, vaid pigem iseenda ja teiste veenmisega, et asjad ongi nii. Samasugune suhtumine vaatab vastu ka avalikkuse eest varjatud poliitikute omavahelisest kirjavahetusest. Sõnumis Edenile kirjutas Churchill, et Soome valitsus varjab ennast „demokraatliku Tanneri kamuflaazi“ taha ja teeb selle varjus „oma räpast tööd“. ¹⁵⁹² Kanada valitsus rõhutas vastuses sõjakabinetile, et tuleb teha vahet Soome rahva ja „natside surve all“ oleva „nukuvalitsuse“ vahel. ¹⁵⁹³ Selle kõige juures tõi Times veatult ära uudise sellest, kuidas Soome demokraatlikult valitud parlament valitsusele ühehäälselt usaldust avaldas. Kuid sellele vaatamata pandi demokraatlik Soome valitsus ikkagi ühte patta Ungari ja Rumeenia mitte-demokraatlike „nukuvalitsustega“. ¹⁵⁹⁴

Demokraatlikud institutsioonid ja ühine demokraatlik identiteet ei suutnud Soomet päästa, sest institutsioonid on kõigest vahend, mille kasutamine sõltub kasutajast, ja ühine identiteet kaitseb ainult senikaua, kui üksteist liigitatakse omadeks ja mitte vaenlasteks. Demokraatliku rahu institutsionaalne ja kultuuri-line selgitus suudavad põhjendada, miks on demokraatlikel riikidel raske üksteisega sõida ja miks on demokraatlike riikide vahelised sõjad ebatõenäolised, kuid nad ei paku välja ühtegi sellist mehhanismi, mis demokraatlike riikide vahelised sõjad välistaks. Kanti rahu argumentil sellist ambitsiooni ei ole, sest ta ei väidagi midagi muud peale selle, et kui kodanikud saavad otsustada, siis sõjaotsust kaaluvad nad „väga hoolikalt“. ¹⁵⁹⁵ Sellist mehhanismi, mis demokraatlike riikide vahelised sõjad välistaks, ei saagi olla, sest nii demokraatliku rahu selgitused kui ka Kanti rahu argument sõltuvad lõppkokkuvõttes sellest, missugused on demokraatliku ühiskonna enamuse arusaamad julgeolekust, õiglusest ja omakasust. Kui sõda teise demokraatliku riigiga peetakse julgeoleku seisukohalt ebavajalikuks ja/või ebaõiglaseks ja/või kahjulikuks, siis ühiskonna enamus sellist sõda ei toeta. Kui sõda teise demokraatliku riigiga peetakse julgeoleku seisukohalt vajalikuks ja/või õiglaseks ja/või kasulikuks, siis võib ühiskonna enamus sellist sõda toetada. Popperi järgi ei ole demokraatia suveräänsuse dilemmale olemas „lollikindlat“ lahendust ¹⁵⁹⁶ ja samal põhjusel ei saa seda olla ka demokraatliku rahu selgitused ja Kanti rahu argument.

Soome juhtumi puhul tuleb eraldi rõhutada riigiametnike rolli. Just nemad, ja mitte poliitikud, olid kõige järjekindlamad õigluspõhimõtete kaitsjad. Septembris 1941 lubas Churchill Maiskile ja Stalinile, et on valmis Soomele sõja kuulutama, kui Soome läheb kaugemale oma vanadest piiridest. ¹⁵⁹⁷ Välisministeeriumi ametnike koostatud analüüs, millest selgus, et ainult Soomele sõda kuulutada ei saa ja sellisel juhul tuleb sõda kuulutada ka Ungarile ja Rumeeniale – pidi tulema peaministrile ebameeldiva üllatusena. See tähendas, et kergekäeliselt antud lubadust

¹⁵⁹² Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 162; Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 128; Raudsepp, „Käskikö Churchill pommittaa Suomea“, 60.

¹⁵⁹³ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 143–44.

¹⁵⁹⁴ *The Times*, 1.12.1941, 3.

¹⁵⁹⁵ Vt allmärkus 160.

¹⁵⁹⁶ Vt allmärkus 249.

¹⁵⁹⁷ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 133, 143, 152.

ei ole sama lihtne täita. Välisministeeriumi ametnike vastuargumenti võib pidada peamiseks põhjuseks, miks sõjakuulutus Soomele nii kaua aega võttis – sest just tänu sellele oli Churchill kuni lõpuni sõjakuulutuse vastu. Dominioonide õigluspõhimõtetest lähtuv vastuseis ei olnud otsustav ega ka mitte järjekindel ja lõpuks see hajus.¹⁵⁹⁸ Sama juhtus ka leiboristide *fraternitéga*, millel oli küll tunduvalt rohkem kaalu, kuid mis ei olnud järjekindlam. *Fraternité* ei takistanud leiboristist ministril Soomele majandusblokaadi kehtestamast ega ka leiboristidest sõjakabineti liikmetel Petsamo pommitamist heaks kiitmast. Juulis 1941 jätsid leiboristid vastamata Soome sotsiaaldemokraatide ja ametiühingute telegrammile, millega püüti Briti aatekaaslaste mõistmist leida:

Meil ei olnud muud võimalust kui ennast kaitsta. Töölisrahvas ei kahtle selles ja võitleb oma maa iseseisvuse ja vaba sotsiaalse süsteemi eest, mis põhineb demokraatial. Meie argumendid on samad, mis 1939, kui puhkes sõda, mille käigus Briti leiboristide organisatsioonid avaldasid suurt sümpaatiat meie asja suhtes.¹⁵⁹⁹

Erinevalt poliitikutest jäid välisministeeriumi ametnikud endale lõpuni kindlaks. Oktoobris 1941 võttis nende arvamuse kokku seisukoht:

kui ei oleks peaministri avaldust Stalinile [...], siis ma ei näeks rohkem põhjust Soomele sõda kuulutada kui ühelegi teisele. Avalikul arvamusel [...] oleks raske mõista, miks me oleme Soome välja valinud selliseks deklaratsiooniks.¹⁶⁰⁰

Kui novembris 1941 kirjutas Stalin Churchillile, et Rumeenia ja Ungariga „võib veidi oodata“, jäi välisministeeriumi kantsler (*Permanent Under-Secretary*) Alexander Cadogan endiselt seisukohale, et „sirgjoonelisem“ on kohelda kõiki sarnaselt.¹⁶⁰¹

Seega, kui Soomet oleks saanud midagi päästa, siis oli selleks Ühendkuningriigi riigiametnike õiglustunne,¹⁶⁰² mis ei lubanud kohelda Soomet teistest halvemini ainult sellel põhjusel, et seda soovis Stalin. Täpselt sama USA riigiametnike õiglustunne päästis Eesti iseseisvuse vähemalt paberi peal, sest ei lubanud kohelda Eestit, Lätit ja Leedut teistest erinevalt ainult sellepärast, et okupeerijaks oli Stalin, mitte Hitler. Ausaid ja põhimõttekindlaid riigiametnikke on põhjust pidada demokraatia viimaseks kaitseliiniks – ja seda eriti kriisiolukorras, kus demokraatia loomupärased omadused: avalikkuse kontroll ja avatud ühiskond, oma mõju kaotavad. Kuid isegi kriisiolukorras jääb demokraatiale alles fallibilismi põhimõte – tänu millele on demokraatias kõigil, sealhulgas ka

¹⁵⁹⁸ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 112–13.

¹⁵⁹⁹ Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 127–28.

¹⁶⁰⁰ Raudsepp, 134.

¹⁶⁰¹ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 112; Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 143.

¹⁶⁰² Ma ei taha sellega väita nagu oleks Churchillil õiglustunne lubanud ainult Soomele sõja kuulutada – ta ei üritanud kordagi välisministeeriumi ametnike vastuargumente ümber lükata. Kuid enne välisministeeriumi ametnike vastuargumentide esitamist oli Churchill valmis ainult Soomele sõja kuulutama – vt ka Raudsepp, „Miks demokraatia Soomet ei päästnud“, 153–154.

riigiametnikel, õigus oma arvamusele ja mitte kellelgi, sealhulgas ka peaministritel või presidentidel, ei ole ainuõigust õigele arvamusele.

Demokraatlik rahu ja *Pax Americana*

Ühendkuningriigi ajakirjandus püüdis jätta avalikkusele muljet nagu oleks Soomel olnud soovi korral lihtne sõjast väljuda ja säilitada head suhted Ühendkuningriigiga. Välisministeeriumis teati väga hästi, et see ei olnud nii. Juba enne sõjakuulutamise päevakorda kerkimist olid välisministeeriumi ametnikud otsinud võimalusi Soome sõjast välja aitamiseks. Neile sai ruttu selgeks, mida selleks vaja läks, sest Soome saadik oli seda USA asevälisminister Sumner Wellesile öelnud.¹⁶⁰³ Kuid sama ruttu sai neile selgeks ka see, et Soome soovitud Ühendkuningriigi ja USA ühisgarantiid ei olnud lootustki saada. Augustis 1941 arvas Soomega tegeleva osakonna juhtivametnik, et Ühendkuningriigi garantii ei oleks probleem, kuid USA garantii tähendaks

väga põhjalikku kõrvalekaldumist nende traditsioonilisest poliitikast ja oleks väga üllatav, kui Ühendriikide valitsus garanteeriks kokkulepet Euroopas.¹⁶⁰⁴

Septembris 1941 arvas sama ametnik, et ameeriklased ei ole nõus garantiid andma ja Ühendkuningriigi garantiist soomlastele ei piisaks.¹⁶⁰⁵ Novembris 1941 olid välisministeeriumi ametnikud endiselt seisukohal, et USA garantii oleks see, mis aitaks Soomel sõdimise lõpetada, kuid neile oli ka endiselt selge, et USA valitsus ei kavatse oma traditsioonilist poliitikat muuta:

et nii toimida nõuaks Kongressi heakskiitu ja tõepoolest on Tema Majesteedi Valitsusel põhjust arvata Soomet puudutavatest vestlustest, mis neil on olnud USA valitsusega, et sellist garantiid ei ole loota.¹⁶⁰⁶

Olukord, kus demokraatlike riikide vahelised liidud puudusid ja julgeolekukoostööd ei tehtud, ei saanudki lõppeda teisiti kui sellega, et igaüks pidi ise vaatama, kuidas ennast päästa. Demokraatlikud riigid ei kujuta endast erandit ja on samuti valmis liituma „saatanatega“, kui julgeolek seda nõuab. Soomel ei olnud selleks vähem õigust kui Ühendkuningriigil. Soome välisminister Wittingile ei saa pahaks panna lauset:

paljusid soomlasi ei oleks enam vaatamas seda uljast vaatepilti, kui Inglise laevastik saabuks vabastajana Soome vetesse.¹⁶⁰⁷

Kuid kui ollakse valmis „saatanatega“ liituma, siis ei ole midagi üllatavat selles, et ollakse valmis ka üksteisega sõdima.

¹⁶⁰³ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 86.

¹⁶⁰⁴ Raudsepp, 87.

¹⁶⁰⁵ Raudsepp, 89.

¹⁶⁰⁶ Raudsepp, 110.

¹⁶⁰⁷ Jokipii, *Jatkosodan synty*, 314.

Demokraatliku rahu aluseks olev statistiline seos – mille kohta poliitika-teadlased on öelnud, et see on “empiirilisele seadusele kõige lähemal, mis meil on”¹⁶⁰⁸ – ei ole ilma põhjuseta statistiliselt oluline ainult pärast 1945. aastat.¹⁶⁰⁹ Samuti mitte ilma põhjuseta ei toimunud kõik demokraatliku rahu erandid¹⁶¹⁰ enne 1945. aastat – sealhulgas ka Ühendkuningriigi, Austraalia, Kanada ja Uus-Meremaa sõjakuulutused Soomele. Enne 1945. aastat oli Euroopas piisavalt demokraatlikke või vähemalt korralikke riike, kelle vahelisi piire ei pidanud „ükski sõdur“ valvama, sest need riigid ei kartnud üksteise kallaletungi. Kuid see ei olnud veel demokraatlik rahu või vähemalt mitte „igavene rahu“ sellises tähenduses, nagu seda mõtles Kant. Riikide demokraatlikkus (võimude lahusus) oli Kantil ainult üks „igavese rahu“ tingimustest. Teine tingimus oli see, et riigid peavad liituma. Kuid statistiline seos, mis viitab demokraatlike riikide kalduvusele üksteisega liituda, kehtib samuti ainult pärast 1945. aastat ja samuti mitte ilma põhjuseta.¹⁶¹¹

Alles pärast 1945. aastat juhtus see, mis 1919. aastal juhtumata jäi, kui „ühest vägevast ja valgustatud rahvast“ sai „keskpunkt“ Kanti „igavese rahu“ jaoks vajalikule liidule.¹⁶¹² „Keskpunkt“ oli vajalik mitte ainult Hobbesi konsensuse jaoks, mis võimaldaks demokraatlikel riikidel liituda, vaid ka julgeolekukeskkonna loomiseks, mis võimaldaks liidul koos püsida. Lisaks „ettevaatuse garantiile“ ja „õigluse garantiile“ läheb Kanti „igaveseks rahuks“ vaja ka „turvalisuse garantiid“. See, mis juhtus Rahvasteliiduga pärast 1933. aastat, oli „keskpunkti“ ja julgeoleku puudumise tagajärg. Kui kaob julgeolek, siis on tulemuseks Hobbesi anarhia ja „kõikide sõda kõikide vastu“. Sellises keskkonnas liituvad ka demokraatlikud riigid „saatanatega“ ja sõdivad üksteisega.

Enne 1933. aastat võis demokraatliku rahu tsoon Euroopas püsida ka ilma „keskpunktita“, sest tingimused olid selleks soodsad. Kuid kui demokraatlikel riikidel puudub jõud või tahe rahutsooni kaitsta, siis võib see üllatavalt kiiresti laguneda, nagu Euroopas pärast 1933. aastat juhtuski. Kanti järgi saab „igavese rahu“ tsooni ja „kõikide sõda kõikide vastu“ tsooni vahel olla ainult pidev sõjaseisukord,¹⁶¹³ millest tulenevalt saab nendevaheline rahuseisund olla ainult ajutine ja püsida ainult senikaua, kui demokraatlikel riikidel jätkub piisavalt heidutatavat jõudu. Kui sellist jõudu ei ole, siis on tulemuseks samasugune olukord nagu tekkis Euroopas pärast 1933. aastat.

Seega näitavad statistilised seosed õiget pilti. Enne 1945. aastat esines samuti demokraatlikku rahu, kui demokraatlike riikide vahelisi piire ei olnud vaja valvata

¹⁶⁰⁸ Vt allmärkus 27.

¹⁶⁰⁹ Vt allmärkus 32.

¹⁶¹⁰ Vt allmärkus 153. On võimalik väita, et ka pärast 1945. aastat on demokraatliku rahu erandeid esinenud, kuid nende hulgas on ainult üks vaieldav juhtum, mis puudutab laiema Põhja-Atlandi piirkonna riike. Selleks on Türgi sissetung Küprosele 1974 – vt Ray, *Democracy and International Conflict*, 87, 120–21.

¹⁶¹¹ Vt allmärkused 33–35.

¹⁶¹² Vt allmärkus 210.

¹⁶¹³ Vt allmärkus 265.

ja kui demokraatlikud riigid lahendasid oma piiritülisid rahumeelselt, alludes vahekohtunike otsustele. See, et demokraatliku rahu erandeid esines niivõrd vähe, näitab Kanti rahu argumendi tähelepanuväärset tugevust. Kuid samal ajal oli demokraatlik rahu ka tähelepanuväärset haavatav ja eriti kriiside ajal, kui demokraatlikud riigid mitte üksteisega, vaid „saatanatega“ liitusid, ja üksteisele sõja kuulutasid. Järelikult oli tegemist ikkagi pigem juhusliku iseloomuga nähtusega. Seaduspärase nähtusega sai olla tegemist alles pärast 1945. aastat – veelgi täpsemalt pärast 1949. aastat – kui olid olemas kõik Kanti „igavese rahu“ eeldused: 1) demokraatlikud või vähemalt võimude lahususega riigid, kelle vahelisi piire ei pidanud „ükski sõdur“ valvama; 2) nende riikide liitumise tulemusena tekkinud liit, mis oli suuteline „kindlustama ja säilitama“ osalevate riikide vabadust; 3) „vägev ja valgustatud“ demokraatlik riik, mis moodustas selle liidu „keskpunkti“; 4) demokraatlike riikide vahelised vabad ja vastastikku kasulikud majandussidemed.

Kanti „igavene rahu“ teostus alles pärast teist maailmasõda Ameerika rahu ehk *Pax Americana* kujul ja ei saanud Soomet, ammugi mitte Eestit, kuidagi päästa. Mõte, et demokraatlik rahu võiks tegelikult olla *Pax Americana*, ei ole uus. Sellise võimalusega oli võimatu mitte arvestada juba nendel samadel teadlastel, kes märkasid, et statistilised seosed – demokraatlike riikide kalduvus üksteisega liituda ja kalduvus üksteisega mitte sõdida – kehtivad ainult pärast teist maailmasõda.¹⁶¹⁴ Kuid demokraatlikku rahu ja *Pax Americanat* ei ole vaja vastandada, samamoodi nagu pole vaja vastandada demokraatliku rahu teooriat ja realistlikke teooriaid. *Pax Americana* ei ole mitte demokraatlikku rahu kummutav selgitus, vaid demokraatliku rahu hädavajalik koostisosa, mis annab talle vajaliku füüsilise jõu ja teeb sellega idealistlikust demokraatliku rahu teooriast realistliku demokraatliku rahu teooria. Ilma *Pax Americanata* ei saaks ebaühtlaselt jaotunud julgeolekuohtudega maailmas tekkida vangide dilemma lahendamiseks vajalikku Hobbesi konsensust, mis võimaldaks demokraatlikel riikidel liituda. Ja ilma *Pax Americanata* ei oleks „igavese rahu“ tsooni taga piisavalt sõjalist heidutust, et seda „kõikide sõda kõikide vastu“ tsooni eest kaitsta, ega ka piisavalt julgeolekut, et vältida tagasilangemist Hobbesi anarhiasse.

Kuid *Pax Americana* ise ei ole mingisuguse paratamatu arengu tulemusena tekkinud nähtus, vaid sõltuv samadest asjadest, millest sõltuvad kõik demokraatlikud riigid. Mitte miski peale USA ühiskonna enamuse arusaamade julgeolekust, õiglusest ja omakasust ei saa tagada, et *Pax Americana* jätkub. Kuna tegemist on pigem erandi kui seaduspärasusega – sest ka *Pax Americana* tekkimiseks läks vaja Hobbesi konsensust – siis sõltub *Pax Americana* jätkumine eelkõige sellest, kas Hobbesi konsensus tekitanud surve jätkub või ei. USA puhul saab selliseks surveks olla, kas julgeolekuoht või ajalooline kogemus. Kuna *Pax Americana* on jäänud püsima vaatamata julgeolekuohtude muutumisele, siis peab põhjuseks olema ajalooline kogemus.

¹⁶¹⁴ Siverson ja Emmons, „Birds of a Feather“, 288; Gowa, *Ballots and Bullets*, 113; Lipson, *Reliable Partners*, 23.

3.2 Demokraatia ja alistumine

Demokraatia ei aidanud Soomel ja Eestil leida liitlasi ega suutnud kaitsta Soomet demokraatlike riikide sõjakuulutuse eest. Kuid endiselt jääb alles võimalus, et demokraatia takistab riikidel vastupanuta alistuda. Selles alapeatükis uuritakse, kuidas mõjutab demokraatia või selle puudumine kallaletungijale alistumist ja koostööd kallaletungijaga.

„Vapsid oleksid vastu hakanud“ ja IKL

Minule teadaolevalt ei ole demokraatiaga seotud statistiliste seoste uurijad pööranud tähelepanu võimalikele seostele demokraatia ja vastupanuta alistumise vahel. Seda oleks ka raske teha, sest *Correlates of War*¹⁶¹⁵ kui peamine andmebaas, mida uurijad kasutavad, ei sisalda selliseid juhtumeid. Näiteks ei loeta Taanit sõjalises mõttes teises maailmasõjas osalenud riigiks, sest Taani mõned tunnid kestnud vastupanu Saksa vägedele ei peeta selleks piisavaks. Dan Reiter ja Allan Stam, kes on uurinud demokraatlike riikide kalduvust võita sõdu, on siiski pühendanud veidi tähelepanu ka võimalusele, et riigid võivad sõdimise asemel valida vastupanuta alistumise. Selline valik oleks ratsionaalselt põhjendatav juhul, kui kaotust peetakse vältimatuks. Kaotuse korral saaks kallaletungija nagunii oma tahtmise, kuid sõda tooks ühiskonnale kaasa veel ka täiendavaid kulusid.

Tegelikus elus see siiski nii lihtne ei ole, sest vastasel korral lepiks kaotajariik võitjariigiga enne sõja puhkemist kokku ja sõdu ei olekski. Reiter ja Stam toovadki välja mitmeid põhjuseid, miks riigid reeglina vastupanuta ei alistu, isegi kui on tegemist ülekaaluka vastasega: 1) enda võimekuste ülehindamine ja kallaletungija võimekuste alahindamine; 2) arvamus, et kallaletungija blufib ja ei saa endale sõjaga kaasnevaid kulusid lubada; 3) avaliku arvamuse surve; 4) au; 5) soovimatus saada külge sellise riigi maine, kellelt saab ka edaspidi ähvardustega järeleandmisi välja pressida ja teadmine, et ühele nõudmisele järgneb teine. Reiter ja Stam leiavad, et Taaniga sarnanevaid juhtumeid peaaegu ei olegi ja teevad sellest järelduse, et riigid eelistavad ka lootusetus olukorras sõda vastupanuta alistumisele.¹⁶¹⁶

Taani juhtum on harukordne siiski peamiselt põhjusel, et Taanile tungiti kõigepealt kallale ja alles siis esitati ultimaatum. Tavaliselt on vastupidi ja kallaletung leiab aset alles pärast ultimaatumi tagasilükkamist. Ilmselt just seetõttu ongi niivõrd vähe vastupanuta alistumise juhtumeid uurijate tähelepanu pälvinud, et nende puhul ei toimunud midagi, mis sõjategevusele viitaks. Tegelikuses selliseid juhtumeid siiski esines. Alates Austria anšlussist märtsis 1938 kuni Bulgaaria valitsuse otsuseni mitte osutada vastupanu Nõukogude Liidu sõjakuulutusele septembris 1944, võib Euroopas lugeda kokku 8 riiki, kes alistusid

¹⁶¹⁵ Sarkees ja Wayman, *Correlates of War, Inter-StateWarData_v4.0*.

¹⁶¹⁶ Reiter ja Stam, *Democracies at War*, 14–18.

vastupanuta või sümbolse vastupanuga, neist mõned ka korduvalt: Austria, Tšehhoslovakkia, Leedu, Taani, Läti, Eesti, Rumeenia ja Bulgaaria.

Euroopa 29-st riigist¹⁶¹⁷ ei puudutanud teine maailmasõda vahetult 6-t riiki¹⁶¹⁸ ja ülejäänud 23 riiki võib lugeda sõjas osalenud riikideks. Neist omakorda 3 riiki: Saksamaa, Itaalia ja Nõukogude Liit, tuleb lugeda kallaletungijateks. Järelikult tuli 20-l Euroopa riigil seista valiku ees, kas võidelda või alistuda. Neist 40% pidas ühes või teises olukorras paremaks sõjalisest vastupanust loobuda ja 60% pidas paremaks igas olukorras võidelda. Viimaste hulgas suutsid ainult Ühendkuningriik ja Soome vältida riigi pealinna okupeerimist. See tähendab, et ainult 10% riikide jaoks kujunes vastupanu edukaks. Ülejäänud 50%-l vastupanu mitte ainult ei ebaõnnestunud, vaid jäi ka ajaliselt oluliselt lühemaks kui Soomel, rääkimata Ühendkuningriigist: 25%-l alla 1 kuu,¹⁶¹⁹ 20%-l vahemikus 1–2 kuud¹⁶²⁰ ja 5% sunniti võitlema vastu enda tahtmist.¹⁶²¹

Kui üritada sellest statistikast mingisuguseid mustreid tuletada, siis esimene oleks see, et riigid, kellel olid liitlased, osutasid pikemat aega vastupanu. Jättes Soome ja Ühendkuningriigi kõrvale, siis täiesti ootuspäraselt kestis kõige kauem nende riikide vastupanu, kes said liitlastelt ka tegelikku sõjalist abi – nagu Kreeka ja Norra. Samuti ootuspäraselt alistusid vastupanuta eelkõige need riigid, kellel ei olnud vähimatki lootust sellist abi saada. Teise võimaliku seosena võib välja tuua, et kauem kestis nende riikide vastupanu, kelle geograafia tegi vallutamise raskemaks või kelle pindala oli suurem – mis ei ole samuti üllatav. Kolmanda võimaliku seosena torkab silma asjaolu, et valdav enamus vastupanuta alistunud riikidest olid mittedemokraatlikud. Kaheksast sellel perioodil vastupanuta alistunud riigist olid demokraatlikud ainult kaks: Tšehhoslovakkia ja Taani.

Siit võib teha järelduse, et riigid kalduvad vastupanuta alistuma, kui: 1) neil ei ole lootust saada abi; 2) nad on pindalalt väikesed või neil puuduvad geograafiast tulenevad eelised, mis aitaksid riiki kaitsta; 3) nad ei ole demokraatlikud. Reiteri ja Stami 5-st punktist koosnevas loetelus saaks demokraatiaga seostada ainult ühte punkti – seda, mis puudutab avalikkuse survet – sest pole põhjust arvata nagu puuduks mittedemokraatlikes riikides autunne või nagu seal ei teataks, et üks järeleandmine viib teiseni. Miks demokraatia siiski kõikidel juhtumitel vastupanuta alistumist ei takistanud tuleks uurida eelkõige Taani näite põhjal, sest Tšehhoslovakkia ei ole selleks kõige sobivam. Magnus Ilmjärvel on õigus, et

¹⁶¹⁷ Vt Joonis 7: Rahvusvaheline süsteem aastal 1937, lk 47.

¹⁶¹⁸ Irimaa, Portugal, Hispaania, Türgi, Šveits, Rootsi.

¹⁶¹⁹ Luksemburg 1 päev, Albaania ja Madalmaad 5 päeva, Jugoslaavia 11 päeva, Belgia 18 päeva.

¹⁶²⁰ Poola 35 päeva, Prantsusmaa 43 päeva, Kreeka 56 päeva, Norra 64 päeva.

¹⁶²¹ Ungari teatas oktoobris 1944 sarnaselt Rumeeniale ja Bulgaariale, et ei osuta Nõukogude Liidu vägedele vastupanu, kuid Saksamaa sundis teda edasi sõdima – vt Ago Raudsepp, „Vaherahust ja kontrollkomisjonist sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise lepinguni – Soome võrreldes Bulgaaria, Rumeenia ja Ungariga“ (Bakalaureusetöö, Tartu, Tartu Ülikool, 2011), 18.

Tšehhoslovakkia puhul olid vähemusrahvustega seotud vastuolud piisavalt tugevad, et võimalik demokraatia mõju varju jätta.¹⁶²²

Kuid ka Eesti ja Soome põhjal saab demokraatia ja vastupanuta alistumise seost uurida. Mõlemad sobituvad 3-punktilisse statistilisse skeemi ideaalselt. Eestil ei olnud lootust saada abi, Eesti oli pindalalt väike, Eesti ei olnud demokraatlik. Soome ei olnud pindalalt väike, Soomel oli maastikust tulenevaid eeliseid ja Soome oli demokraatlik. Mis puutub liitlaste abisse, siis võis Soome ühiskond kuni Rootsi kuninga 20. veebruari avalduseni¹⁶²³ loota, et Rootsi ikkagi annab Soomele sõjalist abi. Samuti oli Soome ühiskonnal alates 21. detsembrist põhjust loota Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa sõjalisele abile – sest siis ilmus lehtedes uudis, et liitlaste sõjanõukogu on seda arutanud.¹⁶²⁴ Vaatamata sellele, et Soomel jäi talvesõjas täiesti ükski, ei saa öelda, et Soomel oleks puudunud igasugune lootus liitlaste abile. Martti Häikiöl on õigus, kui ta kirjutab:

Alguses oli riik ükski, kuid siis enam mitte [...] lääneriikide interventsiooniplaan päästis Soome talvesõjas [...] kui Soome oleks jäänud ükski kuni sõja lõpuni, poleks teda miski päästnud.¹⁶²⁵

Magnus Ilmjärv leiab, et

oleks ülekohtune heita Euroopa demokraatiamaadele ja Ameerika Ühendriikidele ette täielikku passiivsust suhtumises Nõukogude Liidu ekspansiooni Baltikumis. [...] Miks nad oleksid pidanud andma abi, mida keegi ei olnud palunud?¹⁶²⁶

Eesti ei teinud tõesti midagi, et abi saada – Eesti saadikuid isegi ei informeeritud Moskva läbirääkimistest.¹⁶²⁷ Kuid teisalt võib küsida: miks Eesti oleks pidanud küsima abi, mida ei olnud lootustki saada? Eestil oli olemas valus ajalooline kogemus detsembrist 1924, mis ütles, et Ühendkuningriigilt abipalumine võib lõppeda mitte ainult eitava vastusega, vaid avaliku alandusega¹⁶²⁸ – millisel juhul oli parem abi mitte küsida. Mis puutus USA-sse, siis miks oleks Eesti pidanud lootma USA-lt abi, kui Eesti oli sulgenud sealse saatkonna ja jätnud tasumata sõjavõlad. Mõlemad otsused tegi Eesti siis, kui ta oli veel demokraatlik ja valus kogemus Ühendkuningriigiga pärines samuti ajast kui Eesti oli demokraatlik. Etteheiteid pole põhjust teha ei Eestile ega ka Ühendkuningriigile, sest sellel ajal käitusid mõlemad vastavalt oma ühiskondade enamuste tahtele. Ilmjärve küsimuse mõte võib olla vihjata võimalusele, et Eesti oleks 1939. aasta sügisel käitunud teistmoodi kui Eesti oleks olnud demokraatlik.

Lootusetute abipalvete esitamist saaks tõesti põhjendada demokraatliku riigi valitsuse liikmete sooviga vältida vastutust selle eest, et nad on ükskõik kui lootu-

¹⁶²² Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 921.

¹⁶²³ Vt allmärkus 838.

¹⁶²⁴ *The Times*, 21.12.1939, 8; *Helsingin Sanomat*, 21.12.1939, 3.

¹⁶²⁵ Häikiö, „Yksin ja yhdessä“, 237.

¹⁶²⁶ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 666.

¹⁶²⁷ Vt allmärkused 1285–1287.

¹⁶²⁸ Vt allmärkus 1205.

setuna tunduvad võimalused kasutamata jätanud. Lootusetute abipalvete esitamist saaks põhjendada ka sooviga rõhuda demokraatlike riikide südametunnistusele ja avalikule arvamusele. Mõlemal juhul oleks selline käitumine eeldanud uskumist, et Eestil on jõudu ja aega Nõukogude Liiduga kaubelda. Riigikogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühisel koosolekul 26. septembril 1939 ei tehtud ühtegi märkust selle kohta, et Eesti ei ole esitanud abipalveid ühele või teisele riigile ja keegi ei teinud ettepanekut maailma avaliku arvamuse poole pöördumiseks. Keegi ei öelnud, et baasidega Eesti kindlasti nõustuda ei saa, sealhulgas ka Jaan Tõnisson.¹⁶²⁹ Demokraatlikult valitud parlamendi ja valitsuse liikmed oleksid saanud oluliselt teistmoodi käituda ainult juhul, kui nad oleksid suhtunud teistmoodi võimalusse, et Eestil tuleb sõdida.

Soome seisukoht, mida esindas välisminister Erkko ja mida toetas Soome ühiskonna valdav enamus, oli algusest peale see, et Soome ei saa nõustuda Nõukogude sõjaväebaasiga. Sellele positsioonile otsiti toetust nii teiste riikide valitsustelt kui ka avalikult arvamusest ja seda positsiooni mindi kaitsma Moskvasse. Soome oli mitmes mõttes paremas olukorras kui Eesti. Soome sai ilma Moskva nõudmisi avalikustamata öelda, et ei nõustu sõlmima sellist lepingut nagu Eesti. Soome sai põhjusega eeldada, et Eestis ja Lätis asuvate baasidega oli Nõukogude Liit oma esmased julgeolekuvajadused juba rahuldanud. Ja mis kõige olulisem – Soomel oli põhjust loota, et Põhjamaade ja USA toetus ning mobiliseeritud ja kaitsetahteline rahvas veenavad Nõukogude Liitu loobuma nõudmast sõjaväebaasi ka Soomes – sest arvestades kõike seda, mida Moskva oli juba Poolas ja Baltimaades saavutanud, ei oleks see Nõukogude Liidule liiga suur löök. Välisminister Erkko poliitika oligi rajatud selliselt põhjendatud lootustele ja valitsuse enamus jagas tema arvamust. Ka enamus parlamendi liikmetest oli seisukohal, et Soomel ei olnud põhjust eeldada Nõukogude Liidu kallaletungi.¹⁶³⁰

Selline suhtumine oli valdav ja ei piirdunud ainult Soomega. Ka Ühendkuningriigi välisminister arvas pärast Molotovi kõnet ja Moskva nõudmiste avalikustamist, et „venelased ei ole seikluste peal väljas“.¹⁶³¹ Lisaks püüdis välisminister Erkko jätta Eduskunna liikmetele muljet, et ka halvimal juhul ei pea Soome sõdima üksi, sest Rootsi võitleks koos Soomega.¹⁶³² Tõde – et Rootsi ei kavatse võidelda koos Soomega – teadis Soomes väga kitsas isikute ring: Erkko ise, kaitseminister Niukkanen, president Kallio, Tanner, Paasikivi, Mannerheim ja võib-olla keegi veel. Kritiseerides Laidoneri kõnet¹⁶³³ kirjutab Turtola:

Tõepõhja polnud all ka väitel, et Soomele „lubati väljastpoolt väga palju abi“. Mingit siduvat abi ühestki suunast ei lubatud.¹⁶³⁴

¹⁶²⁹ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 425–33.

¹⁶³⁰ Linkomies, *Vaikea aika*, 46–47.

¹⁶³¹ Sõjakabineti koosoleku kokkuvõte nr 67 (39), 1.11.1939. CAB 65/2/1, TNA.

¹⁶³² Linkomies, *Vaikea aika*, 46–47.

¹⁶³³ Vt allmärkus 1261.

¹⁶³⁴ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 228.

Kuid oma kõnes viitas Laidoner otsesõnu Stockholmis toimunud Põhjamaade riigipeade konverentsile, mida Erkko ise iseloomustas:

Väliselt hea. Sisemiselt elu raskeim.¹⁶³⁵

Laidoner nagu ka Soome parlamendi liikmed sai lähtuda ainult sellest muljest, mis jäi „väliselt“. Tegelikult kirjeldas Laidoner jaanuaris 1940 olukorda õigesti, öeldes, et

sõjaliselt võttes praegu Soomet ei abista moraalne ega materiaalne abi, vaid Soomele on tingimata tarvis vereabi. Aga vereabi ei anna keegi.¹⁶³⁶

Eesti valitsuse ja parlamendi liikmed ei oleks saanud Moskva nõudmistesse suhtuda samamoodi nagu suhtuti Soomes, ükskõik kui demokraatlikult neid ka ei oleks valitud. Neil ei olnud võimalik loota, et kui Nõukogude Liit on otsustanud rahuldada oma julgeolekuvajadusi Läänemere-äärsete naaberriikide arvelt, siis puudutab see Eestit väiksemal määral kui teisi. Neil ei olnud võimalik loota, et kui Eesti mobiliseerib ja läbirääkimistega venitab, siis loobub Nõukogude Liit baasidest. Neil ei olnud isegi liiga palju põhjust loota, et teised riigid selle heaks kiidaksid, kui Eesti võtaks Nõukogude Liidu soovide suhtes paindumatu hoiaku. Arvamus, et Venemaa-sugune suurriik ei saa ilma väljapääsuta Läänemerele ja võtab varem või hiljem kaotatud Balti provintsid tagasi, oli laialt levinud. Rootsi Helsingi saatkonna sõjaväeatašee võttiski teate Eesti baasidelepingust vastu „kergendustundega“, sest „Eesti pääses kergelt“.¹⁶³⁷

Kui Soome valitsuse, parlamendi ja rahva enamuse jaoks tähendasid Moskva läbirääkimised peamiselt „närvide sõda“ ja tegelikku sõda peeti vähetõenäoliseks,¹⁶³⁸ siis Eesti jaoks sai küsimus olla ainult kas baasidega nõustumises või sõjas. See oli kõigile 26. septembri Riigikogu komisjonide koosolekust osavõtjatele selge. See ei oleks saanud teistmoodi olla ka teistsuguse Riigikogu koosseisu korral. Peamine küsimus oleks ikka olnud sama, nagu selle sõnastas Riigikogu liige August Jürima:

Meil on siis kaaluda, kas sõda või rahu. Arusaadav on, et kui sõlmime lepingu, et siis olukord on ka tulevikus raske. Kas meil ei ole ennast praegu kergem kaitsta, ehkki sõja kaotus on ette näha?¹⁶³⁹

Jürima vastas ise enda esitatud küsimusele, et tuleb sõlmida leping, sest sõda tuleks „väga raske ja hävitav“ ja „valida siin ei ole“.¹⁶⁴⁰ Samal arvamusel olid kõik koosolekul sõna võtnud parlamendi liikmed. Kuid ei saa välistada, et

¹⁶³⁵ Vt allmärkus 789.

¹⁶³⁶ Vt allmärkus 1261.

¹⁶³⁷ Memo Pakaslahti vestlusest Rootsi sõjaväeatašee, Taani ja Norra saadikutega, 26.9.1939. UM 7 E Viro 1929–1939, UA; Pakaslahti, 122.

¹⁶³⁸ Ahto, *Talvisodan henki*, 80, 83–84; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 167.

¹⁶³⁹ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 428.

¹⁶⁴⁰ Samas.

teistsuguse Riigikogu koosseisu juures oleksid mõnede saadikute eelistused olnud teistsugused.

Näiteks on võimalik ja isegi tõenäoline, et kui Riigikogus oleksid esindatud vabadussõjalased, siis oleksid nemad valinud sõja. Selliseks arvamuseks annab alust võrdlus vabadussõjalaste hingesugulastega Soomes, kelleks võib pidada IKL-i. Nemad panidki aluse Soome „mitte tolligi“ liinile, sest juba veebruaris 1938 kirjutas IKL-i leht, et

sellist poliitikut meil ei saa ometi enam tänapäeval olema, kes julgeks minna tegema ettepanekut Soome territooriumist tolligi loovutamiseks.¹⁶⁴¹

Ja nemad jäid sellele lõpuni truuks. Kui puhkes talvesõda, siis läks suur osa IKL-i liikmetest sõtta, nende hulgas ka mitu parlamendi liiget. IKL-i lehed lõpetasid ilmumise ja poliitiline tegevus soikus. IKL andis endast uuesti märku alles siis, kui sõda lõppes ja valitsus esitas Moskva rahulepingu parlamendile kinnitamiseks.¹⁶⁴²

Kinniseks kuulutatud Eduskunna istungil võtsid lisaks peaminister Rytile sõna 16 rahvaesindajat. Neist pooled olid rahulepingu sõlmimise vastu.¹⁶⁴³ Nende hulgas oli viis IKL-i parlamendirühma liiget, kes süüdistasid valitsust liiges kiirustamises ja koguni selles, et rahuleping on sõlmitud „paanika meelevaldas“. ¹⁶⁴⁴ IKL-i esindajate arvates oli suur viga, et peaminister Ryti ise Moskvasse sõitis ja „häbirahu“ sõlmimise asemel oleks tulnud toimida peaministri detsembris 1939 öeldud sõnade järgi ning võidelda „lõpuni ja veel selle järelgi, tulgu, mis tuleb“. ¹⁶⁴⁵

Kuu aja jooksul, mis meie armee vähemalt oleks vastu pidanud ja enamgi veel, võib palju juhtuda.¹⁶⁴⁶

Moskva rahulepingut nimetati Soomele „õnnetuseks“, sest uus piir tegi riigi kaitsmise „tunduvalt raskemaks“ ja polnud olemas mingisuguseid tagatisi, et teise lepingupoole sõnu saaks „vähimalgi määral usaldada“. ¹⁶⁴⁷

Valitsusele heideti ette, et ta on käitunud „diktatuuririikide kombel“ ja sõlminud lepingu, mis jõustub allakirjutamise hetkest nii nagu ka Molotovi-Ribbentropi pakt – mistõttu lepingu arutamine Eduskunnas oli „puhas formaalsus“. ¹⁶⁴⁸ IKL-i nimel sõna võtnud rahvaesindajate arvates ei oleks valitsus tohtinud niivõrd

¹⁶⁴¹ Mikko Uola, *Sinimusta veljeskunta: Isänmaallinen kansanliike 1932–1944* (Helsinki: Otava, 1982), 375.

¹⁶⁴² Uola, *Sinimusta veljeskunta*, 396.

¹⁶⁴³ Vastu olid: Annala (IKL), Salmiala (IKL), Hannula (ML), Estlander (RKP), Kares (IKL), Saarinen (IKL), Kekkonen (ML), Kallia (IKL) – vt Valtioapäivät 1940, Pöytäkirjat III.

¹⁶⁴⁴ Valtioapäivät 1940, Pöytäkirjat III, 7, 15, 16, 20, 23.

¹⁶⁴⁵ Samas, 4, 16, 17, 20.

¹⁶⁴⁶ Samas, 16.

¹⁶⁴⁷ Samas, 20.

¹⁶⁴⁸ Samas, 7, 17.

olulist lepingut sõlmida ka põhjusel, et valitsus ei olnud üksmeelne.¹⁶⁴⁹ Kriitikale vaatamata ei hääletanud IKL-i parlamendirühma liikmed Moskva rahulepingu vastu, vaid jäid erapooletuks või jätsid üldse hääletamata – sest nagu ütles üks nende esindajatest:

Poolt hääletamine oleks autu ja vastu hääletamine arutu.¹⁶⁵⁰

Seepärast ei näita hääletustulemus: poolt 145, vastu 3, erapooletuid 9, parlamendi meeleolu päris õigesti, eriti kui arvestada, et 42 rahvaesindajat ehk 21% parlamendi koosseisust hääletamisel ei osalenud.¹⁶⁵¹

Maaliitu kuuluv endine siseminister Kekkonen kuulus samuti rahulepingu vastaste leeri ja väljendas seisukohti, mis olid IKL-ile väga lähedased.¹⁶⁵² See võib tunduda üllatav, sest Kekkonen oli kogu oma siseministriks oleku aja märtsist 1937 kuni detsembrini 1939 üritanud IKL-i keelustada. Alles talvesõja puhkedes, kui Kekkonen oli siseministrina viimast päeva ametis, otsustas ta IKL-i rahule jätta ja andis korralduse kohtuskäimine lõpetada.¹⁶⁵³ Kuid kui meenutada, et Kekkonen oli mitte ainult tulihingeline rahvuslane, vaid ka jõuliste abinõude pooldaja,¹⁶⁵⁴ siis ei saanudki see teisiti olla. Kekkoneni erimeelsused IKL-iga olid pigem taktikalised kui põhimõttelised, nii nagu ka Pätsil vabadussõjalastega. Oma sõnavõtus ütles Kekkonen, et Eduskund ja Soome rahvas on Moskva rahulepingu heakskiitmisel üksnes „jõuetud tunnistajad“, et parlament seisab „toimunud tõsiasja ees“, ning et valitsus on rahulepingut allkirjastades põhiseadust rikkunud. Kekkonen hoiatas rahvale „alistumise filosoofia“ õpetamise eest ja arvas, et Soome rahvas oleks teinud teistsuguse valiku, kui rahva arvamus „oleks olnud määrav“. ¹⁶⁵⁵

Selles võib siiski kahelda, kas Soome ühiskonna enamus oleks teinud teistsuguse otsuse, kui tal oleks olnud sama teadmine, mis oli valitsuse ja parlamendi liikmetel. Kui vaadata, kuidas hääletasid valitsuse, parlamendi väliskomisjoni ja parlamendi liikmed, siis avaneb järgmine pilt: rahulepingu sõlmimise poolt oli 80% ministritest, 76% parlamendi väliskomisjoni liikmetest ja 72% parlamendi liikmetest.¹⁶⁵⁶ Mida suurem oli teavitatuse aste seda suurem oli toetus rahulepingu sõlmimisele. Eeldusel, et rahvaesindajate käitumine peegeldas valijate tahet, sai IKL-i ja Kekkoneni seisukohta – et Soomele oleks parem sõdimist jätkata – jagada parimal juhul 1/3 ühiskonnast ehk selge vähemus. Pealegi sõltusid rahva meeleolud väga suurel määral sellest, mida arvas Mannerheim. Ettekanded

¹⁶⁴⁹ Samas, 4.

¹⁶⁵⁰ Samas, 23.

¹⁶⁵¹ Vt allmärkus 852.

¹⁶⁵² Valtiopäivät 1940, Pöytäkirjat III, 21–22.

¹⁶⁵³ Uola, *Sinimusta veljeskunta*, 340–57.

¹⁶⁵⁴ Vt allmärkus 582.

¹⁶⁵⁵ Valtiopäivät 1940, Pöytäkirjat III, 21.

¹⁶⁵⁶ Vt allmärkused 849–850.

rahva meeleoludest näitasid, et Mannerheimi päevakäsk¹⁶⁵⁷ oli see, mis veenis soomlasi rahu sõlmimise vajalikkuses.¹⁶⁵⁸

Kui üritada ette kujutada vabalt valitud Riigikogu 1939. aasta sügisel, siis saaks 1934. aasta jaanuari kohalike valimiste põhjal eeldada, et parimal juhul oleksid 22% parlamendi liikmetest võinud olla vabadussõjalased.¹⁶⁵⁹ Pigem oleks neid olnud vähem, sest IKL-i näitel saab väita, et sedamööda, kuidas lahenes majanduskriis, vähenes ka äärmusparteide toetus.¹⁶⁶⁰ Kuid isegi kui eeldada, et vabadussõjalaste toetus oleks püsinud 1934. aasta jaanuari tasemel, siis on raske uskuda, et Eesti ühiskonnas oleks sõjalise vastupanu pooldajate osakaal saanud olla 1939. aasta septembris oluliselt suurem kui oli Soomes nende osakaal, kes oleksid soovinud 1940. aasta märtsis sõdimist jätkata. Sellele viitab ka Soome saadiku ettekanne meeleoludest Tallinnas vahetult pärast baasidelepingu sõlmimist.

Arvestades olukorra tõsidust on mõistetav, et eile hommikul, kui Moskvas sõlmitud lepingu tekst oli lehtedes lugeda, hingas terve Eesti kergendatult. Oldi ennast ette valmistatud halvimaks ja nii tundusid Moskvas tehtud järeleandmised, nii tõsised kui nad tegelikkuses ongi, talutavatena ja vähemalt mõistetatavatenä. Tavaline eesti mees rahunes, luges, et lepingu elluviimine „ei riiva majanduslikku korda ega riigi ülesehitust“. Senimaani ma ei ole kuulnud arvustavat sõna ega ka kohanud kedagi, kes oleks teadnud paremini, mida sellises olukorras oleks pidanud tegema, mis on eriti harvaesinev nähtus sellel maal.¹⁶⁶¹

See ei tähendanud, nagu oleksid Eesti rahva seas valitsenud allaandmismeeleolud, vaid üksnes seda, et kui valida oli baasid või sõda, siis eelistati baase. Soome saadiku ettekanne nädal varasemast ajast on selle kinnituseks.

Mure tuleviku pärast ei ole siin siiski tekitanud – vähemalt mitte üldisemalt – masendust ega alistumismeeleolusid. Eestlastel on tugevad närvid ja nad on harjunud raskusi taluma. Eesti riik ei ole sündinud kellegi kingitusena, vaid raske, ülekaalukana näiva võitluse tulemusena. Kui see on vältimatu, siis saab Eesti ka nüüd võitlema.¹⁶⁶²

Saadik Hynninenil oli õigus. Eesti valitsus ja rahvas olid valmis võitlema, kuid ainult siis kui see oli vältimatu. Just selliselt on seletatav Laidoneri 28. septembri käsk osutada Nõukogude Liidu vägedele vastupanu „kui vastane peaks sisetungima meie maa-alale“.¹⁶⁶³ Kõikidel muudel juhtudel pooldas Laidoner rahumeelset lahendust. President Pätsi poolt tagasi lükatud lahkumisavalduses, mis kandis 20. oktoobri kuupäeva, kirjutas Laidoner:

¹⁶⁵⁷ *Helsingin Sanomat*, 14.3.1940, 3.

¹⁶⁵⁸ Ahto, *Talvisodan henki*, 315.

¹⁶⁵⁹ Vt allmärkus 318.

¹⁶⁶⁰ Vt allmärkus 313.

¹⁶⁶¹ Välisesinduste teadaanded nr 368A, 3.10.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹⁶⁶² Tallinna saatkonna raport nr 30, 23.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹⁶⁶³ Sõjavägede ülemjuhataja diviisiülematele, merejõudude juhatajale ja õhukaitse ülemale, 28.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 453.

Läinud septembri raskel kriisiajal mina olin veendunud, et küsimused Eesti ja Nõukogude Vene vahel tulevad lahendada rahulikult läbirääkimiste teel, ilma et välja kutsuda sõjalist konflikti meie ja Nõukogude Vene vahel. Tegutsedes selles mõttes mina juba Nõukogude Vene mobilisatsiooni algusest peale ei pidanud tarvilikuks mobilisatsiooni, ega isegi reservlaste osalist sissekutsumist meie juures. [...] Nende oma seisukohtade ja veenete järelalusena olen mina kõik teinud, mis oli minu võimuses, et meie jääks rahulikuks ja et ära hoida kokkupõrke võimalusi meie ja Nõukogude Vene sõjajõudude vahel.¹⁶⁶⁴

Seega, kui eeldada, et ka demokraatlikus Eestis oleks ülemjuhataja roll usaldatud Laidonerile – mis on tõenäoline, sest nii tehti 1924. aastal pärast 1. detsembri riigipöördekatset – siis on raske näha, kuidas demokraatia oleks saanud anda tulemuseks teistsuguse otsuse. Endiselt oleks Eesti pidanud valima sõja ja baaside vahel, endiselt oleksid Eesti valitsuses ja parlamendis olnud enamuses erakonnad, kelle esindajad pooldasid 26. septembril baasidelepingu sõlmimist ja endiselt oleks Eestil olnud ülemjuhataja, kes püüdis teha kõik, et vältida sõjalist kokkupõrget Nõukogude Liiduga.

Samal ajal ei saa eitada, et võrdlus IKL-ga toetab seisukohta: „Vapsid oleksid vastu hakanud“. Kuid demokraatlikus Eestis oleksid vabadussõjalased olnud vähemuses, samamoodi nagu oli IKL vähemuses demokraatlikus Soomes. Vabadussõjalastel poleks olnud rohkem võimalusi oma valikuid ühiskonnale peale suruda kui oli IKL-il Soomes. Selleks, et Eesti oleks saanud valida septembris 1939 sõja ja et Soome oleks saanud valida sõja jätkamise märtsis 1940, oleks nii Eestis kui ka Soomes pidanud kehtima mitte demokraatia, vaid diktatuur – Eestis vabadussõjalaste ja Soomes IKL-i oma.

Laidoner hindas 26. septembri koosolekul, et Eesti suudaks sõja korral Nõukogude Liiduga vastu panna „võib-olla mõni kuu või ka kauem [...] kuid lõpp on selge“.¹⁶⁶⁵ Laidoneri hinnang ei erinenud sellest, kuidas hindasid Soome võimalusi tema Soome kolleegid. Mannerheimi ja teiste Soome kõrgemate sõjaväejuhtide arvates oli Soome samuti suuteline Nõukogude Liidu rünnakut teatud aja tõrjuma, kuid sõja lõpptulemus oleks sama, mida ennustas Laidoner Eestile – „ilma vähimagi kahtluseta me sõja kaotame“.¹⁶⁶⁶ Turtola leiab, et Laidoner tegi sõja ja baaside vahel valides vale valiku – sest

mõne kuu jooksul oleks maailma toonast olukorda arvestades võinud juhtuda ükskõik mida.¹⁶⁶⁷

Turtolal on õigus, kuid sellest ei tulene, et see, mis võis mõne kuu pikkuse sõja jooksul juhtuda, oleks Eestile tingimata soodne, ega ka see, et mõne kuu pikkuse sõja jooksul võis rohkem juhtuda kui sama pika või veelgi pikema rahuperioodi jooksul. Turtolaga sarnast mõttekäiku kasutas märtsis 1940 ka see IKL-i esindaja,

¹⁶⁶⁴ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 626–27.

¹⁶⁶⁵ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 427.

¹⁶⁶⁶ Paasikivi, „Talvisota“, 71; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 86.

¹⁶⁶⁷ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 179.

kes väitis, et Soome peab sõdimist jätkama – sest „kuu aja jooksul võib palju juhtuda“.¹⁶⁶⁸ Kuu aja jooksul juhtuski palju. Saksamaa tungis kallale Taanile ja Norrale ja sulges võimaluse, et lääneriigid oleksid saanud talvesõtta sekkuda. Ühtlasi kadus ka peamine põhjus, mis oli sundinud Stalinit rahulepingut sõlmima. Kui Soome oleks sõlminud rahulepingu pärast Taani ja Norra okupeerimist, siis oleksid tingimused olnud Soome jaoks veelgi halvemad. Võib olla päris kindel, et Nõukogude Liit ei oleks Petsamot tagastanud ja Petsamo ei oleks saanud mängida Soome ajaloos seda rolli, mida ta 1940–1941 mängis. Sama IKL-i esindaja tunnistas mõni kuu hiljem talvesõja aegsele välisministrile Tannerile et „teil oli õigus ja mina eksisin täielikult“.¹⁶⁶⁹

Muidugi ei saa keegi olla tuleviku ennustamisel eksimatu – demokraatlikult valitud parlamendi liikmete kohta pole seda rohkem põhjust väita kui mitte-demokraatlikult valitud parlamendi liikmete kohta. Sama käib ka demokraatliku riigi ülemjuhataja ja mittedemokraatliku riigi ülemjuhataja kohta. Laidoner ja Mannerheim olid mõlemad seisukohal, et ilma väljastpoolt tuleva sõjalise abita ei ole võimalik sõda Nõukogude Liiduga võita. Kumbki neist ei arvanud, et selle ajaga, mis oleks suudetud üksinda Nõukogude Liidu rünnakut tõrjuda, oleksid võinud toimuda mingisugused olulised muutused. Mannerheimi arvates oli Soomel vaja vähemalt ühte aastat, et Soome ühiskond saaks teha hädavajalikud investeeringud riigikaitseks ja Rootsi ühiskond saaks hakata toetama sõjalist liitu Soomega.¹⁶⁷⁰ Mannerheim ei teinud seda, mida Turtola arvates oleks pidanud tegema Laidoner. Mannerheim ei lootnud, et paari kuu jooksul toimuvad sellised muutused, mis sunnivad Nõukogude Liitu oma plaanidest loobuma ja Mannerheim ei valinud sõda.¹⁶⁷¹ Vastupidi – nii nagu Laidonergi tegi Mannerheim kõik, et sõda ära hoida.

Baasideleping ja Moskva rahuleping

Nõukogude lennukid rikkusid 1939. aasta sügisel jultunult Eesti ja Soome õhu-
piiri. Mitte ainult Eestis, vaid ka Soomes lennati piisavalt madalalt, et inimestel oleks võimalik näha viisnurki lennuki tiibadel.¹⁶⁷² Eestis keelas Laidoner „juhuslike välismaa lennukite“ tulistamise ja Soomes andis Mannerheim käsu „maal, merel ja õhus [...] hoolega vältida igasugust tegevust, mis võiks anda venelastele ettekäände provokatsiooniks“.¹⁶⁷³ Eesti avaldas piiririkumiste kohta protesti Nõukogude Liidu saadikule Tallinnas ja välisminister Selter kordas selle üle

¹⁶⁶⁸ Vt allmärkus 1646.

¹⁶⁶⁹ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 411.

¹⁶⁷⁰ Vt allmärkus 1116.

¹⁶⁷¹ Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 167.

¹⁶⁷² Karl Soonpää päevikusissekanne 27. ja 28.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 165–66; Ahto, *Talvisodan henki*, 84.

¹⁶⁷³ Sõjavägede Staap 1. diviisi staabile, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 425; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 165.

Molotovile ja veelkord ka Stalinile Moskva läbirääkimiste ajal.¹⁶⁷⁴ Soome käitus samamoodi. Kui Paasikivi sõitis koos Tanneriga teist korda Moskvasse, siis nõudis president Kallio, et tuleb avaldada protesti seoses Nõukogude lennukite piiririkumistega.¹⁶⁷⁵ Ajavahemikul 9. kuni 19. oktoobrini rikkusid Nõukogude lennukid Soome õhupiiri 13-l korral. Juhusliku eksimise võimalus oli välistatud, sest lennati mitmest lennukist koosnevate rühmadena ja piisavalt sügaval Soome sisemaa kohal.¹⁶⁷⁶ Paasikivi esitas Soome protesti kohe teise läbirääkimistevooru alguses, nii nagu Seltergi. Mõlemad said samasuguse vastuse: sarnaselt Molotovile lubas ka Stalin „asja uurida“.¹⁶⁷⁷

Sügisel 1939 peetud läbirääkimised Eesti ja Soomega olid mitmes mõttes sarnased, kuid oluline erinevus seisnes läbirääkimiste kiiruses ja Nõukogude Liidu nõudmistes. Kui piirduda ainult nõudmistega, mis puudutasid baase, siis Eestilt taheti algusest peale saada mitmeid baase: lisaks saartele ka mandril, lisaks mereväebaasidele ka lennuväebaase.¹⁶⁷⁸ Soomelt sooviti ainult ühte „Gibraltari moodi“ baasi.¹⁶⁷⁹ Eestisse sooviti „baaside kaitseks“ paigutada 25 000 meest, Soome 5000 – täpselt sama palju kui oleks Selteri arvates olnud mõistlik Eestis ja mis oli ka tema vastupakkumine Stalinile.¹⁶⁸⁰ Kui panna need arvud suhtesse Eesti ja Soome rahvaarvuga, mis 1937. aasta seisuga oli vastavalt 1,1 ja 3,6 miljonit,¹⁶⁸¹ siis oleks 25 000 meest Eestis tähendanud sama, mis 80 000 meest Soomes ja 5000 meest Soomes sama, mis 1500 meest Eestis. Nõudmised Eestile ja Soomele erinesid 15-kordselt. Erinesid ka ähvardused. Selterile ütles Molotov juba esimesel kohtumisel korduvalt: „ärge sundige meid tarvitama jõudu“ ja teise läbirääkimistevooru ajal ütles Stalin, et kui lepingut ei tule, siis peab Nõukogude Liit otsima „teisi teid“.¹⁶⁸² Soomet sellisel viisil ei ähvardatud,

¹⁶⁷⁴ Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 27.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 441; Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 28.9.1939, Arjakas et al., 463.

¹⁶⁷⁵ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 58.

¹⁶⁷⁶ Paasikivi, „Talvisota“, 62.

¹⁶⁷⁷ Paasikivi, 64–65.

¹⁶⁷⁸ NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Vjatšeslav Molotovi ja Eesti välisministri Karl Selteri läbirääkimised Moskvast, 24.–25.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 415, 421.

¹⁶⁷⁹ Paasikivi, „Talvisota“, 42.

¹⁶⁸⁰ Arjakas et al., *Faatum*, 458–459; Paasikivi, „Talvisota“, 43, 48.

¹⁶⁸¹ Paasikivi kiri Linkomiesile 14.12.1938 ja selle lisas olev memo. Harri Holman kokoelma, 22, KA.

¹⁶⁸² NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Vjatšeslav Molotovi ja Eesti välisministri Karl Selteri läbirääkimised Moskvast, 24.–25.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 417, 419; Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 27.9.1939, Arjakas et al., 444; Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 28.9.1939, Arjakas et al., 462.

kui selleks mitte pidada teise läbirääkimistevooru lõpus Molotovi esitatud küsimust: „kas soovite lasta asjal minna konfliktini?“¹⁶⁸³

Nõukogude Liit suhtuski Soomesse teistmoodi kui Eestisse. Moskvas peeti Soomet küll Baltimaaks, kuid teistsuguseks Baltimaaks kui olid Eesti, Läti ja Leedu. Juunis 1939 nimetas Pravda kolme Baltimaana Eestit, Lätit ja Soomet, kes kõik vajasisid Nõukogude Liidu kaitset „kaudse kallaletungi“ eest.¹⁶⁸⁴ Leedut ei mainitud, sest Leedul ei olnud kuni Ida-Poola vallutamiseni ühist piiri Nõukogude Liiduga. Kuid samas tehti vahe sisse ühelt poolt Soome ja teiselt poolt Eesti ja Läti vahel, sest Pravda juhtkirjas rõhutati, et kaks Baltimaad kolmest on „liliput-riigid“.¹⁶⁸⁵ Samasugust suhtumise erinevust näitab ka Rõbkini *alias* Jartsevi diplomaatia, mis puudutas ainult Soomet. Nõukogude Liit suhtus Soomesse ja Eestisse erinevalt juba enne 1939. aasta sügist. Soomes erakorraliste kordusõppuste nime all läbi viidud üldmobilisatsioon ei saanud olla erineva suhtumise põhjuseks, sest Läti ja Leedu mobiliseerisid samuti, kuigi osaliselt,¹⁶⁸⁶ kuid nõudmised Lätile ja Leedule ei erinenud nendest, mis esitati Eestile.

Erinevalt Soomest soovis Nõukogude Liit võtta „liliput-riigid“ täielikult oma kontrolli alla, paigutades nendesse riikidesse mitmeid sõjaväebaase ja põhjendamatult suuri väeüksusi: Eestisse ja Lätisse 25 000 ning Leetu 20 000 meest.¹⁶⁸⁷ Ka surve ja sellest tingitud läbirääkimiste kiirus olid sarnased: Eestiga võttis lepingu sõlmimine aega 5, Lätiga 4 ja Leeduga 8 päeva.¹⁶⁸⁸ Seevastu Soome pidas 1939. aasta sügisel läbirääkimisi kokku 35 päeva. Soomet ei ähvardatud sama ühemõtteliselt sõjaga kui Eestit ja Soomel oli ka teisi kaalukaid põhjuseid eeldada, et Nõukogude Liit ei vii asja sõjani. See ei olnud ainult välisminister Erkko, kes arvas, et Nõukogude Liit „blufib“, vaid nii arvas ka Ühendkuningriigi välisminister ja Soome rahva enamus.¹⁶⁸⁹ Pole teada, et Eestis oleks keegi nii arvanud.

Arvestades Läti ja Leedu rahvaarvu, mis 1937. aasta seisuga oli vastavalt 2,0 ja 2,5 miljonit,¹⁶⁹⁰ kauples Eesti kõige kehvemini. Läti 25 000 ja Leedu 20 000 oli Eesti rahvaarvuga võrreldes sama, mis 14 000 ja 9000. Vahe oli siiski kuni 3-kordne, mitte 15-kordne nagu Soomega. On võimalik, et Eesti delegatsioonile oleks samuti antud võimalus kolmandaks läbirääkimistevooruks nagu anti Leedule ja Soomele. Kuid sama võimalik on, et kolmanda läbirääkimistevooru asemel oleks Nõukogude Liit alustanud sõda. Päril kindel võib olla selles, et Eestil ei oleks lastud pidada läbirääkimisi 35 päeva nagu tegi Soome. Märtsis 1939 peetud Nõukogude Liidu Läänemere laevastiku staabiõppuse stsenaarium

¹⁶⁸³ Paasikivi, „Talvisota“, 68.

¹⁶⁸⁴ Vt allmärkus 1198.

¹⁶⁸⁵ *Pravda*, 13.6.1939, 1.

¹⁶⁸⁶ Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 590–92.

¹⁶⁸⁷ Ant, *Eesti 1939–1941*, 52.

¹⁶⁸⁸ Ant, 50–51.

¹⁶⁸⁹ Paasikivi, „Talvisota“, 58, 75; Ahto, *Talvisodan henki*, 80.

¹⁶⁹⁰ Paasikivi kiri Linkomiesile 14.12.1938 ja selle lisas olev memo. Harri Holman kokoelma, 22, KA.

nägi ette, et Nõukogude Liidu sõjategevusele Soome ja Eesti vastu eelneb vahejuhtum Mainila küla lähedal ja Nõukogude Liidule kuuluva laeva uputamine tundmatu allveelaeva poolt.¹⁶⁹¹ Mainila lasud toimusid 26. novembril ja neli päeva hiljem algas talvesõda. *Metallist* uputati 27. septembril, samal päeval kui välisminister Selter ja teised Eesti esindajad saabusid teiseks läbirääkimistevooruks Moskvasse. Pole usutav, et pärast sõjategevuse õigustamiseks mõeldud lavastuse korraldamist oleks Eestiga pikalt kaubeldud. Eesti esindajad kirjutasid baasidelepingule alla 28. septembril. Sealjuures jäadi vähemalt ühes punktis endale kindlaks ja lükati tagasi nõudmine, et leping peab jõustuma alates allakirjutamise hetkest. Pingelise kauplemise tulemusena lepidi kokku, et leping jõustub ratifitseerimiskirjade vahetamisega, mis peab toimuma kuue päeva jooksul.¹⁶⁹²

Kuigi baasidelepingut ei kinnitatud mitte Riigikogu, vaid presidendi otsusega, arutati lepingut 2. oktoobril Riigikogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühisel istungil, millest olid kutsutud osa võtma ka valitsusega opositsioonis olevad Riigikogu liikmed. Koosolekul võtsid sõna 10 Riigikogu liiget, kellest pooled esindasid opositsiooni. Sõnavõttudes kritiseeriti valitsuse sisepoliitikat ja propagandat, kuid mitte sõlmitud lepingut:

kui arutati küsimust, kas lepingut sõlmida või mitte, siis ei olnud keegi selle vastu – teist teed ei olnud [...]

Illusioone meie ei pruugi endale teha. Baasid on suured kindlused, kuid neid meie pidime andma – seal ei olnud midagi teha. Vastu astuda meie ei jõua [...]

Peame võtma asju nii nagu nad on. Kui sõlmisime lepingu, siis olime kindlasti kaotaja pool, ehkki saavutasime maksimumi, mida üldse võis.¹⁶⁹³

Riigikogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühine koosolek otsustas pooldada baasidelepingu ratifitseerimist ilma ühegi vastuhäälleta.¹⁶⁹⁴ Kui märtsis 1940 pidi Eduskunna väliskomisjon võtma seisukoha, kas soovitada parlamendil Moskva rahuleping ratifitseerida, siis jäi ainult üks komisjoni liige eriarvamusele ja selleks oli IKL-i esindaja.¹⁶⁹⁵

On võimalik, et kui Eestis oleks 1939. aasta sügisel olnud demokraatlikult valitud parlament ja kui vabadussõjalaste esindaja oleks kuulunud Riigikogu väliskomisjoni koosseisu – siis oleks ka vabadussõjalaste esindaja hääletanud baasidelepingu ratifitseerimise vastu. Kuid nii nagu Soomeski, ei oleks see takistanud parlamendil lepingut ratifitseerida – sõltumata sellest, kas Riigikogu oleks valitud demokraatlikult või mittedemokraatlikult. Oktoobris 1939 otsustas

¹⁶⁹¹ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 327.

¹⁶⁹² Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 28.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 462; Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel, 28.9.1939, Arjakas et al., 478.

¹⁶⁹³ Nõukogude-Eesti vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikogu komisjonide laien-datud koosolekul 2.10.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 498–506.

¹⁶⁹⁴ Samas.

¹⁶⁹⁵ Valtiopäivät 1940, Pöytäkirjat III, 14.

Riigikaitse Nõukogu, et baasidelepingu kinnitab president, mitte parlament.¹⁶⁹⁶ Kuid nagu näitavad opositsiooni esindajate sõnavõetud Riigikogu komisjonide istungil, ei oleks baasideleping ka teistsuguse otsuse korral jäänud ratifitseerimata. Riigikogus oleks samuti valitsust kritiseeritud, kuid mitte sõlmitud lepingu, vaid sisepoliitika pärast, ja baasideleping oleks saanud vajalikud poolthääled.

Eesti ja Soome esindajate käitumine Moskva läbirääkimistel sügisel 1939 oli pigem sarnane kui erinev: mõlemad avaldasid protesti õhupiiri rikkumiste vastu, mõlemad rõhutasid parlamendi rolli lepingu tingimuste heakskiitmisel, mõlemad püüdsid nõudmisi väiksemaks kaubelda. Erinev oli Nõukogude Liidu käitumine: ainult Eestit ähvardati ühemõtteliselt sõjaga ja ainult Eestiga peetud läbirääkimiste ajal lavastati sõjategevuse õigustamiseks mõeldud vahejuhtum. Siit tulenes ka Eesti ja Soome läbirääkimiste peamine erinevus. Eestil oli valida kas baasid või sõda, kuid Soomes võidi loota, et Moskva „blufib“ ja Hanko baasist keeldumine ei tähenda veel sõda. Oktoobris 1939, kui Paasikivi oli tagasi esimeselt Moskva reisilt, esitas ta valitsusele kolm võimalust, mis võib juhtuda siis, kui Soome lükkab Nõukogude Liidu ettepanekud tagasi: 1) puhkeb sõda; 2) ei juhtu midagi; 3) venelased loobuvad oma nõudmistest.¹⁶⁹⁷ Märtsis 1940 oli sellisel juhul olemas ainult üks võimalus – sõda jätkub. Septembris 1939 oli ka Eestil Moskva nõudmiste tagasilükkamise korral ainult üks võimalus – sõda. Sellepärast on Eesti läbirääkimisi septembris 1939 õigem võrrelda Soome läbirääkimistega märtsis 1940.

Võrdlus võib tunduda kohatuna, sest Soome oli selleks ajaks juba kolm kuud sõdinud, kuid Eesti võttis Nõukogude Liidu tingimused vastu vastupanu osutamata ja mitte sõja, vaid rahu tingimustes. Vastavalt oli Soome ka tunduvalt suurema surve all kui Eesti. Kuid ometi on selline võrdlus õigem, sest alles talvesõda kustutas Soomes lootused, et Nõukogude Liit „blufib“ ning et ka kõige halvemal juhul saab Soome sõjalist abi Rootsilt. Eestis selliseid lootusi ei olnud. Võrdlus näitab, et piisavalt tugeva surve all käituvad väikeriigid sarnaselt, sõltumata sellest, kas tegemist on demokraatliku või mittedemokraatliku riigiga. Soome saatis Moskvasse peaministri, Eestit välisministri. Mõlemal juhul kasutati Moskvasse sõitmiseks lennukit. Soome läbirääkimised kestsid 6 päeva, Eesti läbirääkimised 5 päeva. Mõlemal juhul peeti valitsustega nõu telegraafi teel ja saadi läbirääkimisteks laiaulatuslikud volitused. Soome esindajatele saadeti Helsingist telegramm:

anname teile täieliku voli otsustada [...] vaherahu tuleb samuti kohe saada [...] teil on ka voli kiita heaks uued tingimused, kui ei saa muudatusi.¹⁶⁹⁸

Eesti esindajatele saadeti Tallinnast telegramm:

¹⁶⁹⁶ Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel sõlmitud vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikaitse Nõukogus 2.10.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 509–11.

¹⁶⁹⁷ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 52.

¹⁶⁹⁸ Valitsuse istungi märkmed 9.3.1940, Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuoro-sanat*, 333; Paasikivi, „Talvisota“, 187.

sõlmige leping tehke kõik mis võimalik pehmendamiseks volikiri saadetud.¹⁶⁹⁹

Mõlemal juhul õnnestus kaubelda ainult teisejärguliste tingimuste üle. Kõige olulisem erinevus seisnes selles, et peaminister Ryti nõustus tingimusega, et leping jõustub allakirjutamise hetkest, kuid välisminister Selter mitte. Selter ütles Molotovile, et Eesti põhiseaduse järgi pole see võimalik:

leping ei saa jõustuda enne ratifitseerimist. Mina ei saa teisiti kokku leppida.¹⁷⁰⁰

See ei olnud teisiti ka Soome põhiseaduse järgi ja ka Ryti püüdis Molotoviga kaubelda.¹⁷⁰¹ Kuid kui valida oli ühelt poolt põhiseaduse rikkumine ja teiselt poolt võimalus, et sõda kestab edasi senikaua kui Soome parlament lepingu ratifitseerib – valis Ryti põhiseaduse rikkumise. Pole põhjust kahelda selles, et samasuguses olukorras oleks ka Selter käitunud nii nagu Ryti – sest iga päev, mis sõda edasi kestis, tähendas Soomele 1500 inimese kaotust langenute või haavatutena.¹⁷⁰² Siit ei saa teha muud järeldust kui see, et kui isegi põhiseadus ei saa takistada väikeriigil alistumast suurriigi sõjalisele survele – siis ei suuda seda ka demokraatia koos oma protseduuride ja institutsioonidega.

„Materialistlik valik“ ja „väärtuste valik“

Martti Turtolal on huvitav mõte sellest, et Soome sattumist talvesõtta saab vaadelda kui „teatud kriitilist vastasnäidet Locke’i kasumoraalile“.¹⁷⁰³ Filosoofiaprofessor Oiva Ketonenile viidates kirjutab Turtola, et ratsionaalselt põhjendatud valik ei saa olla igas olukorras kõige õigem valik, sest on „moraalseid kohustusi, mis käivad sellest eespool“.¹⁷⁰⁴ Ketonen toob näiteks vabaduse mõiste ja kohustuse vabadust kaitsta:

Kui üksikisik või rahvas peab nt kaitsma oma vabadust, ei saa moraalselt õigustatud usk vabaduse säilimisse tugineda piisava põhjendatuse kaalutlustele, vaid kohustusele, mis on vabaduseus endas. Kui talvesõja saatuslikel päevadel oleksime küsinud ratsionaalselt piisavaid põhjendusi, s.t midagi muud kui oli usk vabadusse iseenesest, oleks meie saatus olnud teistsugune.¹⁷⁰⁵

Turtola teeb sellest järelduse, et

¹⁶⁹⁹ Eesti Välisministeerium Eesti saatkonnale Moskvast 28.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 455.

¹⁷⁰⁰ Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 28.9.1939, Arjakas et al., 462.

¹⁷⁰¹ Paasikivi, „Talvisota“, 193.

¹⁷⁰² Valtioapäivät 1940, Pöytäkirjat III, 8.

¹⁷⁰³ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 156.

¹⁷⁰⁴ Oiva Ketonen, *Eurooppalaisen ihmisen maailmankatsomus* (Helsinki: WSOY, 1961), 103; Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 156–57.

¹⁷⁰⁵ Ketonen, *Eurooppalaisen ihmisen maailmankatsomus*, 103–4.

vabaduse ja iseseisvuse kaitsmine oli soomlastele tähtsam kui „arukas“ käitumine¹⁷⁰⁶

ning et

just väärtuste valiku põhjal hakkas Soome relvaga käes kaitsma oma iseseisvust ja vabadust materialistlikult võttes täiesti lootusetus olukorras.¹⁷⁰⁷

Ketoni seisukohad ei ole antud uurimuse järeldestega vastuolus. Demokraatlikud riigid käituvad vastavalt sellele, missugused on nende ühiskondade enamuste arusaamad julgeolekust, õiglusest ja omakasust. Õiglus on põhjusega omakasust eespool, sest inimesi ei sunni õiglaselt käituma mitte igakordsed ratsionaalsed kaalutlused, vaid midagi, mis on sellest tugevam. Kant on seda nimetanud inimestes peituvaks „moraalseks eelsoodumuseks“.¹⁷⁰⁸ Ükskõik, kas tegemist on vaistliku või mõistuse poolt antud kohustusega, ei jäta see valikuvõimalust. Kuid õiglusest veelgi eespool, ja samuti põhjusega, tuleb julgeolek. Vajadus julgeoleku järele tuleneb vajadusest ennast säilitada – mis ei ole samuti ratsionaalselt põhjendatav, vaid on osa inimloomusest. Enesesäilitamine on ka moraalselt õige kui nõustuda Hobbesiga, et inimeste püüded ennast säilitada on alati õiglased.¹⁷⁰⁹ Kas see oli „vabaduseusk“ või midagi muud, mis suunas soomlaste käitumist talvesõja ajal ja vahetult enne – selle üle võib vaielda – kuid Ketoni on kahtlemata õigus, et tegemist ei olnud pelgalt ratsionaalsete kaalutlustega.

Seevastu Turtola tõlgendusega ei saa nõustuda. „Kasumoraali“ ehk „aruka“, „materialistliku“ ja järelikult siis ratsionaalse käitumise ning „väärtuste“ ehk järelikult irratsionaalse käitumise vahel ei pea tingimata olema sellist vastuolu nagu Turtola väidab. Ketoni ei vastanda ühte teisele, vaid rõhutab õigesti, et ratsionaalsus üksinda ei ole piisav inimeste käitumise selgitamiseks.¹⁷¹⁰ Oktoobris 1939 kirjutasid Soome lehed, et Soome ei saa sõlmida selliseid lepinguid nagu Baltimaad, sest see tähendaks loobumist õigusest erapooletusele ja sõltumatusele.¹⁷¹¹ Mõlemad olid vajalikud, et Soome saaks olla samasugune riik nagu vanad ja väarikad Põhjamaad, kes pealegi olid suutnud edukalt kõrvale hoida suurriikide vahelistest sõdadest. Selline oli Erkko „mitte tolligi“ liini sisu. Sellele lisandus IKL-i „mitte tolligi“ liin, mis ütles, et Soomele õigusega kuuluvat maad ei saa ära anda ja eriti mitte sellisele riigile nagu oli Nõukogude Liit – sest nagu näitasid Tšehhoslovakkia ja Baltimaade kogemused, viib üks järeleandmine teiseni.

Ühiseks nimetajaks oli õigus: Soomel oli õigus olla erapooletu ja sõltumatu Põhjamaa, Soomel oli õigus oma maale ja Soomel oli õigus julgeolekule. Kõik need õigused moodustasidki selle „väärtuste valiku“, mille Soome riigi juhid

¹⁷⁰⁶ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 157.

¹⁷⁰⁷ Turtola, 157.

¹⁷⁰⁸ Vt allmärkused 187–188.

¹⁷⁰⁹ Vt allmärkus 223.

¹⁷¹⁰ Ketoni, *Euroopalaisen ihmisen maailmankatsomus*, 104.

¹⁷¹¹ Vt allmärkused 766–767.

ühiskonna valdava enamuse toetusel oktoobris 1939 tegid. Ja seda tehti väga veenvalt: reservväelased kutsuti erakorralistele kordusõppustele, koolid suleti ja inimestel soovitati Helsingist lahkuda. Moskva läbirääkimiste alguses võttis vähemalt osa Soome ühiskonnast sõjaohu tõsiselt, sest vastasel korral ei oleks kümned tuhanded inimesed valitsuse üleskutset kuulda võtnud ja Helsingist lahkunud.¹⁷¹² Kuid allikad on ühel meelel selles, et mida enam läbirääkimised venisid, seda väiksemaks sõjaohu peeti ja pärast läbirääkimiste katkemist arvas ühiskonna enamus, et mingisugust sõda ei tule.¹⁷¹³

Sündmuste kaasaegsete hinnangul olid Soome rahva meeleolud 1939. aasta sügisel sarnased nendele, mis valitsesid 40 aastat varem.¹⁷¹⁴ Siis ei olnud Venemaa valitsejaks mitte Stalin, vaid Nikolai II, kuid täpselt samamoodi kippus Venemaa ka siis Soome õiguste kallale. Soome rahvas ei leppinud oma õiguste piiramisega, vaid osutas peamiselt passiivset vastupanu ja saavutas edu: 1906. aastal kinnitas Nikolai II tolle aja kohta väga edumeelse parlamendiseaduse ja 1917. aastal tunnustas Lenini valitsus Soome iseseisvust. Kui Mannerheim novembris 1939 Paasikivile ütles, et Soomes valitseb „passiivse vastupanu vaim“,¹⁷¹⁵ siis mõtleski ta meeleolusid, mis valitsesid 40 aastat tagasi – kui püüti samuti kaitsta oma õigusi järeleandmisi mitte tehes ja uskudes, et Venemaa pigem taganeb oma nõudmistest kui kasutab vägivalda.

Kui 1939. aasta oktoobris ja novembris tegi Soome „väärtuste valiku“ ja keeldus tegemast Moskvale järeleandmisi, siis ei eeldanud ühiskonna enamus, et seda valikut peab hakkama kaitsma „relvaga käes“. Valikut aitas veelgi teha lootus, et halvimal juhul saab Soome sõjalist abi Rootsist. Jätkusõja aegne peaminister Edwin Linkomies, kes sügisel 1939 oli Eduskunna aseesimees, kirjutab oma mälestustes, et valitsus „talutas“ parlamenti

nagu oleks tal silmad kinni seotud, kohutava vapustuse suunas: sõtta 50-kordse ülekaalu vastu.¹⁷¹⁶

Järelikult ei teinud Soome ühiskonna enamus oma „väärtuste valikut“ mitte ainult eeldades, et seda ei pea hakkama kaitsma „relvaga käes“, vaid ka olles teadmatuses valikuga kaasnevatest riskidest. Kõik see ei tähenda, et inimesed ei oleks võinud teha sama valikut ka siis kui neil oleks olnud olukorrast õigem ülevaade. Kindlasti oleks selliseid inimesi olnud¹⁷¹⁷ – kuid sama kindel ei saa olla selles, et nad oleksid olnud ühiskonnas enamuses. Pigem võib eeldada vastupidist, sest esimese asjana pärast talvesõja puhkemist vahetasid Soome parlamendis esindatud erakonnad välja välisminister Erkko – andes sellega märku poliitika muutusest. Sotsiaaldemokraatide juht Tanner ütles erakonnakaaslastele esinedes,

¹⁷¹² *Helsingin Sanomat* 14.10.1939, 3.

¹⁷¹³ Ahto, *Talvisodan henki*, 80, 83–84; Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 167; Paasikivi, „Talvisota“, 75; Linkomies, *Vaikea aika*, 47.

¹⁷¹⁴ Vt allmärkus 756.

¹⁷¹⁵ Paasikivi, „Talvisota“, 101.

¹⁷¹⁶ Linkomies, *Vaikea aika*, 47.

¹⁷¹⁷ Linkomies, 48.

et arvestades avalikku arvamust ei olnud enne sõja puhkemist järeleandmiste tegemine võimalik, kuid nüüd oli olukord muutunud: „Nüüd kindlasti kõik usuvad, et tõsi on taga“.¹⁷¹⁸ Kui Soome ühiskond oleks teinud Moskva läbi-rääkimistel „väärtuste valiku“ ja eelistanud hakata „relvaga käes kaitsma oma iseseisvust ja vabadust materialistlikult võttes täiesti lootusetus olukorras“, siis ei oleks olnud vaja Erkkot välja vahetada – sest talvesõja puhkemine olekski olnud „väärtuste valiku“ poliitika ootuspärane jätk.

Soome ühiskonna valikut 1939. aasta sügisel ei saa vastandada „arukale“ või „materialistlikule“ valikule. „Väärtuste valik“ võib sisaldada ja enamasti sisaldabki endas ka „arukat“ valikut. Wilsoni soov kaitsta väikeriikide eluõiguse põhimõtet oli „arukas“, sest sellega loodeti kaotada põhjuseid, mis võiksid viia uute maailmasõdadeeni. Soome ühiskonna soov kaitsta õigust olla erapooletu ja sõltumatu Põhjamaa oli „arukas“, sest sellega loodeti hoida eemale suurriikide vahelistest sõdadest. Samamoodi oli „arukas“ Soome ühiskonna soov kaitsta oma õigusi 40 aastat varem, sest sellega loodeti hoida soomlastest ajateenijad eemal Vene impeeriumi sõdadest.¹⁷¹⁹ „Arukas“ oli ka soov mitte loovutada „tolligi“ oma maast ja kartus, et üks järeleandmine võib viia teiseni – sest kõik võisid lehtedest lugeda, kuidas Baltimaades pidid inimesed oma kodudest lahkuma, et baasidele ruumi teha¹⁷²⁰ ja kõik teadsid, mis juhtus Tšehhoslovakkiaiga.

Demokraatlike ühiskondade arusaamad õiglusest ja omakasust ei pea olema üksteisega vastuolus – moraalne käitumine võib samal ajal olla ka kasulik. Kuid Turtolal on õigus selles, et Soome „väärtuste valik“ 1939. aasta sügisel oli pigem irratsionaalne kui ratsionaalne. Demokraatlike riikide puhul see enamasti nii ongi, sest demokraatlikes riikides kehtib enamuse võim ja ühiskondades kalduvad olema enamuses empiristid, mitte ratsionalistid. Kui uskuda Paasikivi ja teisi sündmuste kaasaegseid,¹⁷²¹ siis usuti Soomes, et „mitte tolligi“ liin ei vii sõjani ja õigus võidab – sest „selle tõestuseks oli Soome ajalugu“.¹⁷²² Soome demokraatliku ühiskonna enamuse valik 1939. aasta sügisel oli irratsionaalne mitte tingimata sellepärast, et see oleks olnud „väärtuste valik“, vaid pigem sellepärast, et see tugines ajaloolisele kogemusele – mis oli segu Vene impeeriumi lõpukümnendite ja 1939. aasta Tšehhoslovakkia ja Baltimaade kogemusest.

Talvesõja puhkemine tähendas täiesti uut ajaloolist kogemust ja uut kindlat teadmist, mis muutis põhjalikult Soome ühiskonna arusaamasid. Kuusineni valitsus muutis olukorda veelgi, sest enam ei olnud küsimus mõnede õiguste riivamises, vaid kõikide õiguste äravõtmises. Kuusineni valitsus tähendas bolševiseerimist ja parimal juhul elu ilma õigusteta ja ilma julgeolekuta. Ketonenil on õigus, et talvesõja ajal ja eriti selle alguses ei olnud Soome ühiskonna tegutsemise aluseks ratsionaalsed kaalutlused, vaid midagi muud – mida Ketonen

¹⁷¹⁸ Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 153.

¹⁷¹⁹ Vt allmärkus 1034.

¹⁷²⁰ Vt allmärkus 764.

¹⁷²¹ Linkomies, *Vaikea aika*, 47.

¹⁷²² Vt allmärkus 1059.

nimetab „vabaduseusuks“. See „vabaduseusk“ oli samal ajal ka loomulik vajadus ennast säilitada – kaitsta kallaletungija eest enda ja oma lähedaste elu ja julgeolekut. Turtola kirjutab, et Soome tegi „väärtuste valiku [...] materialistlikult võttes täiesti lootusetus olukorras“ ja temast võib nii aru saada, et „materialistlik“ valik oleks olnud kallaletungijale vastupanu mitte osutada ja leppida Kuusineni valitsuse ja bolševiseerimisega. Kuid selline käitumine oleks olnud vastuolus enesealalhoidu põhimõttega. Pealegi oli novembris 1939 selliseid inimesi Soomes väga vähe, kes arvasid, et sõja korral Nõukogude Liiduga oleks Soome olukord olnud „täiesti lootusetu“.¹⁷²³

Kui Turtola eesmärgiks on näidata, et Soome tegi Nõukogude Liidu kallaletungile vastupanu osutades „väärtuste valiku“, kuid Eesti tegi baasidelepingut sõlmides „materialistliku“ valiku, siis on ka see eksitav. Eestile kinnitati Moskva läbirääkimiste esimesel kohtumisel, et Nõukogude Liidu eesmärgiks ei ole Eestit bolševiseerida ja vastav punkt oli sees ka baasidelepingus.¹⁷²⁴ Muidugi saadi Eestis väga hästi aru, et lepingu täitmine sõltub ainult Nõukogude Liidu heast tahtest,¹⁷²⁵ kuid kellelgi ei olnud kahtlust ka selles, mis juhtub siis, kui lepingut mitte sõlmida. Eestil oli valida sõda – mida ei olnud lootust võita ja mis oleks tähendanud kindlat bolševiseerimist – või leping, mis küll suurendas bolševiseerimise tõenäosust, kuid jättis alles võimaluse, et seda siiski ei juhtu. Valides baasidelepingu käitus Eesti „materialistlikult“ ja ratsionaalselt, kuid samal ajal ka vastavalt loomulikule enesealalhoiduvaistule. Me ei tea, missuguse valiku oleks teinud Eesti siis, kui Nõukogude väed oleksid vallutanud Jaanilinna ja asutanud seal Eesti kommunistidest koosneva valitsuse. Laidoneri 28. septembri korraldus¹⁷²⁶ lubab arvata, et Eesti oleks sellisel juhul teinud samasuguse „väärtuste valiku“ nagu tegi talvesõja puhkedes Soome.

„Väärtuste valiku“ ja „materialistliku“ valiku vastandamisel puudub mõte, sest inimeste käitumist ei määra üks või teine, vaid nende mõlema segu. Tulenevalt enesealalhoiduvaistust suunab inimeste käitumist eelkõige julgeolek, kuid arusaam sellest, mida julgeolek tähendab, võib olla erinevatel inimestel väga erinev. Ühtede inimeste jaoks ei ole elul ilma vabaduseta mõtet ja enesealalhoid tähendabki vabaduste kaitsmist. Teiste inimeste jaoks on elul mõte ka piiratud vabadustega või hoopis ilma vabadusteta. Lisaks on olemas inimesi, kellel on loomulik õiglustunne arenenud tugevamini kui loomulik enesealalhoiduvaist ja kes pigem surevad kui lepivad ebaõiglusega. Inimestest koosnevas ühiskonnas erinevad ajendid ja erinevad arusaamad segunevad. Demokraatlikus ühiskonnas loeb see, mida arvab enamus ja kuna on põhjust arvata, et empiriste on rohkem

¹⁷²³ Ahto, *Talvisodan henki*, 73–75.

¹⁷²⁴ NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Vjatšeslav Molotovi ja Eesti välisministri Karl Selteri läbirääkimised Moskvast, 24.–25.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 417; Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel, 28.9.1939, Arjakas et al., 478.

¹⁷²⁵ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 428.

¹⁷²⁶ Vt allmärkus 1663.

kui ratsionaliste, siis sõltubki demokraatliku ühiskonna arusaam julgeolekust eelkõige ajaloolisest kogemusest.

Soome valik mitte teha 1939. aasta sügisel Nõukogude Liidule järeleandmisi oli sama palju „väärtuste valik“ kui „materialistlik“ valik, sest see tugines ajaloolisele kogemusele, mis ütles, et kõige parem viis tagada oma julgeolek oli seista vastu Venemaa survele ja järeleandmisi mitte teha. Eesti ei olnud demokraatlik riik ja 26. septembri Riigikogu komisjonide ühisistungil osalenud 26 inimest ja 2. oktoobri istungil osalenud 30 inimest¹⁷²⁷ ei esindanud õiglaselt Eesti ühiskonna enamuse arvamust. Kuid pole põhjust arvata, et nad seda õigesti ei teinud. Eesti valikut sõlmida Nõukogude Liiduga baasideleping saab pidada „materialistlikumaks“ kui oli Soome valik, kuid ainult tänu sellele, et selline oli Eesti ajalooline kogemus.

Eestil ei saanud olla samasuguseid ajaloolisi kogemusi Vene impeeriumi ajast nagu oli Soomel, sest sellel ajal ei olnud olemas Eestit isegi ühtse maa-ala tähenduses, rääkimata Soomega võrreldavatest institutsioonidest. Eesti ajalooline kogemus sai öelda ainult seda, et ilma välise abita ei ole Eesti võimeline Venemaa kallaletungi tõrjuma, kuid ka seda, et 1920. aastal oli Eestile kasulik sõlmida Venemaaga rahuleping esimesena. Laidoner avaldas 26. septembri koosolekul lootust, et

kui meie oma vahekorra kõige varem lahendame, et see meile siis ka kõige parem saab olema.¹⁷²⁸

Samasugust mõtet väljendas 2. oktoobri koosolekul välisminister Selter.¹⁷²⁹ Selliselt tõlgendasid Eesti käitumist ka lätlased. Läti saadik rääkis pärast Eesti ja Läti baasidelepingute sõlmimist USA välisministeeriumis, et eestlased tegid sama, mis 1920. aastal, kui said esimesena alla kirjutades Venemaalt paremad tingimused. Saadik ei heitnud seda Eestile ette, vaid ütles: „kes ees, see mees“.¹⁷³⁰

Hácha ja Moscicky

Eestil oli samuti olemas Tšehhoslovakkia kogemus ja Eesti rahvas ei saanud sellest teha teistsuguseid järeldusi kui Soome rahvas. Laidoneri kõned¹⁷³¹ ja Eesti

¹⁷²⁷ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 427; Nõukogude-Eesti vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikogu komisjonide laiendatud koosolekul 2.10.1939, Arjakas et al., 498–99.

¹⁷²⁸ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 430.

¹⁷²⁹ Nõukogude-Eesti vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikogu komisjonide laiendatud koosolekul 2.10.1939, Arjakas et al., 499.

¹⁷³⁰ USA Riigidepartemangu Euroopa osakonna juhataja memorandum, 7.10.1939, Arjakas et al., 518.

¹⁷³¹ Nt kõne kõrgematele sõjaväelastele 28.3.1939, Johan Laidoner, *Valik Johan Laidoneri kõnesid, sõnavõtte ja artikleid*, toim Tanel Lään ja Hannes Walter, Laidoneri Muuseumi toimetised, nr. 1 (Viimsi (Harjumaa): Laidoneri Muuseum, 2004), 108.

lehtede kirjutised¹⁷³² ei erinenud 1939. aasta kevadel ja suvel Erkkö kõnedest¹⁷³³ ja Soome lehtede kirjutistest, kuigi Eesti ei olnud demokraatlik riik. Helsingin Sanomat kirjutas juunis 1939, et erinevalt Tšehhoslovakiast on Soome saavutanud oma iseseisvuse võideldes ja ilma võitluseta ei ole Soome kunagi „mitte tolligi“ oma maa-alast loovutanud.¹⁷³⁴ Päevaleht kirjutas samuti juunis 1939:

Meile on valik selge: Eestis pole Hacha't¹⁷³⁵ ja oma isamaa loovutajat võõraste valitsemisele.¹⁷³⁶

Ka Päevaleht rõhutas, et Eesti oli oma iseseisvuse võitnud lahingutes ja mitte selleks, et seda „rahulikult loovutada raskes poliitilises olukorras“,

vaid selleks, et seda puutumatuna edasi anda põlvest põlve.¹⁷³⁷

Ka Turtola nõustub, et Laidoneri seisukohad ei erinenud enne 1939. aasta septembrit Soome „väärtuste valikust“.¹⁷³⁸ Kuid Turtola arvates ei saa mitte ükski „vastutav inimene“

viie kuu jooksul tegelikkuses nii kardinaalselt muuta oma põhiarusaamu.¹⁷³⁹

Turtola järeldab sellest, et tegemist pidi olema lihtsalt „hämamisega“.¹⁷⁴⁰ Turtolast võib nii aru saada, et kuna Eestis kehtis „Pätsi ja Laidoneri diktatuur“ ja kuna Päts oli „poliitilise hämmamise meister“,¹⁷⁴¹ siis sundisid Päts ja Laidoner enne 1939. aasta septembrit ka ajakirjandust endaga koos „hämama“ ehk teiste sõnadega teesklema. Koos Laidoneri ja ajakirjandusega pidi teesklema ka Eesti rahvas, sest aprillis 1939 korraldatud avaliku arvamuse uuringu kohaselt olid Eestis kaks kõige ebapopulaarsemat riiki Tšehhoslovakkia ja Ühendkuningriik ning rahva seas levis hüüdlause: „meie nii ei tee nagu tšehhid-slovakid“.¹⁷⁴²

Turtola siiski eksib kui arvab, et inimesed ei või oma arusaamu 180 kraadi muuta. Pigem nad just seda teevadki, kui toimuvad pöördelised sündmused, mis panevad neid oma seniseid tõekspidamisi ümber hindama. Selliselt käitusid inimesed Ühendkuningriigis märtsis 1939 ja Rootsis märtsis 1940. Molotovi-Ribbentropi pakt oli ilma igasuguse kahtluseta väga pöördeline sündmus. Sellise

¹⁷³² Nt *Uus Eesti*, 7.6.1939, 4; *Päevaleht*, 7.6.1939, 2.

¹⁷³³ Vt allmärkus 1195.

¹⁷³⁴ Vt allmärkus 1096.

¹⁷³⁵ Emil Hácha oli Tšehhoslovakkia president, kes alistus märtsis 1939 Saksamaa survele ja lubas Saksa vägedel ilma vastupanuta riigi okupeerida. Jäi ka pärast Slovakkia eraldumist ja Tšehhoslovakkia likvideerimist ametisse edasi kui Böömi- ja Määrimaa Riigiprotektoraadi president ja püsis selles ametis kuni maini 1945.

¹⁷³⁶ *Päevaleht*, 7.6.1939, 2.

¹⁷³⁷ Samas, 2.

¹⁷³⁸ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 132–41.

¹⁷³⁹ Turtola, 141.

¹⁷⁴⁰ Turtola, 141.

¹⁷⁴¹ Turtola, 141.

¹⁷⁴² Ant, *Eesti 1939–1941*, 35.

võimalusega võidi arvestada, kuid neid inimesi oli väga vähe, kes pidasid seda tõenäoliseks. Näiteks Nõukogude Liidu Londoni saadik selliste inimeste hulka ei kuulunud. Maiski kirjutas oma päevikusse 24. augustil 1939:

Meie poliitika teeb ilmselgelt mingisuguse järsu pöörde, mille mõte ja tagajärjed ei ole mulle esialgu veel päris selged.¹⁷⁴³

Kui nädal hiljem tungis Saksamaa kallale Poolale ja veel mõned nädalad hiljem omakorda ka Nõukogude Liit, siis pidid „mõte ja tagajärjed“ kõigile selgeks saama.

Eesti allikad näitavad, et Eestis võeti Poola kogemust sama tõsiselt kui Tšehhoslovakkia kogemust. Poolast oli juttu 26. septembril Riigikogu komisjonide koosolekul ja 27. septembril Moskva läbirääkimistel osalenud Eesti esindajate omavahelisel nõupidamisel.¹⁷⁴⁴ Ants Piip on oma Moskvast tehtud päevikusse-
kandes Eesti valikud ühemõtteliselt sidunud Tšehhoslovakkia ja Poola kogemusega:

Kes teab, kas ajaloo ees Hácha ei osutu õigeks mõistetuks võrreldes Moscickyga?¹⁷⁴⁵

Soomes see nii ei olnud. Kui Helsingin Sanomat avaldas 8. oktoobril teate, et ka Soome on saanud kutse Moskva läbirääkimistele, siis esitati juhtkirjas rahvuslik, geograafiline, ajalooline ja poliitiline põhjendus, mis kõik näitasid täiesti õigesti Soome erinevat positsiooni võrreldes Tšehhoslovakkia, Poola ja Baltimaadega.¹⁷⁴⁶ Soome ühiskonnas tehti Poolaga selge vahe sisse juba 1922. aastal, kui Eduskund lükkas tagasi Varssavi lepingu. Juba siis peeti Soomes Poola piire ebakindlateks¹⁷⁴⁷ ja Poolat ennast „tuleohtlikuks“. Erinevalt Eestist ei leitud Soomes, et Poola kogemus võiks Soomet puudutada ja seepärast ei olnud Soomel ka põhjust oma „väärtuste valikut“ muuta. Helsingin Sanomate 8. oktoobri juhtkiri lõppeski tõdemusega, et Soome rahva tahe kaitsta oma erapooletust ja puutumatust on „kõikumatu“. ¹⁷⁴⁸ Nii see tõesti ka oli. Kuid Eesti rahva tahe – või vähemalt enamuse tahe, hinnates otsustamisel osalenud valitsuse ja opositsiooni esindajate üksmeele põhjal – oli pärast Molotovi-Ribbentropi pakti ja Poola

¹⁷⁴³ Ivan Majskij, *Dnevnik diplomata. London 1934–1943: v dvuh knigah. Kniga 1, 1934 – 3 sentjabrja 1939 goda*, toim A. O. Čubar’jan et al. (Moskva: Nauka, 2006), 441.

¹⁷⁴⁴ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 427, 429, 431; Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotovi ning Eesti delegatsiooni läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimise üle, 28.9.1939, Arjakas et al., 460; Väljavõte Eesti delegatsiooni liikme professor Ants Piibu päevikust Moskvast peetud kõneluste kohta baaside lepingu asjus, 27.–29.9.1939, Arjakas et al., 470.

¹⁷⁴⁵ Väljavõte Eesti delegatsiooni liikme professor Ants Piibu päevikust Moskvast peetud kõneluste kohta baaside lepingu asjus, 27.–29.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 470; Ignacy Mościcki oli Poola president 1926–1939.

¹⁷⁴⁶ Vt allmärkus 726.

¹⁷⁴⁷ Valtioapäivät 1921. Pöytäkirjat III, 2782–2783, 2885–2886.

¹⁷⁴⁸ Vt allmärkus 726.

alistamist kõikuma löönud. Pärast 1939. aasta augustis ja septembris saadud uut ajaloolist kogemust ei olnud Eesti enam valmis käituma samamoodi nagu Soome.

Eesti juhtide muutunud käitumise selgitamiseks ei ole vaja keerulisi vandenõuteooriaid. Samuti ei saa nende käitumist selgitada skaalal „väärtuste valik – materialistlik valik“. Eesti ja Soome kinnitasid mõlemad 1939. aasta kevadel ja suvel, et ei kavatse käituda nii nagu Tšehhoslovakkia ja vastupanuta alistuda. Pole põhjust kahelda, et selline positsioon vastas nii Eesti kui ka Soome ühiskonna enamuse arusaamale õiglusest ehk oli „väärtuste valik“. Kuid samal ajal oli see ka „materialistlik valik“. Nii Eesti kui ka Soome erapooletus oli Saksamaa poole kaldu ja mõlema riigi julgeoleku seisukohalt oli oluline veenda Nõukogude Liitu selles, et oma erapooletust kavatsetakse kaitsta ka juhul kui kallaletungijaks on Saksamaa.

Skaala „väärtuste valik – materialistlik valik“ ei sobi ka Soome muutunud käitumise selgitamiseks märtsis 1940. IKL-i esindajad heitsid Eduskunnas peaminister Rytile ette, et ta oli taganenud oma lubadusest „võidelda lõpuni ja veel selle järelgi, tulgu, mis tuleb“.¹⁷⁴⁹ Ryti oli tõepoolest need sõnad öelnud,¹⁷⁵⁰ kuid siis oli detsember 1939 ja sellel ajal olid Soome valikuvõimalusteks võidelda või leppida Kuusineni valitsuse ja maa bolševiseerimisega. Märtsis 1940 oli olukord muutunud, sest Nõukogude Liit oli Kuusineni valitsusest loobunud ja Soomet ei soovitud enam bolševiseerida. Selle asemel pakuti rahulepingut, mille tingimused olid veelgi ebaõiglasemad ja veelgi suuremal määral Soome sõltumatust riivavad kui need, mida esitati sügisel 1939.

Turtola „väärtuste valiku“ loogika järgi oleks Soome pidanud märtsis 1940 Moskva pakkumise tagasi lükkama samamoodi nagu novembris 1939 ja jätkama vastupanu osutamist hoolimata sellest, kas olukord oli „materialistlikult võttes täiesti lootusetu“ või ei. Kuna Eesti otsus sõlmida baasideleping ja Soome otsus sõlmida Moskva rahuleping olidki tingitud „materialistlikult võttes täiesti lootusetust“ olukorrast, siis oli Turtola loogika järgi mõlemal juhul tegemist mitte „väärtuste“, vaid „materialistliku“ valikuga. Soome muutunud käitumine ja loobumine „väärtuste valikust“ märtsis 1940 vajaks samamoodi selgitamist nagu Eesti muutunud käitumine septembris 1939. Selgitamist vajaks mitte ainult 5 kuu jooksul toimunud Laidoneri meelemuutus,¹⁷⁵¹ vaid ka 3 kuu jooksul toimunud Ryti taganemine oma avalikult välja öeldud sõnadest. Skaalal „väärtuste valik – materialistlik valik“ ei olegi selgituste leidmine lihtne, seevastu ajaloolise kogemusega on selliseid muutusi võimalik raskusteta selgitada.

Soome ja Eesti valikute võrdlemisel ei saa unustada, et juba Soome ja Eesti valikuvõimalused olid erinevad ja sõltusid pigem Nõukogude Liidust kui sellest, mida tegid Eesti ja Soome. Eesti baasideleping riivas Eesti iseseisvust palju suuremal määral kui Moskva rahuleping Soome iseseisvust, kuid põhjuseks ei olnud see, et Eesti alistus ilma võitluseta. Nõukogude Liit ei nõudnud ei enne ega

¹⁷⁴⁹ Vt allmärkus 1645.

¹⁷⁵⁰ *Helsingin Sanomat* 9.12.1939, 3.

¹⁷⁵¹ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 141.

pärast talvesõda Soomelt rohkem kui ühte sõjaväebaasi, kuhu soovis paigutada Eestiga võrreldes väga tagasihoidlikul arvul sõjaväge. Turtola kirjutab, et septembris 1939 valitsesid Eestis alistumismeeleolud ja „ega sellistes meeleoludes rindel tõrjevõitudeni jõuta“.¹⁷⁵² Turtola küsib, miks ei saanud Laidonerist

„Eesti Talvesõja“ suurt sangarit, rahvusvahelise kuulsuse saavutanud suurt patriooti, kelle nimi oleks igaveseks ajaks jäädvustatud suurte sõjameeste nimekirja? Mannerheimiga ju läks just nõnda.¹⁷⁵³

Turtolast võib nii aru saada, et kui Laidoner oleks soovitanud septembris 1939 Moskva nõudmised tagasi lükata ja kui valitsuse ja Riigikogu komisjonide enamus oleks tema nõu kuulda võtnud – siis oleks ka Eesti võinud saavutada Soomega võrreldava „tõrjevõidu“.

Magnus Ilmjärv hoiatab põhjusega, et hüpoteetiliste võimaluste hindamisel on oht „laskuda ebateaduslikesse spekulatsioonidesse“ ja parimal juhul saaks rääkida „mingist sündmuste võimaliku arengu mudelist, mis baseeruks reaalsel faktidel“.¹⁷⁵⁴ Eesti hüpoteetilist „tõrjevõitu“ saaks teaduslikult hinnata ainult juhul, kui siduda see tegelikult aset leidnud sündmustega. Talvesõja ehk Soome „tõrjevõidu“ tulemus on teada. Kui nõustuda, et Eesti võimalused sõjas Nõukogude Liiduga – tulenevalt maastikust, relvastusest, sõjaväe suuruselt, sõjaväejuhtide pädevusest, liitlastelt saadavast abist jne – ei saanud olla paremad kui Soomel, siis ei saanud ka Eesti „tõrjevõidu“ tulemus olla parem kui Soomel. Soome kaotas Moskva rahu tulemusena suuruselt teise linna Viiburi ja Soome uus piir nihkus 120 kilomeetri võrra pealinnale lähemale.

Kui kanda see üle Eesti oludesse, siis tähendaks see Tartu kaotust ja piiri, mis kulgeks Võrtsjärve ja Peipsi järve vahel ja lõikaks Tallinn-Tartu maanteed umbes 30 kilomeetrit Tartust Tallinna poole. Just sellist sündmuste arengut on põhjust pidada kõige tõenäolisemaks, sest 1939. aasta sügisel oli Nõukogude Liit koondanud Petseri rindele umbes 100 000 meest, kuid Narva rindele ainult 35 000¹⁷⁵⁵ ning 1944. aastal langes Tartu Nõukogude vägede kätte 25. augustil, kuid Rakvere alles 20. septembril. Kuid ka sellise sündmuste arengu korral ei oleks Moskva loobunud nõudmast Eestilt baase, nii nagu ta ei loobunud nõudmast Soomelt Hankot. Soomega võrreldav „tõrjevõit“ oleks Eestile tähendanud kõike sedasama, mis 1939. aasta septembri baasideleping, kuid lisaks veel ka ilma jäämist nii Tartust kui ka Tartu rahulepingust.

Vaevalt, et selline „tõrjevõit“ oleks jäädvustanud Laidoneri nime igaveseks ajaks „suurte sõjameeste nimekirja“. See ei oleks ära hoidnud Nõukogude Liidu ultimaatumit 1940. aasta suvel ega ka Saksa okupatsiooni 1941. aasta suvel. Isegi kui Laidoner oleks suutnud need kaks takistust edukalt ületada, oleks tal tulnud saavutada Soomega võrreldav „tõrjevõit“ veel ka 1944. aasta suvel. Alles siis oleks Laidoneril olnud lootust pääseda „suurte sõjameeste nimekirja“ – kuid selle

¹⁷⁵² Turtola, 200.

¹⁷⁵³ Turtola, 160.

¹⁷⁵⁴ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 675.

¹⁷⁵⁵ Urmas Salo, „Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks 1939. aastal“, *Akadeemia*, nr 8 (2007): 1692.

hinnaks oleks olnud Tartu nii nagu Soome „tõrjevõidu“ hinnaks oli Viiburi. Selline hüpototeetiline sündmuste areng on siiski äärmiselt ebatõenäoline, sest isegi kui Laidoner ja eesti rahvas oleksid teinud kõike sama hästi kui Mannerheim ja soome rahvas, ei oleks sellest piisanud. Lisaks soomlaste erakordselt vaprale vastupanule oli Stalinil veel vähemalt kaks põhjust, et märtsis 1940 rahulepinguga leppida. Mõlemad põhjused Eesti puhul puudusid. Eestis ei kaasnud samasugust Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa sõjalise sekkumise ohtu ja samasuguse rahulepingu sõlmimine Eestiga oleks olnud vastuolus Vene impeeriumi ajaloolise kogemusega.

Stalin rääkis juba esimese läbirääkimistevooru ajal Paasikivile, et „Nõukogude Liidu sõjaväejuhtide nõudmiseks on Peeter Suure piir“.¹⁷⁵⁶ Stalin viitas Uusikaupunki rahulepingule, millega 1721. aastal vormistati Põhjasõja tulemused. Rootsi sai tagasi Soome, kuid kaotas Eestimaa, Liivimaa, Ingerimaa ja Viiburi. Märtsis 1940 saigi Nõukogude Liit „Peeter Suure piiri“, mis Soome puhul tähendas Viiburit ja piiri nihkumist 120 kilomeetri võrra. Eesti puhul sai „Peeter Suure piir“ tähendada ainult tervet Eestit. Ei ole usutav, et Stalin oleks leppinud Eesti „tõrjevõiduga“, nii nagu ta leppis Soome „tõrjevõiduga“. Laidoner ja teised Eesti otsustajad ei saanud 1939. aasta septembris kõike seda teada, kuid neil oli piisavalt teada, et hinnata õigesti oma võimalusi: kas alistuda ilma vastupanuta nagu tehti Tšehhoslovakkias või alistuda pärast vastupanu nagu tehti Poolas. Eesti otsustajad valisid Tšehhoslovakkia tee, lootes, et „aeg annab arutust“ – nagu kirjutas Moskva läbirääkimiste ajal oma päevikusse Ants Piip.¹⁷⁵⁷ Kuid ka Poola tee valimine poleks Laidoneri nime igaveseks ajaks „suurte sõjameeste nimekirja“ jäädvustanud. Kuigi Turtola ei viita mingile konkreetsele nimekirjale, võib arvata, et marssal Rydz-Śmigły tema nimekirja ei kuulu.

Turtola kirjutab 1939. aasta Moskva läbirääkimiste kohta õigesti, et Nõukogude Liit suhtus „algusest peale soomlastesse teisiti kui palju väiksema Eesti esindajatesse“.¹⁷⁵⁸ Kuid Turtola eksib arvates, et erineva suhtumise põhjuseks oli Soomes kordusõppuste sildi all läbi viidud üldmobilisatsioon. Turtola kirjutab, et Stalinile tegi „kõvasti tuska“ asjaolu, et Soomele polnud võimalik sõjalist survet avaldada, sest Soome „armee, laevastik ja õhujõud olid täies relvastuses ja valmis piiririkumisi tagasi tõrjuma“.¹⁷⁵⁹ Tegelikult ei seganud Soome mobilisatsioon Nõukogude lennukitel Soome õhupiiri rikkuda ega ka muul viisil Soomele survet avaldada. Kaitseminister Niukkanen pidas talvesõja puhkemise päeval parlamendis esinedes vajalikuks eraldi rõhutada Soome sõdurite „rahulikkust ja külma-verelisust“, mida nad „kogu selle pingeolukorra jooksul on näidanud“:

¹⁷⁵⁶ Paasikivi, „Talvisota“, 45.

¹⁷⁵⁷ Väljavõte Eesti delegatsiooni liikme professor Ants Piibu päevikust Moskvast peetud kõneluste kohta baaside lepingu asjus, 27.–29.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 470.

¹⁷⁵⁸ Turtola, *President Konstantin Päts*, 244.

¹⁷⁵⁹ Turtola, 244.

Vaatamata sellele, et Nõukogude poolelt on juba varem siin ja seal üritatud provotseerida piirikonflikte ei ole see provokatsioon soome sõdurite puhul meie pika piiri mitte üheski kohas õnnestunud.¹⁷⁶⁰

Mannerheimi korraldus mitte lasta ennast provotseerida ei olnud ilmaasjata antud.¹⁷⁶¹

Mannerheim ei teinud ettepanekut mobilisatsiooniks mitte selleks, et Nõukogude Liiduga sõdima hakata, vaid selleks, et toetada Soome positsiooni Moskva läbirääkimistel.¹⁷⁶² Kas see ka tegelikkuses Stalini suhtumist mõjutas on küsitav. Stalin tõesti loobus juba esimesel kohtumisel nõudmisest, et Soome peab sõlmima sõjalise liidulepingu sarnaselt Balti riikidele.¹⁷⁶³ Kuid kui põhjuseks oli Soome mobilisatsioon, siis on raske selgitada, miks loobuti sellest ka märtsis 1940¹⁷⁶⁴ ja miks ikkagi sõjaline liiduleping 1948. aastal sõlmiti.¹⁷⁶⁵ Pigem on õigus Paasikivi, et Venemaa suhtumine maadesse, millest hiljem said Eesti ja Soome, oli juba Peeter I aegadest peale olnud erinev. Soome mobilisatsioon osutus väga õigeaegseks ettevaatusabinõuks Soome seisukohalt, kuid Stalinile ei saanud see kuigi suurt muljet avaldada. Vastasel korral ei oleks ta Soomet rünnanud ajal kui kõik reservväelased olid kordusõppustele kutsutud, vaid mõni kuu hiljem, kui reservväelasi oleks hakatud koju laskma. Veelgi vähem sai Stalinile muljet avaldada „liliput-riigi“ Eesti mobilisatsioon. Ettevaatusabinõuna oleks ka Eesti mobilisatsioonil olnud mõte ja võib pidada veaks, et seda ei tehtud. Kuid teisest küljest oli oma loogika ka Laidoneri veendumusel – et olukorras, mis oli kujunenud pärast Molotovi-Ribbentropi pakti, mobilisatsioon Eestit ei aita.¹⁷⁶⁶

Eesti ja Taani

Laidoneri loogikat jagas ka üks teine Euroopa väikeriik, kellel ei olnud samuti naabriga vedanud. Kuigi teated Saksamaa vägede liikumisest riigi piiride lähedal olid veenvad, keeldusid Taani kuningas, peaminister ja välisminister andmast korraldust mobilisatsiooniks.¹⁷⁶⁷ Turtola arvates ei julgenud Eesti riigi juhid mobilisatsiooni välja kuulutada mitte sellepärast, et ei soovitud ärritada Nõukogude

¹⁷⁶⁰ Valtioapäivät 1939. Pöytäkirjat, 433–434.

¹⁷⁶¹ Vt allmärkus 1673.

¹⁷⁶² Mannerheim, *Soome marssali mälestused*, 160.

¹⁷⁶³ Paasikivi, „Talvisota“, 42, 44; Paasikivi, „Välirauhan aika“, 181.

¹⁷⁶⁴ Soomele 23.2.1940 edastatud rahutingimustes sisaldus ka sõjalise liidulepingu punkt, kuid Moskva läbirääkimistel sellest enam ei räägitud – vt Manninen ja Rumpunen, *Murhenäytelmän vuorosanat*, 212, 327; Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*, 276; Paasikivi, „Talvisota“, 179.

¹⁷⁶⁵ Aprillis 1948 allkirjastati Moskvas sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise leping ehk niinimetatud YYA-leping (*sopimus ystävydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta*), mis oli oma iseloomult sõjaline liiduleping, sest selles sisaldus sõjalise abi andmise kohustus.

¹⁷⁶⁶ Vt allmärkus 1664.

¹⁷⁶⁷ Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 695, 698.

Liitu,¹⁷⁶⁸ vaid sellepärast, et ei tahetud proovile panna „rahva sügavamate kihtide riigikaitsetahet“.

Eesti rahvas oli kindlasti valmis kaitsma oma isamaad, aga kui palju oli ta valmis verd valama Konstantin Pätsi ebademokraatliku korra eest?¹⁷⁶⁹

Teise võimaliku põhjusena nimetab Turtola Pätsi ja Laidoneri kartust, et mobilisatsioon võib olla neile „võimulpüsimise seisukohalt äärmiselt ohtlik“, sest rahvas võiks hakata nõudma parteide taastamist.¹⁷⁷⁰ Kumbki Turtola nimetatud põhjustest ei saanud Taani puhul kõne alla tulla. Kuna Taani oli demokraatlik riik, siis pidi Taani rahvas olema valmis valama verd kuningas Christian X demokraatliku korra eest. Samuti ei saanud demokraatliku Taani juhid karta, et mobiliseeritud rahvas võiks hakata nõudma parteide taastamist, sest Taanis võisid vabalt tegutseda kõik parteid, sealhulgas ka kommunistlik partei ja natsionaalsotsialistlik partei.¹⁷⁷¹ Ometi Taani ei mobiliseerinud.

Turtola loogika ei kehti ka Eesti puhul. Eesti rahva „sügavamate kihtide“ kaitsetahtega oli kõik korras. Ainus positiivne asi, mida oktoobris 1938 Eesti sõjaväeõppusi jälginud Ühendkuningriigi kaitseatašeel oli öelda Eesti kaitseväge kohta, puudutaski eestlaste tugevat kaitsetahet.¹⁷⁷² Eriti kõrge oli kaitsetahe Tartus, kus 1936. aasta rahvahääletusel hääletas enamus Pätsi riigiuuenduse kava vastu.¹⁷⁷³ Aprillis 1939 korraldatud avaliku arvamuse uuringu kohaselt väljendasid tartlased „rõhuvas enamuses“ arvamust, et nad „surevad ennem kaevikus, kui lasevad end allutada ühe või teise riigi valitsuse alla“. Tartu noored olid valmis „otsekohe pimedast peast haarama relvade järele ja oma elu ohverdama meie iseseisvuse kaitsmisel“.¹⁷⁷⁴

Tartlaste kui Pätsi valitsuse peamiste vastaste kõrge kaitsetahe ei ole tegelikult üllatav vähemalt kolmel põhjusel. Esiteks pidigi kaitsetahe olema kõrge Tartus kui vabadussõjalaste „ideelises keskuses“. Teiseks, isegi kui nõustuda Turtola loogikaga, et „Pätsi ebademokraatlik kord“ vähendas kodanike kaitsetahet, siis pidi 1938. aasta amnestia nende tartlaste vimma leevendama, kes olid vabadussõjalaste toetajad. Ja kolmandaks käituvad inimesed vastavalt Hobbesi konsensusele – kui esile kerkib uus (ja suurem) oht, siis unustatakse senised erimeelsused ja tehakse koostööd uue (ja suurema) ohu tõrjumiseks. Vaevalt, et Eestis said 1939. aastal olla enamuses need, kes pidasid Konstantin Pätsi suuremaks

¹⁷⁶⁸ Maasing, „Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris“, 46.

¹⁷⁶⁹ Turtola, *President Konstantin Päts*, 235–36.

¹⁷⁷⁰ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 183.

¹⁷⁷¹ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 539.

¹⁷⁷² Kaarel Piirimäe, „Preparing for War in the 1930s. The myth of the Independence War and Laidoner's „active defence“, *Estonian Yearbook of Military History / Eesti sõjaajaloo aasta-raamat* nr 7 (13), toim. Kaarel Piirimäe ja Toomas Hiio (Viimsi–Tallinn: Estonian War Museum, Tallinn University Press, 2017), 143.

¹⁷⁷³ Vt allmärkus 1417.

¹⁷⁷⁴ Ant, *Eesti 1939–1941*, 33, 38.

ohuks kui Jossif Stalinit või Adolf Hitlerit. Seepärast on Turtola retoorilisel küsimusel sama vähe mõtet kui küsimusel: „Vene rahvas oli kindlasti valmis kaitsma oma isamaad, aga kui palju oli ta valmis verd valama Aleksander I pärisorjusliku korra eest?“ või „Vene rahvas oli kindlasti valmis kaitsma oma isamaad, aga kui palju oli ta valmis verd valama Jossif Stalini bolševistliku korra eest?“

Ka teise Turtola väite – et eesti rahvas oleks mobilisatsiooni korral hakanud nõudma parteide taastamist ja demokraatiat – võib vähemalt kahel põhjusel ümber lükata. Esiteks oli eesti rahvas alles kolm ja pool aastat tagasi pidanud vajalikuks trotsida karmi talveilma,¹⁷⁷⁵ et osaleda valitsuse korraldatud rahvahääletusel – ja avaldada kui mitte otseselt, siis vähemalt kaudselt toetust Pätsi poliitikale, mille oluline osa oli olnud parteide kaotamine. Ja teiseks ei käitu inimesed selliselt. Mobilisatsioon oleks veelgi selgemini kõigile teadvustanud, et riiki ähvardab tõsine oht. Eeldusel, et Eesti inimesed pidasid Pätsi väiksemaks ohuks kui Stalinit, oleks mobilisatsioon sundinud neid koostööd tegema, mitte tülitsema. Just selliselt enamus Eesti opositsioonipoliitikuid ka käitus, isegi vaatamata sellele, et mobilisatsiooni välja ei kuulutatud. Nõudmistest taastada parteid ja demokraatiat ei loobunud, kuid samas ei üritatud olukorda ära kasutada ja poliitilise võitlusega valitsuse elu veelgi raskemaks teha. Jaan Tõnisson tunnistas veebruaris 1940, et pärast baasidelepingu sõlmimist ei pea ta „võimalikuks, õigemini otstarbekaks tegutseda praeguste valitsejate vastu“.¹⁷⁷⁶ Hobbesi konsensus ja lipu ümber koondumise efekt kehtivad ühtemoodi nii demokraatias kui ka autokraatias. Sise-poliitiliselt oleks Pätsile mobilisatsioon pigem kasulik olnud.

Põhjust, miks väikeriigid nagu Eesti, Soome või Taani teises maailmasõjas mobiliseerusid või mobiliseerumata jätsid, ei tasu otsida sellest, kas tegemist oli demokraatliku või mittedemokraatliku riigiga. Pigem tasub põhjust otsida riikide ajaloolistest kogemustest. Taanil oli valus kogemus 1864. aasta sõjast Preisimaa ja Austriaga, mille käigus kogu riigi mandriosa okupeeriti. Taani pidi sõlmima rahulepingu, millega loobus umbes ühest kolmandikust enne sõda Taanile kuulunud maadest. Taani 1864. aasta sõja ja Soome talvesõja vahel on mitmeid sarnasusi ja Paasikivi on nendest oma mälestustes kirjutanud. Taanis arvati samuti, et erimeelsused suurema naabriga ei kasva üle sõjaks ja Taani avalik arvamus oli üksmeelselt järeleandmise vastu – sest arvestati suurriikide sekkumise ja Rootsi abiga. Kui sõda siiski puhkes, läks kõik teisiti. Arvamus, et suurriigid ei lubaks tükeldada nii pika ajalooga riiki nagu Taani, osutus valeks ja Rootsist saadi ainult moraalset toetust ja vabatahtlikke.¹⁷⁷⁷

Taani ühiskond tegi 1864. aasta sõjast üksmeelse järelduse, et ainus mõeldav viis ellujäämiseks on jääda edaspidi igas olukorras erapooletuks. Kuid üksmeelt ei olnud selles, missugune see erapooletus peab olema. Sõdadevahelisel ajal oli Taanis kaks võistlevat nägemust. Esimese kohaselt pidi riik olema piisavalt hästi relvastatud, et vajadusel oma erapooletust kaitsta. Teise kohaselt tähendas era-

¹⁷⁷⁵ Vt allmärkus 1417.

¹⁷⁷⁶ Arumäe, „Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest“, 61.

¹⁷⁷⁷ Paasikivi, „Talvisota“, 174–75.

pooletus eelkõige igasugusest vägivallast hoidumist, millega relvastatud riigikaitse oleks vastuolus. Alates 1929. aastast, kui võimule tuli sotsiaaldemokraatide ja liberaalide koalitsioonivalitsus, oli Taani julgeolekupoliitikaks teine nägemus. Kui opositsioonierakondade arvates oli Taani rahvusvaheline positsioon piisavalt tugev selleks, et ajada Saksamaast sõltumatut välispoliitikat ja vajadusel riiki relvajõul kaitsta, siis valitsuserakonnad olid täpselt vastupidisel arvamusel. Taanit peeti „sügaval Saksamaa mõjusfääris“ olevaks riigiks, mis piiras Taani tegevusvabadust ja muutis sõjalise riigikaitse võimatuks. Sotsiaaldemokraadid ja liberaalid olid seisukohal, et relvastumine mitte ei vähendaks, vaid suurendaks kallaletungi ohtu, sest suurriikidel oleks põhjust ennetavalt rünnata pigem relvastatud kui relvastamata Taanit.¹⁷⁷⁸

Taani „relvastamata erapooletuse“ poliitika¹⁷⁷⁹ tulemusena olid Taani kaitsekulutused 1930-ndatel umbes 1% SKT-st, samal ajal kui Eesti ja Soome kulutasid 3–4% ja Poola ja Tšehhoslovakkia 4–6% SKT-st.¹⁷⁸⁰ Mannerheimi suur idee – et Põhjamaade koostööst võiks välja kasvada piirkondlik kaitsepakt – oli Taani vasakpoolse valitsuse poliitikaga selgelt vastuolus, vähemalt senikaua kui kaitsepaktis ei osalenud ka Ühendkuningriik.¹⁷⁸¹ Taani sotsiaaldemokraadist peaminister Thorvald Stauning viitas 1937. aastal peetud kõnes otseselt ajaloolisele kogemusele, kui nimetas Põhjamaade sõjalise liidu ideed „utoopiaks“. Peaministri sõnul ei saanud Taanilt oodata, et Taani hakkab Põhjamaade „valvekoeraks“, sest 1864. aastal ei saanud Taani Rootsilt abi.¹⁷⁸² Samal põhjusel nimetas teise valitsuspartei, liberaalide leht 1939. aasta suvel Soome ja Rootsi ühiseid Ahvenamaa kaitseplaane „illusioonipoliitikaks“.¹⁷⁸³

Sügisel 1939 ei pidanud Taani liberaalset välisminister Peter Munch tõenäoliseks, et Saksamaa Taanit ründab ja eeldas, et halvimal juhul võidakse Taanilt nõuda sõjaväebaase. Enamik taanlastest arvas, et Taani pääseb teisest maailmasõjast sama kergelt kui esimesest.¹⁷⁸⁴ Öösel vastu 9. aprilli 1940 alanud Saksamaa kallaletung tuli valitsusele ootamatult.¹⁷⁸⁵ Ettevaatusabinõusid tarvitusele ei

¹⁷⁷⁸ Karen Gram-Skjoldager, „The Law of the Jungle? Denmark’s International Legal Status during the Second World War“, *The International History Review*, nr 33:2 (2011): 238–39, <https://doi.org/10.1080/07075332.2011.555417>.

¹⁷⁷⁹ Gram-Skjoldager, 239.

¹⁷⁸⁰ Jari Eloranta, „Military Spending Patterns in History“, toim Robert Whaples, *EH.Net Encyclopedia*, 16.9.2005, <http://eh.net/encyclopedia/military-spending-patterns-in-history/>; Eloranta, „Paljonko on paljon?“, 447; Eesti kaitsekulutused on arvatud Jaak Valge andmete põhjal – vt Jaak Valge, „Uue majanduse lähteil: Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938“, *Akadeemia*, nr 11 (2003): 2478; Jaak Valge, „Uue majanduse lähteil: Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938“, *Akadeemia*, nr 12 (2003): 2719.

¹⁷⁸¹ Vt allmärkus 1180.

¹⁷⁸² Salmon, *Scandinavia and the great powers*, 200.

¹⁷⁸³ *Helsingin Sanomat*, 31.7.1939, 4.

¹⁷⁸⁴ K. G. H. Hillingsø, „The Danish Resistance Movement and its Relations with Great Britain“, *Militært tidsskrift* Vol. 107 (september 1978): 242.

¹⁷⁸⁵ Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 695.

võetud, sest ei usutud, et mobilisatsioon võiks Taani olukorda parandada. Valitsuses eeldati, et Saksamaa esitab Taanile konkreetseid nõudmisi ja oldi valmis läbi rääkima mõnede mereväebaaside ja lennuväljade loovutamise üle. Kuid keegi ei arvanud, et Saksamaa võib Taanile ilma ette hoiatamata kallale tungida.¹⁷⁸⁶

Samaaegselt sissetungi algusega aeti välisminister Munch keset ööd üles ja Saksa saadik esitas talle ultimaatumi, milles nõuti vastupanu lõpetamist ja Taani andmist Saksamaa „kaitse“ alla. Ühtlasi kinnitati, et Saksamaa ei kavatse riivata Taani „territoriaalset terviklikkust ja poliitilist iseseisvust“.¹⁷⁸⁷ Munch avaldas protesti Taani erapooletuse rikkumise pärast ja palus vastamiseks lisaiega, sest välisminister ei saanud üksinda sellist otsust langetada. Kiiruga kuninga juurde kogunenud peaminister, välisminister, kaitseminister ja kaitseväe juhataja otsustasid pärast pool tundi kestnud arutelu ultimaatumi vastu võtta. Saksa saadik edastas Taani vastuse Berliini mõni minut pärast poolt üheksat hommikul. Neli tundi kestnud vastupanu käigus sai surma 16 Taani kaitseväelast.¹⁷⁸⁸

Täpselt samal ajal algas Saksamaa sissetung Norrasse ja Norra välisministrile esitati samasugune ultimaatum. Kuid Saksa saadik Oslos telegrafeeris juba pool tundi pärast ultimaatumi üleandmist Berliini, et Norra ei alistu vastupanuta ja kavatseb võidelda.¹⁷⁸⁹ Norras ei oodatud Saksamaa kallaletungi rohkem kui Taanis. Mobilisatsioon kuulutati välja alles siis kui kallaletung oli juba alanud.¹⁷⁹⁰ Samuti ei olnud Norra kaitsekulutused suuremad kui Taanil.¹⁷⁹¹ Põhjuseid, miks Taani käitus teistmoodi kui Norra, on kirjeldanud William Shirer.

Taanlased olid lootusetumas olukorras. Nende meeldiv väike saareriik oli võimetu ennast kaitsma. See oli liiga väike, liiga tasane, ja kõige suurem osa, Jüütimaa, oli maismaa kaudu Saksa tankidele avatud. Seal ei olnud kuningat ja valitsusel mägesid kuhu pageda nagu Norras, samuti ei olnud mingit abi oodata Britannialt.¹⁷⁹²

¹⁷⁸⁶ Martti Häikiö, „The Race for Northern Europe, September 1939 – June 1940“, *Scandinavia during the second World War*, toim Henrik Nissen, tõlk T. Munch-Petersen (Oslo etc., Minneapolis: Universitetsforlaget, University of Minnesota Press, 1983), 94.

¹⁷⁸⁷ Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 697.

¹⁷⁸⁸ Niels Wium Olesen, „The Obsession with Sovereignty: Cohabitation and Resistance in Denmark 1940–45“, *Hitler's Scandinavian legacy: the consequences of the German invasion for the Scandinavian countries, then and now*, toim John Gilmour ja Jill Stephenson (London: Bloomsbury, 2014), 48; neli tundi on arvestatud alates ultimaatumi esitamisest kell 4:20 kuni ultimaatumi vastuvõtmiseni kell 8:34, tegelikkuses kestis vastupanu mõnevõrra kauem, sest teade ultimaatumi vastuvõtmisest ei jõudnud kohe kõikidesse väeosadesse – vt Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 698–99.

¹⁷⁸⁹ Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 697–98.

¹⁷⁹⁰ Häikiö, „The Race for Northern Europe“, 96.

¹⁷⁹¹ Jari Eloranta, „Weak“ Trade, European States in the International Arms 1920–1937: The impact of external threats, market forces, and domestic constraints“, *Scandinavian Economic History Review* Vol. 50, nr 1 (1.1.2002): 24, <https://doi.org/10.1080/03585522.2002.10410801>.

¹⁷⁹² Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 698.

Sama võiks öelda ka Eesti kohta. Eestil ei olnud samuti kuskilt abi loota ja Eesti oli samuti pindalalt väike. Samamoodi nagu Shirer võrdleb Norrat ja Taanit, võrdles Laidoner jaanuaris 1940 Soomet ja Eestit:

oma rahvaarvult on ta meist kolm korda ja maa-ala poolest kaheksa korda suurem. Maa-ala on teatavaks kaitseks.¹⁷⁹³

Eesti ja Soome ning Taani ja Norra võrdlemine ei luba arvata nagu oleks Eesti puhul olulist rolli mänginud see, et Eesti ei olnud demokraatlik. Otsust, kas mobiliseerida või mitte, ei tee üheski riigis parlament, vaid valitsus. Sama käib ka otsuse kohta, kas võidelda või alistuda. Taanis otsustas kuningas koos kitsa ringi ministritega Saksamaa ultimaatumi vastu võtta ja õhtul kogunenud parlamendil oleks olnud väga raske midagi muuta, isegi kui ta oleks seda soovinud.¹⁷⁹⁴ Ka Soome parlamendil oleks olnud väga raske sündmusi tagasi pöörata kaks päeva pärast Moskva rahulepingu kehtimahakkamist. Sõjalisele survele alistudes käituvad väikeriigid ühtmoodi, vaatamata sellele, kas tegemist on demokraatliku või mittedemokraatliku riigiga. Valikute erinevus tuleneb pigem riigi suuruselt, asukohast ja võimalikest liitlastest ning eriti – ajaloolisest kogemusest.

„Hääletu alistumine“ ja „sõjasüüdlased“

Magnus Ilmjärv kirjutab:

On selge, et Eesti, Läti ja ka Leedu sõjalised jõud poleks suutnud 1939. aasta sügisel takistada oma territooriumide okupeerimist Nõukogude Liidu poolt. Rääkimata sõjalisest vastupanust Saksamaale 1941. aastal. Kuid nagu ajalugu on näidanud, ei pruugi okupatsioon alati tähendada iseseisvuse kaotust. Küsimus on seega alistumise viisis ja anneksiooni vältimise võimalikkuses. Nõukogude Liit okupeeris Teise maailmasõja käigus mitmeid Euroopa riike. Annekteeriti aga ainult kolm riiki.¹⁷⁹⁵

Ilmjärvest võib nii aru saada, et Eesti võimuses ei olnud alistumist vältida, kuid oli võimalik valida, kuidas alistuda: kas enne või pärast vastupanu, kas „hääletult“ või kuidagi teisiti. Ilmjärve arvates oli „iseseisvuse hääletu kaotus“ ja olukord, kus „agressiooni ohver õigustas pidevalt agressori tegevust“, „sisepoliitilise kriisi“ ja „autoritaarrežiimi võimutsemise“ tulemus.¹⁷⁹⁶ Ilmjärv kirjutab, et

Eesti puhul oli 1939.–1940. aasta alistumine sisse programmeeritud 1937. aasta konstitutsiooni, mis võimaldas ratifitseerida välislepingud parlamendist mööda minnes.¹⁷⁹⁷

¹⁷⁹³ Vt allmärkus 1263.

¹⁷⁹⁴ *Helsingin Sanomat*, 10.4.1940, 5; *Times*, 10.4.1940, 7.

¹⁷⁹⁵ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 916–917.

¹⁷⁹⁶ Ilmjärv, 920–22.

¹⁷⁹⁷ Ilmjärv, 918.

Siit võib teha järelduse, et kui Eesti oleks olnud demokraatlik, siis ei oleks Eesti alistunud „hääletult“ ja Eestit ei oleks annekteeritud. Kuid kui Eesti „hääletu“ alistumine sai alguse baasidelepingust, siis on ekslik arvata, et demokraatlikult valitud parlamendid ei või selliseid lepinguid heaks kiita. Arvestades 26. septembri ja 2. oktoobri Riigikogu komisjonide ühisistungil väljendatud seisukohti, võib arvata, et ka demokraatlikult valitud Riigikogu oleks selle lepingu heaks kiitnud. Taani valitsus oli samuti valmis sõlmima baasidelepingut – küll mitte Nõukogude Liidu, vaid Saksamaaga – ja kuna Taani valitsuserakondadel oli parlamendis enamus,¹⁷⁹⁸ siis võib eeldada, et ka Taani demokraatlikult valitud parlament oleks selle heaks kiitnud.

Erinevalt Eestist ja Taanist ei alistunud Soome ilma võitluseta. Kuid ka Soome demokraatlikult valitud parlament kiitis Nõukogude Liidu sõjaväebaasi sisaldava lepingu heaks märtsis 1940 ja uuesti septembris 1944. Mõlemal korral allus valitsus Nõukogude Liidu survele ja sõlmis lepingu, mis hakkas Soome põhiseadust rikkudes kehtima alates allakirjutamise hetkest. Märtsis 1940 kinnitas parlament lepingu tagantjärele, kui see oli juba kaks päeva kehtinud, septembris 1944 kogunes parlament kell 6 hommikul, et leping heaks kiita enne selle allkirjastamist.

Kinniseks kuulutatud istungile kogunenud saadikutele loeti ette telegramm välisminister Carl Enckellilt:

Molotov võttis mind minu palvel vastu kl 17. Dekanozov oli juures. Esitasin, et meie põhiseaduse kohaselt on eduskunna nõusolek maa-alade loovutamiseks vältimatu. Molotov, eriti järsk ja omaenda sõnadest üles köetud, esitas hulgaliselt süüdistusi meie „verise kuritegeliku“ valitsuse vastu. Lisaks, kui me alla ei kirjuta, siis võime tagasi minna. Vahetuks tagajärjeks kogu maa okupeerimine, mida valmistatakse ette. Ei andnud võimalust esitada vastuväiteid. Kuna on ilmne, et ei ole aega oodata eduskunna otsust, palume, et president ja valitsus volitaksid viivitamata alla kirjutama. Vastus vältimatu kohe ja hiljemalt homme kella 12-ks päeval. Enckell.¹⁷⁹⁹

IKL-i esindaja teatas oma sõnavõtus, et nende parlamendirühm on vastu rahu sõlmimisele sellistel tingimustel, sest see tähendaks „tingimusteta alistumist“.

Nõukogude Liidule loovutatavad baasid ja nende tarbeks antav vaba ja kontrollimatu raudteede, maa-, vee- ja õhuteede kasutus toovad tegelikkuses kaasa riigi okupeerimise.¹⁸⁰⁰

Täpselt nii nagu märtsis 1940, pooldas IKL-i parlamendirühm ka septembris 1944 võitluse jätkamist:

Võitluse tee oleks igal juhul olnud vaba rahva au tee. See tee oleks loonud vähemalt hingelise põhja meie rahva uuele ülestõusmisele.¹⁸⁰¹

¹⁷⁹⁸ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 553.

¹⁷⁹⁹ Enckell välisministeeriumile 18.9.1944, Valtioapäivät 1944. Pöytäkirjat III, 89–90.

¹⁸⁰⁰ Valtioapäivät 1944. Pöytäkirjat III, 105.

¹⁸⁰¹ Samas, 107.

Kuid samamoodi nagu märtsis 1940, oli parlamendi enamus ka septembris 1944 rahu poolt. Kuna vaatamata mõnele kriitilisele sõnavõttele ei soovinud keegi esitada ametlikku vastuettepanekut, siis tehti otsus ilma hääletamata ja Eduskunna istung oli pooleteise tunniga läbi.¹⁸⁰² Pingutustele vaatamata ei jõudnud 19. septembri Eduskunna otsus kella 12-ks Moskvasse ja Soome delegatsiooni liikmed kirjutasid vaherahulepingule alla ilma volitusega.¹⁸⁰³

Lisaks avalikult oma vastuseisu väljendanud IKL-le ja üksikutele saadikutele teistest erakondadest, ei võtnud 19. septembri istungist osa 57 saadikut.¹⁸⁰⁴ Kui lugeda nad kõik vaherahulepingu vastasteks ja eeldada, et nad esindasid õigesti oma valijate vaateid, siis oli 1944. aasta septembris sõdimise jätkamise poolt umbes 1/3 Soome ühiskonnast – ehk sama palju kui märtsis 1940. Mõlemal korral oli selge enamus rahu poolt – isegi kui selleks tuli leppida Nõukogude sõjaväebaasiga. Aprillis 1948 kinnitas Soome parlament niinimetatud YYA-lepingu,¹⁸⁰⁵ mis oli oma sisult sõjaline liiduleping Nõukogude Liiduga. Kinnitamise poolt hääletas 157 ja vastu oli 11 saadikut, 31 puudus või ei hääletanud.¹⁸⁰⁶ Kui lugeda ka mittehääletanud saadikud YYA-lepingu vastasteks ja eeldada, et saadikud esindasid õigesti oma valijate tahet, siis oli 78% Soome ühiskonnast selle poolt, et selline leping sõlmida.

IKL-i esindajad ei saanud enam kriitiliste sõnavõttudega esineda, sest nende erakond oli keelustatud vastavalt 19. septembri vaherahulepingu tingimustele. Artikkel 21 kohaselt kohustus Soome

koheselt laiali saatma kõik oma territooriumil tegutsevad hitlerlikud (fašistlikku laadi) poliitilised, sõjalised, sõjaväestatud, aga ka muud ühingud, mis teevad Ühinenud Rahvaste ja eriti Nõukogude Liidu suhtes vaenulikke propagandat.¹⁸⁰⁷

Koos IKL-i kohalike organisatsioonidega sulges Soome valitsus 23. septembril 1944 kokku 420 ühingut, sealhulgas ka Akadeemilise Karjala Seltsi.¹⁸⁰⁸ Nõukogude Liidu saadiku arvates oli seda vähe ja 19. oktoobril 1944 sulges Soome valitsus veel 298 ühingut.¹⁸⁰⁹

Vastavalt 19. septembri vaherahulepingu tingimustele teostas lepingu täitmise üle järelevalvet liitlaste kontrollkomisjon, mis koosnes peamiselt Nõukogude

¹⁸⁰² Samas, 108.

¹⁸⁰³ Jukka Tarkka, „Paasikiven aika“, *Suomen historia* 8., toim Jukka Tarkka, Paula Avikainen, ja Ilari Hetemäki (Espoo: Weilin+Göös, 1988), 16.

¹⁸⁰⁴ Valtiopäivät 1944. Pöytäkirjat III, 89, 105.

¹⁸⁰⁵ Vt allmärkus 1765.

¹⁸⁰⁶ J. O. Söderhjelm, *Kolme matkaa Moskovaan*, tõlk Keijo Külavaara (Helsinki: Kirjayhtymä, 1970), 209; Hannu Rautkallio, *Suomen suunta 1945–1948* (Espoo: Weilin + Göös, 1979), 226.

¹⁸⁰⁷ Vt allmärkus 302.

¹⁸⁰⁸ Mikko Uola, „*Suomi sitoutuu hajottamaan ...*“: järjestöjen lakkauttaminen vuoden 1944 välirauhansopimuksen 21. artiklan perusteella, *Historiallisia tutkimuksia* nr 205 (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1999), 36.

¹⁸⁰⁹ Uola, 44–45, 47.

Liidu sõjaväelastest.¹⁸¹⁰ Komisjoni juhtis Andrei Ždanov, kes saabus Soome 10. oktoobril 1944. Samal päeval toimunud kohtumisel peaminister Urho Castréniga väljendas ta rahulolematust, et Soome kaitseliit (*Suojeluskunta*) ei ole suletavate ühingute nimekirjas. Ždanov ei nõustunud peaministriga, kes väitis, et kaitseliitu ei ole vaja sulgeda, sest tegemist ei olnud fašistliku organisatsiooniga. Ždanovi arvates oli sulgemine põhjendatud, sest kaitseliit oli „nõukogudevastase propaganda kolle“.¹⁸¹¹ Kuna kaitseliitu ei olnud ka 19. oktoobril suletud ühingute nimekirjas, siis pöördus Ždanov 30. oktoobril ametliku kirjaga otse president Mannerheimi poole. Ždanovi kiri oli oma sisult ja toonilt ultimaatum. Kaitseliidu laiali saatmist nõuti hiljemalt 7. novembriks. Ühtlasi esitati nõudmine, et kaitseliidu käsutuses olevad relvad ja laskemoon – „nii ladudes kui ka liikmete isiklikus kasutuses olev“ – tuleb kokku koguda ja arvele võtta.¹⁸¹²

Järgmisel päeval kirjutas Mannerheim alla seaduseelnõule kaitseliidu seaduse tühistamiseks. Kaitseliitu ei saanud laiali saata valitsuse otsusega nagu teisi suletavaid ühingu, sest kaitseliidul oli olemas oma seadus. Juba samal päeval kogunes Eduskund seaduseelnõud arutama. Arutelu komisjonides ja kaks esimest lugemist viidi läbi kolme tunniga. Komisjonide otsused olid üksmeelsed ja mitte ükski parlamendi liige ei võtnud parlamendiarutelu käigus sõna.¹⁸¹³ Kolmas lugemine toimus pärast põhiseaduses ettenähtud minimaalset ajavahemikku ja 3. novembril otsustas Soome parlament üksmeelselt kaitseliidu seaduse tühistada. Kolmandal lugemisel võtsid sõna kaks rahvaesindajat. Parlamendi kaitsekomisjoni esimees väljendas kahetsust, et koos kaitseliiduga kaob ka tähtis töö „kehalise vormisoleku edendamisel“ ja soovis avaldada kaitseliiduga seotud inimestele tänu 25 aasta jooksul tehtud töö eest:

kuigi selle seaduse tühistamine toimub nii-öelda vaikusel, tuleb selline tänu esitada avalikult.¹⁸¹⁴

Teisena võttis sõna sotsiaaldemokraatide parlamendirühma liige, kes pidas vajalikuks öelda, et

töörahas ei ühine selle tänuga, vaid tõdeb rahuldustundega, et idee kaitseliidu organisatsiooni sulgemisest on nüüd lõpuks teostunud.¹⁸¹⁵

Kuna tegemist oli avaliku istungiga, siis võisid kõik neid sõnavõtte järgmise päeva lehtedest lugeda. Mannerheim kirjutas 16. novembril alla ülemjuhataja päeva-

¹⁸¹⁰ Jussi Pekkarinen ja Juha Pohjonen, *Läbi Soome kadalipu: inimeste väljaandmised Nõukogude Liidule 1944–1981*, tõlk Erkki Bahovski (Tallinn: Tänapäev, 2008), 13; Jukka Nevakivi, *Ždanov Suomessa: miksi meitä ei neuvostoliittolaistettu?* (Helsinki: Otava, 1995), 69; Blinnikka, *Valvontakomission aika*, 7–8.

¹⁸¹¹ Uola, *Suomi sitoutuu hajottamaan ...*, 52–53.

¹⁸¹² Uola, 64–65.

¹⁸¹³ Uola, 68–69.

¹⁸¹⁴ *Helsingin Sanomat*, 4.11.1944, 3.

¹⁸¹⁵ Samas.

käsule, milles tänas isiklikult kaitseliidu liikmeid, kuid seda ei avalikustatud.¹⁸¹⁶ Kokku suleti Soomes 1944. aasta septembrist kuni 1946. aasta maini vaheahulepingu tingimuste täitmiseks 3327 ühingut või seltsi.¹⁸¹⁷

Eesti kaitseliidu tegevus lõpetati president Pätsi poolt 27. juunil 1940 allkirjastatud otsusega, mille oli ette valmistanud Ždanovi poolt kokku pandud ja Pätsi poolt 21. juunil ametisse nimetatud Johannes Varese valitsus.¹⁸¹⁸ Ajavahe-mikul 21. juunist kuni 21. juulini 1940 seadustas Päts selliselt kokku 164 Varese valitsuse otsust, sealhulgas ka otsuse kaitseliidu laialisaatmisest.¹⁸¹⁹ Martti Turtola kirjeldab Eesti kaitseliidu laialisaatmist järgmiselt:

Iseseisva Eesti riigi juht lõi ise viimase naela Kaitseliidu puusärki. Pätsi ja ka Laidoneri tegevuse tulemusena murti viimane lüli rahvusliku kaitse selgroos. Vastupanu ei tohtinud osutada mingil juhul ega üheski vormis, tuli alandlikult alistuda kõigile Moskva nõudmistele.¹⁸²⁰

Okupeeritud Taanis ei nõudnud sakslased kohe erakondade või ühingute sulge-mist ega sõjaväelt relvade äravõtmist. Isegi kommunistlik partei sai edasi tegut-seda kuni 1941. aasta suveni.¹⁸²¹ Sõjaväelt hakati relvi ära võtma alles 1943. aasta augustis.¹⁸²² Taanilt sooviti eelkõige lojaalsust ja Taani valitsus üritas seda ka pakkuda. Kohe pärast Saksamaa ultimaatumi vastuvõtmist viidi sisse tsensuur ja keelustati Saksa-vastane propaganda. Sisepoliitilistel teemadel võis vabalt kirju-tada ja ka Taani natsionaalsotsialiste võis kritiseerida, kuid ei tohtinud kriti-seerida Saksamaad ega Taani suhteid Saksamaaga.¹⁸²³ Jaanuaris 1941 võeti vastu seadus, millega muudeti kuriteoks Taani–Saksa suhteid kahjustava kirjanduse väljaandmine.¹⁸²⁴ Selle, kust läks piir lubatu ja lubamatu vahel, määras ära Saksa saatkond. Kergematel juhtudel nõuti Taani valitsuselt väljaannete müügil eemaldamist ja peatoimetajate hoiatamist, raskematel juhtudel peatoimetajate vallandamist ja kirjutiste autorite kohtu alla andmist. Kui sakslaste arvates ei kohelnud Taani kohtud süüdistatavaid piisava rangusega, siis nõuti, et süüdis-tatavad tuleb anda Saksa sõjakohtu alla. Et seda vältida, mõistsid Taani kohtud ise rangemaid karistusi.¹⁸²⁵

Samamoodi survestas Nõukogude Liit Soomet karistama niinimetatud „sõja-süüdlasi“. Septembris 1944 sõlmitud vaheahulepingu punkt 13 ütles, et Soome kohustub tegema koostööd liitlastega „sõjakuritegudes süüdistatavate isikute

¹⁸¹⁶ Uola, *Suomi sitoutuu hajottamaan ...*, 74–75.

¹⁸¹⁷ Uola, 222.

¹⁸¹⁸ Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 879; Ant, *Eesti 1939–1941*, 110–14.

¹⁸¹⁹ Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 879.

¹⁸²⁰ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 261.

¹⁸²¹ Jerry L. Voorhis, „Germany and Denmark 1940–1943“, *Scandinavian Studies* Vol. 44, nr 2 (1972): 174.

¹⁸²² Gram-Skjoldager, „The Law of the Jungle“, 251.

¹⁸²³ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 54–55.

¹⁸²⁴ Voorhis, „Germany and Denmark“, 174.

¹⁸²⁵ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 54–56.

kinnipidamiseks ja nende üle kohtupidamiseks“.¹⁸²⁶ Augustis 1945 ütles Ždanovi asetäitja peaminister Paasikivile, et Bulgaarias ja Rumeenias on juba ammu „sõjasüüdlaste“ üle kohut peetud, kuid Soome „venitab“ – mis tekitab Nõukogude Liidus „rahutust“.

Kontrollkomisjon soovib, et Soome ise lahendaks selle asja ja karistaks sõjakurjategijaid. Kui Soome ei suuda ise sõjasüüdlasi karistada, siis kerkib küsimus võtta see asi Soome käest ära. Kontrollkomisjon võtab selle enda kätte. Siis võib karistus olla karmim.¹⁸²⁷

Soomes tehti nii nagu Taaniski ja valiti kahest halvast vähem halb. Veebruaris 1946 mõistis eriseaduse alusel moodustatud erikohus 8 „sõjasüüdlast“ süüdi ja karistas neid 2 kuni 10 aasta pikkuste vanglakaristustega.¹⁸²⁸ „Sõjasüüdlastena“ süüdimõistetute hulgas olid talvesõja aegne peaminister ja jätkusõja aegne president Ryti, jätkusõja aegsed peaministrid Rangell ja Linkomies ning talvesõja aegne välisminister Tanner. Need olid riigijuhid, kelle juhtimisel saavutas Soome oma mõlemad „tõrjevõidud“. Viieaastase vanglakaristuse sai ka endine peaminister Kivimäki, kelle valitsuse ajal kuulutas Soome välja Põhjamaade orientatsiooni. Kivimäkile pandi süüks seda, et ta oli aastatel 1940–1944 Soome saadikuks Saksamaal.

Kohut endiste riigijuhtide üle peeti eriseaduse järgi, mille võttis vastu Soome demokraatlikult valitud parlament. Seda tehti vaatamata Soome ülemkohtu arvamusele, milles leiti, et „sõjasüüdlaste“ seadus on mitmel põhjusel Soome põhiseadusega vastuolus. Esiteks ei saanud kedagi karistada teo eest, mis teo toimepanemise ajal ei olnud seadusega keelatud.

Põhimõtte, et kriminaalseadusandlust ei saa jõustada tagasiulatuvalt, kuulub nii tähtsa osana meie õigussüsteemi, et sellest ei saa kõrvale kalduda.¹⁸²⁹

Teiseks, Soome põhiseadus mitte ainult ei sätestanud, kuidas peab toimuma presidendi ja valitsuse liikmete kriminaalvastutusele võtmine, vaid ka keelas selgesõnaliselt erikohtute moodustamise. Kolmandaks, kuna erikohtu 15-st liikmest 12 valiti parlamendi poolt ja olid erakondade esindajad, siis ei saanud olla tegemist põhiseaduse mõttes sõltumatu kohtuga. Vaatamata sellele, et eriseadus sooviti vastu võtta põhiseaduse muutmiseks vajaliku häälteenamusega, leidis ülemkohus, et seaduseelnõu sisaldab

¹⁸²⁶ Vaherahuleping ühelt poolt Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu ja Suurbritannia ja Põhja-Iirimaa Ühendkuningriigi ning teiselt poolt Soome vahel 19.9.1944 – vt Blinnikka, *Valvontakomission aika*, 182; Polvinen, *Between East and West*, 291.

¹⁸²⁷ Juho Kusti Paasikivi, *J. K. Paasikiven päiväkirjat, 1944–1956. Ensimmäinen osa: 28.6.1944–24.4.1949*, toim Yrjö Blomstedt ja Matti Klinge (Porvoo etc.: WSOY, 1985), 185.

¹⁸²⁸ Yrjö Soini, *Kuin Pietari hiilivalkealla: sotasyllisyyksien vaiheet 1944–1949* (Helsinki: Otava, 1956), 359.

¹⁸²⁹ *Helsingin Sanomat*, 6.9.1945, 10.

nii palju ja nii põhimõttelist laadi kõrvalekaldumisi põhiseadusest ja üldiselt heakskiidetud õiguspõhimõtetest, et õiguslikust seisukohast ei saa seda seadust pidada meie riigikorraga sobituvaks.¹⁸³⁰

Eduskund võttis eriseaduse vastu 11. septembril 1945 hääletega 129 poolt ja 12 vastu, 10 saadikut ei hääletanud ja 48 saadikut puudus istungilt. Põhiseaduse muutmiseks vajalik 2/3 häälteenamus tuli kuhjaga täis. Enne hääletamist nõustus parlament üksmeelselt kuulutama seaduseelnõu kiireloomuliseks, millega täideti põhiseaduse kiireloomuliseks muutmiseks vajalik 5/6 häälteenamuse nõue.¹⁸³¹ Kui eeldada, et mittehääletanud ja istungilt puudunud saadikud olid seaduse vastu ja parlamendi liikmed esindasid õigesti oma valijate tahet, siis oli 64% Soome ühiskonnast selle poolt, et pidada talve- ja jätkusõja aegseid riigijuhte „sõjasüüdlasteks“ ja nende üle kohut mõista.

Vahetult enne, kui Soome parlament „sõjasüüdlaste“ seaduse vastu võttis, ilmus Soome lehtedes Ždanovi juhitud kontrollkomisjoni teadaanne, milles öeldi, et vaherahulepingu tõlgendamine ei kuulu Soome ülemkohtu pädevusse ja vajalike seaduste vastuvõtmiseks piisab täiesti sellest, mis on kirjas vaherahulepingus.¹⁸³² Kontrollkomisjoni varjamatu surve sellega ei piirdunud. Kui 18. veebruaril 1946 kogunesid inimesed pilgeni rahvast täis kohtusaali, et kuulda „sõjasüüdlastele“ mõistetud karistusi, teatas kohtu eesistuja, et istung lükatakse kolm päeva edasi. Edasilükkamise põhjust inimestele ei öeldud, kuid polnud raske ära arvata, et selleks oli surve kohtule.¹⁸³³

Eelmise päeva õhtul käis Ždanovi asetäitja peaminister Paasikivi juures ja nõudis istungi edasilükkamist – sest kohtuotsus oli tehtud ilma kontrollkomisjoniga konsulteerimata. Ühtlasi luges Ždanovi asetäitja Paasikivile ette karistumäärad, mis kontrollkomisjoni rahuldasid. Paasikivi pani need kirja ja edastas kohtu eesistujale.¹⁸³⁴ Kui kohus kogunes vahetult enne otsuse väljakuulutamist viimasele nõupidamisele, siis luges eesistuja kontrollkomisjoni soovitud karistused kohtunikele ette. Selle peale teatasid viis kohtu liiget – sealhulgas kõik kolm kommunisti – et soovivad veel oma otsust kaaluda. Olukorra ironia seisnes selles, et parlamendi poolt kohtunikeks valitud kommunistid eesotsas Hertta Kuusineniga olid olnud pühamad kui paavst ise ja nõudnud Rytile ja Tannerile eluaegset vanglakaristust.¹⁸³⁵ Nüüd selgus, et Moskva soovid olid tunduvalt leebemad. Kuid kokkuvõttes tähendasid kontrollkomisjoni soovitud karistused ikkagi karmimaid karistusi, sest kommunistide karmust oli varem tasakaalustanud ülejäänud kohtunike leebus.

¹⁸³⁰ Samas.

¹⁸³¹ Valtioapäivät 1945. Pöytäkirjat I, 1016.

¹⁸³² *Helsingin Sanomat*, 11.9.1945, 7.

¹⁸³³ Soini, *Kuin Pietari hiilivalkealla*, 351.

¹⁸³⁴ Paasikivi, J. K. *Paasikiven päiväkirjat 1944–1956 I*, 279–81.

¹⁸³⁵ Soini, *Kuin Pietari hiilivalkealla*, 350.

Kui kohus kogunes järgnenud kahel päeval uuesti, et juba langetatud otsust ümber vaadata, siis luges kohtu eesistuja kohtunikele ette hulga sõnumeid, mida valitsus oli pidanud vajalikuks neile edastada.¹⁸³⁶ Esimeses väljendati kartust, et

kui kontrollkomisjon ei loe vaerahulepingu punkt 13 tingimusi täidetuks, siis võib asi areneda konfliktini, mille tagajärjed on riigile ohtlikud ja raskesti ennustatavad.¹⁸³⁷

Teises teavitati kohtunikke sellest, et Ühendkuningriigi esindaja toetab kontrollkomisjoni soovitud karistumäärasid ja peab neid leebeteks. Kolmandas viidati kogemusele, mis näitab, et

kui meeleolud on maha jahtunud ja olukord stabiliseerunud, siis antakse poliitilistele vangidele varem või hiljem armu.¹⁸³⁸

Neljandas edastati kohtunikele valitsuse seisukoht, mille kohaselt tuli süüdistatavatele mõista karistused vastavalt kontrollkomisjoni soovitudele. Viimasena luges kohtu eesistuja ette telegrammi Soome esindajalt Londonis, kes kirjutas, et Ühendkuningriigi välisministeeriumis hoiatati teda „mitte arvestama Nõukogude Liidu – Inglismaa tüliga“.¹⁸³⁹ Tulemuseks oli see, et kohus mõistis „sõjasüüdlastele“ täpselt sellised karistused nagu Ždanovi asetäitja Paasikivile ette luges.

Taanis ei olnud samuti võimalik Saksamaa nõudmisi täita ilma, et oleks rikutud põhiseadust ja õigusriigi põhimõtteid. Juunis 1941, kui Saksamaa tungis kallale Nõukogude Liidule, kutsuti Taani välis- ja justiitsministeeriumide kantslerid Saksa saatkonda ja esitati neile nõudmine, et Taani juhtivad kommunistid tuleb vahi alla võtta. Kui välisministeeriumi kantsler peaministrit Saksamaa soovist teavitas, siis ei unustanud ta lisada, et kolm juhtivat kommunisti olid parlamendi liikmed, keda ei saanud ilma põhiseadust rikkumata vahistada. Peaminister Stauning vastas:

Me ei saa midagi muud teha. Me peame sellega nõustuma.¹⁸⁴⁰

Taani politseile anti viivitamatult vastavad korraldused ja 300 kommunisti võeti vahi alla.

Taani valitsus valis jälle kahest halvast vähem halva. Ei Taanile ega ka Taani kommunistidele oleks olnud parem kui vahistamiskorralduse oleksid täitnud sakslased ja kui vahistatud kommunistid oleks viidud mitte Taani, vaid Saksa vangilaagritesse.¹⁸⁴¹ Sedasama õigustust kasutas pärast Stauningi surma peaministriks saanud Vilhelm Buhl, kui kutsus septembris 1942 peetud raadiokõnes taanlasi üles teatama politseile vastupanuvõitlejatest, kes korraldavad sakslaste vastu suunatud sabotaažiakte. Buhl hoiatas rahvast, et kui valitsus ei suuda

¹⁸³⁶ Soini, 352–57.

¹⁸³⁷ Soini, 353.

¹⁸³⁸ Soini, 354.

¹⁸³⁹ Soini, 356–57.

¹⁸⁴⁰ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 57–58.

¹⁸⁴¹ Olesen, 58–59.

sabotaazile lõppu teha, siis teevad seda sakslased ise ja erinevalt Taani kohtutest hakkavad sakslased süüdlasi karistama surmanuhtlusega.¹⁸⁴² Buhl oli samuti sotsiaaldemokraat nagu Stauning ja sai väga hästi aru missugused olid koostööpoliitika alternatiivid. Okupeeritud Madalmaades olid sakslased sotsiaaldemokraatliku erakonna keelustanud juba juulis 1940 ja Norras olid kõik erakonnad ja ametiühingud keelustatud alates septembrist 1940. Taani sotsiaaldemokraatide jaoks ei olnud kaalul mitte ainult ellujäämine riigina ja demokraatiana, vaid ka erakonnana ja inimestena.¹⁸⁴³

Aktivism, attentism ja soometumine

Kallaletungija tegevuse õigustamine kallaletungi ohvri poolt ja koostöö kallaletungijaga ei ole midagi sellist, mis oleks omane ainult mittedemokraatlikele riikidele ja mida saaks selgitada „autoritaarrežiimi võimutsemisega“ Eestis. Kui demokraatlik valitsus ja demokraatlikult valitud parlament annavad põhiseadust rikkudes „sõjasüüdlastena“ kohtu alla riigijuhid, kelle juhtimisel osutati kallaletungijale vastupanu, ja kui demokraatlik õigusriik ei takista nende süüdi mõistmist – siis on raske pidada seda muuks kui kallaletungija tegevuse õigustamiseks. Kui demokraatliku riigi peaminister kutsus avalikult riigi kodanikke üles, et nad takistaksid teistel kodanikel kallaletungijale vastupanu osutada – siis on see samuti kallaletungija tegevuse õigustamine. Saab rääkida sellest, missuguses vormis ja ulatuses üks või teine riik seda tegi, kuid mitte sellest, et nii käituvad ainult mittedemokraatlikud riigid.

Sellist koostööd kallaletungijaga, mille käigus võetakse algatus enda kätte ja püütakse omapoolsete järeleandmistega kallaletungija nõudmisi ennetada, nimetavad kollaboratsiooni uurijad aktivismiks (*activism*).¹⁸⁴⁴ Aktivismi alternatiiviks on passiivne koostöö ehk attentism¹⁸⁴⁵ (*attentisme, attentism, wait and see*), millisel juhul kallaletungija nõudmisi täidetakse ainult igakordse surve tulemusena ja ainult sellisel määral kui on vajalik surve alt vabanemiseks. Attentismi eesmärk on võita aega, mistõttu võib seda nimetada ka lihtsalt venitamistaktikaks. Mõlema vastupanuta alistunud demokraatia – Taani ja Tšehhi – käitumist okupatsiooni ajal on liigitatud attentismiks kuni Prantsusmaa langemiseni juunis 1940 ja sealt edasi aktivismiks.¹⁸⁴⁶

Taanis muudeti pärast Prantsusmaa langemist valitsuse koosseisu ja välisministriks sai parteitu karjääridiplomaat Erik Scavenius, kes oli olnud välisminister ka esimese maailmasõja ajal. Scaveniuse arvates tuli valitsusel võtta algatus enda kätte ja mitte oodata Saksamaa nõudmisi. Uus välisminister uskus, et „näidates üles lojaalsust ja pühendumist koostööle Saksamaaga“ on võimalik luua „hea tahe

¹⁸⁴² Olesen, 62.

¹⁸⁴³ Olesen, 51.

¹⁸⁴⁴ Olesen, 52; Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 201, 203–204.

¹⁸⁴⁵ Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 201, 205.

¹⁸⁴⁶ Dethlefsen, 205.

ja usaldus nii Berliinis kui ka Saksa saatkonnas Kopenhaagenis“. ¹⁸⁴⁷ Juulis 1940 peetud esimeses kõnes välisministrina ütles Scavenius:

Saksamaa suurte võitudega, mis on kogu maailma rabanud hämmastuse ja imetlusega, on Euroopas alanud uus ajastu, mis toob Saksamaa juhtimise all kaasa uue korra poliitikas ja majanduses. Taani ülesandeks saab olema leida oma koht sobilikus ja vastastiku kasulikus koostöös Saksamaaga. Taani rahvas on veendunud, et ta säilitab oma iseseisvuse selle uue korra all ja loodab leida mõistmist oma unikaalsuses ja oma traditsioonilises, rahumeelses poliitilises ja sotsiaalses arengus“. ¹⁸⁴⁸

Kui mõned valitsuse liikmed kahtlesid selliste sõnade nagu „imetlus“ vajalikkuses, siis jäi Scavenius endale kindlaks ja ütles, et tema eesmärgiks on

näidata Berliinile, et Saksamaa ei võidaks natside nukuvalitsuse kehtestamisega midagi. ¹⁸⁴⁹

Prantsusmaa langemine ei saanud jätta mõju avaldamata ka Eestile ja Soomele. Soome oli tänu edukale „tõrjevõidule“ oluliselt paremas olukorras kui Tšehhi, Taani või Eesti, kuid sellele vaatamata ei saanud lubada endale ühtegi etteheidet Nõukogude Liidu aadressil. Augustis 1940 peetud raadiokõnes ütles peaminister Ryti, et Nõukogude Liiduga käivad läbirääkimised „heanaaberlike suhete arendamiseks“ ja Helsingin Sanomat avaldas peaministri kõne pealkirja all „Soome ja Nõukogude Liidu suhted arenevad soodsalt“. ¹⁸⁵⁰ Tegelikult oli Soome sama jõhkra surve all kui sügisel 1939 ja Mannerheim oli just teinud valitsusele ettepaneku mobilisatsiooniks.

Soome oli ka pärast teist edukat „tõrjevõitu“ oluliselt paremas olukorras kui riigid, kes „tõrjevõitu“ ei üritanudki või kellel see sama hästi ei õnnestunud. Peamine põhjus, miks Ždanov ei suutnud Soomes korrata sama, millega ta sai hakkama Eestis või mida tema kolleegid saavutasid teistes kaotajariikides: Ungaris, Rumeenias ja Bulgaarias, seisnes selles, et Soomet ei õnnestunud okupeerida. ¹⁸⁵¹ Kuid sellele vaatamata alistus ka Soome Nõukogude Liidu survele ja ka Soome alistumise puhul saab rääkida attentismist ja aktivismist. Sügisel 1944, kui Soomelt nõuti „hitlerlike“ ühingute ja seltside sulgemist, sõnastas siseminister Kaarlo Hillilä Soome valikud just selliselt. Soomel oli valida kaks teed: kas oodata „venelaste nõudmisi“ ja anda neile „vähehaaval“ järele või „tõmmata kohe piirid piisavalt kaugele“ ja hoida nendest „kõikidel juhtudel“ kinni. ¹⁸⁵² Siseminister pidas ise teist varianti paremaks, sest selliselt toimida oli „poliitiliselt tark“. Tulevane president Kekkonen oli Hillilä hea sõber ja Hillilä sõnastatud aktivism sai hiljem tuntuks kui soometumine. ¹⁸⁵³

¹⁸⁴⁷ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 52.

¹⁸⁴⁸ Olesen, 53.

¹⁸⁴⁹ Olesen, 52–53.

¹⁸⁵⁰ Vt allmärkused 923–924.

¹⁸⁵¹ Vt Raudsepp, „Vaerahust ja kontrollkomisjonist“, 71, 75.

¹⁸⁵² Uola, *Suomi sitoutuu hajottamaan ...*, 49.

¹⁸⁵³ Uola, 49.

Tegelikkuses ei ole suurriigi survele alistunud väikeriikide käitumist siiski sama lihtne liigitada ja pigem oli see segu mõlemast. Ühingute ja seltside sulgemisel meenutas Soome käitumine pigem aktivismi. Sellele viitab suletud ühingute suur arv ja asjaolu, et ka kaitseliit oli kavas ennetavalt laiali saata, kui Ždanov poleks ette jõudnud.¹⁸⁵⁴ „Sõjasüüdlaste“ asjas meenutas Soome käitumine pigem venitamistaktikat ehk attentismi. Kuid ühingute sulgemine oli ka tunduvalt süütum asi kui endiste riigijuhtide süüdimõistmine või põgenike Nõukogude Liidule välja andmine. Üldistavalt võib Soome juhtide käitumist vahetult pärast talvesõda (1940) ja Paasikivi ajal (1944–1956) iseloomustada kui attentismi ja Kekkoneni ajal (1956–1981) kui aktivismi.¹⁸⁵⁵ Eesti juhtide käitumist alates baasidelepingu sõlmimisest 28. septembril 1939 kuni ENSV väljakuulutamiseni 21. juulil 1940 on raske nimetada millekski muuks kui aktivismiks. Martti Turtolal on õigus kui ta kirjutab, et Eesti juhtide tegevus

võttis niisuguseid vorme, et võrdlust tuleb otsida 1970. aastate Kekkose Soomest.¹⁸⁵⁶

Seevastu Magnus Ilmjärv kirjutab soometumise kohta:

On aga täiesti vale kasutada Balti riikide 1939.–1940. aasta välis- ja sisepoliitika käsitlemisel terminit finlandiseerumine. Esiteks tekkis mõiste *finlandisierung* alles pärast Teist maailmasõda. Teiseks: finlandiseerumisega ei kaasnenud Soome iseseisvuse kaotust.¹⁸⁵⁷

Ilmjärvel on õigus esimeses punktis, kuid mitte teises. Oleks tõesti äärmiselt ülekohtune nimetada Eesti valitsuse käitumist talvel 1939–1940 soometumiseks, kui soomlaste endi käitumine sellel ajal oli täpselt soometumisele vastupidine. Kuid kui pidada soometumiseks seda kui väikeriik allub suure naaberriigi survele ja loovutab osa oma iseseisvusest selleks, et elada naabriga rahu – siis just seda Eesti tegi. Pole sisulist vahet, kas nimetada seda attentismiks, aktivismiks või soometumiseks – eesmärk on kõikidel juhtudel sama. Mitte ükski riik, kes sellise tee valib, ei saa ette kindel olla, et eesmärki õnnestub saavutada. Kuid päris kindlasti ei vali keegi seda teed ka selleks, et iseseisvus kaotada.

Riigikogu komisjonide ühisistungite protokollid ja Ants Piibu päevik näitavad, et Eesti otsustajad ei alahinnanud baaside lepinguga kaasnevaid riske. Sellele vaatamata otsustati üksmeelselt leping sõlmida. Kui leping oli sõlmitud, siis otsustati sama üksmeelselt seda „korrektselt ja ausalt“ täita – ainsaks tagatiseks lootus, et Stalin peab oma sõna ja et „Vene täidab seda lepingut ausalt“.¹⁸⁵⁸ Sellist poliitikat üritaski Eesti valitsus ellu viia. Eesti juhtide tegevus näitab, et nende mõte liikus sama rada mööda kui Taani välisminister Scaveniusel: võtta algatus

¹⁸⁵⁴ Uola, 62–63.

¹⁸⁵⁵ Hannu Rautkallio, *Alistumisen vuodet 1954–1961: suomettuminen vai lännettyminen?* (Paasilinna, 2010), 9, 13, 14.

¹⁸⁵⁶ Turtola, *President Konstantin Päts*, 247.

¹⁸⁵⁷ Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 920.

¹⁸⁵⁸ Nõukogude-Eesti vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikogu komisjonide laien-
datud koosolekul 2.10.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 500, 504.

enda kätte, näidata üles lojaalsust, olla pühendunud koostööle, meelitada, üritada võita usaldust. Eesmärk oli mõlemal juhul sama: näidata Moskvale/Berliinile, et Nõukogude Liit/Saksamaa ei võidaks kommunistide/natside valitsuse kehtestamisega midagi. Eesti puhul lisandus veel ajalooline kogemus Tartu rahu sõlmimise ajast, mis ütles, et Eestile oli kasulik võtta algatus ja eristuda oma naabritest. Kõik need kaalutlused sulasid kokku Eesti aktivismiks, mida viidi ellu tähelepanuväärse sihikindlusega.

Pätsi baasidelepingut õigustav raadiokõne, milles viidati ajaloole ja geograafiale,¹⁸⁵⁹ on Eesti aktivismist veel suhteliselt tagasihoidlik näide. Novembris 1939 korraldati Eesti algatusel suurejooneline aktus, et tähistada oktoobrirevolutsiooni aastapäeva.¹⁸⁶⁰ Üritus torkas seda enam silma, et Lätis ja Leedus midagi sellist ei korraldatud.¹⁸⁶¹ Eesti esindajate kõnedes rõhutati mõlemat Eesti koostööpoliitika põhipunkti: Eesti kavatsust „vankumatu lojaalsuse ja südamest tuleva heatahtlikkusega“ pakki täita ja usku „Nõukogude Liidu kõrgete juhtide“ antud kinnitustesse. Välisminister Piip ei unustatud oma kõnes önnitlenda Nõukogude Liidu rahvaste „suurt juhti härra Stalinit“.¹⁸⁶² Soome saadik Hynninen kirjutas oma ettekandes, et revolutsiooni aastapäeva tähistamine näitab meeleolu,

mis Eesti juhtivates ringkondades on kas juba pääsenud või pääsemas võimule [...] tundub nii, et Eesti on saavutanud edumaa võrreldes Läti ja Leeduga.¹⁸⁶³

Teine Eesti aktivismi silmatorkav näide on Laidoneri Moskva visiit, mis toimus detsembris 1939 – samal ajal, kui soomlased pidasid pealetungivate Nõukogude vägedega lahinguid. Visiidi ajastus valmistas Laidonerile piinlikkust, sest pärast visiiti peetud raadiokõnes pidas ta vajalikuks rõhutada, et visiit lepidi kokku juba oktoobris.¹⁸⁶⁴ Samuti ei lubanud ta avalikustada lugu talle kingitud ratsahobusest.¹⁸⁶⁵ Kuid Turtolal on õigus selles, et Laidoneri visiidi puhul oli tegemist tema enda algatusega ja Moskvast ei avaldatud selleks survet.¹⁸⁶⁶ Ülemjuhataja visiidiga sai Eesti jälle Lätist ja Leedust eristuda. Kui lugeda Laidoneri enne ja pärast visiiti avaldatud kõnesid, siis järgisid need täpselt Riigikogu komisjonide ühisistungil heakskiidetud koostööpoliitika kahte põhipunkti: Eesti kavatsust „otsekoheselt ja avameelselt“ pakki täita ja usku, et seda teeb ka Nõukogude Liit.¹⁸⁶⁷

Eesti juhtide käitumises ei ole tegelikult midagi väga üllatavat, kui püüda vaadata seda sündmuste kaasaegsete seisukohalt. Septembris 1939 valisid Eesti otsustajad sõja asemel koostöö ja alistumise suure naaberriigi nõudmistele. Samasuguse valiku tegi Soome märtsis 1940, Taani aprillis 1940 ja Soome uuesti

¹⁸⁵⁹ President Konstantin Pätsi raadiokõne 29.9.1939, Arjakas et al., 481.

¹⁸⁶⁰ Ant, *Eesti 1939–1941*, 64–65; *Päevaleht*, 8.11.1939, 4.

¹⁸⁶¹ Tallinna saatkonna raport nr 41, 11.11.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹⁸⁶² *Päevaleht*, 8.11.1939, 4.

¹⁸⁶³ Tallinna saatkonna raport nr 41, 11.11.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹⁸⁶⁴ *Päevaleht*, 17.12.1939, 1.

¹⁸⁶⁵ Ant, *Eesti 1939–1941*, 82.

¹⁸⁶⁶ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 221.

¹⁸⁶⁷ *Päevaleht*, 13.10.1939, 3, 17.12.1939, 1.

septembris 1944. Riigikogu komisjonide ühisistungite protokollid näitavad, et baasideleping sõlmiti lootuses, et Stalini sõna ja riikidevaheline leping midagi maksavad – sest Tartu rahuleping oli maksnud juba 19 aastat. Eesti ellujäämine sõltus sellest, kas see lootus täitub või ei. Eesti riigijuhtide aktivismil ei olnud teistsugused eesmärgid kui Taani ja Soome riigijuhtide aktivismil, kuigi Eesti läks sellega tunduvalt kaugemale. Kõigil juhtudel sooviti suurt naaberriiki veenda, et koostöö toimib ja kokkuleppest pole põhjust taganeda. Kuid kellelgi ei saanud sündmuste toimumise ajal olla täielikku kindlust, et valitud tee viib lõppkokkuvõttes sihile. Eesti aktivismil oli ka kriitikuid. Oli neid, kellele „võõni kummardamine“ vastu hakkas.¹⁸⁶⁸ Täpselt samamoodi kritiseeriti Soome aktivismi 1944. aasta sügisel. Kui siseminister Hillilä tegi rindemeeste liidule (*Rintamiesliitto*) ettepaneku ise laiali minna, et valitsust ebageeldivast ülesandest säästa, siis vastati talle eitavalt. Liidu liikmed olid vastu „alandlikule kummardamisele“ ja eelistasid „langeda saapad jalas“.¹⁸⁶⁹

Märtsis 1940 hoiatasid Moskva rahulepingu vastased, et leping kahjustab Soome kaitsevõimet, pealegi puudusid tagatised, et Nõukogude Liitu saaks „vähi- malgi määral usaldada“.¹⁸⁷⁰ Septembris 1944 nimetasid vaerahulepingu vastased seda „tingimusteta alistumiseks“, mis toob kaasa „riigi okupeerimise“.¹⁸⁷¹ Tänu edukatele „tõrjevõitudele“ sai Soomes olla võrreldes Eesti või Taaniga tunduvalt rohkem kindlust, et valitud teed mööda minnes õnnestub iseseisvus säilitada. Kuid sajaprotsendilist kindlust ei saanud olla ka Soome juhtidel: Mannerheimil, kui ta saatis parlamenti eelnõu kaitseliidu laialisaatmiseks, Paasikivil, kui ta allkirjastas eelnõu „sõjasüüdlaste“ karistamiseks, ega isegi Kekkonenil, kui Soome aktivismi kohta hakati kasutama nimetust soometumine. Veelgi vähem said Eesti otsustajad olla ette kindlad valitud tee õigsuses. Kuid päris kindlasti ei kiitnud nad baasidelepingut heaks mitte selleks, et sellega kaasneks iseseisvuse kaotus, vaid selleks, et iseseisvus säilitada. Kui see oleks neil õnnestunud, siis ei räägiks me arvatavasti mitte finlandiseerumisest, vaid estlandiseerumisest ja mitte soometumisest, vaid eestitumisest.

Johannes Vares ja Hertta Kuusinen

Eesti aktivismi ebaõnnestumise põhjuseid ei tasu otsida sellest, missugune see aktivism oli või sellest, missugune oli Eesti. Eesti aktivism oli tunduvalt piinlikum kui Taanis või Soomes, kuid samavõrra piinlikum oli ka Eesti ise. Ilmjärvel on õigus selles, et demokraatia puudumine soodustas Eesti ühiskonna moraalselt allakäiku, kuid ka selles, et juba enne demokraatiast loobumist andis Eestis tunda „poliitilise kultuuri ja demokraatlike traditsioonide vähesus“.¹⁸⁷² Kogu seda

¹⁸⁶⁸ Ant, *Eesti 1939–1941*, 75.

¹⁸⁶⁹ Uola, *Suomi sitoutuu hajottamaan ...*, 46–47.

¹⁸⁷⁰ Vt allmärkus 1647.

¹⁸⁷¹ Vt allmärkus 1800.

¹⁸⁷² Ilmjärv, *Häädetu alistumine*, 918, 921.

piinlikkust ei saa panna ainult Pätsi ja Laidoneri riigipöörde süüks – selleks on viis aastat liiga lühike aeg. Eesti asutusi ja ühinguid poleks hakatud taga kiusama kui nad ei oleks pärast baasidelepingu sõlmimist saatnud Pätsile telegramme ja tänanud teda „geniaalsete teenete eest“.¹⁸⁷³ Peaminister Uluotsaga ei oleks samuti midagi juhtunud kui ta ei oleks pärast Nõukogude Liidu ultimaatumi vastuvõtmist peetud raadiokõnes nimetanud presidenti „meie kõigi poolt lugupeetud ja armastatud Konstantin Pätsiks“.¹⁸⁷⁴ Viidates Varese valitsusele kirjutab Turtola, et

tänu demokraatlikule korrale polnud Soomes tekkinud niisugust intelligentide riigivastast opositsiooni nagu Balti riikides.¹⁸⁷⁵

Turtola siiski eksib kui arvab, et Varese ja tema mõttekaaslaste riigivastasuses oli süüdi „Pätsi ja Laidoneri diktatuur“. Varese 1926. aastal kirjutatud kirjast võib lugeda, kuidas „vaimne orjus on Eestis just iseseisvuse ajal saanud tuult tiibadesse“ ja kuidas „töörahvale suunatud füüsiline vägivald ei ole väiksem kui tsaari ajal“.¹⁸⁷⁶ Pärast 1934. aasta riigipööret ja vabadussõjalaste avalikust elust eemaldamist kirjutas Varese, et „igat intellektuaali võib õnnitleda“, kuid pidas Eestile paremaks siiski „töötavate inimeste diktatuuri kui parasiteeriva ja spekuldeeriva klassi diktatuuri“.¹⁸⁷⁷ Jaak Valge arvates sai Varese ja tema mõttekaaslaste Eesti ühiskonnast võõrandumine alguse juba 1920-ndatel ja see süvenes juba enne riigipööret, „kui vabadussõjalaste liikumine oli saavutanud Eestis suure populaarsuse“.

Tulevased juunikommunistid pettusid majanduskriisi aegse Eesti ühiskonna valikutes ja see tähendas ka pettumist demokraatias ja Nõukogude Liidu maine tõusu. Viimati nimetatut mõjutas siiski eriti tugevalt natsionaalsotsialistide populaarsuse kasv Saksamaal, nende võimuletulek ja võimu kindlustumine.¹⁸⁷⁸

Demokraatia puudumine ei olnud määrav Varese ja tema mõttekaaslaste vaadete kujunemisel ja demokraatia olemasolu ei tähenda seda, et riigivastast opositsiooni ei või tekkida.

Vaherahuleping kohustas Soomet laiali saatma „hitlerlikud“ ühinged ja samal ajal kaotama „diskrimineeriva seadusandluse ja sellest tulenevad piirangud“.¹⁸⁷⁹ Soome valija jaoks tähendas muudatus seda, et ühelt poolt suleti IKL, kuid teiselt poolt anti kommunistlikule parteile esimest korda Soome ajaloos luba avalikult tegutseda. Kommunistid ei saanud siiski valimistel oma nime all esineda, sest see ei sobinud Nõukogude Liidu plaanidega. Vastavalt „rahvarinde“ taktikale, mida

¹⁸⁷³ Ant, *Eesti 1939–1941*, 74.

¹⁸⁷⁴ *Päevaleht*, 19.6.1940, 1.

¹⁸⁷⁵ Turtola, *President Konstantin Päts*, 283.

¹⁸⁷⁶ Jaak Valge, „Miksi osa Viron kirjailijoista siirtyi neuvostohallinnon palvelukseen vuonna 1940?“, *Historiallinen aikakauskirja*, nr 3 (2014): 299.

¹⁸⁷⁷ Valge, 301.

¹⁸⁷⁸ Valge, 308.

¹⁸⁷⁹ Vt allmärkus 302.

kasutati ka teistes Nõukogude mõju all olevates riikides,¹⁸⁸⁰ moodustati kommunistide kontrolli all olev uus partei SKDL,¹⁸⁸¹ mis võitis märtsis 1945 toimunud valimistel 24,5% parlamendikohtadest.¹⁸⁸² Teiste kommunistide seas valiti parlamenti Kuusineni valitsuse juhi Otto Ville Kuusineni tütar Hertta Kuusinen. SKDL-i juhtivad kommunistid olid selgelt riigivastaste vaadetega ja tegid Nõukogude Liiduga aktiivselt koostööd. Enne 1945. aasta valimisi käidi Ždanovilt juhtnööre saamas ja kurtmas, et „fašistid“ on endiselt Soomes võimul.¹⁸⁸³ Hertta Kuusinen väljendas otsesõnu kahetsust, et „Nõukogude tankid ei tulnud Helsingisse“.¹⁸⁸⁴

SKDL-i valija ei saanud seda kõike teada, kuid tal oli piisavalt teada, et teha teadlik valik. Nende Soome valijate meeleolusid iseloomustab vahetult pärast vaherahulepingu sõlmimist Helsingis korraldatud koosolek, millest võttis osa 1200 inimest ja kus nõuti kaitseliidu laialisaatmist ja otsustati saata Stalinile tänu-telegramm.¹⁸⁸⁵ Aastatel 1945–1966 toimunud valimistel sai SKDL alati vähemalt 20% Soome valijate toetuse. Alla 15% langes nende toetus alles pärast Kekkoneni 25-aastase presidendiaja lõppemist.¹⁸⁸⁶ Paasikivi kirjutas 1952. aastal oma päevikusse:

Ma ei mõista, kuidas meil saab olla nii palju kommuniste pärast kogu seda halba ja vägivalda, mis venelased meile teinud on (Viiburi lääni röövimine jms.).¹⁸⁸⁷

SKDL-i nimekirjas ei valitud parlamenti ainult töölisi, vaid ka intellektuaale, ja võib arvata, et ka SKDL-i valijad ei koosnenud ainult töolistest. Juunis 1940 hakkas Eesti kirjanike liidu 53-st liikmest 17 tegema Nõukogude Liiduga koostööd.¹⁸⁸⁸ See teeb 32%. Kui võrrelda seda kommunistide ja nende toetajate osakaaluga Soome parlamendis pärast 1945. aasta valimisi, siis ei ole erinevus märkimisväärne. Pätsi ja Laidoneri on sama vähe mõtet süüdistada selles, missugune inimene oli Johannes Vares, kui süüdistada Mannerheimi ja Paasikivi selles, missugune inimene oli Hertta Kuusinen.

¹⁸⁸⁰ Raudsepp, „Vaherahust ja kontrollkomisjonist“, 24.

¹⁸⁸¹ Vt allmärkus 304.

¹⁸⁸² Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 620.

¹⁸⁸³ Nevakivi, *Ždanov Suomessa*, 96.

¹⁸⁸⁴ Nevakivi, 87.

¹⁸⁸⁵ Uola, *Suomi sitoutuu hajottamaan ...*, 55.

¹⁸⁸⁶ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 615–17.

¹⁸⁸⁷ Juho Kusti Paasikivi, *J. K. Paasikiven päiväkirjat, 1944–1956. 2. osa: 25.4.1949–10.4.1956*, toim Yrjö Blomstedt ja Matti Klinge, 4. pain (Porvoo etc.: WSOY, 1986), 277.

¹⁸⁸⁸ Valge, „Miksi osa Viron kirjailijoista“, 297.

Varese valitsus ja Scaveniuse valitsus

Martti Turtola imestab, et

Eesti Vabariigi president protesteerimata nõustus sellega, et võõra võimu esindaja koostab riigi uue valitsuse ministrite nimekirja.¹⁸⁸⁹

Kuid kui võrrelda Eesti presidendi käitumist sellega, kuidas käituti Soomes ja Taanis, siis ei ole see nii erakordne kui võiks arvata. Juulis 1940 tõstatas Molotov neljasilmavestluses Paasikiviga küsimuse Tanneri sobivusest ministriametisse – mille peale Paasikivi vastas, et ei ole tema kui saadiku asi ministreid ametist vabastada, kuid ei keeldunud asja arutamast ega avaldanud protesti.¹⁸⁹⁰ Vestluse tulemusena lahkus Tanner ministriametist.¹⁸⁹¹ Pärast 1945. aasta valimisi moodustatud Paasikivi valitsus pandi kokku Ždanovi juhtnööre järgides, kuigi Ždanov püsis ise varjus.¹⁸⁹² Valitsuslääbirääkimisi pidasid Ždanovi asemel Soome kommunistid, kes saavutasid kõik tema tähtsamad nõudmised. Esiteks oli Soome uus valitsus vastavalt „rahvarinde“ taktikale suur koalitsioon, mis kontrollis 75% parlamendikohtadest.¹⁸⁹³ Teiseks said kommunistid enda kätte siseministri portfelli, mida Ždanov nimetas kõige tähtsamaks – „seda portfelli ei saa anda kellelegi teisele“. ¹⁸⁹⁴ Lisaks said kommunistid oma mehe ka Soome julgeolekupolitsei Valpo (*Valtiollinen poliisi*) etteotsa¹⁸⁹⁵ ja tähtsamatest ministrikohtadest läksid SKDL-ile veel kaitseministri ja haridusministri portfellid.¹⁸⁹⁶

Taani valitsuse moodustamisse sekkus Saksamaa alles pärast 1942. aasta sügise niinimetatud „telegrammi kriisi“. Kriis ise seisnes selles, et Taani kuningas vastas Hitleri ülevoolavale õnnitlustelegrammile ainult kahe sõnaga: „täna teid“. ¹⁸⁹⁷ Kuninga vastus vihastas Hitlerit ja andis hoogu juurde tema kahtlustele, et taanlased ei ole talle piisavalt lojaalsed. Hitler nägi lahendusena uut valitsust, mille eesotsas oleks Taani natsionaalsotsialistide partei juht, kuid teda veendi sellest mõttest loobuma. Selle asemel kutsuti Taani välisminister Scavenius Berliini ja teatati talle, et temast peab saama uue valitsuse peaminister. Ühtlasi esitati talle uue valitsuse nimekiri. Scavenius lükkas nimekirja tagasi, sest see sisaldas Taani natsionaalsotsialistide partei liikmeid. Samuti ei võtnud ta vastu ettepanekut uus valitsus moodustada, sest tema arvates ei tulnud asjale kasuks, kui Taani uus peaminister otsustatakse Berliinis. Scaveniust võeti Berliinis kuulda, kuid uue valitsuse plaanist ei loobutud. Senine suursaadik kutsuti tagasi

¹⁸⁸⁹ Turtola, *President Konstantin Päts*, 282.

¹⁸⁹⁰ Paasikivi, „Välirauhan aika“, 67.

¹⁸⁹¹ Vt allmärkus 921.

¹⁸⁹² Nevakivi, *Ždanov Suomessa*, 116.

¹⁸⁹³ Nevakivi, 116–18.

¹⁸⁹⁴ Nevakivi, 120.

¹⁸⁹⁵ Nevakivi, 120.

¹⁸⁹⁶ „Hallitukset aikajärjestyksessä“, Valtioneuvosto, vaadatud 12. aprill 2020, <https://valtioneuvosto.fi/tietoa/historiaa/hallitukset-ja-ministerit/raportti/-/r/v2>.

¹⁸⁹⁷ Voorhis, „Germany and Denmark“, 179.

ja Saksamaa esindajaks Taanis nimetati SS-kindral Best, kes saadeti Kopenhaagenisse ülesandega panna kokku uus Taani valitsus.¹⁸⁹⁸

Kui Taani 9. aprillil 1940 Saksamaa ultimaatumi vastu võttis, siis moodustati juba samal päeval rahvusliku ühtsuse valitsus, milles osalesid kõik neli suurt parteid ja mille taga oli 90% parlamendikohtadest.¹⁸⁹⁹ Taani käitus täpselt nii nagu demokraatiad kriiside ajal käituvad. Kui julgeolekuhoht koos Prantsusmaa langemisega veelgi kasvas, siis ei jätnud see mõjutamata ka rahvusliku ühtsuse valitsust. Juulis 1940 moodustatud uue valitsusega tugevdati ühelt poolt riigi välist julgeolekut, sest välisministriks nimetati parteitu Scavenius, kes pooldas aktivismi suhetes Saksamaaga. Kuid teiselt poolt tugevdati riigi sisemist julgeolekut, sest ministriportfellid ja koos sellega ka valitsusvastutus jagati võrdselt nelja suure partei vahel.¹⁹⁰⁰ Arvestades olukorra tõsidust, kaaluti isegi valitsusparteide liitmist üheks parteiks, millest siiski loobuti. Kuid nelja partei juhtidest moodustati koostöökomitee (*Samarbejdsudvalget*), mis tähendas sisuliselt ikkagi ühe partei võimu.¹⁹⁰¹ Koostöökomitee valitsuse eesotsas oli kuni Saksamaa sekkumiseni sotsiaaldemokraat, sest sotsiaaldemokraatide käes oli suurima parlamendierakonnana 43% parlamendikohtadest.¹⁹⁰²

Kui SS-kindral Best saabus Kopenhaagenisse uut Taani valitsust moodustama, siis kaaluti koostöökomitees ka võimalust Saksamaaga suhtlemine üldse lõpetada. Enamus oli siiski seda meelt, et kui läbirääkimiste tulemusena õnnestub vältida natsionaalsotsialistide valitsust, siis oli asi seda väärt. Nelja erakonna juhid leidsid ka, et neil on kohustus oma valijate ees püüda säilitada iseseisvusest vähemalt niipalju kui seda veel alles oli. Koostöökomitee andis nõusoleku Scaveniuse valitsuse ametissenimetamiseks, kui sai peaministriks kandidaadilt kinnituse, et ta ei toeta surmanuhtlust, juutidevastaseid seadusi ja Taani liitumist kolmikpaktiga. Novembris 1942 kiitis Taani parlament uue valitsuse heaks. Scaveniuse valitsuses oli palju mittepoliitilisi ministreid, kuid mitte ühtegi natsionaalsotsialisti.¹⁹⁰³ Pärast 1942. aasta novembrit on Taani koostööpoliitikat liigitatud jälle pigem attentismiks kui aktivismiks, nii nagu ka enne Prantsusmaa langemist.¹⁹⁰⁴

Eesti valitsus otsustas Nõukogude Liidu ultimaatumi vastu võtta 16. juunil 1940, kaks päeva pärast Pariisi langemist. Erinevalt Taanist, ei ületanud kallaletungija väed enne ultimaatumi esitamist riigipiiri ja isegi sümboolne relvastatud vastupanu jäi ära. Võib siiski kahelda, kuivõrd oleks sellises olukorras olnud võimalik täita Jaan Tõnissonile omistatud soovitus: „Laske kasvõi üksainus

¹⁸⁹⁸ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 63–64.

¹⁸⁹⁹ Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 202; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 553.

¹⁹⁰⁰ Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 203.

¹⁹⁰¹ Dethlefsen, 202; Gram-Skjoldager, „The Law of the Jungle“, 242.

¹⁹⁰² Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 553, 558.

¹⁹⁰³ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 64.

¹⁹⁰⁴ Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 204.

pauk“.¹⁹⁰⁵ Kui Eesti oleks otsustanud osutada sümboolset vastupanu, siis oleks see tähendanud ultimaatumi tagasilükkamist ja sõdimise lõpetamine ei oleks enam sõltunud Eestist. Pole ka sugugi selge, kui palju sõdimist on piisav selleks, et jätta mulje vastupanust. Selle üle peamiselt vaieldigi nende 30 minuti jooksul, kui Taani kuningas, peaminister, välisminister, kaitseminister ja kaitseväe juhataja pidasid nõu, kas Saksamaa ultimaatum vastu võtta või tagasi lükata. Taani juhtide jaoks oli oluline näidata, et Taani on oma erapooletust kaitsnud. Ainult kaitseväe juhataja oli seisukohal, et neli tundi kestnud vastupanu ei ole selleks piisav.¹⁹⁰⁶

Saksamaa ultimaatumi vastuvõtmisest anti rahvale teada kahe avaldusega, mis mõlemad avaldati juba samal päeval, 9. aprillil. Esimesele kirjutasid alla kuningas ja peaminister, teisele ainult kuningas. Esimeses avalduses öeldi:

Taani rahvale. Saksa väed on eelmisel öösel liikunud üle Taani piiri ja tulnud mitmes kohas maale. Taani valitsus on koos protesti esitamisega otsustanud korraldada riigi elu arvesse võttes aset leidnud okupatsiooni, ja sellele viidates tehakse järgmine avaldus. Praegu riigis viibivad Saksa väed astuvad ühendusse Taani kaitsejõududega ja elanikkonna kohustus on hoiduda igasugusest vastupanust. Taani valitsus üritab kaitsta Taani maad ja rahvast sõjaolukorraga kaasnevate õnnetuste eest ja kutsub elanikkonda üles suhtuma tekkinud olukorda rahulikult ja vaoshoitult. Riigis peab valitsema rahu ja kord ja kõiki valitsusametnikke tuleb kohelda asjalikult.¹⁹⁰⁷

Teises avalduses kirjutas kuningas:

Nendes meie isamaale nii tõsistes oludes kutsun kõiki üles, nii linnades kui maal, esinema täiel määral asjalikult ja väärikalt, sest igasugune rahutust tekitav tegu või arvamusaavaldus võib viia tõsiste tagajärgedeni. Jumal hoidku teid kõiki. Jumal kaitsku Taanit.¹⁹⁰⁸

Eesti rahvale teatati Nõukogude Liidu ultimaatumi vastuvõtmisest lühikese teatega esmaspäeva, 17. juuni lehtedes:

Nõukogude Liidu valitsus esitas eile, pühapäeval, Eesti valitsusele nõudmisi, millede sihiks on Eesti ja Nõukogude Liidu vahelise vastastikuse abistamise pakti täitmise kindlustamine. Eesti valitsus vabariigi presidendi eesistumisel võttis esitatud nõudmised vastu ja teatas sellest Nõukogude Liidu valitsusele. Ühenduses sellega esitas vabariigi valitsus lahkumispalve, mille vabariigi president vastu võttis, astudes ühtlasi viivitamata samme uue valitsuse kujundamiseks. Nõukogude Liidu valitsusega saavutatud kokkuleppe tagajärjel asub Nõukogude Liidu vägesid mitmetesse keskustesse Eestis, kus neid seni ei olnud. Vabariigi valitsus

¹⁹⁰⁵ Marandi, *Valitud artikleid*, 110; Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 20.

¹⁹⁰⁶ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 48; Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 699.

¹⁹⁰⁷ *Helsingin Sanomat*, 10.4.1940, 5.

¹⁹⁰⁸ Samas.

on kindel, et kõik kodanikud suhtuvad Nõukogude Liidu vägede tulekusse uutesse asupaikadesse tavalise vastutulelikkusega ja rahuga.¹⁹⁰⁹

Kolmapäeva, 19. juuni lehtedes avaldati peaminister Uluotsa pikem raadiokõne, milles peaminister ütles, et „kõik rahvad praegusel ajal elavad üle suuri ajaloolisi sõjalisi sündmusi“, kuid tänu sügisel sõlmitud baasidelepingule on Eesti saanud „kasutada rahu“. Lisaks juba varem avalikustatud ultimaatumi tingimustele rääkis Uluots Nõukogude Liidu ja Eesti sõjaväelaste vahel Narvas sõlmitud kokkuleppest, mille kohaselt tuleb tsiviilelanikkonnal „eksiarvamuste ja provokatsioonide ärahoidmiseks [...] oma sõjariistad ära anda Eesti sõjaväe ladudesse“. Peaminister pidas vajalikuks eraldi rõhutada, et „Eesti on praegu tegutsemas kõiges oma põhiseaduslikus korralduses“. Ametist lahkuva peaministrina lõpetas Uluots kõne tänuavaldusega:

Võin kinnitada, et midagi pole mind sügavamalt liigutanud kui teie, lugupeetud kaaskodanikud, sügav arusaamine suurtest ajaloolistest sündmustest ning teie suhtumine neisse rahu ja korra alalhoidmisega. Püsigu teil ka edaspidi seda arusaamist, rahu ja korda ning jätkake igaüks oma igapäevast tööd. Südamest tänan teid ja soovin kõike head.¹⁹¹⁰

Taani ja Eesti avalduste kõige olulisemaks erinevuseks on see, et Taani juhid nimetasid toimunut okupatsiooniks ja viitasid protestile. Kuid on oluline mõista, mille vastu Taani protestis. Kui Saksamaa suursaadik välisminister Munchile ultimaatumi üle andis, siis protesteeris Munch kahe asja vastu. Esiteks lükkas Taani välisminister ümber ultimaatumi põhjenduse, justkui oleks Taanit vaja kaitsta „Inglise-Prantsuse okupatsiooni“ eest.¹⁹¹¹ Teiseks avaldas Munch protesti Taani erapooletuse rikkumise vastu.¹⁹¹² Just teist põhjust peeti silmas kuninga ja peaministri avalduses.¹⁹¹³ Peale 9. aprilli avalduse rohkem proteste Saksamaale ei esitatud, kuigi põhjust selleks oli. Näiteks rikkus Saksamaa selgelt ka 1939. aasta kevadel sõlmitud mittekallaletungi lepingut.¹⁹¹⁴

Protest erapooletuse rikkumise vastu oli Taanile oluline, sest sellega loodeti kinni hoida vähemalt „moraalsest erapooletusest“ ja vältida muljet nagu oleks Saksamaa okupatsiooni näol tegemist Taani ja Saksamaa vahelise asjaga, mitte suurriikide vahelisest sõjast tingitud olukorraga.¹⁹¹⁵ Taani protest ei olnud suunatud otseselt okupatsiooni vastu. Kuna sõjategevus piirdus nelja tunniga, siis võeti seda kui „rahumeelset okupatsiooni“¹⁹¹⁶ ja 1942. aastal täiendati vastavalt

¹⁹⁰⁹ *Päevaleht*, 17.6.1940, 1.

¹⁹¹⁰ *Päevaleht*, 19.6.1940, 1.

¹⁹¹¹ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 48; Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 697.

¹⁹¹² Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 48.

¹⁹¹³ Gram-Skjoldager, „The Law of the Jungle“, 240.

¹⁹¹⁴ Gram-Skjoldager, 241.

¹⁹¹⁵ Gram-Skjoldager, 242–43; Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 202.

¹⁹¹⁶ Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 201; Gram-Skjoldager, „The Law of the Jungle“, 243.

ka Taani kriminaalseadusandlust. Taanis viibivate Saksa vägede õiguslikuks staatuseks sai „võõrriigi sõjaväeüksused, kellega Taani ei ole sõjas“.¹⁹¹⁷ Vaevalt, et Taani valitsus taotles sõna „okupatsioon“ kasutamiseга mingeid õiguslikke tagajärgi, sest Taanis oldi teadlikud sellest, et kehtiv Haagi konventsioon ei näinud ette mingisugust muud okupatsiooni peale selle, mis on toimunud sõjategevuse tulemusena. Samuti ei arvatud Taanis, nagu oleks neli tundi kestnud vastupanu tähendanud seda, et tegemist oligi Haagi konventsiooni tingimustele vastava okupatsiooniga.¹⁹¹⁸

Erinevalt Taanist rõhutati Eesti avaldustes, et Nõukogude vägede sisenemine Eestisse toimub kokkuleppel Eesti valitsusega, protesti ei avaldatud ja toimuvat ei nimetatud okupatsiooniks. Kuid erinevalt Taanist ei saanudki Eesti protestida erapooletuse rikkumise vastu, sest alates baasidelepingu sõlmimisest ei olnud Eesti enam erapooletu. Eesti protesteeris erapooletuse rikkumise vastu enne baasidelepingu sõlmimist, kui septembris 1939 lendasid Nõukogude lennukid Eesti kohal.¹⁹¹⁹ Tegelikult avaldas Eesti protesti ka juunis 1940 ja lükkas täpselt samamoodi nagu Taani ümber ultimaatumi põhjenduseks esitatud väited. Seda tegi saadik Rei suuliselt samal päeval, kui Molotov talle ultimaatumi üle andis, seda tegi välisminister Piip kirjalikus vormis Nõukogude Liidu saadikule ja seda tegi president Päts kohtumisel Ždanoviga.¹⁹²⁰ Pärast Pätsiga kohtumist kandis Ždanov Moskvasse ette:

Üldmulje on selline, et Päts, Laidoner ja kogu vana valitsuse klikk püüavad säilitada juhtiva positsiooni ja kujutada asja nii, et Eestis pole Eesti valitsus milleski süüdi ja on Nõukogude Liidu suure Euroopa-poliitika ohver ning et selline on väikeriikide kibe saatuse, kes on „erakorralise perioodi“ tõttu sunnitud raskusi taluma.¹⁹²¹

Taani ja Eesti avalduste ühiseks jooneks oli üleskutse jääda rahulikuks ja hoiduda vastupanust ning ultimaatumite vastuvõtmise põhjendus – soov säästa rahvast sõjast. Vestluses Ždanoviga tunnistas ka Päts, et tänu baasidelepingule on Eesti saanud „rahulikult elada“.¹⁹²²

Uue valitsuse moodustamisel püüdis Eesti saavutada paremat tulemust, nii nagu ka Taani. Kuid Eesti käitumist iseloomustas jätkuvalt aktivism. Ultimaatumi üleandmisel küsis Rei Molotovilt, kas Nõukogude Liidul on konkreetseid

¹⁹¹⁷ Gram-Skjoldager, „The Law of the Jungle“, 242.

¹⁹¹⁸ Gram-Skjoldager, 242.

¹⁹¹⁹ Vt allmärkus 1674.

¹⁹²⁰ Üleskirjutus NSV Liidu välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotovi kõnelusest Eesti saadiku August Reiga 16.6.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 641–43; Väljavõte NSV Liidu saadiku Kuzma Nikitini päevikust 16.–17.6.1940 ja 18.–20.6.1940, Arjakas et al., 646, 659–60; NSV Liidu valitsuse volinik Eestis NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadile 19.6.1940, Arjakas et al., 660–61.

¹⁹²¹ NSV Liidu valitsuse volinik Eestis NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadile 19.6.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 661.

¹⁹²² Väljavõte NSV Liidu saadiku Kuzma Nikitini päevikust 18.–20.6.1940, Arjakas et al., 660.

ettepanekuid uue valitsuse osas¹⁹²³ ja kohe pärast ultimaatumi vastuvõtmist käis Laidoner Nõukogude Liidu saatkonnas uurimas, keda sooviks Nõukogude Liit näha uue peaministrina.¹⁹²⁴ Eesti aktivism jätkus Pätsi kohtumisel Ždanoviga, mida on oma päevikus kirjeldanud kohtumisel osalenud Nõukogude Liidu saadik:

Päts: alustas jutt peaministri kandidaadist. Pani ette Rei. Ärritus väga, kui Ždanov selgitas, et ta täna sellele küsimusele vastust anda ei või.¹⁹²⁵

Kui Ždanov kaks päeva hiljem Varese kandidatuuri esitas, siis ei vaielnud Päts sellele vastu. Samal päeval oli Pätsil kohtumine ka Vareseaga, kes esitas oma valitsuse ministrite nimekirja ja ei varjanud, et mitte tema, vaid Nõukogude Liidu saatkond oli selle koostanud. Pätsile ei meeldinud kohtuministri kandidaat ja Vares pidi minema muudatust uuesti Nõukogude Liidu saatkonnaga kooskõlastama. Kuna Ždanov muudatusega ei nõustunud, siis nimetas Päts sama päeva õhtul Varese valitsuse algses koosseisus ametisse.¹⁹²⁶

Eesti juhtide käitumine ei erinenud põhimõtteliselt sellest, kuidas käitused teised kallaletungija nõudmistele alistunud ja kallaletungijaga koostööd teinud riigid. Eestis ja Taanis sekkus kallaletungija varjamatult valitsuse moodustamisse, Soomes tehti seda varjatult. Põhjuseks ei olnud Soome demokraatlikkus, vaid see, et tänu edukatele „tõrjevõitudele“ ei õnnestunud kallaletungijal Soomet okupeerida. Taanil õnnestus kallaletungijaga rohkem kaubelda kui Eestil, kuid ka selle põhjuseks ei saa pidada Taani demokraatlikkust, vaid pigem seda, kui palju kallaletungija endaga kaubelda lasi ja mis olid tema eesmärgid. Taani juhid lükkasid tagasi natsionaalsotsialistidest ministrikandidaadid, kuid me ei tea, mida oleks teinud samasuguses olukorras Eesti juhid – sest Varese valitsuse nimekirjas ei olnud ühtegi kommunisti.¹⁹²⁷

Põhjuseks võis olla see, et Stalin oli Hitlerist parem ajaloolisest kogemusest õppija. Kuusineni valitsuse moodustamine talvesõja esimesel päeval ei lõhestanud Soome ühiskonda ega nõrgestanud vastupanu, vaid andis täpselt vastupidise tulemuse. Samamoodi mõjus Norra ühiskonnale Quislingi valitsuse väljakuulutamise Saksamaa kallaletungi teisel päeval.¹⁹²⁸ Kuid veelgi olulisem oli see, et Stalini ja Hitleri eesmärgid olidki erinevad. Kui Molotov käis 1940. aasta novembris Berliinis kauplemas õigust korraldada Soomes „samas mõõtkavas

¹⁹²³ Üleskirjutus NSV Liidu välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotovi kõnelusest Eesti saadiku August Reiga 16.6.1940, Arjakas et al., 643.

¹⁹²⁴ Väljavõte NSV Liidu saadiku Kuzma Nikitini päevikust 16.–17.6.1940, Arjakas et al., 647; NSV Liidu saadiku Kuzma Nikitini aruanne perioodist 13.–25.6.1940, Arjakas et al., 670.

¹⁹²⁵ Väljavõte NSV Liidu saadiku Kuzma Nikitini päevikust 18.–20.6.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 660.

¹⁹²⁶ Elmar Tambek, *Tõus ja mõõn: mälestusi kodumaalt. 1. raamat* (Tallinn: Olion, 1992), 244–46; August Rei, „Traagiliste sündmuste tunnistajana“, *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas III: Punane aasta*, toim Richard Maasing et al. (Stockholm: EMP, 1956), 23–25.

¹⁹²⁷ Rei, „Traagiliste sündmuste tunnistajana“, 23–24; Ant, *Eesti 1939–1941*, 112.

¹⁹²⁸ Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 704.

lahendus“ nagu Balti riikides ja Bessaraabias,¹⁹²⁹ siis viitas ta Saksamaa ja Nõukogude Liidu vallutuste „bilansile“,¹⁹³⁰ mis näitas, et Saksamaa on Molotovi-Ribbentropi paktist rohkem kasu saanud kui Nõukogude Liit. Hitler vastas Molotovile, et

Saksamaa ei soovi Prantsusmaad annekteerida, nagu venelased tunduvad eeldavat.¹⁹³¹

See käis ka Taani kohta, mistõttu Hitleril ei olnudki vaja korraldada samasugust pettust nagu korraldas Stalin Eestis.

Optimism ja pessimism

Kas Taanis oleks pettus sama hästi õnnestunud, pole võimalik teada saada. Eestis pettus õnnestus, nagu näitab Pätsi teade Saksamaa saatkonnale pärast Varese valitsuse moodustamist:

hoolimata üksikute ministrite osalt väga pahempoolsest orientatsioonist, ei ole sovetiseerimist ning Nõukogude Liiduga ühinemist oodata.¹⁹³²

Pettuse õnnestumist kinnitab oma mälestustes ka Rei, kirjutades sellest, kuidas sündmuste toimumise ajal vastandati Varese valitsust „täisverelisele kommunistlikule“ valitsusele ja kuidas kobati pimeduses „ilma et oleksime midagi Zhdanovi plaanidest teadnud“. ¹⁹³³ Pettuse õnnestumisele võis kaasa aidata teatud naiivsus suhtumises Nõukogude Liitu, mida esines Eestis tunduvalt rohkem kui Soomes. Kuid kui tegemist oli naiivsusega, siis on raske selle põhjuseks pidada „Pätsi ja Laidoneri diktatuuri“, sest see ei piirdunud Pätsi ja Laidoneriga, vaid samamoodi suhtusid Nõukogude Liitu ka endine sotsiaaldemokraat Rei ja endine tööerakondlane Piip. Demokraatia ei oleks siin midagi muutnud, sest sama naiivne oli ka peamine opositsioonipoliitik Tõnisson. Kui Päevaleht küsis tema arvamust Varese valitsuse kohta, siis vastas Tõnisson:

Uue vabariigi valitsuse deklaratsioon rahuldab praegustes oludes, kui teda teostatakse Eesti rahvusliku sini-must-valge riigilipu all, teiste sõnadega – iseseisva Eesti omariikluse alustel, siis võib valitsus olla kindel minu ja minu poliitiliste sõprade kui riiklikult mõtleivate kodanikkude tõsisele poolehoiule ja toetusele. Nagu peaministri dr. Johannes Vares-Barbaruse raadiokõne jaanipäeval ja peaministri asetäitja prof. dr. Hans Kruusi seletused ajakirjandusele näitavad, võime meie kindlad olla, et valitsuse tegevus areneb iseseisva Eesti riikluse alustel,

¹⁹²⁹ Sontag ja Beddie, *Nazi-Soviet relations*, 240.

¹⁹³⁰ Vt allmärkus 1013.

¹⁹³¹ Sontag ja Beddie, *Nazi-Soviet relations*, 243.

¹⁹³² Saksa saadik Tallinnas Saksa Välisministeeriumile 3.7.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 675.

¹⁹³³ Rei, „Traagiliste sündmuste tunnistajana“, 24.

ühtlasi ausalt ja otsekoheselt täites kohustusi, mis vabariik on enda peale võtnud Eesti ja Nõukogude Liidu vahelise vastastikuse abistamise pakti sõlmimisega.¹⁹³⁴

Mitte ainult Päts, vaid ka Tõnisson pidas võimalikuks, et Eesti iseseisvus saab jätkuda vaatamata okupatsioonile ja Varese valitsusele.

Samasugust naiivsust esines ka 1939. aasta sügisel. Martti Turtola imestab põhjusega, et mitte ainult Laidoner, vaid ka välisminister Piip, Eesti Moskva saadik Rei ja paljud teised Eesti diplomaadid väljendasid „lapselikku usku N Liidu juhtide heatahtlikkusse“.¹⁹³⁵ Sellesse loetellu võib lisada ka president Pätsi. Valitsuse koosolekul, kus arutati kaubanduslepingu sõlmimist, ütles Päts, et

küll need, kes seoses allveelaeva putkupanekuga ja Vene reaktsiooniga sellele meile juba kadu kuulutasid, teevad suured silmad, kui kuulevad, missuguse suure ja hea lepingu saame Venega.¹⁹³⁶

Mõned päevad hiljem kui oli selgunud karm tõde ja Riigikogu komisjonide ühisistungil arutati mitte kaubanduslepingut, vaid baasidelepingut, olid Moskva läbi-rääkimistel osalenud Piip ja Uluots pigem optimistlikud, rääkides sellest, kuidas „Moskvas lasti ka meil kõnelda ja ei räägitud meiega kui alamatega“ ja sellest, et „Stalin on harukordselt tark inimene“.¹⁹³⁷ On raske süüdistada selles kõiges Pätsi ja Laidoneri või demokraatia puudumist, sest optimistlik oli ka Tõnisson:

Siin ei pruugi põrmugi olla kuri algus. Kui Venel on julgeolekut, siis on meil lojaalsed vahekorrad Venega.¹⁹³⁸

On võimalik, et tegemist ei olnudki mitte niivõrd naiivsusega kui võrd pidevast alavääristamisest tingitud soovmõtlemisega või vähemalt püüdega säilitada ka lootusetus olukorras optimism. Päts ei rääkinud ilma põhjuseta nendest, kes Eestile „kadu kuulutasid“ – seda tegid isegi Soome lehed ja mitte ainult seoses Orzeli põgenemisega, vaid juba varem.¹⁹³⁹ See ei saanud jätta mõjutamata Eesti poliitikute enesehinnangut ja vastavalt ka käitumist. Ei Paasikivi ega ka Tanner ei rääkinud pärast Moskvas käimist Stalini erilisest tarkusest või sellest, et nendega ei räägitud kui alamatega. Erinevust on raske põhjendada sellega, et Piip ja Uluots olid viimased viis aastat elanud mittedemokraatlikus riigis. Pigem tasub põhjust otsida eestlaste üldisest ebakindlusest, millel olid palju kaugeleulatuvamad juured kui 1934. aasta riigipööre.

Paasikivi kirjutas detsembris 1940 Tannerile, et ei ole nõus arvamusega, nagu oleks talvesõda see põhjus, miks Soomel õnnestus vältida Balti riikide saatust:

¹⁹³⁴ *Päevaleht*, 28.6.1940, 1.

¹⁹³⁵ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 226–27.

¹⁹³⁶ Karl Soonpää päevikusissekanne 21.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 159.

¹⁹³⁷ Nõukogude-Eesti vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikogu komisjonide laiendatud koosolekul 2.10.1939, Arjakas et al., 501, 503.

¹⁹³⁸ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., 431.

¹⁹³⁹ Vt allmärkus 1275.

Balti riikide iseseisvus oli minu meelest alati ebakindel. Eestlased ise tundusid samamoodi mõtlevat juba 1920-ndatel. Et suurriiklik Nõukogude Liit jalgadele tõustes lepiks Soome lahe idasopiga, kus, nagu nad ütlesid, „suur sõjalaev vaevalt mahub ümber pöörama“ – see ei olnud võimalik. Baltimaade rannikute langemine Nõukogude Liidu kätte oli ainult aja küsimus.¹⁹⁴⁰

Paasikivi arvamus, et ka eestlastel endil ei olnud täit usku oma iseseisvuse säilimisse, kinnitavad ka teised allikad. Märtsis 1927 kirjutas sellel ajal Soome Varssavi saadikuna tegutsenud ja hiljem välisministri ametit pidanud Hjalmar Procopé, et Eesti ja Läti usk

oma saatusse, oma iseseisvusse ja oma moraalsesse jõusse ei ole väljaspool iga-sugust kahtlust.¹⁹⁴¹

Procopé arvates tuli Soomel kaaluda Eesti ja Läti toetamist, et ära hoida „nende libisemine Nõukogude Liidu sülle“. ¹⁹⁴² Jaanuaris 1929 käis Eesti esimesi talviseid sõjaväeõppusi vaatlemas kolonel Talvela, kellest hiljem sai Mannerheimi usaldusisik¹⁹⁴³ ja kes juhatas armeekorpusi talvesõjas ja jätkusõjas. Õppused peeti Petseri- ja Võrumaal. Talvela kirjutas oma ettekandes, et maastik on „avatud ja sile nagu laud“ ja Soome metsasõja taktika jaoks sobimatu.¹⁹⁴⁴ Eesti sõjaväe võitlusvõimet hindas Talvela „materialistlikul alusel“ paremaks kui oli osanud oodata, kuid kahtles sügavalt eestlaste võitlusvaimus.¹⁹⁴⁵ Talvela kirjutas, et on ka varem Eestis käinud, kuid ei ole veendunud eestlaste rahvustundes,

s.t rahvuslikus eneseteadvuses ja tahtes olla eestlased alati ja lõpuni välja, ohverdada kõik Eesti nimel. Minu arvates saab ainult selline rahvustunne hoida püsti maa nagu Eesti, mis on alles ühe kümnendi olnud iseseisev ja enne seda jõudnud juba suurel määral Venemaaga kokku sulada. [...] Kui vaatasin sõdureid manöövritel ja kasarmutes, nägin nende ausaid, terveid nägusid, mõtlesin alati, kas ka selle mehe sees võiks elada teadlikkus sellest, milleks ta sõjaväes teenib, mille jaoks on Eestit vaja kaitsta ja mille jaoks tuleb tal sõja puhkedes anda kõik Eesti eest. [...] Sügavat rahvuslikku innustust otsisin siiski asjatult.¹⁹⁴⁶

Ka Talvela arvates oli Soome võimuses olukorda parandada:

Väljastpoolt tulev abi, näit. vabatahtlike kujul Soomest, mõjutaks kõige suuremal määral Eesti armee võitlusvõimet ja -vaimu. Sellest on olemas vastuvaidlematu tõestus Eesti vabadussõja ajast. Kas ei oleks põhjust teha meie poolelt selles osas mingeid ettevalmistusi?¹⁹⁴⁷

¹⁹⁴⁰ Paasikivi, „Välirauhan aika“, 180–81.

¹⁹⁴¹ Holm, „Balttilainen vai skandinaavinen suuntaus“, 141.

¹⁹⁴² Holm, 141.

¹⁹⁴³ Vt allmärkus 967.

¹⁹⁴⁴ Leskinen, *Veljien valtiosalaisuus*, 81, 83.

¹⁹⁴⁵ Leskinen, 84–85.

¹⁹⁴⁶ Leskinen, 85–86.

¹⁹⁴⁷ Leskinen, 85.

Eesti oli sellel ajal sama demokraatlik kui Soome, kuid Soomest vaadates paistis Eesti juba siis palju ebakindlamana.

Eesti sisemine ebakindlus ei ole üllatav arvestades seda, missuguse kahtlusega suhtuti Eesti iseseisvuse väljavaadetesse väljaspool Eestit. Kui Eesti otsustajad langetasid septembris 1939 üksmeelse otsuse sõjalist vastupanu mitte osutada ja leppisid Eesti „libisemisega Nõukogude Liidu sülle“, siis jäi neile üle kolm võimalust: 1) Eestist põgeneda; 2) langeda masendusse ja oodata passiivselt kurba lõppu; 3) püüda säilitada optimism ja üritada aktiivse tegutsemisega vältida halvimat. Eesti juhid valisid kolmanda võimaluse ja selles väljenduski Eesti aktivism. Selline oli nende valik, kuid Eestis leidis ka neid, kes oleksid valinud sõjalise vastupanu, nagu ka neid, kes soovisid Eestist põgeneda või langesid masendusse.

Eesti otsustajaid võib süüdistada selles, et oma otsusega sõjalist vastupanu mitte osutada võtsid nad selle võimaluse ka nendelt, kes oleksid seda soovinud. Võimalus põgeneda võeti samuti 1939. aasta sügisel tehtud otsusega tühistada välispassid. Vabadussõjalaste viimane juht Hjalmar Mäe süüdistaski hiljem Pätsi ja Laidoneri selles, et inimestel ei lastud põgeneda.¹⁹⁴⁸ Kuid ka demokraatias peab vähemus enamuse otsustega leppima. Riigikogu komisjonide ühisistungitel väljendatud üksmeelne toetus baasidelepingu sõlmimisele ja nende sama üksmeelne otsus – et sõlmitud lepingut tuleb täita „otsekohealt ja avameelselt“ – lubab arvata, et Eesti ühiskonna enamuse toetas valitsuse poliitikat. Samuti näitavad demokraatliku Eesti kogemused, et erakorralise seisukorra kehtestamisele ja valitsusele erakorraliste volituste andmisele ei olnud raske saada parlamendi heakskiitu, eriti kriiside ajal.¹⁹⁴⁹ Pole sugugi ebatõenäoline, et välispassid oleks tühistanud ka demokraatlik valitsus. Kui sõjaline vastupanu ja põgenemine olid välistatud, siis ei jäänudki muud üle kui optimism ja püüd vältida halvimat või pessimism ja masendusse langemine.

Samal päeval, kui ajalehed avaldasid uudise Eesti baasidelepingust, külastas Soome Pariisi saatkonda Eesti saadik Prantsusmaal, endine tööerakondlane ja riigivanem Otto Strandman. Eesti saadik ei olnud juba aastaid Soome saatkonnas käinud ja tegemist ei olnud tavapärase visiidiga. Strandman väljendas Soome saadikule kahetsust, et ei ole saanud „surra enne seda“ ja lubas erru minna. Strandman ütles, et on „oma elamise likvideerinud“ ja kavatseb asuda elama kusagile „Eesti maapiirkonda“. Soome saadik Holma kirjutab oma ettekandes, kuidas ta üritas Eesti saadiku tuju tõsta ja teda julgustada, kuid Strandman oli olnud „täiesti pessimist“. Holma nimetab Strandmani visiiti „masendavaks“.¹⁹⁵⁰ Otto Strandman tegigi nii nagu ütles. Novembris 1939 lahkus ta Prantsusmaalt ja läks elama oma Kadrina tallu. Veebruaris 1941 sai ta kutse ülekuulamisele, millele tema eelistas vabasurema.¹⁹⁵¹

¹⁹⁴⁸ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 822.

¹⁹⁴⁹ Vt allmärkus 336.

¹⁹⁵⁰ Pariisi saatkonna raport nr 60, 28.9.1939, UM 7 E Viro 1929–1939, UA.

¹⁹⁵¹ Heikki Tuulik ja Jaak Valge, „Otto Strandman 1875–1941“, *Looming*, nr 7 (1989): 973.

Kuigi Soome oli tänu edukatele „tõrjevõitudele“ palju paremas olukorras, oli ka Soomes pärast 1944. aasta vaherahulepingut võimalik valida optimismi ja pessimismi vahel. Juulis 1948, kui YYA-lepingu sõlmimisest Nõukogude Liiduga oli möödunud ainult paar kuud,¹⁹⁵² käis peamiselt Šveitsis pensionipõlve pidav Mannerheim Soomes ja tegi visiidi ka president Paasikivile. Paasikivi on sellest kirjutanud oma päevikus:

Mannerheimi seisukoht oli täiesti steriilne ja päris pessimistlik Soome tuleviku seisukohalt. Tema arvates on venelastel halvad kavatsused Soome suhtes. *Ryssarna kan vänta* [venelased oskavad oodata], on illusioon arvata neist midagi head. Kuid nad ei hoidu kasutamast isegi sõjalist vägivalda, kui tuleb sobiv aeg. Nad ei hooli sellest, kas neil tuleb Soomes raskusi. Suurriik ei hooli sellest ega loobu oma kavatsustest. Ta ei tundunud uskuvat sellessegi, et Soome rahval oleks moraalselt ja vaimset jõudu venelastele vastu seista, isegi kui nad ei kasutaks relvastatud vägivalda – võttes arvesse inimloomust. Mina ütlesin sellega seoses, et mina olen muidugi tuntud pessimist. Kuid peab olema *arbetshypotes* [tööhüpotees], muidu ei saa elada. [...] Peab olema mingi kava ja tegevusliin. Ütlesin mh, et kui asuda tema seisukohale, siis ei jää muud üle kui minna metsa ja lasta kuul otsaette. Mannerheim ei osanud midagi öelda. Ta tundub olevat täiesti steriilne. Ei ühtegi konstr., positiivset mõtet.¹⁹⁵³

Eesti valitsuse „tööhüpotees“ oli täita ausalt baasidelepingut ja loota, et ka Nõukogude Liit seda teeb – eriti lepingu 5. punkti, mis ütles:

pakti elluviimine ei tohi mingil määral riivata Lepinguosaliste suverääniõigusi, eriti nende majandussüsteemi ja riiklist korda.¹⁹⁵⁴

Sellele 1939. aasta septembri „tööhüpoteesile“ lisandus 1940. aasta juunis veel ka teine – lootus, et õnnestub säilitada Tartu rahulepingut. Just see oli üks kaalutlustest, miks Eesti valitsus ei julgenud Nõukogude Liidu ultimaatumit tagasi lükata.¹⁹⁵⁵ Talvesõja ja Moskva rahulepingu ajalooline kogemus ütles üheselt, et sõjalise vastupanu korral kaotab senine rahuleping kehtivuse ja uus rahuleping saab olema tunduvalt ebasoodsam. Sellises valguses ei tundugi see nii mõistusevastane, et president Päts tegi veel 17. juulil – neli päeva enne Eesti kuulutamist Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks – kohusetundlikult kaasa uue Nõukogude Liidu saadiku volikirja üleandmise tseremooniale. Uus saadik nimetas oma kõnes Nõukogude Liidu ja Eesti suhete alustena 2. veebruaril 1920 sõlmitud Tartu rahulepingut ja 28. septembril 1939 sõlmitud vastastikuse abistamise pakti – kinnitades sellega mõlema Eesti valitsuse „tööhüpoteesi“ kehtivust.¹⁹⁵⁶

¹⁹⁵² Vt allmärkus 1765.

¹⁹⁵³ Paasikivi, J. K. *Paasikiven päiväkirjat 1944–1956 I*, 630.

¹⁹⁵⁴ Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel 28.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 478.

¹⁹⁵⁵ Ant, *Eesti 1939–1941*, 101.

¹⁹⁵⁶ NSV Liidu saadiku Vladimir Botškarjovi volituste esitamisel peetud kõnede tekstid, 17.7.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 679.

„Suveräänsuse kinnisidee“ ja kollaboratsiooni paradoks

Eesti riigijuhtide traagika seisnes selles, et eesmärk ja eesmärgi saavutamise vahend olid üksteisega lootusetult vastuolus. Eesmärk oli säilitada Eesti iseseisvusest nii palju kui võimalik, kuid vahendiks oli koostöö sellesama suurriigiga, kes oli Eesti iseseisvuse peamine vaenlane. Tulemuseks oli piltlikult öeldes olukord, kus ohver, kelle sõjakas naaber ähvardab tema maja maha lõhkuda, hakkab ise oma maja lammutama, lootes, et kui ta seda ise teeb, siis jääb majast siiski midagi alles. Teisiti ei olnud see ka Taanis, kus eesmärgiks oli samuti säilitada oma iseseisvusest ja riigikorrast nii palju kui võimalik. Niels Wium Olesen kirjutab, et Taanis esines olukordi, kus

täidesaatev võim, seadusandlik võim ja kohtuvõim tegutsesid viisidel, mis mitte ainult ei osutunud suveräänsuse vastandiks – sest nii toimiti selleks, et täita Saksamaa nõudmisi – vaid kompromiteerisid ka demokraatia põhimõtteid.¹⁹⁵⁷

Sedasama võib väita ka Soome kohta asendades Saksamaa Nõukogude Liiduga.

Eesti ei olnud demokraatlik riik, kuid ka Eesti riigivõimu tegutsemises sisaldus sama vastuolu. Asi ei olnud demokraatias või selle puudumises. Olesenil on kahtlemata õigus, kui ta kirjutab, et

enesealalhoiuvaistu tulemusena on igasuguse poliitilise süsteemiga kaasa sündinud püüd oma suveräänsust kaitsta.¹⁹⁵⁸

Paljude ajaloolaste arvates oligi „suveräänsuse kinnisidee“ selleks põhjuseks, mis sundis mitte ainult Taani, vaid ka Tšehhi ja Prantsusmaa poliitikuid kallaletungijaga koostööd tegema. Püüdes ennetada Saksamaa nõudmisi ja vältida olukorda, kus Saksamaa viib ise oma nõudmised ellu, üritati jätta muljet, et ollakse endiselt suveräänsed.¹⁹⁵⁹ Tulemuseks oli paradoks: selleks, et suveräänsust ja demokraatias kaitsta hakati neid lammutama, selleks, et vältida halvimat, hakati kallaletungijat õigustama ja iseennast halvustama.¹⁹⁶⁰ Seda võib nimetada kollaboratsiooni paradoksiks.

Eesti, Soome ja Taani alistumises oli palju erinevat, kuid olulises osas olid nad sarnased. Alistudes naaberriigi sõjalisele survele nõustusid kõik kolm ise oma suveräänsust piirama, et mitte kaotada kogu suveräänsust. Põhjuseks oli loomulik enesealalhoiuvaist, mis jätab kallaletungi korral ellujäämiseks kolm võimalust: 1) võidelda; 2) põgeneda või peituda; 3) alistuda. Riigid otseselt kallaletungi eest põgeneda ega peituda ei saa ja neile jääb üle, kas võidelda või alistuda. Soome alistus alles pärast kahte edukat „tõrjevõitu“, Eesti ja Taani alistusid ilma võitluseta. Eesti alistumine ei olnud kindlasti mitte „sisse programmeeritud 1937. aasta konstitutsiooni“, nagu kirjutab Magnus Ilmjärv.¹⁹⁶¹ Soome ja Taani demokraatlikud põhiseadused ei takistanud neil täita Nõukogude Liidu ja

¹⁹⁵⁷ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 68.

¹⁹⁵⁸ Olesen, 68.

¹⁹⁵⁹ Olesen, 46–47, 68.

¹⁹⁶⁰ Olesen, 69.

¹⁹⁶¹ Ilmjärv, *Häaletu alistumine*, 918.

Saksamaa nõudmisi. Pigem oli Eesti, Soome ja Taani alistumine sisse programmeeritud riikide enesesäilitamiseks.

Eesti alistumine ei olnud ka kuidagi eriliselt „hääletu“. Võrreldes Soome ja Taaniga võis Eesti alistumine olla „hääletum“, kuid Eestis oli ka aktivism kõige tugevam ja Eesti iseseisvuse väljavaated olid kõige nukramad. Erinevused Soome ja Taaniga olid olemas, kuid olulisem on see, mis oli sarnane. Kõikide puhul oli ühiseks jooneks see, et suveräänsust piiravate nõudmiste vastu avalikult ei protestitud – ja see ei ole üllatav, sest vastasel korral ei olekski olnud tegemist alistumisega. Kui ohver karjub, siis ta ei ole alistunud, sest ta loodab saada abi. Eestil, Soomel ja Taanil ei olnud abi kusagilt loota ja see oligi peamine põhjus, miks nad alistusid. Häälekas protestimine sellises olukorras oleks olnud vastuolus alistumise eesmärgiga, milleks oli veenda kallaletungijat, et ohver on oma olukorraga leppinud ja ei kujuta endast ohtu. Häälekas protestimine ja alistumine on üksteist välistavad strateegiad. Alistumine ongi hääletu.

Kõigil kolmel riigil oli võimalik ka mitte alistuda. Eestil oli võimalik baasidelepingut mitte sõlmida ja ultimaatumit mitte vastu võtta, Taanil oli võimalik vastupanu jätkata ja ultimaatumit mitte vastu võtta, Soomel oli võimalik sõdimist jätkata ja mitte sõlmida rahulepingut märtsis 1940 ja vaerahulepingut septembris 1944. Sellise valikuga oleks häälekas protestimine olnud kooskõlas – nii nagu Soome talvesõjas tegigi. Oli võimalik valida ka kolmas strateegia – põgenemine. Kuigi riigid põgeneda ei saa, saavad põgeneda nende valitsused. Just selline oleks olnud Taani kaitseväge juhataja valik – jätkata vastupanu vähemalt senikaua, et kuningas saaks riigist põgeneda.¹⁹⁶² Isegi tema ei arvanud, et Taani kaitseväge suudaks takistada riigi okupeerimist.¹⁹⁶³ Ka sellise strateegiaga oleks häälekas protestimine olnud kooskõlas – küll mitte enam okupeeritud Taanis, vaid selles riigis, kuhu kuningas oleks põgenenud.

Eestil oli samuti võimalik valida põgenemisstrateegia, kuid Eesti võimalused seda ellu viia olid tunduvalt kesisemad kui Taanil. Eesti kaitseväge oleks samuti suutnud piisavalt kaua vastupanu osutada, et president saaks riigist põgeneda, kuid Eesti presidendi võimalused väljaspool Eestit häälekat protesti avaldada olid märksa piiratumad kui Taani kuningal. Eriti oli see nii juhul kui pidada hääleka protestimise eesmärgiks võitluse jätkamist, et riik vabastada. Taanit ründas riik, kes oli sõjas kahe Euroopa suurriigiga. Kuigi Taani olukord sarnanes pigem Poolale, keda Ühendkuningriik ja Prantsusmaa ei suutnud sõjaliselt aidata kui Norrale, kus poolteist kuud pärast Saksamaa kallaletungi algust võitles 25 000 liitlaste sõdurit,¹⁹⁶⁴ oleks ka Taani kuningas Londonis kahel käel vastu võetud. Taani eksiilvalitsus oleks saanud lisada oma hääleka protesti nende riikide protestidele, kes juba olid Saksamaaga sõjas. Eesti presidendil sellist võimalust ei olnud, sest Saksamaaga sõjas olevad riigid nägid Nõukogude Liidus pigem liitlast kui vaenlast.

¹⁹⁶² Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 699.

¹⁹⁶³ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 48.

¹⁹⁶⁴ Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, 708.

Nõukogude Liiduga sõjas oleva riigi president ei oleks olnud Londonis väga oodatud ja kindlasti ei oleks tal aidatud Londonis häälekat protestikampaaniat korraldada. Kui Soome valitsus soovis juulis 1941 levitada maailmas dokumendikogumikku,¹⁹⁶⁵ mis paljastas jätkusõja puhkemisele eelnenud Nõukogude Liidu jõhkra survepoliitika, siis keelas Ühendkuningriigi välisministeerium Briti postiteenistusel soomlastele vajalikku teenust osutada.¹⁹⁶⁶ Ühendkuningriigi valitsuse jahedat suhtumist võimalikku Eesti eksiilvalitsusse võib eeldada ka sellest, et detsembris 1940 keelati Ühendkuningriigi välisministeeriumi ametnikel Balti riikide saadikutelt kirju vastu võtta.¹⁹⁶⁷ Kuigi Eesti riigi juhid ei saanud seda kõike teada, oli neile piisavalt teada, et mitte hellitada asjatuid lootusi. Ajalooline kogemus – milleks oli demokraatlike suurriikide mõistev suhtumine Nõukogude Liidu kallaletungi Poolale – rääkis piisavalt selget keelt. Seepärast ei ole üllatav, et kui Leedu saadikud arutasid oktoobris 1939, missugune riik sobiks kõige paremini võimaliku eksiilvalitsuse asukohamaaks, siis jõudsid nad järeldusele, et selleks on Itaalia.¹⁹⁶⁸ Samal põhjusel ei ole üllatav, et riikide seas, kes müüsid või andsid tasuta sõjavarustust Soomele talvesõja ajal, oli Rootsi järel teisel kohal Itaalia.¹⁹⁶⁹

Kuid Mussolini Itaalia sai vaevalt olla kuigi ligitõmbavaks asukohamaaks Pätsile. Teine lugu oleks olnud siis, kui Eestis oleksid olnud võimul vabadsõjalased. Mõlemal juhul ei oleks Itaalia siiski olnud see liitlane, kelle abiga oleks olnud lootust Eesti vabastada. Sama käis 1939. ja 1940. aastal ka Ameerika Ühendriikide kohta, kelle poliitikaks oli sellel ajal Euroopa asjadest eemalehoidmine. Eesti riigi juhte on kasutu süüdistada selles, et nad ei mõelnud riigi juriidilise järjepidevuse peale. Esiteks on iga riigi valitsuse esmane ülesanne püüda säilitada riigi iseseisvust tegelikkuses ja mitte paberi peal. Teiseks ei saanud sellel ajal olla kuigi suurt usku võimalustesse säilitada riiki edasi paberi peal, kui seda tegelikkuses enam olemas ei olnud. Ajalooline kogemus ütles üheselt, et varsti pärast seda kui Etioopiat, Austriat ja Albaaniat ei olnud olemas enam tegelikult, kadusid nad ka paberilt.¹⁹⁷⁰ Kolmandaks mõtlesid Eesti riigi juhid riigi juriidilise järjepidevuse peale, kui püüdsid kinni hoida Tartu rahulepingust ja vastastikuse abistamise paktist. Mõlema dokumendiga tunnustas Eesti seisukohalt kõige olulisem riik Eesti iseseisvust ja territoriaalset terviklikkust.

Sama kasutu on süüdistada Eesti riigi juhte selles, et nende „hääletu“ alistumine oligi põhjuseks, miks Eesti annekteeriti. Nõukogude Liit ei annekteerinud mitte riike, kes alistusid „hääletult“, vaid riike, keda pidas „liliput-riikideks“.¹⁹⁷¹

¹⁹⁶⁵ *Suomen sinivalkoinen kirja II.*

¹⁹⁶⁶ Raudsepp, „Inglismaa-Soome sõda“, 71–72.

¹⁹⁶⁷ Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 901.

¹⁹⁶⁸ Ilmjärv, 790.

¹⁹⁶⁹ *Talvisodan historia 4*, 291.

¹⁹⁷⁰ Inglise välisministri memorandum 26.7.940, Arjakas et al., *Faatum*, 695; August Torma, „Protest Londonis“, *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas III: Punane aasta*, toim Richard Maasing et al. (Stockholm: EMP, 1956), 16.

¹⁹⁷¹ Vt allmärkus 1685.

Vahetult pärast 14. ja 15. juulil korraldatud valimisi teatas Ždanov peaminister Varesele, et Eesti on liiga väike, et ennast ise kaitsta ja sellepärast peab värskest valitud parlament võtma päevakorda küsimuse Eesti liitumisest Nõukogude Liiduga.¹⁹⁷² Raske oleks ka väita, et Rumeenia, Bulgaaria ja Ungari alistumine Nõukogude Liidule 1944. ja 1945. aastal oli oluliselt vähem „hääletu“. Kõigi kolme riigi valitsused andsid korralduse Nõukogude vägedele vastupanu mitte osutada ja kõik kolm sõlmisid Nõukogude Liiduga samasugused vaherahulepingud nagu Soome.¹⁹⁷³ Pole põhjust kahelda selles, et nii nagu Paasikivil, olid ka Rumeenia, Bulgaaria ja Ungari juhtidel olemas omad „tööhüpoteesid“. Soome pääses Rumeenia, Bulgaaria ja Ungari saatusest peamiselt tänu sellele, et Soomet ei õnnestunud okupeerida.¹⁹⁷⁴

Põhjust, miks Eesti annekteeriti, aga näiteks Bulgaariat ei annekteeritud, oleks raske ainult „hääletu“ alistumisega selgitada. Eesti poliitikute „tööhüpotees“ – et Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eesti võiks Varese valitsuse juhtimisel säilitada midagigi oma iseseisvusest – kukkus lõplikult kokku 21. juulil 1940. Piltlikult väljendudes oli Eesti iseseisvuse maja selleks ajaks juba peaaegu lõpuni maha lammutatud. Vastavalt kollaboratsiooni paradoksile tegid seda Eesti riigi juhid ise. Kuid viimased püstitolevad seinad lükati Lenini ja Stalini piltidega kaunistatud Riigikogu istungitesaalis¹⁹⁷⁵ ümber mitte sellepärast, mida tegid Päts või Laidoner, vaid sellepärast, et Stalini arvates oli Eesti sugune „liliput-riik“ liiga väike, et olla iseseisev.

Kuna väikeriikide eluõiguse põhimõte ei teinud Eestile erandit põhjusel, et Eesti oli liiga väike, siis pidi Stalin korraldama pettuse. Sündmusi kõrvalt jälginud Ühendkuningriigi konsul kirjutas 24. juuli ettekandes:

Tehnika, mida N. Liit Balti riikide hõivamisel kasutas, oli meisterlik. Meisterlik, kuid halastamatu ja jõhker. Juba 5. juulil oli välisvaatlejatele selge Venemaa otsus, et lõpuks on saanud moment nende riikide vallutamiseks, kuid kuni viimase hetkeni – tegelikult veel praegugi – on eestlased keeldunud uskumast, et niisugune on nende saatus.¹⁹⁷⁶

Kuupäev, millele Briti konsul viitas, oli päev, kui president Päts kinnitas põhi-seadust rikkudes otsuse viia kiirkorras läbi parlamendivalimised.¹⁹⁷⁷ Järgmisel päeval korraldas Eestimaa Kommunistlik Partei Tallinnas suure „valismeele-avalduse“.¹⁹⁷⁸ Konsulil oli eestlaste soovmõtlemise koha pealt õigus, sest Päts ei saanud olla ainus inimene Eestis, kes arvas, et erakorraliste valimistega ei ole

¹⁹⁷² Tõnu Tannberg, toim, *Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos: Eesti Omavalitsuse väljaanne* (Tartu: Elmatar, 2012), 52.

¹⁹⁷³ Raudsepp, „Vaherahust ja kontrollkomisjonist“, 14–18.

¹⁹⁷⁴ Vt allmärkus 1851.

¹⁹⁷⁵ *Päevaleht*, 22.7.1940, 1.

¹⁹⁷⁶ Inglise konsul Tallinnas Inglise Välisministeeriumile, 24.7.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 690.

¹⁹⁷⁷ *Päevaleht*, 6.7.1940, 1

¹⁹⁷⁸ *Päevaleht*, 6.7.1940, II, 1.

kõik veel kadunud. Samamoodi mõtlemaid eestlasi pidi olema päris palju, sest vastasel korral ei oleks sellise suurusjärgu poliitikud, nagu Jaan Tõnisson, Ants Piip ja Johan Pitka üritanud nendel valimistel kandideerida.¹⁹⁷⁹ Konsulil oli õigus ka selles, et Ždanov viis pettuse läbi meisterlikult. Vares astus kommunistliku partei liikmeks alles 15. juulil,¹⁹⁸⁰ kui oli valimiste viimane päev, ja alles 16. juulil ütles Ždanov Varesele, et Eestil tuleb astuda Nõukogude Liitu. Saata Nõukogude Liidu uus saadik päev hiljem Pätsile volikirja üle andma ja Tartu rahulepingust kõnet pidama oli kahtlemata eriti „meisterlik“. Eesti rahvas ei olnud ainus, keda õnnestus petta. Stalini ja Hitleri „meisterlike“ pettuste ohvriks langesid palju suuremad ja palju pikema omariikluse kogemusega rahvad. Neist kedagi ei kaitsnud pettuse eest demokraatia.

Churchill kirjutas vahetult enne Müncheni kriisi sõbrale:

Me paistame olevat väga lähedal süngele valikule sõja ja häbi vahel. Mulle tundub, et me valime häbi ja saame veidi hiljem kaela ka sõja veelgi ebasoodsamatel tingimustel kui praegu.¹⁹⁸¹

Mitte ükski rahvas, kes valis koostöö Hitleri või Staliniaga, ei pääsenud häbist. Mõnedel õnnestus pääseda ainult häbiga ja vältida sõda. Paljud said nii häbi kui ka sõja – kuid vähemalt oli sõda võidukas. Kõige halvemini läks nendel, kes said nii häbi kui ka sõja ja kõigele lisaks veel ka valusa kaotuse. Eesti rahvas kuulus viimaste hulka. Pole põhjust kahelda Briti konsuli sõnades, kui ta 26. juuli ettekandes kirjutas:

Paljud eestlased kahetsevad nüüd, et möödunud oktoobris Eesti ei keeldunud Nõukogude vägede sissetoomisest ja ei hukkunud võitluses.¹⁹⁸²

Turtola arvates olid vaelearestuses süüdi „riigi pikaajaline diktaator Konstantin Päts“ ja „Eesti „teine mees“, ülemjuhataja Laidoner“, kes juhtisid Eesti „liitlas-suhetesse Stalini juhitud N Liiduga“.¹⁹⁸³ Turtola leiab, et „mõlemad mehed mürdsid Eesti Vabariigile antud töötust“ ja liigitab Pätsi koos Kuusineni ja Quislingiga „20. sajandi „suurte“ isamaareeturite hulka“.¹⁹⁸⁴ Magnus Ilmjärv nimetab Eestis toimunut „Hácha-Pétaini sündroomiks“.¹⁹⁸⁵ Mõlemal on õigus selles, et Pätsi ja Laidoneri poliitikaks oli teha Stalini Nõukogude Liiduga koostööd. Kuid koostöös Stalini Nõukogude Liidu või Hitleri Saksamaaga saab süüdistada väga paljusid riigijuhte, sealhulgas ka demokraatlike riikide juhte. Turtola ja Ilmjärve

¹⁹⁷⁹ *Päevaleht*, 10.7.1940, 3.

¹⁹⁸⁰ Valdur Ohmann, „Johannes Vares-Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatus. Tempora mutantur, et nos mutamur in illis.“, *Tuna*, nr 1 (2002): 65.

¹⁹⁸¹ Martin Gilbert, *Winston S. Churchill, Volume V, Companion Part 3, Documents: The Coming of War, 1936–1939* (London: William Heinemann, 1982), 1155.

¹⁹⁸² Inglise konsul Tallinnas Inglise Välisministeeriumile, 24.7.1940, Arjakas et al., *Faatum*, 691.

¹⁹⁸³ Turtola, *Kindral Johan Laidoner*, 269.

¹⁹⁸⁴ Turtola, 269.

¹⁹⁸⁵ Ilmjärv, *Häädetu alistumine*, 920.

süüdistustest jääb paratamatult mulje, et Päts ja Laidoner olid reeturid või vähemalt demoraliseerunud autokraadid eelkõige sellepärast, et nende koostööpoliitika lõppes läbikukkumisega.

Quisling ja Kuusinen või Hácha ja Pétain

Taani ajaloolased on väga põhjalikult uurinud Taani poliitikute koostööd Saksa okupatsioonivõimudega.¹⁹⁸⁶ Põhjalikult on vaieldud ka selle üle, kuidas seda peaks nimetama: koostööpoliitikaks, järeleandmistepoliitikaks, läbirääkimistepoliitikaks, kohandumispoliitikaks või kollaboratsioonipoliitikaks.¹⁹⁸⁷ Henrik Dethlefsen kirjutab, et nimetused „koostööpoliitika“ ja „kollaboratsioonipoliitika“ ei ole Taanis juurdunud, sest koostööga saaks ka Pétain ennast välja vabandada ja sõnal kollaboratsioon on „äärmiselt negatiivne, 1945 tähendus“, mis on „parandamatult seotud reetmisega“.¹⁹⁸⁸ Pigem räägitakse Taanis „kohandumispoliitikast“ ja „läbirääkimistepoliitikast“.¹⁹⁸⁹ Kui siiski kasutada mõisteid koostöö või kollaboratsioon, siis tuleb Dethlefseni arvates rangelt eristada ideoloogilist kollaboratsiooni, milles Taani poliitikuid süüdistada ei saa – sest nad ei lootnud Saksamaa võitu ega olnud „inspireeritud natsiideoloogias“.¹⁹⁹⁰

Taani ajaloolased on ühel meelel selles, et valitsuse „kohandumispoliitikat“ toetas valdav enamus Taani ühiskonnast.¹⁹⁹¹ Kuni 1943. aasta suveni, kui liitlased Sitsiilias maabusid ja Itaalia sõjast välja astus, oli neid, kes Saksa okupatsioonile aktiivset vastupanu osutasid, tühine vähemus.¹⁹⁹² Avaliku arvamuse uurimused näitavad samuti, et kuni 1943. aasta suveni, kui ilmusid kindlad märgid, et Saksamaa võib sõja kaotada, pidas valdav enamus Taani ühiskonnast Saksa okupatsioonivõimude vastu suunatud sabotaaži „äärmiselt ohtlikuks ja ebasoovitavaks“.¹⁹⁹³ Kõige veenvama tõestuse Taani ühiskonna suhtumisest pakuvad märtsis 1943 korraldatud parlamendivalimised. Valimised viidi läbi okupatsiooni tingimustes, kuid ilma okupatsioonivõimude sekkumiseta. Kommunistlik partei oli keelatud ja ajakirjandus ei saanud Saksamaaga seotud teemasid vabalt kajastada, kuid muus osas olid valimised vabad. Vaatamata vastupanuliikumise üleskutsetele mitte hääletada Scaveniuse taga seisvate erakondade poolt või vähemalt rikkuda valimissedel, võitis nelja suure partei koalitsioon 93% parlamendikohtadest. Rikutud valimissedeleid oli ainult 0,5%. Saksa-vastane *Dansk*

¹⁹⁸⁶ Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 193.

¹⁹⁸⁷ Dethlefsen, 195.

¹⁹⁸⁸ Dethlefsen, 198.

¹⁹⁸⁹ Dethlefsen, 196–97.

¹⁹⁹⁰ Dethlefsen, 198, 200.

¹⁹⁹¹ Dethlefsen, 194; Voorhis, „Germany and Denmark“, 173; Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 65.

¹⁹⁹² Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 194.

¹⁹⁹³ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 61.

Samling sai 2% parlamendikohtadest – täpselt sama palju kui Taani natsionaalsotsialistide partei. Valimisaktiivsus oli Taani ajaloo kõrgeim – 89,5%.¹⁹⁹⁴

Taani „kohandumispoliitika“ sümbolit, alguses välisministri ja hiljem peaministri ametit pidanud Scaveniust, on võrreldud nii Quislingi kui ka Mannerheimiga, sest mõlemad tegid Hitleri Saksamaaga koostööd.¹⁹⁹⁵ Ei ole siiski raske näidata, miks Scaveniust ei saa võrrelda Quislingiga. Esiteks ei olnud Scavenius natsionaalsotsialistliku partei liige ega ka natsionaalsotsialistliku ideoloogia toetaja,¹⁹⁹⁶ mistõttu tema puhul ei saa rääkida ideoloogilisest kollaboratsioonist. Teiseks oli tema poliitikal ühiskonna valdava enamuse toetus, mida ei saa öelda Quislingi kohta. Norra natsionaalsotsialistide parteid toetas valimistel 1,8% valijatest.¹⁹⁹⁷ Kolmandaks ei olnud Scaveniuse ametisoleku ajal Taani Saksa-maaga sõjas, seevastu Quisling tegi koostööd riigiga, millega Norra seaduslik valitsus oli sõjas.

Täpselt samadel põhjustel ei saa Pätsi ja Laidoneri võrrelda ei Quislingi ega ka Kuusineniga. Päts ja Laidoner ei toetanud natsionaalsotsialistlikku ega ka kommunistlikku maailmavaadet ja ei kuulunud ka vastavatesse parteidesse, mistõttu on mõlema puhul ideoloogiline kollaboratsioon välistatud. Mõlema puhul saab väita, et nende poliitikat – sõlmida Nõukogude Liiduga baasideleping ja seda ausalt täita – toetasid kõik parlamendis esindatud poliitilised jõud.¹⁹⁹⁸ Eesti parlament ei olnud demokraatlikult valitud ja ei esindanud õiglaselt Eesti ühiskonda. Sellele vaatamata oleks väga raske väita, et Eesti parlament esindas ühiskonnas vähemust. Kuusineni kohta saab seda väita, sest Kuusineni partei variorganisatsiooni toetas enne kommunistlike erakondade keelustamist 13,5% Soome valijatest.¹⁹⁹⁹ Kuusinen tegi samuti koostööd riigiga, kellega Soome seaduslik valitsus oli sõjas. Quisling ja Kuusinen üritasid Norra ja Soome ühiskondadele peale suruda väikese vähemuse poolt toetatud maailmavaadet ja tegid selleks koostööd riikidega, kellega Norra ja Soome olid sõjas. Nii nagu Scaveniust, ei saa ka Pätsi ja Laidoneri mitte üheski punktis Quislingi ja Kuusineniga võrrelda.

Háchaga on Eesti otsustajate käitumist võrreldud juba Moskva läbirääkimiste ajal, kui Eesti delegatsiooni liige Ants Piip kirjeldas oma päevikus Eesti valikuid

¹⁹⁹⁴ Olesen, 65; Voorhis, „Germany and Denmark“, 179; Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 540, 553.

¹⁹⁹⁵ Voorhis, „Germany and Denmark“, 182–83.

¹⁹⁹⁶ Voorhis, 182.

¹⁹⁹⁷ *Nasjonal Samling* valimistulemus 1936. aasta valimistel – vt Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 1451.

¹⁹⁹⁸ Baasidelepingu ratifitseerimist arutanud Riigikogu välis- ja riigikaitsekomisjonide laiendatud koosolekul olid lisaks valitsusmeelsele Rahvarinde rühmale esindatud kõik opositsioonilised parlamendirühmad välja arvatud vene rühm. Kuid võib pidada väga ebatõenäoliseks, et vene rühm oleks olnud vastu baasidelepingu sõlmimisele. Vt Nõukogude-Eesti vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikogu komisjonide laiendatud koosolekul 2.10.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 498–506; Ruusmann, *Eesti Vabariik 1920–1940*, 137–38.

¹⁹⁹⁹ Suomen Sosialistinen Työväenpuolue järglase Sosialistinen Työväen ja Pienviljelijöiden Vaalijärjestö valimistulemus 1929. aasta valimistel – vt Nohlen ja Stöver, 614.

kujul: Hácha või Mościcki.²⁰⁰⁰ Kuid erinevalt Eestist ja Taanist, oli Tšehhoslovakkial ja Poolal kahe Euroopa suurriigi, Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa garantii.²⁰⁰¹ Iseküsimus on see, kuivõrd tõhusalt neid garantiikohustusi oleks täidetud, kuid kui Hácha otsustas ilma vastupanuta alistuda, siis ta ei saanud väita, et tema riigil puudusid liitlased. Sama käib ka Pétaini kohta. Ühendkuningriigi ja Prantsusmaa peaministrid allkirjastasid märtsis 1940 „pühaliku deklaratsiooni“, millega võtsid kohustuse

mitte pidada läbirääkimisi ega sõlmida vaherahu- või rahulepingut, välja arvatud vastastikusel kokkuleppel.²⁰⁰²

Kui Pétaini valitsus juunis 1940 Hitleri Saksamaaga vaerahulepingu sõlmis, siis ta ei saanud samuti väita, et Prantsusmaal puudus liitlane. Hácha ja Pétaini kohta saab öelda, et loobudes võitlusest või astudes võitlusest kõrvale, reetsid nad oma võitluskaaslased – sest samal ajal kui teised jätkasid võitlust, tegid nemad vaenlasega koostööd. Pätsi ja Laidoneri kohta midagi sellist väita ei saa, sest Eesti ainus liitlane Läti ei palunud Eesti abi ja vaatamata Eesti pingutustele ei olnud Eestil Soomega liidusuhteid. Taani kuninga ja Taani valitsuse kohta ei saa samuti öelda, et nad oleksid oma liitlasi alt vedanud – sest ka Taanil ei olnud liitlasi. Kuid erinevalt Eestist, oli Taani valitsusel olemas võimalus teiste võitlusega liituda ja mitte teha vaenlasega koostööd. Taani valitsus seda võimalust ei kasutanud ja eelistas kuni 1943. aasta augustini teha Hitleri Saksamaaga koostööd. Alles siis, kui ilmusid kindlad märgid, et Saksamaa võib sõja kaotada, lõpetas Taani valitsus koostöö.²⁰⁰³

Selleks, et süüdistada Taani valitsust reetmises, peab olema keegi, keda reedeti. Kuna Taanil liitlasi ei olnud, siis jääb üle ainult Taani rahvas ise. Kenneth Thompsoni järgi peab ükskõik missuguse riigi juht asetama esimesele kohale omaenda riigi kodanike julgeoleku:

Teisiti toimida oleks reetlik, sest ametivande järgi kuulub neile tema esmane truudus; ta tegutseb ja räägib põlvkonna nimel, kes on ta välja valinud ja põlvkondade nimel, kes ei ole veel sündinud.²⁰⁰⁴

Kui Taani rahvas oleks tundnud, et teda on reedetud, siis ta oleks teistmoodi käitunud. Kuid Taani rahva toetus oma valitsusele on väljaspool kahtlust. Järelikult on rahva julgeolekut võimalik tagada ka viisil nagu tegi seda Taani valitsus: kallaletungijale vastupanu mitte osutades ja kallaletungijaga koostööd tehes – kuni paremate aegade saabumiseni. See kõik kehtib siiski ainult juhul kui rääkida Taani rahvast kui ühtsest tervikust, kelle suhtumist väljendab see, kuidas käitus enamus. Kuid enamuse kõrval on alati olemas ka vähemus.

²⁰⁰⁰ Vt allmärkus 1745.

²⁰⁰¹ Tšehhoslovakkia garantii sisaldus Müncheni lepingu lisas – vt *The Times*, 30.9.1938, 12.

²⁰⁰² *The Times*, 29.3.1940, 8.

²⁰⁰³ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 65–66.

²⁰⁰⁴ Kenneth W. Thompson, *Political Realism and the Crisis of World Politics: An American Approach to Foreign Policy* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1960), 37.

Taanis olid olemas ka need, kes korraldasid sabotaažiakte ja osutasid muul moel Saksa okupatsioonivõimudele vastupanu. Selliste inimeste arv oli väga väike kuni 1943. aasta suveni, kuid sealt edasi kasvas pidevalt, sedamööda, kuidas kasvas avalikkuse toetus. Mais 1945 osales Taani vastupanuliikumises aktiivselt 45 000 inimest ehk umbes 1% Taani elanikkonnast ja neid toetas sisuliselt kogu Taani rahvas.²⁰⁰⁵ Aastatel 1940–1943, kui Taani valitsus tegi Saksa okupatsioonivõimudega koostööd vastupanuvõitlejate tabamiseks ja karistamiseks, oli selle vähemuse suhtumine valitsuse tegevusse arusaadavatel põhjustel 180 kraadi erinev enamuse suhtumisest. Vastupanuvõitlejate jaoks oli Scavenius kollaborant ehk teiste sõnadega reetur.²⁰⁰⁶ Asjaolu, et pärast okupatsioonist vabanemist sai 1945. aasta mais peaministriks sama Vilhelm Buhl,²⁰⁰⁷ kes 1942. aasta septembris kutsus rahvast sakslaste vastu suunatud sabotaažiaktide korraldajaid politseile üles andma,²⁰⁰⁸ näitab siiski, et Taani rahva enamuse arvates ei olnud tegemist reeturitega.

Sellised vastuolud on paratamatud, sest riigi kodanikel võivad olla väga erinevad vaated sellele, kuidas julgeolekut tagada. Demokraatlikus riigis saab määravaks see, mida tahab enamuse, kuid ka enamuse ei saa tulevikku ette näha ega kindlalt teada, missugune on julgeoleku tagamiseks parim viis. Ainus kindel teadmine saab tulla ajaloolisest kogemusest ja iga uus ajalooline kogemus võib seisukohti väga kiiresti ja väga põhjalikult muuta. Kui nõustuda, et julgeolek määrab ära selle, mis on ühe või teise riigi rahvuslikud huvid,²⁰⁰⁹ siis tuleb ka nõustuda, et rahvuslikud huvid ei ole üheselt mõistetavad ega ka ajas püsivad – sest erinevate ühiskonnarühmade arusaamad julgeolekust ei ole mitte ainult erinevad, vaid nad võivad ka muutuda. Sellest tulenevalt on demokraatliku riigi juhte alati võimalik süüdistada rahvuslike huvide reetmises, sõltuvalt sellest, mida rahvuslikud huvid kellegi jaoks tähendavad. Kuid sama lihtne kui on demokraatliku riigi juhte süüdistada, on neid ka kaitsta. Senikaua kui demokraatliku riigi juhid tegutsesid enamuse toetusel – ja teisiti ei olegi neil võimalik demokraatlikus riigis tegutseda – võrdub nende süüdistamine enamuse süüdistamisega. Süüdistada rahva enamust rahvuslike huvide reetmises tähendaks sama, mis süüdistada rahvast iseenda reetmises. Demokraatliku riigi juhtide süüdistamisel puudub mõte.

Mittedemokraatliku riigi juhid on keerulisemas olukorras, sest nemad saavad tegutseda ka ilma enamuse toetuseta. Kui mittedemokraatliku riigi juhid tõlgendaksid rahvuslike huvisid oluliselt teistmoodi kui seda teeks rahva enamuse, siis tähendaks see rahvuslike huvide reetmist. Pätsi ja Laidoneri saaks süüdistada rahvuslike huvide reetmises, kui õnnestuks tõestada, et eesti rahva enamuse oli baasidelepingu sõlmimise vastu. Olemasolevad allikad sellist võimalust ei toeta,

²⁰⁰⁵ Hillingsø, „The Danish Resistance Movement“, 245.

²⁰⁰⁶ Voorhis, „Germany and Denmark“, 182.

²⁰⁰⁷ Nohlen ja Stöver, *Elections in Europe*, 558.

²⁰⁰⁸ Vt allmärkus 1842.

²⁰⁰⁹ Thompson, *Political Realism*, 36.

pigem viitab Riigikogu komisjonide ühisistungist osavõtjate üksmeel vastupidisele võimalusele. Eesti rahvas, nagu iga teinegi rahvas, ei saanud olla immuunne uute ajalooliste kogemuste suhtes. Viiteid rahva seas valitsevatele meeleoludele leiab Riigikogu komisjonide ühisistungil protokollist:

Kahtlemata on väga rüsuvalt mõjunud ühe 35-miljonilise riigi lagunemine sarnase lühikese aja jooksul [...]

Kui astume kategooriliselt vastu, siis võib meil tekkida Poola olukord [...]

Heroilist võitlust võib ju pidada, kuid praegu ei ole ka rahvas selles meeleolus.²⁰¹⁰

Meeleolude kohta, mis valitsesid ultimaatumi vastuvõtmise ajal, on vähem teada. Kuid on teada vahepeal saadud uued ajaloolised kogemused, mis ei saanud jätta meeleolusid mõjutamata. Soome oli Nõukogude Liiduga 3 kuud vapralt võidelnud, kuid oli ikkagi sunnitud nõustuma Nõukogude sõjaväebaasiga ja lisaks kaotanud riigi suuruselt teise linna Viiburi. Taani oli Saksa okupatsiooniga leppinud pärast 4 tundi kestnud vastupanu. Norra oli saanud liitlastelt märkimisväärset sõjalist abi ja vapralt 2 kuud võidelnud, kuid oli kõigele vaatamata lõpuks ikkagi okupeeritud. Luksemburgi vastupanu Saksa vägedele kestis 1, Hollandil 5 ja Belgial 18 päeva. Samal päeval kui Molotov andis Eesti saadik Reile üle ultimaatumi, kirjutas Päevaleht sellest, kuidas Eiffeli torni heisati haakristilipp.²⁰¹¹ Eesti rahva meeleolud ei saanud olla oluliselt teistsugused kui baasidelepingu sõlmimise ajal.

Soome ja Taani kogemused näitavad, et demokraatlike riikide ühiskondade enamusel võivad lootusetuna tunduvates olukordades anda oma nõusoleku suveräänsust piiravate tingimustega lepingute sõlmimiseks või isegi riigi vastupanuta okupeerimiseks. Järelikult kinnitab empiiriline kogemus sedasama, mida ütleb ka ratsionaalne arutluskäik. Demokraatias ei saa olla midagi sellist, mis oleks välistanud baasidelepingu sõlmimise või Nõukogude Liidu ultimaatumi vastuvõtmise. Nagu näitavad Soome ja Taani kogemused, ei ole ka põhiseadused takistuseks. Kuigi pole võimalik tõestada, et Eesti rahva enamus kiitis baasidelepingu sõlmimise ja ultimaatumi vastuvõtmise heaks, võib seda pidada tõenäoliseks. Järelikult on võimalik väita, et suure tõenäosusega oleks Eesti teinud samasugused valikud ka siis, kui ta oleks olnud demokraatlik.

See ei tähenda, nagu ei oleks saanud teha paljusid asju teistmoodi. Tõnisson kritiseeris Riigikogu komisjonide ühisistungil põhjusega valitsuse piinlikku propagandat, mis üritas jätta muljet, nagu oleks baasideleping Eestile suur võit:

peame suutma lepingut vastu võtta, ilma et meie aulikkus (Würde) oleks puudutatud.²⁰¹²

²⁰¹⁰ Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimise ettepaneku arutamine Riigikogu komisjonide koosolekul, 26.9.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 429.

²⁰¹¹ *Päevaleht*, 16.6.1940, 3.

²⁰¹² Nõukogude-Eesti vastastikuse abistamise pakti arutamine Riigikogu komisjonide laiendatud koosolekul 2.10.1939, Arjakas et al., *Faatum*, 500.

Tõnissoni demokraatlik Eesti oleks tõenäoliselt püüdnud alistuda väarikamalt kui seda tegi Pätsi ja Laidoneri Eesti – vähemalt niipalju kui seda võimaldas riik, kellele alistuti. Prantsusmaa väarikas²⁰¹³ alistumine lõppes teatavasti Compiègne'i metsas. Võib-olla oleks Tõnissoni Eesti alistumine olnud vähem „hääletu“. Kas piinlik aktivism oleks ära jäänud, selles ei saa sugugi kindel olla, sest aktivist ei olnud mitte ainult Laidoner, vaid ka opositsioonist tulnud välisminister Piip. Samuti ei ole põhjust arvata, et Tõnissoni demokraatlik Eesti oleks Stalini pettuse kiiremini läbi näinud kui Pätsi ja Laidoneri Eesti. Ka Tõnisson arvas, et Nõukogude okupatsioon, Varese valitsus ja erakorralised valimised ei tähenda veel, et kõik oleks olnud kadunud. Seega, suure tõenäosusega ei reetnud Päts ja Laidoner Eesti rahvuslikke huvisid – selliselt nagu neid oleks tõlgendanud eesti rahva enamus. Kuid kindlalt seda väita ei saa, sest Eesti ei olnud demokraatlik riik. Seetõttu peavad Päts ja Laidoner teenitult kandma vastutust valikute eest, mida teistsugusel juhul oleks võinud jagada kogu Eesti rahvas.

Ago Pajuril on õigus kui ta nimetab „tõeliselt traagiliseks“ nende riigimeeste olukorda, kes olid sunnitud „hävitustöös kaasa lööma“. ²⁰¹⁴ Pajur liigitab sellesse kategooriasse ka Pätsi, kes jätkas

(olematu riigi) presidendi rolli täitmist ja legaliseeris põhiseaduslike toimingutega kõik Kremli otsused, aidates lammutada sedasama Eesti Vabariiki, mille rajamisel olid tal nii olulised teened. ²⁰¹⁵

Kollaboratsiooni paradoks ei tee vahet mittedemokraatlikul ja demokraatlikul riigil. Taani ja Soome riigijuhid olid samamoodi sunnitud piltlikult öeldes omaenda kätega lammutama maja, mida nad olid ise ehitanud. Kuid ükskõik kui traagiline ka ei olnud Taani vastupanuvõitlejate ja Soome talve- ja jätkusõja aegsete riigijuhtide kohtu alla andmine ja süüdimõistmine, jäi Taani ja Soome iseseisvus lõppkokkuvõttes alles. Laidoneri Moskvas käigule ja Pätsi allkirjadele vaatamata ei jäänud Eesti iseseisvusest midagi alles peale ilusa mälestuse. Süüdistada selles Pätsi ja Laidoneri ja mitte Stalinit, oleks mitte ainult ülekohtune, vaid ka naiivne.

Taani ajaloolased ei arva, et Taani poliitikute käitumisest sõltus see, kuidas Hitler vallutatud riiki kohtles. Vastupanust loobumisega võidi parimal juhul ainult kaasa aidata sellele, et Taanis ei juhtuks sama, mis Norras²⁰¹⁶ – sest mitte miski ei oleks saanud takistada Hitlerit kohtlemast ka Taanit samamoodi nagu Norrat. Eesti ja Soome 1939. ja 1940. aasta sündmuste kujutamine võtmes – justkui oleks Soome talvesõjas teeninud välja Stalini lugupidamise, kuid Päts ja Laidoner oma alandlikkusega vastupidi põlguse, mille tulemusena Stalin ei jätnudki Eestile isegi mitte Mongooliaga võrreldavat iseseisvust – tähendaks aja-

²⁰¹³ Pétaini sõnum Hitlerile oli, et Prantsusmaa on valmis sõlmima „austusväärse rahu“ – vt *The Times*, 18.6.1940, 6.

²⁰¹⁴ Pajur, *Konstantin Päts*, 753.

²⁰¹⁵ Pajur, 753.

²⁰¹⁶ Dethlefsen, „Denmark and the German occupation“, 204–5; Voorhis, „Germany and Denmark“, 173.

loo ühe julmema diktaatori asetamist mingisuguse õiglase valitseja rolli. Pealegi pole põhjust kahelda vahetult pärast talvesõda Moskvast saadikuna töötanud Paasikivi sõnades, kui ta kirjutab:

Meie sõda ei avaldanud Kremlile sellist muljet nagu paljud ootasid.²⁰¹⁷

Alles oktoobris 1945, pärast kahte edukat „tõrjevõitu“, väljendas Stalin vestluses soomlastega midagi lugupidamise sarnast.²⁰¹⁸ Kuid ka seda oleks õigem pidada mitte lugupidamiseks, vaid kahe ajaloolise kogemuse poolt saadud õppetunni tunnistamiseks.

Pätsi testament ja Hendersoni memorandum

Soome oli ainus Euroopa väikeriik, kes suutis kallaletungija peatada, kuid ka Soome jõud ei olnud piisav selleks, et kallaletungija ta rahule jätaks. Pole võimalik teada saada, mis oleks Soomest saanud siis, kui Paasikivi oleks keeldunud „sõja-süüdlasi“ kohtu alla andmast või kui Kekkonen ei oleks Soomet soometanud. Seevastu Taani kohta võib peaaegu kindlalt väita, et kui Taani ei oleks vastupanuvõitlejaid kohtu alla andnud, siis oleksid seda teinud Saksa okupatsioonivõimud ise ja kui Scavenius ei oleks tundunud Hitlerile piisavalt usaldusväärseks, siis oleks Taanis kehtestatud natsionaalsotsialistide valitsus. Veelgi kindlam saab olla selles, et Eestis ei muutunud Laidoneri Moskvast käik ja Pätsi allkirjad mitte midagi peale selle, et tegid alistumise veelgi piinlikumaks. Leedu ja Läti ülemjuhatajad Moskvast ei käinud ja Leedus kirjutas riigist põgenenud presidendi asemel otsustele alla peaminister.²⁰¹⁹ Erinevused Soome, Taani ja Eesti saatustes ei tulenenud mitte sellest, kuidas keegi kallaletungijale alistus, vaid sellest, mis oli kallale-tungija võimuses ja sellest, mis olid kallaletungija kavatsused. Asjaolu, et kõik kolm riiki olid valmis tegema kallaletungijaga suuremal või vähemal määral piinlikku koostööd, kinnitab Kenneth Waltzi tuntud ütlust²⁰²⁰ ja näitab, et riigid on julgeoleku nimel valmis minema ükskõik kui kaugele. Viimases hädas ollakse valmis oma rahvusriigist üldse loobuma ja teise riigiga ühinema – küsimus on ainult selles, missuguse riigiga.

Tõenäoliselt oma küüditamispäeval, 30. juulil 1940 kirjutatud sõnumis, mis toimetati samal päeval Soome saadik Hynnineni kätte, visandas Päts idee Eesti-Soome „liiduriigist“. Pätsi nägemuses oli tegemist personaaluniooniga, millel oleks ühine riigipea, ühine riigikaitse, ühine välispoliitika ning ühine raha.²⁰²¹ Niinimetatud Pätsi testament ei ole erand, vaid pigem reegel. Oktoobris 1940

²⁰¹⁷ Paasikivi, „Talvisota“, 216.

²⁰¹⁸ Kimmo Rentola, „Stalin ja Suomi syksyllä 1939“, *Historian kosto: Suomen talvisota kehysissään*, toim Henrik Meinander (Helsinki: Siltala, 2015), 146.

²⁰¹⁹ Ilmjärvi, *Häätetu alistumine*, 886.

²⁰²⁰ Vt allmärkus 359.

²⁰²¹ Eero Medijainen, „Konstantin Pätsi testamendist“, *Akadeemia*, nr 6 (1995): 1125, 1134–35; Seppo Zetterberg, „Konstantin Pätsin ‘poliittinen testamentti’“, *Musarum minister: studia in honorem Kari Tarkiainen*, toim Raimo Pohjala et al. (Helsinki: Arkistolaitos, 1998), 99–100.

otsustas Soome valitsuse väliskomisjon, et pooldab läbirääkimiste alustamist Soome-Rootsi riikliku liidu moodustamiseks. Tegemist oli samuti kavaga ühendada kaks riiki personaaluniooniks, kus sarnaselt Pätsi nägemusele oleks riigipea rolli täinud ühine kuningas ja ühised oleksid ka riigikaitse ja välispoliitika.²⁰²² Selliste äärmuslike abinõude poole ei pöördunud mitte ainult väikeriikide juhid. Samal päeval kui teatati uudisest, et Prantsusmaa on marssal Pétaini juhtimisel valmis sõlmima Hitleriga rahulepingu,²⁰²³ avaldati lehtedes Ühendkuningriigi valitsuse pakkumine Prantsusmaale. Briti valitsus tegi ametliku ettepaneku moodustada Prantsuse-Briti Liit (*Franco-British Union*), pärast mida ei oleks Prantsusmaa ja Ühendkuningriik enam „kaks rahvusriiki, vaid üks“ – ühise riigikaitse, välispoliitika, rahanduspoliitika ja majanduspoliitikaga.²⁰²⁴

Ühendkuningriigi valitsus võttis pakkumist väga tõsiselt, sest nagu Churchill oma mälestustes kirjutab, oli „kõige võimsam delegatsioon, mis on kunagi meie kallastelt lahkunud“ valmis läbirääkimisteks Prantsusmaale sõitma.²⁰²⁵ Delegatsiooni oleksid kuulunud kolme suure partei juhid: Churchill ise, Clement Attlee ja Archibald Sinclair.²⁰²⁶ Churchill ei liialda delegatsiooni võimsusega, sest nende kolme partei käes oli 98% parlamendikohtadest.²⁰²⁷ Delegatsioon oli tõepoolest „relvastatud täielike volitustega Briti rahva nimel“,²⁰²⁸ nagu kirjutab Churchill ja oleks võinud kokku leppida ükskõik milles. Kuid see delegatsioon ei lahkunud kunagi Ühendkuningriigi kallastelt, sest Prantsusmaa valitsuses toetas enamus marssal Pétaini ja „austusväärse“ rahu sõlmimist, mitte Ühendkuningriigiga liitumist.²⁰²⁹

Sarnasused riikide käitumises – mis ilmuvad nähtavale kõige tõsisemate kriiside ajal ja mis ei sõltu sellest, kas on tegemist demokraatliku või mittedemokraatliku, suure või väikese riigiga – kinnitavad Hobbesi ja Milli tõdemust, et inimeste käitumist suunab eelkõige vajadus enesesäilitamise ja julgeoleku järele.²⁰³⁰ Kuigi demokraatlike riikide käitumist suunab ka see, missugused on nende ühiskondade enamuste arusaamad õiglusest ja omakasust – tänu millele nad ongi võimelised käituma teistmoodi kui mittedemokraatlikud riigid – on ka demokraatlike riikide jaoks alati esimesel kohal see, missugune on nende ühiskondade enamuste arusaam julgeolekust. Selles osas ei kujuta demokraatlike riikide käitumine endast mingisugust erandit. Demokraatlikud riigid on samuti valmis „saatanaga“ koostööd tegema, kui seda nõuab nende enesesäilitamine ja nad on valmis ka üksteisega liituma – kuni sinnamaani välja, et loobuvad üldse

²⁰²² Vt allmärkused 942–943.

²⁰²³ Vt allmärkus 2013.

²⁰²⁴ *The Times*, 18.6.1940, 6.

²⁰²⁵ Winston Churchill, *The Second World War, Volume 2: Their Finest Hour* (Penguin Classics, 2005), 195.

²⁰²⁶ Churchill, 183.

²⁰²⁷ Vt allmärkus 809.

²⁰²⁸ Churchill, *Their Finest Hour*, 195.

²⁰²⁹ Churchill, 186–88.

²⁰³⁰ Vt allmärkused 222–224.

oma rahvusriigist – kuid alles siis, kui Hobbesi konsensus neid selleks sunnib. Kõige selle juures ei pea demokraatlikud riigid ise seda ebaõiglaseks – vähemalt mitte tagasiivaates – kui ka teised riigid asetavad julgeoleku muudest kaalutlustest ettepoole. Churchill suhtub oma mälestustes mõistvalt Rootsi valikutesse teise maailmasõja ajal:

Hitleri kättemaks oleks nad maatas teinud ja ida poolt oleks neid rabanud karu käpp. Teisest küljest aga võisid rootslased tagada oma neutraliteedi puutumatuse, pakkudes sakslastele läheneva suve jooksul nii palju rauamaaki, kui need iganes tahavad. Rootsil oli valida tulusa neutraliteedi või orjastamise vahel. Pole põhjust teda süüdistada, et ta ei käsitanud seda küsimust samast vaatepunktist kui meie halvasti ettevalmistatud, ent nüüd väga võitlushimuline saar.²⁰³¹

Samasuguse mõistmisega suhtuti pärast teist maailmasõda ka Taani valikutesse, kuid ainult Londonis ja Washingtonis, mitte Moskvas.²⁰³² Selliselt käitudes kinnitavad demokraatlikud riigid Hobbesi põhiväidet, et enesesäilitamine on alati õiglane.²⁰³³

Pätsi ja Laidoneri katseid Eesti riiki säilitada ei ole alust pidada ebamoraalsemateks või reeturlikemateks kui samasuguseid teiste riikide katseid. Põhjustades, et Eesti ei olnud demokraatlik või et Eesti katsed ebaõnnestusid, ei puutu asjasse. Senikaua kui ei ole suudetud tõestada, et Pätsi ja Laidoneri tegevust suunasid mingisugused muud motiivid, mis olid vastuolus nende ametist tulenevate kohustustega – mida senimaani tehtud ei ole²⁰³⁴ – saab neid süüdistada kõiges muus, kuid mitte reeturlikkuses. Diktaatoritega koostöö häbist või vähemalt piinlikkusest ei päästa neid ja paljusid teisi selle aja riigijuhte nagunii mitte miski. Ainsaks lohutuseks saab olla teadmine, et see kõik ei olnud täiesti ilmaasjata. Piinlikul koostööl võisid olla tagajärjed, mida sündmuste toimumise ajal ei osanud keegi ette näha.

Taani 7000-st juudist pääses üle 90% tänu Scaveniuse aktivismile ja asjaolule, et oli olemas Rootsi, kes võttis põgenikke vastu.²⁰³⁵ Eesti annekteerimise avalik hukkamõistmine USA poolt oli 1940. aasta suvel palju tõenäolisem kui see oleks olnud 1939. aasta sügisel. Sügisel 1939 oleks Eesti okupeerimine ja annekteerimine olnud osa Ida-Euroopa probleemist, kuid 1940. aasta suvel oli see osa terve Euroopa probleemist. Sügisel 1939 ei teinud USA valitsus ühtegi avaldust seoses Eesti, Läti ja Leedu baasidelepingutega.²⁰³⁶ Nii nagu Ühendkuningriik, hoidus ka USA avalikult hukka mõistmast Nõukogude Liidu kallaletungit Poolale

²⁰³¹ Churchill, *Tormihoiatus*, 457.

²⁰³² Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 70.

²⁰³³ Vt allmärkus 223.

²⁰³⁴ Jaak Valge, „Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid“, *Akadeemia*, nr 6 (2007); Jaak Valge, „Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid“, *Akadeemia*, nr 7 (2007); Jaak Valge, „Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva“, *Tuna*, nr 2 (2007); Jaak Valge, „Veel kord Konstantin Pätsi suhetest Moskvaga“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (2010); Valge, „London, Berliin ja Moskva“, Pajur, *Konstantin Päts*, 10–11, 314–19.

²⁰³⁵ Olesen, „The Obsession with Sovereignty“, 67.

²⁰³⁶ Ilmjärv, *Häädetu alistumine*, 665.

ja vältis Nõukogude Liidu nimetamist sõdivaks riigiks.²⁰³⁷ Selline poliitika vastas USA ja Ühendkuningriigi rahvaste tahtele, sest mõlemas demokraatlikus riigis pidas ühiskonna enamus esimese maailmasõja järgset Poola idapiiri ebaõiglaseks.²⁰³⁸ Oli ka selliseid inimesi, kelle arvates ei olnud Balti riikide eraldumine Venemaa suhtes õiglane. Nende hulka kuulus ka president Roosevelt, kes teatas märtsis 1942 Nõukogude Liidu suursaadikule, et on alati pidanud

[Balti] provintside eraldumist Venemaast pärast esimest maailmasõda veaks ja arvab, et Wilson oli samuti selle vastu.²⁰³⁹

Eesti seisukohalt üliolulisele asevälisminister Wellesi avaldusele, millest sai hiljem USA mittetunnustamispoliitika alus, eelnes välisministeeriumi ametniku ja Balti riikide eksperdi Loy Hendersoni memorandum.²⁰⁴⁰ Henderson kirjutab selles:

Nõukogude Liidu survele anti nendes riikides korraldused valimiste läbiviimiseks eile ja täna. Ettekannetest, mis on meieni jõudnud, on selge, et need valimised on kõigest naljanumber. Ainult isikutel, kes on heaks kiidetud Nõukogude valitsuse või Kommunistliku Internatsionaali poolt, on lubatud kandideerida. Tundub tõenäolisena, et pärast neid niinimetatud valimisi viiakse läbi nende kolme vabariigi liitumine Nõukogude Liiduga. Kas need ümberkorraldused viiakse ellu kohe või rahuldub Nõukogude valitsus mõnda aega sellega, et kontrollib neid kolme riiki fiktiivselt iseseisvatena, saab näha.²⁰⁴¹

Edasi viitab Henderson Läti USA saadiku kirjalikule pöördumisele, milles saadik teatab, et jätab endale õiguse mitte tunnustada Läti valimiste tulemusi ja palub kaitsta Läti riigi USA-s asuvaid varasid. Henderson lisab, et ootab samasugust pöördumist ka Leedu saadikult, kuid mitte Eestilt, sest Eestil ei ole USA-s saadikut.²⁰⁴² Tulenevalt eelnevast, tõstatab Henderson kolm küsimust. Esiteks,

kas USA valitsus kavatseb järgida ühte poliitikat näiteks Tšehhoslovakkia, Taani ja Saksamaa poolt okupeeritud Poola, ning teist poliitikat Läti, Eesti, Leedu suhtes.²⁰⁴³

²⁰³⁷ Hannu Rautkallio, „Välinpitämätön Washington“, *Historian kosto: Suomen talvisota kehysissään*, toim Henrik Meinander (Helsinki: Siltala, 2015), 241.

²⁰³⁸ Anna M. Cienciala, „The United States and Poland in World War II“, *The Polish Review* Vol. 54, nr 2 (2009): 175.

²⁰³⁹ Kaarel Piirimäe, „Maksim Litvinov ja president Roosevelti salajane sõnum“, *Tuna*, nr 3 (2015): 101.

²⁰⁴⁰ Eero Medijainen, „Balti riikide de iure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (2010): 181.

²⁰⁴¹ Euroopa asjade osakonna juhataja asetäitja (Hendersoni) memorandum, 15.7.1940, FRUS, 1940. General, Vol. I, 389.

²⁰⁴² Samas, 389–390.

²⁰⁴³ Samas, 390.

Teiseks,

kas USA valitsus soovib astuda samme, et takistada riigist rahaliste vahendite väljaviimist, mis kuuluvad Läti, Eesti ja Leedu riikidele, nii nagu ta on hiljuti toiminud Saksamaa poolt üle võetud riikide puhul.²⁰⁴⁴

Kolmandaks,

kas Ameerika sadamates viibivatel Balti riikide laevadel lubatakse vabalt lahkuda või tuleb nad kinni pidada nii nagu mitmete Saksamaa poolt üle võetud riikide laevad.²⁰⁴⁵

Henderson ei anna ise ühtegi soovitusi, kuid vihjab kolmele kaalutlusele. Esiteks, valitsusel tuleb olla valmis samasuguseks käitumiseks ka Soome puhul. Teiseks, valitsusele võib olla kasulik kasutada Balti riikide küsimust kauplemisobjektina tulevastel rahuläbirääkimistel. Kolmandaks, valitsuse huvides on saada Balti riikidest kätte endiselt tasumata sõjavõlad ja kaitsta USA investeeringuid, et need ei läheks kaotsi, nii nagu juhtus Nõukogude Liidu poolt annekteeritud Poolas.²⁰⁴⁶

Hendersoni memorandum on näide sellest, kuidas demokraatlike riikide suhtumist kujundavad arusaamad õiglusest ja omakasust – kui julgeolek neid tagaplaanile ei suru. Tõstatades küsimuse Nõukogude Liidu poolt okupeeritud riikide ja Saksamaa poolt okupeeritud riikide ühetaolisest kohtlemisest, viitas Henderson ühele kõige üldisemalt tunnustatud õigluspõhimõttele – õiglase kohtlemise põhimõttele. Teadlased on katsetega tõestanud, et isegi lapsed püüavad maiustuste või muude nende jaoks väärtuslike asjade jagamisel toimida nii, et lõpptulemusena oleksid kõik koheldud võimalikult õiglaselt – ehk teiste sõnadega ausalt.²⁰⁴⁷ Rawls kasutab samuti ausa mängu (*fair play*) näidet, kui ta selgitab oma teooriat õiglusest kui ausameelsusest (*justice as fairness*).²⁰⁴⁸ Sisuliselt on tegemist sellesama inimestes leiduva „moraalse eelsoodumusega“, millele viitab Kant „Igaveses rahus“ ja mille eelduseks on avalikustamine.²⁰⁴⁹ Ka teadlaste katsed lastega näitavad, et laste käitumine muutub tunduvalt vähem ausaks, kui see jääb saladuseks.²⁰⁵⁰ Tulenevalt avatud ühiskonnast on demokraatlikel riikidel raske käituda ebaõiglaselt isegi siis, kui see oleks neile kasulik. Ainsaks erandiks on olukord, kus seda nõuab julgeolek. Hendersoni memorandumis olid kõik need kaalutlused sees. Kuigi Henderson rõhub selgelt õiglasele kohtlemisele ei jäta ta mainimata, et „otstarbekuse kaalutlustel“ ja soovist mitte põhjustada

²⁰⁴⁴ Samas.

²⁰⁴⁵ Samas, 391.

²⁰⁴⁶ Samas, 390–391.

²⁰⁴⁷ Alex Shaw ja Kristina R. Olson, „All inequality is not equal: children correct inequalities using resource value“, *Frontiers in Psychology* nr 4 (19.7.2013), <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00393>.

²⁰⁴⁸ John Rawls, „Õiglus kui ausameelsus“, *Kaasaegne poliitiline filosoofia: valik esseid*, toim Jüri Lipping, tõlk Kaido Floren (Tartu: EÜS Veljesto Kirjastus, 2002), 175–76.

²⁰⁴⁹ Vt allmärkused 187–188.

²⁰⁵⁰ Shaw ja Olson, „All inequality is not equal“, 12.

„Nõukogude Liidu meelepaha“ võib olla mõistlik „jätta praegused Nõukogude agressiivsed teod Balti riikides tähelepanuta“.²⁰⁵¹

USA valitsusel ei kulunud kaua aega, et teha oma valik. Juba samal päeval allkirjastas president Roosevelt korralduse number 8484,²⁰⁵² millega külmutati Balti riikide USA-s asuvad varad.²⁰⁵³ Igati ootuspäraselt osutus õigluse kaalutlus tugevamaks kui „otstarbekuse kaalutlus“, sest USA julgeoleku seisukohalt ei olnud vajalik iga hinna eest säilitada häid suhteid Nõukogude Liiduga. Lisaks oli USA-l ka omakasu seisukohalt mõistlik Balti riikide varad külmutada. Wellesi avaldus ilmus lehtedes alles nädal aega hiljem ja andis väga olulise moraalse hinnangu,²⁰⁵⁴ kuid selleks ajaks oli presidendi korraldus number 8484 juba asja sisuliselt ära otsustanud. Saksamaa ja Nõukogude Liidu käitumise vahele oli pandud võrdusmärk.

Sündmused ei oleks saanud samamoodi areneda, kui Nõukogude Liit oleks Eesti ja teised Balti riigid annekteerinud juba 1939. aasta sügisel, nii nagu tehti Poolalt vallutatud aladega. Esiteks võib pidada vähetõenäoliseks, et Läti USA saadik oleks saanud 1939. aasta sügisel teha ettepanekut kaitsta USA-s asuvaid Läti riigi varasid, sest selline pretsedent loodi alles pärast Saksamaa sissetungi Taanisse ja Norrasse. President Roosevelt allkirjastas korralduse number 8389 10. aprillil 1940²⁰⁵⁵ ja kõik hilisemad varade külmutamised olid selle muudatused: 10. mail 1940 lisati Taanile ja Norrale Holland, Belgia ja Luksemburg²⁰⁵⁶ ning 17. juunil 1940 Prantsusmaa.²⁰⁵⁷ Tšehhoslovakkia ja Poola okupeerimisele samal kombel ei reageeritud ja mõlema riigi varad külmutati alles juunis 1941.²⁰⁵⁸ Järelikult ei oleks ka Henderson saanud sügisel 1939 viidata Saksamaa poolt okupeeritud riikide varade külmutamisele ja laevade kinnipidamisele ja ammu ei oleks Roosevelt saanud allkirjastada vastavat presidendi korraldust ka Balti riikide kohta. Mis puutub annekteerimise avalikku mittetunnustamist, siis see ei olnud pretsedenditu.²⁰⁵⁹ Ka pärast Tšehhoslovakkia likvideerimist trükkis New York Times esilehel ära asevälisminister Wellesi hukkamõistva avalduse.²⁰⁶⁰

²⁰⁵¹ Euroopa asjade osakonna juhataja asetäitja (Hendersoni) memorandum, 15.7.1940, FRUS, 1940. General, Vol. I, 390.

²⁰⁵² Executive Order 8484, 15.7.1940, *Trading with the Enemy: Legislative and Executive Documents Concerning Regulation of International Transactions in Time of Declared National Emergency*. Prepared by the Subcommittee on International Trade and Commerce of the Committee on International Relations. Washington: U.S. Government Printing Office, 1976, 477.

²⁰⁵³ *The New York Times*, 16.7.1940, 12.

²⁰⁵⁴ *The New York Times*, 24.7.1940, 1.

²⁰⁵⁵ Executive Order 8389, 10.4.1940, *Trading with the Enemy*, 471–472.

²⁰⁵⁶ Executive Order 8405, 10.5.1940, *Trading with the Enemy*, 473–475.

²⁰⁵⁷ Executive Order 8446, 17.6.1940, *Trading with the Enemy*, 476.

²⁰⁵⁸ Executive Order 8785, 14.6.1941, *Trading with the Enemy*, 485–489; *The New York Times*, 15.6.1941, 1.

²⁰⁵⁹ Medijainen, „Balti riikide de iure järjepidevus noateral“, 183.

²⁰⁶⁰ *The New York Times*, 18.3.1939, 1.

Kuid surve selleks, et selline avaldus tehtaks ka Balti riikide kohta, oleks 1939. aasta sügisel olnud päris kindlasti tunduvalt nõrgem kui oli 1940. aasta suvel.

Seega, kuigi piinlik ja autu, ei pruukinud Pätsi ja Laidoneri tegevus pärast Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimist lõppeda täieliku läbikukkumisega. Iseisvusest ei suudetud säilitada isegi mitte niipalju kui oli Mongoolial, kuid Tartu rahuleping jäi kehtima ja Eesti rahvas sai elada 9 kuud ilma sõja ja Nõukogude terrorita. Lisaks võidi venitamistaktikaga tahtmatult kaasa aidata Eesti iseisvuse säilimisele *de iure*, sest suvi 1940 oli annekteerimise mittetunnustamiseks parem aeg kui sügis 1939. Nii piinlikud kui Laidoneri Moskvaskäik ja Pätsi allkirjad ka ei ole, annekteerimise mittetunnustamise seisukohalt ei olnud sellel kõigel mitte mingisugust tähtsust. Teisiti ei saanudki see olla, sest õigluse põhimõtted – sealhulgas rahvaste võrdne kohtlemine ja väikeriikide eluõigus – on allkirjadest ja Moskvast või Berliinis käimistest tugevamad. Pätsi, Laidoneri ja teiste Eesti otsustajate poolt 1939. aasta sügisel valitud poliitika kukkus siiski lootusetult läbi kõige tähtsamal – see ei suutnud lõppkokkuvõttes tagada Eesti Vabariigi kodanike julgeolekut. Vähe sellest, Eesti Vabariigi kodanikelt võeti ka võimalus ennast ise kaitsta. Kuna rahva jaoks ei saa olla midagi tähtsamat julgeolekust, siis on õiglane ja seaduspärane kui Eesti rahva ajalooline kogemus loeb 1939. aasta sügise valiku veaks – mitte reetmiseks ega kuriteoks, vaid veaks.

KOKKUVÕTE

Eesti ja Soome jäid 1939. aastal mõlemad „Melose olukorda“ – kui kasutada Toomas Hendrik Ilvese poolt käibele lastud mõistet. Asjaolu, et Eesti ei olnud demokraatlik, on andnud ainet arvamusteks, et Eesti ja Soome erinev käitumine raskes olukorras ja nende erinev saatus olidki tingitud demokraatiast. Peamisteks sellise arvamuse kujundajateks on olnud Soome ajaloolane Martti Turtola ja Eesti ajaloolane Magnus Ilmjärv. Mõlema arvates oleks Eesti saatus võinud kujuneda teistsuguseks, kui Konstantin Päts ja Johan Laidoner ei oleks 1934. aastal pannud toime riigipööret ja kui Eesti oleks olnud sama demokraatlik kui Soome.

Arvamuses, et demokraatlikud riigid võiksid käituda teistmoodi kui mitte-demokraatlikud riigid, ei ole iseenesest midagi uut. Demokraatliku rahu teooria kui kõige enam uuritud rahvusvaheliste suhete teooria just seda väidabki. Demokraatliku rahu teooria on omakorda lähedalt seotud Immanuel Kanti poliitika-filosoofia alaste töödega, millest kõige tuntum on 1795. aastal ilmunud „Igavese rahu poole“. Demokraatliku rahu ja Kanti „igavese rahu“ vahel on siiski olulised erinevused. Demokraatliku rahu saavutamiseks on vajalik ainult üks eeltingimus – demokraatia – kuid ka mõju julgeolekule on samavõrra piiratud. Kui demokraatlikud riigid üksteisega ei sõdi, siis saab see küll üldist julgeolekut suurendada, kuid väikeriikide seisukohalt sõltub mõju sellest, kui palju demokraatlikke riike on ja kus nad asuvad.

Kanti „igavese rahu“ jaoks vajalikke eeltingimusi on tunduvalt rohkem ja demokraatia, mis Kantil on võimude lahusus, on ainult üks neist. Kuid Kanti „igavese rahu“ mõju julgeolekule on ka tunduvalt suurem, sest selle kaks täiendavat eeltingimust – riikide liitumine ja liidu „keskpunktiks“ olev suurriik – aitavad tagada, et demokraatlikud riigid mitte ainult ei sõdi üksteisega, vaid ka kaitsevad üksteist. Lihtsustades võib Kanti „igavest rahu“ võtta kui teatud tingimuste korral saavutatavat ideaali, mis on vastand „Melose olukorrale“. Demokraatlik rahu asub kusagil nende kahe vahel ja on kõigest esimene samm teel „igavese rahu“ poole. Väikeriiki, kelle naabriteks ei ole ainult demokraatlikud riigid, ei saa demokraatlik rahu „Melose olukorrast“ päästa. Seda saab teha ainult „igavene rahu“.

Eelnevast tulenevalt olid selle väitekirja uurimisküsimusteks: miks jäid Eesti ja Soome „Melose olukorda“, miks demokraatia Soomet „Melose olukorrast“ ei päästnud ja kas demokraatia oleks saanud päästa Eesti iseseisvuse? Uurimisküsimused taanduvad demokraatia ja julgeoleku vahelistele seostele, mille uurimiseks sõnastasin omakorda neli kitsapiirilisemat küsimust. Lisaks sõnastasin kaks täiendavat küsimust, mis puudutavad demokraatiat ennast. Uurimuse loogikast lähtudes tuli alustada demokraatiat puudutavatest küsimustest, sest ilma demokraatiata ei saaks olla ka demokraatia mõju, mida uurida.

Demokraatiat puudutavad küsimused

Esimene uurimisküsimus puudutas demokraatia määratlemist ja hindamist, eriti olukordades, kus julgeolek hakkab mõjutama demokraatiat. Küsimusele on pühendatud alapeatükk 1.1 ja küsimus ise oli sõnastatud järgmiselt:

- Kas demokraatia hindamine on paratamatult suhteline või on demokraatial olemas oma niinimetatud külmumispunkt, mis eraldab demokraatiat mitte-demokraatiast?

Polity kui kuni viimase ajani parim kättesaadav abivahend 1950-ndatest varasemate aastate hindamiseks annab Soome demokraatiale ajavahemikul 1931–1943 niivõrd madala hinde, et Soomet saab pidada ainult vaevu demokraatlikuks. Kuigi valdav enamik teadlasi ei sea Soome demokraatlikkust kahtluse alla, jätab Polity hinnang alles võimaluse, et Soomet saab pidada piiripealseks ja mittetäielikuks demokraatiaks. Alles jääks ka kahtlus, kas Soome näitel ikka saab demokraatia ja julgeoleku vaheliste seoste kohta veenvaid järeldusi teha. Polity hinnanguid on võimalik kontrollida, sest Polity teeb oma toorandmed ja meetodika uurijatele kättesaadavaks.

Ma võrdlesin Soomele antud hinnanguid nendega, mis olid antud võrdlusriikidele: Eestile (kuni aastani 1934), Tšehhoslovakkiale ja Šveitsile. Lisaks püüdsin Soome demokraatiat hinnata ka teiste võimalike mõõdupuude alusel, mida Polity oma hinnangutes ei kasuta, kuid mis muutuvad olulisteks olukordades, kus julgeolek hakkab mõjutama demokraatiat: toetus äärmusrühmadele ja nende asendatavus, äärmusrühmadest lähtuv oht demokraatiale, poliitiline vägivald ja erakorraliste volituste kasutamine. Eesmärgiks oli püüda tuvastada niinimetatud demokraatia külmumispunkt, mis ei oleks sõltuv kokkuleppelistest künnistest ja kasutatavatest meetodikatest ja kus demokraatia lakkaks olemast demokraatia ilma igasuguse kahtluseta. Minu hinnangul on sellist punkti võimalik määratleda. On võimalik näidata, et demokraatia lakkab kindlasti olemast demokraatia punktis, kus lakkab poliitiline võistlus. Soome oli aastatel 1931–1943 sellest punktist vähemalt sama kaugel kui olid riigid, keda Polity on hinnanud täielikeks demokraatiateks. Polity hinnang ei kirjelda olukorda õigesti. Soome demokraatia ei olnud aastatel 1931–1943 piiripealne juhtum ega ka mitte-täielik demokraatia.

Teine uurimuse loogikast tulenev küsimus puudutas demokraatia ellujäämist, sest selleks, et demokraatia saaks avaldada julgeolekule mingisugust mõju, peab demokraatia kõigepealt ise ellu jääma. Sõdadevahelisel ajal oli Soome demokraatia ellujäämine kaks korda tõsisemalt ohus. Esimest korda 1930. aasta Lapua kriisi ajal ja teist korda 1932. aasta Mäntsälä mässu ajal. Varasemad uurimused on jõudnud järeldusele, et Soomes olid tingimused demokraatia ellujäämiseks sama ebasoodsad kui Eestis ja see, mis ühel juhul demokraatia päästis ja teisel juhul hukutas, oli riigijuhtide erinevad valikud. Mina püüdsin vaadata sellest kaugemale. Minu eesmärgiks oli püüda mõista ka seda, kuidas demokraatia ise sai mõjutada neid valikuid, millest tema ellujäämine sõltus. Küsimust käsitleb alapeatükk 1.2 ja see oli sõnastatud järgmiselt:

- Missugune roll oli demokraatial endal selles, et Soomes pidas demokraatia 1930-ndate majanduskriisile vastu, kuid Eestis mitte?

Küsimusele on võimalik vastata lähtudes erinevatest analüüsitasanditest. Erinevused tekivad isiku ja ühiskonna tasandil, kuid on märkimisväärne, kuivõrd sarnaselt käitusid Soome ja Eesti ühiskonnarühmad, kui lähtuda struktuuri tasandist. Ühiskonna struktuuri saab kirjeldada ühiskonna koosseisu ja struktuuri tüübi põhjal. Ühiskonna ajalooliselt väljakujunenud koosseis oli Soomes ja Eestis erinev, kuid mis oli sarnane, oli demokraatlikule ühiskonnale omane anarhiline struktuur. Klassikalises Hobbesi anarhias tuleneb üldine julgeoleku puudumine ja „kõikide sõda kõikide vastu“ erinevatest arusaamadest. Hobbesi lahenduseks on suverään, kes kaotab erinevad arusaamad ja ühtlasi ka nendest tingitud vastasseisud. Demokraatlikus ühiskonnas on suverääniks ühiskonna enamus, kuid demokraatliku ühiskonna suverään ei saa kunagi kaotada ära kõiki erinevaid arusaamu. Anarhiast ei ole võimalik täielikult vabaneda, sest kui kaotada erinevad arusaamad, siis kaob ka demokraatia. Tulemuseks on klassikaline dilemma vabaduse ja julgeoleku vahel, mille kohta mina olen selles väitekirjas kasutanud nimetusi demokraatia sallivuse dilemma ja demokraatia julgeoleku dilemma.

Probleem seisneb selles, kuidas lahendada dilemma nii, et alles jääksid mõlemad: nii julgeolek kui ka vabadus. Ilma vabaduseta ei saaks olla sallivust ja ilma sallivusega ei saaks olla poliitilist võistlust, mis teeb demokraatia võimalikuks. Kuid teisalt tekitab poliitiline võistlus ühiskonnas vastasseise, mis paneb ühiskonnarühmi põhjusega tundma muret oma julgeoleku pärast. Julgeolek jällegi on inimeste vajaduste seas alati esimesel kohal. Julgeoleku nimel on inimesed alati valmis oma muudest huvidest loobuma sellel lihtsal põhjusel, et ilma julgeolekuta kaotaksid need nagunii oma mõtte. Teistpidi pööratuna tähendab see, et demokraatia vajab julgeolekut, sest kui valida on julgeolek või demokraatia, siis valivad inimesed julgeoleku. Selleks, et inimesed valiksid demokraatia, peab neil olema arusaamine, et demokraatia aitab paremini julgeolekut tagada kui demokraatia puudumine.

Ükskõik, missuguse valiku demokraatliku ühiskonna enamus ka ei teeks, on see lõppkokkuvõttes määrav. Tulemuseks on teine klassikaline dilemma, milleks on dilemma vabaduse ja suveräänsuse vahel. Mina olen selles väitekirjas nimetanud seda demokraatia suveräänsuse dilemmaks. Suveräänsuse dilemmat ei ole võimalik täielikult lahendada, sest alati jääb alles inimestest endist tulenev risk. Demokraatia puhul tähendab see leppimist teadmise, et kui demokraatliku ühiskonna enamus, kes on tulenevalt enamuse võimust suverään, on võtnud nõuks oma tegevuse või tegevusetusega demokraatia hävitada, siis on seda väga raske takistada.

Anarhilises struktuuris peavad osalised ise oma julgeoleku eest hoolitsema. Kui rahvusvahelises süsteemis on riikide valikuvõimalused piiratud peamiselt riigi suurusega, siis demokraatlikus ühiskonnas on ühiskonnarühmade valikuvõimalused piiratud samuti peamiselt rühma suurusega. Mõlemal juhul on tegemist omadusega, mis võib ajas muutuda, kuid selline muutus on pigem aeglane kui kiire. Kiired muutused on võimalikud, kuid selleks tuleb moodustada liite.

Liitumine eeldab omakorda konsensust ja kui nõustuda, et konsensus ilma sunnita on võimatu, siis peab liitumisele eelnema sund. Mina olen selles väitekirjas kasutanud sunnitud konsensuse kohta nimetust Hobbesi konsensus, sest kõige klassikalisemal kujul tekib see uue (ja suurema) ohu mõjul, nii nagu seda on kirjeldanud Hobbes.

Soome ja Eesti ühiskonnarühmade käitumine 1930-ndate majanduskriisi ajal vastab eespool kirjeldatud skeemile. Majanduskriisi mõjul vähenes mõlemas riigis inimeste majanduslik julgeolek, mis võimendas olemasolevaid vastasseise ja süvendas anarhiat. Tulemuseks oli üldine julgeoleku kadumine, millele ühiskond vastas demokraatia piiramisega. Mõlemas riigis kujunes ühiskonnarühmade vaheline konsensus vastavalt sellele, missugust ohtu peeti kokkuvõttes suuremaks. Nii Eestis kui ka Soomes lahendati kriis sellega, et eemaldati poliitilisest võistlusest see tüli osapool, kelle eemaldamiseks oli olemas suverääni ehk ühiskonna enamuse toetus. Sellega oli ühiskonnas julgeolek taastatud. Kuid ka demokraatia oli alles, sest erinevad arusaamad olid alles ja poliitiline võistlus samuti.

Sellisel oleks võinud demokraatia kriis ka Eestis laheneda, kui ei oleks olnud isikutest tulenevat mõju. Kui minna isiku tasandile, siis ei käitunud Eesti ja Soome enam sarnaselt, mis kinnitab varasemate uurimuste tulemusi. Lõpptulemus sõltus tõesti suurel määral sellest, missuguste isikuomaduste ja tõekspidamistega isikud juhtusid olema otsustaval hetkel riigijuhi ametis. Kui Pätsi asemel oleks olnud riigivanema kohusetäitjaks keegi teine, siis oleks ka Eestis olnud võimalik demokraatia kriis lahendada ilma demokraatiat lammutamata. Ka Soome kohta saab öelda, et kui Pehr Evind Svinhufvudi asemel oleks presidendiks valitud Kaarlo Juho Ståhlberg, siis võib pidada vähetõenäoliseks, et 1932. aasta kriis oleks sama valutult lahenenud.

Kui liikuda siit edasi ühiskonna tasandile, siis saab öelda, et Svinhufvudi presidendiks valimine oli niivõrd kaudne ja niivõrd lähedal juhusale, et siit ei saa välja lugeda selget ühiskonna enamuse tahet. Eestis oli teistmoodi. Jaan Tõnissoni valitsuse sundis ametist lahkuma rahvahääletusel väljendatud ülekaaluka enamuse tahe, mis andis omakorda võimaluse Pätsile. Sotsiaaldemokraatide toel hääletas Riigikogu Pätsi riigivanema ametisse veenva ülekaaluga. Kuigi kumbki taht avaldus ei andnud Pätsile volitust demokraatia kaotada, aitasid nad sellele kaasa. Sotsiaaldemokraadid olid pigem valmis riskima Pätsi kui vabadussõjalaste diktatuuriga ja Eesti rahva ülekaaluka enamuse selge sõnum rahvahääletusel oli: vähem parlamentaarset demokraatiat. Pätsil ei oleks demokraatia lammutamine niivõrd valutult läinud, kui tema ettevõtmisel ei oleks olnud ühiskonna enamuse vaikivat toetust.

Järelikult saab rääkida võimaldavast seosest, mis tulenes Eesti ühiskonna enamuse arusaamadest. Võib sügavalt kahelda selles, et samasugune võimaldav seos sai olla olemas Soomes, sest võrreldes Eesti ühiskonnaga oli Soome ühiskond tunduvalt lõhestunud. Oleks väga raske ette kujutada soomerootslasi leppimas soomekeelse enamuse diktatuuriga ja veelgi raskem oleks ette kujutada sotsiaaldemokraate leppimas parempoolse enamuse diktatuuriga. Erinevalt Eesti sotsiaaldemokraatidest oli Soome sotsiaaldemokraatidel olemas kodusõja kogemus ja

neil ei saanud 1930. ja 1932. aastal olla 1933. aasta Saksamaa kogemust, mis oli olemas Eesti sotsiaaldemokraatidel.

Sellega on võimalik sissejuhatuses esitatud küsimusele vastata. Sama paratamatud kui on majandus- ja humanitaarkriisid on ka demokraatia kriisid. Kui väheneb üldine julgeolek ühiskonnas, siis süvenevad vastasseisud ja suureneb anarhia. Demokraatia kriisiga on tegemist siis, kui julgeolek väheneb sellisel määral, et tuleb valida julgeoleku ja demokraatia vahel. Tulenevalt loomulikust vajadusest julgeoleku järele ei saa inimesed loobuda julgeolekust, mistõttu saab lahendus olla ainult kas demokraatia piiramine või demokraatiast loobumine. Valik sõltub demokraatliku ühiskonna enamuse arusaamadest, mis omakorda sõltuvad eelkõige ajaloolisest kogemusest.

Soomes olid enamusrahvuse ja vähemusrhvuse vahelistest vastuoludest ja kodusõja kogemusest tingituna ühiskonna enamuse arusaamad sellised, mis ei võimaldanud demokraatiast loobumist. Eesti ühiskonnal puudus kodusõja kogemus, kuid oli olemas 1933. aasta Saksamaa kogemus, millest tulenevalt olid ühiskonna enamuse arusaamad sellised, mis võimaldasid demokraatiast loobumist. Võimaldav seos ei ole sama, mis põhjuslik seos ja ka Eestis oleks saanud demokraatia kriisi lahendada ilma demokraatiast loobumata. Et nii ei läinud, tulenes kriisi ajal riigijuhi ametisse valitud Pätsi isikuomadustest ja tõekspidamistest. Demokraatia roll selles, et Soomes pidas demokraatia 1930-ndate majanduskriisile vastu, kuid Eestis mitte, seisnes Soome ja Eesti ühiskondade enamuste arusaamades, mis sõltusid eelkõige ajaloolisest kogemusest.

Liitlasi puudutav küsimus

Järgmine ja peamise uurimisküsimuse seisukohalt kõige tähtsam küsimus puudutas demokraatiat ja liitlasi. Küsimusele on pühendatud peatükk 2 ja see oli sõnastatud järgmiselt:

- Missugune roll oli demokraatial selles, et Soomes ja Eestil ei õnnestunud leida piisavalt tugevaid liitlasi?

Küsimusele vastamisel huvitas mind eelkõige see, kuivõrd aitasid demokraatlike riikide liitumisele kaasa nende ühine identiteet ja ühised huvid. Küsimusele saab jälle vastata lähtudes erinevatest analüüsitasanditest.

Struktuurilt anarhilises rahvusvahelise süsteemis sõltub riikide julgeolek peamiselt nende suurusest ja sellest, missugused on nende naabrid ja kui kaugel nad asuvad. Väikeriikidel, kelle naabriteks on vaenulikud suurriigid, ei ole paremat teed oma julgeoleku tagamiseks kui teiste riikidega liituda. Paraku ei pruugi teistel riikidel olla samasugust huvi ohustatud väikeriigiga liitumiseks. Iga riik on oma suuruse, asukoha ja ajaloo poolest unikaalne, millest tulenevalt ei saa riikide huvid või täpsemalt öeldes nende arusaamad oma huvidest kunagi täielikult kattuda. Selleks, et riigid saaksid liituda, peavad nad jõudma otsusele, et koostegutsemine on kokkuvõttes kasulikum kui üksitegutsemine. Samamoodi peab ükskõik missuguse lepingu sõlmimisele eelnema otsus, et lepingu sõlmimine on

kokkuvõttes kasulikum kui lepingu mittesõlmimine. Kõige klassikalisem leping on Hobbesi ühiskondlik leping, mis lõpetas „kõikide sõja kõikide vastu“. Kui erinevad arusaamad julgeolekuohtudest oli see teadmine, mis „kõikide sõja kõikide vastu“ põhjustas, siis pidi see olema uus teadmine, mis sõja lõpetas. Inimesi sai sundida oma piiramatust vabadusest loobuma ainult kindel teadmine, et lepingu mittesõlmimine on veelgi halvem. Liitumiseks vajalik Hobbesi konsensus tekib klassikalisel kujul uue (ja suurema) ohu mõjul, mis ei ole samuti midagi muud kui uus teadmine. Igasugune uus teadmine, mis muudab seniseid ohuhinnanguid ja vastavalt ka ühiskondade arusaamasid oma huvidest, saab tekitada riikide liitumiseks vajaliku Hobbesi konsensuse.

Euroopa riikide käitumine sõdadevahelisel ajal vastab sellele skeemile. Halvemas julgeolekuolukorras riikidel ei õnnestunud liituda paremas julgeolekuolukorras olevate riikidega. Ainsaks piisavalt selgeks erandiks võib pidada 1925. aasta Locarno lepinguid, millega Ühendkuningriik andis garantii Belgiale ja Prantsusmaale. Kuid kui Belgia soovis 1936. aastal Ühendkuningriigi garantiid ühiste kaitseplaanidega täpsustada, siis keeldus Ühendkuningriik sellest. Tulemuseks oli see, et Belgia, kes võis ennast pidada kõige kaitstumaks väikeriigiks Euroopas, loobus demokraatlike suurriikide kaitsest ja valis erapooletuse.

Teiseks erandiks võib pidada Rahvasteliitu, sest Rahvasteliidu põhikiri sisaldas samuti punkte, mis olid iseloomulikud kaitsepaktile. Rahvasteliiduga läks samamoodi nagu Locarno lepingutega, sest 1936. aastal hakkasid väikeriigid avalikult selle kohustustest lahti ütlema. Kaitsepakte sõlmisid ka sarnases julgeolekuolukorras olevad riigid. Siia hulka kuulub ka Eesti-Läti sõjaline liiduleping. Kuigi erinevused Eesti ja Läti vahel olid väga väikesed, hinnati Eestis Läti asendit ebasoodsamaks. Lisaks ütles Eesti ajalooline kogemus, et sõja korral on Eesti see, kes peab Lätit aitama ja mitte vastupidi. Eesti-Läti sõjalisel liidul ei läinud paremini kui Locarno lepingutel ja Rahvasteliidul. Ühiseid õppusi peeti ainult ühel korral ja alates 1937. aastast seati Eestis liidu vajalikkus avalikult kahtluse alla.

Kõikidel nimetatud juhtudel saab liitumist selgitada teadmisega teistest liitujatest. Kui kaks liitujat teavad, et nende liiduga ühineb või kavatseb ühineda ka teisi (ja suuremaid) riike, siis võib see vähendada nendevahelisest ebavõrdsusest tulenevaid riske ja muuta koostegutsemise kokkuvõttes kasulikumaks kui üksitagetutsemise. Ühendkuningriigil aitas Locarno lepinguid sõlmida teadmine, et sõja korral ei pea Ühendkuningriik üksinda Belgiat aitama. Väikeriikidel aitas Rahvasteliiduga liituda teadmine, et liituda kavatsevad kõik demokraatlikud suurriigid. Lootus, et ka USA võiks siiski ühel päeval liituda, püsis kuni 1936. aastani. Eesti-Läti liidu puhul oli samuti olulisel kohal kaalutlus, et liiduga ühinevad hiljem ka suuremad riigid. On võimalik väita, et erinevad arusaamad oma huvidest takistasid sõdadevahelisel ajal riikidel liituda. Kui nad seda siiski tegid, siis eelnes liitumisele Hobbesi konsensus, mis seisnes teadmises, et liiduga ühineb ka teisi (ja suuremaid) riike. Kuid isegi need vähesed liidud hakkasid lagunema kohe, kui julgeolekuolukord Euroopas 1930-ndate teisel poolel järsult halvenes.

Kõik see kehtib nii demokraatlike kui ka mittedemokraatlike riikide kohta. Selleks, et sissejuhatuses esitatud küsimusele vastata, tuleb edasi liikuda ühiskonna tasandile, sest demokraatlikes riikides on ühiskonna enamus see, kellest riigi käitumine sõltub. Just see asjaolu saabki põhjustada demokraatlike riikide erinevat käitumist võrreldes mittedemokraatlike riikidega. Ma olen selles väitekirjas kasutanud nimetust Kanti rahu argument, et tähistada kõige olulisemat „igaveseks rahuks“ vajaliku eeltingimust, mis on ühtlasi ka demokraatliku rahu eeltingimuseks. Kanti rahu argumendi toimemehhanism seisneb võimude lahuses, mis muudab demokraatlikud riigid oma struktuurilt põhimõtteliselt teistsugusteks kui on mittedemokraatlikud riigid. Michael Doyle on seda omadust nimetanud „ettevaatuse garantiiks“. Kui selleks, et riik sõtta viia, peab eelnema riigi kodanike nõusolek, siis annabki see demokraatlikele riikidele „ettevaatuse garantii“. Sõjaline liit võib samuti lõppeda sõjaga, mistõttu ei saa demokraatlikud riigid ilma oma kodanike nõusolekuta sõjalistesse liitudesse astuda. See tähendab, et kui Kanti rahu argument takistab demokraatlikel riikidel üksteisega sõdida, siis takistab ta neil ka liituda.

Soome ja Rootsi ühiskondade käitumine näitab, et see on tõesti nii. Soome ühiskonna esindajad keeldusid 1922. aastal andmast oma nõusolekut liiduks Soome demokraatlike lõunanaabritega ja Rootsi ühiskonda esindav avalik arvamus lükkas 1923. aastal otsustavalt tagasi idee liidust demokraatliku Soomega. Mõlemal juhul lükkas ühiskonna enamus otsustavalt tagasi liidu, mis riigi välisministri arvates oli igati mõistlik. Järelikult on võimalik väita, et kui Soome ja Rootsi ei oleks olnud demokraatlikud ja kui nende ühiskondade arvamust ei oleks küsitud, siis oleksid mõlemad liidud võinud teoks saada. Seega on demokraatlikel riikidel kahekordselt raske liituda. Esiteks tulenevalt riikide unikaalsusest ja erinevatest arusaamadest ja teiseks tulenevalt vajadusest saavutada oma kodanike nõusolek. Sedasama kinnitab ka sõdadevahelise aja liitumiste statistika.

Soome Põhjamaade orientatsioon ja Mannerheimi programm olid katse teha Rootsiga sõjalist koostööd ja liikuda sõjalise liidu suunas vaatamata Rootsi ühiskonna vastuseisule. Ühine demokraatlik identiteet ei mänginud seejuures mitte mingisugust rolli. Demokraatia argumenti püüti kasutada ainult selle sõna sotsiaaldemokraatlikus tähenduses, et mõjutada Rootsi sotsiaaldemokraatlikku valitsust, kuid see ei andnud tulemusi. Rootsi sotsiaaldemokraatide jaoks oli palju olulisem „120-aastase rahupoliitika“ identiteet kui võimalik ühine sotsiaaldemokraatlik identiteet, rääkimata ühisest demokraatlikust identiteedist või isegi ühisest sajanditepikkusest parlamentaarsest identiteedist. Kuid ka Soome enda demokraatlikkuse ei aidanud Põhjamaade orientatsiooni ja Mannerheimi programmi eesmärkide saavutamisele kaasa. Selleks, et muuta Soomet Rootsi ühiskonnale vastuvõetavamaks, tuli hoopis Soome demokraatiat piirata – vähendada Nõukogude Liidu kritiseerimist ja leida keeletülile selline lahendus, mis ei tekitaks Rootsi ühiskonnas vastuseisu. Põhjamaade orientatsiooni ja Mannerheimi programmi aitas ellu viia mitte demokraatia argument, vaid julgeoleku argument.

Soome parlament saadi üksmeelselt Põhjamaade orientatsiooni toetama alles pärast avalikkuse eest varjatud selgitustööd, kui parlamendi liikmetele avaldati karm tõde Soome kaitsevõimekuse kohta ja vältimatu vajadus teha sõjalist koos-

tööd Rootsiga. Kuid vaatamata Põhjamaade orientatsiooni pidulikule välja kuulutamisele oli Rootsi valitsus nõus sõjalist koostööd kaaluma alles pärast Austria anšlussi, kui teda sundisid selleks Ahvenamaaga seotud julgeolekukaalutlused. Demokraatlik poliitiline võistlus koos selle juurde kuuluva rahvustunnete ärakasutamisega takistasid Põhjamaade orientatsiooni ja Mannerheimi programmi elluviimist nii Soomes kui ka Rootsis. Ootuspäraselt oli Soome ühiskonna enamus kui huvitatud osapool valmis julgeoleku nimel demokraatiat piirama ja Soome valitsusel õnnestus rahvuslike tunnete vaigistamine suuremate probleemideta. Kuid seda tehti alles siis, kui üldine julgeolekuolukord Euroopas oli juba piisavalt halb. Ainult Ahvenamaa rahvuslased jäid endale lõpuni truuks ja kasutasid kõiki demokraatia võimalusi, et Ahvenamaa kaitseplaani ja koos sellega ka Mannerheimi programmi põhja lasta. Nende arusaamad julgeolekuohtudest olid väga kaugel Soome ühiskonna enamuse arusaamadest.

Kui liikuda siit edasi isiku tasandile, siis võib öelda, et ilma Mannerheimita ei oleks olnud Põhjamaade orientatsiooni ega ka Mannerheimi programmi. Samuti saab öelda, et Mannerheimi tagasitulek Soome riigikaitset juhtima oli suurel määral juhuslik. Nii 1931. kui ka 1937. aasta presidendivalimistel oli väga lähedal võimalus, et presidendiks oleks valitud Ståhlberg, millisel juhul Mannerheimist ei oleks kindlasti kaitsenõukogu esimeest saanud. Kuid isegi kui Mannerheimi asemel oleks olnud keegi teine, ei oleks Mannerheimi poliitika aluseks olnud riigikaitseelised argumendid sellest muutunud. Endiselt oleks liit Rootsiga olnud parim viis Soome julgeoleku tagamiseks. Sama võib öelda ka Eesti kohta. Ükskõik, kes ei oleks olnud Eesti riigi eesotsas: Tõnisson, Päts või Laidoner, oleks nende eelistatud lahenduseks olnud liit Soome või Rootsiga.

Isikutest ei sõltunud see, et soovitud liit ei teostunud. Samuti ei sõltunud see Soome ja Eesti ühiskondadest ega ka sellest kui demokraatlikud olid Soome ja Eesti. Mis oli oluline, oli see, et Eesti ja Soome soovitud liitlased olid demokraatlikud riigid ja liidu teostumine või mitteteostumine sõltus nende ühiskondade enamuste tahtest. Senikaua kui Soome ja Rootsi ühiskondade enamuste arusaamad jäid sellisteks nagu nad olid 1922. ja 1923. aastal, puudus Eesti ja Soome soovitud liite võimaldav seos. Soome ja Rootsi liit muutus võimalikuks alles siis, kui Rootsi ühiskonna suhtumine pärast talvesõda 180 kraadi muutus. Sama põhjalikult muutus Ühendkuningriigi ühiskonna suhtumine pärast Tšehhoslovakkia likvideerimist. Mõlemal juhul saab muutust selgitada uue teadmisega, mis tekitas liitumiseks vajaliku konsensuse. Antud juhul ei seisnenud uus teadmine mitte uues (ja suuremas) ohus ega ka uues (ja suuremas) liitujas, vaid uues ajaloolises kogemuses.

Sellega saab vastata sissejuhatuses esitatud küsimusele. Demokraatial on olemas mõju liitudele ja sealtkaudu ka julgeolekule. Demokraatlikes riikides sõltub liitumisotsus ühiskonna enamuse arusaamadest, mis omakorda sõltuvad eelkõige ajaloolisest kogemusest. Sõdadevahelisel ajal olid demokraatlike riikide ühiskondade enamuste arusaamad sellised, mis takistasid neil liituda. Kui arusaamad uute ajalooliste kogemuste mõjul muutusid, siis oli juba liiga hilja. Demokraatial oli selgelt takistav roll selles, et Soomel ja Eestil ei õnnestunud leida piisavalt tugevaid liitlasi.

Demokraatlikku rahu puudutav küsimus

Järgmine küsimus puudutas demokraatliku rahu teooriat ja väidet, et demokraatlikud riigid omavahel ei sõdi. Kuigi väikeriikide julgeoleku seisukohalt oleks tunduvalt olulisem see, kui demokraatlikud riigid üksteisega liituksid ja üksteist kaitseksid, siis aitab väikeriikide julgeolekut suurendada ka teadmine, et demokraatlike riikide poolt pole vähemalt oodata kallaletungi. Soome juhtum on demokraatliku rahu teooria kõige tuntum erand. Pole õige lükata seda kõrvale põhjendusega, et tegemist ei olnudki erandi, vaid peaaegu et loomuliku olukorraga, kui üks demokraatlik riik oli liidus ühe diktaatoriga ja teine demokraatlik riik teise diktaatoriga. Pigem tuleks küsida: miks demokraatlikud riigid üksteisega ei liitunud ja miks nad liitusid diktaatoritega? Väikeriikide julgeoleku seisukohalt ongi demokraatlik rahu oluline just liitumise seisukohalt ja kui vaheetapp teel „igavese rahu“ poole. Soomele ja demokraatliku rahu teooriale on pühendatud alapeatükk 3.1. Eesmärgiks oli otsida vastust küsimusele:

- Miks demokraatlik rahu Soome puhul ei kehtinud?

Ka selle küsimuse puhul tuleb alustada struktuuri tasandist ja lõpetada isiku tasandiga. Põhjus, miks demokraatlikud riigid üksteisega ei sõdi, sisaldub Kanti rahu argumendi „ettevaatuse garantiis“. Tegemist ei ole absoluutse garantiiga, sest kui kodanike arvates on sõda teise demokraatliku riigiga nende huvides, siis ei takista mitte miski neid sellist sõda heaks kiitmast. „Ettevaatuse garantiit“ kattub demokraatliku rahu institutsionaalse (struktuurilise) selgitusega, sest kodanikel ei oleks võimalik oma nõusolekut anda või sellest keelduda, kui riigis ei oleks võimude lahusust võimaldavaid institutsioone. Teine tuntud demokraatliku rahu selgitus on kultuuriline (normatiivne) selgitus, mille kohaselt ei sõdi demokraatlikud riigid sellepärast üksteisega, et demokraatlikele riikidele on omased demokraatlik kultuur ja demokraatlikud normid. Kultuuriline selgitus on lähedane demokraatlike riikide ühisele identiteedile, mida mina olen selles väitekirjas nimetanud *fraternitéks*. *Fraternité* teeb kahtlemata raskemaks teisele riigile sõja kuulutamise kui seda jagavad riigi kodanikud ja eriti, kui riigi kodanikud on need, kellest sõja kuulutamine sõltub. Paraku kehtib see ainult tavalistel aegadel.

Nagu Clinton Rossiter on veenvalt näidanud, hakkavad demokraatlikud riigid kriiside ajal demokraatiat piirama ehk käituma sarnaselt mittedemokraatlikele riikidele. Nad ei saaks seda teha kui selline ei oleks nende ühiskondade enamuste tahe – mis kinnitab eespool esitatud väidet, et kui inimestel on valida demokraatia või julgeolek, siis valivad nad julgeoleku. Tõsisema ohu korral moodustavad demokraatlikud riigid rahvusliku ühtsuse valitsuse ja võtavad kasutusele erakorralised volitused. Kuigi rahvusliku ühtsuse valitsusse püütakse kaasata kõik olulised ühiskonnarühmad, ei ole kaasatus kunagi sama suur kui on parlamendis. Rahvusliku ühtsuse valitsuse eesmärgiks ei olegi kaasata kõiki poliitilisi jõudusid, vaid viia otsustamine kitsamasse ringi, et kaitsta tundlikku teavet ja vältida ühiskonda lõhestavaid vaidlusi. Tulemuseks on parlamendi ja avalikkuse rolli tuntav vähenemine. Lisaks kaasneb ühise ohuga – mis tekitab ühiskonnas Hobbesi konsensususe ja sunnib erimeelsusi ajutiselt unustama – alati ka lipu ümber

koondumise efekt, mille tulemusena hakatakse ümbritsevat maailma jagama omadeks ja vaenlasteks. Kriisiaegne tsensuur, sealhulgas ka enesetsensuur, annavad omakorda ümbritsevast maailmast kallutatud pildi ja tekitavad õhk-konna, kus ei ole liiga raske kujundada *fraternitést hostilité*.

Kui liikuda siit edasi ühiskonna tasandile, siis käitused Ühendkuningriigi ja Soome ühiskonnad nii nagu nad anarhilise struktuuri korral pididki käituma kui kaalul oli nende julgeolek. Anarhilises demokraatlikus ühiskonnas ei takistanud maailmavaatelised erimeelsused soomerootslasi astumast „ebapühasse liitu“ kommunistidega ja samamoodi käitused ka demokraatlikud ühiskonnad anarhilises rahvusvahelises süsteemis. Valdav enamus Ühendkuningriigi rahvast toetas 1939. aasta suvel kaitsepakti Nõukogude Liiduga ja Soomes tervitati 1940. aasta sügisel Saksa sõdurite transiiti kui „päästearmee“ saabumist. Kui *fraternité* ei takistanud demokraatlike riikide ühiskondadel toetamast liitu diktaatoritega, siis ei saa olla midagi väga üllatavat selles, et *fraternité* ei takistanud neil toetamast ka sõjakuulutust teisele demokraatlikule riigile.

Sõjaaegses Ühendkuningriigis võis teisele riigile sõja kuulutamise otsustada 8-liikmeline sõjakabinet. Kui see oleks olnud sõjakabineti teha, siis oleksid parlament ja avalikkus saanud Soomele sõja kuulutamisest teada alles pärast otsuse langetamist. Kavatsus kuulutada sõda Soomele, Ungarile ja Rumeeniale jõudis 1941. aasta sügisel avalikkuse ette mitte tänu Ühendkuningriigi demokraatlikele protseduuridele, vaid tänu sellele, et Stalini arvates oli nii talle kasulik. Stalini vaist ei petnud teda. Välisminister Edenile parlamendis esitatud küsimustest ei jää kahtlust, missugust otsust ootas oma valitsuselt parlament. Kahtlust ei jäta ka Ühendkuningriigi ajakirjanduse suhtumine. Kõik see kinnitab eespool esitatud väidet, et kriisi ajal on lihtne kujundada *fraternitést hostilité*.

Sõjakuulutus Soomele võttis Ühendkuningriigi valitsusel aega 3 kuud ja selleks kulus 14 sõjakabineti istungit. See on eriti sõjaolukorras märkimisväärselt pikk aeg. Kuna vastupidiselt kõikidele demokraatliku rahu selgitustele parlament ja avalik arvamus mitte ei pidurdanud, vaid kiirendasid teisele demokraatlikule riigile sõja kuulutamist, siis tuleb viivituse põhjust otsida isikute juurest. Sõjakabinetis olid Soomele, Ungarile ja Rumeeniale sõja kuulutamise vastu leiboristid ja Churchill. Lisaks küsis sõjakabinet ka dominioonide kui lähimate liitlaste arvamust ja enamik neist oli samuti sõja kuulutamise vastu. Leiboristide vastuseis tulenes Soomest ja selle võib liigitada sotsiaaldemokraatliku *fraternité* alla. Dominioonide vastuseisu põhjuseks oli samuti Soome, kuid asi ei olnud mitte Soome demokraatlikkuses, vaid selles, et Soome sõda peeti õiglaseks.

Leiboristide *fraternité* ja dominioonide õiglustunne ei olnud siiski kuigi järjepidevad ja lõpuks nende vastuseis hajus. Churchill jäi ainsana endale lõpuni kindlaks. Kuid tema vastuseisu põhjuseks ei olnud Soome. Churchill oli pigem valmis kuulutama sõja demokraatlikule Soomele, kui mittedemokraatlikele Ungarile ja Rumeeniale. Peaministrile tuli ebameeldiva üllatusena, kui välisministeeriumi ametnike koostatud analüüsis jõuti järeldusele, et ainult Soomele sõda kuulutada ei saa ja sellisel juhul tuleb sõda kuulutada ka Rumeeniale ja Ungarile. Soome oli tähelepanu keskpunktis põhjusel, et just Soomele sõja kuulutamist soovis Stalin ja kui oleks ära langenud vajadus kuulutada sõda Soomele,

siis ei oleks olnud vaja üldse kellelegi sõda kuulutada. Kuid ka välisministeeriumi ametnikud jäid endale lõpuni kindlaks ja lõpuks kuulutati sõda kõigile kolmele.

Soome juhtum näitab ilmekalt, kui nõrk on demokraatliku rahu kultuuriline selgitus, kui selleks pidada *fraternité*d. Kanti rahu argumendi „ettevaatuse garantii“ ei suutnud samuti ära hoida sõjakuulutust teisele demokraatlikule riigile, kuid ta vähemalt tegi seda, mida ta tegema pidi. Pole kahtlust selles, et sõjakuulutust Soomele kaaluti väga põhjalikult. Kuid kui üldse oli midagi, mis oli lähedal sellele, et Soomet demokraatlike riikide sõjakuulutusest päästa, siis oli selleks Ühendkuningriigi riigiametnike õiglustunne, mis ei lubanud Soomet kohelda teistest halvemini ainult põhjusel, et seda soovis Stalin.

Ühendkuningriigi riigiametnike käitumist on võimalik samuti Kanti rahu argumendiga selgitada. On võimalik väita, et Kanti rahu argumendis sisaldub ka „õigluse garantii“, sest inimloomuses peituv „moraalne eelsoodumus“ takistab inimestel avalikult ebaõiglaselt käituda. Seos demokraatiaga tuleneb avalikustamisest, mis on piisavalt tagatud ainult demokraatlikes riikides. Isegi kõige sügavama kriisi ajal dokumenteerivad ja arhiveerivad demokraatlikud riigid oma otsustusprotsessi, et kunagi tulevikus saaksid kodanikud sellega tutvuda. Demokraatlike riikide otsustajad peavad alati arvestama sellega, et mitte ainult nende otsused, vaid ka otsuste põhjendused saavad ühel hetkel avalikuks. Lisaks kehtib ainult demokraatias fallibilismi põhimõte, mille kohaselt on ka riigiametnikel õigus oma arvamusele ja isegi peaministritel ja presidentidel ei ole ainuõigust õigele arvamusele.

Sellega on võimalik sissejuhatuses esitatud küsimusele vastata. Tulenevalt demokraatliku ühiskonna enamuse piiramatust suveräänsusest ei saa ükskõik missugune võimalikest demokraatliku rahu põhjustajatest olla absoluutne. Mida enam halveneb demokraatliku ühiskonna julgeolek, seda enam hakkab ühiskond demokraatiat piirama ja seda enam väheneb demokraatlikku rahu põhjustav mõju. Demokraatlike riikide ühiskondade enamused ei kujuta endast erandit ja on samuti valmis julgeoleku nimel tegema koostööd ükskõik kellega. Olukorras, kus demokraatlike riikide ühiskondade enamused on kiitnud heaks koostöö diktaatoritega ja kus demokraatlikud riigid on sattunud vastasleeridesse, võib demokraatlikku rahu põhjustav mõju muutuda vastupidiseks. Selle asemel, et keelduda heaks kiitmast sõda teise demokraatliku riigiga, võivad demokraatliku riigi kodanikud hakata hoopis sellist sõda nõudma. Järelikult sõltub demokraatliku rahu kehtivus eelkõige sellest, missugune on demokraatlike riikide kodanike hinnang omaenda julgeolekule. Demokraatlik rahu ei kehtinud Soome puhul, sest demokraatlik rahu kehtib ainult senikaua, kui demokraatlike riikide kodanikud saavad ennast tunda turvaliselt.

Alistumist puudutav küsimus

Eelnevad küsimused puudutasid seda, miks jäid Eesti ja Soome „Melose olukorda“. Uurimuse loogikast tulenevalt oli järgmine küsimus, miks Eesti ja Soome „Melose olukorras“ erinevalt käitusid ja kas selle põhjuseks oli demokraatia. Küsimusele on pühendatud alapeatükk 3.2 ja see oli sõnastatud järgmiselt:

- Missugune roll oli demokraatia puudumisel selles, et erinevalt Soomest ei hakanud Eesti vastu, vaid tegi Nõukogude Liiduga piinlikku koostööd?

Eesti ja Soome käitumise peamine erinevus seisnes selles, et Eesti valis sõja asemel alistumise, kuid Soome valis tee, mis viis sõjani. Struktuuri tasandilt lähtudes saab riikide käitumise erinevus tuleneda sellest, et demokraatlikus riigis ei saa valitsus ilma kodanike nõusolekuta otsustada sõja ja rahu küsimusi, kuid mittedemokraatlikus riigis saab. Kuid see ei tähenda veel, et riikide käitumine peab tingimata erinevama. Erinevus sõltub sellest, kas demokraatliku riigi kodanike arusaamad erinevad mittedemokraatliku riigi kodanike arusaamadest. Erinevust võib põhjustada asjaolu, et mittedemokraatlikus riigis ei jaga valitsus kodanikega kogu olemasolevat teavet, mistõttu võivad kodanike arusaamad olla moonutatud.

Kuid see on nii ainult tavaolukorras. Kriiside ajal väheneb erinevusi põhjustavate demokraatia omaduste mõju oluliselt. Julgeoleku kadudes hakkavad demokraatlikud riigid käituma sarnaselt mittedemokraatlikele riikidele. Nad hakkavad piirama kodanikega jagatavat teavet ja kodanike osalemist riigiasjade otsustamisel. Siit tuleneb, et kriisi ajal hakkab kaduma peamine põhjus, miks demokraatlikud riigid peaksid käituma sõja ja rahu küsimuses erinevalt kui mittedemokraatlikud riigid. Vähemalt on see nii, kui lähtuda struktuurist. Kui eeldada, et demokraatlikud valitsused käituvad teistmoodi mitte sellepärast, et kodanikud neid selleks sunniksid, vaid sellepärast, et demokraatlikes ühiskondades üles kasvanud valitsuse liikmetele on omane eriline demokraatlik kultuur, siis ei mängi demokraatliku riigi struktuur ja kriisiaegne valitsemine siin mingisugust rolli.

Kui liikuda siit edasi ühiskonna tasandile, siis saab väita, et 1939. aasta suvel oli Soome ja Eesti valitsuste suhtumine sõja ja rahu küsimusse samasugune. Samuti pole põhjust kahelda selles, et nii Soomes kui ka Eestis toetas ühiskonna enamus valitsuse seisukohti. Mõlemas riigis mõisteti Tšehhoslovakkia vastu panuta alistumine selgelt hukka. Sama aasta sügisel Eesti valitsuse suhtumine muutus, kuid Soome valitsuse ja Soome ühiskonna enamuse suhtumine jäid samaks. Kui eeldada, et ka Eesti ühiskonna enamuse suhtumine jäi muutmatuks, siis oleks demokraatliku Eesti valitsusel olnud raskem käituda samamoodi nagu käitus mittedemokraatliku Eesti valitsus. Kuid kui eeldada, et ka Eesti ühiskonna suhtumine muutus, siis oleks ka demokraatliku Eesti valitsus käitunud samamoodi. Olemasolevate tõendite valguses võib pidada ebatõenäoliseks, et Eesti ühiskonna enamuse suhtumine ei muutunud. Eesti valitsuse muutunud suhtumise põhjuseks ei olnud mingisugused salajased asjaolud, mida Eesti rahva eest varjati. Põhjused olid kõigile teada. Ei ole usutav, et Molotovi-Ribbentropi pakt ja Poola jagamine mõjusid ainult Eesti valitsuse ja parlamendi liikmetele, kuid jätsid Eesti ühiskonna täiesti külmaks.

Soomes oli teistmoodi. Poola kogemus ei mõjutanud Soomet, sest Poola ja Baltimaade võimalusi sõjast kõrvale jääda oli Soomes alati peetud peaaegu olematuteks. See oligi peamine põhjus, miks Soome parlament 1922. aastal Varssavi lepingu tagasi lükkas. Eesti parlamendis võttis Varssavi lepingu kinnitamine aega ainult kaks päeva, sest Eestis ei kaheldud, et Poola ja Eesti saatused on omavahel seotud. Sügisel 1939 kadus toetuspunkt Eesti julgeolekupoliitikalt, kuid mitte

Soome julgeolekupoliitikalt. Soome poliitika ei toetunud mitte Saksamaa ja Nõukogude Liidu vastasseisule, vaid Põhjamaade ajaloolisele kogemusele, mis ütles, et sõjast on võimalik edukalt kõrvale jääda. Lisaks oli riik, kellelt Soome lootis sõja korral abi, mitte Saksamaa, vaid Rootsi. Uues olukorras oli Soome valitsusel veelgi enam põhjust oma senisest poliitikast kinni hoida.

Ka Soome ühiskonnal oli põhjust veelgi enam oma valitsuse poliitikat toetada, sest vastupidiselt Saksamaale Rootsi huvi Soome vastu mitte ei langenud, vaid kasvas. Sellest andis veenva kinnituse 1939. aasta oktoobris Soome toetuseks korraldatud Põhjamaade riigipeade tippkohtumine. Kuid kõige olulisem erinevus Eesti ja Soome olukorra vahel tulenes sõdadevahelisel ajal laialt levinud arvamusest, mille kohaselt võtab Nõukogude Liit varem või hiljem kaotatud Balti provintsid tagasi. Soomet kaotatud provintside hulka ei loetud. Pärast Eesti ja Lätiga sõlmitud baasidelepinguid arvati mitmel pool Euroopas, et sellega on Nõukogude Liit oma esmased julgeolekuvajadused rahuldanud ja kui Soome jääb endale kindlaks, siis loobub Moskva oma nõudmistest. Sellele lisandus Soome ühiskonna ajalooline kogemus Vene impeeriumi ajast, kui Soome ühiskond vastas venestamissurvele kodanikuallumatuse ja passiivse vastupanuga ja väljus vastasseisust võitjana. Kõike arvesse võttes oleks väga raske ette kujutada ükskõik misuguse riigi ühiskonda, kes oleks valinud teistmoodi kui seda tegi Soome ühiskond.

Eesti ühiskond samamoodi valida ei saanud. Eesti ühiskonnal ei olnud võimalik loota, et kui Nõukogude Liit on otsustanud rahuldada oma julgeolekuvajadusi Läänemere-äärsete naaberriikide arvelt, siis Eestit see ei puuduta. Samuti ei olnud Eesti ühiskonnal võimalik loota, et kui Eesti jääb endale kindlaks, siis loobub Nõukogude Liit oma nõudmistest. Erinevalt Soome ühiskonnast ei olnud Eesti ühiskonnal ka võimalik loota, et ta saab sõja korral abi. Kui 1939. aasta suvel oli Eesti ühiskonnal võimalik ette kujutada valikut, kus ühel pool on Tšehhoslovakkia tee ja teisel pool sõda, milles Eestit toetab suurriik, siis 1939. aasta sügisel oli võimalik ette kujutada ainult valikut Tšehhoslovakkia tee ja Poola tee vahel.

Ainult Soomel ühiskonnal oli olemas valikuvõimalus, et Nõukogude Liit loobub oma nõudmistest. Seega saab väita, et 1939. aasta sügisel oli Soome puhul olemas võimaldav seos, mis Eesti puhul puudus. Võimaldav seos ei tulenenud sellest, et Soome oli demokraatlik ja Eesti ei olnud, vaid Soome ja Eesti erinevatest ajaloolistest kogemustest. Märtsis 1940 oli võimaldav seos kadunud. Talvesõda oli andnud Soome ühiskonnale uue ajaloolise kogemuse ja uue teadmise, et Nõukogude Liit ei loobu oma nõudmistest. Kui võrrelda Eesti valitsuse käitumist 1939. aasta sügisel ja Soome valitsuse käitumist 1940. aasta märtsis, siis oli see jälle sarnane, nii nagu ka 1939. aasta suvel. Seega on võimalik väita, et Eesti ja Soome erinev käitumine ei tulenenud mitte demokraatiast või selle puudumisest, vaid erinevatest ajaloolistest kogemustest.

Mis puudutab piinlikku koostööd kallaletungijaga, siis pidid seda tegema kõik riigid, kes kallaletungijale alistusid, sõltumata sellest, kas alistuti enne või pärast vastupanu. Kui lähtuda demokraatliku riigi struktuurist, siis on ühiskonnal võimalik sellist poliitikat takistada kahel viisil. Esiteks võib ühiskond alistumisega mitte nõustuda ja vastupanu jätkata. Teiseks võib ühiskond valida ennast esindama

sellised isikud, kelle koostööpoliitika on vähem piinlik. Kui lähtuda demokraatliku kultuuri argumendist, siis on võimalik väita, et demokraatlikus riigis üles kasvanud poliitikutele on omased sellised tõekspidamised, et nad ei alistugi, või kui nad seda teevad, siis ei ole nende koostööpoliitika vähemalt piinlik.

Kui liikuda siit edasi ühiskonna tasandile, siis on teada, et Riigikogu liikmed, kellega Eesti valitsus konsulteeris, toetasid üksmeelselt nii baasidelepingu sõlmimist kui ka seisukohta, et lepingut tuleb täita „korrektselt ja ausalt“. Kuigi Riigikogu ei valitud demokraatlikult, esindasid otsustamisse kaasatud Riigikogu liikmed Eesti ühiskonna suhtumist ligilähedaselt õigesti. Võib pidada tõenäoliseks, et Eesti ühiskonna enamus oleks baasidelepingu ja koostööpoliitika heaks kiitnud. Iseküsimus on see, missuguseid isikuid oleks demokraatlikult valitud Riigikogu valinud koostööpoliitikat ellu viima. Siinkohal ei saa jätta rõhutamata, et ka mittedemokraatlikus Eestis peeti vajalikuks moodustada rahvusliku ühtsuse valitsus. Kuigi selles ei osalenud kõik olulised ühiskonnarühmad ja seda ei saa kaasatuse poolest võrrelda demokraatlike riikide kriisiaegsete valitsustega, kinnitab selle moodustamine veelgi, et demokraatlikud ja mittedemokraatlikud riigid võivad julgeolekuohtudele reageerida samamoodi.

Kui liikuda siit edasi isikute tasandile, siis on teada, et Tõnisson pidas vajalikuks eraldi toonitada, et lepingu täitmisel tuleb jääda väarikaks. Seega on võimalik, et Tõnissoni koostööpoliitika oleks olnud vähem piinlik. Kuid Tõnissoni käitumine ei viita sellele, et tema oleks Stalini ja Ždanovi pettuse paremini läbi näinud. Sama võib öelda ka opositsioonist tulnud välisminister Ants Piibu kohta, kelle tegevus ei olnud vähem piinlik kui Eesti valitsuse koostööpoliitika tervikuna. Eesti poliitikute käitumist on raske selgitada 1934. aasta riigipöörde ja demokraatliku kultuuri vähesusega, sest viis aastat on moraalseks allakäiguks liiga lühike aeg. Pigem võib naiivse võitu ja piinliku käitumise põhjuseks pidada pidevast alavääristamisest tingitud ebakindlust. Soomet ei nimetatud „liliput-riigiks“ ja Soome kohta ei räägitud juba 1920-ndatel, et varem või hiljem võtab suur naaberriik kaotatud provintsi tagasi. Kui lisada siia juurde 1920. aasta Tartu rahulepingu kogemus, kui Eesti saavutas aktiivse ja iseka tegutsemisega enda seisukohalt parima võimaliku tulemuse, siis võib Eesti valitsuse piinlikku koostööpoliitikat võtta ka kui meelega katset seda ajaloolist kogemust korrata. Sellega on võimalik sissejuhatuses esitatud küsimusele vastata. Demokraatia puudumine ei saanud mõjutada seda, et erinevalt Soomest otsustas Eesti mitte vastu hakata ja tegi Nõukogude Liiduga piinlikku koostööd. Kuid on võimalik, et demokraatliku Eesti valitsuse koosseis oleks olnud teistsugune ja koostööpoliitika oleks olnud vähem piinlik.

Üldine küsimus

Vastata on jäänud veel viimane sissejuhatuses sõnastatud kuuest küsimusest, mis oli üldisem kui teised ja millele ei olnud pühendatud eraldi peatükki. Küsimus oli sõnastatud järgmiselt:

- Eeldusel, et Soome tegi õiged valikud ja saavutas antud julgeolekuolukorras parima võimaliku tulemuse, siis missugune roll oli selles demokraatial?

Väikeriigi julgeolekut saavad kõige otsesemalt mõjutada valikud, mis puudutavad liitlasi ja sõja ja rahu küsimusi. Ilma igasuguse kahtluseta oli demokraatial otsustav roll selles, et Soome parlament lükkas 1922. aastal tagasi Varssavi lepingu. Ühtlasi lükati tagasi ka võimalus, et Soome oleks liitunud oma lõunapoolsete naabritega, sealhulgas Eestiga. Soome ühiskonna enamuse seisukoht oli piisavalt selgelt väljendatud ja püsis muutumatuna kogu sõdadevahelise aja, sest seda ei peetud kordagi vajalikuks uuesti üle küsida. On võimalik väita, et just tänu demokraatiale puudus Eesti ja Soome liitumist võimaldav seos.

Teine võimalus, kui Soome ühiskond sai kaasa rääkida liitlasi puudutavates otsustes, avanes seoses Põhjamaade orientatsiooniga. Põhjamaade orientatsiooni parlamendis heakskiitmise eesmärgiks oli anda võimalikult autoriteetsel tasemel ja võimalikult üksmeelne kinnitus sellest, et Soome ühiskond toetab lähedasemat koostööd Rootsiga. Kuid demokraatia rolli ei saa seejuures pidada kaugeltki samavõrd otsustavaks kui Varssavi lepingu tagasilükkamisel ja seda vähemalt kolmel põhjusel. Esiteks langes samasse aega ka keeletüli haripunkt, mistõttu on võimalik väita, et demokraatia koos poliitilise võistlusega töötas pigem Põhjamaade orientatsioonile vastu kui aitas sellele kaasa. Teiseks ei sündinud Põhjamaade orientatsioon rahvaalgatuse korras ega mõne ajalehe toimetuses ega isegi mitte mõne erakonna tagatoas, vaid selle sõnastas ja sellele tegi kampaaniat „konservatiivne juhrühm“, kelle võimule saamine oli väga suurel määral sõltuv juhusest. Kolmandaks oli demokraatia roll passiivne, sest seisnes ainult valitsuse ettepaneku heakskiitmises.

Samamoodi passiivne oli demokraatia roll ka 1939. aasta otsuste juures. Pole kahtlust selles, et Soome ühiskonna enamus toetas valitsuse poliitikat ning et ühiskonna suhtumise ja talvesõjani viinud otsuste vahel oli olemas võimaldav seos. Kuid sellest ei tulene, et tegemist oli kõiki teisi võimalusi välistava seosega. Mannerheimi ja Paasikivi poliitika oleks olnud võimalik, kui valitsus oleks seda toetanud. Demokraatliku riigi valitsus võib, kuid ei pea tegema seda, mida soovib ühiskonna enamus. Ainus viis, kuidas demokraatliku riigi ühiskond saab valitsust takistada, on valitsus välja vahetada, kuid sedagi saab teha ainult tagantjärele. Samuti saab demokraatliku riigi ühiskond ainult tagantjärele muuta ära valitsuse otsuseid. Kriisi ajal on ühiskonna sekkumine mitmel põhjusel raskendatud.

Märtsis 1940 väitsid Risto Ryti valitsuse kriitikud, et kui rahva arvamust oleks küsitud enne Moskva rahulepingu sõlmimist, siis ei oleks rahvas lubanud sellist lepingut sõlmida. Soome rahva esindajatel oli võimalik valitsusele umbusaldust avaldada ja Moskva rahuleping tagasi lükata, kuid see oleks tähendanud juba jõustunud vaherahu tühistamist ja sõdimise jätkamist tunduvalt halvematelt positsioonidelt. Parlamendi roll oli kõigest vormiline, sest valitsus oli põhiseadust rikkudes sõlminud lepingu, mis ei hakanud kehtima mitte alates kinnitamisest parlamendis, vaid alates allkirjastamisest.

Võimalus rikkuda põhiseadust näitab kõige veenvamalt, kuivõrd ühiskonna tahtest sõltumatult saavad demokraatlike riikide valitsused kriiside ajal tegutseda. Tegemist ei olnud ühekordse juhtumiga. Ka Kyösti Kallio ja Svinhufvudi valitsused rikkusid 1930. aasta kriisi ajal põhiseadust, kuid said sellele vaatamata ametis jätkata. Võib õigusega väita, et kuna parlament kiitis tagantjärele põhi-

seaduse rikkumise heaks, siis järelikult vastas valitsuste käitumine ühiskonna enamuse tahte. Kuid samavõrra õigusega saab väita, et valitsuste käitumine vastas ühiskonna enamuse tahte alles tagantjärele, sest põhiseaduse rikkumise ajal ei saanud olla tegemist millegi muuga kui ühiskonna enamuse tahte eiramisega. Soome valitsuste käitumine ei ole erand, vaid pigem reegel, sest demokraatiad käituvadki kriiside ajal selliselt.

Sellega on võimalik küsimusele vastata. Eeldusel, et Soome tegi õiged valikud ja saavutas antud julgeolekuolukorras parima võimaliku tulemuse, ei saa demokraatia rolli pidada selle juures otsustavaks. Või kui seda teha, siis tuleks pidada otsustavaks Varssavi lepingu tagasilükkamist. Ülejäänud julgeolekut puudutavate otsuste juures oli demokraatia roll kas liiga passiivne, liiga kaudne või liiga lähedal juhusele, et seda saaks otsustavaks pidada. Kui midagi pidada otsustavaks, siis ei olnud selleks mitte demokraatia ja Soome ühiskonna ettenägelikud valikud, vaid Soome kaitseväelaste erakordselt edukas tegutsemine. Kui Soome kaitseväelaste edu taga oli demokraatia, siis oli ka demokraatia roll otsustav, kuid see väljub antud väitekirja raamidest ja vajab eraldi uurimust.

Peamine uurimisküsimus

On veel jäänud kõige tähtsamad küsimused: miks jäid Eesti ja Soome 1939. aasta sügisel „Melose olukorda“, miks demokraatia Soomet „Melose olukorrast“ ei päästnud ja kas demokraatia oleks saanud päästa Eesti iseseisvuse. Kui nõustuda, et ainus alternatiiv „Melose olukorrale“ oleks olnud „igavene rahu“, siis oldi sõdadevahelises Euroopas sellest väga kaugel. Soome peaminister Aimo Kaarlo Cajander võis põhjusega olla uhke selle üle, et Soome ja Rootsi vahelist piiri ei pea „ükski sõdur“ valvama, nii nagu Kanadas oldi uhked selle üle, et piiri USA-ga pole vaja valvata. Demokraatlik rahu tõepoolest kehtis sõdadevahelises Euroopas, kuid sellest ei olnud abi, kui teisel pool piiri olev riik ei olnud demokraatlik. Veelgi enam, demokraatlik rahu lakkas kehtimast, kui kadus julgeolek ja demokraatlikud riigid hakkasid otsima kaitset liidust diktaatoritega. Senikaua kui sõdadevahelises Euroopas oli olemas julgeolek, oli olemas ka demokraatia ja demokraatlike riikide koostöö vähemalt Rahvasteliidu näol.

Kui julgeolek 1930-ndate keskel kaduma hakkas, hakkasid kaduma ka demokraatia ja seegi vähene koostöö, mida esindas Rahvasteliit. Sõdadevaheline Euroopa kinnitab väidet, et demokraatia ja demokraatlike riikide koostöö vajavad julgeolekut, sest kui inimestel tuleb valida, siis valivad nad julgeoleku. President Wilsonil oli õigus, kui ta rääkis vajadusest muuta maailm demokraatia jaoks ohutuks. Ka Kant oli ettenägelik, kui kirjutas „vägevast ja valgustatud“ riigist, mis annaks „igavese rahu“ jaoks vajalikule liidule „keskpunkti“, et liit saaks tagada oma liikmete turvalisuse. Ilma „keskpunkti“ ja demokraatlike riikide liidu poolt pakutava turvalisuseta ei saanud Euroopas „igavest rahu“ olla.

Paraku ei tee demokraatia „igavese rahu“ saavutamist kergemaks. Kui kodanikud saavad otsustada, siis kaaluvad nad ühtemoodi hoolikalt sõjaotsust ja sõjalisse liitu astumise otsust. Kodanike hirme aitaks vähendada teadmine „vägeva

ja valgustatud“ riigi liitumisest, mis tekitaks liitumiseks vajaliku konsensuse. Kuid ka „vägeva ja valgustatud“ riigi kodanikud kaaluvad liitumisotsust väga hoolikalt ja ei pruugi sellega nõus olla. Tekib surnud ring, millest ei ole võimalik välja pääseda ilma uue (ja suurema) ohu või uue ajaloolise kogemuse poolt põhjustatud uue teadmisetä. Ainult uus teadmine võib panna „vägeva ja valgustatud“ riigi kodanikke liitumist toetama ja tekitada liitumiseks vajaliku konsensuse. Seega on võimalik väita, et sõdadevahelises Euroopas olid olemas demokraatlikuks rahuks vajalikud „ettevaatuse garantii“ ja „õigluse garantii“, kuid puudus „igaveseks rahuks“ vajalik „turvalisuse garantii“. Demokraatlik rahu saab ilma eranditeta kehtida siis, kui temast saab „igavene rahu“, mis Euroopas juhtus alles pärast 1945. aastat. Just seda statistilised seosed näitavadki.

Sellel on võimalik antud väitekirja peamistele uurimisküsimustele vastata. Eesti ja Soome jäid 1939. aastal „Melose olukorda“, sest demokraatlike riikide ühiskondade enamuste arusaamad olid sellised, mis ei võimaldanud mingisugust muud olukorda. Sõdadevahelisel ajal puudus „igavest rahu“ võimaldav seos. See tekkis alles pärast 1945. aastat, kui USA ja teiste demokraatlike riikide ühiskondade enamuste arusaamad uue ajaloolise kogemuse mõjul muutusid ja muutus ka suhtumine sõjalistesse liitudesse. Kui eeldada, et liit Rootsiga oleks Soome „Melose olukorrast“ päästnud, siis ei juhtunud seda täpselt samadel põhjustel. Demokraatia ei päästnud Soomet „Melose olukorrast“, sest Rootsi ühiskonna enamuse arusaamad olid sellised, mis ei võimaldanud Soomet päästa. Rootsi ühiskonna arusaamad muutusid alles uue ajaloolise kogemuse mõjul 1940. aasta märtsis, kuid siis oli juba liiga hilja.

Demokraatia ei oleks saanud Eesti iseseisvust päästa, sest Eesti ja Soome ühiskondade võimuses ei olnud teha otsuseid, mis oleksid neid „Melose olukorrast“ päästnud. Eestit ja Soomet said päästa ainult nende kaitseväelased, kuid isegi Soomega võrreldav „tõrjevõit“ ei oleks Eesti iseseisvust veel päästnud. Eesti ja Soome käitusid 1939. aasta sügisel erinevalt, kuid selle põhjuseks ei olnud demokraatia. Soome käitus teistmoodi mitte sellepärast, et Soome oli demokraatlik, vaid sellepärast, et Soomes arvati, et Soome ei ole „Melose olukorras“. Märtsis 1940 oli kõigile selge, et ka Soome on „Melose olukorras“ ja enam ei erinenud Soome ja Eesti käitumine, sest mõlemal juhul võeti Nõukogude Liidu nõudmised vastu.

Ajalooline kogemus ja selle õppetunnid

Oleks ekslik võtta selle väitekirja järeldusi nii, et Eesti ja Soome saatuses olid süüdi demokraatia ja suuremate demokraatlike riikide ühiskonnad. USA, Ühendkuningriigi ja Rootsi kodanike „püha egoism“ ei erinenud Soome kodanike „pühast egoismist“ ega ka mitte Eesti kodanike „pühast egoismist“, nii nagu seda väljendasid Jaan Tõnisson ja Ilmar Tõnisson. Demokraatia ei saa teha midagi muud, kui anda inimloomusele võimendus. Kui inimestel on kalduvus otsustada ajaloolise kogemuse põhjal, siis kalduvad demokraatlikud riigid seda eriti tegema. Kui inimestel on kalduvus vältida teiste ebaõiglast kohtlemist vähemalt avalikult, siis

on demokraatlikel riikidel see kalduvus eriti tugev. Kui inimestele on omane, et see, mida peetakse õiglaseks ja mida peetakse otstarbekaks, sõltub julgeolekust, siis on see eriti nii demokraatlike riikide puhul.

Soomet aitas demokraatlike riikide õiglustunne sellega, et takistas ainult Soomele sõja kuulutamist. Kuid seesama õiglustunne ei seganud Soomele sõja kuulutamist koos Rumeenia ja Ungariga. Eestit aitas demokraatlike riikide õiglustunne sellega, et ei lubanud tunnustada ainult Stalini vallutusi, kui samal ajal jäeti tunnustamata Hitleri vallutused. Kuid seesama õiglustunne ei takistanud demokraatlikel riikidel leppimast Stalini vallutustega *de facto*. Eestit ja paljusid teisi Euroopa väikeriike oleks ehk „Melose olukorrast“ päästnud see, kui demokraatlike suurriikide ajalooline kogemus oleks olnud teistsugune. Soomet oleks päästnud võib-olla see, kui Rootsi ajalooline kogemus oleks olnud teistsugune. Kui Eesti ja Soome saatuses saab üldse kedagi või midagi süüdistada, siis on selleks inimloomus ja inimeste kalduvus õppida peamiselt mineviku kogemustest.

Sellega võib lugeda ka sissejuhatuses esitatud demokraatia ja julgeoleku vahelisi seoseid puudutavad väited kinnitatuks. Demokraatia mõju julgeolekule sõltub tõepoolest demokraatlike ühiskondade enamuste arusaamadest julgeolekust, õiglusest ja omakasust, mis omakorda sõltuvad eelkõige ajaloolisest kogemusest. Väidete tõestamisel kasutatud teoreetiliselt selgitusel on olemas kokkupuude kõikide oluliste rahvusvaheliste suhete teooriatega. Ei ole kahtlust selles, et ühiskonnarühmade ja riikide käitumist mõjutab demokraatliku ühiskonna ja rahvusvahelise süsteemi anarhiline struktuur, nii nagu väidab struktuurne realism. Pole põhjust kahelda ka selles, et nende käitumist mõjutab inimloomus, nii nagu väidab klassikaline realism. Demokraatlikud riigid käituvad tõepoolest teistmoodi kui mittedemokraatlikud riigid, nii nagu väidab demokraatliku rahu teooria, ja nende käitumist mõjutab ajaloolisele kogemusele toetuv identiteet, nii nagu väidab konstruktivism.

Kuid ajaloolise kogemuse muutudes võib demokraatlike riikide käitumine väga kiiresti muutuda, mida on raske selgitada uue identiteediga, sest identiteedi kujunemiseks läheb vaja rohkem aega. Samuti võib demokraatlike riikide käitumine väga kiiresti muutuda, kui kaob julgeolek, mida on samuti raske selgitada muutustega identiteedis. Mida enam julgeolek kaob seda vähem mõjutavad demokraatlike riikide käitumist demokraatlik kultuur või demokraatlik identiteet ja seda rohkem hakkab demokraatliku riigi käitumine sarnanema mittedemokraatlikule riigile. Kui demokraatlikus kultuuris on midagi, mis jääb püsima ka julgeoleku kadudes, siis on selleks fallibilismi põhimõte, mida on põhjust pidada demokraatia kõige olulisemaks tugevuseks.

Demokraatlikud riigid ei käitu teistmoodi mitte sellepärast, et neile on omane eriline kultuur või identiteet, vaid sellepärast, et nad peavad arvestama oma ühiskondade enamuste tahtega. See, mida demokraatlike riikide ühiskondade enamused tahavad, võib väga kiiresti muutuda, sest sõltub omakorda sellest, kui turvaliselt nad ennast tunnevad ja missugune on nende ajalooline kogemus. Demokraatia mõju julgeolekule taandubki ajaloolisele kogemusele ja vabaduse, suveräänsuse ja julgeoleku vahelistele dilemmadele. Dilemmasid ei ole võimalik lõplikult lahendada, kuid lahendust on võimalik lõputult täiustada. Kui seda ei

ole võimalik teha ilma vigadest õppimata, siis tuleb püüda vähemalt mitte korrata juba tehtud vigu.

Väitekirja sissejuhatuses kirjeldatud avaliku arvamuse küsitlusel küsiti Eesti ühiskonna suhtumist ka küsimusse, kas Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal Nõukogude Liidule vastu hakkama. Enamuse arvates oleks Eesti pidanud igal juhul vastu hakkama. Kui jätta kõrvale „ei oska öelda“ vastused ja vaadata vastuseid soo ja rahvuse lõikes, siis arvas nii 2/3 meestest ja 2/3 eestlastest. Vastuses sisaldub Eesti ühiskonna hinnang 1939. ja 1940. aasta valikutele. Arvestades Eesti hilisemat ajaloolist kogemust on hinnang põhjendatud ja õige. Eesti valitsuse 1939. ja 1940. aasta poliitika ebaõnnestus, sest see ei suutnud päästa Eesti riiki. Ebaõnnestumine oli täielik, sest valitud poliitika jättis Eesti kodanikud ilma kaitseta ja ilma võimaluseta kaitsta vähemalt oma au. Riigijuhtidena kannavad Päts ja Laidoner valitud tee eest vastutust. Kuid nende süü saab seisneda ainult selles, et 1939. aasta sügisel otsustati proovida päästa riik ja ohverdada au. Mitte ainult neil, vaid tervel Eesti ühiskonnal ei saanud siis olla seda ajaloolist kogemust, mis on olemas täna, ja mis ütleb, et samasuguses olukorras tuleb päästa au.

Kui kedagi peab süüdistama selles, et Eesti jäi „Melose olukorda“ ja kaotas seetõttu iseseisvuse, siis on kõige vähem põhjust süüdistada Pätsi ja Laidoneri. Mõlemad toetasid juba Eesti iseseisvumisest peale ideed, et Eesti peab suuremate riikidega liituma ja mõlemad jäid endale lõpuni kindlaks. Laidoner rääkis 1940. aasta jaanuaris, et riigid peavad oma „absoluutsest iseseisvusest lahti ütlema“ ja „konföderatiivsesse vahekorda astuma“ ning Pätsi viimane kodumaal kirjutatud sõnum 1940. aasta juulis seisnes idees Eesti-Soome „liiduriigist“. Ka Tõnisson jõudis veel 1940. aastal avaldada artikli, milles nimetas Rahvasteliidu ebaõnnestumise põhjusena „suveräniteedi absoluutsuse ideed“ ja nägi lahendusena rahvaste koostööd „föderaalasel alusel“.²⁰⁶¹

Vaatamata erinevale suhtumisele demokraatiasse suhtusid kõik kolm ühtemoodi riikide liitumisse kui väikeriikide julgeolekuprobleemi lahendusse. Mannerheimi kohta võib öelda sedasama. Ta ei hinnanud demokraatiat kuigi kõrgelt, kuid tegi väsimatult tööd selle nimel, et Põhjamaadest või vähemalt Rootsist ja Soomest saaksid liitlased, kes üksteist mitte ainult sõnades, vaid ka tegudes kaitseksid. Kõik neli riigimeest oleksid „suveräniteedi absoluutsuse idee“ ilma pikemalt kõhklemata ohverdanud, kui see oleks olnud hind, mida on julgeoleku eest vaja maksta. Ühel või teisel viisil mõistsid kõik neli, et Eesti ja Soome jaoks tähendab absoluutne suveräänsus ühtlasi ka absoluutset julgeoleku puudumist ehk teiste sõnadega „Melose olukorda“. Kui oleks olnud nende valida, siis oleksid kõik neli valinud liitumise ja „igavese rahu“.

Kanti „igavene rahu“ tähendab suveräänsuse ja julgeoleku vahelise dilemma lahendamist, kuid selliselt, et alles jääksid nii suveräänsus kui ka julgeolek. Paraku kinnitab sõdadevahelise Euroopa kogemus veenvalt, et ilma „keskpunktita“ ei ole Kanti lahendus võimalik. Kanti lahendus vajab „keskpunkti“, mis oleks mitte ainult „vägev“, et tagada liitumiseks vajalik turvalisus, vaid ka „valgustatud“, et

²⁰⁶¹ Jaan Tõnisson, „Euroopa föderatsiooni idee“, *Eesti Üliõpilaste Seltsi album XI* (Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 1940), 70, 74.

teised riigid saaksid seda usaldada. Alles pärast teist maailmasõda on Euroopa riikidel selline „keskpunkt“ olemas ja tänu sellele on Euroopas ja ka mujal õnnestunud luua Kanti „igavese rahu“ tsoone. Kuid sellises asjade arengus ei ole midagi paratamatut. Kant ise kasutas „keskpunkti“ kirjutades väljendit „kui õnn peaks nii seadma“ ja arvas, et kui „igaveseks rahuks“ vajalik liit õnnestubki saavutada, siis võib see „igal hetkel katkeda“ ja vajab seetõttu „aeg-ajalt uuendamist“.

Kui demokraatia ja julgeolekuga seoses saab üldse mingisugusest paratamatu arengu loogikast rääkida, siis on selleks ajaloolisest kogemusest õppimine. Kui on tehtud piisaval hulgal ebaõnnestunud katseid, siis peab ühel hetkel paratamatult saabuma hetk, kus katse õnnestub – muidugi eeldusel, et katse õnnestumine on üldse võimalik. *Pax Americana* on katse, mis sündis sõdadevahelise Euroopa ja teise maailmasõja ajaloolisest kogemusest ja seda aitab elus hoida teadmine, et tegemist on olnud õnnestunud katsega – sest oleks loogikavastane hakata muutma midagi, mis on niivõrd hästi töötanud. Kuid see ei tähenda, et demokraatlike riikide ühiskondade enamuste arusaamad julgeolekust, õiglusest ja omakasust ei võiks ühel hetkel olla sellised, mis nõuavad *Pax Americana* muutmist. Inimestel on kalduvus õppida mitte varasemate põlvkondade, vaid omaenda kogemustest – ja kahjuks pigem ebaõnnestumistest kui õnnestumistest.

Aastate 1991–2019 demokraatlik Eesti ei ole korranud aastate 1918–1934 demokraatliku Eesti vigu. Eesti on hoidnud Ameerika Ühendriikidega lähedasi suhteid ja on suutnud vältida Ameerika maksumaksjate ebaõiglast kohtlemist. Kuid sedasama ei saa öelda kõikide demokraatlike riikide kohta. Demokraatlike riikide „püha egoism“ ei ole kusagile kadunud ega saagi kaduda. Demokraatia ei paku kaitset mineviku vigade kordamise eest, vaid üksnes võimalikult kiiret vigade parandust. Paraku ei garanteeri mitte miski, et siis ei ole juba liiga hilja. Demokraatial saab olla julgeolekut suurendav mõju ainult siis, kui demokraatlike riikide ühiskonnad ajaloolist kogemust meeles peavad ja sellest vajalikud järeldused teevad. Eesti jaoks ei tähenda see mitte seda kui järgmisel korral Eesti vastu hakkab, vaid seda kui järgmist korda ei tulegi – sest ka Mannerheimi õnnestumine oleks olnud see kui talvesõda ja jätkusõda ei olekski tulnud. Siis nagu ka nüüd ei ole õnnestumine ainult Eesti ja Soome ühiskondade kätes. Mida mõlemad saavad teha, on pidada meeles Mannerheimi õppetundi: „Kehva kaitsevägega riigid ei leia liitlasi“.²⁰⁶²

Kui selle väitekirja järeldused paika peavad, siis ei vaja enamik inimesi mitte ratsionaalseid argumente, vaid usku, mis enamasti toetub ajaloolisele kogemusele. Oleks hea kui see usk ei seisneks ainult selles, et Eesti hakkab järgmisel korral vastu, vaid ka selles, et järgmisel korral oleks Eestil millega vastu hakata ja et Eesti kõrval oleksid liitlased, kellega koos vastu hakata. Oleks hea, kui see usk seisneks teadmises, et vabaduse ja julgeoleku nimel tuleb millestki ka loobuda ja oleks hea, kui see teadmine ei tuleks alles siis, kui on juba liiga hilja. Oleks halb, kui see usk seisneks ainult selles, nagu tähendaks 1934. aasta veelahet heade ja halbade otsuste, liitlaste ja üksijäämise, pääsemise ja hävingu vahel.

²⁰⁶² Mannerheim, 167; Mannerheim 1952, 128.

SUMMARY

Salvation and Destruction: Democracy's Impact on the Security of Finland and Estonia in 1918–1948

In 1939, Estonia and Finland were both left in a 'Melian situation' – to use a term coined by Toomas Hendrik Ilves. The fact that Estonia was not democratic at that point in time has given rise to opinions that democracy was the root cause of why Estonia and Finland behaved differently in this difficult situation. The Finnish historian Martti Turtola and the Estonian historian Magnus Ilmjärv have been prominent in the formation of such an opinion. In the opinion of both, Estonia's fate could have been different if Konstantin Päts and Johan Laidoner had not committed a coup in 1934 and if Estonia had been as democratic as Finland.

The idea that democracies could behave differently from non-democracies is not new. This is exactly what the democratic peace theory, as the most studied theory in international relations, claims. The democratic peace theory, in turn, is closely related to Immanuel Kant's works on political philosophy, of which the best known is *Toward Perpetual Peace*, published in 1795. There are, however, significant differences between democratic peace and Kant's 'perpetual peace'. Achieving democratic peace requires only one precondition – democracy – but the impact on security is equally limited. If democracies do not fight each other, this can increase overall security, but the impact for small states depends on how many democracies there are and where they are located. There are far more preconditions for Kant's 'perpetual peace', and democracy, which was separation of powers for Kant, is just one of them. But Kant's 'perpetual peace' has much greater impact on security, as its two additional preconditions – the alliance of states, and a great power as a 'focus point' of this alliance – help to ensure that democracies not only do not fight each other but also defend each other. In simplified terms, Kant's 'perpetual peace' can be taken as an ideal that can be achieved under certain conditions – which is the opposite of the 'Melian situation'. Democratic peace is somewhere in between the two and is only the first step on the path towards 'perpetual peace'. Democratic peace cannot save a small state from a 'Melian situation' if all its neighbours are not democracies. Only 'perpetual peace' can save small states.

Based on the above, the research questions of this dissertation were: why were Estonia and Finland left in a 'Melian situation', why did democracy not save Finland from the 'Melian situation', and could democracy have saved Estonia's independence? The research questions boil down to the relationships between democracy and security, for which I have formulated four narrower questions. In addition, I have formulated two extra questions concerning democracy itself. Based on the logic of the study, I had to start with questions about democracy, because without democracy, there could be no impact of democracy to study.

Questions concerning democracy

The first research question concerns defining and evaluating democracy, particularly in situations where security starts affecting democracy. Chapter 1.1 is devoted to this question, which is worded as follows:

- Is the evaluation of democracy inevitably relative, or does democracy have its own so-called freezing point that separates democracy from non-democracy?

The Polity Project, as until recently the best available tool for evaluating the years before the 1950s, gives Finnish democracy between 1931 and 1943 a score that is so low that Finland can be considered only barely democratic. Although the vast majority of scholars do not question Finland's democracy, Polity's assessment leaves open the possibility that Finland can be considered a borderline case and not a full democracy. Whether Finland can be used as an example for drawing conclusions about the relationships between democracy and security would also remain in doubt. Polity's ratings can be verified because Polity makes its raw data and methodology available to researchers. I compared Finland's ratings with those given to the reference countries: Estonia (until 1934), Czechoslovakia and Switzerland. In addition, I tried to evaluate Finnish democracy against other possible benchmarks that Polity does not use in its ratings, but which become important in situations where security starts affecting democracy: support for extremist groups and their substitutability, the threat to democracy posed by extremist groups, political violence, and the use of extraordinary powers. The aim was to try to identify democracy's so-called freezing point, which would not depend on the methodologies used and on arbitrary thresholds, and where democracy would cease to be democracy without any doubt. In my opinion, such a point can be defined. It is possible to show that democracy definitely ceases to be democracy at a point where political competition ceases. Between 1931 and 1943, Finland was at least as far from this point as were countries that Polity has rated as full democracies. Polity's rating does not describe the situation correctly. Between 1931 and 1943, Finnish democracy was neither a borderline case nor a flawed democracy.

The second question arising from the logic of the study concerned the survival of democracy, because democracy must first survive in order to be able to have any impact on security. During the interwar period, the survival of democracy was seriously threatened twice in Finland. The first time was during the 1930 Lapua crisis and the second time was during the 1932 Mäntsälä rebellion. Previous research has concluded that in Finland, the conditions for the survival of democracy were as unfavourable as in Estonia, and what saved democracy in one case and destroyed it in the other were the different choices of the leaders. I tried to look beyond this conclusion. My aim was to try to understand how democracy itself could influence the choices on which its survival depended. The question is addressed in Chapter 1.2 and is worded as follows:

- What was the role of democracy in the fact that democracy withstood the economic crisis of the 1930s in Finland, but not in Estonia?

The question can be answered based on different levels of analysis. Differences arise at the individual level and that of society, but it is remarkable how similarly Finnish and Estonian social groups behaved at the structural level. The structure of a society can be described in terms of the composition of the society and the type of structure. The historically established composition of society was different in Finland and Estonia, but what was similar was the anarchic structure characteristic of a democratic society. In a classical Hobbesian anarchy, the general lack of security and the ‘war of all against all’ stem from differing judgments. Hobbes’s solution is a sovereign who abolishes different judgments along with the confrontations resulting from them. In a democratic society, the majority is sovereign, but the sovereign of a democratic society can never abolish all different judgments. It is not possible to get rid of anarchy entirely, because if different judgments are abolished, democracy will also disappear. The result is a classic dilemma between freedom and security, which in this dissertation I call democracy’s dilemma of tolerance and democracy’s security dilemma.

The problem is how to solve the dilemma so that both security and freedom would be preserved. Without freedom, there could be no tolerance, and without tolerance, there could be no political competition that makes democracy possible. But on the other hand, political competition creates confrontations in society, which make social groups worry about their security, and with good reason. Security is again always at the forefront of people’s needs. People are always willing to give up their other interests for the sake of security, for the simple reason that without security, those other interests would lose their purpose anyway. In other words, this means that democracy needs security, because when people must choose, they will choose security. In order for democracy to be chosen, people must have an understanding that democracy provides better security than the absence of democracy.

Whatever the majority of a democratic society happens to choose is ultimately decisive. This results in another classic dilemma, namely the dilemma between freedom and sovereignty. In this dissertation, I have called it democracy’s sovereignty dilemma. The sovereignty dilemma cannot be completely solved because there will always be a risk coming from the people themselves. In the case of democracy, this means accepting the fact that if the majority of a democratic society – which is sovereign by virtue of majority rule – has decided to destroy democracy by its actions or inactions, it will be very difficult to prevent such a course of events.

In an anarchic structure, the parties must take care of their own security. While in the international system the choices of states are limited mainly by the size of the state, in a democratic society the choices of social groups are also limited mainly by the size of the group. In both cases, the characteristic of size may change over time, but such change takes place slowly rather than rapidly. Rapid change is possible, but it requires the formation of alliances. Alliance formation, in turn, requires consensus, and if we agree that consensus is impossible without force, then alliance formation must be preceded by some force. In this dissertation, I have used the term Hobbesian consensus for forced consensus,

because in its most classic form, forced consensus arises from a new (and greater) threat, as was described by Hobbes.

The behaviour of Finnish and Estonian social groups during the economic crisis of the 1930s corresponds to the scheme described above. As a result of the economic crisis, the economic security of the people in both countries decreased, which exacerbated existing confrontations and gave further impetus to anarchy. The result was a general loss of security, to which society responded by restricting democracy. In both countries, the consensus between social groups developed according to which threat was perceived to be the greatest. In both Estonia and Finland, the crisis was resolved by removing one party to the quarrel from the political competition – the party whose removal was supported by the sovereign, the majority of society. In this way, security was restored in society. Yet there was also democracy because there were still different judgments and political competition as well.

The democracy crisis could also have been resolved in this way in Estonia if not for the impact of the persons in charge. At the individual level, Estonia and Finland no longer behaved similarly, which confirms the results of previous research. Indeed, to a great extent, the end result depended on the personal qualities and beliefs of the persons who happened to be in the position of head of state at the decisive moment. If someone else had been the acting head of state instead of Päts, it would have been possible to resolve the democracy crisis in Estonia without dismantling democracy. As for Finland, it can also be said that if Kaarlo Juho Ståhlberg had been elected president instead of Pehr Evind Svinhufvud, it can be considered unlikely that the crisis of 1932 would have been resolved as painlessly.

Proceeding from here to the level of society, it can be said that the election of Svinhufvud was so indirect and so close to being a chance occurrence that it cannot be interpreted as the clear will of the majority of society. It was different in Estonia. Jaan Tõnisson's government was forced to resign by the will of the overwhelming majority expressed in a referendum, which in turn gave Päts a chance. With the support of the Social Democrats, the Riigikogu [Estonian parliament] voted Päts into the office of head of state with a convincing majority. Although neither of these acts empowered Päts to abandon democracy, they both contributed to it. The Social Democrats were willing to risk the dictatorship of Päts rather than the dictatorship of the Veterans of the Estonian War of Independence, and the clear message of the overwhelming majority of the Estonian people in the referendum was: less parliamentary democracy. The dismantling of democracy by Päts would not have gone so painlessly if his enterprise had not had the tacit support of the majority of society. Consequently, we can speak of an enabling relationship that arose from the perceptions of the majority of Estonian society. It is highly doubtful that a similar enabling relationship could have existed in Finland because Finnish society was much more divided compared to Estonian society. It would be very difficult to imagine the Finnish Swedes coming to terms with a dictatorship of the Finnish-speaking majority, and it would be even more difficult to imagine the Social Democrats coming to terms with a right-

wing dictatorship. Unlike the Estonian Social Democrats, the Finnish Social Democrats had the experience of the Finnish Civil War, and in 1930 and 1932 they could not have had the 1933 German experience that the Estonian Social Democrats had.

This will answer the question posed in the introduction. Democracy crises are as inevitable as economic and humanitarian crises. As general security in society decreases, confrontations intensify and anarchy increases. Democracy crisis occurs when security declines to such an extent that a choice has to be made between security and democracy. Due to the natural need for security, people cannot give it up, so the only solution is to restrict or abandon democracy. The choice depends on the perceptions of the majority of a democratic society, which in turn depend primarily on historical experience. In Finland, due to the conflicts between the ethnic majority and the ethnic minority, and the experience of the civil war, the perceptions of the majority of society were such that they did not enable the abandonment of democracy. Estonian society did not have the experience of civil war, but it had the 1933 German experience, as a result of which the perceptions of the majority of society were such as to enable the abandonment of democracy. An enabling relationship is not the same as a causal relationship, and the democracy crisis could have been resolved without abandoning democracy in Estonia as well. It was because of the election of Pääs as head of state during the crisis and his personal qualities and beliefs that this did not happen. The role of democracy in the fact that democracy withstood the economic crisis of the 1930s in Finland, but not in Estonia, was in the perceptions of the majorities of Finnish and Estonian societies, which depended primarily on historical experience.

Question concerning allies

The next and the most important question from the perspective of the main research question is on democracy and allies. Chapter 2 is devoted to the question, which is worded as follows:

- What role did democracy play in the fact that Finland and Estonia failed to find sufficiently strong allies?

When answering this question, I was particularly interested in the extent to which the common identity and interests of democracies contributed to their alliance formation. The question can again be answered on the basis of different levels of analysis.

In a structurally anarchic international system, the security of states depends mainly on their size, their neighbours, and the distance between them. Small states with hostile great powers as their neighbours have no better way to ensure their security than to form alliances with other states. However, other states may not have the same interest in forming an alliance with a small state that is at risk. Each country is unique in its size, location and history, which means that the interests of countries, or more precisely their perceptions of their interests, can

never fully overlap. In order for countries to form alliances, they must decide that acting together is ultimately more beneficial than acting alone. Similarly, entering into any contract must be preceded by a decision that entering into the contract is ultimately more advantageous than not entering into the contract. The most classic contract is Hobbes' social contract, which ended 'the war of all against all'. If different perceptions of security threats were the knowledge that caused the 'war of all against all', it must have been new knowledge that ended the war. People could be forced to give up their unlimited freedom only by knowing that not entering into a contract would be even worse. In its classical form, the Hobbesian consensus needed for alliance formation arises under the influence of a new (and greater) threat, which is also nothing other than new knowledge. Any new knowledge that changes existing risk assessments and, consequently, countries' perceptions of their interests, can create the Hobbesian consensus needed for alliance formation.

The behaviour of European countries between the wars is in line with this scheme. Countries in a worse security situation did not succeed in forming alliances with countries in a better security situation. The only sufficiently clear exception until the spring of 1939 were the 1925 Locarno Treaties by which the United Kingdom provided a guarantee to Belgium and France. However, when in 1936, Belgium wanted to clarify the guarantee with joint defence plans, the United Kingdom refused. As a result, Belgium, which could consider itself the most protected small state in Europe, gave up the protection of democratic great powers and opted for neutrality. The second exception is the League of Nations, because the Covenant of the League also contained clauses that were characteristic of a defence pact. It was the same story with the League as it was with the Locarno Treaties. In 1936, small states began to renounce their obligations under the Covenant. Defence pacts were also signed by countries in a similar security situation. This includes the Estonian-Latvian military alliance. Although the differences between Estonia and Latvia were quite small, Latvia's position was considered less favourable in Estonia. In addition, according to Estonia's historical experience it was Estonia who in the event of war had to help Latvia and not the other way around. The Estonian-Latvian military alliance did not fare better than the Locarno Treaties and the League of Nations. Joint exercises were held only once and starting in 1937, the need for the alliance was publicly questioned in Estonia.

In all these cases, alliance formation can be explained by the knowledge of other states joining the alliance. If two states know that other (and bigger) states are joining or intending to join their alliance, this may reduce the risks resulting from the inequality between them and make acting together, in sum, more beneficial than acting alone. The knowledge that in the event of war, it was not the UK alone that would have to help Belgium made it easier for the UK to sign the Locarno Treaties. The knowledge that all democratic great powers intended to join the League of Nations helped small states to join. The hope that the United States might still join one day remained until 1936. The consideration that bigger states would join their alliance later was also important in the case of the

Estonian-Latvian alliance. It can be argued that differing perceptions of their interests prevented countries from entering into alliances between the wars. If they did so nevertheless, such agreements were preceded by the Hobbesian consensus, which was the knowledge that other (and bigger) states would also join. But even these few alliances began to disintegrate as soon as the security situation in Europe deteriorated sharply in the latter half of the 1930s.

All this applies to both democracies and non-democracies. To answer the question posed in the introduction, we need to move on to the level of society, because in democracies, the behaviour of the state depends on the majority of society. This is the very fact that can cause democracies to behave differently compared to non-democracies. In this dissertation, I have used the term 'Kantian peace argument' to denote the most important precondition for 'perpetual peace', which is at the same time also a precondition for democratic peace. The mechanism of the Kantian peace argument lies in the separation of powers, which in terms of structure makes democracies fundamentally different from nondemocracies. Michael Doyle has called this feature a 'guarantee of caution'. If the consent of the country's citizens is required in order for a country to go to war, it gives democracies a 'guarantee of caution'. A military alliance can also end in war, which is why democracies cannot join military alliances without the consent of their citizens. This means that while the Kantian peace argument prevents democracies from fighting each other, it also prevents them from forming alliances with each other.

The behaviour of Finnish and Swedish societies shows that this is indeed the case. In 1922, the representatives of Finnish society refused to give their consent to the alliance with Finland's democratic southern neighbours, and in 1923, public opinion representing Swedish society firmly rejected the idea of an alliance with democratic Finland. In both cases, the majority of society decisively rejected the alliance, which the country's foreign minister considered perfectly reasonable. Consequently, it can be argued that if Finland and Sweden had not been democracies and if their societies had not been consulted, both alliances could have been materialised. Thus, it is doubly difficult for democracies to form alliances. Firstly, due to the uniqueness and different perceptions of states, and secondly, due to the need to obtain the consent of their citizens. The same is confirmed by the alliance formation statistics of the interwar period.

Finland's Nordic orientation and the Mannerheim program were an attempt to co-operate militarily with Sweden and to move towards a military alliance, despite the opposition of Swedish society. Common democratic identity had no role to play in this. Finland attempted to use the democracy argument only in the social democratic sense of the word to influence the Swedish Social Democratic government, but it did not produce any results. The identity of Sweden's '120-year peace policy' was far more important for the Swedish Social Democrats than a possible common social democratic identity, let alone a common democratic identity or even a common centuries-old parliamentary identity. But Finland's own democracy did not contribute to the Nordic orientation and the goals of the Mannerheim program either. In order to make Finland more acceptable to Swedish society,

Finnish democracy had to be reined in – criticism of the Soviet Union had to be scaled back and a solution to the language dispute had to be found that would not provoke opposition in Swedish society. It was not the democracy argument, but the security argument that helped to implement the Nordic orientation and the Mannerheim program.

In the Finnish Parliament, unanimous support was achieved for the Nordic orientation only after covert information activities, when MPs were told the harsh truth about Finland's defence capabilities and the urgent need for military cooperation with Sweden. But despite the solemn proclamation of the Nordic orientation, the Swedish government agreed to consider military co-operation only after the Austrian *Anschluss*, when it was forced to do so by security considerations related to Åland. Democratic political competition and the exploitation of national feelings associated with it hampered the Nordic orientation and the implementation of the Mannerheim program in both Finland and Sweden. As could be expected, the majority of Finnish society, as an interested party, was willing to restrict democracy in the name of security, and the Finnish government succeeded in silencing national feelings without major problems. However, this was done only when the overall security situation in Europe was already bad enough. Only the nationalists in Åland remained firm to the end and used all of democracy's possibilities to torpedo the Åland defence plan, and with it the Mannerheim program. Their perceptions of security threats were very far from those of the majority of Finnish society.

Moving on to the individual level, it can be said that there would not have been a Nordic orientation nor a Mannerheim program without Mannerheim. It can also be said that Mannerheim's comeback as the leader of Finland's defence forces was largely accidental. There was a very real possibility in both the 1931 and 1937 presidential elections that Ståhlberg would have been elected president – in which case Mannerheim would certainly not have become the chairman of the Defence Council. But even if someone else instead of Mannerheim had occupied that position, the defence arguments that underpinned Mannerheim's policy would not have changed. Alliance with Sweden would still have been the best way to ensure Finland's security. The same can be said about Estonia. No matter who would have headed the Estonian state, Tõnisson, Päts or Laidoner, alliance with Finland or Sweden would have been their preferred solution. It did not depend on the individuals that the desired alliance did not materialise. It also did not depend on Finnish and Estonian societies, nor on how democratic Finland and Estonia were. What mattered was that the desired allies of Estonia and Finland were democracies, and the realisation or non-realisation of the alliance depended on the will of the majorities of their societies. As long as the perceptions of the majorities of Finnish and Swedish societies remained as they were in 1922 and 1923, there was no relationship that would have enabled the desired alliances of Estonia and Finland. The alliance between Finland and Sweden only became possible when the attitude of Swedish society changed 180 degrees after the Winter War. The attitude of British society changed just as radically after the liquidation of Czechoslovakia. In both cases, the change can be explained by new

knowledge, which created the consensus needed for alliance formation. In this case, the new knowledge was not a new (and greater) threat or a new (and bigger) alliance member, but rather a new historical experience.

This will answer the question posed in the introduction. Democracy has an impact on alliances and therefore on security. In democracies, the decision to form an alliance depends on the perceptions of the majority of society, which in turn depend primarily on historical experience. In the interwar period, the perceptions of the majorities of democratic societies were such as to prevent them from forming alliances. When perceptions changed as a result of new historical experiences, it was already too late. Democracy clearly played an obstructive role in the fact that Finland and Estonia failed to find sufficiently strong allies.

Question concerning democratic peace

The next question concerns the democratic peace theory and the claim that democracies do not fight each other. Although it would be much more important for the security of small states if democracies formed alliances with one another and defended one another, it would also help to increase the security of small states if they could at least be certain that democracies cannot be expected to attack them. The case of Finland is the best-known exception to the democratic peace theory. It is not right to dismiss it on the grounds that it was not an exception, but almost a natural situation, when one democracy was in alliance with one dictator and another democracy with another dictator. Rather, the question should be asked: why did democracies form alliances not with each other, but with dictators? From the standpoint of the security of small states, democratic peace is important precisely from the standpoint of alliance formation and as an intermediate step on the path towards ‘perpetual peace’. Chapter 3.1 is devoted to Finland and the democratic peace theory. The aim is to answer the question:

- Why did democratic peace not hold true in case of Finland?

Here, too, we must start at the structural level and finish at the individual level. The reason why democracies do not fight each other is included in the ‘guarantee of caution’ of the Kantian peace argument. This is not an absolute guarantee, because if citizens think that a war with another democracy is in their interests, then there is nothing to prevent them from approving such a war. The ‘guarantee of caution’ coincides with the institutional (structural) explanation of democratic peace, as citizens would not be able to give or refuse their consent if the country did not have institutions that enable the separation of powers. Another well-known explanation of democratic peace is the cultural (normative) explanation, according to which democracies do not fight each other because of the democratic culture and norms inherent in democracies. The cultural explanation is closely related to the common identity of democracies, which I have called *fraternité* in this dissertation. *Fraternité* undoubtedly makes it more difficult to declare war on another country if it is shared by the country’s citizens, and particularly if the

citizens are the ones on whom the declaration of war depends. However, this is only valid during normal times.

As Clinton Rossiter has convincingly shown, in times of crisis, democracies begin to restrict democracy, that is to behave similarly to non-democracies. They would not be able to do so if it were not the will of the majorities of their societies – which confirms the above statement that if people face a choice between democracy and security, they will choose security. In the event of a more serious threat, democracies will form a government of national unity and start using extraordinary powers. Although they try to involve all significant social groups in the government of national unity, the involvement is never the same as in parliament. The aim of the government of national unity is not to involve all political forces, but to concentrate decision-making within a narrow circle to protect sensitive information and to avoid divisive disputes. The result is a significant reduction in the role of parliament and the public. In addition, a common threat – which creates Hobbesian consensus in society and makes people temporarily forget their differences – is always accompanied by the rally round the flag effect, as a result of which the world is divided into us and enemies. In times of crisis, censorship, including self-censorship, in turn, give a biased picture of the world. In such an atmosphere, it is not too difficult to shape *fraternité* into *hostilité*.

Moving on to the level of society, the societies of the United Kingdom and Finland behaved as they should in the case of an anarchic structure when their security was at stake. In an anarchic democratic society, ideological differences did not prevent Finnish Swedes from entering into an ‘unholy alliance’ with the Communists, and in an anarchic international system, democratic societies behaved in the same way. In the summer of 1939, the vast majority of people in the UK supported entering into a defence pact with the Soviet Union, and in the autumn of 1940, the transit of German soldiers was welcomed in Finland as the arrival of a ‘salvation army’. If *fraternité* did not prevent democratic societies from supporting alliances with dictators, it should not come as a great surprise that *fraternité* did not prevent them from supporting the declaration of war on another democracy.

In the wartime United Kingdom, declaring war on another country could be decided by the 8-member War Cabinet. If it were up to the War Cabinet, Parliament and the public would have learned about the declaration of war on Finland only after the decision had been made. In the autumn of 1941, the intention to declare war on Finland, Hungary and Romania was made public not because of the United Kingdom’s democratic procedures, but because Stalin thought that this would be more beneficial to him. Stalin’s instinct did not let him down. The questions posed to Foreign Minister Eden in Parliament leave no doubt as to what decision Parliament expected from its government. The attitude of the UK press does leave any doubt either. All this confirms the above statement that in times of crisis, it is easy to shape *fraternité* into *hostilité*.

The declaration of war on Finland took the UK government 3 months and 14 War Cabinet meetings. This is a considerably long time, especially in times of war. Since Parliament and public opinion did not slow down the declaration of

war on another democracy, but rather hastened it, contrary to all explanations of democratic peace, the cause of the delay must be sought from the individuals involved. In the War Cabinet, Labour and Churchill were against declaring war on Finland, Hungary, and Romania. In addition, the War Cabinet asked for the opinions of the dominions, as the UK's closest allies. Most of them were also against declaring war. Labour's opposition stemmed from Finland and can be classified as a case of social democratic *fraternité*. Finland was also the reason for the opposition of the dominions, but it was not about Finland being a democracy, but about the fact that Finland's war was considered just. Labour's *fraternité* and the dominions' sense of justice were not very consistent, however, and in the end, their opposition faded away. Churchill was the only one to remain firm to the end, but the reason for his opposition was not Finland. Churchill was willing to declare war on democratic Finland rather than on undemocratic Hungary and Romania. It came as an unpleasant surprise to the Prime Minister when an analysis prepared by Foreign Office civil servants concluded that war could not be declared only on Finland, and in that case, war should also be declared on Romania and Hungary. Finland was in the spotlight because Stalin wanted to declare war particularly on Finland. If the need to declare war on Finland had disappeared, there would have been no need to declare war on anyone at all. But the civil servants at the Foreign Office also remained firm to the end and war was finally declared on all three.

The case of Finland clearly shows the weakness of the cultural explanation of democratic peace if it is taken as *fraternité*. The 'guarantee of caution' of the Kantian peace argument was also unable to prevent a declaration of war on another democracy, but at least it did what it had to do. There is no doubt that the declaration of war on Finland was considered very thoroughly. Yet if there was anything at all that was close to saving Finland from the declaration of war by other democracies, then it was the sense of justice of UK civil servants that did not allow Finland to be treated worse than others only because this was what Stalin wanted. The behaviour of UK civil servants can also be explained by the Kantian peace argument. It can be argued that the Kantian peace argument also includes a 'guarantee of justice' because the 'moral predisposition' found in human nature prevents people from behaving unjustly in public. The relationship with democracy comes from publicity, which is sufficiently guaranteed only in democracies. Even during the most severe crisis, democracies document and archive their decision-making process so that citizens can study it at some point in the future. Decision-makers in democracies must always bear in mind that not only their decisions but also the reasoning behind their decisions will be made public at some point in time. Moreover, only in democracy does the principle of fallibilism apply, according to which civil servants are also entitled to their own opinion. Even prime ministers and presidents do not have a monopoly on the right opinion.

This will answer the question posed in the introduction. Due to the unlimited sovereignty of the majority of democratic society, none of the possible causes of democratic peace can be absolute. The more the security of a democratic society

deteriorates, the more that society begins to restrict democracy and the more the impact of democratic peace diminishes. Majorities of democratic societies are no exception and are also willing to cooperate with anyone for the sake of security. In a situation where the majorities of democratic societies have approved cooperation with dictators and where democracies have found themselves in opposing camps, the impact of democratic peace may become reversed. Instead of refusing to accept a war with another democracy, the citizens of a democracy may begin calling for such a war. Consequently, the validity of democratic peace depends, above all, on how the citizens of democracies judge their own security. Democratic peace did not hold true in the case of Finland because democratic peace only applies as long as the citizens of democracies can feel safe.

Question concerning submission

The previous questions were about why Estonia and Finland were left in a 'Melian situation'. Based on the logic of the study, the next question is why Estonia and Finland behaved differently in the 'Melian situation' and whether this was due to democracy. Chapter 3.2 is devoted to the question worded as follows:

- What role did the lack of democracy play in the fact that, unlike Finland, Estonia did not resist, but cooperated embarrassingly with the Soviet Union?

The main difference between Estonia's behaviour and that of Finland was that Estonia chose surrender instead of war, but Finland chose the path that led to war. At the structural level, differences in state behaviour can result from the fact that in a democracy, the government cannot decide on war and peace without the consent of its citizens, but in a non-democracy it can. However, this does not mean that state behaviour must necessarily differ. The difference depends on whether the perceptions of the citizens in a democracy differ from those of the citizens in a non-democracy. The difference may be due to the fact that in a non-democracy, the government does not share all available information with citizens, which may distort citizens' perceptions. But this is the case only under normal circumstances. The impact of democracy's features causes differences, but in times of crisis, this impact diminishes significantly. As security dwindles, democracies begin to behave similarly to non-democracies. They begin to restrict the information they share with citizens and the participation of citizens in state decision-making. It follows that in times of crisis, the main reason, why democracies should behave differently from non-democracies in terms of war and peace begins to disappear. At least that is the case if we take structure as a basis. Assuming that democratic governments behave differently not because they are forced to do so by citizens, but because there is a special democratic culture inherent in those members of the government that have grown up in democratic societies, crisis governance and the structure of a democratic state have no role to play.

Moving on to the level of society, it can be argued that in the summer of 1939, the attitudes of the Finnish and Estonian governments towards the issue of war and peace were similar. There is also no reason to doubt that in both Finland and Estonia, the majority of society supported the views of the government. In both countries, Czechoslovakia's surrender without resistance was clearly condemned. In the autumn of that same year, the Estonian government's attitude changed, but the attitudes of the Finnish government and the majority of Finnish society remained the same. Assuming that the attitude of the majority of Estonian society also remained unchanged, it would have been more difficult for a democratic Estonian government to behave in the same way as the non-democratic Estonian government did. However, assuming that the attitude of Estonian society also changed, the government of a democratic Estonia would also have behaved in the same way. In the light of the available evidence, it can be considered unlikely that the attitude of the majority of Estonian society did not change. The reason for the Estonian government's changed attitude was not any secret circumstances that were hidden from the Estonian people. The reasons were known to all. It is not plausible that the Molotov-Ribbentrop Pact and the partition of Poland affected only members of the Estonian government and members of parliament but left Estonian society completely unmoved.

It was different in Finland. The Polish experience did not affect Finland because Finland had always considered the possibilities of Poland and the Baltic states for staying out of the war to be almost non-existent. This was the main reason why the Finnish Parliament rejected the Warsaw Accord in 1922. The approval of the Warsaw Accord took only two days in the Estonian Parliament because there was no doubt in Estonia that the destinies of Poland and Estonia were connected. In the autumn of 1939, the grounds upon which Estonian security policy rested disappeared, but this was not the case for Finnish security policy. Finnish policy was not based on the confrontation between Germany and the Soviet Union, but on the historical experience of the Nordic countries, according to which it was possible to avoid war. In addition, the country from which Finland hoped to receive aid in the event of war was not Germany but Sweden. In the new situation, the Finnish government had even more reason to stick to its current policy.

Finnish society likewise had even more reason to support the policy of its government because, unlike Germany, Sweden's interest in Finland did not decrease, but increased. This was convincingly confirmed by the summit of Nordic heads of state organised in support of Finland in October of 1939. However, the most important difference between the situations in Estonia and Finland was due to the opinion, which was widespread between the wars, that the Soviet Union would sooner or later take back the lost Baltic provinces. Finland was not considered a lost province. After the Soviets concluded Military Bases Treaties with Estonia and Latvia, it was believed in many parts of Europe that the Soviet Union had satisfied its basic security needs, and if Finland remained firm, Moscow would give up its demands. In addition to this, Finnish society had an historical experience from the time of the Russian Empire when Finnish society

responded to Russification pressure with civil disobedience and passive resistance, and emerged victorious. All things considered, it would be very difficult to imagine a society of any country that would have chosen differently than Finnish society did.

Estonian society could not choose in the same way. It could not hope that if the Soviet Union had decided to satisfy its security needs at the expense of its Baltic Sea neighbours, then this would not affect Estonia. Furthermore, Estonian society could not hope that if Estonia stood firm, the Soviet Union would give up its demands. Unlike Finnish society, Estonian society could also not hope to receive aid in the event of war. While in the summer of 1939, Estonian society could imagine a choice between the Czechoslovakian path and a war in which Estonia would be supported by a great power, in the autumn of 1939, it was only possible to imagine a choice between the Czechoslovakian path and the Polish path.

Only Finnish society had the option that the Soviet Union would give up its demands. Thus, it can be argued that in the autumn of 1939, there was an enabling relationship in the case of Finland that was not there in the case of Estonia. This relationship did not arise from the fact that Finland was democratic and Estonia was not, but from the different historical experiences of Finland and Estonia. In March of 1940, the enabling relationship had disappeared. The Winter War had given Finnish society a new historical experience and new knowledge that the Soviet Union would not give up its demands. If we compare the behaviour of the Estonian government in the autumn of 1939 and the behaviour of the Finnish government in March of 1940, then it was again similar, as in the summer of 1939. Thus, it is possible to argue that the different behaviour of Estonia and Finland was not due to democracy or the lack of it, but due to different historical experiences.

As for the embarrassing cooperation with the aggressor, it is what all countries who surrender to the aggressor have to accept, regardless of whether they surrender before or after resistance. If we take the structure of a democratic state as a basis, then society can prevent such a policy in two ways. Firstly, society may refuse to surrender and continue to resist. Secondly, society may choose such representatives whose cooperation policy is less embarrassing. If we take the democratic culture argument as a basis, then it is possible to argue that politicians who have grown up in a democracy have beliefs that preclude surrender, or if they do surrender, then at least their cooperation policy is not embarrassing.

Moving on to the level of society, it is known that the members of the Riigikogu with whom the Estonian government consulted unanimously supported both the signing of the Military Bases Treaty and the view that the treaty must be implemented 'correctly and honestly'. Although the Riigikogu was not democratically elected, the members of the Riigikogu involved in the decision-making represented the attitude of Estonian society approximately correctly. It can be considered probable that the majority of Estonian society would have approved the Military Bases Treaty and the cooperation policy. Which persons the democratically elected Riigikogu would have chosen to implement the cooperation policy is another question. Here it cannot be left unnoticed that even in non-democratic Estonia, it was considered necessary to form a government of national

unity. Although it did not involve all significant social groups and cannot be compared to the crisis governments of democracies in terms of inclusion, its formation further confirms that democracies and non-democracies can react to security threats in the same way.

Moving on to individual level, it is known that Tõnisson considered it necessary to emphasise in particular the importance of remaining dignified while implementing the treaty. It is therefore possible that Tõnisson's cooperation policy would have been less embarrassing. However, Tõnisson's behaviour does not suggest that he would have been better in seeing through Stalin's and Zhdanov's deception. The same can be said about Foreign Minister Ants Piip, who came from the opposition and whose actions were no less embarrassing than the Estonian government's cooperation policy as a whole. It is difficult to explain the behaviour of Estonian politicians by the 1934 coup and the lack of democratic culture because five years is too short a time for the onset of moral decline. Rather, the naïve-ish and embarrassing behaviour can be attributed to the uncertainty generated by constant belittling. Finland was not called a 'Lilliputian state', nor was it already considered a lost province in the 1920s, to be taken back sooner or later by its big neighbouring country. If we add the experience of the 1920 Tartu Peace Treaty, when by active and selfish action Estonia achieved the best possible result from its standpoint – then the embarrassing cooperation policy of the Estonian government can also be taken as a desperate attempt to repeat this historical experience. The lack of democracy could not affect the fact that, unlike Finland, Estonia decided not to resist and cooperated embarrassingly with the Soviet Union. However, it is possible that the composition of a democratic Estonian government could have been different, and the cooperation policy could have been less embarrassing.

General question

Only the last of the six questions formulated in the introduction remains to be answered. It is more general than the others and no separate chapter is devoted to it. The question is worded as follows:

- Assuming that Finland made the right choices and achieved the best possible result in the given security situation, then what was the role of democracy in this?

The security of a small state can be most directly affected by choices concerning allies and the issues of war and peace. Without any doubt, democracy played a decisive role in the rejection of the Warsaw Accord by the Finnish Parliament in 1922. Consequently, the possibility that Finland would have formed an alliance with its southern neighbours, including Estonia, was also rejected. The position of the majority of Finnish society was sufficiently clear and remained unchanged throughout the interwar period, as it was never considered necessary to test it once more. It is possible to argue that precisely due to democracy, there was no relationship that would have enabled an alliance between Estonia and Finland.

Another opportunity for Finnish society to have a say in decisions concerning allies was in connection with the Nordic orientation. The aim of approving the Nordic orientation in parliament was to give the most authoritative and unanimous confirmation possible that Finnish society supported closer cooperation with Sweden. However, the role of democracy cannot be considered as decisive as it was in the rejection of the Warsaw Accord for at least three reasons. Firstly, the language dispute was at its peak at the same time, so it can be said that democracy together with political competition worked against rather than for the Nordic orientation. Secondly, the Nordic orientation was not born in the process of a popular initiative or in the editorial office of some newspaper, or even in the back office of some political party, but was formulated and campaigned for by a 'conservative executive team', whose coming to power depended very much on chance. Thirdly, the role of democracy was passive, as it was only about approving the government's proposal.

The role of democracy in the decisions of 1939 was equally passive. There is no doubt that the majority of Finnish society supported the government's policy and that there was an enabling relationship between society's attitudes and the decisions that led to the Winter War. However, it does not follow that it was a relationship which precluded all other possibilities. The policy of Mannerheim and Paasikivi would have been possible if the government had supported it. A democratic government can but does not have to do what the majority of society wants. The only way a democratic society can stop the government is to change the government, but even this can be done only afterwards. Likewise, a democratic society can change government decisions only afterwards. During a crisis, public intervention is difficult for a number of reasons.

In March of 1940, critics of the Risto Ryti government argued that if the people had been consulted before the signing of the Moscow Peace Treaty, the people would not have allowed such a treaty to be signed. The representatives of the Finnish people could have held a vote of no confidence against the government and rejected the Moscow Peace Treaty. But this would have meant the annulment of the truce that had already entered into force and the continuation of fighting from positions that were significantly worse. The role of the parliament was merely formal, as the government had violated the Constitution and entered into an agreement which came into force not upon parliamentary approval, but upon signature.

The possibility of violating the Constitution demonstrates most convincingly how independently from the will of society democratic governments can act in times of crisis. This was not a one-off case. The governments of Kyösti Kallio and Pehr Evind Svinhufvud also violated the Constitution during the crisis of 1930 but were nevertheless able to continue in office. It can justifiably be argued that since parliament approved the violation of the Constitution afterwards, the conduct of these governments was consequently in line with the will of the majority of society. But it is equally true that the conduct of these governments conformed to the will of the majority of society only afterwards because at the time of the violation of the Constitution, the government's conduct could have

been nothing other than disregard for the Constitution. The behaviour of Finnish governments is not an exception, but rather a rule because this is how democracies behave during crises.

This will answer the question. Assuming that Finland made the right choices and achieved the best possible result in the given security situation, then the role of democracy cannot be considered decisive. Otherwise, the rejection of the Warsaw Accord should be considered decisive. As for the rest of the security decisions, the role of democracy was either too passive, too indirect, or too close to being an accident of chance to be considered decisive. If there was anything to be considered decisive, then it was not democracy and the far-sighted choices of Finnish society, but the exceptionally successful action of the Finnish defence forces. If democracy was behind the success of the Finnish defence forces, then the role of democracy was also decisive, but this goes beyond the scope of this dissertation and requires a separate study.

Main research question

Only the most important questions remain: why were Estonia and Finland left in a 'Melian situation', why did democracy not save Finland from the 'Melian situation', and could democracy have saved Estonia's independence? If we accept that the only alternative to the 'Melian situation' would have been 'perpetual peace', then interwar Europe was awfully far from that. Finland's Prime Minister Aimo Kaarlo Cajander could rightly be proud that 'no soldier' had to guard the border between Finland and Sweden, just as Canadians were proud that there was no need to guard the border with the United States. Democratic peace did exist in interwar Europe, but it did not help if the country on the other side of the border was not democratic. Moreover, democratic peace ceased to exist when security disappeared and democracies began to seek protection from alliances with dictators. As long as there was security in interwar Europe, there was also democracy and cooperation between democracies, at least in the form of the League of Nations. When security began to disappear in the mid-1930s, democracy and even that small amount of cooperation represented by the League began to disappear as well. Interwar Europe confirms the argument that democracy and cooperation between democracies need security because when people must choose, they will choose security. President Wilson was right when he spoke of the need to make the world safe for democracy. Kant was also far-sighted when he wrote about a 'powerful and enlightened' nation that would provide a 'focus point' to the alliance needed for 'perpetual peace' so that the alliance could ensure the security of its members. Without the security provided by the 'focus point' and the alliance of democracies, there could be no 'perpetual peace' in Europe.

Unfortunately, democracy does not make achieving 'perpetual peace' easier. If citizens can decide, they will consider equally carefully a decision to go to war and a decision to join a military alliance. It would help to reduce citizens' fears if they would know that a 'powerful and enlightened' nation was willing to join the

alliance, which would create the consensus needed for alliance formation. However, the citizens of a 'powerful and enlightened' state would also consider the decision to join very carefully and may not agree to it. A vicious circle emerges from which it is impossible to escape without new knowledge created by a new (and greater) threat or a new historical experience. Only new knowledge can make the citizens of a 'powerful and enlightened' state support joining the alliance and create the consensus needed for alliance formation. Thus, it can be argued that there was the 'guarantee of caution' and the 'guarantee of justice' needed for democratic peace in interwar Europe, but there was no 'guarantee of security' needed for 'perpetual peace'. Democratic peace can exist without exceptions if it becomes 'perpetual peace', which came about in Europe only after 1945. This is exactly what the statistical relationships show.

This will make it possible to answer the main research questions of this dissertation. In 1939, Estonia and Finland were left in a 'Melian situation' because the perceptions of the majorities of democratic societies did not enable any other situation. There was no relationship that would have enabled 'perpetual peace' between the wars. It emerged only after 1945, when the perceptions of the majorities of societies in the United States and other democracies changed as a result of new historical experience. The attitude towards military alliances changed as well. If we assume that an alliance with Sweden would have saved Finland from the 'Melian situation', then the alliance did not happen for exactly the same reasons. Democracy did not save Finland from the 'Melian situation' because the perceptions of the majority of Swedish society did not enable saving Finland. The perceptions of Swedish society changed only in March of 1940 as a result of a new historical experience, but then it was already too late. Democracy could not have saved Estonia's independence because it was not in the power of Estonian and Finnish societies to make decisions that would have saved them from the 'Melian situation'. Estonia and Finland could only be saved by their defence forces, but even a 'defensive victory' comparable to the one that Finland achieved would not have been enough to save Estonia's independence. Estonia and Finland behaved differently in the autumn of 1939, but this was not because of democracy. Finland behaved differently not because Finland was democratic, but because the prevailing belief in Finland was that Finland was not in a 'Melian situation'. In March of 1940, it was clear to everyone that Finland was also in the 'Melian situation' and the behaviours of Finland and Estonia were no longer different because the demands of the Soviet Union were accepted in both cases.

Historical experience and its lessons

It would be a mistake to take the conclusions of this dissertation as evidence that democracy and the societies of bigger democratic states were to blame for the fate of Estonia and Finland. The 'sacred egoism' of the citizens of the United States, the United Kingdom and Sweden did not differ from the 'sacred egoism' of the citizens of Finland, nor from the 'sacred egoism' of the citizens of Estonia,

as it was represented by Jaan Tõnisson and Ilmar Tõnisson. Democracy cannot do anything other than to amplify human nature. If people tend to judge by historical experience, then democracies in particular tend to do so. If people have a tendency to avoid treating others unfairly, at least in public, then democracies have a particularly strong tendency to do so. If it is inherent in people that what is considered just and what is considered expedient depends on security, then this is especially the case in democracies. The sense of justice of democracies helped Finland by preventing them from declaring war only on Finland. However, the same sense of justice did not prevent them from declaring war on Finland together with Romania and Hungary. The sense of justice of democracies helped Estonia by preventing them from recognising only Stalin's conquests while at the same time Hitler's conquests were not being recognised. But the same sense of justice did not prevent democracies from accepting Stalin's conquests *de facto*. Estonia and many other small European states might have been saved from the 'Melian situation' if the historical experience of democratic great powers had been different. Finland might have been saved if Sweden's historical experience had been different. The impact of democracy on how small states behave in the 'Melian situation' cannot result from anything else. If anyone or anything can be blamed for the fate of Estonia and Finland, then it is human nature and people's tendency to learn mainly from past experiences.

This will also confirm the statements made in the introduction concerning the relationship between democracy and security. Indeed, the impact of democracy on security depends on the perceptions of security, justice, and self-interest of the majorities of democratic societies, which in turn depend primarily on historical experience. The theoretical explanation that I have used to prove the statements in the introduction has connections to all the major theories of international relations. There is no doubt that the behaviour of social groups and states is influenced by the anarchic structure of democratic society and the international system, as is claimed by structural realism. There is also no reason to doubt that their behaviour is influenced by human nature, as is claimed by classical realism. Indeed, democracies behave differently from non-democracies, as is claimed by the democratic peace theory, and their behaviour is influenced by identity that can be based on historical experience, as is claimed by constructivism.

However, as historical experience changes, the behaviour of democracies can change very rapidly. It is difficult to explain this as a result of the emergence of a new identity because it takes more time to develop an identity. The behaviour of democracies can also change very rapidly if security disappears, which is also difficult to explain as resulting from changes in identity. The more security diminishes, the less the behaviour of democracies is influenced by democratic culture or identity, and the more the behaviour of a democracy resembles that of a non-democracy. If there is something in a democratic culture that persists even when security is lost, then it is the principle of fallibilism that can be considered the most important strength of democracy. Democracies do not behave differently because there is special culture or identity inherent in them, but because they must respect the will of the majorities of their societies. What the majorities of demo-

cratic societies want can change very rapidly because it depends in turn on how safe they feel and what their historical experience is. The impact of democracy on security comes down to historical experience and the dilemmas between freedom, sovereignty, and security. The dilemmas cannot be solved definitively, but the solution can be improved indefinitely. If this cannot be done without having to go through the experience of learning from mistakes, then we should at least try not to repeat the mistakes that have already been made.

In the public opinion poll described in the introduction, the opinion of Estonian society was sought regarding the question of whether Estonia should have resisted the Soviet Union in 1939 and 1940. In the opinion of the majority, Estonia should have resisted in any case. If we leave aside ‘cannot say’ responses and look at the answers by gender and nationality, then 2/3 of men and 2/3 of Estonians thought so. The answer reveals the judgment of Estonian society regarding the choices that were made in 1939 and 1940. Considering Estonia’s later historical experience, the judgment is justified and correct. The Estonian government’s policy in 1939 and 1940 failed because it could not save independent Estonian statehood. The failure was complete because the chosen policy left Estonian citizens without protection and without the opportunity to at least defend their honour. As leaders of the state, Päts and Laidoner are responsible for the chosen path. But they can only be guilty of the fact that in the autumn of 1939, it was decided to try to save the state and sacrifice honour. They, and not only them, but all of Estonian society, could not have had the historical experience that exists today – that in a similar situation it is honour that must be saved.

If somebody must take the blame for the fact that Estonia was left in the ‘Melian situation’ and therefore lost its independence, then there is the least reason to blame Päts and Laidoner. Both already supported the idea that Estonia must form alliances with bigger states since the very beginning of Estonia’s independence, and both remained faithful to this belief to the very end. Laidoner said in January of 1940 that states had to ‘renounce their absolute independence’ and ‘enter into a confederate relationship’, and Päts’ last message written in his Estonian homeland in July of 1940 was on the idea of an Estonian-Finnish ‘federal state’. Tõnisson, too, managed to publish an article in 1940, in which he cited the ‘idea of the absoluteness of sovereignty’ as the reason for the failure of the League of Nations and saw cooperation between nations on a ‘federal basis’ as a solution. Despite differing views on democracy, all three had similar views on alliance formation as a solution to the security problem of small states. The same can be said of Mannerheim. He did not think very highly of democracy, but he worked tirelessly for the Nordic countries, or at least Sweden and Finland, to become allies, who would defend each other not only in words but also in deeds. All four statesmen would not have hesitated to sacrifice the ‘idea of the absoluteness of sovereignty’ if this would have been the price to be paid for security. In one way or another, all four understood that for Estonia and Finland, absolute sovereignty also meant an absolute lack of security, or in other words – the ‘Melian situation’. If it had been up to them, all four would have chosen alliance formation and ‘perpetual peace’.

Kant's 'perpetual peace' means resolving the dilemma between sovereignty and security, but in a way that both sovereignty and security remain. However, the experience of interwar Europe convincingly confirms that Kant's solution is not possible without a 'focus point'. Kant's solution needs a 'focus point' that is not only sufficiently 'powerful' to provide the security needed for alliance formation, but is also 'enlightened' so that other countries can trust it. European countries have had such a 'focus point' only after the Second World War, and as a result, creating zones of Kant's 'perpetual peace' in Europe and elsewhere has been successful. But there is nothing inevitable in such a development. Kant himself used the expression 'if fortune so determines' when he wrote about the 'focus point', and thought that if the alliance needed for 'perpetual peace' could be achieved, it could be 'broken off at any time' and therefore had to be 'renewed from time to time'.

If we can speak of any logic of inevitable development at all in terms of democracy and security, then it is learning from historical experience. If a sufficient number of failed attempts have been made, the moment when the experiment succeeds must inevitably come at some point in time – provided, of course, that the success of the experiment is possible at all. Pax Americana is an experiment born from the historical experience of interwar Europe and World War II. The knowledge that it has been a successful experiment helps to keep Pax Americana alive – because it would be contrary to logic to start changing something that has worked so well. However, this does not mean that at some point in time the perceptions of security, justice, and self-interest of the majorities of democratic societies cannot be such that demand change in Pax Americana. People tend to learn not from the experiences of previous generations, but from those of their own – and, unfortunately, from failures rather than from successes.

Democratic Estonia of 1991–2019 has not repeated the mistakes of democratic Estonia of 1918–1934. Estonia has maintained close relations with the United States and has been able to avoid unfair treatment of American taxpayers. But the same cannot be said of all democracies. The 'sacred egoism' of democracies has not disappeared and cannot disappear. Democracy does not offer protection against repeating the mistakes of the past, but only the correction of mistakes as quickly as possible. Unfortunately, nothing can guarantee that it will not already be too late by then. Democracy can only have a security-enhancing effect if the societies of democracies remember historical experience and draw the necessary conclusions from it. For Estonia, this does not mean the question of whether Estonia will resist next time, but rather that the next time will never come – because for Mannerheim, success would also have been if the Winter War and the Continuation War had never come. Then, as now, success was not only in the hands of Estonian and Finnish societies. What both can do is to remember Mannerheim's lesson: 'Countries with poor defence forces will not find allies'.

If the conclusions of this dissertation are correct, then most people do not need rational arguments, but faith, which is mostly based on historical experience. It would be better if this faith were not only about Estonia resisting the aggressor next time, but also about Estonia having the means to resist and having allies at its side with whom to resist next time. It would be better if this faith were about

knowing that something must also be given up in the name of freedom and security, and it would be better if this knowledge did not come only when it was already too late. It would be unfortunate if this faith were only about the year 1934 being a watershed between good and bad decisions, between allies and being left alone, between salvation and destruction.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Eduskunnan kirjasto (EK)

Eduskunna väliskomisjoni istungite protokollid 1930–1935

Kansallisarkisto (KA)

Rafael Erichin kokoelma

Harri Holman kokoelma

Rudolf Holstin kokoelma

Väinö Tannerin kokoelma

The National Archives (TNA)

CAB 65/1

Cabinet conclusions 3.9–31.10.1939

CAB 65/2

Cabinet conclusions 1.11–27.12.1939

CAB 65/19

Cabinet conclusions 4.7–30.10.1941

CAB 65/20

Cabinet conclusions 3.11–29.12.1941

FO 371

Foreign Office: Political

Departments: General

Correspondence

Ulkoministeriön arkisto (UA)

UM 5 C 12

Tallinnan-lähetystön raportit

UM 5 D

Suomen ulkoasiainministerit: Hackzell

UM 7 E

Viro 1929–1939

UM 12 K

Suomen ulkopoliitikka yleensä

UM 12 L

Suomen ulkopoliitikka maittain: Viro 1940–1941

UM 109 A 10 b

UM 109 A 10 d

Avaldatud Eesti ja Soome riiklike dokumentide seeriad

Eduskunna istungite protokollid

1917 Valtiopäivät I

Pöytäkirjat II

1917 Valtiopäivät II

Pöytäkirjat I

1919 Valtiopäivät

Pöytäkirjat I

1921 Valtiopäivät

Pöytäkirjat III

1929 Valtiopäivät II

Pöytäkirjat II

1930 Valtiopäivät I

Asiakirjat I–V

1930 Valtiopäivät I

Pöytäkirjat

1930 Valtiopäivät II

Pöytäkirjat

1934 Valtiopäivät

Pöytäkirjat II

1935 Valtiopäivät

Pöytäkirjat III

1935 Valtiopäivät

Asiakirjat IV–V

1940 Valtiopäivät

Pöytäkirjat III

1939 Valtiopäivät

Pöytäkirjat

1944 Valtiopäivät

Pöytäkirjat III

1945 Valtiopäivät

Pöytäkirjat I

Riigikogu istungite protokollid

1922	Riigikogu I	Istungjärk V
1923	Riigikogu II	Istungjärk II
1924	Riigikogu II	Istungjärk VI
1934	Riigikogu V	Istungjärk IV
1934	Riigikogu V	Istungjärk V

Riigi Teataja

1918
1921–1922
1924
1926–1927
1929–1935
1939

Suomen Asetuskokoelma

1919
1928
1931
1934

Suomen virallinen tilasto

1931 XXIX

Vaalitilasto A, Eduskuntavaalit 15 vuonna 1930

Avaldatud muud allikad

Address of the President of the United States of America Delivered at the Joint Session of the Two Houses of Congress April, 2 1917 65th Congress 1st session, Senate, Document No 5. Washington: Government Printing Office, 1917.

Arjakas, Küllö, Urve Pirso, Toomas Mattson, Katre Koit, ja Andres Tali, toim. *Faatum: Eesti tee hävingule 1939–1940. Riigikontrolör Karl Soonpää päevik Eesti Vabariigi saatuseaastatest 1939–1940. Molotovi-Ribbentropi pakti tagamaad: dokumente ja materjale.* Tallinn: SE & JS, 2009.

Černobaev, A. A., toim. *Na priëme u Stalina. Tetradi (žurnaly) zapisej lic, prinjatyh I. V. Stalinym (1924–1953 gg.).* Moskva: Novyj hronograf, 2010.

Bondarenko, A. P., I. N. Zemskov, P. P. Sevostjanov, V. J. Sipols, S. L. Tihvinskij ja V. M. Falin, toim. *Dokumenty i materialy kanuna vtoroj mirovoj vojny 1937–1939 gg. Tom 2 janvar'–avgust 1939 g.* Moskva: Politizdat, 1981.

Gilbert, Martin. *Winston S. Churchill, Volume V, Companion Part 3, Documents: The Coming of War, 1936–1939.* London: William Heinemann, 1982.

House of Commons, volume 310 (1936), 376 (1941),
<https://hansard.parliament.uk/commons/>.

Komplektov, V. G., Ju. K. Alekseev, A. P. Bondarenko, G. V. Kireev, F. N. Kovalev, S. A. Kondrašev, O. A. Ržeševskij ja S. L. Tihvinskij, toim. *Dokumenty vnešnej politiki 1939 god. Kniga vtoraja.* Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 1992.

Kynin, G. P., P. P. Sevostjanov, V. P. Suslov, L. I. Trofimova ja L. I. Truhanovskij, toim. *Sovetsko-anglijskie otnošenija vo vremja Velikoj Otečestvennoj vojny 1941–1945: Dokumenty i materialy v 2 tomah. Tom 1.* Moskva: Politizdat, 1983.

Majskij, Ivan. *Dnevnik diplomata. London 1934–1943: v dvuh knigah. Kniga 1, 1934 – 3 sentjabrja 1939 goda.* Toimetanud A. O. Čubar'jan, L. V. Pozdeeva, O. A. Ržeševskij, ja Ju. A. Nikiforov. Moskva: Nauka, 2006.

- Manninen, Ohto, ja Kauko Rumpunen, toim. *Murhenäytelmän vuorosanat: talvisodan hallituksen keskustelut*. Helsinki: Edita, 2003.
- Manninen, Ohto, ja Kauko Rumpunen, toim. „*Käymme omaa erillistä sotaamme*“: Risto Rytiin päiväkirjat 1940–1944. Helsinki: Edita, 2006.
- Paasikivi, Juho Kusti. *J. K. Paasikiven päiväkirjat, 1944–1956. Ensimmäinen osa 28.6.1944–24.4.1949*. Toimetanud Yrjö Blomstedt ja Matti Klinge. Porvoo etc.: WSOY, 1985.
- . *J. K. Paasikiven päiväkirjat, 1944–1956. Toinen osa 25.4.1949–10.4.1956*. Toimetanud Yrjö Blomstedt ja Matti Klinge. Porvoo etc.: WSOY, 1986.
- . „*Ei Pienillä ole mitään turvaa*“: *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1934–1939*. Toimetanud Kauko I. Rumpunen. Kansallisarkiston ystävät nr 253. Helsinki: Oy Nord Print Ab, 2004.
- Sed'maja sessija Verhovnogo Soveta SSSR. 1 avgusta – 7 avgusta 1940 g.* Izdanie Verhovnogo Soveta SSSR, 1940.
- Sontag, Raymond James, ja James Stuart Beddie, toim. *Nazi-Soviet relations 1939–1941: documents from the Archives of the German Foreign Office*. Washington: Department of State, 1948.
- Suomen sinivalkoinen kirja – Suomen ja Neuvostoliiton välisten suhteiden kehitys syksyllä 1939 virallisten asiakirjain valossa*. Helsinki: OY Suomen Kirja, 1940.
- Suomen sinivalkoinen kirja II – Neuvostoliiton suhtautuminen Suomeen Moskovan rauhan jälkeen*. Helsinki: OY Suomen Kirja, 1941.
- Šestaja sessia Verhovnogo Soveta SSSR 29 marta – 4 aprelja 1940 g.* Izdanie Verhovnogo Soveta SSSR, 1940.
- The Foreign Relations of the United States (FRUS), Diplomatic Papers, 1940, General, Vol. I.*
- Trading with the Enemy: Legislative and Executive Documents Concerning Regulation of International Transactions in Time of Declared National Emergency*. Prepared by the Subcommittee on International Trade and Commerce of the Committee on International Relations. Washington: U.S. Government Printing Office, 1976.
- Vihavainen, Timo, Ohto Manninen, Kimmo Rentola, ja Sergei Žuravljov. *Varjo Suomen yllä – Stalinin salaiset kansiot*. Juva: Docendo, 2017.
- Vneočerednaja pjataja sessija Verhovnogo Soveta SSSR 31 oktjabrja – 2 nojabrja 1939*. Izdanie Verhovnogo Soveta SSSR, 1939.
- World War I Document Archive. 1918 Documents.
https://wwi.lib.byu.edu/index.php/1918_Documents (vaadatud 4.4.2020).
- Yale Law School. The Avalon Project. 20th Century Documents: 1900–1999.
https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/20th.asp (vaadatud 4.4.2020).

Ajakirjandus

Helsingin Sanomat
 Neue Zürcher Zeitung
 Postimees
 Pravda
 Päevaleht
 Rahvaleht
 Rahva Sõna
 Suomen Sosialidemokraatti

The Daily Telegraph
The New York Times
The Times
Uus Eesti
Uusi Suomi
Võitlus

Kirjandus

- Adamthwaite, Anthony P. „Democracies, Dictatorships and Public Opinion: Government, Press and Opinion in Britain and in France in the Approach to Munich.“ *Opinion publique et politique extérieure en Europe. II. 1915–1940. Actes du Colloque de Rome (16–20 février 1981)*. Publications de l'École Française de Rome 54–2, 1984.
https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_54_2_2316.
- Ahti, Martti. *Kaappaus: suojeluskuntaselkkaus 1921, fascismin aave 1927, Mäntsälän kapina 1932*. Helsinki: Otava, 1990.
- Ahto, Sampo. *Talvisodan henki: mielialoja Suomessa talvella, 1939–1940*. Porvoo etc.: WSOY, 1989.
- Alenius, Kari, Anita Honkala ja Sinikka Wunsch, toim. *Itämeren itäläidalla: näkökulmia identiteetin ja yhteistyön historiaan*, Studia Historica Septentrionalia nr 48. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2006.
- . „Koko meidän pieni kansamme ottaa syvimmin sydämen tuntein osaa Teidän kohtaloonne...“. Talvisota virolaisten kokemana“. *Talvisota kokemuksena*, Studia Historica Septentrionalia nr 63, toimetanud Kari Alenius ja Olavi K. Fält. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2011.
- Ant, Jüri. *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999.
- Apunen, Osmo. „Rajamaasta tasavallaksi.“ *Suomen historia 6.*, toimetanud Jukka Tarkka, Paula Avikainen, Ilari Hetemäki, ja Erkki Pärssinen. Espoo: Weilin+Göös, 1987.
- Arumäe, Heino. „President Konstantin Pätsi abipalve Saksa valitsusele“. *Tuna*, nr 3 (2000).
- . „Jaan ja Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest Teise maailmasõja eel“. *Tuna*, nr 3 (2003).
- . „Üks vägagi piinlik lugu. Martti Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940. Soome keelest tõlkinud Maimu Berg. Tänapäev. Tallinn, 2008.“ *Tuna*, nr 4 (2008).
- . „Ühist ja erinevat Eesti ja Soome välispoliitika iseseisvuse algusaastatel III“. *Tuna*, nr 1 (2012).
- . *Eesti ja Soome: sõjast sõjani*. Tallinn: Argo, 2018.
- Ast, Karl. „Demokraatliku Eesti loojakul.“ *Akadeemia*, nr 3 (1989).
- Autio, Jaakko. „Lama ja raha: Suomen luopuminen kultakannasta vuonna 1931“. *Bank of Finland Research Discussion Papers, Suomen Pankin keskustelualoitteita*, nr 30 (1992). <https://helda.helsinki.fi/bof/handle/123456789/15730>.
- Babst, Dean V. „Elective Governments – a Force for Peace“. *The Wisconsin Sociologist* Vol. 3, nr 1 (1964).
- Barkawi, Tarak. *Democracy, Liberalism, and War: Rethinking the Democratic Peace Debate*. Toimetanud Mark Laffey. Boulder, Co: Lynne Rienner Publishers, 2001.

- Berg-Schlosser, Dirk, ja Jeremy Mitchell, toim. *The Conditions of Democracy in Europe 1919–39: Systematic Case Studies*. Advances in Political Science. Palgrave Macmillan UK, 2000. <https://doi.org/10.1057/9780333993774>.
- , toim. *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919–39: Comparative Analyses*. Advances in Political Science. Palgrave Macmillan UK, 2002. <https://doi.org/10.1057/9781403914231>.
- Blinnikka, Aulis. *Valvontakomission aika*. Porvoo etc.: Söderström, 1969.
- Blomstedt, Yrjö. K. J. *Ståhlberg: valtiomieselämäkerta*. Helsinki: Otava, 1969.
- Borg, Olavi. *Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1965.
- Borhi, László. *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union*. New York, Budapest: CEU Press, 2004.
- Bryce, James. *Modern democracies: in two volumes*. New York: Macmillan, 1921.
- Burks, David D. „The United States and the Geneva Protocol of 1924: ‘A New Holy Alliance’?” *The American Historical Review* Vol. 64, nr 4 (1959). <https://doi.org/10.2307/1905122>.
- Caldwell, Robert G. „The Anglo-Portuguese Alliance Today”. *Foreign Affairs*, 1.10.1942. <https://www.foreignaffairs.com/articles/portugal/1942-10-01/anglo-portuguese-alliancetoday>.
- Capoccia, Giovanni. „Legislative Responses against Extremism. The ‘Protection of Democracy’ in the First Czechoslovak Republic (1920–1938)”. *East European Politics and Societies* Vol. 16, nr 3 (2003).
- Carlgren, Wilhelm M. *Rootsi ja Baltikum: maailmasõdade vahelisest ajast sõjajärgsete aastateni: ülevaade*. Tõlkinud Enno Turmen. Tallinn: Olion, 1995.
- Carr, Edward Hallett. *The Twenty Years’ Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*. Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press, 1995.
- Cederman, Lars-Erik. „Back to Kant: Reinterpreting the Democratic Peace as a Macrohistorical Learning Process”. *The American Political Science Review* Vol. 95, nr 1 (2001).
- Center for Systemic Peace. „Polity Project”. <http://www.systemicpeace.org/polityproject.html> (vaadatud 11.4.2020).
- Churchill, Winston. *Tormihoiatus*. Tõlkinud Henno Rajandi. Tallinn: Varrak, 1995.
- , *The Second World War, Volume 2: Their Finest Hour*. Penguin Classics, 2005.
- Cienciala, Anna M. „The United States and Poland in World War II”. *The Polish Review* Vol. 54, nr 2 (2009).
- Coppedge, Michael, John Gerring, Carl Henrik Knutsen, Staffan I. Lindberg, Jan Teorell, David Altman, Michael Bernhard et al. 2020. „V-Dem Codebook v10” Varieties of Democracy (V-Dem) Project.
- , 2020. „V-Dem [Country–Year/Country–Date] Dataset v10”. Varieties of Democracy (V-Dem) Project. <https://doi.org/10.23696/vdemds20>.
- Dahl, Robert A. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven; London: Yale University Press, 1971.
- , „Can international organizations be democratic? A skeptic’s view”. *Democracy’s Edges*, toimetanud Ian Shapiro ja Casiano Hacker-Cordón. Contemporary political theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- , *A Preface to Democratic Theory, Expanded Edition*. University of Chicago Press, 2006.

- Dethlefsen, Henrik. „Denmark and the German occupation: Cooperation, negotiation or collaboration?“ *Scandinavian Journal of History* Vol. 15, nr 1–2 (1.1.1990). <https://doi.org/10.1080/03468759008579197>.
- Deutsch, Karl W. *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control*. New York; London: Free Press, 1967.
- Deutsch, Karl W., Sidney A. Burrell, Robert A. Kann, Lee Maurice Jr., ja Martin Lichterman. *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1957.
- Doyle, Michael W. „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs“. *Philosophy & Public Affairs* Vol. 12, nr 3 (1983).
- . *Ways of War and Peace: Realism, Liberalism, and Socialism*. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
- . „Kant and Liberal Internationalism“, *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toimetanud Pauline Kleingeld, tõlkinud David L. Colclasure. New Haven: Yale University Press, 2006.
- Dymarskij, Vitalij. „Balti riigid: sõda ilma reegliteta. Intervjuu Julia Kantoriga“, 3.12.2011. Eho Moskvyy, <https://echo.msk.ru/programs/victory/835634-echo/> (vaadatud 25.1.2020).
- Eduskunta. „Tietoa eduskunnasta“, <https://www.eduskunta.fi/FI/tietoaeduskunnasta/kirjasto/tietopalvelut-kysyttya/Sivut/milloin-hallitus-on-kaadettu-valikysymyksella.aspx> (vaadatud 27.5.2019)
- Edustuksellisen kansanvallan läpimurto Suomessa*. Eduskunta. Helsinki: Edita, 2006.
- Eiermann, Martin, Yascha Mounk, ja Limor Gultchin. „European Populism: Trends, Threats and Future Prospects“. Tony Blair Institute for Global Change, 29.12.2017 <https://institute.global/policy/european-populism-trends-threats-and-future-prospects> (vaadatud 30.4.2020).
- Elklit, Jørgen. „Is the Degree of Electoral Democracy Measurable? Experiences from Bulgaria, Kenya, Latvia, Mongolia and Nepal“. *Defining and Measuring Democracy*, toimetanud David Beetham. London etc.: Sage Publications, 1994.
- Eloranta, Jari. „„Weak“ Trade, European States in the International Arms 1920–1937: The impact of external threats, market forces, and domestic constraints“. *Scandinavian Economic History Review* Vol. 50, nr 1 (1.1.2002). <https://doi.org/10.1080/03585522.2002.10410801>.
- . „Paljonko on paljon? Perspektiivejä Suomen sotilasmenojen kehitykselle maailmansotien välisellä ajalla“. *Historiallinen aikakauskirja* Vol. 103, nr 4 (2005).
- . „Military Spending Patterns in History“. Toimetanud Robert Whaples. *EH.Net Encyclopedia*, 16.9.2005. <http://eh.net/encyclopedia/military-spending-patterns-in-history/>.
- Elster, Jon. *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1996.
- Evans, Richard J. *Altered Pasts: Counterfactuals in History*. Brandeis University Press, 2014.
- Fagerholm, Karl-August. *Puhemiehen ääni: muistelmat*. Tõlkinud Maija-Liisa Heini. Helsinki: Tammi, 1977.
- Fowkes, Ben. *Eastern Europe 1945–1969: From Stalinism to Stagnation*. Pearson Education Limited, 2000.
- Fukuyama, Francis. „The End of History?“ *The National Interest*, nr 16 (1989).

- Geis, Anna, Lothar Brock, ja Harald Müller, toim. *Democratic Wars: Looking at the Dark Side of Democratic Peace*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Geust, Carl-Frederik. „Royal Air Force Murmanskiissa 1941“. *Sotilasaikakauslehti* nr 5 (1991).
- Gibler, Douglas M. *International military alliances, 1648–2008*. Washington DC: CQ Press, 2009.
- Gilmour, John, ja Jill Stephenson. *Hitler's Scandinavian Legacy: The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries Then and Now*. London: Bloomsbury, 2014.
- Glass, Andrew. „Senate spurns the League of Nations, Nov. 19, 1919“. *Politico*, 19.11.2018. <https://www.politico.com/story/2018/11/19/this-day-in-politics-november-19-992324>.
- Gleditsch, Nils Petter. „Geography, democracy, and peace“. *International Interactions* Vol. 20, nr 4 (1995).
- Gleditsch, Nils Petter, ja Håvard Hegre. „Peace and Democracy: Three Levels of Analysis“. *Journal of Conflict Resolution* Vol. 41, nr 2 (aprill 1997).
- Gorodetsky, Gabriel. *Stafford Cripps' Mission to Moscow, 1940–42*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1984.
- . *Stafford Cripps in Moscow 1940–1942: Diaries and Papers*. London, Portland, OR: Vallentine Mitchell, 2007.
- Gottschalk, Louis Reichenthal. *Understanding History: A Primer of Historical Method*. Knopf, 1969.
- Gowa, Joanne. *Ballots and Bullets: The Elusive Democratic Peace*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 2000.
- Gram-Skjoldager, Karen. „The Law of the Jungle? Denmark's International Legal Status during the Second World War“. *The International History Review*, nr 33:2 (2011). <https://doi.org/10.1080/07075332.2011.555417>.
- Grenville, John, ja Bernard Wasserstein, toim. *The Major International Treaties of the Twentieth Century: A History and Guide with Texts. Volume I*. London and New York: Routledge, 2008.
- Groeneveld, Maria. *The Role of the State and Society Relationship in the Foreign Policy Making Process*. Tartu: University of Tartu, 2012. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/27923>.
- Götze, Catherine. „Sameness and Distinction: Understanding Democratic Peace in Bourdieusian Perspective“. *Democratic Wars: Looking at the Dark Side of Democratic Peace*, toimetanud Anna Geis, Lothar Brock, ja Harald Müller. Basingstoke ; New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Haataja, Lauri, ja Paavo Friman. *Presidenttikirja. Presidenttipostikortit*. Helsinki: Ajatus kustannusosakeyhtiö, 2001.
- Halila, Aimo. „Suomi suurvalta-aikana“. *Suomen historia* 3., toimetanud Jukka Tarkka, Paula Avikainen, Eero Laaksonen, ja Erkki Pärssinen. Espoo: Weilin+Göös, 1985.
- Hambro, C. J. „Puolueettomuuspolitiikka. Ajatus ulkopuolisista takuista vieras pohjoismaille“. *Helsingin Sanomat*, 25.4.1939.
- Harjula, Mirko. *Itämeri 1914–1921: Itämeren laivastot maailmansodassa sekä Venäjän vallankumouksissa ja sisällissodassa*. BoD – Books on Demand, 2010.
- Håstad, Elis, toim. *The Constitution of Sweden*. Tölkinnud Sarah V. Thorelli. Stockholm, 1954.
- Heath, Nick. „1932: The Geneva Massacre“. libcom.org, 17.9.2006. <http://libcom.org/history/1932-the-geneva-massacre>.

- Heisenberg, Martin. „Is Free Will an Illusion?“ *Nature* 459, (2009): 164–65. <https://doi.org/10.1038/459164a>.
- Herz, John H. „Idealist Internationalism and the Security Dilemma“. *World Politics* Vol. 2, nr 2 (1950). <https://doi.org/10.2307/2009187>.
- Hillingsø, K. G. H. „The Danish Resistance Movement and its Relations with Great Britain“. *Militært tidsskrift* Vol. 107 (september 1978).
- Hjerpe, Riitta, ja Vappu Ikonen. „’The only honest thing to do’ – sotavelat, Suomi ja Hooverin moratorio 1931“. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* Vol. 91, nr 1 (1995).
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Toimetanud Richard Tuck. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1991.
- Hokkanen, Kari, toim. *Santeri Alkion päiväkirjat 1: Profeetta 1914–1918*. Helsinki: Edita, 2012.
- Holm, Vesa. „Balttilainen vai skandinaavinen suuntaus? Suomalais-virolaiset suhteet Suomen ulkopolitiikassa vuosina 1925–1934“. *Virallista politiikkaa, epävirallista kanssakäymistä: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*, toimetanud Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Atena, 1997.
- Hucker, Daniel. *Public Opinion and the End of Appeasement in Britain and France*. Ashgate, 2011.
- Huldén, Anders. *Kuningasseikkailu Suomessa 1918*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1988.
- Häikiö, Martti. *Maaliskuusta maaliskuuhun: Suomi Englannin politiikassa 1939–40*. Helsinki: WSOY, 1976.
- . „The Race for Northern Europe, September 1939 – June 1940“. *Scandinavia during the second World War*, toimetanud Henrik Nissen, tõlkinud T. Munch-Petersen. Oslo etc., Minneapolis: Universitetsforlaget, University of Minnesota Press, 1983.
- . „Yksin ja yhdessä“. *Historian kosto: Suomen talvisota kehyksissään*, toimetanud Henrik Meinander. Helsinki: Siltala, 2015.
- . *Suomen leijona: Svinhufvud itsenäisyysmiehenä*. Docendo, 2017.
- Hämäläinen, Pekka Kalevi. *Kielitaistelu Suomessa 1917–1939*. W. Söderström, 1968.
- Hyde, Charles Cheney. „Belgium and Neutrality“. *American Journal of International Law* Vol. 31, nr 1 (jaanuar 1937). <https://doi.org/10.2307/2190717>.
- Hyytiä, Osmo. *Viron kohtalontie 1933..1939..1940*. Helsinki: Yliopistopaino, 1992.
- Ilmjärv, Magnus. *Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel: Balti riigid ja Soome 1934–1940*. Academia nr 3. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993.
- . *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*. Tallinn: Argo, 2004.
- Ilmjärv, Magnus, ja Einar Vära. „Suomalaisten Viron historia“. *Historiallinen aikakauskirja* Vol. 106, nr 3 (2008).
- Ilumets, Vahur. „Üks linn kaks riiki: Valga linna jagamine“. Jagatud Valga, 20. sajandi algul. <http://ilumetshistory.weebly.com/linna-jagamine.html> (vaadatud 12.4.2020).
- Ilves, Toomas Hendrik. „Meeloslasi mäletades“. Diplomaatia, oktoober 2008. <https://diplomaatia.ee/meeloslasi-maletades/>.
- . *Suurem Eesti: valik presidendikõnesid ja -kirjutisi 2006–2011*. Toimetanud Olari Koppel, Marek Tamm, ja Kaarel Tarand. Tallinn: Varrak, 2011.
- . *Omal häälel: mõtteid ja meenutusi*. Toimetanud Iivi Masso. Tallinn: Tänapäev, 2012.
- . „Security in Northern Europe after the Collapse of the Helsinki Final Act. Toomas Hendrik Ilves at the Opera House in Helsinki on May 13, 2014“. Vabariigi president 2006–2016. <https://vp2006-2016.president.ee/en/official-duties/speeches/10185-security-in-northern-europe-after-the-collapse-of-the-helsinki-final-act-toomas->

- hendrik-ilves-at-the-opera-house-in-helsinki-on-may-13-2014-/layout-visit.html (vaadatud 4.4.2020).
- . „Kõne Eesti iseseisvuse taastamise 25. aastapäeval Kadriorus, presidendi kantslei roosiaias 20. augustil 2016“. Vabariigi president 2006–2016. <https://vp2006-2016.-president.ee/et/ametitegevus/koned/12476-2016-08-20-16-38-46/index.html> (vaadatud 24.1.2020).
- Iskanius, Markku. „Taloudelliset edellytykset puolustusvoimien materiaaliselle kehittämiselle 1920- ja 1930-luvuilla“. *Tiede ja Ase* Vol. 40 (1982). <https://journal.fi/ta/article/view/47629>.
- Jackson, Robert. *Battle of the Baltic: the wars, 1918–1945*. Barnsley: Pen & Sword Maritime, 2007.
- Jakobson, Max. *Talvesõja diplomaatia*. Tõlkinud Olavi Teppan. Tänapäev, 2004.
- Janoff-Bulman, Ronnie. „Characterological versus behavioral self-blame: Inquiries into depression and rape“. *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 37, nr 10 (1979). <https://doi.org/10.1037/0022-3514.37.10.1798>.
- Jervis, Robert. *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1976.
- Jokipii, Mauno. *Jatkosodan synty: tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–41*. Helsinki: Otava, 1987.
- Jussila, Osmo. *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*. Historiallisia tutkimuksia nr 77. Helsinki: Suomen historiallinen seura, 1969.
- . *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. Helsinki: WSOY, 2004.
- Jussila, Osmo, Seppo Hentilä, Jukka Nevakivi, David Arter, ja Eva-Kaisa Arter. *From Grand Duchy to a Modern State: A Political History of Finland since 1809*. London: Hurst, 1999.
- Jutikkala, Eino, ja Kauko Pirinen. *A History of Finland*. Tõlkinud Paul Sjöblom. Espoo: Weilin+Göös, 1984.
- Jägerskiöld, Stig. *Mannerheim rauhan vuosina 1920–1939*. Tõlkinud Kai Kaila. Helsinki: Otava, 1973.
- Kalela, Jorma. „Näkökohtia pohjoismaisesta yhteistyöstä Suomen ulkopolitiikassa maailmansotien välisenä aikana“. *Historiallinen aikakauskirja*, nr 3 (1971).
- Kant, Immanuel. „Idee üldisest ajaloost maailmakodanlikus sihis“. Tõlkinud Andrus Tool. *Akadeemia* nr 3 (1998): 527–46.
- . *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toimetanud Pauline Kleingeld, tõlkinud David L. Colclasure. New Haven: Yale University Press, 2006.
- . „Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Perspective“. *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toimetanud Pauline Kleingeld, tõlkinud David L. Colclasure. New Haven: Yale University Press, 2006.
- . „Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch“. *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toimetanud Pauline Kleingeld, tõlkinud David L. Colclasure. New Haven: Yale University Press, 2006.
- . „Metaphysics of Morals, Doctrine of Right, §43–§62“. *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toimetanud Pauline Kleingeld, tõlkinud David L. Colclasure. New Haven: Yale University Press, 2006.
- . „Natural right course lecture notes by Feyerabend“. *Lectures and Drafts on Political Philosophy*, toimetanud Frederick Rauscher, tõlkinud Frederick Rauscher ja Kenneth R. Westphal. Cambridge University Press, 2016.

- Karonen, Petri. *Pohjoinen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Helsinki: WSOY, 2008.
- Karonen, Petri, Matti Roitto ja Jari Ojala. „Poliittiset kulttuurit 1430–1930“. *Kansanvallan polkuja. Demokratian kehityspiirteitä Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvun lopulta 2020-luvulle*, toimetanud Henrik Meinander, Petri Karonen ja Kjell Östberg. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018.
- Karvonen, Lauri. „Finland: From Conflict to Compromise“. *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*, toimetanud Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell. Macmillan Press, 2000.
- Kasekamp, Andres. „Ennast sidumata: Briti poliitika Eesti suhtes 1921–1925“. *Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente*, toimetanud Jüri Ant. Tallinn: Koolibri, 1996.
- . *The Radical Right in Interwar Estonia*. Studies in Russia and East Europe. London; New York: Macmillan Press; St. Martin's Press, 2000.
- Kekkonen, Urho. *Demokratian itsepulustus*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1934.
- Kellam, Marisa, ja Elizabeth A. Stein. „Silencing Critics: Why and How Presidents Restrict Media Freedom in Democracies“. *Comparative Political Studies*, 26. juuli 2015. <https://doi.org/10.1177/0010414015592644>.
- Kershaw, Ian, toim. *Weimar: Why Did German Democracy Fail?* London: Weidenfeld & Nicolson, 1990.
- Ketonen, Oiva. *Eurooppalaisen ihmisen maailmankatsomus*. Helsinki: WSOY, 1961.
- Kieft, David Owen. *Belgium's Return to Neutrality: An Essay in the Frustration of Small Power Diplomacy*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- King, Anthony, toim. *British Political Opinion 1937–2000: The Gallup Polls*. London: Politicos, 2001.
- Kivimäki, Toivo Mikael. *Suomalaisen poliitikon muistelmät*. Porvoo: WSOY, 1965.
- Kleingeld, Pauline. „Editor's Introduction. Kant on Politics, Peace and History“. *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toimetanud Pauline Kleingeld, tõlkinud David L. Colclasure. New Haven: Yale University Press, 2006.
- Korhonen, Keijo. *Naapurit vastoin tahtaan: Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan I 1920–1932*. Helsinki: Tammi, 1966.
- . *Turvallisuuden pettäessä: Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan II 1933–1939*. Helsinki: Tammi, 1971.
- Kurunmäki, Jussi, ja Johan Strang, toim. *Rhetorics of Nordic democracy*. Studia Fennica. Historica 17. Helsinki: Finnish Literature Society, 2010.
- Kuuli, Olaf. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn: O. Kuuli, 1999.
- Laaman, Eduard. *Konstantin Päts, poliitika- ja riigimees*. Stockholm: Vaba-Eesti, 1949.
- Lai, Brian, ja Dan Reiter. „Democracy, Political Similarity, and International Alliances, 1816–1992“. *The Journal of Conflict Resolution* Vol. 44, nr 2 (2000).
- Laidoner, Johan. „Sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoneri kõne sõjaväe juhtidele 1. jaanuaril 1940 ohvitseride keskkogu ruumes.“ Toimetanud Evald Laasi. *Vikerkaar*, nr 10 (1988).
- . *Valik Johan Laidoneri kõnesid, sõnavõtte ja artikleid*. Toimetanud Tanel Lään ja Hannes Walter. Laidoneri Muuseumi toimetised, nr. 1. Viimsi (Harjumaa): Laidoneri Muuseum, 2004.
- Lake, David A. „Powerful Pacifists: Democratic States and War“. *The American Political Science Review* Vol. 86, nr 1 (1992). <https://doi.org/10.2307/1964013>.
- Larsson, Torbjörn, ja Henry Back. *Governing and Governance in Sweden*. Studentlitteratur AB, 2008.

- Layne, Christopher. „Kant or Cant: The Myth of the Democratic Peace“. *International Security* Vol. 19, nr 2 (1994). <https://doi.org/10.2307/2539195>.
- Lehtinen, Lasse. *Tanner. Itsenäisen Suomen mies*. Helsinki: Otava, 2017.
- Leskinen, Jari. *Veljien valtiosalaisuus: Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistyö Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1918–1940*. Porvoo etc.: WSOY, 1999.
- Levy, Jack. „Domestic Politics and War“. *The Journal of Interdisciplinary History* Vol. 18, nr 4 (1988). <https://doi.org/10.2307/204819>.
- . „The Causes of War: A Review of Theories and Evidence“. *Behavior, Society, and Nuclear War: Volume I*, toimetanud Philip E. Tetlock, Jo L. Husbands, ja Robert Jervis. New York: Oxford University Press, 1989.
- Linkomies, Edwin. *Vaikea aika: Suomen pääministerinä sotavuosina, 1943–44*. Helsinki: Otava, 1970.
- Lippincott, Benjamin E. *Democracy's Dilemma: The Totalitarian Party in a Free Society*. New York: Ronald Press, 1965.
- Lippmann, Walter. *Interpretations 1933–1935*. Toimetanud Allan Nevins. New York: Macmillan, 1936.
- Lipson, Charles. *Reliable Partners: How Democracies Have Made a Separate Peace*. Princeton, N.J Woodstock: Princeton University Press, 2005.
- Maasing, Richard. „Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris“. *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas II: Äike Euroopa kohal*, toimetanud Richard Maasing, Evald Blumfeldt, Hans Kauri, ja Vello Pekomäe. Stockholm: EMP, 1955.
- Made, Vahur. *Külalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.
- Mamers, Oskar. *Häda võidetuile*. Stockholm: EMP, 1958.
- Mannerheim, Gustaf. *Muistemat. Toinen osa*. Tõlkinud Lauri Hakulinen. Helsinki: Otava, 1951.
- . *Soome marssali mälestused*. Tõlkinud Kalev Kalkun ja Elle Anupõld. Tallinn: Olion, 2007.
- Manninen, Ohto. *Toteutumaton valtioliitto: Suomi ja Ruotsi talvisodan jälkeen*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1977.
- . „Suomi toisessa maailmansodassa“. *Suomen historia 7*, toimetanud Jukka Tarkka, Paula Avikainen, Ilari Hetemäki, Eero Laaksonen, ja Erkki Pärssinen. Espoo: Weilin + Göös, 1987.
- . „War Between Friends: Britain and Finland, 1941–1944“. *From War to Cold War: Anglo-Finnish Relations in the 20th Century*, toimetanud Juhana Aunesluoma. Helsinki: SKS / Finnish Literature Society, 2005.
- Manninen, Ohto, ja Raimo Salokangas. *Eljas Erkko: vaikenematon valtiomahti*. Helsinki: WSOY, 2009.
- Maoz, Zeev. *Paths to Conflict: International Dispute Initiation, 1816–1976*. Boulder, Co: Westview Press, 1982.
- Marandi, Rein. *Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 1. osa: Legaalne periood (1929–1934)*. Toimetanud Aleksander Loit. Studia Baltica Stockholmiansia nr 6. Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1991.
- . *Valitud artikleid: Eesti riigist ja poliitikast*. Toimetanud Aleksander Loit, Jüri Ant, ja Tiia Valdre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.

- Marshall, Monty G., Ted Robert Gurr, ja Keith Jagers. „Polity IV Project, Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2015. Dataset“. Center for Systemic Peace, 2015. <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>.
- . „Polity IV Project. Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2015. Dataset Users' Manual, version 2015“. Center for Systemic Peace, 2015. <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>.
- McGann, Anthony. *The Logic of Democracy: Reconciling Equality, Deliberation, and Minority Protection*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006.
- Mearsheimer, John J. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York; London: W.W. Norton, 2014.
- Medijainen, Eero. *Eesti välispoliitika Balti suund 1926–1934*. Tartu: Tartu Ülikool, 1991.
- . „Konstantin Pätsi testamendist“. *Akadeemia*, nr 6 (1995).
- . „1. detsember ja diplomaatia“. *Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente*, toimetanud Jüri Ant. Tallinn: Koolibri, 1996.
- . *Saadiku saatust: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- . *1939: võimalused ja valikud: koondseparaat*. Tartu: Kleio, 2000.
- . „Balti riikide de iure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945“. *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (2010).
- . „Ameerika Ühendriikide de iure tunnustus Balti riikidele 1922. aastal – väärtuspõhine otsus või majanduslik kalkulatsioon?“. *Ajalooline Ajakiri* Vol. 136, nr 2 (2011).
- Meinander, Henrik. *Gustaf Mannerheim. Aristokraatti sarkatakissa*. Helsinki: Otava, 2017.
- Meinander, Henrik, Petri Karonen ja Kjell Östberg, toim. *Kansanvallan polkuja. Demokratian kehityspiirteitä Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvun lopulta 2020-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018.
- Meur, Gisele de, ja Dirk Berg-Schlosser. „Comparing political systems: Establishing similarities and dissimilarities“. *European Journal of Political Research* Vol. 26 (1994).
- . „Conditions of Authoritarianism, Fascism, and Democracy in Interwar Europe. Systematic Matching and Contrasting of Cases for „Small N“ Analysis“. *Comparative Political Studies* Vol. 29, nr 4 (august 1996).
- Mill, John Stuart. „On Liberty“. *Utilitarianism, liberty, and representative government*, toimetanud Ernest Rhys ja A. D. Lindsay. Everyman's library Vol. 482. London; Toronto: New York: Dent & Sons; Dutton & CO, 1929.
- . „Utilitarianism“. *Utilitarianism, liberty, and representative government*, toimetanud Ernest Rhys ja A. D. Lindsay. Everyman's library Vol. 482. London; Toronto: New York: Dent & Sons; Dutton & CO, 1929.
- Miner, Steven Merritt. *Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain, and the Origins of the Grand Alliance*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1988.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia. „An Enduring Relationship: Latvia and the US 1922–2001“, <https://www.mfa.gov.lv/en/about-the-ministry/history-of-the-foreign-service/exhibitions/an-enduring-relationship-latvia-and-the-us-1922-2001> (vaadatud 12.4.2020).
- Morgenthau, Hans J. „Constitutional Dictatorship. By Clinton L. Rossiter“. *American Journal of Sociology* Vol. 54, nr 6 (1. mai 1949). <https://doi.org/10.1086/220432>.
- Morgenthau, Hans Joachim. *In Defense of the National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy*. 1st edition. Alfred A. Knopf, 1951.

- Mouffe, Chantal. *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso, 2000.
- Munck, Gerardo L., ja Jay Verkuilen. „Conceptualizing and Measuring Democracy. Evaluating Alternative Indices“. *Comparative Political Studies* Vol. 35, nr No. 1 (veebruar 2002).
- Mustakallio, Hannu. „Jumalan johtama lakko“. *Kansa kaikkivaltias – Suurlakko Suomessa 1905*, toimetanud Pertti Haapala, Olli Löytty, Kukku Melkas, ja Marko Tikka. Helsinki: Teos, 2008.
- Nevakivi, Jukka. *Ystävistä vihollisiksi: Suomi Englannin politiikassa 1940–1941*. Helsinki: Tammi, 1976.
- . *Ždanov Suomessa: miksi meitä ei neuvostoliittolaistettu?* Helsinki: Otava, 1995.
- Nicolson, Harold. „British Public Opinion and Foreign Policy“. *The Public Opinion Quarterly* Vol. 1, nr 1 (1937).
- Nissen, Henrik. „The Nordic Societies“. *Scandinavia during the second World War*, toimetanud Henrik Nissen, tõlkinud T. Munch-Petersen. Oslo etc., Minneapolis: Universitetsforlaget, University of Minnesota Press, 1983.
- Niukkanen, Juho. *Talvisodan puolustusministeri kertoo*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1961.
- Nohlen, Dieter, ja Philip Stöver. *Elections in Europe. A Data Handbook*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010.
- Nummela, Ilkka. *Inter arma silent revisores rationum: toisen maailmansodan aiheuttama taloudellinen rasitus Suomessa vuosina 1939–1952*. *Studia historica Jyväskylälänsia* nr 46. Jyväskylän yliopisto, 1993. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/37687>.
- . „Hauptseilla ja haulikoilla“. *Historian kosto: Suomen talvisota kehyksissään*, toimetanud Henrik Meinander. Helsinki: Siltala, 2015.
- O’Brien, Francis William. „Switzerland and National Anti-Communist Measures“. *Mercer Law Review* Vol 18 (1967).
- Ohmann, Valdur. „Johannes Vares-Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatus. Tempora mutantur, et nos mutamur in illis.“ *Tuna*, nr 1 (2002).
- Olesen, Niels Wium. „The Obsession with Sovereignty: Cohabitation and Resistance in Denmark 1940–45“. *Hitler’s Scandinavian legacy: the consequences of the German invasion for the Scandinavian countries, then and now*, toimetanud John Gilmour ja Jill Stephenson. London: Bloomsbury, 2014.
- Paasikivi, Juho Kusti. „Talvisota“. *Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939–41*. Porvoo etc.: WSOY, 1979.
- . „Välirauhan aika“. *Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939–41*. Porvoo etc.: WSOY, 1979.
- Paasilinna, Erno. *Maailman kourissa: historiaa ja muistoja Petsamosta*. Helsingissä: Otava, 1983.
- Pajur, Ago. *Konstantin Päts: poliitiline biograafia. II osa: Riigimees (1917–1956)*. Tartu: Rahvusrhiiv, 2018.
- Pakslashti, Aaro. *Talvisodan poliittinen näytelmä: UM:n poliittisen osaston päällikön päiviä ja öitä*. Porvoo, Helsinki: Werner Söderström, 1970.
- Parming, Tõnu. *The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia*. London & Beverly Hills: Sage, 1975.
- Pekkarinen, Jussi, ja Juha Pohjonen. *Läbi Soome kadalipu: inimeste väljaandmised Nõukogude Liidule 1944–1981*. Tõlkinud Erkki Bahovski. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Pemstein, Daniel, Kyle L. Marquardt, Eitan Tzelgov, Yi-ting Wang, Juraj Medzihorsky, Joshua Krusell, Farhad Miri ja Johannes von Römer. 2020. „The V-Dem Measurement Model: Latent Variable Analysis for Cross-National and Cross-Temporal

- Expert-Coded Data“. V-Dem Working Paper No. 21. 5th edition. University of Gothenburg: Varieties of Democracy Institute.
- Petersson, Olof. „The Swedish 1809 constitution. Paper prepared for Conference on Contested Sovereignties Constitutional Arrangements and their Relevance for Democracy: European and Middle Eastern Perspectives Swedish Research Institute in Istanbul/Ayvahk 28–31 May, 2009“, s.a.
http://www.olofpetersson.se/arkiv_artiklar.html.
- Pietäinen, Jukka-Pekka. „Relander, Lauri Kristian“. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997.
<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/628>.
- Pihlamägi, Maie. „Eesti 1919. aasta sõjavõlg Ameerika Ühendriikidele ja selle kustutamine“. *Acta Historica Tallinnensia*, nr 20 (2014).
- Piip, Ants. „Eesti ja Läti“. *Akadeemia*, nr 4 (1937).
- Piirimäe, Eva. „Eetika rahvusvahelistes suhetes“. *Sissejuhatus rahvusvahelistesse suhetesse*, toimetanud Eiki Berg, Piret Ehin, Andres Kasekamp, Maria Mälkssoo, Eva Piirimäe, Raul Toomla ja Rein Toomla. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- Piirimäe, Eva. „Rahu ja selle saavutamise teed“. *Sissejuhatus rahvusvahelistesse suhetesse*, toimetanud Eiki Berg, Piret Ehin, Andres Kasekamp, Maria Mälkssoo, Eva Piirimäe, Raul Toomla ja Rein Toomla. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- Piirimäe, Kaarel. „Maksim Litvinov ja president Roosevelti salajane sõnum“. *Tuna*, nr 3 (2015).
- Piirimäe, Kaarel. „Preparing for War in the 1930s. The myth of the Independence War and Laidoner's „active defence“. *Estonian Yearbook of Military History / Eesti sõjaajaloo aastaraamat* nr 7 (13), toimetanud Kaarel Piirimäe ja Toomas Hiio. Viimsi–Tallinn: Estonian War Museum, Tallinn University Press, 2017.
- Pivovarov, Aleksei. *22 ijunja. Rokovyje rešenija*. (Film Alekseja Pivovarova, NTV, 2011).
<https://www.youtube.com/watch?v=9-0RCwxkQF4> (vaadatud 25.1.2020).
- Planck, Max. *Vaatlusi maailmale kvantfüüsiku seisukohalt: ettekanded ja esseed*. Ilmamaa, 2016.
- Plato. „Republic“. *Plato in Twelve Volumes*, tõlkinud Paul Shorey. Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press; William Heinemann Ltd., 1969.
- Plešakov, Konstantin. *Stalini sõgedus: kümme esimest traagilist päeva Teise maailmasõja idarindel*. Tõlkinud Marek Laane. Tallinn: Tänapäev, 2007.
- Polvinen, Tuomo. *Between East and West: Finland in International Politics, 1944–1947*. Tõlkinud D. G. Kirby ja Peter Herring. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986.
- Popper, Karl. *Unended Quest: An Intellectual Autobiography*. London: Routledge, 1993.
- . *The Open Society and Its Enemies*. Routledge classics. London: Routledge, 2005.
- . *Avatud ühiskond ja selle vaenlased I. Platoni lummus*. Tõlkinud Ene-Reet Soovik. Avatud Eesti raamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010.
- Rae, Douglas W. „The Limits of Consensual Decision“. *The American Political Science Review* Vol. 69, nr 4 (1975). <https://doi.org/10.2307/1955287>.
- Raudsepp, Ago. „Vaherahust ja kontrollkomisjonist sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise lepinguni – Soome võrreldes Bulgaaria, Rumeenia ja Ungariga“. *Bakalaureusetöö*, Tartu Ülikool, 2011.
- . „Inglismaa-Soome sõda 1941“. *Magistritöö*, Tartu Ülikool, 2013.
<https://dspace.ut.ee/handle/10062/33618>.

- . „Miks demokraatia Soomet ei päästnud? Ühendkuningriigi-Soome sõda ja demokraatliku rahu teooria“. *Ajalooline Ajakiri* nr 1/2 (2015).
<https://ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/AA.2015.1-2.03>.
- . „Käskikö Churchill pommittaa Suomea? Diplomatian ja tiedustelun vaikutus Petsamon pommitukseen kesällä 1941“. *Historiallinen aikakauskirja*, nr 1 (2017).
- Rautkallio, Hannu. *Suomen suunta 1945–1948*. Espoo: Weilin + Göös, 1979.
- . *Kansakunnan syyllisyys talvisotaan 1939–1940*. Helsinki: WSOY, 2002.
- . *Alistumisen vuodet 1954–1961: suomettuminen vai lännettyminen?* Paasilinna, 2010.
- . „Välinpitämätön Washington“. *Historian kosto: Suomen talvisota kehyksissään*, toimetanud Henrik Meinander. Helsinki: Siltala, 2015.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1973.
- . „Õiglus kui ausameelsus“. *Kaasaegne poliitiline filosoofia: valik esseid*, toimetanud Jüri Lipping, tõlkinud Kaido Floren. Tartu: EÜS Veljesto Kirjastus, 2002.
- . *The Law of Peoples with „The Idea of Public Reason Revisited“*. Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press, 2003.
- Ray, James Lee. *Democracy and International Conflict: An Evaluation of the Democratic Peace Proposition*. Columbia, S.C.: University of South Carolina Press, 1998.
- Rei, August. „Traagiliste sündmuste tunnistajana“. *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas III: Punane aasta*, toimetanud Richard Maasing, Evald Blumfeldt, Vello Pekomäe, ja Hans Kauri. Stockholm: EMP, 1956.
- Reiter, Dan. *Crucible of Beliefs: Learning, Alliances, and World Wars*. Ithaca, N.Y.: NCROL, 1996.
- Reiter, Dan, ja Allan C. Stam. *Democracies at War*. Princeton University Press, 2002.
- Rentola, Kimmo. „Stalin ja Suomi syksyllä 1939“. *Historian kosto: Suomen talvisota kehyksissään*, toimetanud Henrik Meinander. Helsinki: Siltala, 2015.
- Rosenthal, Reigo, ja Marko Tamming. *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*. Tallinn: SE & JS, 2010.
- Rossiter, Clinton L. *Constitutional Dictatorship: Crisis Government in the Modern Democracies*. Princeton: Princeton University Press, 1948.
- Russett, Bruce. *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993.
- Ruusmann, Ants. *Eesti Vabariik 1920–1940: sisepoliitiline areng*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 1997.
- Salmon, Patrick. *Scandinavia and the great powers 1890–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- . „Great Britain and the Nordic Countries in the 20th Century“. *From War to Cold War: Anglo-Finnish Relations in the 20th Century*, toimetanud Juhana Aunesluoma. Helsinki: SKS / Finnish Literature Society, 2005.
- Salo, Urmas. „Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks 1939. aastal“. *Akadeemia*, nr 8 (2007).
- . „Miks ei saa uskuda Turtola raamatut Laidonerist“. *Postimees*, 29.3.2008.
<https://www.postimees.ee/1775723/urmas-salo-miks-ei-saa-uskuda-turtola-raamatut-laidonerist>.
- Sammet, Jaak. „Eesti allveelaevade saamisloost“. *Allveelaev ajaloomälestisena*, toimetanud Jaak Sammet. Eesti meremuuseumi toimetised nr 2. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2001.
- Sarkees, Meredith Reid, ja Frank Wayman. *Resort to War: 1816–2007*. Washington DC: CQ Press, 2010.

- Saward, Michael. „Democratic Theory and Indices of Democratization“. *Defining and Measuring Democracy*, toimetanud David Beetham. London etc.: Sage Publications, 1994.
- Selén, Kari. *Genevestä Tukholmaan: Suomen turvallisuuspolitiikan painopisteen siirtyminen kansainliitosta pohjoismaiseen yhteistyöhön, 1931–1936*. Historiallisia tutkimuksia Vol. 94. Helsinki, 1974.
- . *C. G. E. Mannerheim ja hänen puolustusneuvostonsa, 1931–1939*. Helsinki: Otava, 1980.
- . „Tasavalta hakee suuntaa“. *Suomen historia 7.*, toimetanud Jukka Tarkka, Paula Avikainen, Ilari Hetemäki, Eero Laaksonen, ja Erkki Pärssinen. Espoo: Weilin+Göös, 1987.
- . „Pohjoismainen suuntaus ja Suomen idänsuhteet“. *Talvisota, Suomi ja Venäjä*, toimetanud Timo Vihavainen. Helsinki: SHS, 1991.
- Seppinen, Ilkka. *Ulkopolitiikan puolustuspoliittiset tavoitteet: tutkielma sotilaallisista näkökohdista Suomen ulkopolitiikassa 1919–1939*. Toimetanud Jorma Kalela. Helsingin yliopiston poliittisen historian laitos, 1974.
- Shaw, Alex, ja Kristina R. Olson. „All inequality is not equal: children correct inequalities using resource value“. *Frontiers in Psychology* nr 4 (19.7.2013).
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00393>.
- Shirer, William L. *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. New York: Simon and Schuster, 1960.
- Siltala, Juha. *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*. Helsinki: Otava, 1985.
- . „Lapuanliike ja kyyditykset“. *Suomen historia 7*, toimetanud Jukka Tarkka, Paula Avikainen, Ilari Hetemäki, Eero Laaksonen, ja Erkki Pärssinen. Espoo: Weilin + Göös, 1987.
- Simmel, George. *Conflict & The Web of Group Affiliations*. Tölkinnud Kurt H. Wolff ja Reinhard Bendix. New York: Free Press, 1969.
- Singer, J. David, Stuart Bremer, ja John Stuckey. „Capability Distribution, Uncertainty, and Major Power War, 1820–1965“. *Peace, War, and Numbers*, toimetanud Bruce Russett. Beverly Hills: Sage, 1972.
- Singer, J. David, ja Melvin Small. „Formal Alliances, 1815–1939: A Quantitative Description“. *Journal of Peace Research*, märts 1966.
<https://doi.org/10.1177/002234336600300101>.
- Sirén, Vesa. „Kuinka demokratia mitataan?“, *Helsingin Sanomat*, 15.10.2020,
<https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000006669891.html>.
- Siverson, Randolph M., ja Juliann Emmons. „Birds of a Feather: Democratic Political Systems and Alliance Choices in the Twentieth Century“. *The Journal of Conflict Resolution* Vol. 35, nr 2 (1991): 285–306.
- Slater, Julia. „When the Army Killed Civilians“. SWI swissinfo.ch, 9.11.2007.
<https://www.swissinfo.ch/eng/when-the-army-killed-civilians/6239400>.
- Small, Melvin, ja J. David Singer. „The War-Proneess of Democratic Regimes“. *Jerusalem Journal of International Relations* Vol. 1, nr 4 (Summer 1976).
- Soikkanen, Hannu. *Kohti kansan valtaa 1. 1899–1937. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue 75 vuotta*. Suomen sosiaalidemokraattinen puolue, 1975.
- Soikkanen, Timo. *Kansallinen eheytyminen – myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus Suomessa vuosina 1933–1939*. Turku: Turun yliopisto, 1983.
- . „Taistelu Suomen linjasta. Sisä- ja ulkopolitiikan vuorovaikutus vuosina 1933–1939“. *Talvisota, Suomi ja Venäjä*, toimetanud Timo Vihavainen. Helsinki: SHS, 1991.

- Soini, Yrjö. *Kuin Pietari hiilivalkealla: sotasyllisyyssasian vaiheet 1944–1949*. Helsinki: Otava, 1956.
- Suhonen, Pertti. „HS-gallup poliittisena journalismina vuodesta 1945 nykypäivään“. *Media & viestintä* Vol. 33, nr 3 (2010).
- Suomi, Juhani. *Talvisodan tausta: Neuvostoliitto Suomen ulkopoliitikassa 1937–1939. I Holstista Erkkoon*. Helsinki: Otava, 1973.
- Söderhjelm, J. O. *Kolme matkaa Moskovaan*. Tölkinnud Keijo Külavaara. Helsinki: Kirjayhtymä, 1970.
- Zetterberg, Seppo. *Suomi ja Viro 1917–1919: poliittiset suhteet syksystä 1917 reuna-valtiopoliitiikan alkuun*. Historiallisia tutkimuksia nr 102. Helsinki: Suomen historiallinen seura, 1977.
- . „Konstantin Pätsin ‘poliittinen testamentti’“. *Musarum minister: studia in honorem Kari Tarkiainen*, toimetanud Raimo Pohjala, Max Engman, Christina Forssell, ja Karin Gref. Helsinki: Arkistolaitos, 1998.
- . *Viron historia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007.
- . *Eesti ajalugu*. Toimetanud Ain Mäesalu, Margus Laidre, Tõnu Tannberg, ja Ago Pajur. Tölkinnud Helga Laanpere, Erkki Bahovski, Paul Kokla, ja Maimu Berg. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- . „Presidendi mitmekõlaline hää. Toomas Hendrik Ilves: Omalla äänellä. WSOY 2011.“ *Diplomaatia*, oktoober 2011.
<https://diplomaatia.ee/presidendi-mitmekolaline-haal/>.
- Talvela, Paavo. *Muistemat 1: Sotilaan elämä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1976.
- Talvisodan historia 1: Suomi joutuu Talvisotaan*. Porvoo etc.: Werner Söderström, 1977.
- Talvisodan historia 4: Sodasta rauhaan, puolustushaarat ja eräät erityisalat*. Porvoo etc.: Werner Söderström, 1979.
- Tambek, Elmar. *Tõus ja mõõn: mälestusi kodumaalt. 1. raamat*. Tallinn: Olion, 1992.
- Tannberg, Tõnu, toim. *Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos: Eesti Omavalitsuse väljanne*. Tartu: Elmatar, 2012.
- Tanner, Väinö. *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*. Helsinki: Tammi, 1950.
- . *Kahden maailmansodan välissä: muistelmia 20- ja 30-luvuilta*. Helsinki: Tammi, 1966.
- Tarkka, Jukka. „Paasikiven aika“. *Suomen historia* 8., toimetanud Jukka Tarkka, Paula Avikainen, ja Ilari Hetemäki. Espoo: Weilin+Göös, 1988.
- Taunila, Leila. „’Kun weli oli wainon alla, on waara myös omaamme’. Idealistisen ja realistisen linjan heijastuminen kokoomuslehtien Viron-poliittisen kirjoitteluun 1918–1922“. *Virallista politiikkaa, epävirallista kanssakäymistä: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*, toimetanud Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Atena, 1997.
- Tepora, Tuomas. *Sodan henki – kaunis ja ruma talvisota*. Helsinki: WSOY, 2015.
- Thompson, Kenneth W. *Political Realism and the Crisis of World Politics: An American Approach to Foreign Policy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1960.
- Thorson, Thomas Landon. *The Logic of Democracy*. Holt, Rinehart and Winston, 1962.
- Thucydides. *The Peloponnesian War*. London, J. M. Dent; New York, E. P. Dutton., 1910.
- Tikka, Marko. „Mitä tapahtui?“ *Kansa kaikkivaltias – Suurlakko Suomessa 1905*, toimetanud Pertti Haapala, Olli Löytty, Kukku Melkas, ja Marko Tikka. Helsinki: Teos, 2008.
- Tomingas, William. *Vaikiv ajastu Eestis*. Tallinn: Grenader, 2013.

- Torma, August. „Protest Londonis“. *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas III: Punane aasta*, toimetanud Richard Maasing, Evald Blumfeldt, Vello Pekomäe, ja Hans Kauri. Stockholm: EMP, 1956.
- Tuck, Richard. „Introduction“, Thomas Hobbes, *Leviathan*, toim Richard Tuck (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1991).
- Tuikka, Timo J. „Kekkosen konstit“: *Urho Kekkosen historia- ja poliittikakäsitykset teoriasta käytäntöön 1933–1981*. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto, 2007. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/13448>.
- Turtola, Martti. *Tornionjoelta Rajajoelle: Suomen ja Ruotsin salainen yhteistoiminta Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1923–1940: puolustuspoliittinen vaihtoehto*. Porvoo etc.: WSOY, 1984.
- . „Airo, Aksel Fredrik“. *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/748>.
- . *Presidentti Konstantin Päts: Viro ja Suomi eri teillä*. Helsinki: Otava, 2002.
- . *President Konstantin Päts: Eesti ja Soome teed*. Tõlkinud Maimu Berg. Tallinn: Tänapäev, 2003.
- . *Kenraali Johan Laidoner ja Viron tasavallan tuho 1939–1940*. Helsinki: Otava, 2008.
- . *Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940*. Toimetanud Jolana Aru. Tõlkinud Maimu Berg. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- . *Mannerheim*. Helsinki: Tammi, 2016.
- Tuulik, Heikki, ja Jaak Valge. „Otto Strandman 1875–1941“. *Looming*, nr 7 (1989).
- Tuunainen, Pasi. *Finnish military effectiveness in the Winter War 1939–1940*. London: Palgrave Macmillan, 2016.
- Tõnisson, Ilmar. „Eesti välispoliitika I“. *Akadeemia*, nr 3 (1937).
- . „Eesti välispoliitika II“. *Akadeemia*, nr 6 (1937).
- Tõnisson, Jaan. „Euroopa föderatsiooni idee“. *Eesti Üliõpilaste Seltsi album XI*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 1940.
- Uitto, Antero, ja Carl-Fredrik Geust. *Mannerheim-linja – talvisodan legenda*. Helsinki: Ajatus Kirjat, 2006.
- Uola, Mikko. *Sinimusta veljeskunta: Isänmaallinen kansanliike 1932–1944*. Helsinki: Otava, 1982.
- . „Suomi sitoutuu hajottamaan ...“: *järjestöjen lakkauttaminen vuoden 1944 välirauhansopimuksen 21. artiklan perusteella*. Historiallisia tutkimuksia nr 205. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1999.
- Upton, Anthony Frederick. *Finland in crisis 1940–1941: a study in small-power politics*. London: Faber and Faber, 1964.
- Valge, Jaak. „Okkoline devalveerimine: Eesti kroonikursi ümberhindamine aastail 1931–1933“. *Akadeemia*, nr 8 (1997).
- . „Uue majanduse lätteil: Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938“. *Akadeemia*, nr 11 (2003).
- . „Uue majanduse lätteil: Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938“. *Akadeemia*, nr 12 (2003).
- . „Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva“. *Tuna*, nr 2 (2007).
- . „Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid“. *Akadeemia*, nr 6 (2007).
- . „Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu huvid“. *Akadeemia*, nr 7 (2007).
- . „Veel kord Konstantin Pätsi suhetest Moskvaga“. *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (2010).
- . „Foreign Involvement and Loss of Democracy, Estonia 1934“. *Journal of Contemporary History* Vol. 46, nr 4 (2011).

- . „London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre“. *Tuna*, nr 1 (2012).
- . „Miksi osa Viron kirjailijoista siirtyi neuvostohallinnon palvelukseen vuonna 1940?“ *Historiallinen aikakauskirja*, nr 3 (2014).
- . „Tee teise rahvapäletusen: ekslike otsuste paraad“, *Tuna*, nr 2 (2017).
- Valimised Eestis. „Toimunud valimiste arhiiv“. <https://www.valimised.ee/et/toimunud-valimiste-arhiiv> (vaadatud 12.4.2020).
- Valtioneuvo. <https://valtioneuvo.fi/etusivu> (vaadatud 12.4.2020).
- Vares, Vesa. „Rantakari, Kaarle Nestor“. *Kansallisbiografia-verkkajulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/1654>.
- . *Kuninkaan tekijät*. Porvoo etc.: WSOY, 1998.
- . „Demokratian haasteet 1907–1919“. *Kansanvalta koetuksella*, toimetanud Juhani Mylly. Helsinki: Edita, 2006.
- . „Kokoomus ja demokratian kriisi 1929–1939“. *Suomalaishallinnon kokoomus. Osa 2. Kansallisen kokoomuspuolueen historia 1929–1944*. Helsinki: Edita, 2007.
- . „Suurlakon häviäjät“. *Kansa kaikkivaltias – Suurlakko Suomessa 1905*, toimetanud Pertti Haapala, Olli Löytty, Kukku Melkas, ja Marko Tikka. Helsinki: Teos, 2008.
- Vares, Vesa, ja Ari Uino. *Suomalaishallinnon Kokoomus. Kansallisen kokoomuspuolueen historia 1929–1944*. Edita, 2007.
- Varrak, Toomas. „Estonia: Crises and ‘Pre-Emptive Authoritarianism’“. *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*, toimetanud Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell. Macmillan Press, 2000.
- V-Dem Varieties of Democracy. „V-Dem – Best Dataset 2016!“, 13.9.2016, <https://www.v-dem.net/en/news/v-dem-best-dataset-2016/> (vaadatud 16.10.2020).
- . „V-Dem Institute“, <https://www.v-dem.net/en/about/about-v-dem/> (vaadatud 16.10.2020).
- Voorhis, Jerry L. „Germany and Denmark 1940–1943“. *Scandinavian Studies* Vol. 44, nr 2 (1972).
- Vuorisjärvi, Esko. *Petsamon Nikkeli kansainvälisessä politiikassa 1939–1944: suomalainen todellisuus vastaan ulkomaiset myytit*. Helsinki: Otava, 1990.
- Wahlbäck, Krister. *Veljeys veitsenterällä. Suomen kysymys Ruotsin politiikassa 1937–1940*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1968.
- Walters, F. P. *A History of the League of Nations*. London etc.: Oxford University Press, 1965.
- Waltz, Kenneth N. *Theory of International Politics*. New York: Random House, 1979.
- Warma, Aleksander. *Diplomaadi kroonika: ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–44*. Tallinn: Olion, 1993.
- Wendt, Alexander. *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press, 1999.
- Williams, John. „The Blame Game: Karen Armstrong Talks About ‘Fields of Blood’“. *The New York Times*, 26.12.2014.
- Wood, Allen W. „Kant’s Philosophy of History“, *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History*, toimetanud Pauline Kleingeld, tõlkinud David L. Colclasure. New Haven: Yale University Press, 2006.
- Woodward, Sir Llewellyn. *British Foreign Policy in the Second World War. Volume II*. HMSO, 1971.
- Women Suffrage and Beyond, http://womensuffrage.org/?page_id=97 (vaadatud 9.5.2020).

- Wright, Jonathan. „Locarno: a democratic peace?“ *Review of International Studies* Vol. 36, nr 2 (2010).
- Wright, Quincy. *A Study of War. Volume I*. Chicago: University of Chicago Press, 1947.
- Wunsch, Sinikka. „Suomi ei ole mikään Baltian maa.“ Suhtautuminen Baltian maihin suomalaisten sanomalehtien poliittisessa kirjoittelussa 1939–1940“, *Itämeren itälaidalla: näkökulmia identiteetin ja yhteistyön historiaan*, Studia Historica Septentrionalia nr 48, toimetanud Kari Alenius, Anita Honkala, Sinikka Wunsch. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2006.

LISAD

Kantar Emori poolt korraldatud avaliku arvamuse uuringu tulemused

Küsitluse üldandmed

Küsitluse toimumise aeg:	28. märts 2019 – 3. aprill 2019
Tellimuse number:	T-255-20
Tellija:	Ago Raudsepp
Sihtrühm:	15–74 aastased Eesti elanikud
Valimi suurus:	1000
Andmekogumise meetod:	Omnibuss-uuring, veebiküsitlus
Valimimeetod:	Juhuvalik
Uuringu tulemuste varalised autoriõigused:	Tellijal

Kõik küsimused kokkuvõttena

Survey: Demok19
 Universe ('000): 963
 Target Base: All people <All waves>
 Target Base Size ('000): 963
 Target Group: All people
 Target Group Size ('000): 963 Sample: 1 399
 Percentage: 100,0%

		Col % Weighted	wSample
Total		100	1 399
Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?	Jah	16,9	236
	Ei	21,6	302
	Ei oska öelda	61,5	861
Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?	Jah	23,3	326
	Ei	39,2	548
	Ei oska öelda	37,5	525
Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu, sest erinevalt Soomest ei olnud Eesti demokraatlik riik?	Jah	15,7	219
	Ei	43,1	603
	Ei oska öelda	41,2	577
Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipöörde ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939/1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?	Jah	28,3	397
	Ei	28,4	397
	Ei oska öelda	43,2	605
Kas olete nõus väitega, et Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal igal juhul Nõukogude Liidule vastu hakkama, ka olukorras, kus tal ei olnud liitlasi?	Jah	38,3	536
	Ei	27,5	384
	Ei oska öelda	34,2	479

Kõik küsimused rühmade lõikes

				Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?			Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ	Jah	Ei	EOÖ
Total		1399	100	16,9	21,6	61,5	23,3	39,2	37,5
Sugu	Mees	678	100	21,2	25,9	52,9	24,3	46	29,7
	Naine	721	100	12,8	17,6	69,7	22,3	32,8	44,9
Rahvus	Eestlane	945	100	16,7	22,7	60,6	26,3	35,7	38
	Muu rahvus	454	100	17,2	19,3	63,5	17	46,5	36,6
Vanus	15 kuni 24	166	100	16,4	20,8	62,8	29,4	42,3	28,3
	25 kuni 34	277	100	22,6	22,3	55,1	24,6	34,1	41,3
	35 kuni 49	394	100	13,2	19,7	67,1	17	41,2	41,8
	50 kuni 64	372	100	18,5	23,9	57,6	21,3	44,4	34,3
	65 kuni 74	190	100	13,2	20,7	66,1	33,1	29,5	37,4
Kodakondsus	Eesti kodakondsus	1265	100	17,2	21,3	61,5	24,1	38,6	37,4
	Muu riigi kodakondsus	67	100	16,6	25,6	57,9	20,3	46,4	33,3
	Määratlemata kodakondsus	67	100	11,5	23,2	65,3	11,4	43,9	44,7
Asulatüüp – 3-ne jaotus	Pealinn	463	100	16	23	60,9	20,6	43,2	36,2
	Linn	472	100	16,5	19,7	63,8	21,5	37,7	40,8
	Maa-asula	463	100	18,1	22,1	59,9	27,8	36,7	35,5
Piirkond	Tallinn	463	100	16	23	60,9	20,6	43,2	36,2
	Põhja-Eesti	218	100	27,7	19,7	52,6	26,3	45,1	28,6
	Lääne-Eesti	172	100	13,5	22	64,5	21,2	32,2	46,7
	Tartu pk	202	100	13	26,1	60,9	23,2	38,6	38,2
	Lõuna-Eesti	132	100	18	14,3	67,8	31,6	24,8	43,6
	Virumaa	212	100	13,1	20,4	66,5	22,8	39,6	37,7
Haridus (3)	Alg- või põhiharidus	248	100	9,8	12,7	77,5	17,1	43,6	39,3
	Keskharidus või kutseharidus	763	100	21	19,9	59	25,9	35	39,1
	Kõrgharidus	388	100	13,2	30,6	56,2	22,2	44,6	33,3
Sotsiaalne staatus	Iseendale tööandja (ettevõtja)	136	100	24,1	33,4	42,5	22,4	60,9	16,6
	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/talus)	712	100	18	20,7	61,3	21,3	37,7	41
	Töötav pensionär OR Pensionil	263	100	14,1	20,3	65,6	28,9	30,9	40,2
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	151	100	13,9	23,7	62,4	27,3	41,6	31,1
	Lapsehoolduspuhkusel OR Töötu, töötaja OR Kodune OR Muu	137	100	12	14,7	73,3	19,5	38,6	41,9

				Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?			Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ	Jah	Ei	EOÖ
Ametikoht	Asutuse/ettevõtte tippjuht	12	100	12,3	29,4	58,3	17,1	46,8	36,1
	Keskastme juht	74	100	22,2	19	58,8	25,8	40,9	33,3
	Tippspetsialist (ametikohale vastava kõrgharidusega – n:	145	100	12,5	29,6	57,9	22,6	44,4	33
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	138	100	16	26,8	57,2	21,5	34,9	43,7
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klienditeenindaja,	169	100	12,9	18,6	68,6	26,9	32,7	40,4
	Oskustööline, seadmeoperaator, sõidukijuht	206	100	20,9	17,8	61,2	25,1	30,8	44,1
	Lihttööline	72	100	28,4	13,7	57,9	11,5	44,2	44,4
Kui suur oli möödunud kuul Teie pere sissetulek ühe inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01 – 200,00 eurot OR 200,01 – 250,00 eurot OR 250,01 – 300,00 eurot OR 300,01 – 350,00 eurot OR 350,01 – 400,00 eurot OR 400,01 – 450,00 eurot OR 450,01 – 500,00 eurot	323	100	14,8	22	63,3	26,3	38	35,8
	500,01 – 550,00 eurot OR 550,01 – 600,00 eurot OR 600,01 – 650,00 eurot OR 650,01 – 700,00 eurot OR 700,01 – 800,00 eurot OR 800,01 – 900,00 eurot OR 900,01 – 1000,00 eurot	477	100	16,6	22,8	60,6	22,9	37,2	39,9
	1000,01 – 1100,00 eurot OR 1100,01 – 1300,00 eurot OR 1300,01 – 1500,00 eurot OR 1500,00 – 1750,00 eurot OR 1750,01 – 2000,00 eurot OR 2000,01 – 3000,00 eurot OR üle 3000 euro	307	100	18,4	25,3	56,3	29,1	41,5	29,4
	SISSETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	293	100	17,9	15,3	66,7	14,6	41,4	44
Kas Te olete oma leibkonnas inimene, kes teeb põhilised sisseostud?	Jah	912	100	17,3	22,3	60,5	23,8	38,1	38,2
	Ei	487	100	16,1	20,3	63,6	22,4	41,3	36,3
Mitu inimest kuulub Teie leibkonda, kui ka Teid kaasa arvata?	1 liige	248	100	19,1	23,6	57,3	26	38,4	35,7
	2 liige	447	100	15,6	19,3	65,1	24,1	37,3	38,7
	3 liige	290	100	19,5	21,2	59,2	23,3	44,4	32,3
	4 liige	266	100	13,5	23	63,5	23,9	38	38,1
	5 ja enam	149	100	17,7	23,4	58,9	15,3	38,4	46,3

				Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?			Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ	Jah	Ei	EOÖ
Alla 16-aastasi lapsed	Pole alla 16-aastasi lapsi	909	100	16,9	21,7	61,4	26,4	39,9	33,7
	1 laps	228	100	19,6	14,4	66,1	20,6	32,7	46,7
	2 laps	174	100	11,9	31,9	56,2	17,8	41,1	41,1
	3 laps	64	100	14,4	21,6	64	11	44,4	44,6
	4 laps	23	100	34,2	11,1	54,7	5,3	46,4	48,3
	5 ja enam	1	100	0	0	100	0	0	100

				Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu, sest erinevalt Soomest ei olnud Eesti demokraatlik riik?			Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipöörde ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939/1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ	Jah	Ei	EOÖ
Total		1399	100	15,7	43,1	41,2	28,3	28,4	43,2
Sugu	Mees	678	100	16,6	51,1	32,3	32,1	34,7	33,1
	Naine	721	100	14,8	35,6	49,6	24,8	22,5	52,7
Rahvus	Eestlane	945	100	14,2	42,5	43,3	30,8	25,5	43,7
	Muu rahvus	454	100	18,6	44,5	36,9	23,1	34,5	42,3
Vanus	15 kuni 24	166	100	15,8	53,7	30,5	47,2	20,3	32,5
	25 kuni 34	277	100	13,7	40,8	45,5	28,1	21	50,9
	35 kuni 49	394	100	13,4	42,4	44,2	23,3	29,7	47
	50 kuni 64	372	100	17,7	42,7	39,7	25,2	35,1	39,7
	65 kuni 74	190	100	19,3	39,7	41	28,9	30,7	40,4
Kodakondsus	Eesti kodakondsus	1265	100	15,5	42,8	41,7	29,5	27	43,5
	Muu riigi kodakondsus	67	100	22,9	40	37,1	20,2	37,2	42,5
	Määratlemata kodakondsus	67	100	11,7	51,9	36,4	14,9	46,6	38,6
Asulatüüp – 3-ne jaotus	Pealinn	463	100	14,5	46	39,5	24,8	32	43,1
	Linn	472	100	17,5	38,9	43,5	28,4	27,7	43,9
	Maa-asula	463	100	14,9	44,5	40,6	31,8	25,5	42,7
Piirkond	Tallinn	463	100	14,5	46	39,5	24,8	32	43,1
	Põhja-Eesti	218	100	18,8	49,2	32	37,8	22,9	39,3
	Lääne-Eesti	172	100	10	40,6	49,4	24,4	28,1	47,5
	Tartu pk	202	100	12,2	50,1	37,7	23,7	35,9	40,4
	Lõuna-Eesti	132	100	18,9	26,9	54,1	32,7	16,1	51,2
	Virumaa	212	100	20,8	36	43,2	31,2	26,9	41,9

				Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu, sest erinevalt Soomest ei olnud Eesti demokraatlik riik?			Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipööre ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939/1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ	Jah	Ei	EOÖ
Haridus (3)	Alg- või põhiharidus	248	100	14,7	36,6	48,7	33	14,1	52,9
	Keskharidus või kutseharidus	763	100	16,5	42,5	41	29,2	29,8	41
	Kõrgharidus	388	100	14,7	48,5	36,8	23,7	34,8	41,5
Sotsiaalne staatus	Iseendale tööandja (ettevõtja)	136	100	16,9	61,7	21,4	41	38,5	20,5
	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/talus)	712	100	15,9	41,2	42,9	23	28,2	48,8
	Töötav pensionär OR Pensionil	263	100	17,8	37,9	44,3	28,6	28,7	42,6
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	151	100	11,9	59,7	28,4	50,5	23,2	26,4
	Lapsehoolduspuhkusel OR Töotu, tööotsija OR Kodune OR Muu	137	100	13,5	26,2	60,2	18,5	24,6	56,9
	Asutuse/ettevõtte tippjuht	12	100	33,7	40,8	25,5	45,4	20	34,6
Ametikoht	Keskastme juht	74	100	15,6	56,2	28,2	25	31,9	43,1
	Tippspetsialist (ametikohale vastava kõrgharidusega – n:	145	100	14,2	47,7	38,1	23	37,5	39,4
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	138	100	10,6	40,7	48,7	23,3	30,7	46
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klienditeenindaja,	169	100	14	43	43	26,4	22,2	51,4
	Oskustööline, seadme-operaator, sõidukijuht	206	100	14,1	39,6	46,3	21,9	29,2	48,9
	Lihttööline	72	100	39,7	19,5	40,8	34,7	18	47,3
Kui suur oli möödunud kuul Teie pere sissetulek ühe inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01–200,00 eurot OR 200,01–250,00 eurot OR 250,01–300,00 eurot OR 300,01–350,00 eurot OR 350,01–400,00 eurot OR 400,01–450,00 eurot OR 450,01–500,00 eurot	323	100	15,5	42,5	42	25	29,2	45,7
	500,01–550,00 eurot OR 550,01–600,00 eurot OR 600,01–650,00 eurot OR 650,01–700,00 eurot OR 700,01–800,00 eurot OR 800,01–900,00 eurot OR 900,01–1000,00 eurot	477	100	19	43	38	26,7	32,2	41,1
	1000,01–1100,00 eurot OR 1100,01–1300,00 eurot OR 1300,01–1500,00 eurot OR 1500,00–1750,00 eurot OR 1750,01–2000,00 eurot OR 2000,01–3000,00 eurot OR üle 3000 euro	307	100	14,2	45,7	40,2	31,7	27,4	40,8
	SISSETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	293	100	11,9	41,3	46,7	31,1	22,3	46,6

				Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu, sest erinevalt Soomest ei olnud Eesti demokraatlik riik?			Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipöörde ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939/1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ	Jah	Ei	EOÖ
Kas Te olete oma leibkonnas inimene, kes teeb põhilised sisseostud?	Jah	912	100	17,2	41,5	41,3	26,4	29,2	44,4
	Ei	487	100	12,7	46,2	41	32	26,9	41,1
Mitu inimest kuulub Teie leibkonda, kui ka Teid kaasa arvata?	1 liige	248	100	21	39,3	39,8	27,7	29,2	43,1
	2 liige	447	100	15,5	40,8	43,7	23,6	29,5	46,9
	3 liige	290	100	18,2	45,2	36,6	35,2	27,7	37,1
	4 liige	266	100	11,9	45,7	42,4	29,1	27,1	43,8
	5 ja enam	149	100	9,1	47,9	42,9	29,1	27,6	43,4
Alla 16-aastasi lapsed	Pole alla 16-aastasi lapsi	909	100	18,3	42,7	39	29,9	28,8	41,3
	1 laps	228	100	12,6	37,7	49,7	28	21,9	50,2
	2 laps	174	100	10,7	51,5	37,8	23,4	31,7	44,9
	3 laps	64	100	8,3	45,1	46,6	18	41,7	40,3
	4 laps	23	100	1	46,4	52,6	37,1	18,9	44
	5 ja enam	1	100	0	0	100	0	0	100

				Kas olete nõus väitega, et Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal igal juhul Nõukogude Liidule vastu hakkama, ka olukorras, kus tal ei olnud liitlasi?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ
Total		1399	100	38,3	27,5	34,2
Sugu	Mees	678	100	50,7	25,1	24,2
	Naine	721	100	26,6	29,7	43,7
Rahvus	Eestlane	945	100	42,9	21,8	35,3
	Muu rahvus	454	100	28,8	39,2	32
Vanus	15 kuni 24	166	100	40,5	30,4	29,1
	25 kuni 34	277	100	33,9	31,4	34,7
	35 kuni 49	394	100	36,7	23	40,2
	50 kuni 64	372	100	41,6	28,3	30,2
	65 kuni 74	190	100	39,7	26,8	33,4
Koda-kondsus	Eesti kodakondsus	1265	100	39,2	26,2	34,6
	Muu riigi kodakondsus	67	100	35,6	36,6	27,8
	Määratlemata kodakondsus	67	100	24,3	43,2	32,5
Pealinn		463	100	30	37,1	32,9

				Kas olete nõus väitega, et Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal igal juhul Nõukogude Liidule vastu hakkama, ka olukorras, kus tal ei olnud liitlasi?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÖ
Asulatüüp – 3-ne jaotus	Linn	472	100	34,1	26,9	38,9
	Maa-asula	463	100	50,8	18,5	30,7
Piirkond	Tallinn	463	100	30	37,1	32,9
	Põhja-Eesti	218	100	52	18,2	29,8
	Lääne-Eesti	172	100	47	18	34,9
	Tartu pk	202	100	39,3	29,6	31,1
	Lõuna-Eesti	132	100	36,6	13,4	50
	Virumaa	212	100	35,4	30,5	34,2
Haridus (3)	Alg- või põhiharidus	248	100	39	19,8	41,2
	Keskharidus või kutseharidus	763	100	38,8	28,3	32,8
	Kõrgharidus	388	100	36,8	30,7	32,5
Sotsiaalne staatus	Iseendale töödandja (ettevõtja)	136	100	50,6	33,6	15,8
	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/talus)	712	100	36,6	26,6	36,9
	Töötav pensionär OR Pensionil	263	100	40,4	23,6	36
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	151	100	41,6	31,4	27
	Lapsehoolduspuhkusel OR Töötu, töötotsija OR Kodune OR Muu	137	100	27,3	29,4	43,3
Ametikoht	Asutuse/ettevõtte tippjuht	12	100	51,8	20,3	28
	Keskastme juht	74	100	33,6	33,7	32,7
	Tippspetsialist (ametikohtale vastava kõrgharidusega – n:	145	100	39	30,7	30,3
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	138	100	35,7	27,2	37,1
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klienditeenindaja,	169	100	33,6	25,9	40,6
	Oskustööline, seadmeoperaator, sõidukijuht	206	100	40,6	22,6	36,8
	Lihttööline	72	100	45,8	16,2	38

				Kas olete nõus väitega, et Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal igal juhul Nõukogude Liidule vastu hakkama, ka olukorras, kus tal ei olnud liitlasi?		
		Vastajate arv	Total	Jah	Ei	EOÕ
Kui suur oli möödunud kuul Teie pere sissetulek ühe inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01–200,00 eurot OR 200,01–250,00 eurot OR 250,01–300,00 eurot OR 300,01–350,00 eurot OR 350,01–400,00 eurot OR 400,01–450,00 eurot OR 450,01–500,00 eurot	323	100	36,8	27,7	35,5
	500,01–550,00 eurot OR 550,01–600,00 eurot OR 600,01–650,00 eurot OR 650,01–700,00 eurot OR 700,01–800,00 eurot OR 800,01–900,00 eurot OR 900,01–1000,00 eurot	477	100	37	30,6	32,4
	1000,01–1100,00 eurot OR 1100,01–1300,00 eurot OR 1300,01–1500,00 eurot OR 1500,00–1750,00 eurot OR 1750,01–2000,00 eurot OR 2000,01–3000,00 eurot OR üle 3000 euro	307	100	40,7	27	32,3
	SISETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	293	100	39,5	22,8	37,7
Kas Te olete oma leibkonnas inimene, kes teeb põhilised sisseostud?	Jah	912	100	38,1	28,9	32,9
	Ei	487	100	38,6	24,8	36,6
Mitu inimest kuulub Teie leibkonda, kui ka Teid kaasa arvata?	1 liige	248	100	41,9	27,3	30,8
	2 liige	447	100	38,7	26,5	34,8
	3 liige	290	100	38,5	28,8	32,7
	4 liige	266	100	37,4	27,4	35,2
	5 ja enam	149	100	32,3	28,6	39,1
Alla 16-aastasi lapsed	Pole alla 16-aastasi lapsi	909	100	40,6	27,4	32
	1 laps	228	100	32	23,9	44,1
	2 laps	174	100	36,6	35	28,4
	3 laps	64	100	33,1	26,2	40,7
	4 laps	23	100	37,1	13,9	49
	5 ja enam	1	100	0	0	100

Küsimus 1

		Total			Jah			Ei			Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Ei oska öelda		
											Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Kas Te olete:	Total	100	1 399	N/A	100	236	N/A	100	302	N/A	100	861	N/A
	Mees	48	678	N/A	61	144	++++	58	176	++++	42	359	----
	Naine	52	721	N/A	39	92	----	42	127	----	58	502	++++
Rahvus2	Eestlane	68	945	N/A	67	158		71	214		66	573	
	Muu rahvus	32	454	N/A	33	78		29	88		34	289	
	15 kuni 24	12	166	N/A	12	27		11	35		12	104	
Vanus (6 gruppi)	25 kuni 34	20	277	N/A	27	63	++++	20	62		18	153	--
	35 kuni 49	28	394	N/A	22	52	--	26	78		31	264	+++
	50 kuni 64	27	372	N/A	29	69		29	89		25	214	-
	65 kuni 74	14	190	N/A	11	25		13	39		15	126	
	Eesti kodakondsus	90	1 265	N/A	92	217		89	269		90	778	
Milline on Teie kodakondsus?	Muu riigi kodakondsus	5	67	N/A	5	11		6	17		5	39	
	Määratlemata kodakondsus	5	67	N/A	3	8		5	16		5	44	
	Pealinn	33	463	N/A	32	74		35	107		33	282	
Asulatuüp – 3-ne jaotus	Linn	34	472	N/A	33	78		31	93		35	301	
	Maa-asula	33	463	N/A	36	84		34	102		32	277	
	Tallinn	33	463	N/A	32	74		35	107		33	282	
Piirkond	Põhja-Eesti	16	218	N/A	26	60	++++	14	43		13	115	----
	Lääne-Eesti	12	172	N/A	10	23		13	38		13	111	
	Tartu pk	14	202	N/A	11	26		17	53	+	14	123	
	Lõuna-Eesti	9	132	N/A	10	24		6	19	--	10	89	
	Virumaa	15	212	N/A	12	28		14	43		16	141	

		Total				Jah				Ei			Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Haridus (3)	Alg- või põhiharidus	18	248	N/A		10	24	----		10	32	----		22	193	++++
	Keskharidus või kutseharidus	55	763	N/A		68	160	++++		50	152	-		52	450	--
	Kõrgharidus	28	388	N/A		22	51	--		39	119	++++		25	218	--
Milline järgmistest seisunditest Teid PÕHILISELT iseloomustab? Kas Te olete ...?	Iseendale töödandja (ettevõtja)	10	136	N/A		14	33	++		15	46	++++		7	58	----
	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/talus)	51	712	N/A		54	128			49	147			51	436	
	Pensionil OR Töötav pensionär	19	263	N/A		16	37			18	53			20	172	
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	11	151	N/A		9	21			12	36			11	94	
	Lapsehoolduspuhkusel OR Töötu, töötaja OR Kodune OR Muu	10	137	N/A		7	16			7	20	--		12	100	++++
	Asutuse/ettevõtte tippjuht OR Keskastme juht	6	87	N/A		8	18			6	18			6	51	
Mis ametikohal Te töötate?	Tippspetsialist (ametikohale vastava kõrgharidusega – n:	10	145	N/A		8	18			14	43	++		10	84	
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	10	138	N/A		9	22			12	37			9	79	
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klienditeenindaja,	12	169	N/A		9	22			10	31			13	116	++
	Oskustööline, seadmeoperaator, sõidukjuht	15	206	N/A		18	43	+		12	37			15	126	
	Lihttööline	5	72	N/A		9	20	+++		3	10	-		5	42	

	Total	Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?												
		Jah			Ei			Ei oska öelda						
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.				
Kui suur oli mõõdunud kuul Teie pere sissetulek ühne inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01–200,00 eurot OR 200,01–250,00 eurot OR 250,01–300,00 eurot OR 300,01–350,00 eurot OR 350,01–400,00 eurot OR 400,01–450,00 eurot OR 450,01–500,00 eurot	23	323	N/A	20	48		23	71			24	204	
	500,01–550,00 eurot OR 550,01–600,00 eurot OR 600,01–650,00 eurot OR 650,01–700,00 eurot OR 700,01–800,00 eurot OR 800,01–900,00 eurot OR 900,01–1000,00 eurot	34	477	N/A	34	79		36	109			34	289	
	1000,01–1100,00 eurot OR 1100,01–1300,00 eurot OR 1300,01–1500,00 eurot OR 1500,00–1750,00 eurot OR 1750,01–2000,00 eurot OR 2000,01–3000,00 eurot OR üle 3000 euro	22	307	N/A	24	56		26	78	+		20	173	--
	SISSETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	21	293	N/A	22	52		15	45	----		23	195	++
	Jah	65	912	N/A	67	157		67	203			64	552	
	Ei	35	487	N/A	33	78		33	99			36	309	
	1 liige	18	248	N/A	20	47		19	59			16	142	
	2 liige	32	447	N/A	30	70		28	86			34	291	+
	3 liige	21	290	N/A	24	57		20	62			20	172	
	4 liige	19	266	N/A	15	36		20	61			20	169	
	5 ja enam	11	149	N/A	11	26		12	35			10	88	
Kas Te olete oma leibkonnas inimene, kes teeb põhilised sisseostud?														
Mitu inimest kuulub Teie leibkonda, kui ka Teid kaasa arvata?														

		Total			Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?				Ei oska öelda			
		Total			Ei				Ei oska öelda			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample
Alla 16-aastasi lapsed	Pole alla 16-aastasi lapsi	65	909	N/A	65	153		65	198		65	558
	1 laps	16	228	N/A	19	45		11	33	----	18	151
	2 laps	12	174	N/A	9	21	-	18	56	++++	11	98
	3 laps	5	64	N/A	4	9		5	14		5	41
	4 laps	2	23	N/A	3	8	++	1	2	-	1	12
	5 ja enam	0	1	N/A	0	0		0	0		0	1

Küsimus 2

		Total			Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?				Ei oska öelda			
		Total			Ei				Ei oska öelda			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample
Kas Te olete:	Total	100	1 399	N/A	100	326	N/A	100	548	N/A	100	525
	Mees	48	678	N/A	51	165		57	312	++++	38	202
	Naine	52	721	N/A	49	161		43	236	----	62	323
	Eestlane	68	945	N/A	76	249	++++	62	337	----	68	359
	Muu rahvus	32	454	N/A	24	77	----	38	211	++++	32	166
Vanus (6 gruppi)	15 kuni 24	12	166	N/A	15	49	++	13	70		9	47
	25 kuni 34	20	277	N/A	21	68		17	95	-	22	114
	35 kuni 49	28	394	N/A	20	67	----	30	162		31	165
	50 kuni 64	27	372	N/A	24	79		30	165	++	24	128
	65 kuni 74	14	190	N/A	19	63	++++	10	56	----	14	71
Milline on Teie kodakondsus?	Eesti kodakondsus	90	1 265	N/A	93	305	++	89	488		90	472
	Muu riigi kodakondsus	5	67	N/A	4	14		6	31		4	22
	Määratlemata kodakondsus	5	67	N/A	2	8	--	5	29		6	30

		Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?											
		Total			Jah			Ei			Ei oska öelda		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Asulatiüp – 3-ne jaotus	Pealinn	33	463	N/A	29	95	-	36	200	++	32	168	
	Linn	34	472	N/A	31	101		32	178		37	193	+
	Maa-asula	33	463	N/A	40	129	++++	31	170		31	164	
Piirkond	Tallinn	33	463	N/A	29	95	-	36	200	++	32	168	
	Põhja-Eesti	16	218	N/A	18	57		18	98	+	12	63	----
	Lääne-Eesti	12	172	N/A	11	36		10	55	--	15	80	+++
	Tartu pk	14	202	N/A	14	47		14	78		15	77	
	Lõuna-Eesti	9	132	N/A	13	42	++	6	33	----	11	57	
	Virumaa	15	212	N/A	15	48		15	84		15	80	
Haridus (3)	Alg- või põhiharidus	18	248	N/A	13	43	--	20	108		19	98	
	Keskharidus või kutseharidus	55	763	N/A	61	197	++	49	267	----	57	298	
	Kõrgharidus	28	388	N/A	26	86		32	173	++	25	129	--
Miline järgmistest seisunditest Teid PÕHILISELT iseloomustab? Kas Te olete ...?	Iseseendale töödandja (ettevõtja)	10	136	N/A	9	31		15	83	++++	4	23	----
	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/talus)	51	712	N/A	46	151	-	49	268		56	292	+++
	Pensionil OR Töötav pensionär	19	263	N/A	23	76	++	15	81	----	20	106	
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	11	151	N/A	13	41		11	63		9	47	-
	Lapsehoolduspühikusel OR Töötu, töötotsija OR Kodune OR Muu	10	137	N/A	8	27		10	53		11	57	

		Total			Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?					
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Mis ametikohal Te töötate?	Asutuse/ettevõtte tippjuht OR Keskastme juht	6	87	N/A	7	21		7	36	29
	Tippspetsialist (ametikohale vastava kõrgharidusega – n:	10	145	N/A	10	33		12	64	48
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	10	138	N/A	9	30		9	48	60
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klienditeenindaja,	12	169	N/A	14	45		10	55	68
	Oskustöölise, seadme-operaator, sõidukijuht	15	206	N/A	16	52		12	64	91
	Lihhtöölise	5	72	N/A	3	8	--	6	32	32
Kui suur oli mõõdunud kuul Teie pere sissetulek ühe inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01–200,00 eurot OR 200,01–250,00 eurot OR 250,01–300,00 eurot OR 300,01–350,00 eurot OR 350,01–400,00 eurot OR 400,01–450,00 eurot OR 450,01–500,00 eurot	23	323	N/A	26	85		22	123	115
	500,01–550,00 eurot OR 550,01–600,00 eurot OR 600,01–650,00 eurot OR 650,01–700,00 eurot OR 700,01–800,00 eurot OR 800,01–900,00 eurot OR 900,01–1000,00 eurot	34	477	N/A	34	109		32	177	190
	1000,01–1100,00 eurot OR 1100,01–1300,00 eurot OR 1300,01–1500,00 eurot OR 1500,01–1750,00 eurot OR 1750,01–2000,00 eurot OR 2000,01–3000,00 eurot OR üle 3000 euro	22	307	N/A	27	89	+++	23	127	90

	SISSETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	21	293	N/A	13	43	----	22	121	129
								25		+++

Küsimus 3

		Total			Jah			Ei			Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939/1940. aastal Nõukogude Liidule vastu, sest erinevalt Soomest ei olnud Eesti demokraatlik riik?		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Kas Te olete:	Total	100	1 399	N/A	100	219	N/A	100	603	N/A	100	577	N/A
	Mees	48	678	N/A	51	112		57	347	++++	38	219	----
	Naine	52	721	N/A	49	107		43	256	----	62	358	++++
Rahvus2	Eestlane	68	945	N/A	61	135	--	66	401		71	409	++
	Muu rahvus	32	454	N/A	39	85	++	34	202		29	168	--
	15 kuni 24	12	166	N/A	12	26		15	89	++++	9	51	----
Vanus (6 gruppi)	25 kuni 34	20	277	N/A	17	38		19	113		22	126	
	35 kuni 49	28	394	N/A	24	53		28	167		30	174	
	50 kuni 64	27	372	N/A	30	66		26	159		26	148	
	65 kuni 74	14	190	N/A	17	37		13	75		14	78	
	Eesti kodakondsus	90	1 265	N/A	89	196		90	542		91	527	
Milline on Teie kodakondsus?	Muu riigi kodakondsus	5	67	N/A	7	15	+	4	27		4	25	
	Määratlemata kodakondsus	5	67	N/A	4	8		6	35		4	24	
	Pealinn	33	463	N/A	31	67		35	213		32	183	
Asulatüüp – 3-ne jaotus	Linn	34	472	N/A	38	83		30	184	--	36	206	
	Maa-asula	33	463	N/A	31	69		34	206		33	188	
	Tallinn	33	463	N/A	31	67		35	213		32	183	
Piirkond	Põhja-Eesti	16	218	N/A	19	41		18	107	++	12	70	----
	Lääne-Eesti	12	172	N/A	8	17	--	12	70		15	85	++
	Tartu pk	14	202	N/A	11	25		17	101	++	13	76	
	Lõuna-Eesti	9	132	N/A	11	25		6	35	----	12	71	++++
	Virumaa	15	212	N/A	20	44	++	13	76	--	16	91	

		Total			Jah				Ei			Ei oska öelda			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.		
Haridus (3)	Alg- või põhiharidus	18	248	N/A	17	36		15	91	--	21	121	+++		
	Keskharidus või kutseharidus	55	763	N/A	57	126		54	324		54	313			
	Kõrgharidus	28	388	N/A	26	57		31	188	++	25	143	--		
Milline järgmistest seisunditest Teid PÕHILISELT iseloomustab? Kas Te olete ...?	Iseendale tööandja (ettevõtja)	10	136	N/A	11	23		14	84	++++	5	29	----		
	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/talus)	51	712	N/A	51	113		49	293		53	306			
	Pensionil OR Töötav pensionär	19	263	N/A	21	47		16	99	-	20	116			
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	11	151	N/A	8	18		15	90	++++	7	43	----		
	Lapsehoolduspuhkusel OR Töötu, töötisja OR Kodune OR Muu	10	137	N/A	8	19		6	36	----	14	83	++++		
	Asutuse/ettevõtte tippljuht OR Keskastme juht	6	87	N/A	7	16		8	47	++	4	24	---		
Mis ametikohal Te töötate?	Tippspetsialist (ametikohale vastava kõrgharidusega – n:	10	145	N/A	9	21		11	69		10	55			
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	10	138	N/A	7	15	-	9	56		12	67	+		
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klienditeenindaja,	12	169	N/A	11	24		12	73		13	73			
	Oskustööline, seadme-operaator, sõidukijuht	15	206	N/A	13	29		14	82		17	95			
	Lihttööline	5	72	N/A	13	28	++++	2	14	----	5	29			

		Total			Jah			Ei			Ei oska öelda		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Kui suur oli möödnud kuul Teie pere sissetulek ühe inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01–200,00 eurot OR 200,01–250,00 eurot OR 250,01–300,00 eurot OR 300,01–350,00 eurot OR 350,01–400,00 eurot OR 400,01–450,00 eurot OR 450,01–500,00 eurot	23	323	N/A	23	50		23	137		24	136	
	500,01–550,00 eurot OR 550,01–600,00 eurot OR 600,01–650,00 eurot OR 650,01–700,00 eurot OR 700,01–800,00 eurot OR 800,01–900,00 eurot OR 900,01–1000,00 eurot	34	477	N/A	41	91	++	34	205		31	181	-
	1000,01–1100,00 eurot OR 1100,01–1300,00 eurot OR 1300,01–1500,00 eurot OR 1500,00–1750,00 eurot OR 1750,01–2000,00 eurot OR 2000,01–3000,00 eurot OR üle 3000 euro	22	307	N/A	20	43		23	140		21	123	
	SISSETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	21	293	N/A	16	35	--	20	121		24	137	++
	Jah	65	912	N/A	72	157	++	63	378	-	65	377	
	Ei	35	487	N/A	28	62	--	37	225	+	35	200	
	1 liige	18	248	N/A	24	52	++	16	97		17	98	
	2 liige	32	447	N/A	32	69		30	182		34	195	
	3 liige	21	290	N/A	24	53		22	131		18	106	-
	4 liige	19	266	N/A	14	32	-	20	121		20	113	
	5 ja enam	11	149	N/A	6	14	--	12	71		11	64	
Kas Te olete oma leibkonnas inimene, kes teeb põhilised sisseostud?													
Mitu inimest kuulub Teie leibkonda, kui ka Teid kaasa arvata?													

		Total			Jah			Ei			Ei oska öelda		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Alla 16-aastasi lapsed	Pole alla 16-aastasi lapsi	65	909	N/A	76	166	++++	64	388		62	355	--
	1 laps	16	228	N/A	13	29		14	86	-	20	113	++++
	2 laps	12	174	N/A	9	19	-	15	90	++	11	66	
	3 laps	5	64	N/A	2	5	-	5	29		5	30	
	4 laps	2	23	N/A	0	0	--	2	10		2	12	
	5 ja enam	0	1	N/A	0	0		0	0		0	1	

Küsimus 4

		Total			Jah			Ei			Ei oska öelda		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Kas Te olete:	Total	100	1 399	N/A	100	397	N/A	100	397	N/A	100	605	N/A
	Mees	48	678	N/A	55	218	++++	59	235	++++	37	225	----
	Naine	52	721	N/A	45	178	----	41	162	----	63	380	++++
Rahvus2	Eestlane	68	945	N/A	73	291	++++	61	241	----	68	413	
	Muu rahvus	32	454	N/A	27	105	----	39	157	++++	32	192	
	15 kuni 24	12	166	N/A	20	78	++++	8	34	--	9	54	----
Vanus (6 gruppi)	25 kuni 34	20	277	N/A	20	78		15	58	----	23	141	++++
	35 kuni 49	28	394	N/A	23	92	---	29	117		31	185	+
	50 kuni 64	27	372	N/A	24	94		33	130	++++	24	148	
	65 kuni 74	14	190	N/A	14	55		15	58		13	77	

Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipöörde ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939/1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?

		Total			Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipööre ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939/1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?								
		Total			Jah			Ei			Ei oska öelda		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Milline on Teie kodakondsus?	Eesti kodakondsus	90	1 265	N/A	94	373	++++	86	341	----	91	551	
	Muu riigi kodakondsus	5	67	N/A	3	14		6	25		5	28	
	Määratlemata kodakondsus	5	67	N/A	3	10	--	8	31	++++	4	26	
		33	463	N/A	29	115	--	37	148	++	33	200	
Asulatiüp – 3-ne jaotus	Pealinn	34	472	N/A	34	134		33	131		34	207	
	Linn	33	463	N/A	37	147	++	30	118	-	33	198	
	Maa-asula	33	463	N/A	29	115	--	37	148	++	33	200	
	Tallinn	16	218	N/A	21	83	++++	13	50	-	14	86	
Piirkond	Põhja-Eesti	12	172	N/A	11	42		12	48		14	82	
	Lääne-Eesti	14	202	N/A	12	48		18	73	++	13	82	
	Tartu pk	9	132	N/A	11	43		5	21	----	11	67	+
	Lõuna-Eesti	15	212	N/A	17	66		14	57		15	89	
	Virumaa	18	248	N/A	21	82	+	9	35	----	22	132	++++
	Alg- või põhiharidus	55	763	N/A	56	223		57	227		52	313	-
Haridus (3)	Keskharidus või kutseharidus	28	388	N/A	23	92	--	34	135	++++	27	161	
	Kõrgharidus	10	136	N/A	14	56	++++	13	53	+++	5	28	----
	Iseendale töödandja (ettevõtja)	51	712	N/A	41	164	----	51	201		57	347	++++
Milline järgmistest seisunditest Teid PÕHILISELT iseloomustab? Kas Te olete ...?	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/italus)	19	263	N/A	19	75		19	75		18	112	
	Pensionil OR Töötav pensionär	11	151	N/A	19	76	++++	9	35		7	40	----
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	10	137	N/A	6	25	---	8	34		13	78	++++
	Lapsehoolduspuhkusel OR Töötu, töötotsija OR Kodune OR Muu												

		Total				Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipööre ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939/1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?					
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	
		Jah			Ei			Ei oska öelda			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	
Mis ametikohal Te töötate?	Asutuse/ettevõtte tippjuht OR Keskastme juht	6	87	N/A	6	24		7	26		36
	Tippspetsialist (ametikohale vastava kõrgharidusega – n:	10	145	N/A	8	33		14	54	++	57
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	10	138	N/A	8	32		11	42		64
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klienditeenindaja,	12	169	N/A	11	45		9	37	-	87
	Oskustöoline, seadme-operaator, sõidukijuht	15	206	N/A	11	45	--	15	60		101
		5	72	N/A	6	25		3	13	--	34
	Lihttöoline										
Kui suur oli mõõdunud kuul Teie pere sissetulek ühe inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01–200,00 eurot OR 200,01–250,00 eurot OR 250,01–300,00 eurot OR 300,01–350,00 eurot OR 350,01–400,00 eurot OR 400,01–450,00 eurot OR 450,01–500,00 eurot	23	323	N/A	20	81		24	94		148
	500,01–550,00 eurot OR 550,01–600,00 eurot OR 600,01–650,00 eurot OR 650,01–700,00 eurot OR 700,01–800,00 eurot OR 800,01–900,00 eurot OR 900,01–1000,00 eurot	34	477	N/A	32	127		39	154	++	196
	1000,01–1100,00 eurot OR 1100,01–1300,00 eurot OR 1300,01–1500,00 eurot OR 1500,00–1750,00 eurot OR 1750,01–2000,00 eurot OR 2000,01–3000,00 eurot OR üle 3000 euro	22	307	N/A	25	97		21	84		125
	SISSETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	21	293	N/A	23	91		16	65	---	136

		Total				Jah				Ei				Ei oska öelda			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	
Kas Te olete oma leibkonnas inimene, kes teeb põhilised sisseostud?	Jah	65	912	N/A	61	241	--	67	266				67	405			
	Ei	35	487	N/A	39	156	++	33	131				33	200			
	1 liige	18	248	N/A	17	69		18	72				18	107			
	2 liige	32	447	N/A	27	105	---	33	132				35	210	+		
	3 liige	21	290	N/A	26	102	++++	20	80				18	108	--		
Mitu inimest kuulub Teie leibkonda, kui ka Teid kaasa arvata?	4 liige	19	266	N/A	19	77		18	72				19	116			
	5 ja enam	11	149	N/A	11	43		10	41				11	65			
	Pole alla 16-aastasi lapsi	65	909	N/A	69	272	+	66	261				62	376	--		
	1 laps	16	228	N/A	16	64		13	50		--		19	115	++		
	2 laps	12	174	N/A	10	41		14	55				13	78			
Alla 16-aastasi lapsed	3 laps	5	64	N/A	3	12	-	7	27		++		4	26			
	4 laps	2	23	N/A	2	8		1	4				2	10			
	5 ja enam	0	1	N/A	0	0		0	0				0	1			

Küsimus 5

		Total			Jah				Ei				Ei oska öelda			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Kas Te olete:	Total	100	1 399	N/A	N/A	536	N/A	100	384	N/A	100	479	N/A	100	479	N/A
	Mees	48	678	N/A	N/A	344	++++	44	170	-	34	164	----	34	164	----
	Naine	52	721	N/A	N/A	192	----	56	214	+	66	315	++++	66	315	++++
	Eestlane	68	945	N/A	N/A	405	++++	54	206	----	70	333		70	333	
	Muu rahvus	32	454	N/A	N/A	131	----	46	178	++++	30	145		30	145	
Rahvus2	15 kuni 24	12	166	N/A	N/A	67		13	50		10	48		10	48	
	25 kuni 34	20	277	N/A	N/A	94	-	23	87	+	20	96		20	96	
	35 kuni 49	28	394	N/A	N/A	145		24	91	--	33	158	++++	33	158	++++
	50 kuni 64	27	372	N/A	N/A	155		27	105		23	112	-	23	112	-
	65 kuni 74	14	190	N/A	N/A	76		13	51		13	64		13	64	
Milline on Teie kodakondsus?	Eesti kodakondsus	90	1 265	N/A	N/A	496	++	86	331	----	92	438		92	438	
	Muu riigi kodakondsus	5	67	N/A	N/A	24		6	25	+	4	19		4	19	
	Määratlemata kodakondsus	5	67	N/A	N/A	16	--	8	29	++++	5	22		5	22	
	Pealinn	33	463	N/A	N/A	139	----	45	172	++++	32	153		32	153	
	Linn	34	472	N/A	N/A	161	--	33	127		38	184	+++	38	184	+++
Asulatüüp – 3-ne jaotus	Maa-asula	33	463	N/A	N/A	236	++++	44	86	----	30	142	--	30	142	--
	Tallinn	33	463	N/A	N/A	139	----	26	172	++++	32	153		32	153	
	Põhja-Eesti	16	218	N/A	N/A	114	++++	21	40	----	14	65		14	65	
	Lääne-Eesti	12	172	N/A	N/A	81	++	8	31	----	13	60		13	60	
	Tartu pk	14	202	N/A	N/A	79		16	60		13	63		13	63	
Piirkond	Lõuna-Eesti	9	132	N/A	N/A	48		9	18	----	14	66	++++	14	66	++++
	Virumaa	15	212	N/A	N/A	75		14	65		15	72		15	72	

		Total			Jah						Ei			Ei oska öelda		
					Col % Weighted		wSample		wChi-2 Sgnf.		Col % Weighted		wSample		wChi-2 Sgnf.	
					wSample		wSample		wSample		wSample		wSample		wSample	
Haridus (3)	Alg- või põhiharidus	18	248	N/A	18	97	13	49	----	21	102	++				
	Keskharidus või kutseharidus	55	763	N/A	55	296	56	216		52	250					
	Kõrgharidus	28	388	N/A	27	143	31	119	+	26	126					
Milline järgmistest seisunditest PÕHILISELT iseloomustab? Kas Te olete ...?	Iseendale töötav (ettevõtja)	10	136	N/A	13	69	12	46	+	5	22	----				
	Palgatöötaja (ka palgata töötaja pereettevõttes/taius)	51	712	N/A	49	260	49	189		55	262	++				
	Pensionil OR Töötav pensionär	19	263	N/A	20	106	16	62		20	95					
	Õpilane, üliõpilane OR Töötav tudeng	11	151	N/A	12	63	12	47		9	41	--				
	Lapsehoolduspuhkusel OR Töötav, töötaja OR Kodune OR Muu	10	137	N/A	7	37	10	40		12	59	++				
	Asutuse/ettevõtte tippjuht OR Keskastme juht	6	87	N/A	6	31	7	28		6	28					
Mis ametikohal Te töötate?	Tippspetsialist (ametikohale vastava kõrgharidusega – n:	10	145	N/A	11	56	12	44		9	44					
	Keskastme spetsialist, abispetsialist, tehnik, maakler	10	138	N/A	9	49	10	38		11	51					
	Ametnik, kontoritöötaja, isiku-/klenditeenindaja,	12	169	N/A	11	57	11	44		14	68	+				
	Osustööline, seadme-operaator, sõidukijuht	15	206	N/A	16	84	12	47	-	16	76					
	Lihttööline	5	72	N/A	6	33	3	12	--	6	27					

		Total			Jah			Ei			Ei oska öelda		
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Kui suur oli möödnud kuul Teie pere sissetulek ühe inimese kohta?	kuni 150,00 eurot OR 150,01–200,00 eurot OR 200,01–250,00 eurot OR 250,01–300,00 eurot OR 300,01–350,00 eurot OR 350,01–400,00 eurot OR 400,01–450,00 eurot OR 450,01–500,00 eurot	23	323	N/A	22	119		23	89		24	115	
	500,01–550,00 eurot OR 550,01–600,00 eurot OR 600,01–650,00 eurot OR 650,01–700,00 eurot OR 700,01–800,00 eurot OR 800,01–900,00 eurot OR 900,01–1000,00 eurot	34	477	N/A	33	176		38	146	+	32	155	
	1000,01–1100,00 eurot OR 1100,01–1300,00 eurot OR 1300,01–1500,00 eurot OR 1500,01–1750,00 eurot OR 1750,01–2000,00 eurot OR 2000,01–3000,00 eurot OR üle 3000 euro	22	307	N/A	23	125		22	83		21	99	
	SISSETULEK PUUDUS OR KEELDUN VASTAMAST	21	293	N/A	22	116		17	67	--	23	110	
	Jah	65	912	N/A	65	348		69	264		63	301	
	Ei	35	487	N/A	35	188		31	121		37	178	
	1 liige	18	248	N/A	19	104		18	68		16	76	
	2 liige	32	447	N/A	32	173		31	118		33	156	
	3 liige	21	290	N/A	21	112		22	83		20	95	
	4 liige	19	266	N/A	19	99		19	73		20	93	
	5 ja enam	11	149	N/A	9	48		11	43		12	58	
Kas Te olete oma leibkonnas inimene, kes teeb põhilised sisseostud?	Jah	65	912	N/A	65	348		69	264		63	301	
	Ei	35	487	N/A	35	188		31	121		37	178	
Mitu inimest kuulub Teie leibkonda, kui ka Teid kaasa arvata?	1 liige	18	248	N/A	19	104		18	68		16	76	
	2 liige	32	447	N/A	32	173		31	118		33	156	
	3 liige	21	290	N/A	21	112		22	83		20	95	
	4 liige	19	266	N/A	19	99		19	73		20	93	
	5 ja enam	11	149	N/A	9	48		11	43		12	58	

Kas olete nõus väitega, et Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal igal juhul Nõukogude Liidule vastu hakkama, ka olukorras, kus tal ei olnud liitlasi?

		Total				Jah				Ei				Ei oska öelda			
		Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.					Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.	Col % Weighted	wSample	wChi-2 Sgnf.
Alla 16-aastasi lapsed	Pole alla 16-aastasi lapsi	65	909	N/A		69	370	++	65	249		61	291	--			
	1 laps	16	228	N/A		14	73	--	14	55		21	101	++++			
	2 laps	12	174	N/A		12	64		16	61	++	10	50	-			
	3 laps	5	64	N/A		4	21		4	17		5	26				
	4 laps	2	23	N/A		2	8		1	3		2	11				
	5 ja enam	0	1	N/A		0	0		0	0		0	1				

Kas olete nõus väitega, et Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal igal juhul Nõukogude Liidule vastu hakkama, ka olukorras, kus tal ei olnud liitlasi?

Küsitluse ankeet eesti keeles

Järgnevad küsimused puudutavad Eesti ajalugu

- 1) Kas olete nõus väitega, et Eesti jättis ise ennast ilma liitlasteta kui loobus 1934. aastal demokraatiast?

Jah
Ei
Ei oska öelda

- 2) Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939. ja 1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et tal ei olnud liitlasi?

Jah
Ei
Ei oska öelda

- 3) Kas olete nõus väitega, et Eesti ei hakanud 1939. ja 1940. aastal Nõukogude Liidule vastu sellepärast, et erinevalt Soomest ei olnud Eesti demokraatlik riik?

Jah
Ei
Ei oska öelda

- 4) Kas olete nõus väitega, et 1934. aasta Pätsi-Laidoneri riigipööre ja demokraatiast loobumine mängisid otsustavat rolli selles, et Eesti kaotas 1939. ja 1940. aasta sündmuste käigus iseseisvuse?

Jah
Ei
Ei oska öelda

- 5) Kas olete nõus väitega, et Eesti oleks pidanud 1939. ja 1940. aastal igal juhul Nõukogude Liidule vastu hakkama, ka olukorras, kus tal ei olnud liitlasi?

Jah
Ei
Ei oska öelda

Küsitluse ankeet vene keeles

Следующие вопросы касаются истории Эстонии.

- 1) Согласны ли Вы с утверждением, что Эстония лишила себя сама союзников, отказавшись в 1934 году от демократии?

Да

Нет

Затрудняюсь ответить

- 2) Согласны ли Вы с утверждением, что в 1939 и 1940 году Эстония не дала отпор Советскому Союзу, потому что у нее не было союзников?

Да

Нет

Затрудняюсь ответить

- 3) Согласны ли Вы с утверждением, что в 1939 и 1940 году Эстония не дала отпор Советскому Союзу, потому что, в отличие от Финляндии, Эстония не являлась демократическим государством?

Да

Нет

Затрудняюсь ответить

- 4) Согласны ли Вы с утверждением, что в 1934 году государственный переворот осуществленный К.Пятсом и Й.Лайдонером и отказ от демократии, сыграл решающую роль в утрате независимости Эстонии во время событий 1939 и 1940 года?

Да

Нет

Затрудняюсь ответить

- 5) Согласны ли Вы с утверждением, что в 1939 и 1940 году Эстония должна была дать отпор Советскому Союзу даже в ситуации, когда у нее не было союзников?

Да

Нет

Затрудняюсь ответить

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Ago Raudsepp
Sünniaeg: 23.02.1968
Kodakondsus: Eesti
Telefon: +372 50 37069
E-post: ago.raudsepp@outlook.com

Töökohad ja ametid

2020– Postimees Grupp AS, toimetaja
2018– AbeStock AS, nõukogu liige
2007– APR Investeeringud OÜ, juhatuse liige
2009–2018 AbeStock AS, juhatuse liige
2008–2019 Kodupoed OÜ, juhatuse liige
2001–2007 Via 3L AS, juhatuse liige
1999–2001 Jungent OÜ, juhatuse liige
1994–1999 Jungent OÜ, müügijuht, müügidirektor

Haridus

2013–2020 Tartu Ülikool doktoriõpe (ajalugu)
2011–2013 Tartu Ülikool MA (ajalugu) *cum laude*
2007–2011 Tartu Ülikool BA (ajalugu)
1994–1997 Concordia Rahvusvaheline Ülikool Eestis (ärikorraldus)
1975–1986 Tallinna 44. Keskkool

Peamised uurimissuunad

Demokraatliku rahu teooria, Ühendkuningriigi-Soome sõda, Soome ajalugu 1940–1948.

Publikatsioonid

Käskikö Churchill pommittaa Suomea? – Diplomatian ja tiedustelun vaikutus Petsamon pommitukseen kesällä 1941. Historiallinen Aikakauskirja, 1 (2017).
Miks demokraatia Soomet ei päästnud? Ühendkuningriigi-Soome sõda ja demokraatliku rahu teooria. Ajalooline Ajakiri, 1–2 (2015).

Uurimistoetused ja stipendiumid

Euroopa sotsiaalfond, DoRa programmi tegevuse 6 „Rahvusvaheliste koostöövõrgustike arendamine läbi Eesti doktorantide õpirände” stipendium (2015).

CURRICULUM VITAE

Name: Ago Raudsepp
Date of Birth: 23.02.1968
Citizenship: Estonian
Phone: +372 50 37069
E-mail: ago.raudsepp@outlook.com

Institutions and positions

2020– Postimees Grupp AS, editor
2018– AbeStock AS, Member of the Supervisory Board
2007– APR Investeeringud OÜ, Board Member
2009–2018 AbeStock AS, Board Member
2008–2019 Kodupoed OÜ, Board Member
2001–2007 Via 3L AS, Board Member
1999–2001 Jungent OÜ, Board Member
1994–1999 Jungent OÜ, Sales Manager, Sales Director

Education

2013–2020 University of Tartu PhD (history)
2011–2013 University of Tartu MA (history) cum laude
2007–2011 University of Tartu BA (history)
1994–1997 Concordia International University Estonia (business management)
1975–1986 Tallinn Secondary School No 44

Main research interests

Democratic peace theory, the war between the United Kingdom and Finland, the history of Finland between 1940 and 1948.

Publications

Käskikö Churchill pommittaa Suomea? – Diplomatian ja tiedustelun vaikutus Petsamon pommitukseen kesällä 1941 [Did Churchill order the bombing of Finland? The impact of diplomacy and intelligence on the bombing of Petsamo in the summer of 1941]. Historiallinen Aikakauskirja, 1 (2017).
Miks demokraatia Soomet ei päästnud? Ühendkuningriigi-Soome sõda ja demokraatliku rahu teooria [Why did democracy not save Finland? The war between the United Kingdom and Finland, and the democratic peace proposition]. Ajalooline Ajakiri, 1–2 (2015).

Research grants and scholarships

DoRa program activity 6 scholarship „Developing international cooperation networks by supporting the mobility of Estonian doctoral students“ funded by European Social Fund (2015).

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsoonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamölder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltars der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.